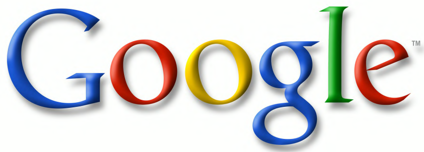

rifter utgivna av K. Humanistiska tenskapssamfundet i Uppsala

Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala

SIGILLVM ACADEMIAE HARVARDIANAE IN NOV·ANG
VE RI TAS
CHRISTO ET ECCLESIAE

SKRIFTER

UTGIFNA AF

KUNGL. HUMANISTISKA VETENSKAPS-SAMFUNDET

I

UPPSALA

BAND IX

UPPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

Af Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala utgifna skrifter.

I kommission hos Akademiska Bokhandeln (C. J. Lundström) i *Uppsala* och Otto Harrassowitz i *Leipzig*.

Band I:

ERDMANN, A., Über die Heimat und den Namen der Angeln.
PIEHL, K., Om betydelsen af termen kanon och lämpligheten af dess användning inom den egyptiska konstens historia.
ERDMANN, A., Die Grundbedeutung und Etymologie der Wörter Kleid und Filz im Germanischen, nebst einem Exkurse.
BURMAN, E. O., Die Transscendentalphilosophie Fichte's und Schelling's dargestellt und erläutert.
NORDWALL, J. E., Om svenska riksrådets utveckling mot centralisation under Gustaf II Adolf.

Band II:

GÖDEL, V., Katalog öfver Upsala Universitets Biblioteks fornisländska och fornnorska handskrifter.
NYLANDER, K. U., Inledning till Psaltaren.
ALMKVIST, H., Mechilta Bo Pesachtraktaten med textkritiska noter, parallelställen ur Talmud och Midrasch, samt inledning och glossar.
DANIELSSON, O. A., De voce ΑΙΖΗΟΣ quaestio etymologica.
PERSSON, P., Nyare undersökningar på den Plautinska prosodiens område.

Band III:

STAVE, E., Om källorna till 1526 års öfversättning af Nya Testamentet.
ALMKVIST, H., Ein türkisches Dragoman-Diplom aus dem vorigen Jahrhundert, in Faksimile herausgegeben und übersetzt.
BURMAN, E. O., Om Schleiermachers kritik af Kants och Fichtes sedeläror.
PERSSON, P., De origine ac vi primigenia gerundii et gerundivi latini.
WADSTEIN, E., Der umlaut von **a** bei nicht synkopiertem **u** im altnorwegischen.
LUNDSTRÖM, V., Ein Columella-Excerptor aus dem 15. Jahrhundert.

Band IV:

KJELLÉN, R., Riksrättsinstitutets utbildning i Sveriges historia.
STAVE, E., Om källorna till 1541 års öfversättning af Nya Testamentet.
WAHLUND, C., Die altfranzösische Prosaübersetzung von Brendans Meerfahrt, nach der Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. fr. 1553 von neuem mit Einleitung, lat. und altfrz. Parallel-Texten, Anmerkungen und Glossar herausgegeben.

Band V:

SAHLIN, C. Y., Om den etiska seden.
ALMKVIST, H., Ein samaritanischer Brief an König Oscar, in Faksimile herausgegeben und übersetzt. Mit einer Schrifttafel von J. Euting.
NOREEN, A., Svenska etymologier.

SKRIFTER

UTGIFNA AF

KUNGL. HUMANISTISKA VETENSKAPS-SAMFUNDET

I

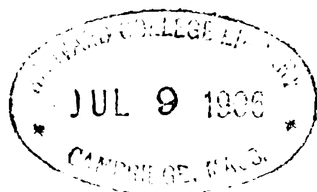
UPPSALA

BAND IX

UPPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

UPPSALA 1904—1906
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

INNEHÅLL.

Öfversikt öfver Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala verksamhet under åren 1904—1905.

Under denna två-årsperiod har K. Samfundet genom dödligt frånfälle förlorat trenne ledamöter, nämligen e. o. Professor *K. F. Pichl* († 9 Aug. 1904), Professor *H. N. Almkvist* († 30 Sept. 1904) och Professor *F. A. Tamm* († 30 Mars 1905).

Till ledamöter af Samfundet hafva under samma tid blifvit invalde: e. o. Professorerna *C. L. A. A. Reuterskiöld* och *N. Edén* (1904, jfr 'Skrifter' b. VIII., p. V n. 1), Docenten, numera e. o. Professor *O. v. Friesen* (1904), Docenterna *C. O. Lagercrantz* och *A. L. Kjellberg* (1904) samt Professor *K. V. Zettersteen* (1905). För närvarande räknar alltså Samfundet 47 ledamöter, af hvilka 22 tillhöra dess filosofisk-historiska och 25 dess filologiska afdelning.

De inom Samfundet och dess bägge afdelningar förekommande ämbetena hafva varit beklädda på följande sätt:

1. inom Samfundet i dess helhet: ordförande Herrar *Pichl* (1904) och *Bygdén* (1905), v. ordförande Herrar *Bygdén* (1904) och *Lundell* (1905), sekreterare undertecknad (1904—05), skattmästare Herr *P. A. Geijer* (1904—05);

2. inom den filosofisk-historiska afdelningen: ordförande Herrar *v. Schéele* (1904) och *H. Lundström* (1905), v. ordförande Herrar *Rudin* (1904) och *v. Schéele* (1905), sekreterare Herr *Varenius* (1904—05);

3. inom den filologiska afdelningen: ordförande Herrar *Wide* (1904) och *Wiklund* (1905), v. ordförande Herr *Andersson* (1904—05), sekreterare undertecknad (1904—05).

För år 1906 äro följande ledamöter utsedde till ämbetsmän: 1) för Samfundet i dess helhet: Herr *Lundell* ordf., Herr *Rudin* v. ordf., undertecknad sekr., Herr *P. A. Geijer* skattm.; 2) för

den filosofisk-historiska afdelningen: Herr *Sjögren* ordf., Herr *H. Lundström* v. ordf., Herr *Varenius* sekr.; 3) för den filologiska afdelningen: Herr *Rydberg* ordf., Herr *Wiklund* v. ordf., undertecknad sekr.

Komitéen för beskrifningarna öfver Stockholms stad och landskapet Uppland har för treårsperioden 1905—1907 blifvit omvald och utgöres alltså fortfarande af Herrar *Sahlin*. *Annerstedt*, *Boëthius*. *P. A. Geijer* och *Erdmann*.

Följande vetenskapliga föredrag hafva hållits vid Samfundets och dess afdelningars ordinarie sammankomster.

1. Vid samfundets allmänna sammankomster:

1904 d. 29 Febr. Herr *Boëthius:* De statsrättsliga teorierna och frågan om den politiska rösträtten.
» d. 29 April. Herr *Söderblom:* Jonas Hallenberg om uppståndelsetrons uppkomst.
» d. 21 Sept. Herr *Hjärne:* Äldre förbindelser mellan Sverige och Japan.
» d. 16 Nov. Herr *Reuterskiöld:* Etnologi och juridik.
1905 d. 13 Mars. Herr *P. A. Geijer:* Gaston Paris' verksamhet och betydelse som filolog.
» d. 9 Maj. Undertecknad: Fornitalisk namnforskning.
» d. 6 Okt. Herr *Staaff:* Något om författarskapet till den fornspanska Alexandersången.
» d. 30 Nov. Herr *v. Friesen:* En ljudhistorisk stridsfråga inom den nordiska filologien.

2. Vid den filosofisk-historiska afdelningens sammankomster:

1904 d. 29 Jan. Herr *Varenius:* Beskattning i England.
» d. 24 Mars. Herr *v. Schéele:* Pedagogikens metoder.
» d. 21 Okt. Herr *Sjögren:* Städernas donationsjord och bostadsfråga.
1905 d. 27 Jan. Herr *Edén:* Några synpunkter till Karl X Gustafs historia.
» d. 31 Mars. Herr *H. Lundström:* Konfessioner från början af 1800-talet.
» d. 26 Okt. Herr *Reuterskiöld:* Öfverhet och revolution.

3. Vid den filologiska afdelningens sammankomster:

1904 d. 26 Jan. Undertecknad: Om några ställen i Timotheos' 'Perserna'.
» d. 29 Mars. Herr *Lundell:* Östeuropas äldre etnografi.
» d. 31 Okt. Herr *Stave:* Urfäderna i Genesis 4—5 med babyloniska paralleller.

1905 d. 21 Jan. Herr *v. Friesen:* Några historiska svenska runinskrifter.
» d. 13 April. Herr *Johansson:* Vedalitteraturens ålder.
» d. 8 Nov. Herr *Kjellberg:* Några anmärkningar till Heraklessagans historia.

I Samfundets 'Skrifter' hafva under dessa år offentliggjorts 4, det 9:e bandet tillhörande afhandlingar. Under tryckning äro f. n. 5 arbeten, af hvilka 2, nu i det närmaste färdigtryckta, komma att ingå i nyssnämnda band, 2 skola intagas i det 11:e, och det återstående, som är en vetenskaplig skrift af mera betydande omfång, kommer att ensamt bilda det 10:e bandet.

Urkundsverket till Stockholms historia (jfr. 'Skrifter' b. VIII, p. VIII f.) har på senare tiden tyvärr måst helt och hållet hvila, därför att dess utgifvare, Dr. *K. Hildebrand,* varit fullständigt upptagen af andra, mycket kräfvande arbeten och bestyr. Dr. Hildebrand har redan länge varit allvarligt betänkt därpå att, åtminstone till väsentlig del, öfverlämna detta arbete i andra händer, och han har också i sådant syfte vidtagit åtgärder och inledt underhandlingar, som, efter hvad man kan hoppas, nu snart skola leda till ett för verkets fortsättning betryggande resultat.

Utgifningen af arbetet 'Uppland' (a. st. p. IX f.) har äfven, trots redaktionens alla bemödanden, blifvit ganska betydligt fördröjd. I September 1905 utkom emellertid 4:e häftet af 1:a bandet, som därmed blef färdigt. Hvad de ännu å 2:a bandet återstående tvänne häftena angår, så är II: 2 till stor del redan uppsatt, och förarbetena till II: 3 äro så långt framskridna, att tryckningen af detta senare häfte bör kunna börja om några månader. Såvida icke någonting oförutsedt skulle inträffa, anser sig därför redaktionen hafva mycket goda förhoppningar därom, att före innevarande års utgång hela verket skall föreligga i afslutadt skick.

I fråga om Samfundets ekonomi hänvisas till följande af Skattmästaren Herr P. A. Geijer meddelade öfversikt, som utvisar ställningen vid innevarande års ingång.

		Ingående behållning 1906
Jacob Westins fond	kr.	50,000: —
Beskrifningsfonden	»	3,248: 81
Stockholms Historias fond	»	4,786: 21
Upplandsbeskrifningens fond	»	—: —
Westinska Skriftfonden	»	2,000: —
Egna fonden	»	15,814: 92
	S:a kr.	75,849: 94

Upplandsbeskrifningens fond företer f. n. en brist af kr. 507: 29. Denna brist torde åtminstone till väsentlig del komma att betäckas, då bokhandelns redovisning för föregående års försäljning af arbetet 'Uppland' ingår. I hvarje fall är den icke ägnad att ingifva några bekymmer.

Uppsala i Januari 1906.

Enligt uppdrag

O. A. Danielsson,
K. Samfundets Sekreterare.

K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala nuvarande ledamöter (Mars 1906).

Fh. = Medlem af den filosofisk-historiska afdelningen.
Flg. = Medlem af den filologiska afdelningen.

		Inträdt.
SAHLIN, C. Y., f. d. Professor	Fh.	1881
MALMSTRÖM, C. G., f. d. Riksarkivarie	Fh.	1881
NYBLOM, C. R., f d. Professor	Fh.	1881
ANNERSTEDT, C., f. d. Bibliotekarie	Fh.	1889
HJÄRNE, H. G., Professor	Fh.	1889
GEIJER, K. R., Professor	Fh.	1889
EDFELDT, H., Professor	Fh.	1889
BURMAN, E. O., Professor	Fh.	1889
NOREEN, A. G., Professor	Flg.	1889
GEIJER, P. A., Professor	Flg.	1889
ERDMANN, A., Professor	Flg.	1889
DANIELSSON, O. A., Professor	Flg.	1889
BOËTHIUS, S. J., Professor	Fh.	1890
TEGNÉR, E. H. W., Professor	Flg.	1890
SUNDÉN, J. M., f. d. Professor	Flg.	1890
WAHLUND, C. W., Professor	Flg.	1890
LUNDELL, J. A., e. o. Professor	Flg.	1890
BYGDÉN, A. L., Bibliotekarie	Fh.	1890
SCHÜCK, J. H. E., Professor	Fh.	1890
KNÖS, O. V., Docent, Lektor	Flg.	1891
PERSSON, P., Professor	Flg.	1892
JOHANSSON, K. F., e. o. Professor	Flg.	1892
NYSTRÖM, J. F., Lektor	Fh.	1893
ANDERSSON, L. A., v. Bibliotekarie	Flg.	1894

LEWENHAUPT, C. H. E., Grefve, Bibliotekarie	Fh.	1894
RUDIN, E. G. W. N., f. d. Professor	Fh.	1897
TOTTIE, H. W., Biskop	Fh.	1897
v. SCHÉELE, F. A., Professor	Fh.	1897
WADSTEIN, N. E., Professor	Flg.	1898
LIDÉN, B. P. E., Professor	Flg.	1898
LUNDSTRÖM, A. H., Professor	Fh.	1900
WIDE, S. K. A., e. o. Professor	Flg.	1900
RYDBERG, G. L., Docent, Lektor	Flg.	1900
LUNDSTRÖM, K. J. V., Docent	Flg.	1900
WIKLUND, K. B., e. o. Professor	Flg.	1900
STAVE, E., Professor	Flg.	1901
SJÖGREN, K. J. V., Professor	Fh.	1901
VARENIUS, P. O., Professor	Fh.	1902
AHLENIUS, K. J. M., e. o. Professor	Fh.	1902
STAAFF, E. S., Docent	Flg.	1902
SÖDERBLOM, L. O. J., Professor	Flg.	1903
REUTERSKIÖLD, C. L. A. A., e. o. Professor	Fh.	1904
EDÉN, N., e. o. Professor	Fh.	1904
v. FRIESEN, O., e. o. Professor	Flg.	1904
LAGERCRANTZ, C. O., Docent	Flg.	1904
KJELLBERG, A. L., Docent	Flg.	1904
ZETTERSTÉEN, K. V., Professor	Flg.	1905

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. IX. 1.

DREI NEU AUFGEFUNDENE NIEDERDEUTSCHE EINBLATTKALENDER DES 15. JAHRHUNDERTS

EIN BEITRAG ZUR GESCHICHTE DES LÜBECKER BUCHDRUCKS

VON

ISAK COLLIJN

UPPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

UPPSALA 1904
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

1.

Kalender auf das Jahr 1492, gedruckt von Ghotan.

Die Geschichte des Lübecker Druckers Bartholomæus Ghotan ist noch nicht geschrieben [1]. Zumal für die Geschichte des ältesten schwedischen Buchdrucks wäre eine Monographie über Leben und Wirken dieses bemerkenswerten Buchdruckers von grosser Bedeutung, besonders wenn sie mehr Licht in das Dunkel bringen könnte, in dem sein Verhältnis zu Schweden eingehüllt ist, und uns zu genauerer Kenntnis von seinem Aufenthalt und seiner Tätigkeit in Stockholm verhelfen könnte. Mit Ausnahme der von Ghotan in Lübeck auf schwedische Bestellung gedruckten Bücher, wie *Missale Strengnense* (1487), *Missale Aboense* (1488), *Reuelationes Birgittæ* (1492) u. s. w., ist bisher nur ein einziges hierauf bezügliches Dokument bekannt, das von ihm am 31 Oktober 1483 als Zeugen unterschriebene Notariatsinstrument, das KLEMMING nennt [2] und welches diesen Forscher veranlasst, den undatierten Stockholmer Druck *Vita Katherinæ* in dieses Jahr zu setzen. Eine andere Nachricht, die noch nicht genügend beachtet ist, verdanken wir ANNERSTEDT [3]. Es ist dies die Angabe, dass Ghotan im Jahre 1493 in Schweden gewesen sei. Er hat nämlich in diesem Jahre dem Bischof

---

[1] Soeben ist erschienen: *Bruchstücke zur Kenntnis der Lübecker Erstdrucke von 1464 bis 1524 von* W. GLÄSER (1903). Diese Arbeit enthält auch Studien über Gothan, ist aber leider in allen Beziehungen sehr mangelhaft und bringt nichts Neues.

[2] *Ur en antecknares samlingar*, S. 95 f.

[3] *Upsala universitets historia*, T. 1, S. 49, Note 1.

Magnus in Åbo einen Brief von Conrad Rogge, Bischof zu Strengnäs, überbracht[1].

Es giebt nur zwei Wege, auf denen man hoffen kann, zu definitiven Ergebnissen zu gelangen, wenn es sich um Inkunabelnstudien handelt: einmal eine methodische Untersuchung, Vergleichung und wenn möglich Datierung der verschiedenen Typen eines Druckers und ferner eine gewissenhafte Durchforschung der zugänglichen Urkunden. Die beiden Methoden müssen sich gegenseitig in die Hand arbeiten. Ohne zuverlässige Dokumente, welche Nachrichten über Ereignisse und Daten im Leben der ältesten Drucker geben, bleibt die erstere Methode mangelhaft und muss sich auf blosse Konstatierung der Übereinstimmung, Verwandtschaft oder Verschiedenheit der Typen gewisser Drucke beschränken. Erst bei Vorhandensein solcher Urkunden kann man daran denken, die Geschichte eines Prototypographen zu schreiben.

Bei Inkunabelnstudien ist natürlich die Vollständigkeit des Materials von grösster Bedeutung. Was Gothan betrifft, kann mit Sicherheit gesagt werden, dass die von seiner Offizin oder seinen Offizinen ausgegangenen Drucke noch nicht alle bekannt sind. Besonders in Dänemark und Schweden sind wohl noch neue Funde zu erhoffen, die das Material zur Geschichte dieses wie auch anderer Lübecker Drucker vervollständigen dürften.

In *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1902[2] habe ich einen bis dahin unbekannten Ghotan-Druck, den ich auf der Innenseite der Einbanddeckel einer Handschrift der Universitätsbibliothek zu Uppsala fand, veröffentlicht. Ich bin jetzt im Stande, einen weiteren völlig unbekannten Druck aus der Offizin Gothans mitzuteilen, welcher wegen seiner sicheren Datierbarkeit und Unterschrift wie auch wegen seiner zahlreichen Typenformen von grossem Interesse ist. Der Fund ist von Dr. W. Molér, Bibliothekar der Gymnasialbibliothek zu Västerås, gemacht worden, als er vor einigen Jahren die schöne Inkunabelnsammlung dieser Bibliothek katalogisierte[3]. Ich spreche ihm hiermit meinen herzlichsten

---

[1] ARWIDSSON: *Handl. t. upplysn. af Finlands häfder*, T. 1, S. 134, Nr. 74.

[2] *Ett nyfunnet i Sverige tryckt aflatsbref från omkr. år 1484.* Meddel. och aktst., S. 123—129.

[3] Der Katalog dieser Sammlung ist als Schulprogramm 1884 gedruckt.

Dank aus für die Bereitwilligkeit, mit der er mir dieses Unikum zur Veröffentlichung überliefert hat.

Die Bibliothek zu Västerås besitzt ein defektes Exemplar des *Missale Aboense* (1488), welches Exemplar auch in Lübeck gebunden ist. Auf den Innenseiten der Deckel dieses Buches fand Dr. Molér zwei Exemplare eines niederdeutschen Kalenders auf das Jahr 1492. Dieses mit Sicherheit im Jahr vorher gedruckte Kalenderblatt ist auf zwei Stellen signiert: **Bartholomaeus Ghotan fecit.** Die beiden Exemplare sind defekt, denn weil sie grösser waren als der Einband, sind sie vom Buchbinder beschnitten worden. Zum Glück ergänzen sie sich jedoch gegenseitig, was den Text betrifft, so dass nur ein kleineres Stück von der unteren linken und ein grösseres von der oberen rechten Ecke fehlt, wenn die beiden Exemplare zusammengestellt werden. Die Höhe des Blattes, wie es jetzt vorliegt, beträgt 437 mm, die Breite 256 mm.

Mit Ausnahme der beiden ersten Zeilen, die fortlaufend sind, ist der Kalender in zwei Kolumnen gedruckt. Der Druck ist abwechselnd rot und schwarz: die Überschriften und Marginalien rot, der Text schwarz. Der Kalender fängt mit einem Verzeichnis der Neu- und Vollmonde jedes Monats des Jahres 1492 an. Sodann folgt eine Aderlasstabelle mit Angabe der Tage, die in diesem Jahr zum Medizinieren und Aderlassen am besten

geeignet sind. Die erste Kolumne schliesst mit der Signatur Ghotans, die zweite mit einem Neujahrswunsch. Unter den Kolumnen befindet sich das bekannte Druckerzeichen Ghotans. Dieses Druckerzeichen, das sich auch im Colophon des *Missale Aboense* und der *Reuelationes Birgittæ* befindet, ist mehrmals abgebildet worden, so z. B. in *Sveriges Bibliografi,* S. 27. Längs dem linken Rande des Blattes läuft eine Holzschnittleiste, bestehend aus einem gothischen Pflanzenornament, das unten in einen s. g. wilden Mann ausgeht. In der linken erhobenen Hand hält er eine Keule und um den Hals gehängt trägt er das Ghotansche Wappenschild. Der obere Teil dieser Leiste fehlt in beiden Exemplaren. Auch die rechte Seite des Blattes ist beschnitten, doch befand sich hier wahrscheinlich keine solche Holzschnittleiste. Die Typen, auf die ich weiter unten zurückkomme, sind wie alle Typen Ghotans gothisch und hier von drei verschiedenen Grössen. Das Wasserzeichen ist wegen seiner Undeutlichkeit schwer zu erkennen.

Gewöhnlich sind die Einblattdrucke nur einseitige Drucke; in diesem Falle aber sind die beiden Seiten bedruckt. Auf der anderen Seite befindet sich nämlich ein niederdeutsches Poem mit dem Titel: **Eyne gotlike gude lere allen minschen.** Es ist in drei Kolumnen von je 63 Zeilen gedruckt. Unter der mittleren Kolumne: **Bartholomaeus Ghotan Fecit.** Die Holzschnittinitiale, mit der das Gedicht beginnt, ist ein D, 51 mm hoch und 53 mm breit. In der Öffnung des D ein Lehrer, der zwei Kinder unterrichtet. Zu Füssen des Lehrers sehen wir zum drittenmal auf diesem Blatt das Wappen Ghotans. Die Typen sind auf dieser Seite von zwei Grössen.

Das Poem ist ein trockenes Lehrgedicht mit Exempeln und Sprüchen aus den Schriften der Kirchenväter und anderer

Lehrer des Mittelalters. Es steht dem s. g. mittelniederdeutschen Cato nahe und verdient deswegen, veröffentlicht zu werden.

ROBERT PROCTOR hat in seiner epochemachenden Arbeit: *An Index to the early printed books in the British Museum* (1898—99), nach sorgfältigen und minutiösen Studien für jeden Drucker die von ihm gebrauchten verschiedenen Typen zusammengestellt, in den meisten Fällen mit Angaben über die Provenienz der Typen und ihr Auftreten in anderen Offizinen[1]. Für Ghotan zählt er 8 verschiedene Typen auf, von denen die Typen 1—4[2], gegossen von Lucas Brandiss, zum Druck des ersten Buches Gothans, des *Missale Magdeburgense* (1480) in Magdeburg gedient haben. 1481 druckt er in derselben Stadt mit der Type 3 ein lateinisches *Psalterium*[3]. Die übrigen 4 von Proctor angeführten Typen kommen, nebst der eben genannten aus Magdeburg stammenden Type 3, in Ghotans verschiedenen Lübecker Drucken wie auch in den schwedischen Drucken vor.

In dem hier beschriebenen Ghotan-Drucke finden sich nicht weniger als 4 verschiedene Typen vor, nämlich drei auf der Kalender-Seite, und zwei auf der anderen Seite; eine Type ist demnach beiden Seiten gemeinsam. Die Magdeburger Type 3, nach Proctors Terminologie die grosse Kirchentype, ist in der Über- und Unterschrift des Kalenders gebraucht. Für die Rubriken der verschiedenen Abteilungen des Kalenders ist die grössere Texttype, Type 5* bei Proctor, verwendet. Auch der Text des Gedichts ist ausschliesslich mit dieser Type gedruckt. Sie weicht von der Type 5, mit der z. B. die *Vita Katherinæ* gedruckt ist, bezüglich der Gestalt des *h* ab, bei welchem der zweite Strich herabgezogen ist. Diese Type 5* ist nach dem, was ich gefunden, jünger als 5. Sie kommt z. B. in der *Vita Brynolphi* (c. 1491) und in den *Reuelationes Birgittæ*

[1] Der *Index* ist nach Städten und Druckern geordnet, unter strenger Beachtung der Altersfolge.

[2] Von diesen Typen sind drei reproduziert bei BURGER: *Deutsche u. italien. Inkunabeln*, Taf. 160.

[3] Dieses seltene Buch ist sowohl in der Kgl. Bibl. zu Stockholm als in der Uppsalaer Univ.-Bibl. vorhanden. In der letzteren Bibl. befinden sich sogar zwei Exemplare, ein vollständiges (33: 165), und ein defektes (33: 165 b) nebst vielen Fragmenten.

(1492) vor. Der Titel und die Unterschrift des Gedichts sind mit der grössten von den vier Typen gedruckt, Proctors Type 8, von ihm sehr grosse Kirchentype genannt. Diese Type ist mit der Kanontype des *Missale Strengnense* (1487) identisch. Die uns am meisten interessierende Type dieses Druckes ist aber die kleine Texttype des Kalenders, die bis jetzt in keinem anderen Ghotan-Drucke gefunden ist. Nach gründlicher Untersuchung der verschiedenen Lübecker Drucke, die sich in den Sammlungen der Kgl. Bibl. zu Stockholm und der Univ.-Bibl. zu Uppsala befinden, glaube ich annehmen zu können, dass diese Type auch in keinem anderen Lübecker Drucke bis jetzt angetroffen ist. Diese Type ist eine im Verhältnis zu den anderen Typen Ghotans (mit Ausnahme der Type 7) ziemlich kleine gothische Texttype, die sich besonders durch zierliche *h* und *d* auszeichnet. Sie weicht, wie gesagt, von allen Lübecker Typen ab, hat jedoch Verwandtschaft mit Typen dieser Zeit sowohl aus Leipzig wie aus Hagenau und Nürnberg. Ein Umstand, welcher Beachtung verdient, ist die ausserordentliche Schärfe und Deutlichkeit der Buchstaben. Weshalb der Fund dieser Type in einem Ghotan-Druck wichtig ist, lässt sich ohne weiteres verstehen. Sollte sich diese Type noch in anderen unbestimmten Drucken Norddeutschlands und Schwedens aus den achtziger und neunziger Jahren des 15. Jahrhunderts konstatieren lassen, so dürften diese wohl der Offizin Ghotans zuzuschreiben sein. Als Beitrag zur Buchdruckergeschichte Lübecks hat jedenfalls dieses Blatt seinen nicht geringen Wert. Da es auch in litterarischer Hinsicht nicht ohne Bedeutung ist, und da so früh gedruckte Einblattkalender dieser Art für das Niederdeutsche bisher nicht bekannt sind, sei es hier abgedruckt.

¶ Uthgekore dage der aderlatinge vp handē vñ armē·

¶ In Januario	Teykē
¶ Am midwekē vor Epiphanie gud medi· gud laten p̄ter pe·	Piscis
Am daghe Epiphanie gud laten preter Capitis	Aries
Am midweken in der octauē Epiphanie gud laten	Cācer
An den daghen Sebastiani vñ Agnetis gud laten	Libra
Am daghe Pauli is gud aderlaten	Sagit
¶ In Februario	
¶ Am daghe Blasii is gud aderlaten preter Capitis	Aries
Am midwekē·dōredage·fridaghe Scolastica gud g me·vñ le·	Cācer
Am donredaghe vñ fridaghe na Valētini machmen laten	Libra
Am vordaghe vñ daghe Petri gud ghenoch laten	Sagit
Am midweken na Mathie is gud laten·	Pisce
¶ In Marcio	
¶ Am vordage vñ dage Zimpti·gud genoch latē preter Capi·	Aries
Am fridage·sonnauē·vñ sond·Remīscē gud ge·medic vñ laten·	Scor
Am mondaghe vñ dinxdaghe dar na gud laten	Sagit
Am fridaghe vñ sonnauēde vor Pauli gud genoch laten	Aqriꝰ

Bartholomeus Ghotan fecit·

Texttype des Kalenders 1492.

Na godes bort · M · cccc · xcij · Gulden tal · XI · Sondages bokstaff A · G · Nawinter · X · weken · Paschdach · XXII · daghe · aprilis·

De nyen mane desses yares.

		Stunden	Minuten
In Januario			
Uulman	Am sonnauende vor Anthonij na middaghe.	viij	xxix
In Februario			
Nyeman	Am sondaghe na Pauli vor middaghe	x	xliiij
Uulmaen	Am mandaghe vor Ualentini na middaghe	iij	ij
In Marcio			
Nyemaen	Am mandaghe vor Mathie na middaghe	ix	
Uulmaen	Am midweken na Jnuocauit vor middaghe	xij	xviij
In Aprili			
Nyeman	Am midweken na Annunciationis vor middage	vij	xxxix
Uulmaen	Am donredaghe na Judica na middaghe	viij	xxxviij
In Mayo			
Nyeman	Am donredaghe der paschaweken na middaghe	vij	v
Uulmaen	Am sonnauende vor Seruacij vor middaghe	vij	x
In Junio			
Nyemaen	Am sonnauende na Urbani vor middaghe	vij	xxij
Uulman	Am sondaghe Pinxten na middage	iij	xxix
In Julio			
Nyeman	Am sondaghe Johannis baptisten na middage	viij	lvj
Uulmaen	Am mondage Octaue Uisitationis na middage	x	xlij

◖ Jn Auguſto

Nyeman	Am dinxdaghe Jacobi auende voꝛ middaghe	xj	xlvij
Uulmaen	Am midweken Ciriaci voꝛ middaghe	v	lj

◖ Jn Septembꝛi

Nyeman	Am donredage Bartholomei auende voꝛ middage	iij	xxxvj
Uulmaen	Am donꝛedage voꝛ Natiuitatis marie na middage	j	lvj

◖ Jn Octobꝛi

Nyeman	Am fridaghe Mathei na middaghe	viij	ij
Uulmaen	Am fridaghe na Franciſci na middaghe	xj	l

◖ Jn Nouembꝛi

Nyeman	Am ſondage · xj · duſent iuncfrouwen voꝛ middage	xj	xliiij
Uulmaen	Am ſondage na allen godes hilligen na middage	xviij	

◖ Jn Decembꝛi

Nymean [!]	Am dinxdage na Elizabeth voꝛ middage	ij	xlviij
Uulman	Am dinxdaghe Barbare voꝛ middaghe	iij	xxxij

◖ Jn Januario

Nyemaen	Am midweken voꝛ Thome na middaghe	ij	xlix

Uthgekoꝛen dage der aderlatinge vp handen vnde armen

◖ Jn Januario	Teyken
◖ Am midweken voꝛ Epiphanie gud medicine gud laten preter pedum	Piſcis
Am daghe Epiphanie gud laten pꝛeter Capitis	Aries
Am midweken in der octauen Epiphanie gud laten	Cancer
An den daghen Sebaſtiani vnde Agnetis gud laten	Libꝛa
Am daghe Pauli is gud aderlaten	Sagittarius

◖ Jn Febꝛuario	
◖ Am daghe Blaſij is gud aderlaten pꝛeter Capitis	Aries
Am midweken · donredage · fridaghe Scolaſtici gud ghenoch medicine vnde laten	Cancer
Am donredaghe vnde fridaghe na Ualentini machmen laten	Libꝛa
Am voꝛdaghe vnde daghe Petri gud ghenoch laten	Sagittarius
Am midweken na Mathie is gud laten ·	Piſcis

ℂ In Marcio

ℂ Am voꝛdage vnde dage Zimperti gud genoch laten preter Capitis — Aries
Am fridage · ſonnauende vnde ſondage Reminiſcere gud genoch medicine vnde laten — Scoꝛpio
Am mondaghe vnde dinxdaghe darna gud laten — Sagittarius
Am fridaghe vnde ſonnauende voꝛ Oculi gud genoch laten — Aquarius

Bartholomeus Ghotan fecit ·

2:] ### ℂ In Apꝛili

ℂ Am dinxdage vnde midweken na Letare gud genoch medicine vnde laten — Cancer
Am Sonnauende voꝛ Palmen gud genoch medicine vnde laten — Sco[rpio]
Am ſondaghe vnde mandaghe Palmarum machmen laten — Sagittarius
Am Paſchauende gud medicine vnde laten preter pedum — Piſcis
Am dinxdage vnde midweken in den paſchen gud genoch laten preter capitis — Aries

ℂ In Mayo

ℂ Am voꝛdaghe vnde dage Philippi Jacobi vnde den dach dar na gud ghenoch medicine vnde laten — Cancer
Am dinxdage vnde midweken na Johannis gud ghenoch laten — Libꝛa
Am ſondaghe Jubilate eſt Seruacij is gud laten — Sagittarius
Am fridage vnde ſonnauende dar na gud genoch medicine vnde laten preter pedum — Piſcis
Am mandage vnde dinxdage in der Cruceweken gud medicine gud laten — Cancer

ℂ In Junio

ℂ Am mandaghe vnde dinxdage voꝛ Pinxten gud laten — Libꝛa
Am donredaghe vnde fridage dar na gud medicine vnde laten — Scoꝛpio
Am midweken vnde donredage Pinxtweken gud laten — Aquarius
Am fridaghe vnde ſonnauende dar na gud medicine gud laten preter pedum — Piſcis
Am ſondage Trinitatis vnde mandage dar na gud genoch laten preter capitis — Aries

ℂ In Julio

ℂ Am midweken vnde donredage na Viſitationis gud genoch medicine vnde laten — Scoꝛpio
Am fridaghe vnde ſonnauende dar na gud genoch laten — Sagittarius
Am voꝛdage vnde dage Margarete gud medicine gud laten preter pedum — Piſcis

Am ſonnauende vnde ſundage dar na gud genoch laten preter capitis	Aries
Am ſonnauende vnde ſondage Magdalene gud genoch medicine vnde laten	Cancer
Am mandaghe dar na is aderlaten gud genoch	Cancer

In Auguſto

Am donredaghe vnde fridage na Petri is gud laten	Sagittarius
Am auende vnde daghe Laurentii gud medicine gud laten preter pedum	Piſcis
Am ſonnauende vnde ſondaghe na Aſſumptionis gud genoch medicine vnde laten	Cancer
Am donredaghe vnde fridage na Decollationis gud genoch laten	Sagittarius

In Septembri

Am mandage vnde dinxdage vor Natiuitatis marie machmen laten	Aquarius
Am dage Crncis[!] vnde ſunnauende dar na gud genoch medicine vnde laten	Cancer
Am mandage vnde dinxdage vor Michaelis gud genoch medicine vnde laten	Scorpio
Am midweken vnde donredaghe dar na is gud laten	Sagittaris

In Octobri

Am dinxdage vnde midweken vor Franciſci gud genoch medicine vnde laten preter pedum	Piſcis
Am donredage fridage ſunnauende na Dyoniſij gud genoch medicine vnde laten	Cancer
Am fridage na Luce is gud laten	Libra
Am dinxdage vnde midweken na · xj · duſent iuncfrouwen is gud laten	Sagittarius
Am dinxdage vnde midweken na Simonis gud genoch medicine vnde laten preter pedum	Piſcis

In Nouembri

Am dage Aller hilligen is gud laten preter capitis	Aries
Am donredage vnde fridage vor Martini gud medicine gud laten	Cancer
Am donredaghe vnde fridaghe na Martini is gud laten	
Am mondaghe vnde dinxdage na Katherine gud genoch medicine vnde laten preter pedum	Piſcis
Am midweken donredage vor Andree gud laten preter capitis	Aries

In Decembri

Am vordage vnde dage Nicolai gud medicine gud laten	Cancer
Am vordaghe vnde daghe Lucie is gud aderlaten	Libra

Am mandaghe vnde dinxdaghe vor Thome gud laten	Sagittarius
Am daghe Thome is gud laten	Aquarius
Am sondaghe vnde mandaghe vor Natiuitatis gud genoch medicine vnde laten preter pedum	Piscis

◐ Nulla hoc Anno futura
est Eclipsis Luminarium

Eyn nye salich vrolick iaer.
Gheue vns god alle ghar.

Eyne gotlike gude lere allen minſchen.

[Kol. 1:]

[D][1]U kint myn ik wil | dy lere gheuen
wo du ſchalt voren | hir dyn leuen
Dat id gode eyn | wolbehaghen ſy
Unde dy gans nutte | ok dar by
Tom erſten ſchaltu | heuen an
Gode tho vruchten vnde en leff han
◖ Hore myſſe myt andacht alle daghe
wente men dar dorch nichtes vorſumen moghe
◖ Myt vlite ſo gha dem godes worde nach
Laet dy vp dat gud nycht weſen to iach
◖ De bode godes nicht ouertryt
Betrachte ok ſyn bitter lydent dar myt
◖ Dat he vor vns gheleden haet
wes em des dancknamych vro vnde ſpaet
◖ Undancknamicheit manck den ſunden allen
Js gode eyn groet myſſeuallen
◖ Alſo ſchaltu na godes hulde weruen
Als efte du ſcholdeſt tohant ſteruen
◖ O mynſche dar na dy richte vnde kere
Nu mercke vorbat eyne tijtlyke lere
◖ Du ſchalt rechtuerdichlick na gude ſtreuen
Als efft du woldeſt ewych leuen
◖ wat du deyſt ſo bedencke dat ende
Gripe id wyſlyck an wes nicht to behende

[1] Die S. 4 reproduzierte Holzschnittinitiale.

¶ wes voꝛſychtich vnde holt dy ſlecht
wes nicht to haſtych bedencke dy recht
¶ Gha nicht leddych · arbeyde hir vp erden
So machſtu ryke · vnde ſalych werden
¶ wente de is ſalych den ſyne hant neret
Noch ſalyger is · de ſyn guet rechte voꝛteret
¶ Geloue nicht to vele · holt din woꝛt in huet
wente vntruwe raet · deyt ſelden guet
¶ Hebbe eynen pennyck gelyke leff alſe ver
Uoꝛmachſtu nenen wyn · dꝛynck water effte beer
¶ Eth vnde dꝛinck · vnde hebbe voꝛguet
wente titlyck voꝛderuent we doet
¶ Du machſt den pennynck beſparen ſo ſchir
Als ghewynnen des loue du myr
¶ Unde ſette dynem gude eyn rechte deel
Hoghens vnde weertſchop hebbt nicht to veel
¶ Mide boꝛchſchop · hoffart vnde ſware theren
So machſtu dy deſto beth erneren
¶ Myt dynem naber ſchaltu nicht kryeghen
wes warafftich · vnde ware dy voꝛ lieghen
¶ Hoet dy voꝛ ſchult ouerſych vel
wes nicht to gudich · hoet dy voꝛ ſpel
¶ Uoꝛlene weynich · hoet dy voꝛ boꝛghen
Laet eynen dat ſyne ſuluen beſoꝛghen
¶ Beſoꝛghe dat dyne vnde ſoꝛghe nicht to vel
wente id ſchut doch wat god wel
¶ Mennych ſtreuet ghans ſere na guede
Unde kumpt doch nummer vth armoede
¶ Darvmme enweyt ick beters nycht
Men dat eyn mynſche alle ſyn touoꝛſycht
[¶ Und]e alle ſyne hopen ſette to goet
[wente he] kan helpen vth aller noet

[¶ Und]e allen criſten mynſchen gheuen
[vth deſ]em elende dat ewyghe leuen
[Kol. 2:]
¶ wente he is eyn gheuer aller dynge
Help god dat vns hir vnde doꝛt ghelinge

¶ God ſpꝛickt

De ghedofft is vnde im criſten louen beſtaet
My vnde ſynen negheſten truwelick leff haet
Unde hir lyt duldichliken voꝛdꝛeth vnde pyn
De wert darth ewych by my ſin

¶ Auguſtinus

Uppe erden is neen ſpꝛekelyker dyng
Men dat ſyck de mynſche wecht ſo gheryng
Dat he nicht van ſinem vnrechten leuende laet
So he doch in eynem vnſekeren leuende ſtaet

¶ Gregoꝛius

Soke tom erſten godes ryk
Eer du icht vnderwyndeſt tho aller tit
Hoꝛe ok miſſe dar by na aller macht
wultu denne beden dat do myt andacht

¶ Hieronimus

Minſche ſundige nicht vp godes barmmherticheit
Laet dy dynes negeſten dꝛoffniſſe weſen leyt
Bedencke dat voꝛghencklike leuent in diſſen elende
Spare dine gude werke nicht went in din ende

¶ Ambꝛoſius

Jd wart de ſunder ſo groet ny
Hefft he ruwe vnde leyde voꝛ ſyne ſunde hijr
God wyl ſe em barmmhertichlyck voꝛgheuen
Deyt he id anders by tiden dat mercke euen

¶ Bernhardus

Minſche du moſt ſteruen dar voꝛhelpet nicht
Unde weſt nicht to welcker tijd dat geſchicht
Ok wo id dyner armen ſele wert ghan
Darvmme ſo ſchaltu van ſunden laen

¶ Criſoſtimus

Mynſche laet dy nichtes vp erden ſo leff ſyn
Dat du voꝛgheteſt god des heren dyn
Betrachte dagelikes ſine martel vnde ſyn liden
So wil he dy ewychlick nicht voꝛmyden

¶ Paulus

Wultu gode denen ſo moſtu de werlt voꝛlaen
Wente nemant twen heren denen kan
Denſtu der werlde ſo myſdenſtu god
Men denſtu gode · ſo kumpſtu nicht in ewige not

¶ Beda

Wen du vpſteyt effte lygghen gheyſt
Wen du ock eten effte gheten heſt
So laue gode vnde dancke dynem heren
Uoꝛmachſtu id ſo gyff almyſſen gheren

¶ Bonauentura

Mynſche wultu ewychlick wonen by got
So vruchte ene · vnde holt ſyne bot
wultu haet vnde anuechtynghe ouerwynnen
So ware dy vp erden voꝛ doet ſunden

¶ Albertus magnus

wen de mynſche bedechte wol he were
Effte van wenne he were komen here

Unde wat vth eme ſcholde werden
So worde he nummer vro vpp erden

¶ Areſtotelis

Du ſchalt gode dancken vro vnde ſpaed
De dy na em gheſcapen vnde ghebildet haet
Unde dancke emm in rechten begherte dar by
Alle der gude de he hefft vorlenet dy

[Kol. 3:] ¶ Seneca

De ſick der werlde woll . . . .[1]
Unde weme id in ſunden . . . .[1]
Dem is ane twyuel hew . . . .[1]
Dat he kumpt in ewyghe . . . .[1]

¶ Boetius

Boetius hefft gheſcreuen . . . .[1]
Dat neen dyng blyue ung . . . .[1]
So en blyfft ock nen gu . . . .[1]
Wol dem · de godes tho a. . . . . . .[1]

¶ Yſidorus

Dar an dy nicht vele is g[eleghe]
Des vorweghe di · vnde laet dat vnderwegh[e]
Unde warde des dat dy nutter iſt
Dar du van noet · vnde ere to vorbunden b[iſt]

¶ Fridancus

wultu myt rouwe ſyn vnde myt ghemake
So rede weynich · vorant werde nicht all[e] ſa[ke]
Swich vnde gyff dem ouerſten touoern
Vor quade ſelſchop dar huet dy voer

[1] Orig. hier zerrissen.

¶ Dauid

wat dy ſchande effte ſchade is dat vle
Unrecht guet dy nicht vnder thee
Unde berghe dy diner hande arbeyt
Vorſwych wat me dy hemelick ſeyt

¶ Ypocras

Mit dynen dingen ſchaltu nicht wunder dri[uen]
Do houeſlyck · vnde laet id by ghelike bli[uen]
Spare vor dy · vnde werde nicht vnnuttes a[n]
wente we vele gift · de mach nicht langhe beſ[taen]

¶ Ratho

Laue eynen yewelken ſo als he iſt
Vorſpreck nemande to nener vriſt
Segghe ock nemande wol he iſt
So ſecht dy nemant wol du byſt

¶ Plato

De is wert · de haue vnde guet haet
wen em auer · den walt vnde dat guet entgaet
So is he vnwert · vnde me ſuet ene nouwe a[n]
Dat bedencke · biſtu anders eyn wijs man

¶ Salomon

wat du deyſt dat heue wyſlick an
Bedencke dat ende vnde wat dar na wert ga[n]
wes im huſe ſorchuoldich · holt dy ſlecht
Deſſe lere hebbe van my gheſecht

¶ Got beſlut dat vnde ſprickt

Du ſchat ordelen na diner wetenheyt
Neymande to leue noch to leyt

Yewelick parth du leff habe
Unde see nicht an vruntscop noch gaue

¶ Fridanck sprikt

wy ghetruwen alle gode wol
Unde mennych nicht alse he schal
we sunde nicht vormiden wyl
De ghetruwet gode alto vil
God wyl vns allen loen gheuen
Dorth als wy hijr leuen
God nicht vnuorgulden leyth
wat gudes hijr yemant begeyt
Ok nenerleye missedaet
Unghewraken nicht bestaet

¶ Dimittite vitia et amplectimini virtut[es]
quum in conspectu agitis iudicis cuncta cernent[ur]

[Unter die mittlere Kolumne:]

Bartholomaeus
Gothan Fecit +

2.

Kalender auf das Jahr 1493, gedruckt von Stephan Arndes.

Diesen bisher unbekannten Einblattdruck habe ich von der Innenseite der Deckel der folgenden Inkunabel in der Universitäts-Bibliothek zu Uppsala losgelöst: ANGELUS DE CLAUASIO: *Summa angelica de casibus conscientiæ.* Nürnberg, Anton Koberger, 28 Sept. 1488. 2°. Hain *5385. UB 35: 28.

Dieses Buch ist in braunem Kalbsleder gebunden, mit Stempeln, die deutlich auf Lübeck als Einbandort hinweisen. Der Kalender ist vollständig und prachtvoll erhalten, obwohl in der Mitte durchschnitten. Je eine Hälfte war nämlich auf die Innenseite der einzelnen Deckel geklebt.

Der Kalender hat eine Überschrift von vier fortlaufenden Zeilen und ist dann auf zwei Kolumnen von je 60 Zeilen verteilt. Die Höhe des Blattes beträgt 425 mm, seine Breite 290 mm. Das Wasserzeichen ist ein Krug mit darüber befindlichem Kreuz. Die Typen, gothisch, sind von zwei Grössen und sind dieselben, wie sie in Stephan Arndes i J. 1492 gedruckten *Gharde der Suntheit* (Hain 8957) vorkommen. Wie im Ghotankalender ist der Druck auch hier abwechselnd rot und schwarz. Das Blatt ist zwar unsigniert und undatiert, aber sicher im Jahre 1492 gedruckt. Zu unterst auf der Seite finden sich zwei Wappen, teils das Kaiserliche Wappen, mit dem lübeckischen Doppeladler, der Kaiserkrone und den Zeichen F 3 (wohl Friedrich III), dasselbe Wappen, das mit Ausnahme der Zeichen im Colophon der Arndesschen niederdeutschen Bibel aus dem Jahre 1494 vorkommt, teils das Lübecker Stadtwappen mit

einem querstehenden horizontal geteilten Schild mit leeren Feldern. Zwischen den beiden Wappen befinden sich zwei astronomische Figuren, eine Sonnenverfinsterung (teilweise rot gedruckt) und eine Mondverfinsterung darstellend.

Der Kalender ist seiner Anordnung nach dem Ghotanschen gleich, d. h. er beginnt mit einem Verzeichnis der Neu- und Vollmonde und fährt mit einer Aderlasstabelle fort. Zu Ende der beiden Kolumnen finden sich Angaben über den Zeitpunkt des Eintritts der Sonnen- und der Mondfinsterniss, zu denen die eben erwähnten astronomischen Figuren Illustrationen bilden.

Dieser Druck ist auch in typographisch-technischer Hinsicht von grossem Interesse. Auf der Rückseite findet sich nämlich der Korrekturabzug einer Seite der Arndesschen niederdeutschen Bibel (1494). Es ist die 277te Seite (Bogen L, Blatt 5), die den grösseren Teil des 16ten und 17ten Kapitels des Buches Jesus Sirach (Dat boek Ecclesiastici) enthält. Zahlreiche Korrekturen sind auf dem Blatte gemacht worden, die sämtlich beim endgültigen Druck berücksichtigt worden sind. Der Seitentitel fehlt auf dem Korrekturblatt. Die Holzschnittinitiale G zu Anfang des 17ten Kapitels ist sichtbar, obwohl sehr schwach. Die erste Zeile desselben Kapitels mit der grösseren Type (= Proctors Type 6 bei Arndes) gedruckt, enthält vier Spiesse, die mit umgekehrten Letternstöcken gedruckt sind, und die für Buchstaben derselben Type, welche zufällig gefehlt haben, eingesetzt sind.

Nach dem Jahr 1493 ist der Kalender unbrauchbar geworden und einige der übrig gebliebenen Exemplare wohl auf diese Weise angewendet worden. Es versteht sich von selbst, dass das Umgekehrte nicht der Fall sein kann, dass der Kalender auf dem Korrekturblatt gedruckt wäre. Der Kalender muss nämlich schon i. J. 1492 gedruckt worden sein und so früh dürfte die 277te Seite der Arndesschen niederdeutschen Bibel nicht in Korrektur vorgelegen haben, da ihr Druck erst am 19. Nov. 1494 abgeschlossen wurde.

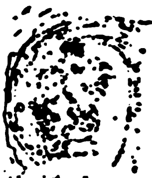
Ich gebe hier den Text dieses Kalenders.

De nyen vñ vulmanẽ dysses yars Stundẽ Mi.

Januarius		
Vulmaen am midwekẽ na nyen yare des namiddages	viij	xxix
Nyemaen am daghe na Anthonij vor middaghe	iij	ij
Februarius		
Vulmaen am auende lichtmissen na middaghe	ij	lix
Nyemaen am sonauende na Valentini	o	lv
Marcius		
Vulmaen am sonauende vor Adriani vor middaghe	ix	xxv
Nyemaen am daghe Gertrudis na middaghe	ix	lvi
Aprilis		
Vulmaen am dinxtedaghe vor Ambrosij vor middage	j	lviij
Nyemaen am dinxtedaghe na Tiburcij vor middage	vj	xlv

Texttype des Kalenders von 1493.

Dat xvii capit. secht wo ghod den minschen ghescapen heft. vnde en ghemaket enẽ ouersten aller creaturen.

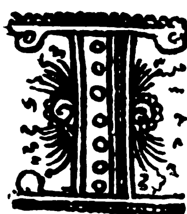
nd schop de[illegible] my[illegible]chẽ
he makede ene / vā der erden / de ...
vn ... na sineme bilde makede he ene ... de
sele. ... echtet heft he ene wedder tho
der suluen ghekert ... in dat bylde eme to ghevende de
bekantnisse / vñ na eme suluen kledede he en mit dōghe
den ... der temelicheyt der minschlyken nature / De
tal der daghe vñ der tyd ghaff he ... levende in de
me paradise / vnde he ghaff en macht vñ de dynghē
de vp der erden syne. He settede des mynschen anyst

Teil der Korrektur einer Seite der niederdeutschen Bibel von 1494.

Die Wappen des Kalenders 1493.

At yar vnses heren Mcccc xciii Gulden tal xii Sondages bockstaff f Ciclus solaris xviii Indictio xi | Nawinter vij weken v dage. Up den dach sunte blasij wert Alleluia lecht. Up den dach Mathie is de erste sondach in der vasten. Up den | sondach na ambrosij is paschedach. Am auende sunte seruacij geyt de cruceweke an. De sondach na Urbani is id pinxstedach Des don | redaghes na Bonifacij is id vnses heren lychams dach. De Aduent geyt an des anderen daghes na Andree.

[Kol. 1:]

De nyen vnde vulmanen dysses yars Stunden Minuten

Januarius

Uulmaen am midweken na nyen yare des namiddages	viij	xxix
Nyemaen am daghe na Anthonij vor middaghe	iij	ij

Februarius

Uulmaen am auende lichtmissen na middaghe	ij	lix
Nyemaen am sonauende na Ualentini	o	lv

Marcius

Uulmaen am sonauende vor Adriani vor middaghe	ix	xxv
Nyemaen am daghe Gertrudis na middaghe	ix	lvi

Apꝛilis

Uulmaen am dinxtedaghe voꝛ Ambꝛoſij voꝛ middage	j	lviij
Nyemaen am dinxtedaghe na Tiburcij voꝛ middage	vi	xlv

Maius

Uulmaen am dage Philippi vnde Jacobi na middage	iiij	xviij
Nyemaen am daghe Sophie na mid=daghe	iij	lv
Uulmaen am daghe Petronelli voꝛ mid=daghe	iiij	xj

Junius

Nyemaen am vꝛygdaghe voꝛ Uiti voꝛ middaghe	ij	xj
Uulmaen am daghe Petri vnde Pauli na middaghe	ij	iiij

Julius

Nyemaen am daghe Margarete na mid=daghe	jj	xij
Uulmaen am daghe Pantaleonis na middaghe	x	l

Auguſtus

Nyemaen am mandaghe na Laurencij voꝛ middaghe	iiij	xxiij
Uulmaen am dinxtedage na bartholo=mei voꝛ middage	vj	liij

September		
Nyemaen am dinxtedage na der bort marien na middage	viij	xliij
Uulmaen am midweken vor michaelis na middaghe	iij	xxvj
October		
Nyemeen [!] am donredaghe na dioniſij na middaghe	ij	xxviij
Uulmaen am daghe criſpini vnde criſpiniani vor middage	j	iij
Nouember		
Nyemaen am ſonauende vor Martini vor middaghe	viij	xxviij
Uulmaen am daghe Clementis na middage	o	xxj
December		
Nyemaen am mandage na der entfanginge marien vor middage	j	xvij
Uulmaen am mandaghe na Thome vor middage	j	xxxviij

De vthſerkaren daghe der aderlatinge vp armen henden vnde voten na den vthgeleſenen guden aſpecten der planeten.

Januarius	**Teyken**
Am midweken na der hylgen dryer konninge guet laten preter nates	Libra

Am viij dage na den hilgen dren koningen
guet latent pꝛeter coxas — Sagittarius
Am dinxtedage na Fabiani et ſebaſtiani
guet laten pꝛeter caput — Aries
Am dinxdage vnde midweken na pauli gut
gnoch laten pꝛeter pulsum — Cancer

Febꝛuarius

Am midweken na Agathe guet latent pꝛe-
ter nates — Libꝛa
Am dage na ſcolaſtici vnde den anderen
dach darna guet laten pꝛeter coxas — Sagittarius
Am mandaghe na Mathie vnde dinxdage
guet medicine guet latent middel — Cancer

Marcius

Am dinxtedaghe na Adꝛiani guet latent
pꝛeter nates — Libꝛa
Am ſonauende voꝛ Gregoꝛij guet latent
pꝛeter coxas — Sagittarius
Am donredaghe na Gregoꝛij guet laten
pꝛeter crura. — Aquarius
Am dage der bodeſcop marien gut medi-
cine guet latent middel — Cancer

◐ Eclipſis ſolis in donredaghe na Dioniſij na midda | ghe to twen ſtunden xxxviij minuten. de grote viij puncte | xxviij minuten halue weringhe.

[Kol. 2:] Apꝛilis

Am midweken vnde donredage voꝛ tiburcij
gut laten pꝛeter crura — Aquarius

Am vrygdaghe darna guet latent preter pedes middel — Piſcis
Am ſondaghe na Georrij[!] gut latent medicine. preter pulsum — Cancer

Maius

Am daghe na crucis guet latent preter coxas — Sagittarius
Am dinxdage na Johannis vor der gulden porten guet laten preter crura — aquarius
Am donredaghe darna guet medicine guet laten preter pedes — Piſcis
Am ſondage darna guet latent preter venas capitis — Aries
Am ſonauende vnde ſondaghe na ſophie guet medicine guet latent — Cancer
Am daghe Urbani vnde ſondage darna guet laten preter nates — Libra
Am dinxtedaghe na Urbani guet medicine guet latent middel — Scorpio

Junius

Am dinxtedaghe vor Bonifacij guet latent preter crura — aquarius
Am ſonauende vor Johannis baptiſte guet laten preter nates — Libra
Am donredaghe darna guet latent. preter coxas. — Sagittarius

Julius

Am daghe viſitationis Marie guet latent preter crura — aquarius
Am midweken vnde donredaghe darna guet medicine guet laten preter pedes — Piſcis

Am ſonauende vort darna guet latent.
preter venam capitis — Aries
Am auende vnde daghe Jacobi guet la=
tent preter coxas. — Sagittarius
Am dinxſedaghe vnde midweken darna
guet medicine guet laten preter pedes — Piſcis

Auguſtus

Am daghe petri to den benden guet laten
preter venam capitis — Aries
Am daghe marien hemmeluaert vnde den
vrigdach darna guet laten — Libra
Am ſonauende vnde ſondage darna guet
medicine guet latent middel — Scorpio
Am auende thimothei guet latent preter
coxas. — Sagittarius
Am dage bartholomei guet latent preter
crura. — Aquarius
Am dage vnde auende decollationis iohan=
nis guet laten preter caput — Aries

September

Am midweken vnde donredage na egidij
gut medicine guet latent middel — Cancer
Am midweken vnde donredage vrigdage
vor crucis guet laten preter nates — Libra
Am dage der verhoginghe crucis guet
medicine guet latent middel — Scorpio
Am mandage vnde dinxtedage darna guet.
laten preter coxas — Sag[ittarius]
Am daghe mathei guet latent preter crura — aquarius

October

Am daghe remigij guet genoch to laten medicine middel	Cancer
Am daghe Calixti vnde des dages darna guet laten preter coxas	Sagittarius
Am dinxtedaghe vnde midweken na den xj dusent iuncfrouen guet laten	aries
Am dinxtedage vnde midweken na simonis vnde iude guet medicine guet latent middel	Cancer

Nouember

Am daghe Leonardi guet latent preter nates	Libra
Am dage darna guet medicine guet latent middel.	Scorpio
Am auende vnde dage Martini guet latent preter coxas.	Sagittarius
Am vrygdaghe darna guet latent preter crura	aquarius
Am sondaghe na Martini guet medicine guet latent preter pedes	Piscis
Am midweken na Elyzabeth guet latent preter venam capitis	aries

December

Am mandaghe vor Barbare gueth latent preter nates.	Libra
Am donredaghe na Barbare gut medicine guet latent middel.	Scorpio
Am auende vnde daghe Lucie guet latent preter crura	aquarius

Am mandaghe vnde dinxtedaghe darna gut laten preter venam capitis — aries
Am mandage vnde dinxtedaghe na thome guet medicine guet latent middel. — Cancer
Am sondaghe vnde dinxtedage na der kinder daghe guet laten preter nates. — Libra

¶ Eclipsis lune in dinxtedaghe vor Ambrosij des vor= | middaghes to eneme lviij minuten. de grote xij puncte | xlv minuten halue weringhe.

3.

Kalender auf des Jahr 1496, gedruckt mit Arndesschen Typen.

Dieses Kalenderblatt, das sich in einem traurig defekten Zustand befindet, ist in einer Sammlung von alten Einbänden losgelöster Inkunabelblätter und Inkunabelfragmente der Universitäts-Bibliothek zu Uppsala gefunden worden. Von dem oberen Teil fehlen grosse Stücke. Der untere Teil fehlt vollständig, und von der rechten Seite ein 67 mm breites Stück.

Der Kalender ist gedruckt abwechselnd rot und schwarz in einer einzigen gothischen Typengrösse, nämlich mit der Texttype, die von Stephan Arndes in seiner niederdeutschen Bibelausgabe vom Jahre 1494 und in mehreren anderen von ihm wie auch von Matthaeus Brandiss nachher gedruckten Lübecker Inkunabeln angewendet wurde (= Proctors Type 5)[1]. Das Wasserzeichen ist ein P mit Stern.

Die Überschrift von 7 Zeilen ist, wie gesagt, sehr defekt. Von der Jahreszahl ist nur **CC und xcvi De guldē tal xv** zu sehen, also 1496.

Hierauf folgt in 14 fortlaufenden Zeilen ein Verzeichnis der Neumonde und Vollmonde des Jahres 'na der Breslouwer myddage'. Das Neumondverzeichnis ist vollständig und enthält, wie auch das Vollmondverzeichnis, die Monatsnamen auf niederdeutsch: Jenner, Horningk, Mertze, April, Mey, Brackmant, Houmant, Augstmant, Heruestmant, Wynmant, Wyntermant, Wulfmant.

Den Rest des Blattes nehmen 2 Kolumnen Gesundheitsregeln und Vorschriften für Aderlass und Medizinieren ein, be-

[1] BURGER, Taf. 71.

deutend ausführlicher als in den andern Kalendern. Nur für die vier ersten Monate sind diese Vorschriften in unserem Exemplar vollständig, und da sie ihr Interesse haben können, gelangen sie unten zum Abdruck.

Zu unterst des Blattes ist ein Teil einer Druckervignette oder eines Druckerzeichens zu sehen: ein nacktes Weib vorne mit einem sechszackigen Blatt (stilisiertes Feigenblatt) bekleidet; in der rechten Hand hält sie einen mächtigen Pfeil und in der linken eine leere die rechte Ecke des Bildes ausfüllende Bandrolle. Der Kopfputz besteht aus einem sogenannten Hennin, dessen lang herabwallender Schleier über den linken Arm fällt.

— — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — —

Jenuer Am dage der hilligen dryer koninge middelmetich melancolicis | ane de lenden Sonnauent na der hilligen drier koninge dage gud colericis | ane de schemede gud bad purgatio in drancke Sond[a]ch na der hilligen dre | koninge dach middelmetich flegmaticis ane de dee Sonnauent vor antho | nij gud melancolicis ane de schenen gud bad Am dage prisce upt beste cole= | ricis ane de vote gud bad purgatio in pillen Donnersdach na fabiani vnde | sebastiani gud flegmaticis ane de houet adere Bequeme bad Den anderen | dach gud vor de suluen an dat houet Donnersdach na der bekeringe pau | li bequeme colericis ane de longaderen Gud bad purgatio in koken

Hornungk Donnerdach na verkundinge marie gud melancolicis ane de le | nden gud bad Am dage agathe middelmatich colericis ane de schemede | gud bad purgatio in drancke Sondach vor appolonie vpt beste flegma | ticis ane de de Fridach vor vale[n]tini gud melancolicis ane de schenen Mandach | na valentini fro middelmatich colericis ane de vote gud bad purgatio | in pillen Dinxtdach vor mathie gud colericis ane de lunckader purgatio in koken gud bad Mandach na mathie vpt beste melancolicis ane de lende gud bad

¶ Mertze Dinxtdach na mathie middelmatich melancolicis ane de len | de Metich bad am dage adriani mytelmatich colericis ane de schemde purgatio | in drancke Sonauend na adriani gud flegmaticis ane de dee gud bad Am | dage gregorii vterwelt colericis ane de vote purgatio in pyllen gud bad den | anderen dach

middelmetych vor de suluen ane de vote purgatio in pillen am | auont gertrudis gud Flegmaticis ane dat houed gud bad Midweken vor | Verkundinge marie myddelmatich colericis ane de lungader. metich bad

April frygdach vor ambrosij gud flegmaticis ane de dee gud bad den anderen da | ch beter vor desul- uen ane de dee bequeme bad: midweken na passchen gud | melancolicis ane de schenen gud bad Sonnauend nach passchen vppt beste co | lericis ane de vote gud bath purgatio in pillen Sondach dar nach gud co-| lericis ane de fuss purgatio in pillen: Mandaghe vor georgij gud colericis | Ane de lungkader gud bad pur- gacio in koken Den anderen dach des ge | liken am dage marci middelmatich melancolicis ane de lende metich bad Son | nauont vor philippi vnde iacobi middelmatich flegmaticis ane de de bequeme bad

— — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. IX. 2.

BESKATTNING
OCH
STATSREGLERING
I
ENGLAND

AF

OTTO VARENIUS

UPPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

UPPSALA 1906
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Innehållsförteckning:

Bilagor.

Litteratur- och källförteckning.

Anson, W. R.: The law and custom of the constitution, 2. ed., I, II. Oxford 1892—1896.

Bastable, C. F.: Public finance, 3 ed. London 1903.

Blackstone, W.: Commentaries on the laws of England, ed. by R. M. Kerr, I—IV, London 1857.

Clarendon, E: The life of Edward earl of Clarendon, written by himself, I—III, Oxford 1827.

Cox, H.: Die Staatseinrichtungen Englands, aus dem Englischen übersetzt und bearbeitet von H. A. Kühne, Berlin 1867.

Dicey, A. V.: Introduction to the study of the law of the constitution, 4 ed., London 1893.

Dowell, S.: A history of taxation and taxes in England; I—IV. London 1884.

Fahlbeck, P.: Engelsk och svensk parlamentarism, Statsvetenskaplig tidskrift 1904, Lund 1904.

Feilden, H. St., Clair: A short constitutional history of England, 3 ed., revised and in part re-written by W. Gray Etheridge, Oxford 1895.

de Franqueville: Le gouvernement et le parlement britanniques, I—III. Paris 1887.

Gardiner, S. R.: The constitutional documents of the puritan revolution 1628—1660. Oxford 1889.

Gneist, R.: Englische Verfassungsgeschichte. Berlin 1882

» » : Das englische Verwaltungsrecht, 3. Aufl. I, II. Berlin 1883—1884

» » : Budget und Gesetz. Berlin 1867.

» » : Gesetz und Budget. Berlin 1879.

Hallam, H.: The constitutional history of England from the accession of Henry VII to the death of Georg II, I—IV. Paris 1827.

Hatschek, J.: Englisches Staatsrecht, I: die Verfassung. Tübingen 1905. (Ur Piloty: Handbuch des öffentlichen Rechts).

Hjärne, H.: Medeltidens statsskick omkr. 800—1350, valda texter. Upsala 1895.

Holberg, L.: Engelsk parlamentarisme. København 1884.

Jellinek, G.: Gesetz und Verordnung. Freiburg i B. 1887.

Jenks, E.: Parliamentary England. London 1903.

Kjellén, R.: Stormakterna, I, II. Stockholm 1905.

Lecky, W. E. H.: Englands historia i adertonde århundradet. Öfvers. af G. Elmquist, I—VIII. Stockholm 1880—1892.

Low, S.: The governance of England. London 1904.

Macaulay, Th. B.: The history of England from the accession of James the second, I—X. Leipzig 1849—1861.

May, Th. E.: The constitutional history of England since the accession of George III, 1760—1860; I—III, 9 ed. London 1889.

May, Th. E.: Parliamentary practice, a treatise on the law, privileges, proceedings and usage of parliament; 10 ed. London 1893.

Medley, D. J.: A students manual of english constitutional history. Oxford 1894.

Pollock, F. — Maitland, F. W.: The history of english law before the time of Edward 1.; I, II. Cambridge 1895.

Ranke, L. v.: Englische Geschichte, I—IX, 4 Aufl. Leipzig 1877—1879.

Seidler, S.: Budget und Budgetrecht. Wien 1885.

Stavenow, L.: Den stora engelska revolutionen i det sjuttonde århundradets midt. Göteborg 1895.

Stjernman, A. A.: Alla riksdagars och mötens beslut I—III jämte bihang. Stockholm 1728—1743.

Stubbs, W.: The constitutional history of England in its origin and development; I, 5 ed. Oxford 1891; II, 3 ed. Oxford 1887; III, 4 ed. Oxford 1890.

Stubbs, W.: Select charters and other illustrations of english constitutional history from the earliest times to the reign of Edward the first, 8 ed. Oxford 1895.

Taswell—Langmead, T. P.: English constitutional history 4 ed. revised by C. H. E. Carmichael. London 1890.

Todd, A.: Ueber die parlamentarische Regierung in England, aus dem Englischen übersetzt von R. Assmann; I, II. Berlin 1869—1871.

Todd, A.: Parliamentary government in England; new edition, abridged and revised by Spencer Walpole; I, II. London 1892.

The history and proceedings of the house of commons from the restoration; II. London 1742.

The statesman's year-book 1905. London 1905.

Sessional printed papers = aktstycken sammanhängande med förhandlingarna i underhuset och tryckta på dess befallning. De flesta, som här användts, höra till 1903 års session och till serien accounts and papers. Därutöfver har äfven serien public general acts anlitats för åren 1903 och 1905 samt särskildt appropriation acts för åren 1880—1905. Till ledning vid begagnandet af detta parlamentstryck tjänar ett register, numerical list and index, hvilket i serien af 1903 års accounts and papers har numret 358. Då det är först för jämförelsevis kort tid sedan, som detta engelska parlamentstryck kommit in till det svenska riksdagsbiblioteket och med stöd af där funna uppslag öfver angifna parlamentshandlingar kunnat genom bokhandeln rekvireras, ha de icke kunnat tillgodogöras för detta arbetes första tre ark, hvilka på grund af särskilda omständigheter måste dessförinnan föreligga i tryck.

Om af en och samma författare blott ett arbete användts citeras det under författarens namn. För öfrigt har jag sökt göra förkortningarna vid citaten så, att de skulle kunna förstås utan särskild förklaring.

Från 1902 års accounts and papers må särskildt här omnämnas report från the select committee on national expenditure (n:r 387), hvilken år 1903 fortsattes genom en ny report (n:r 242) från samma ånyo insatta kommitté.

Kapitel I. Tiden till 1660.

Det är en i historiska framställningar ofta återkommande företeelse att nutida begrepp läggas som måttstock på det förflutnas lif. Med utgångspunkt från de former, i hvilken den moderna rättsstaten verkar, söker man sprida klarhet öfver dess äldre skeden genom att taga statsfunktionen isolerad upp till skärskådande, påvisa dess ungefärliga motsvarigheter under skilda tider och följa den från dess första mer sporadiska framträdande till allt större frekvens och stadga. Detta betraktelsesätt lider af det väsentliga felet att lösrycka statslifvets olika yttringar från deras historiskt gifna miljö och bedöma dem från andra förutsättningar än dem, under hvilka de kommit till. På så vis sättas många likhetstecken, som vid närmare granskning befinnas alls icke hålla streck.

Ett område, särskildt egnadt att bestyrka dessa satser, är just budgetens. Huru ofta finner man t. ex. icke en uppgift om, att det uti ett gifvet land lyckats folket att vid en viss tidpunkt tillkämpa sina ombud beskattningsrätt. Huru lätt anknyter sig icke härtill föreställningen om en begynnande rättighetsutöfning, motsvarande den finansmakt, som våra dagars konstitutionalism lägger i representationens händer. Ett mera ingående författningshistoriskt studium uppdagar visserligen snart skilnaden emellan *beskattningsrätten* eller rätten att besluta om, huru de för statsbehofvens fyllande erforderliga medlen skola åvägabringas, från rätten att bestämma öfver deras användning, eller hvad man i Sverige med en på regeringsformens uttryckssätt grundad term brukar kalla *statsregleringsrätten*. Men den slutsats, som följer på denna distinktion, blir vanligen endast den, att undersökningen bör uppdelas på två

skilda linjer, en för hvardera befogenheten, och resultatet: två begynnelseterminer i stället för en.

Några exempel må belysa det sagda. Beskattningsrätten såsom en det engelska parlamentet tillhörande rättighet brukar vanligen föras tillbaka till Edvard I:s berömda karta af 1297, mest känd under den från en latinsk redaktion hämtade benämningen *statutum de tallagio non concedendo*. Parlamentets statsregleringsrätt åter anses, frånsedt en begynnande men snart åter upphörande praxis från medeltidens sista århundrade, ha blifvit erkänd på midten af 1660-talet genom införandet af den s. k. appropriationsklausulen [1].

Äro då dessa fakta oriktiga? På visst sätt, tagna som rena tidsbestämningar, icke. Men de leda vilse genom den skefva frågoställning, som ligger bakom dem. Hufvudfrågan är icke den, huru gamla anor de former hafva, i hvilka det moderna statslifvet rör sig, utan den: huru fylldes i forna tider de statsbehof, som vår tid tillgodoser i just dessa former? Med andra ord, det närvarandes rötter blottas icke därmed, att man går kräftgången tillbaka så långt, som spåret leder. I stället gäller det att, så vidt möjligt är, mäta hvar tid med dess eget mått och följa utvecklingen i dess gång framåt från de äldre skedena till de yngre.

* * *

Den äldsta engelska finansförvaltningen var — liksom all början de sådan — i öfvervägande grad en naturahushållning. Kronans domäner och vissa kungliga prerogativ af fiskalisk art, såsom rätten till böter, bildade på de angelsachsiska konungarnes tid det egentliga finansiella underlaget för förvaltningen. Till dessa inkomstkällor förstodo de normandiska konungarna att genom feodalsystemets tillämpning lägga åtskilliga nya därpå grundade, såsom afgiften vid länsväxling *(relief)*, rätten att under vasalls omyndighet såsom förmyndare förestå länet, *(wardship)* och att, då arfvingen var en kvinna, förfoga öfver

[1] Så kallas den bestämmelse, som afslutar den engelska finanslagen och stadgar, att de medel som beviljats icke få användas annorlunda än i lagen blifvit föreskrifvet. Se f. ö. kap. II.

hennes hand[1] *(marriage)*, samt slutligen befogenheten att helt och hållet indraga län, som på ett eller annat sätt förverkats af sin innehafvare *(escheat)*. Alltsammans innefattas i benämningen *revenue*, och dess afkastning räckte länge till att bestrida kronans förvaltningskostnader under normala förhållanden. Endast i undantagsfall behöfde konungarna vända sig till folket med anmodan om tillfälliga bidrag.

Men till lycka för engelska folkets frihet skedde häri med tiden en ändring. Åtskilliga omständigheter såsom kunglig frikostighet, täta krig, ökade statsutgifter öfverhufvud gjorde sådana medelframställningar till en allt oftare återkommande nödvändighet, och på så sätt uppstår efter hand den andra hufvudgruppen af den engelska statens inkomstkällor, känd under namn af *taxation*[2].

Motsatsen mellan *revenue* och *taxation* företer vid flyktigt påseende ett visst släkttycke med den, som i Sverige finnes mellan ordinarie statsinkomster och bevillningar. *Taxation* och bevillning ha nämligen det gemensamhetsdraget att representationens åtagande i regel utgör villkoret för deras tillkomst, men medan man i Sverige af åtskilliga skäl[3] icke kan taga myndighetssynpunkten till skiljemärke mellan de båda inkomstkategorierna, kan man däremot göra det i England. Och omvändt, medan i Sverige den genomslående gränslinjen mellan ordinarie inkomster och bevillningar drages med varaktigheten såsom utgångspunkt, så att de senare gifvas för *viss* tid, från

[1] Länsherren brukade såsom förmyndare själf taga inkomsten af länet och lämna myndlingen blott, hvad denne behöfde till sin nödtorft. Arftagerskan åter fick vanligen genom erläggandet af en dryg penningsumma tillköpa sig rätten att genom gifte föra länet öfver i en ny ätt. Tankegången var den, att länsherren ägde kontrollera, att icke länet, för hvilket tjänst skulle göras åt honom, genom giftermålet bragtes i händerna på en mot honom fiendtligt sinnad person.

[2] Det behöfver knappast påpekas, att ordet här tages icke från allmän finansteoretisk utan från engelsk författningshistorisk synpunkt.

[3] *Ett* är, att den myndighet, som bestämmer öfver de ordinarie inkomsterna, är af blandad natur, dels konungen ensam, dels konung och riksdag gemensamt, *ett annat*, att konungen har en viss myndighet äfven öfver bevillningarna genom sin rätt att besluta nedsättning i deras belopp, och att höja spannmålstullen.

riksdag till riksdag, de förra för *obestämd*, till dess de af behörig myndighet ändras eller upphäfvas, är åter denna indelningsgrund oanvändbar i England, sedan allt flera grenar af *taxation* antagit karaktären af stående inkomster. I stället blir det rättsgrundens olika natur, som här fäller utslaget. *Revenue* betecknar således kronans nedärfda, på det kungliga prerogativet grundade inkomster, *taxation* åter innefattar all beskattning, till hvilken parlamentets medverkan och samtycke äro erforderliga, vare sig pålagan åtages som permanent eller som periodisk.

Denna skilnad är emellertid icke färdig och erkänd med ens. Den är tvärtom resultatet af en strid, fortsatt genom århundraden och påbörjad under en tid af helt annat lynne än den, som gaf sin färg åt den slutliga lösningen. Med afseende på *revenue* behöfver i detta sammanhang endast påpekas, att kronans obestridliga rätt att förfoga öfver dess afkastning icke utgjort något hinder för parlamentet att vidtaga — af konungarnas slöseri föranledda — åtgärder till själfva kapitalstockens hållande vid makt. De hafva *dels* haft karaktären af en reduktion, snarlik den svenska, såsom t. ex. då på 1450 års parlament beslöts en annullering af alla sedan dåvarande regerings början gjorda afsöndringar från de kungliga domänerna[1], *dels* gått ut på att binda konungens händer med hänsyn till framtida förminskning däraf. Åtskilliga försök i denna riktning gjordes under medeltiden, och ännu så sent som på drottning Annas tid finner parlamentet — på grund af Wilhelm III:s väl långt drifna frikostighet mot sina personliga vänner — sig nödsakadt att träffa bestämmelser begränsande den tid[2], för hvilken afsöndring af kronogods finge ske[3]. Då sedermera konungen, på sätt i annat sammanhang närmare skall belysas, ställde kronans ärftliga revenuer till parlamentets förfogande upphörde naturligen hvarje anledning till dylika restriktioner af sig själf.

Hufvudstriden har emellertid utkämpats inom området för *taxation*. Dess särmärke vid det första framträdandet var till-

[1] Stubbs III, 154; Medley s. 447

[2] Medley s. 448.

[3] Härmed må jämföras föreskriften i § 77 R. F. att konungen ej må utan riksdagens samtycke afhända kronan dess fasta egendom.

fälligheten i det statsbehof, för hvars fyllande de vanliga inkomstkällorna ej förslogo, utan som kräfde särskilda utvägar för sin täckning. Och då de första exemplen på denna beskattningsform framträda långt före parlamentets tillkomst, är det tydligt, att dettas beslutanderätt öfver taxation är en produkt af en senare utveckling. I självfva verket har den omgestaltning, som försiggått med skatteobjektet, utöfvat ett bestämmande inflytande på formen för beskattningsmyndigheten och väsentligen bidragit till dennas organisering på representativ basis.

Här föreligger en af de punkter, på hvilka artskilnaden i åskådningssätt mellan medeltid och nutid tydligast sticker fram. Medan inom den moderna rättsstaten ordnandet af dess medelförvaltning på ett dess ändamål motsvarande sätt anses som en statsfunktion, hvilken åhvilar därmed ombetrodda statsorgan som en skyldighet och följaktligen äfven gifver dessa rätt att förplikta alla statsmedlemmar till därför erforderliga uppoffringar, rådde under medeltiden ett annat och af andra förhållanden betingadt uppfattningssätt. I det medeltida feodalsamhället fanns hvarken hos de styrande den fast organiserade, autoritativa statsmakt, som skulle kunna göra förpliktelserna gällande såsom sådana, eller hos de styrda den känsla af statlig koherens, som utgör förutsättningen för att krafven skola kunna uppfattas såsom rättsligt bindande. I stället för en enhetlig stat med till hela sitt område och till alla samhällslager utsträckt verkningsförmåga hade trädt en på idel personliga förbindelser mellan länsherre och vasall i olika gradationer hvilande sammanhållning. Mellan konungen såsom högste länsherre och hans vasaller var blott en gradskillnad. Han fattades icke som suveränitetsorgan, utan som — primus inter pares. Han skulle lefva af kronans domäner såsom de af sina län. När öfverhängande nöd kräfde särskilda åtgärders vidtagande, hjälpte man sin konung, icke af plikt mot honom såsom statens målsman utan så, som den ene vasallen hjälpte den andre, på grund af personligt trohetsband och samhörighet i intressen eller därför, att man icke tordes annat. Där skatteplikt ej fanns, existerade naturligtvis ej heller något organ för skattebevillningsrättens utöfning. Då extra bidrag behöfdes, anskaffa-

des de genom en serie af tillfälliga öfverenskommelser, åtminstone till formen slutna på frivillighetens basis, och om någon proportionellt likformig fördelning af bördan på alla samhällselement var icke tal. Konungen vände sig till dem, som han dels ansåg vara i stånd att hjälpa, dels trodde sig om att kunna pressa, dels voro särskildt utsatta för den fara, till hvars afvärjande medlen begärdes.

Dessa allmänna betraktelser äga sin tillämpning äfven på England, om än de första yttringarna af tillfällig beskattning, skepps- och danagäld, där framträda redan på den anglosachsiska tiden, således före feodalväsendets egentliga blomstringsperiod i detta land. Det kan visserligen tyckas, som om man då skulle i witenagemot haft ett verkligen nationellt beskattningsorgan, men hvad man än må tänka rörande denna tämligen omstridda institutions rättsliga konstruktion, står det dock fast, att den de facto utgjorde en jämförelsevis fåtalig församling af andliga och världsliga stormän, samt en del ämbetsmän, således alls icke någon folkrepresentation. Såväl skeppsgälden som danagälden pålades emellertid af konungen med witenagemots samtycke. Båda förekommo hufvudsakligen under Etelreds tid, den förra, hvarmed afsågs att bygga en flotta till afvärjande af danskarnas anfall, — som en engelsk författare spetsigt anmärkte — tyvärr vida mer sällan än den senare, med hvilken man köpte deras aftåg. Danagäld återupplifvades under Vilhelm eröfraren år 1084 och blef sedan en tid framåt en tämligen regelbundet återkommande pålaga. Den upphörde visserligen under Henrik II men blott för att fortsätta under annat namn, det från feodalsystemet lånade och skenbarligen[1] frivilligheten i åtagandet markerande *donum* eller *auxilium*, och år 1194 under hans son Richard omstöptes den i ny form, *carucage*, så benämnd emedan till beräkningsgrund tagits — i stället för den gamla något obestämda anglosachsiska jordenheten hida — en exaktare, kallad *carucate* eller plogland (= 100 acres). Under Henrik III försvinner denna i

[1] Danagäld hade blifvit impopulär, emedan den visat sig särskildt ägnad att tjäna som häfstång för sheriffens utpressningar vid uppbörden. Den hade därför mötts med protester, och man kan då förstå, att konungen ville åsätta den nya skatten frivillighetens etikett.

sin tur, ersatt af andra skattetyper. Vid sidan af denna landsbygdens jordägare drabbande pålaga utkräfdes under den normandiska tiden äfven af städerna en motsvarande skatt kallad *auxilium burgi*. Denna öfvergick emellertid efter hand i den afgift, som är känd under namn af *tallagium*, och härmed tangeras den gren af det engelska beskattningsväsendet, som bestämmes af feodala synpunkter.

I själfva verket var på 1100- och 1200-talen den direkta beskattningen i öfvervägande grad baserad på feodala förhållanden, så att man kunde uppdela dess olika yttringar i två stora hufvudgrupper, allteftersom de drabbade länspliktiga eller icke länspliktiga folkelement. Till det förra slaget höra *auxilia* och *scutagia*, till det senare *tallagia*. Till erläggande af auxilia, som icke få förväxlas med det ofvannämnda auxilium eller donum ej heller med auxilium burgi, voro vasallerna utan vidare förpliktade i de tre s. k. äres- och nödfallen (vid länsherrens äldsta sons riddarslag, hans äldsta dotters första giftermål, och hans utlösen ur fångenskap); erhållandet af därutöfver erforderliga bidrag berodde åter på de öfverenskommelser, som för gången kunde träffas mellan länsherre och vasall, och det var således om dessa auxilia, som förhandlingarna denna tid rörde sig. *Scutagia* åter voro afgifter, som erlades i stället för personlig krigstjänst. Första säkra exemplet på en sådan aflösning är från 1156. Dessa scutagia fingo stor användning under konungarna af huset Anjou, enär de engelska vasallerna funno det besvärligt att esomoftast draga i fält på andra sidan kanalen till skydd för dynastiens franska besittningar, och konungen å sin sida tog gärna den kontanta valutan, som satte honom i stånd att underhålla en af honom allena beroende krigsstyrka. Scutagia ha sålunda kraftigt bidragit till att undergräfva feodalsystemet i England genom att göra det feodala uppbådet dels mera umbärligt, dels mindre krigsdugligt genom minskade öfningstillfällen.

Tallagia kräfdes, som nämndt är, af dem, som icke besutto sin egendom under länsrätt, med andra ord af dem hvilka voro, som termen löd, i kronans domän, d. v. s. en stor del af Englands städer och bönderna på de icke bortförlänade kronogodsen. Rätten att kräfva tallagium var dock icke en konun-

gens specifika höghetsrätt, utan baronerna kunde i sin tur ställa samma kraf på underlydande, som till dem stodo i likartadt förhållande, t. ex. städer, som innefattades i deras län. Men det gällde som en regel, ofta nog stadgad i själfva förläningsbrefvet, att lorderna icke skulle få taga tallagium inom sina besittningar, med mindre konungen samtidigt gjorde bruk af sin rätt inom kronans domän[1].

Det anförda vittnar om, huru långt aflägsen man var från en nationell beskattningsform, och detta faktum framträder i än klarare dager, om man tager i betraktande det sätt, på hvilket de ifrågavarande skattebidragen brukade beslutas. I teorien hvilade denna feodala beskattning på ett frivilligt åtagande. Vasallen behjärtade sin länsherres tillfälliga nöd och gaf sin skärf till dess afhjälpande. Det bidrag, han lämnade gällde för gången och honom personligen, förpliktade, rättsligen sedt, ingen annan. Detta hindrade icke att genom praxis vissa regler utbildade sig för beräkningen af dessa bidrag när de utkräfdes, — scutagium t. ex. utgick i en proportion växlande för olika tider mellan 10 och 40 s. på den till grund liggande enheten, riddarlänet *(knights fee)* —, ej heller att, då konungen vände sig till flera eller färre af de store baronerna med sina framställningar om medel, den skattebevillning som de beslöto, kom att utgöra ett föredöme, som deras frånvarande likar hade svårt att undandraga sig. Förhandlingarna om tallagia åter brukade föras särskildt med hvar skattebetalande kommun genom tjänstemän utskickade från den kungliga skattkammaren, *exchequer*.

Gemensamt för båda skattegrupperna var således, att individen eller den kommunala enheten stod isolerad gent emot de kungliga krafven, som därigenom blefvo svårare att motstå. Det första försöket att råda bot härpå gjordes i magna charta. Konung Johan hade — för att taga ett exempel — under sin dittills varande regering utkräft scutagium 10 gånger och till idel företag utanför Englands gränser. Ej underligt då, att i kartan (§ 12)[2] insattes det bekanta förbudet för konungen att utkräfva scutagia och auxilia utan samtycke af commune con-

[1] Medley, s. 460; Gneist Verf. gesch. s. 125.
[2] Stubbs, sel. chart. s. 298.

silium regni. Och detta skulle enligt kartan (§ 14) vara en församling af alla kronvasaller, kallade de större ibland dem genom personlig skrifvelse från konungen, de öfriga genom påbud från sheriffen. Ett enastående skattetryck hade således framkallat ett försök att med öfvergifvande af den feodala personlighetsprincipen skapa ett för hela läntagareklassen gemensamt beskattningsorgan. Men tiden var ännu icke mogen därför. När trycket i och med Johans död upphörde, återgick man till det gamla. År 1216, i den första bekräftelsen af magna charta strökos dennas 12 och 14 §§ och i den andra bekräftelsen däraf, år 1217, insattes en bestämmelse, att scutagium skulle utkräfvas på samma sätt, som brukats i Henrik II:s tid[1].

Äfven med tallagium gjordes en liknande ansats, i det att baronerna bland sina konungen år 1215 förelagda besvärspunkter äfven nämna (§ 32) tallagia i jämnbredd med scutagia och auxilia såsom de där böra läggas under den stora vasallförsamlingens beslutanderätt[2]. Detta försök misslyckades dock ännu grundligare. Kartan kom nämligen i sin slutliga form icke att taga någon hänsyn till tallagia[3]. Konungen har tydligen förstått att häfda sin självständiga rätt att oberoende af vasallerna förhandla med innevånarna på hans domäner om denna icke-feodala skattetitel.

Först sedan Edvard I vidgat ramen för Englands politiska lif genom att bereda grefskapsriddare och stadsrepresentanter stadigvarande plats i sitt nyskapade parlament var den basis vunnen, på hvilken det nationella beskattningsorgan kunde grundas, som visat sig ligga utanför feodalismens tankegång. I Edvard I:s karta af år 1297 har man velat se den egentliga vändpunkten, den akt som fastslår parlamentets skattebevillningsrätt. Stödet för denna uppfattning skulle ligga i den latinska redaktion af nämnda urkund, som är känd under namn af *statutum de tallagio non concedendo*. Där omtalas alla frie mäns samtycke såsom villkor för utkräfvande af tallagia och

[1] Stubbs, sel. chart. ss. 341, 347.

[2] Stubbs, sel. chart. s. 293.

[3] Ett spår af den ursprungliga formuleringen kan möjligen anses ligga däri, att staden London särskildt nämnes som inbegripet i det genom § 12 stadgade skyddet.

auxilia. Men dels representera dessa ingalunda alla former af taxation, som då för tiden förekommo, dels kan den följande tiden uppvisa åtskilliga exempel på tallagia, utkräfde utan parlamentets samtycke, det sista af 1332, efter hvilket år denna skatt försvinner. Konungen har således 1297 alls icke uppgifvit sin självständiga rätt öfver tallagia. Och än mindre kan kartan ifråga anses beteckna skattebevillningsrättens genombrott som en ny konstitutionell princip. Tyngdpunkten däri ligger på ett helt annat håll. För att häröfver vinna klarhet måste man dock gå till själfva det af Edvard I undertecknade, på gammalfranska affattade originalet, i förhållande till hvilket statutum de tallagio non concedendo spelar den blygsamma rollen af ett senare, oauktoriseradt referat[1].

Tidsomständigheterna år 1297 voro i viss mån likartade med dem från år 1215. Äfven denna gång hade konungen för krigsföretag kräft utomordentliga bidrag af sina undersåtar. Han hade för att genomdrifva dem förhandlat med olika stånd i sitt rike, med andliga och världsliga, med köpmän och vasaller, och han hade därvid användt en påtryckning, hvilken i vissa fall, såsom t. ex. då han mot löfte om framtida betalning lade beslag på de större handlandenas ullförråd, icke ens lämnade skenet af frivillighet öfrigt. Följden blef äfven denna gång en sammanslutning inom nationen, för hvilken Edvard gaf vika, i motsats till Johan med föresats att hålla de löften han gaf, men på samma gång skickligt häfdande sin position i de delar, där den var hållbar.

Confirmatio chartarum har man kallat den urkund, i hvilken konungen sammanfattade sina medgifvanden, därföre att den inledes med en bekräftelse af magna charta och skogskartan. Hufvudintresset samlar sig på de punkter (§§ 6 och 7), som representera de egentliga nyheterna. I § 6 lofvar Edvard sitt folks skilda lager så andliga som världsliga[2] att hädanefter icke utkräfva några sådana bevillningar, bördor och afgifter som de öfverklagade utan hela rikets samtycke och till dess gemen-

[1] Stubbs, sel. chart. ss. 494 ff.

[2] Specifikationen af de olika klasserna afslutas å hvardera linjen med ett sammanfattningsuttryck, klart angifvande den nationella basen. (— — »autres gentz de seinte eglise»; — — »tote la communaute de la terre»).

samma bästa, dock med förbehåll för konungens rätt till, hvad i dessa afseenden var häfdvunnet. Och i § 7 gifvas, på sätt i annat sammanhang skall beröras, enahanda bestämmelser rörande tullen på ull. Om tallagia nämnes icke ett ord. Därest, — som icke synes alldeles osannolikt — ett försök äfven denna gång gjorts att härvidlag binda konungens händer, har det lyckats lika litet nu som 1215. Konungen har genom sitt inskjutna förbehåll bevarat sin rätt därtill i förut gängse former, och hans ställning som landlord beröres icke af kartan. Grundsatsen, att konungen icke fick självrådigt pålägga nya skattebördor, innebar icke heller någon nyhet. Den sammanhängde tvärtom på det närmaste med hela det åskådningssätt, för hvilket ofvan redogjorts. Ny var däremot bestämmelsen, att sådana skattepålägg skulle få göras *allenast med hela rikets samtycke.*

Härmed var ett väsentligt steg taget utöfver magna charta så till vida, som den feodala ståndpunkten fått lämna rum för den nationella. Det är icke längre endast feodala skatteformer och vasallers samtycke, det gäller, utan hela rikets. Bestämmelsen pekar hän på ett nationellt beskattningsorgan, som den dock icke närmare beskrifver, utan allenast förutsätter såsom befintligt. Och ett sådant var redan för handen i den sammanslutning af det dåtida Englands politiskt bärande stånd till ett parlament af *estates,* som Edvard I kallat till lif för att därigenom erhålla en form för vinnandet af sina undersåtars stöd och samverkan. Institutionen var visserligen ännu i sin begynnelse, men dess allmänna konturer kunna dock redan nu urskiljas. Två år förut, 1295, hade sålunda det parlament blifvit hållet, som af engelsmännen kallats *model parliament,* därföre att det i sig upptog alla de samhällselement, som sedermera regelbundet voro företrädda i den engelska representationen. Och på detta parlament, hvars andliga ledamöter kallats[1] med åberopande af orden i Justiniani lagbok, att det som i lika mån angår alla, bör gillas af alla hade medelbevillning ståndsvis, *per estates,* trädt i stället för separatförhandlingarna med enskilda stormän och kommuner, hvarpå ännu den sista tiden företett några exempel. Då man år 1297 ville

[1] Stubbs II, 133; sel. chart., s. 484.

upprätta en garanti mot förnyelse af det skattetryck, hvarunder man lidit, var sålunda formen därför gifven på förhand, och tvifvel behöfde ej råda om hvad som menades med *hela rikets* samtycke.

Men ännu var detta icke liktydigt med underhusets skattebevillningsrätt inom det af kartan angifna området. Hvart stånd, lorder, grefskapsriddare och stadsrepresentanter, beslöt sin bevillning för sig, om det än skedde i fulltaligt parlament och med förpliktande verkan för hemmavarande ståndsbröder. Men på 1330-talet[1] utbildar sig, genom de två sistnämnda elementens sammanslutning till ett, parlamentets uppdelning på två hus, *house of lords* och *house of commons*, och härmed är då äfven den form för medelbevillningen gifven, som skulle lämna stommen till den framtida utvecklingen på detta område. Den parlamentariska koncentration, som på detta sätt genomförts, följdes snart af en skärpning i själfva skattebevillningsrätten utöfver 1297 års karta. Det var ju likheten i ställning till sådana frågor, som kanske mer än något annat fört grefskapens och städernas ombud samman, och tidpunkten för ett ytterligare tillvaratagande af därmed förbundna intressen var äfven särskildt gynnsam under en så krigslysten och penningebehöfvande — följaktligen ock af parlamentet så beroende — regent som Edvard III. År 1340 afpressades honom ett statut, som utgör ett välbehöfligt komplement till Edvard I:s karta och betecknar det slutgiltiga uttrycket för de sträfvanden, som åsyftat att göra parlamentet till organ för hvarje form af *direkt taxation*. Det stadgar, att »hädanefter ingen börda eller bevillning *(charge or aid)* skall läggas å nationen utan gemensamt samtycke af prelater, grefvar, baroner och andra store män och rikets underhus *(the commons of the realm)* församlade i parlament»[2].

Denna gång lämnas således en generell föreskrift, omfattande bevillningarne öfverhufvud, icke blott, som år 1297, de former däraf, öfver hvilkas missbrukande man då hade särskild anledning att klaga. I realiteten betyder denna verbala åtskillnad, att konungens af 1297 års karta orubbade ställning

[1] Feilden (ss. 96, 135) uppgifver året 1333. Jfr Medley s. 464.
[2] Medley s. 209.

som landlord nu uppgafs, för såvidt det gällde därpå grundad *taxation*. Med andra ord, konungen afsade sig sin gamla rätt till tallagia[1], den nationella beskattningens seger öfver den feodala var genomförd längs hela linjen och parlamentet, inclusive underhuset, erkändt som nationellt beskattningsorgan. Och i riktig känsla af sammanhållningens betydelse mot konungarnas splittringsförsök förklara lorderna år 1379 sig inkompetenta att besluta om bevillning i commoners frånvaro. Som slutpunkt för den medeltida utvecklingen i detta stycke må till sist omnämnas den begynnelse till underhusets öfvervikt härvidlag i förhållande till lorderna, som redan nu kan skönjas. År 1395 finnas nämligen medel beviljade med förklaring, att de gifvits af underhuset med lordernas råd och samtycke[2]. 1401 och 1402 upprepas denna form och 1407 finner den sin konstitutionella bekräftelse[3]. Henrik IV hade på ett detta år i Gloucester hållet parlament först gifvit lorderna del af sina medelkraf och sedan låtit frågan komma till underhuset. Detta råkade i harnesk och afläť en remonstrans, hvari tillvägagåendet betecknades som ett intrång i dess friheter. Konungen gaf genast efter och afläť en förklaring af hufvudsakligt innehåll att bevillningarna borde gifvas af commoners och bifallas af lorderna, hvarefter, sedan båda husens samtycke vunnits, redogörelse därför skulle afläggas af husets talman. Och sedan den tiden har gällt som allmän regel, att behandlingen af medelbevillningsfrågor tagit sin början i underhuset.

Den slutsatsen ligger nu nära till hands, att uppkomsten af en nationell representation, ett parlament, var icke blott förutsättningen för att beskattningsrätten blef ordnad *på sätt som skedde* utan äfven den egentliga anledningen till *att* den öfverhufvud blef erkänd som en nationens sak. Ett sådant betraktelsesätt skulle dock innebära en omkastning af förhållandet mellan orsak och verkan. En institution är aldrig själfändamål utan kallas till lif för att fylla de uppgifter, som tids-

---

[1] Sannolikt har Edvard III:s ofvan s. 10 omnämnda begagnande af denna rätt i sin mån bidragit till 1340 års statut.

[2] Medley s. 210.

[3] Stubbs III, 62.

utvecklingen ställer. Det primära har ock i detta fall varit den ekonomiska och sociala omgestaltning, som England efter hand genomgick, och hvilken, på samma gång den lade beskattningen på en nationell grundval, äfven gjorde ett nationellt organ för densamma behöfligt.

De engelska konungarnas oaflåtliga bemödande hade varit att stäfja storvasallernas makttillväxt och förhindra uppkomsten af större feodala välden, sådana som de på kontinenten förefintliga. Scutagium var sålunda ett af de vapen, som de härvid brukade. Ett annat erbjöd sig i den af ekonomiska, ofta i samband med ett korståg stående svårigheter föranledda styckningen af länen, som bröt sönder den feodala enheten *knights fee* och banade väg för andra, af ståndsskillnaden oberoende beräkningsgrunder. I denna utveckling har konungadömet på ett afgörande sätt ingripit genom ett verkningsfullt statut af år 1290, efter inledningsorden kändt under namn af *quia emptores*[1]. Det stadgade, att en länsinnehafvare fick afyttra sitt län, helt eller delvis, men att köparen skulle besitta detta på samma villkor och med enahanda förpliktelser som säljaren haft. Härigenom hejdades den samhällets uppdelning i olika feodala lager, som subinfeodationen eljest förde med sig, och konungen fick samma rätt öfver alla innehafvare af jord på läns villkor. Vidare hindrades uppkomsten af ett genom ärfda företrädesrättigheter sammanslutet stånd. Hvad som i socialt hänseende blef det bestämmande var icke börden, utan jordnaturen hos den fastighet, man innehade. Grefskapsriddarnes på detta sätt bildade, i Englands politiska historia så betydelsefulla samhällsklass har icke heller till sitt särmärke riddarevärdigheten utan innehafvet af jord med feodal onerering och af tillräcklig storlek att *berättiga* ägaren till ansökan om ridderslag. Af denna rätt begagnade dock flertalet sig icke, utan voro rätt och slätt — som termen löd — *esquires*[2].

Det är klart, att denna sociala nivellering icke kan hafva varit utan sin återverkan på beskattningen och dess anläggning efter generella öfver de feodala indelningarna höjda grun-

[1] Stubbs II, 110, 127; sel. chart., s. 478; Pollock-Maitland I, 318.
[2] Gneist Verf, gesch. s. 431. Medley s. 151.

der. Härvid spelar emellertid äfven en annan faktor in. Ursprungligen hade jorden varit enda beskattningsbara föremålet. Danagäld, donum, de feodala bördorna hade alla hvilat på den. Men med tiden, i den mån handel och näringar utveckla sig, blir äfven den rörliga förmögenheten observerad och använd som skatteobjekt. Första kända exemplet härpå är den s. k. Saladinstionden af 1188, d. v. s. den skatt af $^1/_{10}$ af såväl lösegendom som jordens afkastning[1], hvilken beviljades i anledning af det beslutade korståget. Det följdes snart af flera, och efterhand utbildade sig en bestämd skala för denna skatts utgående, så att innevånarne i en med särskild representationsrätt utrustad stad betalade efter proportionen af $^1/_{10}$, de åter, som bodde utanför, d. v. s. innevånarne i grefskapen och i städer som ej hade egna ombud i parlamentet, efter proportionen $^1/_{15}$. Anledningen till denna för de sistnämnda förmånligare beräkningsgrund var den, att grefskapen därjämte hade att erlägga de betungande feodala afgifterna.

Uppkomsten af denna hela landets fasta och rörliga förmögenhet drabbande skatt kan icke ha annat än befordrat parlamentets utbildning till ett nationellt beskattningsorgan. Det uppslag den representerade hade emellertid äfven en annan betydelse. Så länge jorden var enda beskattningsföremålet, utgjorde den af Vilhelm eröfraren åvägabragta jordeboken, *domesdaybook* — så kallad emedan ingen appell fanns från dess utslag — tillräcklig ledning för skattefördelningen. Helt annorlunda, då äfven den rörliga förmögenheten gjordes skattskyldig. Då uppstod behofvet af en taxering[2] *(assessment)*. För dess fyllande anlitades i början juryinstitutionen, d. v. s. en nämnd af i grannskapet boende män blef betrodd med det delikata uppdraget. Men man ledsnade snart på att underkasta sin en-

[1] »Decima reddituum et mobilium», som orden lyda i ordonnansen. Dowell I, 249.

[2] Visserligen affordrades de skattskyldige edliga självdeklarationer, men vid sidan häraf fortgick taxeringsmännens värdering som ett kontrollmedel. Föremål för desamma voro t. ex. boskap, spannmål, varulager, reda penningar, bohag öfverhufvud, och skatten utgick här efter det beräknade kapitalvärdet, medan den i fråga om fastighet rättade sig efter afkastningen *(rents from land)*. Dess tyngd måste så sträng som skalan var, särskildt för lösegendom *(moveables)*, ha lindrats genom låg värdering.

skilda ekonomi en sådan ransakan och föredrog att betala en fast summa. Sålunda bestämdes år 1333, att denna skatt hädanefter, när den pålades, skulle utgå med det belopp för hvar kommun, som åsatts i den det året verkställda taxeringen. De forna tionde- och femtondedelarna voro således numera ett blott namn, som icke motsvarades af någon beräkning utan af en fixerad summa[1]. Om mera behöfdes, än hvad denna belöpte sig till, medgaf parlamentet en förhöjning af 50 eller 100 % allt efter omständigheterna, ungefär så som skedde i Sverige med den gamla tilläggsbevillningen.

På detta sätt kom denna skatt, som dock under flera århundraden utgjorde den vanliga formen för parlamentets tillgodoseende af kronans extraordinära medelbehof, så småningom att hvarken anpassa sig efter eller utvisa landets verkliga skatteförmåga. De många befrielser från dess erläggande, som utverkades, och penningevärdets fall bidrogo till att låta den sjunka i betydelse och slutligen helt och hållet upphöra. Det sista exemplet på dess förekomst är från slutet af Jakob I:s regering. Långt dessförinnan hade dock dess ersättare dykt upp, en skattetyp tillskapad af Tudorerna och känd under namn af *subsidy*, hvilken under mer än ett sekel användes vid sidan af och som fyllnad i de gamla tionde- och femtondedelarna och slutligen helt och hållet utträngde dem. Den utgick i regel med 4 s. å pundet för jord, 2 s. 8 d. å pundet för rörlig förmögenhet[2]. Men äfven denna skatt följde samma utvecklingsbana som sin föregångare. Äfven om fixeringen aldrig blir genomförd så i detalj som fallet var med de medeltida bråkdelarna, blef dock resultatet så till vida detsamma, som totalbeloppet på grund af den vårdslöshet, med hvilken taxeringen skedde, icke visade någon tendens till en mot det ekonomiska framåtskridandet svarande ökning utan snarare tvärtom. Till 80,000 £ beräknades sålunda på 1500-talet genomsnittsafkastningen af en subsidy, och när denna skatteform ånyo togs upp efter restaurationen — det skedde år 1663 —, gaf den 10,000 £ mindre.

---

[1] Medley s. 464. Dowell I, 96.
[2] Medley s. 465; Dowell I, 171 ff.

Här som på så många andra områden grep den Cromwellska republiken in med hänsynslös energi. Den gjorde sålunda allvar af taxeringen; en bestämd summa, motsvarande behofvet för tillfället, delades ut, månad för månad, på grefskap och städer att uppkräfvas efter värdering af all fast och rörlig förmögenhet[1]. Kommunerna gjordes ansvariga för beloppet, och det skattetryck, som på detta sätt lades öfver landet, anses i själfva verket ha varit åtskilligt känbarare än Stuartarnas mest författningsvidriga utpressningar. Men att själfva metoden som sådan icke var förkastlig, därom vittnar bäst det faktum, att restaurationens ledande män upptogo den till användning, om än framgången icke blef densamma.

* * *

När det talas om en nationell beskattning under medeltiden måste alltid en restriktion göras för det skatteobjekt, som den kyrkliga förmögenheten representerade. Beskattningen däraf har sin egen historia, länge skarpt skild från den motsvarande på det världsliga området, och anknuten till helt andra institutioner än parlamentet[2]. Den medeltida engelska kyrkans egendom och inkomster voro att hänföra till tvenne hufvudgrupper: *temporalities*, som icke till arten skilde sig från de inkomstkällor, hvilka stodo lekmän till buds, och *spiritualities*, som härflöto ur den för kyrkan specifika myndigheten. Temporalities utgjordes af jord, erhållen antingen under länsrätt eller såsom fri gåfva *(francalmoigne)*, t. ex. mot skyldighet att läsa mässor för gifvarens själ. Besittningar af det förra slaget voro de vanliga feodala skatteformerna såsom scutagia och och auxilia underkastade och utgjorde en af de omständigheter, som motiverade de kyrkliga dignitärernas plats i magnum concilium regni. Spiritualities åter innefattade en mängd inkomster af olika slag, bland hvilka tionde och offer voro de fornämsta, och först när kronan börjar röra vid denna senare grupp, blir den kyrkliga beskattningen en brännande politisk tvistefråga. Hvad som osökt leder konungen in på denna väg,

[1] Dowell II, 4.
[2] Stubbs II, 180, ff. Medley, s. 523.

är den började beskattningen af lekmännens rörliga förmögenhet. Det synes då ock billigt, att det rikaste ståndet lämnar sitt bidrag för sina analoga inkomstkällor. Första gången det sattes ifråga, vid Saladinstiondens utskrifvande, gick det på grund af ändamålets religiösa karaktär lätt nog att förmå kyrkans män till anslutning. Men sedermera blef det annorlunda, och under Johan reste prästerna sig till ett motstånd, hvars udd dock snart bröts genom konungens bekanta försoning med den heliga stolen i Rom. Såsom påfvens vasall hade han sedan icke svårt att vinna dennes samtycke till den rika engelska kyrkans beskattning, och därmed voro dennas målsmän drifna ur den förskansning, som de sökt i kyrkans fri- och rättighet att för specifikt kyrkliga inkomster icke behöfva beskattas af lekmän.

Från denna tid blifva exemplen på kyrklig beskattning allt talrikare, och de summor, som på detta sätt inflöto, belöpte sig till en högst afsevärd procentsiffra af rikets samlade inkomst. Den form, som härvid i regel tillämpades, var analog med den på det världsliga området samtidigt brukade; under medeltiden gåfvos sålunda vissa bråkdelar af de kyrkliga inkomstkällornas afkastning, under Tudorer och Stuartar åter beviljades *subsidies*.

Det uppslag i beskattningsväg, som på detta sätt var gifvet förde med sig åtskilliga konsekvenser. *Dels* nödvändiggjorde det en taxering af den kyrkliga förmögenheten, och den, som på föranstaltande af påfven Nicolaus IV skedde år 1291, gällde medeltiden ut, *dels* har det kraftigt bidragit till utbildandet af en kyrklig representation, den s. k. *convocation* [1]. De kyrkliga institutioner, hvilka vid denna tidpunkt funnos att tillgå som organ för beskattningsrättens utöfning, voro provinsialsynoderna, en för hvardera af Canterburys och Yorks kyrkoprovinser. I motsats till diocesan- eller stiftsynoderna voro de inga fulltaliga församlingar af prästerskapet inom området. Blott spetsarna inom hierarkien, såsom biskopar, abboter och archidiaconer hade där säte och stämma. Att dessa skulle i beskattningsfrågor besluta äfven å det hemmavarande flertalets vägnar befanns snart orimligt. Därför utvidgade ärkebiskop Stephan Langton år 1225 kallelsen så, att bl. a. äfven representanter för domka-

[1] Medley s. 511 f.

pitlen och munkordnarna kommo med. Åtgärden kunde dock icke göra tillfyllest, då det lägre i församlingarna arbetande prästerskapet ännu icke var företrädt af ombud, och verkan däraf visade sig år 1254, när biskoparna vägrade att bevilja medel å dessa orepresenterades vägnar och bekostnad. Det dröjde dock till 1283, innan ändring skedde härutinnan. Men detta år bestämdes, att det lägre presterskapet skulle företrädas af valda ombud, två för hvart stift, och härmed äro konvokationerna i sina hufvuddrag färdiga. De voro två, en för hvardera kyrkoprovinsen, och båda sönderföllo de i två hus, ett öfre, innefattande de kyrkliga dignitärerna, och ett nedre, bestående af de från domkapitel och stift[1] valda representanterna.

Vid denna tid göres emellertid från konungadömets sida ett försök att på annat sätt tillgodose detta representativa behof. Edvard I sökte nämligen i sitt parlament af *estates* infoga äfven det lägre prästerskapet såsom ett ytterligare led. Det skedde genom den efter inledningsordens *præmunientes* uppkallade föreskrift, som alltsedan 1295 inryckts i den kungliga skrifvelse, genom hvilken biskoparna stämmas till parlament. Den innehöll, att förutom de andliga dignitärer, som på grund af innehafvande ämbete hade skyldighet att inställa sig i egen person, skulle äfven domkapitlet låta sig företrädas genom ett, prästerskap genom två ombud. Otvifvelaktigt har hufvudsynpunkten för konungen härvid varit önskan att i kyrkliga beskattningsfrågor lösgöra sig från beroendet af påfven genom att utbilda parlamentet till ett nationellt substitut för de af andlig myndighet inkallade och ledda konvokationerna, genom hvilka påfven och — med dennes medgifvande — kronan dittills beskattat den engelska kyrkan. Och att ett dylikt försiktighetsmått icke saknade skäl för sig, visade bäst Bonifacii VIII:s beryktade år 1296 utfärdade bulla *clericis laicos*,[2] i hvilken han, vid vite af bannlysning, förbjöd prästerna att betala och världslig myndighet att utkräfva skatter af ena eller andra slaget, lagda å kyrkans eller hennes tjänares ägodelar. Det var denna bulla, som väsentligen medverkade till och bestämde prästerskapets ställning i den strid, som ledde till confirmatio chartarum af år 1297.

[1] I Yorks kyrkoprovins är valenheten icke stift utan archidiakoni.
[2] Tryckt hos Hjärne, medeltidens statsskick ss. 49 ff.

Men efter all anledning har Edvard I äfven haft en annan bevekelsegrund för sitt handlingssätt. Parlamentet var för honom icke en balans- eller kontrollmyndighet, som påtvangs honom, utan ett af honom själf utbildadt medel att samla alla nationens bärkraftiga och till politisk mognad komna element till stöd för sina sträfvanden. Ej under då, att han ville i detta parlament inordna äfven det lägre prästerskapet såsom en *estate* vid sidan af de öfriga. Denna hans tankegång innebar emellertid ett underskattande af skillnaden i socialt och politiskt afseende mellan ett till coelibat förbundet och i en öfver nationaliteten höjd organisation infogadt prästerskap å ena sidan, öfriga i ett nationellt parlament sammanslutna klasser å den andra. Prästerna hade själfva nyss fått sin egen representation färdig, och de föredrogo att där på egen hand och fria från de andra ståndens påtryckningar få gifva sina bevillningar. Då konungen i alla fall fick hvad han behöfde, och prästerna därtill betalade enligt den för städerna gällande drygare proportionen af $^1/_{10}$, lät han därvid bero. Præmunientesklausulen står visserligen alltjämt kvar i de biskopliga kallelsebrefven [1], men blott som en antikvitet, en tom form utan motsvarande realitet, och det var i konvokationerna, som prästerskapet rörande beskattningsfrågor handlades. Parallelismen mellan andlig och världslig beskattningsmyndighet räckte icke blott medeltiden ut, utan äfven långt efter reformationen, allenast med den år 1546 införda modifikationen, att konvokationernas beslut skulle stadfästas af parlamentet, för att de beviljade medlen skulle kunna i nödfall indrifvas af världslig myndighet [2]. Först efter restaurationen blef denna dualism definitivt häfd. 1663 användes för sista gången den gamla beskattningsformen, men följande år träffades mellan lordkanslern Clarendon och ärkebiskop Sheldon en öfverenskommelse af innehåll, att den prästerliga själfbeskattningsrätten skulle uppgifvas och parlamentets beslut i bevillningsfrågor innefatta äfven prästerna, mot att dessa finge för till kyrkan hörande jord deltaga som freeholders i grefskapsvalen. Det faller i ögonen, att konvokationernas eget samtycke icke inhämtades. Förklaringen ligger dock nära till hands. På republikens tid hade präster-

[1] Anson I, 51; Gneist Verf. gesch. s. 399, not. 3.

[2] Medley s. 540.

skapet fått skatta till staten efter enahanda grunder (*monthly assessments*) som lekmännen. Det hade därvid sluppit undan för bättre pris, än när beskattningsrätten utöfvades af konvokationerna, hvilka arbetade efter en metod och under trycket af anspråk, båda ärfda från en tid, då kyrkans ekonomi var en helt annan än den på 1600 talet rådande[1]. Under sådana omständigheter kunde det prästerliga bifallet ha ansetts som en självklar sak och på förhand gifvet.

* * *

De former af *taxation*, som hittills behandlats, hafva alla fallit inom området för den *direkta* beskattningen. Återstår nu att nämna något om den indirekta. Den enda gren däraf, som för äldre tid kommer i betraktande representeras af tullarna, *the customs* eller *consuetudines*, uppkomna, som namnet också antyder, icke genom någon positiv lagstiftningsakt, utan genom häfd, eller närmare bestämdt genom det bruk konungen gjorde af sitt prerogativ, i det han som ersättning för det skydd han beredde handeln affordrade dess idkare vissa afgifter, erlagda vare sig i natura eller pengar. Att genom praxis en som billig ansedd beräkningsgrund härför utvecklats, men ock att den emellanåt öfverskreds af det kungliga godtycket, därom vittnar magna charta, hvilken i sin 41 § omtalar *antiquæ et rectæ consuetudines*, därmed betecknande dem som konungens behöriga rätt i motsats till *mala tolta*, hvilka förbjudas[2]. Bestämmelsen har emellertid snarare karaktären af en principförklaring än af en verklig reglering, och det dröjde ännu rätt länge, innan man grep sig an med en sådan. Men på det första parlament, som Edvard I höll i Westminster år 1275 efter sin återkomst från Palästina, skedde det dock. De förnämsta artiklarne i det dåtida varuutbytet mellan England och kontinenten voro ull, hudar och läder å exportsidan, vin och kramvaror å den motsatta. Af dessa voro exporttullarna utan jämförelse de viktigaste, och det var äfven de, som 1275 blefvo föremål för parlamentets åtgärd. De tullsatser, som då bestämdes, kallades *magna aut antiqua*

[1] Dowell II, 32.
[2] Stubbs sel. chart. s. 301.

customa och beviljades konungen som en del af hans *revenue*[1]. Parlamentet ingrep sålunda här endast reglerande, gjorde icke anspråk på en fortlöpande rättighetsutöfning inom det af nämnda uttryck betecknade området utan inskränkte sig till att sätta en fast regel i det kungliga godtyckets ställe.

Edvard I:s tunga beskattning af ullhandeln bildade, som redan nämndt är, ett viktigt inslag i den konflikt, hvilken fick sin lösning i confirmatio chartarum. Den allmänna regel, som detta aktstycke uppställer i sin 6 §, — att konungen har rätt till gamla skatter och afgifter, men måste inhämta hela rikets samtycke till nya sådana —, innefattar äfven tullarna och inskärpes i § 7 särskildt med afseende på de artiklar, som inbegrepos i 1275 års reglering, förbehållande konungen sig och sina efterkommande de tullsatser å ull, hudar och läder, som förut, d. v. s. 1275, blifvit honom beviljade[2].

Efter 1297 kunde konungen således icke utan hela rikets samtycke pålägga *engelska* köpmän någon tullbeskattning utöfver den häfdvunna. Däremot hade han fortfarande fritt spelrum med de *utländska*. Och häraf underlät han icke att begagna sig. Det skedde i form af en s. k. *carta mercatoria*, utfärdad år 1303, och hvilken innehöll de nya tullsatser, som Edvard I mot beviljande af åtskilliga privilegier förmådde dessa köpmän att underkasta sig. De voro dels tillägg till den gamla tullen å ull, hudar och läder, i motsats till denna kallade *nova sive parva customa*, dels en per tunna och per pund beräknad reglering af tullen å införda viner och å kramvaror, vare sig importerade eller exporterade. Dessa senare tullsatser bilda ursprunget till de längre fram under namn af *tunnage* och *poundage* så bekanta afgifterna.

Förgäfves sökte Edvard kort efteråt förmå de inhemska handlandena att acceptera carta mercatorias tariff. De vägrade, och under Edvard II blef den äfven för främmande köpmän satt ur kraft, men blott för att efter några år återupplifvas. Det är emellertid karaktäristiskt för tidens individualistiska uppfattning, att confirmatio cartarum tänkes reglera, icke statsfunktionen — tullbeskattningen — såsom sådan, utan vissa en-

[1] Medley s. 471.
[2] Stubbs sel. chart. ss. 496, 497.

gelska samhällsklassers fri- och rättigheter. Främlingarna stodo utanför kartans skydd, fortfarande hemfallna under det kungliga prerogativet. Å andra sidan låg det åtminstone i fråga om en af dessa tullpliktiga artiklar, vinet, i de engelska konungarnas intresse att hålla denna beskattning både i egen hand, oberoende af parlamentet, och inom rimliga gränser. Det var ju en af deras franska arfländers förnämsta inkomstkällor det gällde.

Men efterhand börjar hos det engelska parlamentet den uppfattningen tränga igenom, att man måste sätta en gräns för konungarnes anspråk på att få drifva separatförhandlingar med köpmännen såsom en särskild estate, icke blott när det var fråga om engelsmän utan äfven för främlingarnas del. Det skedde säkerligen mindre på grund af någon öfvertygelse om, att tullbeskattningen var en konstitutionell rättighet, i hvars utöfning det tillkom parlamentet att taga del, än därföre att man funnit konungens förhandlingar med de utländska köpmännen leda till de af dem utbjudna varornas fördyrande, och att skatten sålunda ytterst drabbade de inhemska komsumenterna. Ett gynnsamt tillfälle att i detta hänseende fullständiga parlamentets myndighet kom under Edvard III:s regering i och med hans af det franska kriget föranledda penningebehof. Hvad som förut[1] är anmärkt i fråga om den direkta beskattningen, upprepar sig sålunda äfven här. Och det sätt, hvarpå parlamentet går till väga för att vinna sitt mål kan anföras som i sin mån belysande sanningen af Hallams beska anmärkning mot »det stolta skrytet» öfver Englands fri- och rättigheter såsom »vunna med förfädrens blod, att det i det stora hela vore vida riktigare att säga, att de köpts medelst pengar».

Nova customa från år 1303 blefvo sålunda genom en lag af 1353, känd under namn af *statute of staples,* af parlamentet godkända och därmed lagda under dess kontroll[2]. När konungen blott fick sina pengar, fann han sig nu utan protest i, att den legislativa myndigheten flyttade sina råmärken in på det

[1] Se s. 12.
[2] Medley s. 472.

kungliga prerogativets forna marker. Och på samma sätt i fråga om tullen å ull, hudar och läder. Gång efter annan följde Edvard III sin farfaders exempel genom att belägga dessa artiklar med tullsatser så höga att de af engelsmännen, nu liksom 1297, stämplades som ond tull, mala tolta[1]. Gång efter annan sökte parlamentet bryta udden häraf genom att själfmant i form af subsidies bevilja honom en mot mala tolta svarande förhöjning i tullen å dessa artiklar, i allt jämt gäckad förhoppning att härigenom för framtiden undgå en utöfning af det kungliga prerogativet på detta område. Slutligen lyckades det år 1362 i samband med en sådan bevillning afpressa konungen en i statutets form gifven förbindelse att hädanefter icke utan parlamentets samtycke lägga någon extra tull *(subsidy)* på ull. De omständigheter, under hvilken detta statut kom till, synas i viss mån ha erinrat om dem från år 1297. Det löfte, som gafs, måste emellertid år 1371 ytterligare inskärpas genom ett nytt statut[2].

Ännu är dock icke raden af dessa den representativa beskattningsmyndighetens köpta landvinningar förd till slut. År 1373 utsträckte parlamentet systemet till carta mercatorias per tunna och pund beräknade afgifter och ombildade dessa till en för tre år gifven tullbevillning å dessa artiklar[3], eller som termen lyder, *a subsidy*[4] *of tunnage and poundage.* Äfven nu var det regeringens separatafhandlingar — nämligen med städernas efter parlamentssessionens slut kvarhållna representanter —, som föranledde parlamentet att söka inlösa det kungliga prerogativet med sin bevillning. Med denna åtgärd, som drabbade in- och utländska köpmän utan åtskilnad, äro de s. k. tunnage- och poundageafgifterna färdigbildade. De gåfvos i begynnelsen för korta tidsperioder i sänder, men från och med 1418 blef det sed att bevilja dem vid konungens trontillträde för hans lifstid, en praxis som fullföljdes ända till år 1625.

---

[1] Dowell I, 133 ff.

[2] Medley s. 473. Dowell I, 135 f.

[3] Dowell I, 137.

[4] Dessa subsidies, liksom subsidies å ull, hudar och läder äro noga att skilja från den subsidy i teknisk mening, som s. 16 behandlats i samband med den direkta beskattningen.

Parlamentets mening med sitt år 1373 gjorda åtagande var otvifvelaktigt den, att inga tullsatser utöfver de där fastställda finge utkräfvas utan dess samtycke. Men det försummade att kläda denna tanke i statutets form och binda konungen med samma löfte som det, hvilket kort förut affordrats honom i fråga om beskattningen af ull, hudar och läder. Det är möjligt, att denna skilnad i tillvägagående kan ha berott på den större vikt och betydenhet, som sistnämnda skattekälla då ansågs äga i jämförelse med tunnage- och poundageafgifterna. De ekonomiska förhållandenas omgestaltning skulle dock med tiden visa vanskligheten af en så beskaffad slutsats, och i hvarje fall var här ett kryphål lämnadt öppet, af hvilket konungadömet under en senare uppsvingsperiod icke uraktlät att begagna sig.

* * *

Med det sist anförda beslutet har parlamentets rätt öfver taxation nått de gränser, inom hvilka den sedan kom att röra sig under århundraden. Men äfven själfva begreppet taxation har undergått en förändring. Medan de första yttringarna däraf voro understöd för gången, föranledda af tillfälliga utgiftsbehof, nödgades man sedermera, ju oftare de återkommo, gifva skattepålägget större varaktighet. Parlamentet befinnes sålunda använda sin makt öfver taxation än till att öka kronans fasta revenuer, såsom fallet var med antiqua customa, än till att gifva stadga åt konungens hushållning genom lifstidsbevillningar sådana som tunnage- och poundageafgifterna, och af de utvägar det behöll kvar för att vid det enskilda tillfället balansera utgifterna, voro ulltullen och den direkta förmögenhetensskatten de förnämsta. Icke tillfälligheten utan den från parlamentets beslut sig härledande rättsgrunden blir alltså numera kännetecknet på taxation, äfven om representationen i åtskilliga fall inskränkt sig till att bestämma den gräns, utöfver hvilken skatten icke utan dess samtycke finge höjas.

Något försök att *i princip* bestrida parlamentets så bestämda rätt öfver taxation har sedermera knappast gjorts, icke ens under Stuartarna. Men med det maktuppsving, som konungadömet fick under Tudorerna, kändes snart de för detsaamma

på detta område satta gränserna för trånga, och allehanda medel anlitades att utan direkt kränkning af parlamentets beskattningsrätt dock kringgå den i tillämpningen och tillförsäkra konungen däraf oberoende inkomstkällor. Den egentlige förgångsmannen härvidlag var Henrik VII[1], och hans efterföljare togo väl fasta på de af honom gjorda uppslagen. Han förstod sålunda att begagna det kungliga prerogativet till att göra åtskilliga hufvudsakligen i de feodala förhållandena rotade sedvänjor lukrativa, och detta i en utsträckning, som tillförsäkrade kronan en självständig ekonomisk basis[2]. Några exempel må anföras.

Purveyance, (af pourvoir, providere), kallades konungens rätt att kräfva bidrag i natura för sin hofhållning[3]. Ursprungligen tog den form i en slags gästning vid hans resor genom landet, och den utlösning däraf, som efter hand skedde, grundade det kungliga anspråket på *firma unius noctis*, d. v. s. på valuta för en natts underhåll. Långt större bärvidd fick dock detta institut, sedan därur härledts en generell rekvisitionsrätt för hofvets behof. Det hettes ske i form af köp[4], men priserna bestämde kronans uppköpare *(purveyors)*. Och likviden, när den icke helt och hållet uteblef, lämnades ofta genom anvisning på framtida kvittning vid utskyldernas erläggande. Tudorerna satte bruket i system och genomdrefvo dess användning i nödfall med tvångsmedel. Hur mycket ofog som bedrefs med *purveyance*, därom vittnar bäst det faktum. att man till slut kunde räkna c. 40 mot detsamma riktade statut, det äldsta från Knut den stores tid, det sista af år 1660, då institutet definitivt upphäfdes.

Ett visst släkttycke med *purveyance* förete de s. k. *commissions of array*[5], äfvensom *distraint of knighthood*[6]. De

[1] Åtskilliga ansatser i denna riktning hade dock gjorts redan af konungarna af huset York.

[2] Det väsentliga tillskott häri, som Henrik VIII vann genom klostergodsens indragning, kan här lämnas åsido såsom icke stående i närmare samband med själfva beskattningsrättens utvecklingshistoria.

[3] Stubbs II, 423; Medley s. 449; Feilden s. 179.

[4] Utöfvad i denna form kallades rätten äfven *preemption*.

[5] Medley ss. 214, 420; Stubbs II, 297, 568 ff.

[6] Medley ss. 215, 417; Stubbs II, 294 ff.

förra innefattade egentligen ett uppdrag till viss person att ombesörja uppbåd af manskap. Till en form för beskattning förvandlades de därigenom, att de kommuner, inom hvilka trupperna utskrefvos, tvungos att lämna medel till deras underhåll. Med de senare förstods den förpliktelse, som ålades alla ägare af jord af en viss storlek, oberoende af om den innehades under länsvillkor eller ej, att fullgöra de vid besittningen af ett riddarelån fästade skyldigheter eller — hvad som i regel torde hafva varit det åsyftade — betala en hög plikt. Båda instituten kunna med säkerhet ledas tillbaka till Edvard I och kommo under Tudorer och Stuartar till flitig användning. De afskaffades båda under den stora revolutionens tid, det förra genom användning af helt andra metoder för krigsmaktens organisering, det senare genom en formlig upphäfvelseakt af 1641. Slutligen må i detta sammanhang erinras om den under Karl I återupplifvade skeppsgälden, hvars uppkomst och ändamål redan förut påpekats[1].

Benevolences voro till *formen* fria gåfvor från undersåtarnas sida till kronan. Samma frivillighetens *sken* iakttogs i fråga om deras pendant, eller den medelanskaffningsform, som efter själfva saksammanhanget kallats tvångslån. Skillnaden dem emellan var icke stor, då konungen själf bestämde, när han ville betala igen. I realiteten verkade bådadera som en vid sidan af parlamentet företagen beskattning, och stora summor afpressades på detta sätt det engelska folket. Såväl *benevolences* som tvångslån äro uttryckligen förbjudna i 1628 års petition of right[2], men först genom den förändrade ställning, i hvilken kronan tack vare den stora revolutionen försattes till parlamentet, kan full trygghet i såväl detta som så många andra statsfinansiella hänseenden anses vara skapad.

Af det sagda framgår, att Stuartarne kunde stödja så godt som alla sina finansiella öfvergrepp, äfven de mest brännmärkta, på prejudikat från Tudorerna. Att motståndet först nu på allvar reste sitt hufvud, torde ha berott icke blott på större hänsynslöshet i de antydda utvägarnas begagnande, eller på

[1] S. 6.
[2] Stubbs, sel. chart. s. 517. Gardiner, constit. docum. s. 4.

den innationella prägel, som hvilade öfver den politik, hvilken därmed skulle stödjas, utan äfven och framför allt därpå, att medan Tudorerna nöjde sig med maktens realitet, drefvo Stuartarna motsatsförhållandet mellan dem och parlamentet till definition. Sanningen häraf visar sig klarast på tullväsendets område.

Äfven här hade regenter af huset Tudor gått förut. Både Maria och Elisabet hade pålagdt tullsatser utöfver de af parlamentet beviljade. Men när Jakob I, stödd på dessa prejudikat, fortgick på den redan öppnade vägen, gaf han därmed uppslaget till en långvarig konflikt, som dock först under hans son och efterträdare skulle uppenbara hela sin skärpa. Det var emellertid icke nu som på Edvardarnas tid landets egna alster, ull, hudar och läder, striden gällde. I samma mån som den engelska industrien utvecklade sig och tillgodogjorde sig den inhemska råvaran, sjönk afkastningen af den därpå lagda tullen, och tyngdpunkten flyttades i stället öfver på importsidan, på tunnage- och poundageafgifterna. Dessa voro beviljade åt Jakob liksom åt hans företrädare för hans lifstid. Då konungen, som ansåg, att parlamentets åtaganden icke kunde sätta gränser för hans kungliga prerogativ att inom sitt rike reglera villkoren för handeln med främmande länders produkter[1], självrådigt höjde åtskilliga af dessa satser, vägrade en handlande *Bates*, att betala de öfverskjutande beloppen. Han förlorade visserligen den process, som i anledning häraf anhängiggjordes emot honom, men saken togs upp i parlamentet oeh föranledde en remonstrans från underhusets sida. Denna medförde visserligen icke något varaktigt resultat under Jakobs regering, men vid nästa tronskifte, 1625 fick underhuset ett tillfälle att markera sin ståndpunkt genom att bevilja *tunnage* och *poundage* åt Karl I blott för ett år. Parlamentet blef upplöst, innan billen passerat lordernas hus[2], och konungen lät uppbära afgifterna alldeles som om ingenting händt. Huruvida de voro inbegripna i de

---

[1] Man skilde denna tid mellan *imposts* eller *impositions*, hvilka voro pålagda med begagnande af det kungliga prerogativet, i motsats till *customs* och *subsidies of customs*, hvilka hvilade på parlamentets åtagande eller stadfästelse. Dowell I, 212.

[2] En medverkande orsak till detta negativa resultat var lordernas motstånd mot en sådan ändring i en mer än hundraårig praxis. Dowell I, 221.

allmänna uttryck i 1628 års petition of right, genom hvilka konungen förband sig att icke utan parlamentets samtycke lägga några sådana bördor som de i aktstycket uppräknade på sitt folk, därom yppade sig snart meningsskiljaktighet[1] mellan honom och underhuset, och då detta erbjöd honom en bevillning af tunnage och poundage för ett år, gaf han ett afvisande svar. Hans principiellt motsatta uppfattning var den, att han i petition of right icke gifvit sina undersåtar några nya utan endast bekräftat deras gamla rättigheter, och att han ej kunde mottaga såsom fri gåfva från parlamentet, hvad som var hans självständiga rätt att kräfva. Denna sin ståndpunkt blef han dock år 1641 tvungen att uppgifva, då det långa parlamentet genomdref en tunnage- och poundageakt, i hvilken dessa afgifter beviljades konungen för knappa två månader, mot att denne förband sig att för framtiden icke uppbära några slags tullar utan parlamentets samtycke[2]. Och parlamentets på detta sätt häfdade rätt blef äfven för tullarnes del vidmakthållen i den statsfinansernas allmänna reglering, som skedde efter restaurationen, hvarom mera längre fram.

* * *

Hittills har framställningen hufvudsakligen rört sig på hvad man med ett modernt uttyckssätt skulle kunna kalla budgetens inkomstsida. Att den ordning, den öfversikt och det sammanhang, som åstadkommes genom den till en kommande finansperiod hänförda, såväl inkomster som utgifter beräknande hushållsplan, hvilken kallas *budget*, icke kunde vara till finnandes inom den medeltida engelska finansförvaltningen, är lätt att inse. De nödvändigaste förutsättningarne därför saknades. Mellan konungens och kronans ekonomi var ingen skarp gräns dragen[3],

---

[1] Kärnpunkten var den, om uttrycket *taxes* skulle anses innefatta äfven tunnage och poundage eller ej.

[2] Gardiner, constit. docum. s. 88.

[3] Man skilde visserligen ursprungligen mellan *ancient demesne*, ansedd som nationalegendom, och annan *demesne*, bestående af gods, som af en eller annan anledning — t. ex. därigenom att de förverkats af sin innehafvare — hemfallit till kronan; blott öfver de senare skulle konungen äga att fritt förfoga. Men

och om den senare sköttes med framgång eller ej, berodde i allt väsentligt på regentens personlighet, liksom han ensam kontrollerade resultaten. Hushållades det alltför illa, drefvos skattekrafven alltför långt, så tog det allmänna missnöjet sig uttryck i former, hvilka för ett modernt uppfattningssätt synas falla inom revolutionens gränslinjer. För det medeltida Englands stormän, som i konungen sågo icke statssuveränitetens oansvarige bärare utan den högste länsherren, primus inter pares, tedde sig saken säkerligen annorlunda, som en akt af verklig nödvärnsrätt, och i hvarje fall innebar den faktiskt ett försök att öfverflytta regeringsmakten i andra händer än de, i hvilka den regelrätt skulle hvila. Den tjugufemmannakommitté, som i magna charta utrustades med tvångsmakt gentemot konungen för att kunna betrygga de gifna bestämmelsernas efterlefnad, utgör *ett* exempel härpå. I samma riktning gick baronernas till Henrik III upprepade gånger ställda fordran på att få genom val besätta de höga riksämbetena. Att en dylik tanke i självfva verket var liktydig med en suspension af konungens regeringsmyndighet visade sig under Edvard II, då den för en kortare tid blef realiserad. Till nutidens sätt att garantera en efter folkets krafter och behof lämpad statshushållning genom att tilldela dess ombud ett bestämmande inflytande på de beviljade medlens användning, hade man ännu icke kunnat höja sig, då dels parlamentet ännu saknade både den egna utbildning och den ständiga kontakt med regeringsmakten, som skulle gjort det skickadt till en sådan rättighetsutöfning, dels själfva föremålet, de dåtida statsfinanserna, voro af alltför komplicerad beskaffenhet för att än på länge göra en sådan samverkan möjlig.

Å andra sidan bör man vara på sin vakt mot benägenheten att öfverskatta betydelsen af de former, vår tid tillämpar därhän, att man i deras obefintlighet ser ett bevis på frånvaron äfven af saklig motsvarighet. Om man icke finner något med den moderna, parlamentet till pröfning underställda, budgeten jämförligt förrän på ett mycket sent stadium af den engelska författningens utveckling, behöfver detta icke innebära, att icke långt dessförinnan företeelser kunde ha framträdt, som i den

denna distinktion utplånades efter hand genom praxis, och konungarna afhände kronan gods af båda slagen utan åtskillnad. Dowell II, 27.

tidens statslif spelade en likartad roll och på ett efter dess behof afpassadt sätt fyllde den uppgift, hvilken i våra dagars statsreglering finner sin lösning.

Nutidens finansförvaltning hvilar i regel på det s. k. bruttobudgetssystemet; d. v. s. statens inkomster samlas såvidt möjligt i *en* kassa, hvarur sedan medlen tagas till de olika utgifternas bestridande. Den öfverskådlighet, som på så sätt vinnes, är äfven i hög grad ägnad att underlätta kontrollen. Dess förutsättning är statsinkomsternas omsättning i pengar, dess motsats naturahushållningen. Men äfven långt efter sedan denna börjat ersättas af kontanta medel som förvaltningens underlag, fortlefde ett från densamma ärfdt samband mellan statsbehofven och de utvägar, som tillgrepos för deras täckning. Vissa inkomster anvisades sålunda till bestridande af vissa utgifter, vanligen sådana för hvilka de af sakliga skäl särskildt lämpade sig. Tillämpningen för Englands del häraf finner man i den medeltida praxis, enligt hvilken kronogodsens afkastning ansågs böra gå till konungens hofhållning, hvarunder äfven inbegrepos kostnaderna för det väsentligaste af den tidens centrala förvaltning; bötesmedlen till domstolsväsendet; tunnage- och poundageafgifterna till värnandet af rikets kuster, d. v. s. närmast till flottans underhåll[1]. Sammanställes härmed den alltjämt återkommande fordran, att konungen skulle sörja för de vanliga statsbehofven med tillhjälp af de honom regulariter till buds stående inkomsterna, eller — som termen löd — att han »skulle lefva af sitt eget», så inses lätt, att särskilda skäl — t. ex. ett hotande krig — måste åberopas som stöd för en framställning om extra bidrag. Det beslut, som då följde, var till sin natur lika mycket en utgifts- som en inkomstbevillning. Den förra synpunkten var t. o. m. så tillvida den förhärskande, som konungen säkerligen särskildt betonade statens nöd för att därigenom prässa fram de medel, som fordrades till dess afhjälpande. Statshushållningens debet och kredit höllos då för tiden icke så skarpt i sär som i våra dagar; pröfningen af själfva statsbehofvet och af sättet för dess täckning sammansmälte till *en* fråga. Från andra förutsättningar och på andra

[1] Stubbs III, 271. Anson I, 308.

vägar kom sålunda det medeltida parlamentet — åtminstone på höjdpunkten af sin makt — fram till en rättighetsutöfning, i viss mån likartad med den, som tager form i nutidens statsreglering. *En* skillnad faller dock genast i ögonen. Medan för den moderna representationen statsregleringsrätten är en af de främsta häfstängerna för ett *positivt* inflytande på statsstyrelsens gång, hade dess medeltida motsvarighet hos det engelska parlamentet en öfvervägande profylaktisk karaktär. Dess hufvudsyfte var att *hindra* regeringen från att lägga onödiga eller för stora bördor på folket. Slapp man väl nya pålagor, så lade man sig icke i medelanvändningen utan lät konungen sköta den efter gammal sedvänja och eget bepröfvande.

Denna ståndpunkt hade emellertid sin svaga sida. Den lade intet hinder i vägen för konungen att genom misshushållning med de reguliära, under hans disposition stående inkomsterna undergräfva kronans finanser och omsider ställa parlamentet inför en fait accompli af ett deficit, som måste fyllas, om statens nödtorft skulle tillgodoses. Vidare hände det alltemellanåt, att af parlamentet beviljade medel icke kommo de statsbehof till godo, hvilka åberopats som stöd för den kungliga framställningen i ämnet, utan användes till helt andra, representationen icke underställda ändamål. Erfarenheter af sådan art framkallade emellertid efter hand restriktiva åtgärder från parlamentets sida, hvilka redan i sin af dåtida förhållanden betingade elementära form förebådade den kontroll, som i det moderna budgetssystemet får ett vida fullkomligare och mer genomfördt uttryck.

Ett exempel på denna tendens är parlamentets redan på 1300-talet uppställda fordran att få sina besvär upptagna till pröfning och afhjälpande, innan det afgaf sitt svar på konungens begäran om medelbevillning. Henrik IV afvisade visserligen en gång en sådan sakernas ordning och betecknade den som stridande mot gammal god sedvänja, men parlamentet förstod snart att bryta udden af denna hans förklaring genom att dröja till sessionens sista dag med att fatta beslut i anledning af de kungliga skattekrafven. Och den praxis, som på detta sätt inaugurerats, lämnade spår efter sig, äfven sedan helt andra tidsomständigheter inträdt än de, hvilka föranledt den.

Ända in i våra dagar har det nämligen gällt som regel, att en hvar medlem af underhuset ägt rätt att, när upptagandet af budgetens utgiftssida till realitetsbehandling ställts på dagordningen[1], sätta densamma i fråga genom ett ändringsförslag af därmed icke i samband stående innehåll. Antoges detta senare, blefve således budgetpröfningen uppskjuten tills vidare. Först genom en underhusresolution af 1882 blef denna rätt upphäfd[2].

Mer direkt riktad på själfva den ömma punkten och af vida större praktiska konsekvenser var dock en annan åtgärd. Parlamentet inskränkte sig nämligen icke till ett passivt emottagande af regeringens redogörelser för anledningarna till dess begäran om skattebidrag. Det öfvergick efterhand till ett positivt angifvande af, huru det önskade, att de beviljade medlen skulle användas, och i samband härmed uppstår frågan om kontroll öfver efterlefnaden af de bestämmelser, som i detta hänseende gifvits. Uppslaget kom ursprungligen eget nog från en kunglig minister, William of Raleigh, hvilken år 1237 under då pågående stridigheter mellan Henrik III och baronerna framkastade det förslaget, att commune consilium regni skulle tillsätta en kommitté, som skulle taga hand om de insamlade medlen[3]. Detta betydelsefulla men då försmådda erbjudande togs halftannat århundrade efteråt, under Richard II:s regering, ånyo upp i den form, att särskilda skattmästare tillsattes, antingen direkt af parlamentet eller på dettas förslag af konungen, hvilka skulle emottaga de medel, som beviljats, och på nästa parlament redovisa för såväl uppbörden som användningen däraf[4]. Metoden, som företer en i ögonen fallande likhet med den, hvilken i Sverige tillämpats på statsskuldens område genom riksgäldskontorets instiftande, får dock icke till sin bärvidd öfverskattas. Den medelanvändningsrätt, som på detta sätt etablerats, gällde endast de speciella, jämförelsevis begränsade statsbehof, hvilka för gången och af särskilda anledningar gjordes

[1] Det sker genom motion, att huset skall »gå i *committee of supply*» Betydelsen häraf skall i annat sammanhang belysas. Se kap. III.

[2] Medley s. 217.

[3] Medley s. 217.

[4] Stubbs II, 597 ff.

till föremål för öfverläggning mellan konung och parlament. Den lämnade sålunda den reguliära förvaltningen fullkomligt oberörd. Ej heller vann den under medeltiden tillräcklig stadga för att kunna häfda sitt bestånd. Den hade kommit upp under Richard II:s svaga regering och fortlefde under huset Lancaster, som dels genom dåliga finanser, dels genom en osäker rättstitel till kronan kom i beroende af parlamentet. Men redan under konungarna af huset York och i än högre grad under Tudorerna omkastas förhållandena. Kronans stärkta ekonomi och regenternas kraftigare personligheter medgifva icke längre samma spelrum för parlamentets inflytande. Den andel detta haft i bestämmandet af statsmedlens användning, faller i glömska för att först på 1600-talet, när vågskålen igen börjar luta öfver åt parlamentets sida, ånyo komma till heders. Ett enstaka exempel därpå framträder mot slutet af Jakob I:s regering, under republikens tid blir förhållandet till regel, men först efter restaurationen vinner denna parlamentets rätt, på sätt i annat sammanhang närmare skall utvecklas, det erkännande, på hvilket en alltjämt fortgående utveckling har kunnat byggas.

Kapitel II. Tiden efter 1660.

Den stora engelska revolutionens resultat i konstitutionellt hänseende voro i allmänhet af öfvervägande negativ karaktär, och detta gäller äfven den gren af författningslifvet, som här är i fråga, nämligen budgeten. I första rummet fäster uppmärksamheten sig då vid dess inkomstsida, och kan med hänsyn till denna antecknas som en varaktig behållning af den kris, som genomkämpats, att parlamentets herravälde öfver beskattningen blifvit säkerställd. En förnyelse af Tudorers och Stuartars försök att begagna det kungliga prerogativet till uppdrifvande af nya penningetillgångar bakom parlamentets rygg och mot dess vilja är för alltid tillintetgjord, mindre genom formliga lagbud än genom en dyrköpt erfarenhet om, hvarthän sådana kränkningar af författningens anda ledt, och genom den allmänna riktning, som härigenom gifvits åt förhållandet mellan konung och representation.

Detta faktum är emellertid en abstraktion, hvars betydelse först för en sen eftervärld framstår i full dager. För restaurationens och Karl II:s England trädde säkerligen andra synpunkter af vida mer positiv innebörd i förgrunden. Dess ledande män måste tänka, icke blott på hvad de skulle *akta sig för* att upprepa, utan äfven och framför allt på hvad de måste *göra*, för att statsstyrelsen skulle kunna fortgå. Med andra ord, åt kronans finanser måste beredas ett fast underlag genom ordnande och anskaffande af nödiga inkomstkällor.

De arrangemang, som nu i sådant syfte träffas, äro icke utan sin märklighet. Man återgick visserligen så till vida till det gamla, som man beslöt att åter ställa kronans ärftliga revenuer till konungens disposition, men helt och hållet kunde

detta program dock icke genomföras. Revolutionen hade här gått fram nedrifvande och omgestaltande, och spåren däraf läto sig icke helt och hållet utplåna. Detta visar sig särskildt i fråga om de feodala bördorna. De hade länge af den samhällsklass, som bar dem, setts med missnöje såsom både tryckande och föråldrade, och de försök till en noggrannare indrifning däraf, som gjorts, hade upprepade gånger framkallat allvarsamma klagomål. Under inbördeskrigets oroliga dagar, år 1645, måste det ämbetsverk, som skulle öfvervaka denna kronans inkomstkälla, inställa sin verksamhet, och från samma tid inställde äfven de afgiftspliktiga sina likvider.

Det parlament, som inkallade Karl II, behärrskades till god del af den jordägande engelska landtadeln, gentryn, och denna, i hur stark opposition den än för öfrigt stod till revolutionen, fann dock sitt naturliga intresse i att ingen återgång skedde i detta stycke. På ett sätt, som företer ett starkt släkttycke med grundskatters och indelningsverks afskrifning i våra dagars Sverige, fastslogs de feodala umgäldernas — inclusive purveyance's — afskaffande för all framtid, och på folket i dess helhet lades de pålagor, hvilka skulle täcka det deficit, som därigenom vållats i kronans gamla revenyer. Det hade beräknats till 100,000 £, och först väcktes ett förslag att åvägabringa denna summa genom en allmän jordskatt, *landtax*, men det föll på den omständigheten, att äfven jord, som aldrig besuttits på länsvillkor, skulle drabbas däraf, och då det föreslogs att begränsa skatten till jord af feodal natur, gjordes däremot det inkastet, att en sådan åtgärd skulle innebära en orättvisa mot dem, som efter de feodala bördornas upphörande köpt sådan jord till däraf påverkade pris[1]. Resultatet blef att vederlaget gafs i form af en accis å vissa förnödenhetsvaror, och konungens bifall vanns lätt, då det var tydligt — liksom ock sedermera af erfarenheten bekräftadt[2] —, att han skulle göra en afsevärd vinst på affären.

Uppslaget till denna skattetyp hade gifvits af republiken. Närmast efter holländskt mönster hade denna år 1643 infört

[1] Dowell II, 20 ff.

[2] Vid Karl II:s död belöpte sig årsafkastningen af denna inkomstkälla till i rundt tal 600,000 L. Bastable s. 515.

en konsumptionsafgift, *excise*, å öl, cider, brännvin m. fl. drycker, och under den närmast följande tiden utsträcktes åtgärden äfven till åtskilliga andra artiklar såsom salt, kläde och viktualier. Accisen, som äfven drabbade varor af utländskt ursprung, så snart de utbjödos till salu och förbrukning inom landet, gafs till en början för korta begränsade tidsperioder, men förnyades undan för undan. Tudorer och Stuartar hade dragit sig för denna impopulära beskattningsform, men republikens järnhand höll den uppe trots det missnöje, som jäste bland folket[1]. Så småningom vande det sig dock därvid, några af de viktigaste förnödenhetsvarorna strökos från accisens tariff och 1660 befanns tiden mogen för följande arrangemang. I ersättning för de slopade på feodal grund hvilande kronoinkomsterna beviljades en rad af acciser å allehanda drycker[2], icke blott öl och annan spirituosa utan äfven kaffe, te och choklad, och afkastningen däraf lades till kronans ärftliga revenyer. Härtill fogades sedermera af samma parlament en lika uppsättning af samma acciser, beviljad Karl II för hans lifstid[3]. Skilnaden mellan de båda slagen visade sig emellertid i tillämpningen vara uteslutande formell, och från denna tid har accisen stått kvar som en kronans reguliära på lag grundade inkomst. Dess afkastning har alltid varit betydlig, trots att dess omfattning med afseende på de af den träffade skatteobjekten varierat högst väsentligt allt efter tidsomständigheterna. Man experimenterade nämligen med än den ena, än den andra förnödenhetsartikeln för att utröna deras bärkraft och användbarhet från såväl statsfinansiell som popularitetssynpunkt. Ljus, glas, läder, m. fl. varor drogos sålunda in under denna skatteform; på såpa lades år 1711 en skatt, hvilken blifvit stämplad som en skatt på renlighet, men likväl stod kvar ända till Gladstones första budget af år 1853[4], och jämnårig med skatten på såpa är den på papper, om hvilken halfannat århundrade efteråt en

[1] Detta missnöje sträckte sig ända till ett formligt angrepp på excise office. Dowell II, 9 ff.

[2] Såväl inhemska, som importerade, de senare behandlade efter en strängare skala.

[3] Dowell II, 24 ff.

[4] Bastable s. 517.

strid skulle uppstå, som utöfvade ett bestämmande inflytande på öfver- och underhusets inbördes ställning i budgetfrågor, andra exempel att förtiga. Som allmän regel kan sägas, att utvecklingen under 1600- och 1700-talen tenderade till ökning af de accisbelagda föremålens krets, och att på 1800-talet under inverkan af Adam Smiths teorier en lika bestämd omsvängning i motsatt riktning ägt rum, så att allt flera förnödenhetsartiklar blifvit skattefria[1]. Hufvudstommen af de numera kvarstående utgöres af sprithaltiga drycker, men accisen uppgår i alla fall till mellan 20 och 30 millioner £. om året[2].

Den andra hufvudgrenen af indirekt beskattning, tullarne, hade som bekant vida äldre anor i Englands historia än accisen. Den reglering, som restaurationen, stödd på erfarenheterna från den närmast föregående brytningstiden, äfven här företog, kan därför icke bära samma prägel af nyhet som den i det förra fallet påvisade, men den är dock tillräckligt betydelsefull för att låta 1660 framstå som ett märkesår äfven i denna skatteforms utvecklingshistoria. De gamla medeltida distinktionerna mellan antiqua och nova customa, liksom de i en senare tid påfunna mellan af parlamentet autoriserade tullar *(customs)* och den kungliga maktfullkomlighetens därvid gjorda tillägg *(imposts)*, hade alla bidragit att i hög grad inveckla tullväsendet, så att t. ex. en och samma artikel kunde vara underkastad en serie af afgifter grundade på olika vid skilda tillfällen och af skilda myndigheter gifna bestämmelser. Allt detta slopas nu, och genom det s. k. stora statutet af 1660 ställes det hela på enkel och redig fot[3]. De olika tullsatserna grupperas sålunda kring följande fyra hufvudstycken: 1) importtull *(tunnage)* på vin, 2) importtull och 3) exporttull å diverse varor, båda rubricerade som *poundage* och sammanfattade i benämningen *old subsidy*[4], 4) export å kläde[5].

---

[1] Bastable s. 515 ff.; Medley s. 486.

[2] Häri inbegripas emellertid äfven s. k. licenser, d. v. s. afgifter för rätt att bedrifva viss slags verksamhet, t. ex. vin- och tobakshandel.

[3] Dowell II, 18, 37; Anson II, 307.

[4] Dess af namnet antydda motsats, the new subsidy gafs år 1698 genom nya tullsatser, till samma belopp lagda å ifrågavarande artiklar. Afkastningen anslogs till konungens civillista.

[5] Den slopades år 1700.

Dessa tullar gåfvos åt såväl Karl II som hans bror och efterträdare Jakob II på vederbörandes lifstid. Efter 1688 års revolution och under intryck af då rådande misstro mot konungadömet skedde visserligen en afvikelse från denna regel, i det tullarna beviljades åt Vilhelm och Maria blott för viss tid, — i förstone fyra år[1] —; men denna praxis började man frångå redan under Vilhelm och än mera under drottning Anna. År 1710 gjordes sålunda en rad af förut periodiskt gifna tullsatser permanenta, och har hufvudstocken af tullarna blifvit, liksom accisen, en kronans fasta inkomst[2] utgående efter i lag föreskrifna grunder, tills dessa genom en ny lag ändras. Den 1688 häfdade principen har man dock så tillvida fasthållit, att man — frånsedt ett kort mellanrum — alltjämt ansett någon icke alltför oväsentlig gren af kronans inkomster böra gifvas för viss tid, och har denna roll länge uppburits af tétullen, hvilken brukar beviljas för ett år i sänder.

Sådana ändringar hafva naturligtvis emellanåt vidtagits, och i det stora hela företer tullbeskattningen samma utvecklingsgång som accisen. Från slutet af 1600-talet och fram till 1815 befinnes den sålunda i allt större grad anlitad som inkomstkälla för kronan, och undantag från denna regel bilda egentligen endast Walpole, hvilken borttager så godt som alla vid hans tid kvarstående exporttullar, samt Pitt d. y.[3], hvilken i begynnelsen af sin bana tenderar till att vilja lätta på tullarna men sedermera genom det stora kriget med Frankrike tvingats att i ökadt mått anlita dem för fyllandet af kronans behof. Efter 1815 vinner emellertid frihandeln alltmer terräng, och genombrottet sker under Robert Peel förmedelst budgeterna af 1842 1845 och 1846. Hans mantel upptogs sedan af Gladstone, och en yttre mätare på omfattningen af den förändring, som ägt rum, kan man finna i det faktum, att antalet i tariffen upptagna tull dragande artiklar nedgått från c. 1,200 till 15[4]. Det oaktadt afkastade tullarna ännu i midten på 1890-talet öfver

[1] Dowell II, 45.
[2] Dowell II, 47, 75; Blackstone I, 310.
[3] Medley s. 478, 480; Bastable s. 559.
[4] Anson II, 308.

20,000,000 £ årligen. Slutligen må anmärkas som ett genomgående drag i den engelska tullbeskattningen, att den har öfvervägande fiskalisk karaktär. Dess hufvudsyfte är icke att skydda landets näringar utan att bereda kronan inkomster. Äfven de under det sydafrikanska kriget vidtagna tullåtgärderna utgöra intet undantag från denna regel. Däremot är som bekant den på sista tiden af Chamberlain igångsatta rörelsen symptomatisk i motsatt riktning.

En statsinkomst, som brukar föras under särskild rubrik, ehuru dess särställning icke beror på någon egenart hos själfva skattekällan utan på sättet för uppbörden af därunder fallande medel, är den, som erhålles genom stämpelbeläggning af värdehandlingar och legala aktstycken. Tidpunkten för denna skatteforms upptagande till användning i England sammanfaller visserligen icke alldeles med restaurationen, men det dröjde dock icke många år efteråt, innan det första exemplet därå framträdde. Det skedde år 1671, och äfven på detta område, liksom i fråga om accisen, var Holland förebilden. Denna gång gällde det dock blott några för kortare tid pålagda afgifter, men 1694, i anledning af då pågående krig med Frankrike gafs en lag, som införde stämpelbeläggning för en mängd uppräknade grupper af handlingar. Sedan dess har denna skattetitel stått kvar i budgeten och anlitats i allt större utsträckning. År 1780 under kriget med de amerikanska kolonierna antogs sålunda på föranstaltande af dåvarande premierministern, lord North den stämpelskatt, hvilken för att tala med en engelsk författare[1] visat sig som den mest inbringande men också, enligt somligas åsikt, mest orättvisa formen af dem alla nämligen stämpeln på arf och testamenten. De då gifna bestämmelserna voro dock ej nog effektiva utan måste göras om af Pitt år 1796. Hans lagförslag gingo ut på att garantera ett riktigt erläggande af de ifrågavarande stämpelmedlen genom att göra boutredningsmännen i stället för arf- eller testamentstagarne ansvariga därför[2]. Blott den ena af billerna[3], den som afsåg rörlig förmögenhet, blef emellertid antagen. Den andra, som rörde fastighet, föll igenom, och först

[1] Medley, s. 484.
[2] Dowell II, 207. Bastable s. 597.
[3] Båda afsågo endast sidoarf *(collateral successions)*.

genom Gladstones lag af 1853 blef principen utsträckt äfven till detta område. Stämpelmedlens samfälda belopp uppgår nu för tiden till c. 20,000,000 £.

Bland de i 1660 års finansreglering anlitade inkomstkällorna var äfven postväsendet. Dess uppkomst i England är visserligen äldre, daterar sig från Jakob I:s tid[1], men om man frånser ett enstaka exempel från republikens sista tid, är det egentligen först i och med restaurationen, som postverkets afkastning tagits i anspråk för statens räkning. Det skedde genom en lag af 1660, som på en gång bestämde ämbetsverkets organisation och lade den uppkommande behållningen till kronans ärftliga revenyer[2]. I en senare tid har staten genom uppfinningen af telegrafen vunnit en likartad inkomstkälla, hvars förvaltning inrangerats som en gren inom postväsendet. Bådas sammanslagna nettoafkastning belöper sig numera till c. 4,000,000 £[3].

På den direkta beskattningens område experimenterade restaurationen med åtskilliga från äldre tider ärfda skattetyper. Den af dessa, som först kom till användning, var hufvudskatten, *poll tax*. Den hade — efter franskt mönster — införts under medeltiden (1377) och utgick ursprungligen — ungefär som de svenska mantalspengarna — med lika belopp för en hvar medborgare, som fyllt en viss ålder[4]. Sedermera ändrades visserligen detta genom införande af en gradering efter sociala villkor, men äfven i denna form väckte skatten lifligt missnöje. Den var sålunda en väsentligt medverkande orsak till det blodiga bondeuppror, som bröt ut 1381, och sedan kom den icke till nämnvärdare[5] användning för än i samband med restaurationen. Den blef dock icke antagen som stående statsinkomst utan gafs för

---

[1] Medley s. 452; Anson II, 320.

[2] Från och med 1663 var dess afkastning anvisad åt hertigen af York, som behöll den äfven efter sin tronbestigning som Jakob II. Anson II, 320; Bastable s. 203.

[3] Bastable s. 204, 575. Anson II 304, 321. De siffror, som Almanach de Gotha härom meddelar, afse däremot bruttoafkastningen utan afdrag för driftskostnader.

[4] Medley s. 461, Dowell III, 5 ff.

[5] Under medeltiden brukades den sedermera alltemellanåt som form för främlingars beskattande; endast undantagsvis (1513, 1641) kan påvisas, att man försökt tillämpa den äfven på engelska medborgare. Dowell III, 8.

gången, under Karl II vid tre särskilda tillfällen, 1660, 1666 och 1677[1]. Efter 1688 års revolution blef den åter tillämpad några gånger, senast 1698, hvarefter den blef nedlagd för alltid. Dess fördel var större enkelhet och lätthandterlighet vid taxering och uppbörd i jämförelse med förmögenhetsskatten, dess olägenhet åter, att den föll proportionsvis för tungt på de fattigare klasserna. Denna omständighet föranledde både, att den afkastade mindre än som beräknats, och att den till sist blef definitivt afskaffad.

En annan skattetyp, som äfven den hade en medeltida motsvarighet, var härd- eller ugnsskatten, *hearth-money*. Självfva principen ledde sitt ursprung från Peterspenningen, som utgick efter denna af namnet tydligt nog angifna beräkningsgrund[2]. En så beskaffad afgift finnes äfven omnämnd i domesdaybook[3], dess återupplifvande ifrågasattes alternativt på 1377 års parlament, samtidigt med att hufvudskatten infördes, men först år 1662 finner man den pålagd under medverkan af parlamentet och nu närmast efter franskt föredöme[4]. Det är emellertid att märka, att medan öfriga yttringar af direkt beskattning, såsom *subsidies*, *monthly assessments* och *polltaxes* gåfvos för gången, ordnades hearth-money — liksom dess senare efterföljare — genom ett statut, som afsåg att genomföra dess kvarstående som en fast kronans inkomstkälla. Så blef dock icke alldeles förhållandet. Den afskaffades nämligen 1688. Skälet härtill var icke blott den tyngd, med hvilken den föll å de fattiga, utan äfven engelsmännens motvilja för den husransakan den föranledde, i det att särskilda utskickade, s. k. *chimneymen*, skulle undersöka och räkna eldstäderna. Det var, som om vi skulle tänka oss vår svenska brandsyn brukad som taxeringsinstrument. Men denna skatt hade i sin lätta kontrollerbarhet och i sin egenskap att drabba endast dem, som voro fästa vid distriktet, vissa företräden, som gjorde att den kom igen, om också i annan form. År 1690 lades nämligen en skatt på hus, utgående efter en högre skala för sådana, hvilkas fönsternumerär öfverskred ett visst fixeradt minimum[5]. Denna

[1] Dowell II, 31 f., ibid. III, 9.
[2] Medley s. 462.
[3] Dowell I, 12. Jfr ibid. I, 113.
[4] Dowell II, 29; ibid. III, 187 ff.
[5] Dowell II, 54; Bastable s. 444.

kombination ledde 1747 till att ur husskatten utbröts en särskild fönsterskatt *(window tax)*, utgående med en viss afgift per fönster[1], hvilken kvarstod till 1851, då den afskaffades *dels* på den grund att fönstrens antal icke utgjorde någon tillförlitlig mätare på husets värde, *dels* emedan en så beskaffad skattenorm lade hinder i vägen för sträfvandet att bereda de fattiges bostäder önskvärd tillgång på frisk luft och dagsljus[2]. Liknande skäl hade redan 1778 föranledt en omgestaltning af skatten på hus *(inhabited house duty)* därhän, att icke huset i och för sig, dess fönster eller eldstäder utan den årliga afkastningen lades till grund för skatteberäkningen[3]. Och i denna form har denna skatt, fränsedt ett afbrott 1834—1851, alltjämt kvarstått och inbringar nu för tiden c. 1,700,000 £[4].

Den af de direkta skattetyperna, som restaurationens ledande män först i tredje och sista rummet pröfvade var, märkligt nog den, som låg deras egen erfarenhet närmast, nämligen skatten på fast och rörlig förmögenhet. Den hade på senare tider framträdt i två former, dels den af Tudorerna tillskapade subsidyn, dels de under republiken tillämpade månatliga uttaxeringarna, *monthly assessments*[5]. Af dessa kom subsidyn först till användning. Det skedde år 1663, och till belysning af denna skatts egenart må anföras, att den visserligen utgick efter de gamla grunderna — för såväl andliga[6] som världsliga —, men *fyrdubblad*[7]. Tillämpad på svenska förhållanden skulle denna skattemetod innebära ungefär detsamma, som om man till den sedvanliga allmänna bevillningen fogade en tilläggsbevillning på 300 %. Men från synpunkten af de skattdragandes belastning håller jämförelsen icke skick, ty medan i Sverige en dylik beskattning skulle anses ganska kännbar, inbragte den engelska subsidyn på grund af en föråldrad taxering så litet, att den blef

[1] Dowell II, 119; III, 195.
[2] Dowell II; 316; III, 203.
[3] Dowell II, 169; III, 204 ff.
[4] Bastable s. 444.
[5] Se ofvan s. 17.
[6] Se ofvan ss. 16, 20.
[7] Dowell II, 32.

lagd åsido — för alltid. I stället tillgrep man de månatliga uttaxeringarna, hvilka sedan användes en tid framåt. Det visade sig dock efterhand förenadt med svårigheter att under den nya regimen hålla den ständigt återkommande omtaxeringen uppe på samma grad af effektivitet, som den intagit under trycket af Cromwells militärdiktatur. Följden blef den, att äfven denna skatt gaf allt mindre valuta, och det dröjde icke så synnerligen länge, innan den fick dela sina föregångares öde. Det sista exemplet på dess tillämpning är af år 1691[1].

Den skatt, som därefter år 1692 pålades, innebar så tillvida en återgång till den princip, på hvilken subsidyn hvilat, som utgångspunkten var icke ett på förhand fixeradt skattebelopp utan en beräkningsgrund angifvande skattens proportionering till sitt objekt. Men medan subsidyn hade olika skattesatser för fast och för rörlig förmögenhet utgick den nu antagna skatten efter en och samma, nämligen med 4 s. per £. af såväl fastighetsafkastning som löner och lösören. Och med hänsyn till den rörliga förmögenheten finnes nu tydligt utsagdt, att skatten skulle läggas icke på kapitalvärdet utan på den (efter 6 %) beräknade inkomsten däraf.

Man hade emellertid icke heller denna gång lyckats att ordna taxeringen på ett effektivt sätt. Taxeringsmännen blefvo visserligen snart edsvurna, men det hjälpte icke mycket. När det gälde ekonomien fästes enligt en engelsk författares reflexion[2], icke mycket afseende vid eder. Afkastningen minskades så snabbt, att man redan år 1697 gjorde kretsgången tillbaka till assessmentstypen. Man fastslog nämligen den summa, till hvilken man beräknade, att skatten efter 1692 års taxering borde uppgå, som det belopp, hvilket hädanefter skulle utgöras, och fördelade det på i lagen uppräknade grefskap och städer[3]. Vidare bestämdes, att inom hvarje grefskap och stad skulle innehafvare af rörlig förmögenhet och af lön erlägga sina bidrag efter en fixerad skala samt att återstoden skulle uttagas af jorden[4]. Då emellertid de två förstnämnda slagen af skatteobjekt genom

[1] Dowell II, 50; Medley s. 467.
[2] Dowell II 51.
[3] Dowell II 51, III, 93 ff.; Medley s. 467.
[4] Dowell III, 95.

dödsfall och egendomsöfverflyttning alltmer undandrogos denna beskattning, blef följden häraf, den att ifrågavarande skatt, hvilken börjat som en *property tax,* drabbande både fast och rörlig förmögenhet, efterhand kom att hvila endast på jorden, öfvergick till en *land tax*[1], i hvilken egenskap den alltjämt kvarstått. Den rörliga skalan återinfördes emellertid snart igen, och skatten utgick sålunda under 1700-talet med efter omständigheterna växlande satser, vanligen höjda i krigstider. Periodiciteten var ofta ettårig, men exempel förekomma äfven på, att skatten gifvits för längre tid, t. ex. tre och tio år.

I allt detta skedde emellertid en förändring genom Pitt d. y. Denne upplöste den gamla property tax i sina olika beståndsdelar och förvandlade den del, som föll på jorden, till en stående skatt, utgående med 4 s. per pund efter 1692 års taxering. Den blef sålunda en fast jordränta, hvars inlösen genom kontant köp hädanefter blef medgifven. Af denna rätt har man ock i stor utsträckning gjort bruk, så att *land tax* alltmer smälter ihop. 1798 utgjorde den i rundt tal 1,900,000 £.; 1900—01 uppgick den till icke mer än 755,000 £[2]. De få på rörlig förmögenhet och löneförmåner sig belöpande resterna af property tax blefvo likaledes år 1798 undersökta och skilda isär. De utgingo sedan en tid framåt som årliga bevillningar, men upphäfdes efterhand, den förra gruppen redan år 1833. Den senare gjordes 1836 till en stående inkomst, men slopades 1876 till alla sina väsendtliga delar. Dess afkastning hade redan förut sjunkit ned till en ren obetydlighet[3].

Den år 1692 inaugurerade property tax representerar sista försöket att grunda den direkta beskattningen på en både fast och rörlig förmögenhet omfattande taxering, hvilken för att blifva effektiv oupphörligt måste göras om. Pitt slog in på en annan väg, då han år 1799 vid sidan af den strax förut konsoliderade landtax införde en inkomstskatt, *income and property tax* kallad och lagd på all inkomst vare sig den härleddes från fastighet, kapital eller arbete. Denna skattetyp saknade icke helt och hållet föregångare i Englands historia. Under medeltidens sista år-

[1] Medley s. 467 Dowell III, 97.
[2] Bastable s. 238.
[3] Dowell III, 100 ff.

hundrade förekommo nämligen några exempel — 1435 och 1450 — på en till vissa specificerade inkomstkällor sig hänförande beskattning, som märkligt nog utgick efter progressiv skala och med ett skattefritt existensminimum[1]. Från den följande tiden hafva emellertid inga ytterligare precedensfall kunnat uppvisas, och det är sålunda med det af Pitt gifna uppslaget, som denna beskattningsform på fullt allvar håller sitt intåg. Dess utvecklingsgång företer tvenne hufvudskeden, det ena innefattande krigsskatten under striden med Napoleon, det andra inledt och framkalladt af det ekonomiska systemskifte, som år 1842 grundlades af Robert Peel.

Pitts skema kände både ett skattefritt existensminimum, sträckande sig till 60 £:s inkomst och en graderad skala, afvägd så, att skatten först vid inkomster af 200 £ och däröfver drabbade med sin fulla tyngd, 10 %. Till grund för taxeringen lades den skattdragandes egen deklaration[2], och åtskilliga afdrag voro medgifna, såsom för skuldräntor, lifförsäkringspremier, understöd åt barn, reparationskostnader, när inkomsten grundades på fastighet etc.[3]. Skatten slopades 1802 efter freden i Amiens men togs åter upp i något modifierad form 1803 af Addington, när kriget ånyo brutit ut. Den förnyades sedan alltjämt med diverse jämkningar[4] fram till 1816. Af dessa torde den, som år 1803 vidtogs i deklarationsformuläret, äga det största intresset. Pitt hade infört ett allt tänkbar inkomst omfattande formulär *(general return or statement of income)*, uppstäldt i 18 punkter, till hvilka som en afslutning fogats en 19:de, under hvilken skulle redovisas all sådan inkomst, för hvilken bland de föregående punkterna ej fanns någon tillämplig rubrik. Addington släppte denna fordran på en enhetlig inkomstdeklarering och

---

[1] 1435 t. ex. gällde följande satser: inkomster icke uppgående till 5 pund sterl. voro skattefria; för inkomster mellan 5 och 100 pund sterl. utgick skatten med 6 d, för inkomster mellan 100 och 400 pund sterl. med 8 d, och för än högre inkomster med 2 s, allt på pundet. Dowell I, 124; Medley s. 468.

[2] Formuläret är aftryckt hos Dowell III, 106—108.

[3] Dowell III, 103 ff. Bastable s. 479.

[4] 1806 borttogs sålunda afdraget för åt barn gifna understöd, såsom varande svårt att kontrollera. Likaså den ursprungligen medgifna rätten till nedsättning i skatten för familjer med mer än två hemmavarande barn.

inskränkte sig till att kräfva redovisning för fem bestämda inkomstgrupper[1]. Så uppkommo de fem s. k. *Schedules*, hvilka tillämpas än i dag[2]. I stället för en sammanhängande deklaration fick man således flere särskilda för olika inkomstkällor. En af dessa, den fjärde, afsåg visserligen att vara en »sweeping clause», d. v. s. en fyllnadsrubrik, upptagande inkomster, hvilka ej kunde så noga specificeras, men oafsedt om detta mål vanns eller ej, har Addingtons formulär dock alltid den betydelsen, att det befriade de skattdragande från skyldigheten att genom en sammanfattande redogörelse för alla sina inkomstkällor blotta hela sin ekonomi, och det var mot denna punkt af den Pittska skattelagen, som missnöjet framför allt hade riktat sig.

Hvad som nödgade Robert Peel att vid sitt öfvertagande af styret år 1842 återinföra inkomstskatten, var dels statsfinansernas allmänna dåliga läge, dels hans öfvertygelse om önskvärdheten af en förenkling och reduktion af tullarna[3]. Inkomstskatten skulle nu täcka det deficit, hvilket åtminstone i början måste påräknas som en följd af den nya tullpolitiska regimen. Den var i det stora hela bygd på samma skema som det är 1806 fastslagna och utgick sålunda med 7 d. på pundet, hvarvid emellertid inkomster understigande 150 £ lämnades skattefria[4].

Denna skatt gafs till en början för tre år[5], förnyades 1845 och 1848 likaledes för tre år, men 1851 och 1852 blott för ett år. 1853 gafs den för sju år och utsträcktes samtidigt till att omfatta äfven Irland. Skalan var dock icke densamma för hela sjuårsperioden[6] utan började med 7 d. för de två första åren, 6 d.

---

[1] Dowell III, 110.

[2] De återgifvas af Bastable s. 480 not 1 så:

Schedule A. Owners of land, including houses.
» B. Farmers, including owners in occupation.
» C. Fundholders (= ägare af värdepapper).
» D. Profits and professions and all other gains unenumerated.
» E. Public offices.

[3] Jfr hvad som i annat sammanhang blifvit här ofvan å s. 39 yttradt om denna sak.

[4] Dowell III, 119.

[5] Dowell har, antagligen genom tryckfel, uppgiften 4 år; se ibid. III, 119, 121; Bastable s. 480; Medley s. 469.

[6] Dowell III, 122.

för de därpå följande och 5 d. för de tre sista, allt på pundet, och Gladstone, hvilken var den som lagt fram budgetförslaget, ställde i utsikt, att denna pålaga skulle efter de sju årens utgång kunna helt och hållet borttagas[1]. Denna förhoppning blef emellertid gäckad genom Krimkriget, som äfven nödvändiggjorde åtskilliga höjningar öfver det beräknade, och inkomstskatten har från och med 1860 alltjämt fortlefvat, men sedan dess ständigt beviljats för ett år i sender. Dess satser hafva varit rätt växlande. Höjdpunkten nådde den 1855—56 med 1 s. 4 d. på pundet[2], men Boerkrigets dagar stannade i detta hänseende icke långt nedanför Krimkrigets, med 1 s. för 1901, 1 s. 2 d. för 1902 och 1 s. och 3 d. för 1903[3]. Lägst stod den 1874—75 med 2 d. på pundet.

Det skattefria existensminimet har undantagsvis (1863—71) varit sänkt till 100 £ men stod f. ö. kvar vid den af Peel satta gränslinien af 150 £, tills det år 1894 höjdes till 160 £. Äfven afdragen ha tenderat till ökning i valören. 1863 t. ex. medgafs ett afdrag af 60 £ för inkomster understigande 200 £; 1876 är det fördubbladt till 120 £ för inkomster under 400 £; 1894 samtidigt med höjningen i det skattefria existensminimet ökades afdraget för inkomster under 400 £, till 160 £, och ett nytt afdrag af 100 £ tillades för inkomster mellan 400 och 500 £. Detta senare ökades 1898 till 150 £ och tvenne nya afdrag medgåfvos, nämligen 120 £ för inkomster mellan 500 och 600 £ samt 70 £ för inkomster mellan 600 och 700 £[4].

Progressiv i egentlig mening är den engelska inkomstskatten således icke. Man har valt den motsatta vägen, den degressiva, så att man genom en fallande skala lättar skattetrycket för de mindre inkomsttagarna och låter skatten först vid en jämförelsevis hög taxering verka med hela sin tyngd.

* * *

[1] Bastable s. 480.
[2] Medley s. 469.
[3] Bastable s. 481.
[4] Bastable s. 483.

Efter denna öfversikt af de engelska statsinkomsternas utveckling från och med 1660 må uppmärksamheten riktas på budgetens andra hufvudgren, på utgiftssidan eller på medelanvändningsrätten, för att taga ett själfva befogenhetssynpunkten framhäfvande uttryck. Äfven här framträder — och kanske i än högre grad än på inkomstsidan — den öfvervägande negativa karaktär,[1] som präglade den engelska revolutionens resultat i konstitutionellt hänseende. När — på sätt förut är visadt[2] — kronans ekonomi år 1660 ordnades på delvis nya grundvalar, vidtogos inga åtgärder för att binda konungens händer vid förvaltningen af de medel, som åvägabragtes. Man åtnöjde sig med att tillse, att konungen *icke* fick *för mycket* pengar att röra sig med.

I full öfverensstämmelse med den på 1660 års parlament härskande grundåskådningen, att Karl II:s återkallande innebar icke ett skapande af en ny rättstitel till kronan, utan endast ett erkännande af den arfsrätt, som redan förelåg, och att följaktligen konungen borde återinsättas i sina gamla rättigheter, allenast med iakttagande af den närmare precisering däraf, som skett genom långa parlamentets lagstiftning från år 1641,[3] gjorde man ett öfverslag af hvad statsinkomsterna i normala fall belöpte sig till under Karl I, och beslöt, att samma summa skulle, med någon af tidsutvecklingen påkallad och såsom skälig ansedd förhöjning, ställas hans son och efterträdare till disposition. Till 900,000 £ beräknades normalafkastningen af kronans revenuer under Karl I, till 200,000 £ dennes utgifter öfver inkomsterna, och man ansåg sig då hafva gjort nog, när man tillförsäkrade Karl II en årsinkomst af 1,200,000 £.[4] Och i full anslutning till det gamla nedärfda systemet[5] skedde detta icke i anslagets form utan genom anvisning af bestämda inkomstkällor,[6] hvilkas afkastning ansågs motsvara beloppet ifråga.

Med dessa inkomster skulle konungen såväl bestrida kost-

---

[1] Jfr ofvan s. 35.

[2] Ss. 36 ff.

[3] Om denna lagstiftning se t. ex. Stavenow, ss. 88 ff. Gardiner, s. 581.

[4] Ranke IV, 323, Dowell II, 17. Anson har däremot (I, 23) siffran 1,250,000 £.

[5] Se s. 31.

[6] Härom se närmare s. 36 ff.

naderna för sin hofhållning som sörja för, att statens reguliära behof blefvo tillgodosedda. Då han sålunda hade förvaltningen af självfva inkomstkällorna i egen hand, kunde han genom en omtänksam och energisk skötsel däraf uppdrifva afkastningen utöfver den af parlamentet beräknade. Vidare, då han i fråga om användningen af de inflytande medlen icke var bunden vid någon af parlamentet fastställd stat, utan fick handla efter sitt bepröfvande och på sitt ansvar, hade han äfven här en möjlighet att genom försiktig och noggrann hushållning gifva stadga åt kronans ekonomi och upprätthålla ett finansiellt oberoende af parlamentet.

Denna konungens självständighet visade sig dock, när det blef fråga om tillämpningen, vara mer skenbar än verklig. Och många voro de orsaker, som bidrogo härtill. För genomförandet af en så beskaffad finanspolitik hade först och främst fordrats, att på Stuartarnas tron suttit en regent af helt annan läggning än den slösande, njutningslystne och viljesvage Karl II. Men äfven andra faktorer af rent saklig art spelade in. Det var nämligen under allt annat än normala finansförhållanden, som Karl II öfvertog styret. Från Cromwells dagar kvarlefde en af den nya regimen fruktad stående armé, som måste med stora kostnader och så fort som möjligt upplösas. Vidare hade konungen under landsflyktens långa år åsamkat sig stora skulder, som nu skulle betalas, och dessa betydande utgifter läto sig icke bekvämligen inpassa inom den ofvan nämnda af parlamentet ställda kalkylens ram. Men å andra sidan hade underhuset vid tullbevillningen fogat ett förbud mot såväl utvidgning af de tullbelagda föremålens krets utöfver den af detsamma godkända som höjning af självfva tullsatserna[1] och hade därigenom gifvit på en gång en varning mot ett upprepande af Karl I:s skattepolitik och en fingervisning om, hvar hjälp borde sökas, när behofvet så kräfde. Kort sagdt, konungen var satt på en förknappning, tillräckligt stark för att gifva parlamentet rika tillfällen att låta honom känna sin oumbärlighet. Redan före utgången af sitt första regeringsår nödgades också Karl II af sådan orsak anlita detsamma, ett exempel som sedermera oupphörligen förnyades.

[1] Se Jenks s. 16.

I det moderna parlamentariskt styrda England finner man i stället för denna motsättning emellan en penningbehöfvande monark å ena sidan och en folkrepresentation, som håller hårdt om pungen, å den andra, en enig samverkan dem emellan vid utöfningen af dem båda åhvilande förpliktelser mot staten; men på den tid, hvarom nu är fråga, var ett dylikt samarbete knappast möjligt att upprätta, emedan själfva organet därför, en kunglig rådgifvarkonselj, ansvarig inför parlamentet och framsprungen ur dess förtroende — sådan som det nutida *cabinet* — fullständigt fattades. När det så i ena eller andra fallet visade sig nödvändigt att söka underhusets ekonomiska stöd, hade man för dess erhållande inga andra utvägar att tillgå än privata kulissförhandlingar, hvilka blott alltför ofta urartade till personliga intriger, till röstvärfning och bestickning i olika former. Och när målet väl var vunnet, visade en annan af systemets bristfälligheter, frånvaron af en effektiv finansiell kontroll sina verkningar. Det hände sålunda allt som oftast, att medel, som parlamentet beviljat till statsbehofvens fyllande, af konungen bortslösades på nöjen, på mätresser och gunstlingar.

Bland de åtgärder, som vidtogos för att förebygga missförhållanden af dylik art, är det särskildt en, som haft och kanske i än högre grad tillmätts en principierande betydelse, den nämligen, som går under namn af appropriationsklausulens införande. År 1665 [1] åtog parlamentet sig en ansenlig bevillning för att därmed möta kostnaderna för det då pågående kriget med Holland, men vid beslutet fästes som villkor, att de inflytande medlen verkligen skulle användas till ändamålet i fråga, och endast till detsamma. I betraktande af de erfarenheter, man redan haft af Karl II:s sätt att hushålla, synes bestämmelsen närmast vara att fatta som en lätt förklarlig kontrollåtgärd från parlamentets sida, [2] och dock stämma alla uppgifter öfverens därom, att den antogs icke blott med konungens goda minne utan till och med på hans direkta bedrifvande. Härvid har man

[1] Seidler har (s. 161) dateringen $^{20}/_{1}$ 1666, men Clarendon (III ss. 10—23) förlägger frågan till hösten 1665, hvarmed Rankes framställning (V, 19 ff.) äfvensom Hallams (III, 72 not 2) stämma öfvererens.

[2] Så uppfattades den ock t. ex. af Seidler, s. 161.

emellertid tillskrifvit honom mycket olika bevekelsegrunder. Enligt en åsikt skulle han, djupt skuldsatt som han var, med densamma ha åsyftat att undanhålla sina fordringsägare, vissa engelska bankirer,[1] en penningetillgång, ur hvilken de påräknat att erhålla sin betalning,[2] och en författare[3] går så långt, att han karaktäriserar åtgärden som ett steg mot nationell bankrutt. Vore denna tolkning riktig, så har bakslugheten dragit en verklig nemesis efter sig, ty med detta beslut var uppslaget gifvet till en utveckling, som utmynnade i konungens fullständiga bundenhet vid parlamentets föreskrifter i fråga om användningen af de beviljade statsmedlen.

Men det finnes äfven ett annat och mildare sätt att se saken. Den egentlige upphofsmannen till förslaget var George Downing, en tjänsteman i exchequer, hvilken äfven lyckades vid ett sammanträde inför konungen hålla det upprätt[4] trots ett förbittradt motstånd från kanslern, lord Clarendon, som däri såg icke blott ett eluderande af konungens bankirerna gifna ord till väsentligt men för rikets kredit, utan äfven en farlig statsrättslig nyhet på grund af det band, som därigenom lades på såväl konungens som vederbörande ministrars handlingsfrihet vid förvaltningen af de inflytande medlen.[5] Förargelsen

[1] Enligt Clarendon (III, 8 ff.) var det praxis, att kronan, när dess kontanta kassa behöfde förstärkas, vände sig till vissa stora engelska bankirfirmor, som då förskotterade beloppet mot löfte att blifva betäckta ur vissa statsinkomster i den mån de inflöto.

[2] Se Cox s. 178, not 1.

[3] Jenks, s. 22.

[4] Han hade ursprungligen lyckats genom en slags öfverrumpling och med åberopande af konungens personliga önskan få in villkoret i billen vid underhusets behandling af densamma, och det var först, när denna kom till lorderna, som man började på att röra i saken, och tillfälle blef gifvet för Clarendon och skattkammarlorden att göra sina betänkligheter mot förslaget gällande inför konungen. Se Clarendon III, s. 23.

[5] Här torde innersta grunden till Clarendons missnöje ha legat. Förut hade inga utbetalningar af statsmedlen kunnat ske utan skattkammarlordens (lord treasurers) påskrift och godkännande. Detta var obekvämt för Karl II:s efter pengar fikande gunstlingar, till hvilkas krets Downing hörde, och Clarendon vädrade nu bakom dennes åtgöranden ett försök att flytta vården om de inflytande statsmedlen öfver från treasurer till dennes underordnade tjänstemän i exchequer, de s. k. tellers, af hvilka Downing var en. Se Jenks s. 20; Clarendon III, 17.

öfver det genom en jämförelsevis underordnad tjänsteman honom tillfogade nederlaget lyser emellertid tydligt igenom i hela hans framställning och låter honom icke göra rättvisa åt Downings afsikter. Denne hade under en längre tids vistelse som engelsk resident i Holland lärt känna, i huru hög grad anskaffandet af kontanta rörelsemedel underlättades för republiken genom tillvaron af Hollands bank, och han ville nu bereda engelska kronan samma förmån genom att ombilda exchequer till en slags bank, som skulle göra henne oberoende af bankirerna och spara henne de dryga räntor, dessas förskott kostade. Men första förutsättningen härför var, att de af parlamentet beviljade medlen ställdes till exchequers disposition att af detsamma användas till de ändamål, som den beviljande myndigheten åsyftat, och därför insattes denna så mycket omtvistade bestämmelse i billen.[1]

Sådan var planen, och den synes knappast förtjäna det tadel som — hufvudsakligen med stöd af Clarendons uppgifter — riktats mot den, äfven om den föranledde, att kronans fordringsägare icke denna gång fingo göra sig betalda ur den statsinkomst, som blifvit dem lofvad.[2] När man skulle skrida till verkställandet, slogo emellertid beräkningarna fel i de delar, som representerade det kungliga intresset, i det att bankprojektet visade sig icke genomförbart i den nu åsyftade formen.[3] Parlamentet åter hämtade en varaktig behållning af det Downingska uppslaget så tillvida, som det hädanefter blef regel, att underhuset vid sina bevillningar fäste ett sådant villkor om, att de medel, som inflöto, icke finge användas till andra ändamål än de i billen angifna.[4]

[1] Se Ranke V, 20.

[2] Att ett sådant löfte kunnat gifvas och tagas för godt, berodde i detta fall därpå, att öfverenskommelsen om förskott träffats omedelbart efter underhusets 2:a läsning af billen, innan Downing framställt sitt beryktade »proviso». Clarendon III, 10, 19.

[3] Karaktäristisk för den dåtida uppfattningen af konungens ställning till kronans finanser är Clarendons anmärkning mot Downing, att denne förbisåg skillnaden mellan Holland, där republiken själf utgjorde säkerheten för de i banken insatta medlen, och en monarki sådan som England, där monarken kan genom sitt blotta ord betaga sådana formella förskrifningar deras verkan. Clarendon III, 13.

[4] Se Hallam III, 72.

En sådan föreskrift, känd under namn af appropriationsklausulen återkom sedermera under bortåt två århundraden tämligen regelmässigt[1] i de olika penningebiller, som gåfvos, tills den år 1870 togs bort. I stället användes nu för tiden en afslutningsfras af vida mildare lydelse.[2] Den bestämmanderätt parlamentet numera har öfver budgeten och den kontroll det utöfvar öfver dess efterlefnad, gör den negativa förbudsformen öfverflödig.

Den metod, som ledt till appropriationsklausulens införande, blef redan följande år tillämpad på ett område, där dess användning framträdde som en naturlig konsekvens af beslutet från år 1665. Då konungen äfven af 1666 års parlament måste begära en ansenlig bevillning till fortsättande af kriget med Holland, började misstankar alltmer sprida sig, om att de medel, som beviljats, icke blifvit använda till sina behöriga ändamål. Följden blef den, att underhuset — äfven nu på förslag af en tjänsteman i exchequer, Robert Howards — i billen insköt ett villkor, om att det skulle få genom en kommission af sina egna ledamöter granska statsräkenskaperna och höra vederbörande tjänstemän på ed därom. Clarendon, som i förslaget såg ett nytt steg mot republikens af honom hatade styrelseprinciper, bekämpade det lika energiskt som appropriationsklausulen föregående år. Då omröstningen i parlamentet gick honom emot, sökte han, ehuru förgäfves, förmå konungen att begagna sitt konstitutionella prerogativ till att upplösa underhuset. Denne vägrade, men så till vida gick Clarendon för tillfället af med segern, som verkställigheten af det beslut han så ifrigt motsatt sig, hindrades därigenom, att konungen prorogerade parlamentet. Det var emellertid blott ett kort uppskof, som vanns. När parlamentet ånyo sammanträdde, år 1667, störtades Clarendon, och

[1] Det var icke alltid, som denna bestämmelses verba formalia intogos i billen, men i så fall sörjde man genom särskild hänvisning till och åberopande af densamma för dess fortfarande rättskraft. Se Todd-Walpole II, 230. Därsammastädes s. 231 finnes ock appropriationsklausulen återgifven i den form den hade på senare tider: »*that the said aids and supplies shall not be issued or applied to any use, intent or purpose other than those before mentioned, or for other payments etc. directed to be satisfied by any acts of parliament etc. of this session*.

[2] Härom se närmare ss. 137 ff.

underhuset dref nu sin vilja utan motstånd igenom. Kommissionen trädde i verksamhet, afslöjade en hel del oegentligheter, och det slutliga resultatet blef, att skattmästaren för flottan, sir George Carteret, skildes från sitt ämbete.[1]

Principen om parlamentets rätt att bestämma öfver användningen af de medel, det beviljat kronan, och att kontrollera beslutets efterlefnad hade således blifvit på ett kännbart sätt tillämpad. Och kontrollen utöfvas icke på medeltidens klumpiga sätt genom att flytta förvaltningen af de inflytande medlen öfver från konungens till parlamentets förtroendemän[2] utan tar formen af en revision, förrättad af representationens delegerade.

Hvad som nu skett får dock icke till sin betydelse öfverskattas. Revisionsbeslutet står som en enstaka, af särskilda omständigheter orsakad företeelse, och tvenne sekler skulle förflyta, innan den framtidstanke, som nu uppkastats, kom till regelmässig användning. Appropriationsklausulen åter måste ses i sitt sammanhang med den dåtida statshushållningen för öfrigt och dess bärvidd begränsas därefter. Det var blott *de till kriget med Holland beviljade medlen*, som genom denna bestämmelse fastlästes vid sitt ändamål. Finansförvaltningen för öfrigt gick sin gilla gång oberörd däraf.[3] Till såväl inkomster som utgifter sorterade den under konungen, som fortfarande ägde

---

[1] Hallam III 73; Ranke V, 36; Medley s. 218.

[2] Jfr härofvan s. 33.

[3] Till ytterligare belysning af det i texten sagda må följande svenska parallel anföras. På 1664 års riksdag begärde regeringen under trycket af dåliga statsfinanser öfverhufvud extra bidrag af ständerna men motiverade sin framställning särskildt med behofvet att förstärka flottan genom nya skepps byggande. Medel beviljades också men på det uttryckliga villkoret, att amiralitetet skulle »vara förpliktadt på nästa riksdag att göra därför för riksens ständer reda och räkenskap, på det de således måge se, om och huruvida dessa medel till inga andra tarfvor vare sig löningar, underhåll eller hvad namn det hafva kan, utan allena till denna nya och extra ordinarie skeppsbyggningen äro vordne använde». Lika litet som detta beslut innebar ett häfdande af en ständernas generella statsregleringssätt, lika litet var detta fallet med 1665 års engelska appropriationsklausul. Skillnaden är emellertid den, att medan det engelska beslutet bildar utgångspunkten för en alltjämt fortgående utveckling, kom däremot det svenska att stå som ett isoleradt medgifvande, afpressadt en svag förmyndarstyrelse. Se Stjernman II, 1469.

att däröfver förfoga utan inblandning från parlamentets sida. Men i hvarje fall var dock den grundsatsen på ett i ögonen fallande sätt häfdad, att *när* kronan vände sig till parlamentet med anhållan om extra bidrag, borde den vid användningen af de sålunda beviljade medlen bindas genom en appropriationsklausul. Och i samma mån detta bruk erhöll ökad frekvens och omfattning, gick äfven parlamentets makt öfver medelanvändning framåt till allt större stadga och betydelse. 1665 års »proviso» innebär således icke ett fastslående af en parlamentets statsregleringsrätt som sådan, men väl ligger däri inneslutet det frö, hvarur denna rätt efterhand spirat upp.

Med 1688 års revolution träder denna utveckling så till vida in i ett nytt skede, som parlamentets utöfning af berörda rättighet icke längre blir beroende af kronans tillfälliga penningebehof och däraf föranledda initiativ, utan tillförsäkras det som en regelbundet återkommande funktion inom ett bestämdt budgetområde.

Orsaken till denna förändring ligger framför allt i de erfarenheter man gjort under Jakob II:s korta men följdrika styrelse. På hans första parlament hade kronans finanser ordnats i anslutning till prejudikatet från år 1660, och de till konungens disposition stående dels ärftliga, dels på lifstid gifna inkomsterna beräknades uppgå till 1,500,000 £.[1] Men då Jakob begagnade sig af denna jämförelsevis förmånliga ekonomiska position, liksom af sina öfriga kungliga prerogativ till att främja en politik, hvilken satt katolicismens återinförande som det närmaste målet och i sina yttersta konsekvenser hotade Englands såväl borgerliga som religiösa frihet, var det naturligt, att parlamentet, sedan faran för tillfället lyckligen undanröjts genom Vilhelms af Oranien inkallande samt hans och hans gemål Marias upphöjande på tronen, skulle vara betänkt på att skapa garantier mot ett upprepande af de kungliga maktmissbruk, hvarunder man senast fått lida.

Af infordrade räkenskaper från Jakob II:s tid framgick dels, att kronans inkomster ansenligt tillväxt utöfver det beräknade dels, att medlen blifvit i oroväckande grad använda till

[1] Därutöfver beviljade 1685 års parlament betydande tilläggstullar för resp. 8 och 5 år. Se Hallam III, 374 och Dowell II, 35 not 2; 36 not 1.

militära och hemliga ändamål.[1] Under sådana förhållanden blir det lätt förklarligt, att 1689 års parlament, när det ordnade finanserna för Vilhem och Maria, icke gaf dem lika fria händer som deras närmaste företrädare. Kronans ärftliga revenuer ställdes visserligen till deras disposition,[2] men den lifstidsbevillning, som gifvits Jakob II, ansågs hafva utslocknat, när tronen efter hans fördrifvande förklarades ledig,[3] och man var till en början alls icke sinnad att förnya den för efterträdaren. I stället stannade man vid en så kort giltighetsperiod som ett år[4]. Denna på inkomstsidan sökta garanti blef dock — åtminstone i denna utsträckning — blott ett intermezzo af kort varaktighet. Redan följande års parlament återgick till det gamla bruket af lifstidsbevillning,[5] och allenast för tullarna vidhöll man en kortare periodicitet af 4 år, som dock äfven den efterhand uppgafs, på sätt ofvan i annat sammanhang visats.[6]

Af vida större betydelse blef den garanti, som tillskapades på utgiftssidan, och hvilken på det närmaste sammanhänger med uppkomsten af det institut, som är kändt under namn af civillista.[7] På 1689 års parlament uppdrogs nämligen en skarp gräns mellan utgifterna för den kungliga hofhållningen och den civila förvaltningen å ena sidan, kostnaderna för armé och flotta

---

[1] Hallam III, 375. Jfr ock hist. and proceed. of the house of commons II, 285 ff., där ett sammandrag af dessa räkenskaper meddelas.

[2] Hallam III, 375.

[3] Det skedde dock icke utan motsägelse. Åtskilliga framstående jurister inom whigpartiet drefvo nämligen den satsen, att den år 1685 gifna lifstidsbevillningen behöll sin gällande kraft, så länge Jakob lefde, men att självfva medlen skulle disponeras af det nu regerande konungaparet. En annan och otvifvelaktigt riktigare åsikt var den, att bevillningen gifvits icke Jakob personligen utan honom såsom Englands konung. Uttrycket *lif* hade därför i sådant sammanhang betydelsen af *regeringstid (reign)*. Det ligger ock en tydlig motsägelse i att binda bevillningsbeslutets fortfarande giltighet vid Jakobs fortsatta existens, under det att rätten att uppbära de ur detta beslutet härledda medlen öfverflyttades från honom till Vilhelm och Maria. Rättsgrunden blir i ena fallet af fysisk-individuell, i det andra af institutionell natur. Det var ock den sistnämnda åsikten som segrade. Macaulay IV, 33 ff.

[4] Ranke VI, 329.

[5] Ranke VI, 338; Hallam III, 379; Jenks s. 76.

[6] Se s. 39.

[7] Macaulay V, 221 ff.

å den andra.[1] Hvad som hörde till den förra gruppen sammanfattades i en förteckning, åt hvilken på grund af den civila förvaltningskaraktär, som åhvilade en väsentlig del af dess innehåll,[2] gafs namnet civillista, en benämning, som sedermera alltjämt fortlefvat, trots att just de poster, som motiverat den, för länge sedan blifvit utrensade från budgetområdet i fråga. I och för dessa utgifters bestridande ställdes till konungaparets disposition inkomstkällor med en beräknad afkastning af 600,000 £, hvari kronans revenuer inbegrepos med c:a 300,000 £. Det, som fattades i summan, utfylldes af accisen.[3]

Öfver återstoden af statsinkomsterna förbehöll sig däremot parlamentet att få förfoga till under den senare gruppen hänförliga statsändamål, med andra ord, parlamentet tog bestämmanderätten öfver arméns och flottans budget i egen hand i full öfverensstämmelse med den i *bill of rights*, 6 punkten, uttalade satsen, att hållandet af en stående armé i fredstid utan parlamentets samtycke vore en olaglighet. Och den kontroll öfver förbudets efterlefnad, som på detta sätt skapades, torde få anses som ett högst väsentligt komplement till den, hvilken erhölls genom den s. k. *mutiny act.* eller bruket att i en lag gällande för en kort period, vanligen ett år, sammanfatta vissa villkor för den reguliära arméns fortbestånd.[4]

På den grundval, som sålunda lades, har parlamentets statsregleringssätt sedermera utvecklat sig till allt större betydelse och omfattning. Konturerna till tvenne af de statsbehofsgrupper, som utgöra den nutida engelska budgetbehandlingens föremål, hufvudtitlarna för armé och flotta (*army* och *navy estimates*), voro redan i 1689 års arrangemang angifna. Men därinom har parlamentets bestämmanderätt under tidernas lopp alltmera för-

---

[1] Se Medley ss. 290, 453; jfr ock hist. and. proceed. of the house of commons II. 305.

[2] Detta spesialiceras hos Dowell (II, 47) och Anson (II, 351) sålunda: den kungliga hofhållningen, gesandters och domares löner, den öfriga civila förvaltningen, pensioner. Jfr ock Blackstone I, 327.

[3] Se Dowell II, 47; Anson II, 351; Taswell-Langmead s. 738; proceedings of the house of commons II, 305.

[4] Anson II, 359, 368. Lagen omredigerades 1881 på bredare basis och kallas numera *army act.* Se 3 Edward VII, ch. 4.

djupats, och medlet hette anslagens specialisering kring allt skarpare bestämda ändamål. Under sjuttonhundratalet förekomma åtskilliga exempel på, att de medel, som parlamentet beviljar, gifvas i stora klumpsummor[1] — t. ex. en slutsumma för härens och en för flottans budget — men i stort sedt går dock utvecklingen i riktning af allt längre drifven detaljering i anslagsbestämmelserna. Inom hvarje hufvudtitel grupperas sålunda utgiftsposterna efter sin inre sakliga sammanhörighet under särskilda rubriker, *votes*, hvar och en med en ändamålsbegränsning, hvars efterlefnad nödvändiggjordes af appropriationsklausulen. Och ju längre denna uppdelning framskrider, desto mer bindes suveränens händer i fråga om medelanvändningarna, desto mer ökas parlamentets inflytande däröfver. Nu för tiden uppgår antalet votes till omkr. 130. Parlamentets statsregleringsrätt har emellertid utvecklats icke blott på djupet utan äfven på bredden, genom att sträcka sig öfver ett alltmera vidgadt förvaltningsområde. Detta har berott förnämligast på tvenne olika anledningar, hvilka båda samverkat till uppkomsten af den engelska budgetens tredje stora hufvudtitel, *civile services estimates*. Först och främst faller genast i ögonen, att den i 1689 års civillista gifna ramen för den civila förvaltningen med tiden måste blifva otillräcklig. Dess ekonomiska resurser voro ju på en gång skarpt begränsade och afpassade efter den på listan gjorda utgiftsgrupperingen. Nya statsbehof af likartad natur, som sedermera framträdde och gjorde sig gällande, kunde således icke ur dess inkomster finna sin täckning. Det blef parlamentet, som fick sörja för dem genom sina medelbevillningar.

Men därjämte har själfva civillistan undergått en genomgripande förändring. som visat sig i hög grad ägnad att än mer befästa parlamentets statsfinansiella maktställning, Enligt det från medeltiden nedärfda åskådningssättet var det konungen, som skulle utgöra den engelska finansförvaltningens centrum.

---

[1] Se Gneist, Budget und Gesetz, s. 5. Jfr äfven de något afvikande uppgifterna hos Hatschek s. 492. Därmed må äfven jämföras uppgiften i report on public expenditure, s. 228, att det fanns intill 1798 endast ett »*vote*» för »*navy service*», d. v. s. de dit anslagna medlen voterades i en enda klumpsumma.

I hans hand låg på en gång förfoganderätten öfver kronans inkomster och ansvaret för de reguliära statsbehofvens behöriga tillgodoseende. Intill 1689 hade detta varit regeln, i förhållande till hvilken parlamentets subsidiära inskridanden te sig som — visserligen allt oftare återkommande — undantag. Men genom den uppdelning af statens inkomster och utgifter, som då skedde, och hvilken civillisteinstitutet har att tacka för sin tillvaro, blef detta åskådningssätt väsentligen rubbadt. Konungen var nu ej längre statshushållningens principielle bärare; parlamentet hade trädt in däri som en honom sidoordnad myndighet med sitt egna och själtständiga budgetområde.

Helt och hållet öfvergaf man dock icke den gamla grunden. Ännu disponerade nämligen konungen öfver en del — och en högst afsevärd del — af statens inkomstkällor; fortfarande hade han en möjlighet att genom klok förvaltning uppdrifva deras afkastning till vinst.[1] Så blef dock lika litet fallet nu som under Karl II. Trots att civillistan upprepade gånger höjdes, belastade dock både drottning Anna och de två första konungarna af huset Hannover densamma med betydliga skulder, som parlamentet fick betala.[2] Vid Georg III:s tronbestigning, år 1760, blef också hela systemet kastadt öfver bord. I stället för självfva de till afkastning växlande inkomstkällorna tog konungen ett anslag till fast belopp, en »första hufvudtitel» för att använda en svensk budgetterm. Närmare utfördt, han öfverlämnade till parlamentet lejonparten af den engelska kronans ärftliga reve-

[1] Den omständigheten, att denna afkastning angafs med en viss siffra bör icke fattas såsom innebärande en ovillkorlig fixering. Den uttrycker endast resultatet af en ungefärlig beräkning och har därjämte åtminstone i ett fall, för Georg II, betecknat ett garanteradt minimibelopp, hvars underskridande medförde fyllnadsplikt för parlamentet. Se Anson II, 352.

[2] År 1698 höjdes civillistan på grund af Vilhelm III:s erkända förtjänster till 700,000 £. Det skedde genom beviljande af nya tullar afsedda att motsvara den beslutade förhöjningen. Vid samma tillfälle synes äfven ha bestämts, (se Dowell II, 47) att eventuella öfverskott å civillistans inkomster skulle redovisas till parlamentet. Hur det gick med verkställigheten må emellertid lämnas därhän, och säkert är att vid nästa höjning af civillistan — till 800,000 £ — som skedde vid Georg II:s trontillträde, erkändes konungens rätt att disponera öfver möjliga öfverskott. Se Anson II, 352; Dowell II, 47. Jfr ock Taswell-Langmead s. 738 och Medley s. 453.

nuer, nämligen kronogodsen, accisen och postmedlen[1] och fick i ersättning en civillista, fixerad till samma belopp som det för Georg II fastställda, 800,000 £. Georg III:s efterträdare ha sedan gått vidare på denna väg. Georg IV afstod sålunda den irländska kronans ärftliga revenuer äfvensom så godt som hela den jämförelsevis ringa rest af den engelska kronans motsvarande tillhörigheter, som Georg III ännu behållit kvar, och slutligen följde Vilhelm IV de förut gifna exemplen genom öfverlåtelsen af skottska kronans ärftliga revenuer. Den enda inkomstkälla, som f. n. står under monarkens egen förvaltning, är afkastningen af hertigdömet Lancaster,[2] skött af en särskild kanslär, hvilken i denna sin egenskap är ledamot af *cabinet*.[3] Den beløper sig till omkring 100,000 £.[4]

Den förändring, som betecknas af nu anförda fakta, har en betydelse vida djupare än den rent formella, som ligger däri, att civillistan blir en post i de engelska statsfinansernas kredit i stället för i deras debet. Till en början är sålunda att märka, att den principiella omgestaltning, hvartill första steget togs år 1689, icke blott fullföljes kvantitativt, i den mån inkomstöfverlåtelserna fortskrida, utan äfven för med sig konsekvenser af inre art. Konungens personliga, på honom förbehållna inkomstkällor stödda målsmanskap för civillistan omsättes nu i statens plikt att genom sina organ, konung *och parlament*, sörja för och reglera äfven dessa statsbehof liksom alla andra. Statsidén genomsyrar således också detta gebit, där den personliga förvaltningsprincipen segast hållit sig kvar. Det är icke längre konungen, utan konunga*dömet*, statsinstitutionen, som träder i förgrunden, och denna utveckling finner i civillistans öfverförande till statsbudgetens utgiftssida sitt räkenskapsuttryck.

Detta från mera allmän och principiell synpunkt. Förändringens praktiska betydelse är emellertid icke mindre. Först

[1] Jfr s. 41 not 2. Till hvad däri är sagdt må läggas den upplysningen, att postmedlen sedan 1710 voro anvisade delvis till civillistan, delvis till den öfriga allmänna förvaltningen, *the general expenditure*. Medley s. 452; Anson II, 320.

[2] Ännu ett undantag bildar på sätt och vis hertigdömet Cornwall, hvars afkastning åtnjutes af prinsen af Wales. Se May, const. hist. I, 248.

[3] Anson II, 197 f.

[4] Se redovisningen därför i sess. print. pap. 1903 n:o 8. Jfr äfven Medley s. 454 ff., Anson II, 351 ff. May constit. hist. I, 248.

och främst gjorde parlamentet en utmärkt affär på bytet, särskildt med afseende fästadt å kronogodsens afkastning. Denna belöpte sig vid tidpunkten för Georgs III:s öfverlåtelseakt, år 1760 till föga mer än 6,000 £.[1] År 1894 hade den gått upp till 410,000 £.[2] Vida större vikt måste dock tillmätas den omständigheten, att parlamentet hädanefter fick se, hvad de ifrågavarande statsinkomsterna i verkligheten uppgingo till, och fick deras vård under sin domvärjo.[3] Men icke nog härmed. Dess inflytande på själfva användningen af medlen blir ett helt annat än förut.

När civillistan framträdde under formen af ett anslag med af parlamentet pröfvadt ändamål[4] och stödt på af detsamma disponerade medel, fick parlamentet en helt annan anledning att ägna sin uppmärksamhet åt detta förvaltningsområde, än förhållandet var, så länge konungen hade att med egna inkomtskällor sörja för dess behof. Detta var visserligen icke Georg III:s mening; han hade tydligen i åtgärden icke sett något annat än ett finansiellt arrangemang utan statsrättsliga konsekvenser, men samtidigt hushållade han på ett sätt, som var särskildt ägnadt att öppna parlamentets ögon för nödvändigheten af att klarlägga sakernas verkliga läge. Trots att konungens personliga hofhållning fördes sparsamt, för att icke säga snålt — i hvarje fall efter grundsatser, som icke motsvarade fordringarna i representativt hänseende — befann sig civillistan ändock alltjämnt på balans. Förklaringen var den, att Georg III, hvilken satt höjandet af kronans makt som målet för sin politik, använde alla honom till buds stående medel till att genom utde-

[1] Denna låga siffra finner till väsentlig del sin förklaring i det slöseri vid kronogodsens handhafvande, hvartill särskildt Karl II och Vilhelm III gjorde sig skyldiga, och som vid början af drottning Annas regering framkallade den restriktion mot fortsatt godsafsöndring, hvarom ofvan, s. 4, är taladt. May, som (constit. hist. I, 225 ff.) lämnar en öfversikt af kronorevenuernas och civillistans utvecklingshistoria, anmärker, att åtgärden vidtogs väl sent. Hade den skett vid tidpunkten för restaurationen, skulle, anmärker han, drottning Annas civillista kunnat upprätthållas ensamt genom kronogodsens afkastning.

[2] Medley s. 455.

[3] Om en ytterligare utveckling i detta hänseende se ss. 67, 71.

[4] (*For the support of his household and the honour and dignity of the crown*), som citatet från underhusets journaler lyder hos May, const. hist. I, 234.

lande af sinekurer, pensioner och andra ekonomiska förmåner skaffa sig ett starkt parti i underhuset, och inför denna sträfvan visade sig de resurser, öfver hvilka konungen förfogade, snart otillräckliga, hur betydliga de än i och för sig voro. År 1669, då skulderna stigit till öfver 500,000 £, nödgades han vända sig till parlamentet med anmodan om att öfvertaga dem. Trots att de yrkanden på undersökning, som gjordes, blefvo afvisade, gick dock den kungliga framställningen igenom, men då åtta år senare, år 1777, samma skådespel upprepades, och parlamentet måste icke blott åtaga sig skulder på öfver 600,000 £ utan äfven höja civillistan till 900,000 £, utan att ändock dess begäran om redovisning bifölls, tog missnöjet sig uttryck i bestämdare form. Den, som härvidlag gick i spetsen, var den bekante statsmannen Burke. Hans program åsyftade en utrensning af öfverflödiga ämbeten och sinekurer, en minskning af pensionerna samt, för bättre kontrolls skull, ett öfverförande af deras likvidering till exchequer, men de förslag han i detta syfte framlade blefvo gång efter annan förkastade. Det var först sedan lord Rockingham blifvit premierminister och lyckats öfvertyga konungen om, att förslaget icke afsåg någon som helst inskränkning i hans och den kungliga familjens hushållning, som ett steg till det bättre verkligen blef taget.

Reformen, känd under namn af *lord Rockingham's civil list act* af 1782, ehuru den till sin realitet härstammar från Burke,[1] medförde visserligen en ganska väsentlig reduktion af såsom obehöfliga ansedda utgiftsposter, men hvad som i detta sammanhang ådrager sig hufvudintresset, är den uppdelning af civillistan i åtta klasser, som nu infördes.[2] Genom denna specialisering togs ett betydelsefullt steg till verklig kontroll på detta område. Och då sålunda inom civillistan en skarp gräns drogs emellan till konungens hofhållning hänförliga poster och utgifter af annan natur, var härigenom en god förberedelse gjord till den slutliga och rätta lösningen: de senares öfverförande till det parlamentets direkta kontroll underlagda budgetområdet.

Denna åtgärd lät emellertid ännu rätt länge vänta på sig. Under Georg III:s tid fortsattes det gamla systemet med ständiga

[1] Denne var ledamot af Rockinghams ministär. Om detaljerna jfr Lecky IV, 222 ff. och Jenks s. 258.
[2] Klassifikationen finnes återgifven hos Anson II, 353.

skuldsättningar, däraf betingade appeller till parlamentet[1] och en eller annan höjning af civillistan. Georg IV:s regering representerar så till vida en vändning till det bättre, som konungen nu med undvikande af skuldsättning nöjer sig med den civillista af 845,000 £, som parlamentet beviljat honom, men först vid Vilhelm IV:s trontillträde år 1830 skedde det egentliga genombrottet, i det att så godt som alla poster, hvilka icke stodo i verkligt samband med den kungliga hofhållningen, affördes från civillistan[2] och öfverlämnades till parlamentets försorg. Fullt genomförd blir reformen i och med drottning Viktoria, hvars civillista sålunda framträder under formen af ett verkligt apanage.[3]

Det positiva resultatet af detta med civillistan företagna rensningsarbete ligger återigen däri, att den tredje af den engelska budgetens stora hufvudtitlar, *civil services estimate*, härigenom vidgas till sin nuvarande omfattning. Detta är en sanning, som icke rubbas däraf, att åtskilliga af de från civillistan utrensade posterna, såsom domares och gesandters löner, återfinnas icke under denna titel utan bland kronans fasta på *consolidated fund* anvisade utgifter.

Delningskompromissen af 1689 har således fått lämna rum för en sammansmältning af de båda skilda områdena och dualismen mellan konungens och parlamentets finansmakt för det senares alltmer sig fullständigande herravälde. Vid bedömandet af den omgestaltning, civillisteinstitutet undergår, gäller det emellertid att fatta denna icke isolerad utan i samband med det engelska statslifvets utvecklingsgång för öfrigt. Stegringen af parlamentets statsregleringsrätt är blott ett led i den allmänna rörelse, som re-

[1] 1769—1816 öfvertog parlamentet sålunda civillistan ådragna skulder till ett belopp af i rundt tal 3,400,000 £. May constit.-hist. I. 243.

[2] Härigenom möjliggjordes ock en sänkning af hans civillista till 510,000 £.

[3] Den sattes till 385,000 £, hvilket förefaller lågt, särskildt i betraktande af, att drottningen i motsats till sina företrädare på Englands tron icke disponerade öfver inkomsterna från Hannover. I beloppet är emellertid icke inräknad en à 2,500 £ pensionslista, hvilken dock intar mellanställning så tillvida, som dess räkenskaper icke granskas på samma sätt som civillistans, utan äro underkastade samma kontroll som öfriga statsräkenskaper. Konung Edvards civillista utgör 470,000 £, pensionslistan, som äfven upptager »annuiteterna till den kungliga familjen»; uppgår till c:a 260,000 £. Se Anson II, 354; finance accounts 1902—1903 ss. 43 ff.

sulterat i förflyttningen af maktens tyngdpunkt från konungadömet till parlamentet,[1] och frågar man efter anknytningspunkten för dess återverkan på det mera speciella område, som här föreligger till behandling, så blir svaret, att denna finnes i det valtekniska underlaget för parlamentets nedre hus. Så som valrättsvillkoren och valkretsindelningen till underhuset voro beskaffade på 1600- och 1700-talen, erbjödo de alltför många möjligheter till att genom bestickning påverka valens utgång, för att en maktlysten och om medlen icke alltför nogräknad regent sådan som t. ex. Georg III[2] skulle kunna motstå frestelsen att använda sin förfoganderätt öfver kronans nådevedermälen och civillistans resurser till att på den vägen stärka sitt inflytande. Men ju längre denna taktik drefs, i ju vidsträcktare beroende underhuset kom af kronan och hennes bundsförvandter i öfverhuset,[3] desto kraftigare blefvo ropen på en reform, som emanciperade den folkvalda kammaren från sidoinflytelserna och lät den framstå som folkmeningens verklige bärare. Och efterhand fingo dessa rop en sådan styrka, att de icke vidare kunde afvisas. Men i samma mån denna utveckling

---

[1] Jfr härom framställningen i det följande, s. 83. Det är emellertid att märka, att när det talas om parlamentet som den engelska statsmaktens egentlige bärare, så fattas dess kompetens från reell synpunkt. med bortseende från det förhållandet, att den vanligen utöfvas i form af lag stiftad af krona *och* parlament, ett förhållande, som ju äfven gäller budgeten, men icke hindrar, att bestämmanderätten däröfver i realiteten ligger hos parlamentet eller, än närmare angifvet, hos underhuset. Om den ställning underhuset i dessa frågor intager till medkammaren och till kronan se ss. 79 ff.; 84 ff..

[2] Systemet är egentligen vida äldre, leder sitt ursprung tillbaka till Karl II:s tid, men det är under Georg III:s långa regering, som det drifves i den största utsträckningen och med den mest i ögonen fallande verkan.

[3] May ägnar (constit. hist. I, 333, 362) dessa missförhållanden, af hvilka de s. k. *nomination* eller *rotten boroughs* — d. v. s. i obetydlighet nedsjunkna och af någon storman beroende städer, hvilkas representanter således i verkligheten nämndes i stället för att väljas, voro de mest i ögonen fallande — en vidlyftig framställning. Enligt honom och hans källa (Oldfield repres. hist.) skulle sålunda 6 namngifna lorder disponera öfver sammanlagdt 45 platser i underhuset, i realiteten ärftliga liksom deras ledamotskap i öfverhuset, och af underhusets totalnumerär 658 skulle 487 vara kreerade genom utnämning. Dessa uppgifter torde väl afse systemets höjdpunkt. Något lägre men i alla fall tillräckligt belysande äro siffrorna hos Anson (I, 120): 306 ledamöter kreerade af 160 personer.

fortskrider, förlorar också suveränens gamla herravälde öfver civillistan sin realpolitiska betydelse, och när den första stora parlamentsreformen genomföres 1832, blott tvenne år efter sedan den sista öfverlåtelsen af kronans revenuer ägt rum, samt fem år innan civillistan framträder i sin renade gestalt af verkligt apanage, så ligger i dessa fakta icke ett blott yttre och tillfälligt sammanträffande i tiden. Det är en och samma strömning, som tager sig skilda uttryck inom tvenne olika men hvarandra berörande sidor af statslifvet.

* * *

Det engelska parlamentets finansmakt har emellertid utvecklats icke blott direkt genom skärpning af själfva befogenheten och utvidning af dess kompetensområde utan äfven indirekt genom en efter hand försiggående omgestaltning af dess objekt till allt större mottaglighet för representationens statsreglerande verksamhet. Kronans finanser voro nämligen af gammalt ordnade på ett sätt, som i hög grad försvårade öfverblicken däraf. Hufvudfelet låg i det redan förut i annat sammanhang[1] påpekade, från naturahushållningen ärfda bruket att anvisa särskilda inkomster till bestridande af särskilda utgifter. Följden blef statsinkomsternas upplösning i en mängd olika fonder, förvaltade af allehanda olika myndigheter och med hänsyn till sin användning fastlästa vid bestämda statsbehof. Hand i hand härmed gick räkenskapsverkets söndersplittring, — så t. ex. fanns år 1785 inom tullväsendet icke mindre än 74 särskilda räkenskapsgrenar[2] —, och vill man hafva ett talande bevis på hvad bristen på enhet och kontroll i förvaltningen betydde, så behöfver blott hänvisas till den egendomliga och för kronan mycket förlustbringande mellanställning, som intogs af generalkvartermästarne för krigsmakten.[3] Till dessa inbetalades de medel, som parlamentet beviljat åt här och flotta, hvarefter de skulle i mån af behof

[1] Se s. 31.

[2] Se Anson II, 336; Hatschek s. 493.

[3] *The paymaster of the forces, the treasurers of the navy and ordnance* (= artilleri). Anson II, 350.

ombesörja utanordningen. Häraf begagnade de sig emellertid till att för egen vinning innehålla medlen vida längre än afsedt var, och hundratusentals £ kunde på så sätt balanseras öfver år från år, innan de blefvo tagna i anspråk för sina respektiva ändamål.[1] Och på den civila förvaltningens gebit var det föga bättre beställdt. Det sportelsystem, som tillämpades, gjorde nämligen möjligt för de mera framskjutna ämbetsmännen i exchequer att uppdrifva sina inkomster till belopp, som icke stodo i ringaste motsvarighet till deras arbete och ansvar.[2] Vidare är att märka, att de verk och myndigheter, som hade uppbörden af kronans medel om hand, redovisade icke *brutto-* utan *netto*inkomsten. De drogo således af sina egna förvaltningskostnader, hvarmed följde den dubbla olägenheten, att dessa kronans utgifter icke blefvo underställda parlamentet till pröfning, och att detta hölls i okunnighet om, hvad statsinkomsterna i verkligheten belöpte sig till.[3] Slutligen må framhållas en omständighet, hvilken sätter så att säga inseglet på virrvarret. Det fanns nämligen icke något för de olika förvaltningsgrenarna gemensamt räkenskapsår,[4] och först år 1800 blef — på yrkande af en underhuskommitté — denna elementära förutsättning för ett ordnadt och inom sig sammanhängande räkenskapsväsen införd.

De brister i den engelska finansförvaltningen, som nu påpekats, hafva emellertid icke alltid häftat vid densamma. De kunna till stor del härledas ur den omständigheten, att dess ämbetsorganisation icke hållit jämna steg i utvecklingen med finansväsendet för öfrigt. Denna organisation var en skapelse af konungadömet, var således framför allt ämnad till dess verktyg och att fylla dess behof och bibehöll denna sin karaktär långt efter, sedan suveränen fått dela sin makt öfver finanserna med parlamentet, ja öfverflyglats af detsamma. Så kom i och med 1760 års uppgörelse den tid, då konungen sattes på ett fixeradt apanage och därmed förlorade det direkta personliga intresse, han förut haft att öfvervaka finansförvaltningens gång,

[1] Jenks s. 257; Lecky IV, 223.
[2] Se Anson II, 330, 349.
[3] Se report on nat. expend. 1902 s. 229.
[4] Hatschek s. 493.

under det att den parlamentariska kontrollen alltjämt låg i sin linda, saknande egna regelbundet verkande organ.[1] Det är sålunda säkerligen mer än en tillfällighet, att, medan finansförvaltningen ännu under 1700-talets förra hälft präglats af omsorg och redbarhet, den under dess senare del blir ett tillhåll för korruption.[2] Det är svagheterna i en tidsförhållandena ej längre motsvarande organisation, som framträda och lämna fältet öppet för den anda af bestickning, som följde med Georg III:s politiska system.

Vändningen till det bättre sammanfaller till tiden med den reformering af civillistan, som knyter sig till Burke's namn, och äfven i sak kan denne om Englands finansväsen nitälskande statsmans inflytande här spåras. Själf i lord Rockinghams ministär innehafvare af generalkvartermästarskapet för armén, framlade han förslaget till den lag, genom hvilken de inkomster, som voro förenade med detta ämbete, nedbragtes till rimliga proportioner,[3] och vid samma tidpunkt börjar äfven det gradvisa utrotandet af de missbruk, som på öfriga områden af kronans medelförvaltning vidlådde aflöningssättet, framför allt genom sportelsystemet.

Hand i hand härmed gick arbetet på räkenskapsväsendets förenkling och modernisering. Ett viktigt steg i denna riktning togs år 1787 genom sammanslagning af den mängd olika fonder, som förut funnits, till en enda, sedan dess känd under namn af *consolidated fund*.[4] Reformens förnämsta betydelse ligger i den bestämda brytning, som nu skedde, med den förut omnämnda medeltidsartade praxis, som fastläste de olika inkomstkällorna vid särskilda på dem anvisade statsbehof. Tillfyllestgörande var åtgärden dock icke, ty ännu kvarstod exchequer som penningförvaltande myndighet med sin onödigt talrika personal, och sin föråldrade arbetsmetod, ännu fattades mycket, för att Englands statsräkenskaper skulle motsvara nutida fordringar på enhet, fullständighet och sammanhang i bokföringen.

[1] Enstaka för tillfället tillsatta kommissioner gjorde här icke tillfyllest.

[2] Se Anson II, 349.

[3] Lecky IV, 223.

[4] Reformen hade förberedts genom en tidigare sammanslagning till tre fonder, *aggregate, general* och *south sea funds*. Blackstone I, 325.

Den förstnämnda bristen afhjälptes år 1834 på ett sätt, som i all sin radikala enkelhet är i hög grad karakteristiskt för engelsmännens praktiska lynne. Exchequer och hela dess stab af öfverflödiga tjänstemän [1] slopas utan att ersättas af något centralt kassakontor eller ränteri, för att nu bruka en svensk förvaltningsterm. I stället tager kronan, i likhet med hvilken enskild affärsman som helst, en räkning, *exchequer account*, i Englands (resp. Irlands) [2] bank. Hit inbetalas statsinkomsterna, i den mån de inflyta, direkt af de fyra departement som hafva hufvudgrenarna af uppbörden om hand, *the customs, the inland revenue, the post office* och *the commissioners of woods and forests*.[3] Å andra sidan ordnas formen för kronans utgiftslikvider så, att full enhetlighet och centralisation träder i stället för den forna splittringen. Utbetalningarna från nyssnämnda räkning ske, — så snart vederbörlig utanordning föreligger, hvarom mera i annat sammanhang,[4] — till en gemensam myndighet, *the paymaster general*,[5] från hvilken pengarna sedan befordras vidare till användning för det eller de statsändamål, som rekvisitionen afser. *Consolidated fund* betecknar således icke någon viss statsinkomst eller något visst slag af statsinkomster. Den är ett finansiellt begrepp, som får sin konkreta form i en vanlig bankräkning. De medel, som där insättas, härflyta från den engelska kronans olika inkomstkällor utan åtskillnad, med de uttag, som därifrån göras, bestridas statsutgifterna i samma vida utsträckning, och saldot, som där innestår, angifver det be-

[1] Härom se Anson II, 337, not 2.

[2] Likvider i Irland ske genom Irlands bank. Se Anson II, 326.

[3] Vid sidan häraf finnas visserligen andra departement, i hvilka statsmedel inflyta, men de stå icke i direkt förbindelse med *exchequer account*, utan deras likvider ske genom afräkning med den här nedan omnämnde *paymaster general*. De belopp, som på så sätt inflyta, redovisas i statsräkenskaperna under rubriken *miscellaneous*. Se Anson II, 325, 338.

[4] Se ss. 72 ff., 159 ff.

[5] 1834 upprättades en *paymaster of the civil service* för de likvider, som förut gjordes direkt från exchequer, men redan 1836 utvidgades hans befogenhet till att omfatta äfven armé och flotta. Generalkvartermästarskapen för dessa sistnämnda förvaltningsgrenar försvunno således, och *the paymaster of the civil cervice* blef *paymaster general*. Se Anson II, 337 ff; report on national expenditure 1902, s. 229.

belopp, med hvilket kronans kontanta kassa hålles löpande under finansåret.[1]

Återstår då att beröra bristerna i statsräkenskapernas uppställning och de åtgärder, som vidtagits för deras afhjälpande. Genom införande år 1800 af ett gemensamt räkenskapsår hade visserligen möjlighet blifvit öppnad till vinnande af enhetlighet i statens bokföringsväsen, men det dröjde länge, innan denna möjlighet utvecklades till full verklighet. Förrän de olika räkenskaperna sammanställdes till en tablå öfver statens samtliga inkomster och utgifter, kunde nämligen dess finansiella läge icke med någon säkerhet öfverskådas. Först år 1822 blef — på yrkande af en vid denna tid af underhuset tillsatt »*committee on public accounts*» — detta behof tillgodosedt genom publicerandet af s. k. *balanced accounts*, d. v. s. räkenskaper, hvari statsfinansernas debet och kredit redovisades sida vid sida, så att genom jämförelse mellan båda deras utbalanserade slutsummor ett saldo kunde framgå, utvisande den eventuella behållningen eller bristen. Sådana redogörelser hafva sedan dess regelbundet publicerats. De kallas nu *finance accounts* och äro synnerligen öfverskådligt uppställda.[2]

Man stannade emellertid icke vid det sålunda gjorda framsteget. Under inflytande af förebilder, hämtade från fransk budgeträtt och franska bokföringsmetoder, genomgick det engelska räkenskapsväsendet en omgestaltning, hvars kärnpunkt ligger i införandet af det dubbla bokhålleriets system.[3] Detta utmärkes som bekant däraf, att hvarje post föres dubbelt, i såväl debet som kredit, i det att de poster, som i den generella kassaräkningen stå i kredit, på de olika specialkonti i hufvudboken återfinnas i

[1] Detta sagdt som allmän regel. Det finns dock intet, som hindrar parlamentet att vid sidan af *consolidated fund* bilda särskilda fonder till särskilda statsbehof. Så har äfven skett, men det framträder som jämförelsevis obetydliga undantag i förhållande till den stora hufvudregeln. Dessutom står naturligtvis äfven lånevägen som form för direkt anskaffning af kontanta medel kronan och parlamentet alltjämt till förfogande.

[2] De börja med en summarisk öfversikt af inkomster och utgifter under finansåret, hvarpå följa ganska långt i detalj förda redogörelser för de enskilda poster, genom hvilkas sammanslagning slutsummorna i öfversikten uppstått. Se fin. acc. 1902—1903, sess. print. pap. 1903 no 219; Hatschek s. 492.

[3] Se Hatschek s. 195 ff.

debet och vice versa.[1] Det genom reformen vunna resultatet skulle kunna betecknas som en statsräkenskapernas centralisering, lika ovärderlig för den finansförvaltande ministern, som för det statsreglerande och kontrollerande parlamentet. Ett och samma räkenskapsverk gjorde nämligen möjligt att med bibehållande af öfverblicken öfver statens finanser såsom helhet äfven följa hvarje enskild förvaltningsgren i dess finansiella utveckling. Och därjämte kontrollerade det så tillvida sig själft, som äfven den minsta felaktighet vid räkenskapsföringen måste upptäckas vid bokslutet och rättas, för att detta skulle kunna stämma.

Ungefär samtidigt med denna räkenskapernas ombildning och, som det vill synas, under påverkan af samma franska mönster försiggår en systematisering af budgetens olika hufvudtitlar, de s. k. *estimates*. År 1824 blefvo de, enligt en tysk författares uppgift,[2] för första gången klassificerade, men först från och med 1848/49 blef det enligt samma källa regel, att dessa *estimates* årligen skulle föreläggas parlamentet som självständiga från *finance accounts* skilda enheter.

Några år efteråt, 1854, framlades och genomdrefs af Gladstone en lag, hvarigenom *estimates* tillökades med ännu en. Reformens hufvudsyfte var att undanrödja de olägenheter, som voro förenade med den särställning, hvilken intogs af uppbördsverken därigenom, att de drogo af sina förvaltningskostnader, redovisande allenast nettoinkomsterna.[3] Nu ålades de att redovisa bruttot, och deras förvaltningkostnader uppfördes bland de poster, som årligen underställdes parlamentet till pröfning. På så sätt uppkom den fjärde hufvudtiteln *estimates for revenue departments*, och härmed hade parlamentets statsreglerande myn-

[1] Den teoretiska förklaringsgrunden till omkastningen ligger däri, att som subjekt till de båda verben debet och kredit tänkas i förra fallet det räkenskapsägande subjektet själft, här således staten, i det senare åter de enskilda konti, hvilka i förhållande till den förra tänkas såsom de där emottaga eller anförtro de summor, som under dem bokföras. Praktiskt sedt, är den åter nödvändig för att åstadkomma den ömsesidiga motvägning emellan de olika konti, utan hvilken bokslutet ej skulle kunna stämma.

[2] Hatschek s. 497.

[3] Jfr ofvan s. 67. Fullt effektiv blef dock icke reformen, förrän genom *exchequer and audit act* af 1866; se Todd-Walpole II, 202. Jfr ock härnedan s. 77.

dighet omfattat äfven den sista del af budgetområdet, som ännu kvarstått oberörd däraf.

Till rätten att bestämma öfver statsmedlens användning sluter sig som ett naturligt komplement rätten att kontrollera de fattade bestämmelsernas efterlefnad. Den myndighet, som sitter inne med kompetensen i det förra afseendet, är ock närmast till att utöfva den i det senare. Denna kontrollrätt är icke heller någon för parlamentet specifik befogenhet utan har, liksom konungen från begynnelsen skött statshushållningen efter sitt bepröfvande och på sitt ansvar, århundraden igenom utöfvats å hans vägnar och af hans organ. Den har förekommit i tvenne hufvudformer, dels som revision af en redan skedd förvaltnings räkenskapsuttryck, dels som en förutgående pröfning af utanordningens behörighet, innan medlen utbetalades. Af dessa har den förra, åtminstone i viss mening taget, prioriteten i tid och finnes tillgodosedd redan i den anglo-normandiska exchequer. Denna sönderföll nämligen i två afdelningar, den nedre eller *exchequer of receipt*, dit uppbörden inlämnades, och hvarifrån utbetalningarna gjordes,[1] och den öfre eller *exchequer of account* som bestod af *treasurer*, *chancellor* och *the barons of the exchequer* och utöfvade kontrollen öfver medelförvaltningen. Detta skedde dels genom granskning af räkenskaperna, dels i fall af behof genom ransakning och dom. Såsom dömande myndighet fick *exchequer of account* efter hand en fastare form, så att därur framgick den höga riksdomstol, som fortlefvat ända till den stora domstolsomorganisationen af år 1873 och är känd under namn af *court of exchequer*. Räkenskapsgranskningen (*the audit*) åter förlorade i dess händer så småningom under århundradenas gång sin effektivitet, hvilket på Elisabets tid föranledde en reform, bestående däri, att tvenne *auditors of imprest* inrättades med särskildt åliggande att fylla detta värf. Men äfven de slappnade med tiden i arbetet. De aflönades liksom de högre funktionärerna i exchequer med sportler och förstodo liksom dessa att drifva upp sina löner, medan själfva göromålen sköttes

[1] *Exchequer of receipt* fungerade således som ränteri, och då det med tiden blir den sidan af exchequers verksamhet, som träder i förgrunden, blir det också dithörande funktioner, som vanligen förknippas med namnet *exchequer*, därvidlag då brukadt i trängre mening.

af ställföreträdare. Under det allmänna rensningsarbete, som företogs på 1780-talet[1], kom omsider turen äfven till *the auditors of imprest.* År 1783 befanns deras granskning vara »en fars»,[2] deras löneförmåner åter uppgingo till 16,000 £ för hvardera. Följden blef den, att båda ämbetena slopades år 1785, och räkenskapsgranskningen anförtroddes i stället åt ett kollegium af fem *commissioners.* Att ett gynnsamt resultat af förändringen ännu en tid lät vänta på sig, synes till god del hafva berott på det lägervall, i hvilket de mottogo verket, och på den försumlighet i redovisning, som präglade finansförvaltningen öfverhufvud denna tid. Efter hand förbättrades allt detta, och *the commissioners* kommo då äfven i tillfälle att gifva effektivitet åt sin verksamhet.[3] Denna fortgick till 1866, då nya förhållanden inträdde. Andra faktorer i kontrollarbetet hade nämligen under tidernas lopp tillkommit och nått en utveckling, som påkallade en omorganisation, för att nå samstämmighet inom området såsom helhet.

En kontroll öfver utanordningarnas riktighet har naturligtvis alltid förefunnits i den meningen, att de tjänstemän, som hade statsmedlen under sin direkta vård, voro skyldiga att, när utanordningen företeddes dem, pröfva, om den var i behörig form utfärdad, innan de utbetalade beloppet. För att en sådan utbetalning skulle kunna äga rum, fordrades sålunda i äldre tider konungens skriftligen uttryckta och med rikets stora eller lilla sigill bestyrkta vilja.[4] Vanligen var skrifvelsen ställd till *the treasurer* och *the chamberlains.* Den förre intog en ledande ställning i exchequers båda afdelningar, de senare åter tillhörde dess nedre kammare, *the exchequer of receipt* och synas hafva varit de, som hade det egentliga bestyret med såväl emottagandet af inflytande medel som utbetalningarna och likvidernas annoterande.[5] Under den förste af Tudorerna, den noggranne rikshushållaren Henrik VII, öfverflyttades kassavården till fyra s. k. *tellers of the exchequer,* och vid sidan af dessa erhöll en af medlemmarne i treasurers biträdesstab, *the auditor of receipt,* efterhand allt större be-

[1] Se ofvan s. 63.

[2] Anson II, 336.

[3] Se report on national expenditure 1902 ss. 228 ff.

[4] *A royal order under the great or privy seal*; Anson II, 328.

[5] Om den egendomliga form, som härvid användes genom klufna karfstockar, tallies, se Anson II, 328.

tydelse. Hans ursprungliga uppgift var att granska *the tellers'* räkenskaper, d. v. s. de egentliga kassaböckerna. Men småningom blef hans medverkan ett nödvändigt villkor för utbetalningarna, och häri ligger fröet till den utveckling, hvilken, genom att förlägga pröfningen af utanordningens behörighet till en från de egentliga kassafunktionärerna skild myndighet, skapar ett plus i kontrollen.

Det uppslag, som härmed var gifvet, fick emellertid en långt större betydelse, när parlamentet med användande af appropriationsklausulen börjar uppträda som statsreglerande makt vid sidan af konungen. *The auditor of receipt* blef då skyldig att pröfva icke blott, om utanordningen var behörig med afseende på det kungliga bemyndigandet, utan äfven huruvida den, när fråga var om af parlamentet beviljade medel, iakttog den i appropriationsklausulerna gifna ändamålsbegränsningen. Och till yttermera visso utfärdades under Vilhelm III:s regering en lag, som förbjöd *the tellers* hvarje utbetalning, utan att hemul därför var lämnad af *the auditor of receipt.*

Härigenom var grunden lagd till ämbetets blifvande stora betydelse. En fara låg emellertid nära till hands, nämligen den, att innehafvaren, när han var en framskjuten politisk personlighet, kunde frestas att ställa sin makt i det egna partiintressets tjänst. Englands historia har ock att förete ett exempel på en *auditor of receipt,* öfver hvilken en skugga fallit i detta hänseende. Ämbetet innehades 1794—1834 af den bekante statsmannen lord Grenville. 1806 blef han premierminister och förste skattkammarlord. Det oaktadt ville han fortfarande utöfva sin gamla syssla. Denna från kontrollsynpunkt ganska riskabla kumulering af tjänster blef emellertid så till vida förebyggd, att parlamentet medgaf lord Grenville att sköta sitt auditorsämbete genom vikarie. År 1811, då Tories voro vid styret och lord Grenville i oppositionen, inträffade det af lagstiftningen oförutsedda fallet, att konungen genom inträffad sinnessjukdom sattes ur stånd att skrifva sitt namn under en utanordning. Det gällde denna gång medel, som parlamentet beviljat till krigsmakten, och hvilkas lyftande under då pågående krig var af det mest trängande behof påkalladt. Lord Grenville ställde sig emellertid nu på den stränga formella rättens ståndpunkt och

använde den till att bereda toryregeringen svårigheter i regentskapsfrågan. Kom så 1834 års fullständiga omhvälfning i kassavården, och därmed äfven ett lämpligt tillfälle att reorganisera den kontroll däröfver, som varit lagd i händerna på *the auditor of receipt*. Till att börja med fick embetet en benämning, *the comptroller-general*, som mera motsvarade de därmed förenade befogenheterna. Af större betydelse än denna titulaturförändring var emellertid, att generalkontrollören äfven fick till uppgift att jämte en stab af underlydande bokföra likviderna till och från *exchequer account*.[1] Han stod således i spetsen för ett slags kassakontroll med Englands och Irlands banker, för såvidt det gällde kronans affärer. Reformens tyngdpunkt låg dock däri, att generalkontrollören ställdes utanför partierna, därigenom att han förklarades inkompetent att sitta i parlamentet. Hans själfständighet i förhållande till regeringen beror åter på den omständigheten, att han kan afsättas endast efter adresser från öfver- och underhus. Tillsättningen däremot sker af kronan genom *letters patent* under Englands stora sigill.

Den förutgående kontrollen öfver statsmedlens användning var härmed i sina hufvuddrag färdig. Icke så den efterföljande, revisionen. Och detta gäller vare sig man ser det rent sakligt, från effektivitetens synpunkt eller med afseende fästadt på de anspråk, som parlamentet med skäl kunde hafva på en andel i äfven denna form af kontrollen, motsvarande den utveckling dess statsreglerande verksamhet i senare tider tagit. Denna andel inskränkte sig emellertid länge därhän, att underhuset en eller annan gång på särskild förekommen anledning tillsatte en kommitté, för att granska ett större eller mindre parti af statsräkenskaperna.[2] Men som regel hade parlamentet för efterlefnaden af dess i budgetväg gifna föreskrifter ingen annan garanti än den kontroll, som i ena eller andra formen utöfvades af funktionärer, tillsatta af kronan och föreläggande endast henne resultaten af sin granskning. Längre än till finansministeriet, *trea-*

[1] Den ämbetsman, som i den gamla exchequer fyllde denna uppgift, hette *the clerk of the pells*, så kallad därför, att anteckningarna ursprungligen nedskrefvos på pergament. Han ledde liksom the auditor of receipt sitt ursprung från den personal, som lydde under the treasurer.

[2] Se t. ex. ofvan ss. 54, 56. Jfr äfven Jenks s. 78 och Franqueville III, 479.

sury kommo således icke de revisionsberättelser, som på denna väg sågo dagens ljus.

Men generalkontrollören kunde ju med den omgestaltning, hans arbete undergick 1834, anses som representationens förtroendeman lika väl som regeringens, och parlamentet hade ju alltifrån 1822 tillgång till de redogörelser för statsräkenskaperna, hvilka numera publiceras under namn af *finance accounts*?[1] Ja, visserligen sant; härvid är emellertid en viktig omständighet att märka. Dessa redogörelser återgåfvo endast de belopp, som inflöto till eller utbetalades från *exchequer* (efter 1834 *exchequer account*). Då underhuset ännu in på 1800-talet voterade budgeten i mycket stora anslagsposter, hade regeringen möjlighet att utanordna klumpsummor i proportion därefter. Så länge *treasury* höll sig inom den af parlamentet gjorda budgetbegränsningen, kunde generalkontrollören ingenting göra vid saken. Huru medlen sedan i detalj användes, hvad kronan i verkligheten fick för sina pengar, därom visste han intet och lika litet de, som läste *finance accounts*. Dessa innehöllo nämligen endast de siffror, hvilkas riktighet han hade att kontrollera och byggdes just på de kassakontrollanteckningar, som hans underlydande ombesörjde. För att komma åt finansförvaltningens realiteter måste man gå till specialakterna hos de myndigheter och verk, som i detalj använde medlen till de olika statsbehofven. De räkenskaper, som innehålla redovisningen härför, kallas *appropriation accounts*, och de granskades visserligen af ofvan nämnda *audit board*, men resultatet af denna granskning delgafs, som nyss påpekats, *icke* parlamentet.

Här var således den stora luckan i den parlamentariska kontrollen. Den blef icke tillstoppad med ens, utan i repriser. Begynnelsen gjordes inom marinförvaltningens viktiga och omfattande gebit, och upphofsmannen var sir James Graham. När han 1831 blef *first lord of the admiralty*, mottog han sitt departements civilafdelning organiserad så som på Elisabets tid; när han lämnade den ifrån sig, var den reorganiserad efter grundsatser, som arbetat, och arbetat väl, till den dag, som i

[1] Af Anson II, 336, jämförd med report on nat. expend. 1902 s. 228 vill synas, som om dylika redogörelser, ehuru i en ofullständigare form, utan genomfördt balanssystem, började publiceras redan år 1802.

dag är.[1] Han påpekade öppet i parlamentet olägenheterna af, att den verkliga medelanvändningen för litet uppmärksammades, och förklarade enda botemedlet ligga däri, att räkenskaper, som utvisade denna, förelades underhuset. På hans yrkande antog då parlamentet en lag i detta syfte, och sedan dess hafva *navy appropriation accounts* årligen delgifvits underhuset. Det fanns emellertid icke någon bestämmelse i lagen, som förpliktade huset att taga kännedom om den redovisning, som lämnades, och följden blef den, att publikationen i fråga icke kom i åtnjutande af den uppmärksamhet, den förtjänade. Samma öde rönte de enahanda räkenskaper för krigs- och artilleridepartementen, som på grund af en 1846 genomdrifven lag öfverlämnades till underhuset.

Först sedan en af betydande män sammansatt[2] underhuskommitté år 1856 tagit saken om hand, fördes den framåt mot en verklig positiv lösning. De önskemål kommittén uppställde, gingo därpå ut, att räkenskaper öfver den verkliga detaljerade medelförvaltningen skulle, sedan de granskats af *audit board*, jämförts med budgetens anslagsposter *(the grants)* och beledsagats med förklaringar öfver skälen till hvarje afvikelse, årligen ingifvas till underhuset, som därefter skulle öfverlämna dem till en af *speakern* nämnd kommitté i och för närmare pröfning. Och detta revisionssystem borde utsträckas till finansförvaltningens hela område.

Den, som realiserade programmet, i dess ena punkt redan 1861, var Gladstone. Han var då *chancellor of the exchequer*, d. v. s. finansminister, och förmådde i denna sin egenskap underhuset att för nyss angifna ändamål tillsätta en s. k. stående kommitté, en *standing committee on public accounts.*[3] År 1866 skedde emellertid den fullständiga lösningen förmedelst den af honom då genomdrifna *exchequer and audit act*, hvilken allt fortfarande bestämmer ordningen på detta gebit.

[1] Lord Welbys ord i report on nat. expend. 1902 s. 229.

[2] I den satt bl. a. sir James Graham.

[3] Från vanliga *standing committees* (hvarom se May parl. pract. s. 372 ff.) skiljer den sig genom sin lägre numerär, som närmar den till typen af *select committees*. Skillnaden från dessa ligger åter däri, att den skall tillsättas hvar session. Jfr s. 165.

Reformens hufvudstycken bestå dels i den nu fullständigt genomförda redovisningen inför parlamentet förmedelst *appropriation accounts*, dels i en reorganisation af den dessförinnan skeende fackmannamässiga revisionen. Den institutionella dualismen mellan den förutgående och den efterföljande kontrollen häfdes nämligen, och en intim samverkan dem emellan åstadkoms därigenom, att båda uppgifterna lades under generalkontrollören och hans stab af biträden. *Audit board* afskaffades således och generalkontrollörsämbetet, som i sitt första skede var rent räkenskapsgranskande och sedermera öfvergick till att pröfva allenast utanordningarnas formella behörighet, har således slutat med att omfatta båda dessa sidor af kontrollen, något, som äfven finner sitt uttryck i innehafvarens titel: *the comptroller and auditor general*. Vid hans sida står, frånsedt öfriga underlydande, som hans närmaste man en *assistant comptroller and auditor*,[1] för öfrigt befullmäktigad i ämbetet på samma villkor som chefen.[2] Dessutom äro båda på så sätt ytterligare säkerställda mot det politiska lifvets skiftningar, att deras löner äro anvisade på *consolidated fund* och upptagna bland kronans fasta utgifter, hvilka icke underställas parlamentet till årlig pröfning.

Öfverblickar man den utveckling, som nu skildrats, så finner man efter år 1688 tvenne tidpunkter framträda som periodbildande. Den ena infaller på 1780-talet, då ett vid Burkes namn knutet initiativ framkallar en ansats till finansförvaltningens reformering, som resulterar i en omreglering af civillistan, i en utrensning af sinekurer och sportelväsen och i bildandet af *consolidated fund*. Den andra infaller kort efter 1832 års stora parlamentsreform, och då sker det stora genombrottet. Då träder parlamentet i och med öfvertagandet af de ärftliga revenyernas sista återstod och civillistans omdaning till ett verkligt apanage i full besittning af sitt nuvarande budgetområde till alla dess väsentliga delar, då ersättes *exchequers* föråldrade institution med den moderna *exchequer account*, då omorganiseras räkenskapsväsendet, då skapas genom upprättandet af generalkontrollörsämbetet en

[1] Se report on nat. expend. 1902, s. 230, och finance accounts s. 55.
[2] Se ofvan s. 75.

väsentlig förutsättning för den effektiva finansförvaltningskontroll, som trädde fullvuxen ut i lifvet år 1866.

* * *

Den hittills lämnade framställningen af statsregleringsrättens utveckling efter 1660 har, försåvidt den afsett organen för denna rätts utöfning, varit baserad på ett visst motsatsförhållande mellan krona och parlament. Att ett sådant ägt rum, är ock oförnekneligt, så till vida som parlamentets makttillväxt på det gamla konungadömets bekostnad i de flesta fall kräft åtskillig strid mellan dessa båda faktorer i statslifvet. En skildring af deras inbördes förhållande, som stannade vid denna synpunkt, vore dock både vilseledande och ofullständig. Vilseledande, därföre att vid sidan af kifvet och splitet går en annan strömning, som sträfvar att åvägabringa samverkan och harmoni, och som till slut äfven vinner sitt mål; ofullständig, därföre att parlamentet sönderfaller i tvenne hus, hvilkas ställning till hvarandra undergått en utveckling, väl förtjänt af särskild uppmärksamhet.

Dessa allmänna reflexioner äga sin särskilda tillämplighet på den gren af statslifvet, hvarom här är fråga. Redan förut är påpekadt, att de resultat af den första stora engelska revolutionen, som fastslogos vid 1660 års restauration, voro af öfvervägande negativ art.[1] Konungens gamla rättsställning var utgångspunkten, och det nya som tillkom, bestod i ett angifvande af hvad konungen numera icke fick göra i kraft af egen maktfullkomlighet. Äfven med hänsyn till 1688 års revolution gäller detsamma. Suveränen blir, sedan de luckor i författningen, som upptäckts, blifvit tillstoppade, ännu mera än förut bunden af parlamentet, kan i viktigare politiska frågor ingenting uträtta utan dess medverkan. Men fortfarande råder dem emellan ett motsatsförhållnnde af *negativt begränsande* natur. De uppgifter, som det politiska lifvet ställer, kräfva emellertid *positivt* arbete, och dettas ombesörjande måste dock först och sist åhvila den faktor i statsmekanismen, som alltid är tillstädes, hvars verksamhet är icke periodisk som representationens, utan perdure-

[1] Se ss. 35, 49.

rande, nämligen regeringen. Men så länge denna arbetade efter den nedärfda metoden, med en organisation, baserad icke på parlamentets utan allenast på konungens förtroende, fanns ingen annan väg för vinnandet af den representativa medverkan, som författningen numera kräfde, än besticksningens. Den anlitades äfven, som ofvan[1] visats, och i stor utsträckning ännu så sent som på Georg III:s tid.

Det inflytande, konungadömet måste inrymma åt parlamentet som institution, vann det sålunda till god del tillbaka genom den makt, det förvärfvade öfver dess enskilda ledamöter. Den återverkan, en sådan sakernas ordning måste utöfva på det statsfinansiella området, ligger i öppen dag. Målet, som eftersträfvades, var ofta af ekonomisk art, medlen nästan alltid. Enda sättet att upplösa denna intrigernas kretsgång och göra slut på förnedringen, var att åt parlamentet skapa ett organ för ett positivt inflytande på statslifvet, som motsvarade dess författningsenliga ställning och öppnade former för samarbetet mellan konungadöme och representation, som möjliggjorde för den senare att fullt fritt och själfständigt lägga sitt ord med i vågskålen. Allt detta vinnes i och med utbildandet af den organisationsform för den engelska regeringen, som är känd under namn af »*cabinet*», och hvars kriterium ligger däri, att konungens rådgifvarkonselj skall bestå af parlamentets — speciellt uuderhusets — förtroendemän och ha en af dess majoritets ledare till erkänd chef. Sina rötter skjuter detta *cabinet* djupt ned i sjuttonhundratalet, men fullfärdigt kan det knappast sägas vara förrän i och med 1832 års parlamentsreform, ty först då får underhuset det oberoende i förhållande till krona och öfverhus, som låter det framstå som ett verkligt uttryck för valmanskårens mening och därigenom ägnadt att tjänstgöra som underlag för en parlamentarisk regering.

Karakteristiskt för den engelska parlamentarismen är å andra sidan, att när detta resultat väl är uppnådt, när parlamentet väl känner sig förvissadt om, att den inom detsamma rådande politiska hufvudriktningen företrädes vid suveränens rådsbord, lämnar det regeringen ett stort mått af frihet i detaljerna. Det vill icke leda utan ledas af sina förtroendemän, så länge

[1] Se s. 62.

det erkänner dem såsom sådana, och detta i riktig känsla af att ett motsatt förfarande skulle fullständigt undergräfva det parlamentariska ansvaret. Ty huru skulle detta kunna utkräfvas af en representation, som degraderat ministrarna till rena verkställare af sin vilja? I det parlamentariskt styrda England öfverlämnar suveränen visserligen sina viktigaste rättigheter till representationen, men han får i själfva verket tillbaka en god del däraf på omvägen öfver ministrarna i *cabinet*. Men denna kretsgång är af helt annat slag än den, åt hvilken Georg III:s styrelsesystem gaf ett så typiskt uttryck, ty dess underlag är icke mänsklig karaktärsvaghet utan samfundslifvets bästa bindemedel, det ömsesidiga förtroendet.

Om detta förtroende aflägger det sätt, på hvilket parlamentet fattar sin uppgift som statsreglerande myndighet, ett talande vittnesbörd. Trots den dominerande position, underhuset numera intager inom det budgeträttsliga området, har det dock pålagt sig en stark skranka genom att uppställa den konsekvent fasthållna regeln, att underhuset endast beviljar pengar på kronans begäran.[1] Sin första upprinnelse hämtar denna regel från en underhusresolution af $^{11}/_{12}$ 1706,[2] som $^{11}/_{6}$ 1713 erhöll karaktär af en stående ordningsföreskrift, *standing order*, ytterligare bekräftad $^{25}/_{6}$ 1852 och senast $^{20}/_{3}$ 1866. Den formulering, som då gafs, gäller allt fortfarande och är af följande lydelse: ***this house will receive no petition for any sum relating to public service, or proceed upon any motion for a grant or charge upon the public revenue, whether payable out of the consolidated fund or out money to be provided by parlament.***[3] un-

[1] Hos May parl. pract. ss. 532. 538 framställas visserligen exempel på, hvad som vid första ögonkastet kan te sig som undantag från denna regel, men dessa visa sig vid närmare påseende vara endast skenbara och af natur att stärka regeln. Jfr f. ö. ibid. s. 580, och Anson I, 225.

[2] Se Todd-Assman I, 370.

[3] De spärrade orden angifva syftet med ändringen af $^{20}/_{3}$ 1866. Den enskilda företagsambeten hade nämligen hittat på ett sätt att kringgå det i den tidigare formuleringen stadgade förbudet mot att på privat initiativ besluta en utgift att gäldas af statens vanligen påräkneliga i consolidated fund nedlagda medel. Till ett dylikt enskildt (= af *unofficial member* väckt) förslag brukade man nämligen foga en bestämmelse, att kostnaderna skulle bestridas af medel, som sedermera skulle beviljas af parlamentet, d. v. s. af särskilda utanför con-

less recommended from the crown.[1] Den sakliga innebörden af detta stadgande är i korthet angifven den, att initiativet i budgetfrågor tillerkännes kronan. Från formell synpunkt måste emellertid erinras om, att, då Englands författning ej känner någon kunglig propositionsrätt, utan motionsvägens användning är nödvändig förutsättning för tillkomsten af ett parlamentsbeslut, så blir nyssnämnda sats i tillämpningen liktydig med, att initiativet utöfvas å kronans vägnar af någon kabinettsledamot, — vanligen finansministern, *the chancellor of the exchequer* — som samtidigt är medlem af underhuset.

Frågar man nu, hvad som ligger bakom de engelska termer, som här sammanfattats i uttrycket »budgetfrågor», om därmed bör förstås anslags- eller bevillningsfrågor eller bådadera tillsammantagna, så blir svaret, att det sistnämnda alternativet kommer verkliga förhållandet närmast. Det bör ihågkommas, att den terminologi, som det här gäller att tolka, har sina rötter i det skede af budgetens utveckling, då man icke höll dennas båda sidor skarpt skilda,[2] utan de medel, som parlamentet beviljade, genom appropriationsklausulen fastlästes vid de i samband därmed pröfvade och godkända statsbehofven. Alltså, när i ett parlamentsbeslut talades om *grants*, *aids* etc. var det på en gång en inkomst- och en utgiftsbevillning, som därmed betecknades. Och praxis har sedermera alltjämt varit baserad på denna grundåskådning. Kronans nyssnämnda initiativ omfattar sålunda först och främst anslagsfrågor. Men äfven bevillningsfrågor sortera därunder, på så sätt nämligen, att det är regeringens plikt att afgifva förslag till åvägabringande

solidated fund skapade tillgångar. Det var denna praktik, som stäfjades 1866. Se Todd-Walpole II, 189 ff.

[1] May parl. pract. s. 832; standing orders of the house of commons 1903, n:o 66, s. 13. Hur den ursprungliga formuleringen från 1713 löd, framgår ej af May, men att den ej kunnat sammanfalla med den nuvarande, blir tydligt blott och bart genom hänvisning till det faktum, att consolidated fund upprättades först 1787. Todd-Walpole (II, 188) citerar 1706 års beslut på följande sätt: »*that they would receive no petition for any sum of money relating to public service, but what is recommended from the crown*» och efter all sannolikhet har 1713 års standing order varit formulerad i öfverensstämmelse härmed.

[2] Se ss. 31, 55.

af de medel, som erfordras för att budgeten skall gå ihop. Ett förslag om ytterligare medelbevillning förutsätter äfven ett angifvande af det ändamål, som därmed skulle främjas, och i och med detsamma hade motionen gripit in på anslagens, kronans initiativ förbehållna gebit. Därför är det icke heller tillåtet att genom enskild motion påyrka höjning i regeringens inkomstförslag. Å andra sidan står det underhuset fritt att söka anskaffa de medel, regeringen begärt, på annat sätt än det af denna ifrågasatta.[1]

Den ledareroll regeringen sålunda spelar i budgetfrågor får, som redan är antydt, sin rätta belysning genom att ses mot bakgrunden af den utvecklingsprocess, som fört till den nutida engelska parlamentarismen. Någon delning af statsmakten har man ej velat inlåta sig på i England, sedan 1600-talets stora revolution misslyckats med sitt balanssystem. Det måste, säger en engelsk skriftställare,[2] i hvarje författning finnas någon myndighet med kompetens att säga det slutliga ordet. På Tudorernas tid hade denna varit konungen, efter 1688 blef den parlamentet. Men detta betyder numera parlamentet, verkande genom kabinettet.[3]

Regeringens starka budgetsinitiativ har emellertid äfven en annan förklaringsgrund af mer specifik karaktär än den, som följer ur en tillämpning på detta område af den nyss återgifna allmänna regeln. Det privata initiativet har nämligen befunnits innebära vissa vådor för en opartisk och klok medelförvaltning, hvilka man ansett nödigt att söka förebygga. Den enskilde parlamentsledamoten är utsatt för allehanda frestelser att begagna sin motionsrätt till att främja privata intressen af personlig eller lokal art.[4] Och parlamentet i sin tur kan alltför lätt tänkas öfverrumpladt af en eller annan partigängares vältalighet, tilltagsenhet och taktiska talang. Mot ett sådant förryckande af statsmedlens användning är regeringens uteslutande initiativrätt afsedd att tjäna som garanti. Regeringen ensam sitter inne med den öfverblick öfver finansförvaltningen såsom helhet,

[1] May parl. pract. s. 533; Todd-Walpole II, 194.
[2] Medley, s. 282.
[3] Denna sista synpunkt har med skärpa framhållits af prof. Fahlbeck i uppsatsen engelsk och svensk parlamentarism. Statsvet. tidskr. 1904, s. 21.
[4] Se Todd-Walpole II, 187.

hvilken möjliggör ett objektivt bedömande af de olika statsbehofvens relativa värde och en oväldig pröfning af de anspråk på statssubvention, som framställas.[1] Mot eventuellt slöseri från regeringens sida tjänar däremot underhusets — f. ö. jämförelsevis sällan[2] utöfvade rätt att vägra eller nedsätta anslagen — som kontroll. Kronans nu berörda initiativrätt är således att fatta som en parlamentet själft i opartiskhetens och sparsamhetens intresse företagen inskränkning i egen maktfullkomlighet.

Återstår då till sist att beröra den utveckling, som ägt rum med den budgeträttsliga kompetensens fördelning på öfver- och underhus. Under medeltiden hade underhuset i bevillningsfrågor lyckats tillkämpa sig icke blott full jämbördighet med lorderna utan äfven ett visst försteg framför dem så till vida, som det blef erkänd regel, att de framställningar, som kronan i sådana ämnen riktade till parlamentet, skulle först föreläggas dess nedre hus.[3] Vid detta förhållande husen emellan förblef det sedermera under århundraden. Nu kom nämligen under konungarna af husen York och Tudor en period af starkt uppsving för konungamakten icke minst i ekonomiskt hänse-

[1] För att icke alldeles utestänga det privata initiativet från möjligheten att göra ett uppslag, så snart statens pung däraf tages i anspråk, har man emellertid anlitat en utväg, snarlik den på ett närbesläktadt område brukade (se härom s. 93). De delar af lagförslaget, som afse penningfrågan (*the money clauses*), tryckas med annan stil (kursiv) och betecknas därigenom som icke i egentlig mening tillhörande billen. Först sedan förslaget blifvit rekommenderadt af kronan, införas de ifrågavarande bestämmelserna som egentliga beståndsdelar i billen och blifva då som sådana föremål för husets beslut. Ett annat mindre formalistiskt sätt för huset att få ett statsbehof, för hvilket det intresserar sig, tillgodosedt, är, att det besluter en adress till kronan, hvari det uppmanar denna att sörja för statsbehofvet i fråga och uttalar sin beredvillighet att svara för däraf föranledda kostnader. Men denna metod tillämpas endast i sällsynta undantagsfall och på grund af särskilda omständigheter, som t. ex. då adressen föranledes af någon händelse, som inträffat efter sedan *committee of supply* slutat sina sammanträden, och regeringen är naturligtvis icke skyldig att handla i öfverensstämmelse med adressen, utan har både rätt och plikt att i enlighet med egen ansvarskänslas kraf bestämma sitt förhållande till detsamma. Initiativet till adressen måste af skäl, hvarom se nedan s. 109, tagas i *committee of supply*. Se Todd-Walpole II, 191 ff.

[2] Se Todd-Wallpole II. 2, 4.

[3] Jfr ofvan s. 13.

ende.[1] Utvecklingen af parlamentets finansmakt, som under dynastien Lancaster nått sin medeltida höjdpunkt, stannade i växten, och detsamma gäller i det stora hela äfven den särskilda sida däraf, hvarom här är fråga. I ett afseende kan man dock spåra ett fortskridande i den riktning, som kännetecknar den Lancasterska perioden, nämligen med hänsyn till medelbevillningarnas *form*. Denna blef efter hand lagens eller statutets. Uppgifterna växla visserligen om den tidpunkt, från hvilken man har att räkna med denna forms användning som fast regel,[2] men så mycket är dock säkert, att i formuleringen af ingressen till detta slags lagar skedde år 1625 en förändring, som pekar framåt, förebådande den utveckling af själfva befogenheten, som försiggick i och med en ytterligare nedsättning af öfverhusets kompetens i budgetfrågor. Förut hade vid angifvandet af medelbevillningarnas ursprung jämte *commoners* äfven lorderna omnämnts såsom medverkande genom sitt samtycke. Efter detta år framstår i ingressernas verba formalia underhuset ensamt som gifvaren. Om lorderna talas blott i fortsättningen, när frågan om formen för lagens utfärdande beröres, och suveränen anmodas att för detta ändamål inhämta lordernas och underhusets samtycke.[3]

[1] Jfr ofvan ss. 26 ff.

[2] Ett yttrande af Stubbs, citeradt hos Anson I, 253, kan tydas så, som om denna tidpunkt borde flyttas tillbaka ända till 1395 (jfr ofvan s. 13). Franqueville förfäktar emellertid (III, 449 f.), och som det vill synas på goda grunder, den åsikten, att man först vid slutet af Henrik VII:s regering således c:a 100 år senare kan anse en fast praxis härvidlag upprättad.

[3] Till ytterligare belysning af det i texten sagda återgifves här ingressen till 1903 års finance art: *We, Your Majesty's most dutiful and loyal subjects the Commons of the United Kingdom of Great Britain and Ireland in Parliament assembled, towards raising the necessary supplies to defray Your Majesty's public expenses, and making an addition to the public revenue, have freely and voluntarily resolved to give and grant unto Your Majesty the several duties hereinafter mentioned; and do therefore most humbly beseech Your Majesty that it may be enacted, and be it enacted by the King's most Excellent Majesty, by and with the advice and consent of the Lords Spiritual and Temporal, and Commons, in this present Parliament assembled, and by the authority of the same, as follows:* — 1903 års appropriation act har samma formulering af sin ingress, allenast att i stället för orden *towards . . . grant* står: »*towards making good the supply, which we have cheerfully granted to Your Majesty in this session of Parliament, have resolved to grant*».

Sedan konungadömets maktställning skakats genom den Cromwellska revolutionsrörelsen, öppnade sig emellertid nya politiska perspektiv äfven på detta område. Med den ledande roll, som det engelska folkets bredare lager spelat i denna omhvälfning, var det lätt förklarligt, att det politiska lifvets tyngdpunkt alltmer flyttades öfver till den folkvalda kammaren, och det dröjde därför icke heller länge efter 1660 års restauration, innan underhuset begagnar sig häraf till att på ett vida bestämdare sätt inskränka lordernas medbeslutanderätt i budgetfrågor. Lösen blef nu den, att öfverhuset skulle förklaras obehörgt att vidtaga jämkningar i de förslag, som kommo från underhuset, skulle endast äga att oförändradt antaga eller förkasta dem. Första gången denna fordran — under åtskilligt meningsskifte med lorderna — formulerades[1] var år 1671.[2] Ett fullständigare och för framtiden behärskande uttryck fick den dock i en ofta citerad underhusresolution af följande hufvudsakliga innehåll: alla medelbevillningar äro uteslutande en gåfva af underhuset; alla lagförslag med sådant innehåll böra begynna där, och det är underhusets otvifvelaktiga och uteslutande rätt att bestämma ändamålen, villkoren och begränsningarna för sådana bevillningar, hvilka icke böra ändras i öfverhuset.[3] För bedömandet af detta stadgandes materiella innebörd[4] må åberopas hvad ofvan yttrats till belysning af underhusresolutionen af $^{20}/_{3}$ 1866. Från formell synpunkt åter sedd är dess betydelse den, att öfverhuset blir med hänsyn till detta slags biller reduceradt till att utan vidare säga ja eller nej.

[1] Enligt Anson I, 254 beslöt underhuset då, »*that in all aids given to the king by the Commons the rate or tax ought not to be altered*».

[2] Anledningen var den, att öfverhuset nedsatt en af underhuset beviljad skatt på socker. Se Franqueville III, 451.

[3] Den engelska texten återgifves af Anson I, 254 efter *commons journals* så: »*that all aids and supplies, and aids to his Majesty in Parliament, are the sole gift of the Commons: and all bills for the granting of any such aids and supplies ought to begin with the Commons: and that it is the undoubted and sole right of the Commons to direct limit and appoint in such bills the ends, purposes, considerations, conditions, limitations and qualifications of such grants: which ought not to be changed or altered by the House of Lords*».

[4] D. v. s. för bedömandet af den räckvidd, som bör tillerkännas uttrycket medelbevillningar. Jfr. ss. 81 ff.

Längre kan man knappast gå — tyckes det, åtminstone vid flyktigt påseende — i nedsättande af öfverhusets budgeträttsliga kompetens. Underhuset har det oaktadt gjort det skenbart omöjliga icke blott möjligt utan äfven till en verklighet och lyckats tränga medkammaren ännu ett steg tillbaka inom området ifråga. De omständigheter, under hvilka det skedde, äro af den egendomliga beskaffenhet, att de väl förtjäna en närmare belysning.

På 1850-talet höjdes vid flera tillfällen i underhuset röster, som påyrkade afskaffandet af den i början af 1700-talet införda accisen på papper.[1] Ett hufvudskäl för reformen var olämpligheten af att i fiskaliskt intresse fördyra ett af bildningens viktigaste hjälpmedel. Först år 1860 gick emellertid regeringen dessa önskningar till mötes. Gladstone, som då var skattkammarkansler (*chancellor of the exchequer*), uteslöt vid uppgörandet af budgetförslaget pappersskatten från sin inkomstberäkning, och den lucka, som därigenom uppstod, ville han fylla genom att höja inkomstskatten för budgetåret med 1 d. på pundet.[2] Pappersskatten däremot var en kronans fasta inkomst, hvars afskaffande kräfde lagformens användning. Det lagförslag, som Gladstone för detta ändamål framlade (*the papers duty repeal bill*), kom emellertid under lordernas behandling först efter, sedan den däraf betingade skatteförhöjningen vunnit såväl parlamentets som suveränens samtycke. Mot all förväntan föll nu billen i öfverhuset. Lorderna ansågo bl. a., att man inför det då förestående kriget med Kina icke borde afhända kronan denna säkra inkomstkälla.

Vare härmed hur som helst, följden af billens fall blef i alla händelser den, att kronan fick mer pengar än hon begärt. Detta från statsfinansiell synpunkt förmånliga resultat hade emellertid sina stora konstitutionella betänkligheter. Så som lorderna denna gång begagnat sin ostridiga *formella* rätt att förkasta ett lagförslag, hade de därmed dock *faktiskt* ingripit både i kronans budgetinitiativ och i underhusets skattebevillningsprivilegium.

[1] Se ofvan s. 37.

[2] Så Todd-Assman I, 397; Todd-Walpole II, 227. May parl pract. s. 550 nämner därjämte om en förhöjning af stämpelafgifter för samma ändamål. Samma uppgift finns hos May constit. hist. II, 108 och hos Anson I, 254.

Lika ostridigt var nämligen verkan af deras beslut den, att skattkammarkanslärn kom att af parlamentet äska medel, som han icke skulle ha begärt, därest han kunnat förutse det öde *the papers duty repeal bill* skulle röna i öfverhuset, och att underhuset kom att pålägga landet ett större skattetryck, än det själft åsyftat och med stöd af regeringens auktoritet ansett behöfligt.

Förbittringen i underhuset var lätt förklarlig och dämpades knappast därigenom, att med harmen öfver ingreppet i dess reella rättigheter blandades medvetandet af, att det skett i en form, som var ytterst svår att angripa. Lordernas rätt att förkasta en bill af hvad slag den vara månde var fast stadgad i undantagslös praxis och erkänd af alla auktoriteter, ja underhuset själft hade i ett svaromål till lorderna vid kontroversen af 1671[1] just betonat denna rätts förefintlighet äfven i fråga om penningebiller.[2] Man har visserligen sökt göra gällande, att det vore skillnad mellan ett afslag på en bill, som upphäfde och en, som pålade skatt, men utan att för denna åsikt lyckas vinna vare sig stöd i praxis eller anslutning från de rättslärde.[3] Å andra sidan har med skäl anmärkts, att lorderna aldrig förut begagnat sin afslagsrätt till att förkasta en bill af *ren* beskattningskaraktär, men icke heller detta argument håller stånd inför en närmare belysning från strängt formell synpunkt. Lagförslaget i fråga afsåg nämligen hvarken att bevilja kronan medel eller att utbyta en skatteform mot en annan utan endast att upphäfva en lag, i kraft af hvilken ifrågavarande afgift dittills lyftats. *The papers duty repeal bill* var således icke någon penningebill *(money bill)* i teknisk mening, och därför hade lorderna icke heller rent formellt sedt inkräktat på underhusets beskattningsprerogativ. Men trots allt detta står det dock fast, att lorderna denna gång gjort något, som de förut aldrig tillåtit sig, nämligen genom sitt afslag rubbat de beräkningar till budgetens balansering, som underhuset på kronans förslag för sin del antagit, och därför är det helt visst också ett träffande omdöme öfver hela denna konflikt, som May afgifver med de orden, att om

[1] Se ofvan s. 86.
[2] Se Cox s. 165.
[3] Se Todd-Assman I. 396.

lorderna hade lagens bokstaf, så hade underhuset dess anda på sin sida.[1]

Svårigheterna hade uppkommit genom ett sammanträffande af tvenne omständigheter. Först hade Gladstone underlåtit att ställa dessa tvenne i samma finansplan ingående delar uti ett formellt samband, som motsvarade det reella, och sedan, när de hvar för sig underlades parlamentet till behandling, råkade ordningsföljden dem emellan att blifva den omvända mot hvad den borde varit. Därest pappersskattebillen slutbehandlats först, så skulle utgången säkerligen ha blifvit en annan. Då hade underhuset kunnat vid budgetpröfningen rätta sina mått och steg därefter, men som det nu var, stod saken icke att hjälpa. Känslan häraf, men ock beslutet att för framtiden taga sig bättre tillvara, framlyser ur de resolutioner, som underhuset på förslag af premierministern lord Palmerston, och sedan frågan undergått en noggrann beredning i kommitté, slutligen fattade, på samma gång som deras hofsamma form vittnar om en berömvärd sträfvan att undvika en sammanstötning husen emellan.[2]

Deras hufvudinnehåll var följande: 1) Rätten att bevilja kronans medel och anslag tillhör underhuset allena som en väsentlig del af dess konstitutionella kompetens, och begränsningen af alla sådana bevillningar med hänsyn till sak, sätt, mått och tid tillkommer huset ensamt att göra. 2) Ehuru lorderna i åtskilliga, beskattningsfrågor vidrörande fall begagnat sig af sin rätt att förkasta lagförslag i deras helhet, har dock deras utöfning af denna befogenhet varit sällsynt, och med rätta betraktas den af underhuset med särskild misstro såsom görande intrång i dess rätt att besluta om anslagen och bevillningarna för det löpande året. 3) För att för framtiden hålla vakt mot en otillbörlig utöfning från lordernas sida af denna deras befogenhet och för att trygga underhuset vid dess berättigade kontroll öfver beskattning och statsreglering, har huset i sin egen hand befogenheten att i sådan form pålägga och efterskänka skatter

[1] May, const. hist. II, 109.
[2] Jfr Mays utsago i const. hist. II, 110.

samt handlägga anslagsfrågor, att dess rätt med hänsyn till sak, sätt, mått och tid må förblifva oförkränkt.[1]

Vid flyktigt påseende synes den första resolutionen genom sitt skarpa betonande af underhusets exklusiva bestämmanderätt i budgetfrågor komma i direkt strid med det erkännande af lordernas i det rena afslagets form utöfvade medbeslutanderätt som resolutionen n:o 2 — om än i något skrufvade ordalag — dock gifver.[2] Motsägelsen är emellertid blott skenbar och löses lätt, om man strängt fasthåller själfva utgångspunkten för konflikten. Hvad resolutionen n:r 1 protesterar mot är icke lordernas medbeslutanderätt öfverhufvud i finansfrågor, utan mot en sådan dess utöfning, som kränker underhusets privilegium att bestämma skattebördan och användningen af de medel, som beviljats. Skillnaden är tydlig nog, och en sådan protest innebär i och för sig ingen nyhet utan står på den gällande rättens grund. Uppslaget för framtiden finnes däremot antydt i resolutionen n:o 3, som förebådar särskilda åtgärder till tryggande af husets antastade rättigheter. Och hvad härmed åsyftades, skulle redan följande år visa sig.

Underhuset och regeringen hade allt fortfarande samma mening om olämpligheten af pappersskattens bibehållande, men i

---

[1] Den engelska lydelsen, sådan den återgifves af Todd-Walpole II, 227, är följande:

»*1. That the right of granting aids and supplies to the crown is in the Commons alone, as an essential part of their constitution; and the limitation of all such grants, as to the matter, manner, measure, and time, is only in them. 2. That although the Lords have exercised the power of rejecting bills of several descriptions relating to taxation by negativing the whole, yet the exercise of that power by them has not been frequent, and is justly regarded by this House with peculiar jealousy, as affecting the right of the Commons to grant the supplies and to provide the ways and means for the service of the year. 3. That to guard for the future against an undue exercise of that power by the Lords, and to secure to the Commons their rightful control over taxation and supply, this House has in its own hands the power so to impose and remit taxes, and to frame bills of supply, that the right of the Commons as to matter, manner, measure, and time may be maintained inviolate.*»

[2] Holberg, s. 252 synes sålunda anse en sådan motsägelse föreligga, men på otillräckliga grunder, på sätt i texten visas.

stället för att framlägga för parlamentet först en *papers duty repeal bill* och sedan de efter utgången däraf lämpade förslagen till rörliga inkomster för året, sammanfattade Gladstone dessa olika budgetelement i en och samma *bill.* Genom en sådan procedur skulle öfverhuset tvingas att godkänna hvarje ändring, underhuset kunde vilja vidtaga i kronans fasta inkomststock, vid risk att eljest äfventyra samtliga bevillningarna för året. Förfarandet kan visserligen stödjas på åtskilliga prejudikat af äldre datum — Pitts budget af 1787 var sålunda sammanfattad i en enda bill[1] — men år 1861 framstod det som ett skarpt afsteg mot gammal och stadgad praxis, och i parlamentets båda hus uttalades starka betänkligheter däremot. Äfven i underhuset påpekades det olämpliga uti att intaga i en och samma lag finansiella bestämmelser af så olika natur och därigenom ställa lorderna inför valet emellan att antingen afstå från den kontrollrätt, författningen tillerkänner dem äfven i detta slags frågor, eller utsätta landet för alla de svårigheter, som skulle bli en följd af ett rent afslag. Äfvenså betonades i båda husen, att lorderna aldrig formligen uppgifvit sin rätt att amendera finansbiller. Inkasten hindrade emellertid icke regeringsförslagets seger, billen blef lag, och därmed var det i 1860 års 3:dje resolution uppställda programmet realiseradt.

Det kan icke nekas, att om lorderna år 1860 kränkt underhusets materiella rätt, så var förhållandet det omvända år 1861. Bakslaget gick längre än behöfligt. Att beröfva öfverhuset utöfningen af dess rätt att som en självständig del af parlamentet pröfva och eventuellt förkasta från medkammaren inkomna penningebiller står i afgjord strid med den engelska författningens anda och mening. Men trots detta och trots att framstående statsmän som t. ex. Disraeli, sedermera lord Beaconsfield, påpekat de praktiska olägenheterna med förfarandet, har det dock sedermera alltjämt tillämpats. Fortfarande sammanfattar man i en enda lag, — den s. k. *finance act,*[2] som noga är att

[1] Se May parl. pract. s. 551.

[2] Så kallas den åtminstone 1903. Se publ. general acts 1903, ch. 8. Dess rubrik är: *an act to grant certain duties of Customs and Inland Revenue, to alter other duties, and to amend the Law relating to Customs and Inland*

skilja från själfva finanslagen, *appropriation act* — de parlamentsbeslut, som afse budgetens inkomstsida, d. v. s. såväl de ändringar, som göras i de fasta inkomsterna, som de bevillningar, hvilka åtagits för finansåret. Och lorderna hafva icke gjort bruk af vare sig sin ändrings- eller sin afslagsrätt trots det tal därom, som vid flera tillfällen framkommit. Faktiskt hafva de således låtit sig trängas ännu ett steg tillbaka från den position, till hvilken de begränsades år 1678. Då lämnades dem i medelbevillningsfrågor allenast rätten att säga ja eller nej. Däraf ha de efter 1861 kvar blott rätten att säga ja.

Öfverhusets andel i budgetfrågors behandling tyckes således hafva blifvit reducerad till en ren form. Därvid är emellertid först och främst att märka, att denna forms iakttagande är en konstitutionell nödvändighet, hvars efterlefnad kontrolleras af huset självt.[1] I öfverensstämmelse härmed är det ock praxis, att kronan, när hon begär medel af parlamentet, sänder budskap *(messages)* härom till båda husen, såvidt möjligt på samma dag. Mot afvikelser från denna regel hafva lorderna inlagt sin protest, och den iakttages därföre sedan öfver ett århundrade tillbaka. Men husens olika ställning till den fråga, som utgör budskapets föremål, angifves därigenom, att, medan af underhuset begäres medlens beviljande, anhålles hos lorderna blott om deras medverkan därtill.

Vidare bör framhållas, att det är endast de rena finansfrågorna, som falla inom underhusets privilegierade område. Det är emellertid stort nog, då dit räknas icke blott statsreglering och beskattning, utan äfven taxering och uppbörd, samt kontrollen öfver medelförvaltningen.[2] Skulle emellertid i sådana

Revenue and the National Debt, and to make other provisions for the financial arrangements of the year. Dess sista bestämmande lyder så: *this act may be cited as the Finance Act, 1903.*

[1] Hos May parl. pract. s. 540 anföres ett exempel på utöfning af denna kontrollrätt. År 1820 blef nämligen ett af underhuset i statsregleringsväg begånget förbiseende rättadt på grund af lordernas anmärkning. Jfr nedan s. 136, not 1.

[2] Genom en standing order af 21/7 1849 har underhuset undantagit böteslagstiftningen från sitt privilegium, förutsatt att medlen ej inbetalas till exchequer. Se May parl. pract. ss. 547, 330; standing orders 1903 n:o 44 s. 11.

biller insmygas bestämmelser rörande andra ämnen, är det lordernas i en öfverhusresolution af $^{9}/_{12}$ 1702 uttryckta plikt att inskrida däremot.[1] De anses därjämte äga rätt att äfven i verkliga penningebiller föreslå ändringar af mer eller mindre redaktionell natur. Gränsen emellan rena redaktionsändringar och sådana, som ha äfven saklig innebörd, är emellertid sväfvande och ofta svår nog att draga. Den utväg, som man då brukar anlita, består däri, att underhuset, ifall det godkänner ändringen, motiverar sin åtgärd medelst en i dess journal intagen förklaring af innehåll, att ändringen t. ex. blott gäller ordalydelsen, blott närmare utför husets afsikter, föranledes af senare lagstiftning etc. Kort sagdt, man betonar, att då husets privilegierade ställning i finansfrågor ansetts icke vara berörd af ändringsförslaget, har detsamma kunnat bifallas. Och på så sätt kan man komma ganska långt in på de finansiella realiteternas område. På sista tiden[2] har man drifvit denna tendens att genom fiktiva förbehåll bereda lorderna en möjlighet att utöfva sin ändringsrätt äfven i finanslagstiftningsfrågor ännu ett steg längre. Om i öfverhuset en ändring af finansiell bärvidd göres i en sådan bill, så sker det med bifogande af ett »proviso» af innehåll, att ändringsförslaget icke skall hafva till verkan, att en börda pålägges folket. Fasthåller underhuset vid detta »proviso», så faller det därmed oförenliga ändringsförslaget, men meningen är, att underhuset skall upptaga det som sitt och stryka »proviso't». Lagligheten af ett sådant förfarande har emellertid från autoritativt håll blifvit ifrågasatt.[3]

Skulle det af någon anledning befinnas önskvärdt, att en bill, som innehölle bestämmelser af statsfinansiell natur, finge först föreläggas lorderna, så praktiseras på följande sätt[4]. Billen tillställes öfverhuset och behandlas där i sin fullständiga form. Men vid tredje läsningen uttagas de delar, som beröra under-

[1] Sådana biller, kallade *tacking bills*, hafva emellanåt förekommit i äldre tider, och vanligen har det varit bills of supply, d. v. s. anslagsbiller, som utsatts för en dylik sammankoppling. May parl. pract. s. 552.

[2] Hatschek anför (s. 464) som stöd för sin uppgift två fall, det ena från 1898, det andra från 1902.

[3] Se Hatschek s. 464.

[4] Om förutsättningen för denna och andra former af öfverhusets medverkan i budgetfrågor se s. 130, not 4.

husets privilegium, och i detta skick sändes billen till medkammaren. Där tryckes den åter i fullständig form, men genom underliniering markeras, hvad som uteslutits vid remissen från lorderna, och genom en not angifves, att dessa bestämmelser böra föreslås i en kommitté af huset. Sedan detta skett, möter intet hinder för underhuset att antaga billen i dess helhet och på så sätt anser man sig hafva undvikit hvarje kollision med privilegiet.[1]

[1] Enligt denna metod behandlades t. ex. supreme judicature bill af 1873; Jfr ofvan s. 72.

Kapitel III. Nutida praxis.

Hvarje ordnad affärsverksamhet har behof af att gruppera sitt räkenskapsväsen kring vissa tidsenheter, kring en bestämd förvaltningsperiod af större eller mindre utsträckning, efter hvars förlopp den finansiella ställningen klargöres genom ett öfverslag i form af bokslut. Så är äfven förhållandet med staten, och därest tidsenheten — såsom numera är det vanliga — begränsats till ett år, brukar man kalla statsreglerings- eller finansperioden för *finansår*. Med hänsyn till det material, som faller därunder, gestaltar statens finansförvaltande verksamhet sig olika, allteftersom den period, på hvilken den riktar sig, tillhör framtiden, det närvarande eller det förflutna, och kan man således särskilja trenne skeden inom densamma, af hvilka det första och det sista förhålla sig till det mellersta som inledning och afslutning till själfva afhandlingen. Statens första uppgift vid utöfningen af sin finansmakt är att rusta sig för det finansår, den går till mötes, genom att ställa dess horoskop. Liksom den enskilde affärsmannen gärna på förhand beräknar sina resurser för att därefter kunna afpassa sin rörelses omfattning, söker äfven staten ordna sin hushållning under en gifven finansperiod genom att uppgöra en sannolikhetskalkyl öfver de utgifter och inkomster, som därunder kunna vara att vänta. En skillnad föreligger visserligen så tillvida, som den enskilde, hvilken måste rätta utgifterna efter inkomsterna, lägger beräkningen af dessa senare till grund för det hela, medan staten, som i främsta rummet har att sörja för statsbehofvens behöriga tillgodoseende, i regel går den motsatta vägen, d. v. s. först beräknar sina utgifter och sedan affordrar sina undersåtar ekonomiska bidrag i proportion därefter. Men det gemensamhetsdraget finnes dock,

att i båda fallen stadga sökes för en finansiell förvaltning genom en i förväg uppgjord hushållsplan, hvars debet och kredit skola balansera hvarandra. Det är denna statens hushållsplan, som med ett i den allmänt statsrättsliga terminologien häfdvunnet namn kallas budget.[1]

Nästa stadium utgöres af budgetens realisering under det löpande finansåret genom statsmedlens lyftande och användning för de olika ändamålen, *l'exercise*, som den träffande franska termen lyder. Hur intressant det första skedet än är i statsrättsligt hänseende genom den växelverkan mellan regering och representation, som däri försiggår, så faller dock från konkret förvaltningssynpunkt hufvudvikten på det senare, det hvarom nu är fråga. Här är det, som själfva det statsfinansiella lifvet pulserar, här gäller det icke längre en finansplan på papperet, utan dess motsvarighet i verkligheten. Af den nutida konstitutionalismens principer följer emellertid, att detta stadium icke kan vara det sista, utan måste åtföljas af ett tredje, i hvilket redovisning sker för finansåret, när detta föreligger som ett afslutadt helt. Då pröfvas genom *revision*, hur budgeten efterlefts, och på hvilka grunder eventuella afvikelser från densamma kunna stödjas.

* * *

Med det initiativ i budgetfrågor, som tillkommer regeringen,[2] följer äfven förpliktelsen för henne att i tillräckligt god tid före parlamentssessionens öppnande låta utarbeta det bud-

[1] Vid sidan af denna såväl debet som kredit omfattande betydelse användes uttrycket budget äfven för att beteckna vare sig inkomst- eller utgiftsberäkningen, och talar man sålunda om inkomst- liksom om utgiftsbudget. Se t. ex. Franqueville (III, 461, och f. ö. passim), som använder ordet i alla tre bemärkelserna. I England tages det i en trängre mening. Med budget förstås där den statsfinansiella öfversikt, *financial statement*, som skattkammarekanslern brukar lämna i committee of ways and means, och hvars kärnpunkt är inkomstförslaget, medan utgifterna behandlas helt summariskt. Språkligt sedt härstammar budget från det franska bougette, det latinska bulga = säck. Därmed åsyftades ursprungligen den påse, hvari skattkammarkanslern förvarade vid sådana tillfällen begagnade handlingar.

[2] Härom se ofvan ss. 81 ff.

getförslag, som där skall framläggas till behandling. Redan på detta förberedelsernas stadium visar sig, att den fordran på enhetlighet i budgetplaneringen, som lade initiativet i regeringens hand, sträckt sin centraliserande verkan ännu ett steg längre, genom att tilldela finansministeriet (*treasury*) en ledande ställning inom regeringen, hvartill åtminstone i Sverige icke finnes någon motsvarighet.[1]

Till att börja med är det sålunda *treasury*, som gifver första uppslaget till budgetberedningen. Därifrån utsändas nämligen hvarje år d. 1 oktober till de olika verken inom den civila förvaltningen (*civil services and revenue departments*) cirkulär med anmodan[2] att före den 1 december inkomma hvart och ett med förslag till sin utgiftsstat för det finansår, som begynner den 1 nästkommande april. Då det emellertid visat sig, att vissa stater icke kunna göras färdiga så långt före finansårets begynnelse, meddelas samtidigt en respittid till ett datum i januari, växlande alltefter parlamentssessionens begynnelse.[3] Till ledning vid arbetet bifogas formulär af olika slag. Ett innehåller, sålunda det löpande årets stat och vid sidan däraf kolumner för ifyllnad af de siffror, som uttrycka anslagsäskandena för det kommande; ett annat har till syfte att tjäna som underlag vid motiveringen af eventuella förändringar i staten och upptager därföre till jämförelse rubriker, som skola utvisa icke blott siffrorna från föregående års stat, utan äfven den verkliga medelåtgången inom området i fråga under de senaste finansperioderna.[4]

Det material, som sålunda från skilda håll inflyter till *treasury*, underkastas där den bearbetning och sammanställning, hvarur det budgetförslag, hvilket föreläggcs parlamentet, fram-

[1] I Sverige äro alla departementcheferna formellt sedt likställda i förhållande till budgeten. Hvar och en sköter i statsrådet föredragningen af sin hufvudtitel.

[2] Den är ställd till den funktionär (*accounting officer*), som för verkets räkenskaper. Se report on nat. exp. 1902 s. 191.

[3] Denna periodicitet infördes 1854. Förut hade finansåret räknats från andra data, i det att från och med år 1800 den 5 januari och dessförinnan Mikaelidagen (d. 29 sept.) räknats som finansårets slutpunkt; Franqueville III, 457.

[4] Se report on nat. exp. 1902 ss. 191 ff., där formulären äro aftryckta.

går som resultat. Den förberedande detaljpröfningen ombesörjes af en särskild funktionär, *the estimate clerk*, med biträde af en bland de yngre tjänstemännen (*junior clerks*). I tvifvelaktiga fall, och särskildt när det gäller nya anslag, sker hänvändning till chefen (*the principal clerk*) för den afdelning inom *treasury*, under hvilken departementet i fråga sorterar. Det på så sätt beredda förslaget underställes därpå sekreteraren för finanserna (*the financial secretary*),[1] som granskar det från politisk synpunkt, i dess allmänna drag och med afseende fästadt å hvad parlamentet kan komma att säga. Anser han ändringar böra vidtagas, sättes vederbörande departement i tillfälle att yttra sig däröfver, men i sista hand är det *treasury*, som på grund af sitt parlamentariska ansvar bestämmer, hvad som skall upptagas i det budgetförslag, som förelägges parlamentet.[2] *Treasury* uppträder således genom sina ledande män gent emot den öfriga civila förvaltningsorganisationen som sparsamhetens målsman och som en finansiell kontrollant, hvars medverkan är ett oundgängligt villkor, för att de anslagsäskanden, som framställas, skola komma under parlamentets pröfning.

Det förfaringssätt, som nu skildrats, har emellertid icke universell giltighet, utan är underkastadt en begränsning, redan antydd genom uttrycket *den civila förvaltningen*. Det är således endast *the estimates for civil services and for revenue departments*, som på detta sätt behandlas. Krigs- och sjöförsvarsdepartementen (*war office and admiralty board*) intaga en annan och friare ställning i förhållande till *treasury*, något som äfven visar sig vid uppgörandet af deras *estimates*. Detta sker nämligen icke i *treasury*. utan vederbörande militära departement uppgör själft förslaget till sin utgiftsbudget, och den granskning, som sedan kommer det till del från *treasury's* sida, är högst summarisk och begränsad till underordnade detaljer. Striden om de stora militära anslagsfrågorna utkämpas nämligen på annat håll. Eventuella meningsskiljaktigheter af sådan art ha vanligen en betydande politisk räckvidd och hänskjutas därföre först till premierministern och sedan — därest en sådan

[1] Härmed afses skattkammarkanslerns närmaste man, den. s. k. parlamentariske understatssekreteraren. Jfr. Anson II, 179.

[2] Report on nat. expend. 1902 s. 192.

åtgärd till enighets vinnande visar sig vara behöflig — till kabinettet, som äger att i sista hand afgöra saken. Där företräda således krigsdepartementens chefer *(the secretary of state for war* och *the first lord of the admiralty)* sina förvaltningsgrenar med full självständighet i förhållande till finansministern. Denna sidoordning iakttages äfven sedermera vid budgetens behandling i parlamentet, på sätt vid framställningen af detta parti närmare skall visas.

När sålunda dessa fyra stora utgiftsbudgeter eller — som man med ett svenskt uttryck skulle kunna säga — hufvudtitlar blifvit utarbetade, är också finansministern i det stora hela rustad att möta parlamentet. Detta påstående kan förefalla något egendomligt, sedt från synpunkten af det kontinentala budgetbegrepp, åt hvilket t. ex. den danska grundlagen i sin 48 § gifvit ett så typiskt uttryck genom sin där uppställda fordran, att förslaget till finanslag skall innehålla ett öfverslag öfver statens inkomster och utgifter. Men om äfven den engelska budgetbehandlingen i sin fortgång — på sätt sedermera skall visas — i realiteten tillgodoser denna fordran,[1] så kvarstår dock det beaktansvärda faktum, att förslaget till sin form alls icke motsvarar densamma. Först och främst äro dessa *estimates* endast och allenast utgiftsbudgeter; om någon dem balanserande inkomstberäkning är ännu icke tal. Och vidare, de upptaga icke samtliga statsutgifter[2] för året, utan blott en del däraf. Den engelska budgeten är nämligen så till vida en nettobudget, som endast vissa af statens inkomster och utgifter äro med nödvändighet parlamentets årliga pröfning och beslut underkastade. Man skiljer således mellan fasta och rörliga inkomster och dito utgifter, af hvilka de, som höra till det förra slaget, komma under behandling i parlamentet endast för den händelse, att någan ändring påfordras uti desamma.

Denna skillnad är, i hvad den vidkommer inkomsterna, redan förut antydd,[3] Den öfversikt af de olika inkomsttypernas

[1] Se nedan ss. 125 ff.

[2] Det bör kanske anmärkas, att här och i hela denna afdelning tages uttrycket *utgifter* i betydelsen af *beräknade* utgifter, d. v. s. hvad man med en svensk statsrättslig term kallar *anslag*.

[3] Se särskildt s. 39.

uppkomst och utveckling, som i föregående kapitel lämnats[1] gifver nämligen vid handen, att medan de flesta af den engelska kronans inkomster äro grundade på lagar, som gälla tills de i sedvanlig ordning ändras eller upphäfvas, finnas dock några, förnämligast inkomstskatten och tétullen, som bruka åtagas för begränsad tid.[2] I detta sammanhang kan framställlningen därföre begränsas till ett uppvisande af den relativa betydelse, de båda inkomstgrupperna hafva som underlag för den engelska budgeten.

Att det är de fasta inkomsterna, som lämna det största bidraget till statsutgifternas bestridande, kan man förmoda redan på den grund, att de, som nämndt, utgöra det stora flertalet. Deras öfvervikt så i antal som i statsfinansiell betydelse finner till god del sin förklaring i sambandet med kronans gamla vare sig ärftliga eller på suveränernas lifstid gifna revenuer. Men på alla punkter träffar detta dock icke in,[3] och då denna öfvervikt, trots att konungadömet för länge sedan ställt sina ärftliga revenuer till parlamentets disposition, dock alltjämt bibehålles, torde som härtill medverkande faktor få inräknas äfven en annan omständighet, den nämligen, att man på grund af den stora statsskuld, som England åsamkat sig, funnit lämpligt att till kreditens befästande hålla hufvudstocken af kronans inkomster oberoende af de årligen återkommande voteringarna i underhuset.[4] För närvarande utgöra de fasta inkomsterna omkring tre fjärdedelar af kronans samfällda inkomstbelopp.[5]

[1] Se ss. 35—48.

[2] Denna skillnad får emellertid icke fattas som något med hänsyn till de särskilda delarnes omfattning en gång för alla fixeradt. Själffallet finnes när som helst rättslig möjlighet att genom i vanlig lagform fattadt beslut öfverflytta en statsinkomst från den ena gruppen till den andra, och faktiskt förekomma sådana mellanformer som för viss tid gjorda tillägg till och förhöjningar i stående skatter. Se t. ex. de tilläggssatser i vissa tullar och acciser, som antogos i 1903 års finance act.

[3] Se ofvan ss. 40—45

[4] Jfr Tood-Walpole II, 221.

[5] Se financial statement 1905—1906 table VII, här aftryckt som bil. I; dess debet slutar på en beräknad totalinkomst af 142,454,000 £. Detta aktstycke är emellertid icke uppställdt efter motsättningen mellan fasta och rör-

Skärskådas nu utgifterna, befinnes proportionen mellan de båda grupperna vara rakt motsatt den, som förelåg på debetsidan. De rörliga utgifterna äro här de vida öfvervägande, i det att de uppgå till bortåt fyra femtedelar af slutsumman på kreditsidan.[1] De engelska benämningarna *consolidated fund services* (fasta utgifter) och *supply services* (rörliga utgifter) förtjäna nu sitt särskilda beaktande. Uppmärksammar man dem, undgår man nämligen ett nära till hands liggande misstag.

liga inkomster, utan har i stället de båda hufvudgrupperna: *receipts from taxes* (= skatter, direkta eller indirekta), *receipts from non-taxe revenue* (= post och telegrafmedel, domäners afkastning, utdelning af aktierna i Suezkanalbolaget m. m.). Detta skulle dock icke utgjort något hinder mot att genom addition och subtraktion ur dess siffror hämta de önskade upplysningarna om ifrågavarande proportionsförhållande, så snart de enskilda posternas hänförlighet till den ena eller andra inkomstkategorien är känd. Härvid möter emellertid den svårigheten, att tétullen ingenstädes i financial statement redovisas som en från öfriga tullar skild post. Den enda form, hvari den där omnämnes, är genom ett förslag, att i dessa satser göra en reduktion, som beräknas minska tullmedlens afkastning med 1,550,000 £. Den senaste uppgiften öfver tétullens afkastning före det nu ifrågasatta afdraget är från the statesman yearbook 1905 s. 48 och afser finansåret 1903—1904. Tétullen upptages där i rundt tal till 6,550,000 £. Antages samma siffra för det följande finansåret, skulle financial statement 1905—1906 innesluta rörliga inkomster till 36,000,000 £ (inkomstskatten 31,000,000 £ och tétullen 5,000,000 £), utgörande c. 25 % af inkomsternas totalbelopp. Ungefär samma proportion erhålles äfven, om man lägger uteslutande siffrorna från finansåret 1903—1904 till grund. I detta sammanhang må ock påpekas, att den i nämnda financial statement upptagna siffran för stämpelmedel *(stamps)*, 8,000,000 £ icke stämmer med den här ofvan å s. 41 närmast med stöd af i Almanach de Gotha lämnade uppgiften. Skillnaden beror därpå, att skatten på arf, testamenterade medel m. m. här inräknats, under det financial statement inbegriper dessa belopp under andra poster som estate etc. duties och miscellaneous.

[1] Financial statement 1905—1906 table VII upptager total estimated expenditure till 142,032,000 £, hvaraf 111,252,000 £ rörliga utgifter (supply services), d. v. s. något mer än 78 % af det hela. För finansåret 1903—1904 är proportionen 79 %. Det är emellertid att märka, att i såväl i financial statement som i appropriation act afses icke gross utan net estimates, och om betydelsen häraf se nedan ss. 115 ff. vid behandlingen af appropriations in aid. Dessa belöpa sig, om man medräknar endast de egentliga estimates för året 1905—1906 till (i runda tusental räknadt) 10,770,000 £. Ökas de båda ofvan angifna summorna för total estimates expenditure och supply services med detta belopp, erhålles i det fallet en proportion af 80 %.

Huru lätt föranledes man icke af de nyss angifna proportionerna och af motsatsen mellan fasta och rörliga inkomster och utgifter till den tron, att de fasta utgifterna bestridas af de fasta inkomsterna, att vidare det öfverskott af de senare, som därvid uppstår, användes jämte bevillningar för året till de rörliga, parlamentets årliga pröfning underkastade utgifterna, och att det är just en sådan nettopostering, som gifver den engelska finansplanen dess ofvan omförmälda karaktär af nettobudget. Helt och hållet ogrundad är en dylik uppfattning visserligen icke. Den innesluter det sanningsmomentet, att det belopp af bevillningar för året, som finansministern anser sig behöfva begära af parlamentet, fixeras och motiveras genom en sådan subtraktionsberäkning. Men detta betyder icke, att kronan skulle ha fria händer med de fasta utgifterna, och att parlamentets finansiella kontrollmyndighet skulle omfatta endast det till de rörliga utgifterna begränsade budgetpartiet. I den meningen är den engelska budgeten *icke* en nettobudget. Samtliga inkomster[1]

[1] Denna grundsats, om hvars häfdande med hänsyn till revenue departements ofvan s. 71 talats, har sin särskilda betydelse med afseende på sådana därunder hänförda verk som post och telegraf. Dessa redovisa sina bruttoinkomster, hvilka sålunda inflyta på debetsidan i financial statement, hvaremot deras förvaltningskostnader uppföras på kreditsidan bland estimates for revenue departements. Jfr ofvan s. 41 not 3. Helt och hållet har dock denna bruttobudgetens princip — eller, som den också kallas, universalitetsprincipen inom budgeten — icke kunnat genomföras. Af praktiska skäl utbetalas inom revenue departements lönerna åt där anställda funktionärer direkt af de inflytande medlen, och till exchequer inbetalas det därefter kvarstående nettot. Men dessa förvaltningskostnader betraktas som likviderade i förskott att återbetalas till exchequer af de anslag, som parlamentet beviljar under ifrågavarande hufvudtitel. De upptagas därföre på the estimates for revenue departements (se sess. print. pap. 1903, n:r 48), men då måste naturligtvis också inkomstredovisningen rättas därefter. Därför är också specialredogörelsen för inkomsterna (taxes and imposts, sess. print. pap. 1903, n:o 303) uppdelad i kolumner för särskild redovisning af såväl bruttot (gross receipt) som af det netto, hvilket uppstår efter afdrag af dels återbetalningar och arvoden (repayments and allowances), dels förvaltningskostnader. Se ibid. ss. 2 ff., 20 ff. Genom denna omföring i räkenskaperna har man med bibehållande af fullständighet i redovisningen lyckats undvika åtskillig omgång vid den kontanta likviden i fråga. Jfr Todd-Walpole II, 201 ff. Hatscheks på Todd stödda uttalande härom (s. 501) är, som af en jämförelse med ofvanstående torde framgå, om icke direkt oriktigt, dock vilseledande genom sin ofullständighet. Jfr äfven Anson II, 347.

och utgifter, så fasta som rörliga,[1] upptagas på tabläerna i den öfversiktliga redogörelse för statsfinanserna, som skattkammarkanslern lämnar parlamentet[2] och hvilken är känd under namn af *financial statement*, och i samma utsträckning aflägges redovisningen för och utöfvas kontrollen af parlamentet eller dess förtroendemän. Samtliga inkomster inflyta nämligen till *consolidated fund*,[3] samtliga utbetalningar ske från *exchequer account* i Englands och Irlands banker alldeles oafsedt, ur hvilka inkomstkällor medlen flutit; alla kronans likvider i vare sig debet eller kredit ske således under generalkontrollörens öfveruppsikt.[4]

De nu förutskickade anmärkningarna ställa uttrycket *consolidated fund services* i dess rätta ljus. Det kan uppenbarligen *icke* betyda, att särmärket för de därmed betecknade statsbehofven skulle utgöras af den inkomstkälla, hvarur medlen tagas till deras täckning, då ju *consolidated fund* ej är någon inkomstkälla i specifik och egentlig mening, utan en kronans samlade fond, på hvilken äfven *supply services* äro anvisade. Dess innebörd är i stället den, att de medel, som påfordras för de så betecknade statsändamålen, få utan vidare utanordnas från *consolidated fund*, enär hemul[5] därför finnes i stående lagar.[6] Ge-

[1] Om den begränsning med hvilken detta uttalande är att förstå se ofvan s. 70 not.

[2] Härom se närmare nedan s. 126

[3] Jfr ofvan s 68.

[4] Jfr nedan ss. 159 ff., där samma fråga belyses i annat sammanhang.

[5] Jfr May parl. pract. s. 560.

[6] T. ex civil list act, national debt act etc. Jfr Anson II, 340. Hufvudgrupperna af consolidated fund services äro följande: räntor och annuiteter på statsskulden; civillistan; apanager till olika medlemmar af den kungliga familjen och pensioner till enskilda förtjänta personer; löner och arvoden till diverse funktionärer och institutioner (t. ex. speakern, generalkontrollören och hans närmaste man, vissa universitet för vissa tjänsteposter); domare af olika grader, från de 4 lords of appeal in ordinary till police courts (äfven sherifferna och deras ställföreträdare inbegripas under rubriken courts of justice); diverse (miscellaneous services) statskasselikvider till kommunerna (payments to local taxation accounts), utgående alltsedan den genom local government act af 1888 företagna reformen. Se finance accounts (sess. print. papers n:o 219 ss. 37—71), där för hvar post äfven den ofta rätt gamla lag finns åberopad, som utgör rättsgrunden för densamma. Om likviderna till kommunerna jfr uttalandena i report on nat. expend. 1902 ss. 212, 223.

neralkontrollören behöfver således här icke afvakta tillkomsten af någon af de legislativa akter, i hvilka parlamentet sammanfattar sina periodiska medelbevillningar[1], för att genom sin påskrift legalisera utanordningen, något, som däremot vid *supply services* är en oafvislig nödvändighet. Då de sistnämnda tillsammantagna[2] bilda de ofvan berörda *estimates*, blir det ock tydligt, hvarför finansministern just till dessa kan begränsa den del af budgetprepareringen, som bör vara afslutad vid den tidpunkt, då parlamentets arbete tager sin början.

* * *

Härmed äro de allmänna förutsättningarna för budgetpröfningen i parlamentet angifna. De sätta äfven sin prägel på den procedur, med hvilken förhandlingarna därom inledas. Detta sker nämligen icke — såsom i andra länder vanligen är fallet — genom öfverlämnande af ett fullständigt finansförslag. Det första uppslaget gifves i stället genom några allmänt hållna stereotypa fraser i trontalet vid parlamentets öppnande, hvilket, som bekant, äger rum hos lorderna i närvaro af underhusets särskildt tillkallade och vid öfverhusets skrank stående ledamöter. Suveränen — eller i händelse af förhinder för honom hans ställföreträdare — vänder sig därvid till dessa senare med begäran om medelbevillning och ger samtidigt tillkänna, att *the estimates* skola blifva dem förelagda.[3] Underhusets första åtgärd med anledning häraf är att votera en adress till kronan, hvari det likaledes i allmänna

[1] Härom se nedan ss. 125 ff.

[2] Financial statement för 1905—1906 upptager under supply services följande poster: army, navy, civil services, customs and inland revenue, post office, telegraph service, packet service. Af dessa hafva de tre förstnämnda, som bekant, hvar och en sina estimates; de återstående fyra sammanfattas i estimates for revenue departements; se sess. print. pap. 1903 n:r 43, 48, 49.

[3] Af referatet hos May parl pract. ss. 515, 554, 569 att döma, synes denna passus i trontalet innehålla dels begäran om grants of aid (= bevillningarna för året), dels om grants of supply for the public service of the financial year (= anslagen för de rörliga statsbehofven), och i nära anslutning till denna begäran står då förklaringen, att de budgeter (estimates), i hvilka dessa statsbehof äro sammanfattade, skola framläggas till pröfning.

ordalag, betygar sin villighet att tillmötesgå den i trontalet gjorda framställningen. I omedelbar anslutning härtill fattar det därefter — utan debatt och utan att något uppskofsförslag får ställas, således som en självklar formsak — tvenne resolutioner, af hvilka den ena går ut på, att huset en viss angifven dag skall konstituera sig som *committee of supply*, och den andra innehåller motsvarande beslut med afseende på *committee of ways and means.*[1]

Dessa båda resolutioner bilda uppränningen och så att säga stommen till hela den sedermera följande budgetbehandlingen i underhuset. De kräfva därföre en närmare belysning. Inledningsvis må då anmärkas, att de tvenne nyssnämnda kommittéerna exemplifiera en för den engelska parlamentsproceduren karakteristisk utskottstyp, vida skild från den vanliga, hvars särmärke är det trängre representativa urvalet. De äro icke delegationer inom huset, utan äro till sin sammansättning identiska med detta, äro huset självt, arbetande under en annan ordförande än den vanlige och i friare former[2] än de, som gälla, när huset självt sitter. När beslut fattats, att huset skall — som det heter — *resolve itself into a committee of the whole house*, lämnar den ordinarie talmannen sin plats, och öfverläggningarna fortgå under ledning af den nye ordföranden.[3] När de afslutats, sker åter ombyte på talmanstolen, och kommittéens ordförande aflägger redogörelse *(report)* till *speakern* för kommittéarbetets resultat. På detta stadium *(report stage)* följer husets under *speakerns* presidium fattade beslut öfver kommitténs förslagsvis afgifna resolutioner.

Af dessa *committees of the whole house* äro *the committee of supply* och *the committee of ways and means* tvenne synner-

[1] Se underhusets standing order af 28/7 1870, May parl. pract. s 832. Standing orders 1903 n:r 14 s. 6.

[2] En hvar medlem har sålunda rätt, att när huset är i kommitté, taga till ordet huru många gånger som helst

[3] Denne är i regel densamme i alla under en session hållna kommittéer af hela huset. I underhuset kallas han *chairman of the committee of ways and means* och är samtidigt vice talman, *deputy speaker* (se May parl. pract. ss. 191, 570). I öfverhuset, som på grund af sin särställning till budgeten hvarken har committee of ways and means eller committee of supply, kallas denne ordförande *chairman of the committees.*

ligen viktiga exemplifikationer. I den förra finna de fyra utgiftsbudgeterna *(estimates)*, i den senare inkomstfrågorna för året sin preliminära behandling, och i det stora hela kan sägas, att det är i dessa båda kommittéer, som realitetspröfningen af regeringens budgetförslag egentligen försiggår. Hvad befogenheterna vidkommer, motsvarar *committe of supply* på sätt och vis vårt svenska statsutskott, *committee of ways and means* åter bevillningsutskottet, men med hänsyn till arbetsmetoden är skillnaden, äfven frånsedt olikheten i sammansättningen, icke oväsentlig.

I Sverige har regeringen, sedan dess proposition väl är aflåten, icke förrän vid den slutliga debatten i kamrarna något tillfälle att genom sin sakkunskap, sin personliga auktoritet, påverka frågans lösning. Dessförinnan har förslaget emellertid undergått den förberedande behandling i utskottet, som i de flesta fall afgör dess öde. För ett ministrarnas deltagande i denna från offentlighetens kontroll undandragna beredning känner den svenska riksdagsordningen icke blott icke någon form, den reser ett bestämdt hinder däremot genom förbudet för statsrådsledamot att sitta i utskott.[1] Att uppvisa de historiskt gifna förutsättningarna och skälen för denna på ett visst motsatsförhållande mellan regering och riksdag hvilande separation faller utom ramen för detta arbete. Här må i stället jämförelsevis framhållas, att den samverkan mellan de båda främsta statsorganen, som sakens natur så ofta kräfver, i England icke behöfver åstadkommas på de privata förhandlingarnas väg. För den engelska parlamentarismen, som på ministerposterna ville se underhusmajoritetens förtroendemän, faller det sig helt naturligt, att dessa deltaga äfven i frågornas förberedande behandling i kommittéerna. Härigenom åstadkommes ett samarbete mellan regering och representation, hvilket, prägladt af samma offentlighet som den, hvilken gäller med afseende på husets definitiva förhandlingar, länder båda parterna till fördel. Ministrarna kunna följa sina förslags parlamentariska öde från begynnelsen till slutet, formellt sedt[2] är det ju de, som väcka

[1] Se § 43 af 1866 års R. O.
[2] Jfr nedan s. 121.

(move) dem i kommittéerna, och de ha alltjämt tillfälle att träda in till deras belysning och försvar. Parlamentet åter har i vederbörande fackministers deltagande i beredningen största möjliga garanti för, att från dess sida lämnade uppslag blifva tillgodosedda och iklädda en för den verkställande myndigheten antaglig form.

Innebörden af detta samarbete kan äfven uttryckas så, att budgetberedningen i *committee of supply* och *committee of ways and means* försiggår — alldeles oafsedt det formella dirigerandet från ordförandeplatsen — under ledning af de kabinettets medlemmar, som däri äro direkt intresserade. Den självständighet i förhållande till *treasury*, som åtnjutes af de båda militära departementen, medför, att det är dessas chefer, som försvaret för *army* och *navy estimates* förnämligast åhvilar; för öfriga delar af budgeten[1] svarar däremot skattkammarkanslern, *the chanceller of exchequer*. Men om sålunda ministrarnas inflytande, tack vare detta arbetssätt, blir stort, så proportioneras också ansvaret därefter, och hvad nu anförts om regeringens ställning till budgetberedningen i parlamentet, är endast ett ytterligare vittnesbörd om den konsekvens, med hvilken engelsmännen genomföra den princip, som ofvan[2] påvisats vid behandlingen af regeringens budgetinitiativ.

Äfven på ett annat sätt kommer denna grundtanke till uttryck vid regleringen af de båda nyssnämnda kommittéernas verksamhet, och det i en form, som därjämte vittnar om engelsmännens förmåga att på samma gång fasthålla en nedärfd yttre apparat och smidigt anpassa den efter det moderna statslifvets kraf. Trots att det torde finnas få representativa förförsamlingar i världen, hvilka i sin finansreglerande verksamhet visat sig i så hög grad som det engelska parlamentet genomträngda af medvetandet, att det är en statsplikt de fylla, användas dock alltjämt de gamla termerna *aids* och *supplies* som beteckningar på de medel som beviljas. De ha sina rötter i det för länge sedan försvunna åskådningssätt, enligt hvilket dessa bevillningar voro *precaria*, voro på frivillighetens väg tillkomna

[1] D. v. s. civil services estimates och inkomstberäkningen.
[2] Se s. 81.

gåfvor. Den nutida omskrifningen af denna medeltida uppfattning återfinnes i den vid framställningen af budgetinitiativet anförda satsen: underhuset beviljar pengar endast på kronans begäran, och dess betydelse för utbildningen af verksamhetsformerna i *committee of supply* är större än man vid flyktigt påseende skulle kunna tro. Det är nämligen på grund af kronans i trontalet gjorda anhållan om medelbevillning, som underhuset fattat den resolution, hvilken gifvit upphof åt denna kommittée. För att dess arbete skall knnna fortgå utan afbrott, måste den alltjämt bevara sambandet med denna yttersta rättsgrund. Genom iakttagande af vissa formaliteter[1] hålles den lefvande och i rättslig kontinuitet, så länge dess verksamhet behöfves, d. v. s. så godt som hela parlamentssessionen igenom. Uraktlåtes detta, måste kronans initiativ ånyo påkallas och ny medelframställning antingen genom trontal eller i form af kungligt budskap *(message)*[2] af henne erhållas, innan en ny kommitté kan konstitueras.[3]

[1] En committe of the whole house anses nämligen icke äga rätt att ajournera sina sammanträden, utan beror i detta hänseende af huset själft. Om således kommittén vid ett sammanträdes slut ej medhunnit sin uppgift, utan anser sig behöfva fortsätta en annan dag, måste dess ordförande i sin redogörelse till talmannen omnämna detta förhållande och anhålla om husets tillåtelse därtill, eller som den i underhuset använda termen lyder: *report progress and ask leave to sit again*. Se May parl. pract. ss. 368, 528, 575. Detta är emellertid generell regel för alla kommitéer af hela huset, men ett exempel på en formalitet särskildt afsedd att bevara kontinuiteten i committee of supply erbjuder förfarandet vid de tillfällen, då speakerns proposition till huset att förvandla sig i kommitté blifvit undanröjd genom antagandet af ett ändringsförslag (amendment). I så fall måste detta undanröjda nummer på dagordningen *(the order of the day for the committee of supply)* återupplifvas genom omedelbart därefter framställdt förslag, att huset måtte antingen samma eller en följande dag förvandla sig i committee of supply. Se May parl. pract. s. 575. Om betydelsen af *orders of the day* se nedan s. 122.

[2] Denna form brukar användas, när kronan vill göra en medelframställning af mera tillfällig natur, och som afser ett ändamål, hvilket af en eller annan anledning kommit att stå utanför den reguliära budgetregleringen. Se May parl. pract. ss. 524, 555.

[3] Se May parl. pract. ss. 575, 587 och Cox s. 170. Huruvida samma betraktelsesätt äfven tillämpas, — som man på grund af likheten i uppgift skulle kunnat vänta, — äfven på committee of ways and means, framgår ej af dessa arbeten. Af May parl. pract. s. 575 not 3 synes emellertid, att det åtminstone i ett fall kommit till användning äfven i denna kommitté.

Å andra sidan är det äfven sörjdt för, att underhuset icke blir öfverrumpladt i budgetväg, utan får tillräckligt rådrum för öfvervägande af de olika anspråk, som härvidlag ställas på detsamma. Först och främst verkar själfva arbetssättet, med en förberedande granskning i kommitté, som en ganska kraftig garanti i denna riktning. Dess införande är af rätt gammalt datum. Redan år 1707 fastslogs nämligen genom en *standing order* af 29 mars, att huset icke skulle upptaga något förslag om medelbevillning till pröfning[1] annorstädes än i en kommitté af hela huset,[2] och år 1821 utsträcktes denna regel till att omfatta äfven husets egna i form af adresser till kronan[3] tagna initiativ till statsutgifter.[4]

Men man har icke stannat härvid. Genom *standing order* af 20 mars 1866[5] bestämdes nämligen, att förslag af ifrågavarande art icke skulle omedelbart efter kommitté-ordförandens

[1] D. v. s. förberedande pröfning, då det slutliga afgörandet för husets del sker i dess egen session under speakerns ledning. Lydelsen af denna standing order är följande: *this house will not proceed upon any petition, motion, or bill, for granting any money, or for releasing or compounding any sum of money owing to the crown, but in a committee of the whole house.* May parl. pract. s. 833; Standing orders 1903 n:o 67 s. 13.

[2] Enligt Cox s. 170 skulle detta villkor om förutgående kommittébehandling blifvit stadgadt genom standing order redan år 1667. Därom förmäler emellertid May intet, ehuru han i sin förteckning flerestädes upptager dateringarna på de standing orders, som successive äro gifna om samma ämne. I not 2 ibid. upplyser emellertid Cox, att före 1667 brukade medelbevillningsfrågor ofta hänvisas till select committees, och det är kanske afbrottet i denna praxis, hvilket för Cox står som hufvudsaken i förändringen af år 1667. Är detta antagande riktigt, skulle således kommittébehandling i hela huset i stället för i select committee, när en förberedande pröfning ansågs behöflig, hafva stadgats år 1667, medan den år 1707 gjordes till en konstitutionell nödvändighet i alla the house of commons underställda budgetfrågor.

[3] Härom se ofvan s. 84 not 1.

[4] Se May parl. pract. s. 833; standing orders 1903 n:o 69 s. 14.

[5] May parl. pract. s. 833 stand. ord. 1903 n:o 71 s. 14. Denna standing order är samtidig med den, hvilken på sätt ofvan s. 43 är nämndt, preciserade husets ställning till kronans budgetinitiativ, och dess bärvidd är äfven densamma, d. s. v. den afser icke blott förslag, som utmynna i ett anlitande af consolidated fund, utan äfven sådana, som hänvisa till medel, hvilka parlamentet förutsättes skola särskildt anskaffa.

redogörelse utan först på en senare dag af huset företagas till afgörande. Endast i undantagsfall af särskildt trängande beskaffenhet medgifves befrielse från denna regel.[1]

Af hela denna procedur med förberedande budgetgranskning i kommittéer af hela huset följer som en självklar sak, att regeringen icke behöfver framlägga sina *estimates* förr, än huset konstituerat dessa sina kommittéer. Men sitt beslut härom fattar detta, som redan är nämndt, genast vid sessionens början, utan att någon tidsförhalande debatt däröfver medgifves, och dessutom har det genom en resolution af den 19 februari 1821 fixerat den tid, inom hvilken budgeternas framläggande skall taga sin begynnelse. Samlas parlamentet före jul, skola *army* och *navy estimates* senast den 15 januari vara underhuset förelagda. För den händelse, att det samlas efter jul, är fristen bestämd till tio dagar efter *committee's of supply* konstituering. Denna regel gäller enligt resolutionens bokstaf[2] endast de *militära* hufvudtitlarna, och de två återstående, *estimates for civil services and revenue departements* torde i regel äfven inlämnas något senare. En år 1857 från parlamentshåll uttalad önskan om deras föreläggande redan vid sessionens begynnelse har visats stöta på praktiska svårigheter vid genomförandet.[3]

För att betydelsen af den nu följande budgetbehandlingen i *committee of supply* och i huset självt skall framstå i tillräcklig belysning, kräfves emellertid en öfversiktlig redogörelse[4] för det system, enligt hvilket dessa *estimates* äro uppställda. Inledningsvis må den anmärkningen förutskickas, att de äro mycket vidlyftiga och detaljerade samt försedda med allehanda tablåer, sammanställningar och utredningar, afsedda att belysa själfva budgetförslaget.[5]

[1] Se May parl. pract. ss. 529, 590; Todd-Walpole II, 215, 221.

[2] Den är aftryckt hos Todd-Walpole II, 204.

[3] Todd-Walpole II, 204.

[4] Till grund läggas estimates för 1903—1904, de senaste, som för detta arbete kunnat göras tillgängliga. Växlingarna från det ena året till det andra torde icke vara af beskaffenhet att nämnvärdt påverka sifferproportionerna, än mindre det typiska i själfva uppställningen.

[5] Af estimates för 1903—1904 upptager den största, civil services, öfver 500, den minsta, revenue departements, 163 foliosidor.

Army och *navy estimates* äro uppställda efter samma hufvudgrunder. De sönderfalla i ett jämförelsevis begränsadt antal anslagsgrupper, sammanhållna till en enhet genom en gemensam rubrik, kallad *vote*. *Army estimates* räkna sålunda på en slutsumma af 34,245,000 £ 16 *votes*,[1] *navy estimates* på en slutsumma af 34,457,500 £ 15 *votes*. Först lämnas en tablå *(abstract)* öfver samtliga *votes* med angifvande af deras olika ändamål och slutsummor. Sedan kommer specifikationen, *vote* för *vote*. Hvarje sådan afdelning börjar med ett summariskt angifvande af ändamålet, och därefter nämnes totalbeloppet af därtill beräknade medel. Sedan uppräknas, likaledes med bifogad ändamålsbeteckning, de underrubriker *(subheads)*, som förklaras skola läggas till grund för den blifvande redovisningen. Men detaljeringen är icke härmed slutförd, utan fortsättes ännu ett steg genom underrubrikernas upplösning i specialposter.[2] Här är

[1] Häri är budgeten för artilleriet (*ordnance factories*, d. v. s. närmast artilleriverkstäderna och därmed sammanhängande teknisk och civilmilitär förvaltning) icke inräknad. Det lämnas nämligen en särskild ordnance factories estimate, hvilken dock på grund af sitt ringa omfång (7 foliosidor, se sess. print. papers 1903 n:o 44) är att anse som ett slags supplement till army estimate, med hvilken den ock sammanföres i den slutliga appropriation act.

[2] Till ytterligare belysning lämnas följande utdrag ur vote 1 af army estimates:

VOTE 1.

PAY, &c. OF THE ARMY (GENERAL STAFF, REGIMENTS, RESERVE AND DEPARTMENTS).

I. ESTIMATE of the Sum, which will be required in the Year ending 31 st March 1904, to defray the EXPENSE of the PAY, &c. of the ARMY (GENERAL STAFF, REGIMENTS, RESERVE, AND DEPARTMENTS).

Nine Million Six Hundred and Forty-seven Thousand Pounds.

specialiseringen i regel drifven ända ned till själfva de konkreta statsbehofven, så att man mötes af enkla eller sinsemellan likartade poster, t. ex. anslaget till ett gifvet ämbete eller till en viss grupp af samma slags ämbeten. Detta hindrar dock icke att klumpsummor förekomma, som understundom ha den betydenheten, att man ansett nödigt belysa dem genom specialtabläer.[1] Men denna sista specialisering är icke af genomgående karaktär, inverkar icke på hufvudtitlarnes genom uppdelningen i lagren I, II och III bestämda byggnad, utan dess produkter framträda närmast som ett slags appendix till afdelning III.

Skillnaden i uppställning mellan *estimates for civil services* och de båda redan behandlade hufvudtitlarna är betingad af både kvalitativa och kvantitativa hänsyn. Denna *estimate* är så mycket, större än de andra och omfattar så många sinsemellan olikartade statsbehof, att man för redans och öfverskådlighetens skull funnit lämpligt att uppdela den i klasser. Dessa äro till

II. SUBHEADS under which this vote will be accounted for.

	1903—04	1902—03	Increase	Decrease
	£	£	£	£
A.—Pay, &c. of general staff . . .	280,000	628,370	—	348,370
B. (o. s. v inalles 31 subheads, hela alfabetet igenom med anlitande äfven af dubbla bokstäfver)	—	—	—	—
Total gross estimate . . £	10,692,000	20,099,870	—	9,407,870
Deduct.—				
Z.—Appropriations in aid	1,045,000	1,152,000	—	107,000
Net total . . £	9,647,000	18,947,870	Net dec. £	9,300,870

III. DETAILS of the Charges under the foregoing heads.

A.—Pay, &c. of general staff, (och så följer först för A en specifikation på nära en hel foliosida, och sedan för öfriga subheads; samtliga specifikationer under afd. III upptaga 14 foliosidor). Om betydelsen af appropriations in aid, se nedan s. 114.

[1] Se t. ex. navy estimate under vote 1.

antalet sju,[1] och hvar och en af dem är byggd så, som om den vore en särskild *estimate*. D. v. s. en hvar klass är uppdelad i numrerade anslagsgrupper, öfver hvilka visserligen rubriken *vote* icke står tryckt, men som för öfrigt ha alldeles samma formella prägel som votes inom *army* och *navy estimates*.[2] Som afdelning I kommer sålunda uppgiften på slutsumman af alla till ändamålen inom gruppen af parlamentet äskade medel *(total net estimate)*; sedan komma *subheads* som afdelning II; och så till sist *details of foregoing* som afdelning III. Denna de sju klassernas självständiga särställning inom *civil services estimates* åskådliggöres äfven genom urkundens yttre utstyrsel, i det att den typografiska gränsen mellan de olika klasserna utmärkes genom inhäftade blåa mellanlägg. Den kommer slutligen till synes i *appropriation act*, på sätt i annat sammanhang närmare skall belysas.[3] I spetsen för hvar klass står en tablå upptagande de olika *votes* och därtill hörande slutsummor, jämförda med motsvarande siffror för föregående års budget. I inledningen till hela hufvudtiteln lämnas däremot en öfversikt, som sammanställer klassernas slutsummor på samma sätt, som i *army* och *navy estimates* sker genom tablån öfver votes. Det belopp, som utgör slutsumman för hela *civil services estimate net)* är 26,561,033 £.

Estimates for revenue departments skilja sig åt i fem afdelningar, en för hvart och ett af hithörande förvaltande verk eller dess underafdelningar.[4] Dessa fem grupper svara i budgettekniskt hänseende mot *votes* inom *army* och *navy estimates*, med hvilka denna hufvudtitel för öfrigt öfverensstämmer i afseende

[1] I Public works and building; II salaries and expenses of civil departments; III law and justice; IV education, science and art; V foreign and colonial service; VI non effective and charitable services; VII miscellaneous.

[2] Första klassen har 14, andra 40, tredje 22, fjärde 13, femte 5, sjette 5 och sjunde 4 votes. Sjette och framför allt sjunde klassernas votes bruka emellertid vexla något i antal.

[3] Se nedan s. 139.

[4] 1) customs, 2) inland revenue, 3) post office, 4) post office packet service, 5) post office telegraphs.

på uppställningen. Sålunda kommer t. ex. under rubriken *customs* först gruppens slutsumma som afdelning I, så *subheads* som afdelning II och sist *details of foregoing* som afdelning III. Likaså lämnas en inledande tablå öfver det hela, uppställd på samma sätt som de under öfriga hufvudtitlar befintliga. Dess slutsumma *(net)* går löst på 18,517,220 £.

Ett samtliga hufvudtitlar genomgående drag är, att anslagsäskandena för det instundande finansåret i så stor utsträckning som möjligt ställas jämsides med motsvarande siffror i den budget, som parlamentet närmast förut beviljat, på sätt utdraget i noten å sidan 112 utvisar. Därsammastädes exemplifieras emellertid äfven ett annat characteristicum för de olika estimates, som är af vida mer svårtolkad beskaffenhet, nämligen de s. k. *appropriations in aid.* Det ekonomiska underlaget för dessa inom alla fyra hufvudtitlarna förekommande poster utgöres af diverse inkomster *(extra receipts)*, som komma olika förvaltningsgrenar till del oberoende af parlamentets bevillning. Ofta nog äro de af tillfällig natur, som t. ex. medel härflytande ur försäljning af kronans tillhörigheter, i andra fall äro de, om än till växlande belopp, dock alltid påräkneliga, som förhållandet är med vissa ersättningar från en förvaltningsgren till en annan för gjorda prestationer,[1] afkastningen af kronans verkstäder etc. Före 1881 inbetalades dessa extraordinarie medel till *exchequer*, liksom allt fortfarande sker vid finansårets slut med hos departementen innestående kassabehållningar. Men denna skenbarligen så enkla och naturliga praxis befanns medföra åtskilliga olägenheter. *Dels* blef den icke konsekvent genomförd, i det att mindre på detta sätt inflytande belopp direkt togos i anspråk af vederbörande departement för dess ändamål och sålunda undandrogos såväl *exchequers* förvaltning som parlamentets statsregleringsmyndighet; *dels* fick budgeten härigenom en form, hvilken lät statens utgifter framstå som större, än de voro i verkligheten,

[1] T. ex. ersättning till krigsdepartementen från Indiska regeringen och från kolonierna för hafda militära kostnader. Se härom report on nat. expend. 1902, s. 224, och army estimates 1903—1904 vote 1 s. 38, och d:o navy estimates vote 1 s. 21.

dels saknade vederbörande departement hvarje eggelse till att uppdrifva afkastningen af dylika inkomstkällor så långt, som sig göra lät.[1] De nu anförda skälen för förändringen synas en utomstående icke vara synnerligen vägande, men de vunno afseende,[2] och nyssnämnda år infördes det system, som sedan dess alltjämt tillämpats.

Enligt detta göres för hvart departement, som har sådana tillgångar att påräkna, en kalkyl däraf i förväg för finansåret. Beloppet anslås (approprieras) därefter till departementet som ett bidrag, en hjälp till bestridande af i dess budget upptagna utgifter. Däraf namnet *appropriations in aid.* I den utsträckning dessa *extra receipts* behöfva anlitas till täckning af *appropriations in aid*, stanna de således i förvar hos vederbörande departement. Endast det eventuella öfverskottet måste inbetalas till *exchequer*.[3] Man får således inom samtliga *estimates* *dels* en bruttobudget *(gross estimate)*, upptagande under hvarje vote de i verkligheten beräknade anslagen, hvilka alltså stå bokförda gent emot *subheads*, *dels* en nettobudget *(net estimate)*, som konstrueras fram därigenom, att från slutsumman af *subhead's* anslagsposter drages det belopp, med hvilket *appropriations in aid* äro uppförda under ifrågavarande *vote*.[4] I öfversiktstabellerna *(abstracts)* för de olika hufvudtitlarna uppföras för hvarje *vote*[5] i första kolumnen *gross estimate* (= de verkliga anslagsposternas slutsumma), i andra kolumnen *appropriations in aid*, och i den tredje *net estimate*. Den siffra,

[1] Sir E. W. Hamiltons uppgift i report on nat expend. 1902 s. 223 f. Jfr nedan s. 144 not 3.

[2] Reformens egentliga målsman var dåvarande Mr, sedermera lord Goschen.

[3] Se public accounts and charges act 1891, section 2; 54 & 55 Vict. ch. 24 s. 2. Jfr äfven Hatschek s. 476.

[4] Jfr utdraget å s. 112, noten.

[5] Inom civil services estimate för hvar klass.

som står i första kolumnen, svarar således mot summan af dem, som stå i andra och tredje.[1]

Af det sagda framgår, att det är *net estimate*, som upptager de till sist utbalanserade slutsummorna och utvisar budgeträkningens facit. Dess poster äro, trots att det nu är fråga om budgetens utgiftssida, icke anslagsposter i egentlig mening. De angifva *icke*, huru mycket får utgifvas till det ändamål, vid hvilket de är fästade, *utan* huru stort det tillskott af medel — utöfver *appropriations in aid* — är, som kronan anser sig behöfva begära af parlamentet, för att ändamålet i fråga skall kunna bli tillgodosedt. De verkliga anslagsposterna hvila således till icke oväsentlig del på medel, beviljade icke af parlamentet, utan af *treasury*.[2] Betydelsen häraf faller särskildt i ögonen inom *ordnance factories estimate*. Dess *gross estimate 1903—1904* belöper sig till 4,155,000 £, fördelade i sju olika anslagsposter (*subheads*). När härifrån dragas *appropriations in aid* som den åttonde och sista *subhead* med 3,900,000 £, återstå blott 255,000 £ för parlamentets bevillningsmyndighet. Totalbeloppet för

[1] Följande utdrag ur »abstract of army estimates 1903—1904» må anföras till belysning af det i texten sagda:

ABSTRACT OF ARMY ESTIMATES, 1903—1904
including SOUTH AFRICAN COMPENSATION CLAIMS.

Votes Nos.		Net expenditure, 1901—1902
	II.—EFFECTIVE SERVICES:	£
1	PAY, &c. OF ARMY (General Staff, Regiments, Reserve and Departments)	22,573,953
(2, o. s. v. till och med 16)		—
	TOTAL EFFECTIVE AND NON-EFFECTIVE SERWICES	92,660,874

[2] En engelsk kritikers, Mr Gibson Bowles' uttryck i report on nat. expend. 1900 s. 213.

appropriations in aid för samtliga här behandlade *estimates* utgör 10,772,915 £.

Förutsättningen för att detta system skall kunna fungera korrekt och medföra exakta finansförvaltningsresultat, är uppenbarligen den, att räkenskapskontrollen öfver förvaltningen af de inkomstkällor, som lämna *appropriations in aid*, har en sådan effektivitet, att den kan med samma säkerhet som ifråga om de af parlamentet beviljade medlen garantera hela afkastningens tillvaratagande och användning i öfverensstämmelse med budgeten. Att så äfven måtte vara fallet, synes framgå af det meningsskifte, hvartill nu skildrade praxis gifvit anledning.[1] Somliga af de punkter, som i denna kontrovers beröras, äro emellertid af den natur, att de lämpligast behandlas i samband med framställningen af systemets konsekvenser med afseende på *appropriation act*.

Dessa *estimates* bilda stommen för hela den följande budgetbehandlingen i *committee of supply*. Inom hvar särskild *estimate* tagas dess stora underafdelningar *votes* som ett sammanhängande helt upp till pröfning. Detta får emellertid icke fattas så, som om kommittéens verksamhet bestode allenast i att utan

ABSTRACT OF ARMY ESTIMATES, 1903—1904
including South African Compensation Claims.

1903—1904			1902—1903			Increase on net estimates.	Decrease on net estimates.
Gross estimate	Appropriations in aid.	Net estimate.	Gross estimate.	Appropriations in aid.	Net estimate.		
£	£	£	£	£	£	£	£
10,692,000	1,045,000	9,647,000	20,099,870	1,152,000	18,947,870	—	9,300,870
—	—		-	—	—	—	—
37,619,489	3,374,489	34,245,000	73,801,512	4,495,799	69,305,713	—	36,060,713

[1] Redogörelsen därför finnes i report on nat. expend. 1902 ss. 212—214, hvarest återgifves en inlaga af Mr T. Gibson Bowles, ledamot af underhuset. Han kritiserar

vidare votera dessa stora klumpsummor. Väl händer det ytterst sällan, att underhuset sätter ned de af regeringen begärda anslagen, och de prutningar, som någon gång ske, äro i regel mycket obetydliga till sina belopp,[1] men *formen* för budgetbe-

skarpt det 1881 införda systemet, hvilket han anser innebära en återgång till det fördärfliga, som rådde före Gladstones reform af 1854 och exchequer and audit act 1866 (se härom ofvan s. 71). Att hans uppfattning i denna del ej är riktig, framgår af den förklaring, sir E. W. Hamilton afgifvit i report on nat. expend. ss. 223 ff. Han försäkrar nämligen — visserligen utan närmare angifvande af de grunder, på hvilka han stöder sitt påstående — att om dessa extra receipts skulle afkasta mer, än som beräknats vid fixerandet af appropriations in aid, så måste detta öfverskott öfverlemnas till exchequer. Hans försvar för den nu rådande regimen är f. ö. mera framgångsrikt, när han visar, att treasury i parlamentets egna beslut haft hemul för sina åtgöranden, än när det gäller själfva sakfrågan, d. v. s. denna regims förhållande till sunda budget- och finansförvaltningsprinciper. Särskildt kan han icke sägas hafva på ett tillfyllestgörande sätt visat, att de tre brister, som enligt honom (se ofvan s. 114) vidlådde praxis före 1881 sedan blifvit undanröjda och ersatta af något bättre. Är räkenskapskontrollen på inkomstsidan så skarp, som han påstår, så borde den väl göra sig lika mycket gällande med hänsyn till dessa extra receipts, när de inbetalas till exchequer, som när de approprieras in aid på de olika förvaltningsgrenarna. För det andra ligger det endast en half sanning i påståendet, att statens utgifter skulle framställas större än de i verkligheten äro, om ett departements anslagsbudget uppgifves fullt, utan afdrag af därtill hörande extra receipts. Tvärtom är det ett behof att se detta anslagens totalbelopp redovisadt, ett behof, som äfven den nuvarande regimen tillgodoser genom sin gross estimate. Och extra receipts måste ju påverka det belopp af medel, som committee of ways and means behöfver skaffa, vare sig de inbetalas till exchequer eller approprieras in aid. Det blir visserligen icke samma års extra receipts, som verka i ena och andra fallet, men verkan kan desto säkrare bestämmas, när det gäller verkligen influtna och icke blott på förhand beräknade medel. De siffror, som uttrycka parlamentets på committee of ways and means fattade och i finance act närmare utförda budgetbeslut, måste naturligtvis vittna om denna inverkan, och skillnaden mellan förr och nu blir således den, att detta vittnesbörd numera frambäres redan i estimates och på ett mera i ögonen fallande sätt. Hvad slutligen beträffar det tredje felet — bristen på eggelse till nitiskt tillvaratagande af de e. o. inkomstkällornas afkastning —, så kan det genom den nuvarande ordningen möjligen anses afhjälpt så långt, som appropriations in aid räcka, men alls icke längre. F. ö. har denna anmärkning en oväntad bismak af misstroendevotum.

[1] För budgetåret 1903—1904 vidtogos inga andra ändringar i estimates än af särskilda senare tillkomna omständigheter föranledda förhöjningar i be-

handlingen är dock sådan, att huset när som hälst har rättslig möjlighet att vid granskningen af statsbehofven bestämma icke blott, *om* en prutning bör göras på det hela, utan ock *hvar* den bör göras i detalj. Föremål för voteringarna i committee of supply äro visserligen i regel slutsummorna för hela *votes (net estimate)*,[1] men dessförinnan företages en ingående pröfning af de olika posterna *(items)* därinom,[2] hvarvid ändringsförslag få framställas och nedsättningar yrkas.[3] Vinna de afseende, så inverkar detta naturligtvis på det belopp, som beviljas för vederbörande *vote*. Den omständighet, att denna form så sällan föranleder besparingar af nämnvärd omfattning, innebär icke, att dess iakttagande saknar reel betydelse. Tvärtom utgör medvetandet om den detaljerade kritik, som kan vara att vänta i *committee of supply*, en kraftig maning till regeringen att öfva sparsamhet vid budgetens uppgörande.

Nedsättningar i anslagen och strykningar af hela poster få således göras i *committee of supply*. Däremot icke förhöjningar, ej heller förändringar i ändamålsbestämningen, och lika litet tillåtes det att fästa villkor vid anslagen. Här är det rege-

loppen. I report on nat. expend. 1902 s. 193 finns en förteckning på de nedsättningar i estimates, som skett från och med budgetåret 1887—1888. De äro inalles elfva och utgöra tillsammans 40,000 £. För tiden 1856—1875 se Franqueville III, 521.

[1] Hatschek uppgifver visserligen (s. 457), att *subheads* vanligen äro omröstningarnas föremål, men detta måtte bero på någon förväxling från hans sida, ty af hela hans resonnemang f. ö. framgår, att han här åsyftar *votes*. Det är dessa, men icke *subheads*, som motsvara posterna i *appropriation* act. Härtill må dessutom fogas den anmärkningen, att af bestämmelserna om guillotineringen (se nedan s. 124) framgår, att det är fastställandet af de budgetposter, hvilka kallas *votes*, som är målet för arbetena i committee of supply.

[2] Dessa *items* motsvaras i regel af *subheads*, men något hinder för att vid detaljbehandlingen gå än längre, d. v. s. till specifikationerna därunder torde icke förefinnas.

[3] Debatten om ett dylikt ändringsförslag resulterar sålunda emellanåt däruti, att regeringen stryker en omtvistad post från sin estimate. För öfrigt är särskildt att märka, att huset i sparsamhetens intresse gjort en afvikelse för committee's of supply del från sin eljest tillämpade propositionsordning vid amendments. Medan i regel den ursprungliga motionen och ändringsförslaget behandlas som likställda, träder i committee of supply det senare i den förras ställe, så att proposition alltid göres först å det lägre beloppet. Se May parl. pract. s. 581; Todd-Walpole II, 209.

ringens initiativ, som råder, och detta respekteras så strängt, att därest en höjning af en eller annan anslagspost befinnes vara af nödvändigheten påkallad, får ett ändringsförslag i sådant syfte icke väckas i kommittéen af någon dess ledamot, han må vara medlem af *cabinet* eller ej, utan antingen måste den ursprungliga *estimate* tagas tillbaka och ersättas med en ny, af kronan efter det nya behofvet lämpad, eller också en tilläggsbudget presenteras.[1] Kommittéernas beslut kallas resolutioner, i detta fall således *resolutions of supply*, och de föreslås från ordförandestolen med användande af följande formulär: »*that a sum not exceeding — £ be granted to his Majesty to defray the charge, which will come in course of payment during the year ending on the 31:st day of March 19— for . . .*», och så följer ändamålsbeteckningen, hämtad ur den hufvudtitel, som föreligger till behandling.[2]

Men kommittéens resolutioner äro icke definitiva. De måste, som redan nämndt är, föredragas huset självt och af detta på en senare dag antagas och stadfästas. Huset har därvid frihet att välja mellan återremiss, rent afslag eller antagande vare sig med eller utan ändring. Att märka är emellertid, att endast sådana ändringsförslag, som afse nedsättning i eller strykande af anslag kunna omedelbart antagas. Yrkas åter ökning, måste återremiss ske i öfverensstämmelse med den ofvan[3] anförda regeln, att huset endast efter förutgången pröfning i kommittéen beslutar en medelbevillning. De summor, som huset sålunda beviljat, kallas *grants* eller än tydligare *supply grants*.[4]

På detta sätt pröfvas de olika *estimates* undan för undan, tills budgetens utgiftssida är färdig och beredd till den sammanfattning, som sker i *appropriation act*. Någon viss ordning vid behandlingen dess olika delar emellan är icke föreskrifven.[5] Det

[1] Se May parl. pract. s. 580.
[2] May parl. pract. s. 577; Todd-Walpole II, 208.
[3] Se s. 109.
[4] Båda benämningarna förekomma i de officiella budgethandlingarna den förra i estimates, tablåer, den senare i appropriation act's sehedules. Denna sistnämnda är så tillvida klarare, som verbet grant (= bevilja) användes både om inkomst- och utgiftsbevillning. Se ofvan s. 82.
[5] May parl. pract. s. 577.

är sålunda alls icke gifvet, att *votes* inom en och samma hufvudtitel pröfvas i följd, utan råder i detta hänseende en brokig växling af budgetelement från olika *estimates.*[1] Förslagsställaren (*the mover*), d. v. s. vederbörande minister, har nämligen rätt att genom sitt ämnesval bestämma ordningen.

Den tidpunkt, då *estimates* förekomma till behandling, är det oaktadt icke utan sin betydelse i budgeträttsligt hänseende. Ett exempel härpå erbjuda de stadganden, genom hvilka det nutida parlamentet fixerat sin ställning till den gamla regeln, att besvärens afhjälpande bör föregå medlens beviljande. Denna princip har, som i annat sammanhang redan påpekats,[2] ända in till nyaste tid fasthållits i den formen, att en hvar medlem af underhuset ägde att, när motion väckts om, att huset skulle förvandla sig till *committtee of supply*, fördröja dess afgörande genom att framställa ett amendemang, som rörde en helt annan fråga, likgiltigt hvilken.[3] Denna rätt begagnades emellertid i en utsträckning, som befanns medföra för mycken tidsutdräkt och hindra husets reguliära arbete. År 1882 blef den därför om icke fullständigt upphäfd, så dock mycket kringskuren. Det skedde genom en *standing order* af 27 november,[4] som sedermera flera gånger bekräftats och alltjämt gäller. I sin nu gällande lydelse[5] stadgar den, att närhelst *committee of supply* står på dagordningen, skall *speakern* lämna sin stol utan att ställa någon fråga, d. v. s. han lämnar icke som förut genom att framställa frågan, om han skall lämna sin stol, något tillfälle till framläggande af ett amendemang; i stället försiggår det utbyte af ordförande, som betecknar kommittéens konstituering, utan vidare allenast med stöd af dagordningens omförmälda innehåll. Från denna regel medgifver emellertid nyssnämnda *standing order* undantag för de sammanträden, där kommittébehandling af *army*, *navy*

[1] Se förteckningen hos Hatschek ss. 471 ff. på committee's of supply och committee's of ways and means sessioner år 1887.

[2] Se ofvan s. 33.

[3] Jfr. Anson I, 257, där satsen äfven belyses med fingerade exempel.

[4] Se Franqueville III, 464 och May parl. pract. s. 832.

[5] Se stand. order 1903 n:o 17. Den har fått sin form bestämd genom den tillökning af åt committee of supply anvisade dagar, som skedde år 1901. Jfr Hatschek s. 465.

och *civil services estimates*[1] för första gången stå på dagordningen. Då brukar vederbörande minister, — åtminstone gäller detta för de både militära departementens del[2] — taga till orda för att i ett öfversiktligt anförande framlägga de grundsatser, efter hvilka den af honom presenterade budgeten är utarbetad, därmed inledande hvad man i Sverige skulle kalla en remissdebatt i stil med den, som ibland brukar förekomma vid statsverkspropositionens hänvisning till statsutskottet.

Äfven på annat sätt har underhuset, särskildt i senare tid, sökt genom sina *standing orders* sörja för, att tillräcklig tid reserveras åt budgetbehandlingen. Granskar man nyss åberopade år 1882 ursprungligen gifna *standing order*, finner man, att den anknyter sina bestämmelser till det villkoret, att »*the committee of supply stands as an order of the day*» d. v. s. står på dagordningen. Med *orders of the day* förstås de nummer, som uppförts på dagordningen på grund af husets i sådant syfte fattade formliga beslut,[3] t. ex. om läsning en viss dag af en viss *bill* eller — såsom här är fallet — om husets konstituering som kommitté.

Närmaste fråga blir då den: när får *committee of supply* ställas upp som *order of the day?* Svaret härpå gestaltar sig ganska olika för olika tider. Underhusets sessionstider och regeringens därvid knutna rättigheter hafva nämligen varit föremål för ganska växlande bestämmelser. Vissa af husets sammanträden äro nämligen regeringen förbehållna i den meningen, att de skola företrädesvis vara ägnade åt behandlingen af dess förslag. Det var emellertid först 1888, som huset band sig genom

[1] Regeln gäller äfven de tillfällen, då votes of credit stå på dagordningen. Om betydelsen af denna budgetterm se nedan s. 147.

[2] Civil services estimates anses vanligen vara af alltför blandad natur för att medgifva ett dylikt öfversiktsanförande. Exempel på en annan uppfattning finnas emellertid. Se May parl. pract. s. 585, Todd-Walpole II, 208.

[3] Motsats härtill bilda *notices of motions* d. v. s. förslag väckta af enskilda ledamöter. *Notices of motions* och *orders of the day* äro de två hufvudelementen i *public business* (= frågor, som icke äro att hänföra till interpellationer, petitioner, eller *private bill*-lagstiftningen, således närmast frågor hörande till *public bills)*, och de stå vanligen i det förhållande till hvarandra, att den enskilde ledamoten genom sin *notice of motion* föranleder huset att besluta en *order of the day*.

några mer detaljerade föreskrifter[1] med hänsyn till sammanträdenas begynnelsetid och varaktighet. Af regeringen då tilldelade dagar skulle måndagar och torsdagar reserveras för *committee of supply*,[2] 1896 lades härtill äfven fredagarna, och 1901 gjordes en helt ny reglering, genom hvilken *committee of supply* fick en särskildt privilegierad ställning sig tillerkänd.[3] Husets af *standing orders* föreskrifna sammanträden blifva nu följande: Måndag, tisdag, onsdag och torsdag hållas två sammanträden, det ena *(afternoon sitting)* från kl. 2 e. m. och det andra *(evening sitting)* från kl. 9 e. m. Därjämte hålles på fredagen ett sammanträde kl. 12 m.[4] Och regeringens förslag *(government business)* hafva företrädesrätt *(precedence, priority)*[5] på dem alla utom på tisdagens och onsdagens kvällssammanträden samt på fredagssessionen.[6] Alla dessa stå således till regeringens disposition för budgetpröfningen i *committee of supply* och *committee of ways and means* och den begagnar sig däraf i så stor utsträckning som behöfs. Men till yttermera visso är uttryckligen föreskrifvet, att dessa båda kommittéer *skola* anslås på måndagar, onsdagar och torsdagar, och att detsamma *kan* ske[7] äfven med andra dagar, då huset håller möte för ärendens handläggning *(meet for despatch of business)*.[8]

[1] Se May parl. pract. s. 207.
[2] Se May parl. pract. ss. 245, 572, 832.
[3] Se Hatschek s. 465.
[4] Standing orders 1903 n:r 1, 2.
[5] Efter påsk får regeringen därutöfver företrädesrätt på tisdagsaftnarna, efter pingst på alla aftonsammanträden och på samtliga fredagssammanträden utom det tredje och fjärde efter pingstsöndagen. Enskilda, utanför kabinettet stående medlemmar af huset (*unofficial members*) hafva således till sin disposition före påsk tre sammanträden i veckan, mellan påsk och pingst blott två i veckan och efter pingst inalles blott två. Se Standing orders 1903 n:r 4.
[6] Detta innebär rätt för regeringen att bestämma ordningen för behandlingen af sina ärenden (*government business*) så, som den finner lämpligt. Standing order 1903 n:o 5.
[7] Denna 1861 gifna bestämmelse saknar dock numera praktisk betydelse, sedan det behof, som föranledt den, blifvit bättre tillgodosedt genom *allotted days*. Se Hatschek s. 465; May parl. pract. s. 832.
[8] Standing order 1903 n:o 16.

Häri är dock icke någon särställning för *committee of supply* uttryckt, då ju allt detta gäller äfven *committee of ways and means*. De *committee of supply* tillerkända företrädesrättigheterna återfinnas däremot i bestämmelserna om de s. k. *allotted days*. Dessa äro dagar, så godt som *uteslutande* ägnade åt *committee of supply*. Före midnatt få nämligen på dem inga andra ärenden förekomma, såvida icke vid sammanträdets början af en kronans minister en motion i sådant syfte väckes, hvilken i så fall skall genast afgöras utan debatt och utan att ändringsförslag får ställas.[1] Torsdagarna äro i främsta rummet afsedda härtill. På dem skall *committee of supply*, så länge dess arbeten äro i gång, alltid stå som *first order of the day*. Antalet af sådana *allotted days* får i regel[2] icke belöpa sig till mer än tjugo före den 5 augusti, hvari dock icke inräknas de dagar, då *speakern* framställer frågan, om han skall lämna sin stol,[3] ej heller de, under hvilka *committee of supply* icke[4] står som *first order of the day*. Slutligen inräknas i denna siffra icke heller de dagar som upptagas af sådana utanför de egentliga *estimates* stående frågor som *votes of credit* samt fyllnads-*(supplementary)* och tilläggs-*(additional)* budgeter af olika slag.[5]

Härtill kommer så till sist — i fall af behof — den s. k. guillotineringen af anslagsfrågorna. Kl. 10 e. m. å den näst sista af *the allotted days* har ordförande i *committee of supply* att befordra då icke slutbehandlade anslagsfrågor till sin lösning på så

[1] Standing order 1903 n:o 15 (5).

[2] Undantagsvis kunna ytterligare tre dagar beviljas att användas vare sig före eller efter den 5 augusti. Standing order n:o 15 (4).

[3] D. v. s. de dagar, då generaldebatt öfver estimates är tillåten.

[4] Hatschek har s. 466 en motsatt uppgift, antagligen beroende därpå, att han förbisett ordet *not* framför *stand as first order* i n:o 15 (2). Enligt honom äro torsdagarna icke inräknade i de 20. Enligt den i texten gifna tolkningen bilda de däremot det egentliga underlaget för tjugotalet af *allotted days*, och innebörden af ifrågavarande undantagsbestämmelser blir i så fall den, att regeringen på sina öfriga »precedence»-dagar undviker att sätta committee of supply som *first* order of the day, såvida icke förhållandena gestaltat sig så, att de möjliggöra, att dagen betraktas och användes som *allotted*. Siffran 20 skulle således betraktas icke som ett tillägg till torsdagssammanträdena utan som ett maximum, utöfver hvilket antalet af åt committee of supply uteslutande ägnade dagar icke fick drifvas.

[5] Standing orders 1903 n:o 15 (1—3).

sätt, att slutsummorna för de respektive *votes* omedelbart sättas under omröstning för att beviljas till de ändamål, som finnas angifna för civil services' del i deras estimates' olika *klasser*, för *army*, *navy* och *revenue departments* i deras *estimates*. Och kl. 10 e. m. å den sista af *the allotted days*, som icke får vara tidigare än den tjugonde, skall *speakern* på samma sätt förelägga huset kommittéens ännu utestående resolutioner till antagande, så att alla de poster, som skola ingå i de olika schedules i *appropriation act* senast vid detta tillfälle erhålla definitiv giltighet.[1]

Meningen med dessa bestämmelser är tydligen den att å ena sidan gent emot en minoritets genom debatternas uttänjande bedrifna obstruktion trygga majoritetens rätt att få besluta budgeten men ock å den andra tillförsäkra huset nödig tid för dess öfvervägande genom förbudet mot att använda en sådan stryp-ningsåtgärd förr, än de tjugo *allotted days* blifvit förbrukade.

* * *

Jämsides med utgiftspröfningen i *committee of supply* gå arbetena i *committee of ways and means*, där budgetens inkomstsida upptages till behandling. Rent formellt sedt skapas rättsgrunden för dessa kommittéer, som redan nämndt är[2], samtidigt genom de tvenne resolutioner, som huset fattar i samband med svaret på trontalet, men faktiskt börjar *committee of ways and means* sin verksamhet något senare än sin pendant på utgiftssidan, nämligen sedan den första redogörelsen (*report*) inkommit från *committee of supply* och blifvit af huset slutbehandlad.[3]

Den uppgift, som *committee of ways and means* har att lösa, omfattar närmast anskaffningen af de medel, som erfordras för täckningen af *supply grants*, d. v. s. de anslag, som underhuset på förslag af *committee of supply* och på grundvalen af *net estimates* beviljar till intagande i *appropriation act*. Den är emellertid icke så skarpt afgränsad i förhållande till öfriga stats-

[1] Standing orders 1903 n:r 15 (7, 8).
[2] Se ofvan sid. 105.
[3] Franqueville III, 469; Todd-Walpole II, 217; Hatschek s. 461.

finansiella partier, som vid första påseendet kan förefalla. Af den redogörelse för proportionerna mellan fasta och rörliga inkomster och utgifter, som redan är lämnad,[1] framgår, att icke hela denna summa behöfver åvägabringas genom bevillningar för året. De fasta inkomsterna öfverskjuta ju med högst väsentliga belopp de fasta utgifterna, och det öfverskott, som på så sätt uppstår, representerar en tillgång, disponibel för balanseringen af anslagen till de rörliga utgifterna. Men för att kunna beräkna dess belopp och därigenom komma till klarhet om storleken af den fyllnad däri, till hvars anskaffande *committee of ways and means*, jämlikt sitt namn, måste vara betänkt på att anvisa utvägar och medel, för att finansårets debet och kredit skola gå ihop, kräfves kännedom icke blott om budgetens rörliga del utan äfven om de båda termerna i den subtraktion, hvarur nyssnämnda öfverskott framgår som resultat, d. v. s. om de fasta inkomsternas och utgifternas päräkneliga belopp. Det är detta behof, som skattkammarkanslern tillgodoser genom sin redan förut[2] omnämnda *financial statement*.

Detta aktstycke öfverlämnas till kommittéen, vanligen i en session, hållen vid tidpunkten för öfvergången från det gamla till det nya finansåret, d. v. s. omkr. den 1 april[3], och skattkammarkanslern brukar då, stödd på däri befintliga siffror, hålla ett tal, hvari han framlägger grunddragen af sin finanspolitik. Det är detta tal med därtill hörande urkundliga underlag,[4] som engelsmännen kalla budget.[5] Till hans anförande brukar allt som oftast en generel debatt anknytas om de principer, som däri kommit till uttryck.

Att *financial statement* icke kan anses som någon budget i detta ords vanliga mening[6] är tämligen tydligt. Denna urkund

[1] Se ofvan ss. 100 ff.

[2] Se ofvan ss. 103.

[3] Då i *financial statement's* tabeller uppgifter lämnas på det gamla finansårets inkomster och utgifter, synes en session strax efter den 1 april vara att räkna med som det vanligast fallet.

[4] Se bilaga I.

[5] Jfr ofvan s. 96 not 1.

[6] Jfr härom ofvan sid. 29 äfvensom inledningen till kap. III å s. 95 f.

innehåller på ett fåtal blad[1] åtskilliga tabeller öfver statens samlade (faktiska eller beräknade) inkomst och utgift under det löpande och under det närmast föregående finansåret, som visserligen sätta kommittéen i stånd att bilda sig ett ungefärligt omdöme om, att kronan icke begärt, ej heller begär större bidrag af parlament, än statsbehofven gifva anledning till, men alls icke utgöra någon genomförd hushållningsplan. En af dessa tabeller, den sjunde och sista[2] — här nedan aftryckt som bilaga — representerar emellertid en ansats i denna riktning, så tillvida, som den på en sida gifver ett öfverslag af samtliga för finansåret beräknade inkomster och utgifter, balanserade mot hvarandra, men denna öfversikt är alldeles för summarisk, rör sig med alldeles för få och för stora klumpsummor för att kunna anses som en budget i modern mening. *Financial statement* blir därföre icke heller som sådant föremål för något parlamentets beslut,[3] utan har allenast till uppgift att tjäna *committee of ways and means* till ledning vid dess budgetreglerande verksamhet i öfrigt.

Genom *financial statement* och finansministerns därtill anknutna muntliga utredning sättes sålunda *committee of ways and means* i tillfälle att bedöma, huru stort belopp af bevillningar för året som kräfves, för att staten skall bära sig. Härmed är *en* del af dess uppgift angifven. De statsinkomster, som äro af tillfällig natur, ha utslocknat med finansperiodens slut, d. v. s. ungefär samtidigt med att finansministern gör sin expose af »*the budget*». De måste ånyo göras lefvande eller ock ersättas med inkomster af annan art. *Att* budgetens *deficit* måste fyllas, är

[1] Financial statement 1905—1906 upptager 8 foliosidor.

[2] Table I innehåller en jämförelse för 1904—1905 mellan de i budgeten beräknade och de i verkligheten gjorda utgifterna *(issues from the exchequer)*; table II en jämförelse mellan för nämnda finansår beräknade inkomster å ena sidan, de i verkligheten för samma och närmast föregående finansår influtna inkomsterna å den andra; table III utgör en i vissa delar mera utförd specifikation af table II; table IV lämnar *exchequer balance sheet* för 1904—1905, d. v. s. ett sammandrag af *exchequers* kassaposter för året; table V jämför de för finansåren 1904—1905 och 1905—1906 beräknade utgifterna med hvarandra; table VI åter jämför de under 1904—1905 verkligen influtna inkomsterna med de för 1905—1906 beräknade. Samtliga tabeller omfatta såväl fasta som rörliga inkomster och utgifter.

[3] Om ett enstaka undantag från denna regel, se Todd-Walpole II, 219.

en självklar sak. Huset kan icke som *committee of ways and means* desavouera sig självt, verkande som *committee of supply*. Det måste bereda medel till infriandet af de förbindelser, det i sin sistnämnda egenskap ikladt sig och staten. *Hur* denna plikt skall fullgöras, är däremot en finanspolitisk fråga, som *committee of ways and means* och finansministern gemensamt lösa med stor frihet i val af medel. De kunna förnya förutvarande periodiska bevillningar att utgå efter samma eller modifierade grunder, de kunna slopa, höja eller sänka en stående skattetitel,[1] äfvensom skapa nya inkomsttyper allt eftersom behofvet kräfver och lämpligt synes, blott summan blir fylld. Deras inbördes ställning är den förut[2] antydda. Regeringen framlägger förslaget genom finansministern, och kronans budgetinitiativ medför, att ingen skärpning af skattebördan vare sig genom påläggande af nya skatter eller genom höjning af de gamlas satser får föreslås af någon annan kommittéens ledamot än en kronans minister.[3] Däremot har kommittéen full rätt att häfda en egen ståndpunkt med afseende på skattebördans fördelning på olika skatteobjekt, och den har upprepade gånger begagnats under samtidigt betonande af, att en utöfning af denna för parlamentet så naturliga befogenhet ej innebure något misstroendevotum mot regeringen.[4] Resultaten af kommittéens verksamhet i detta hänseende sammanfattas — af skäl, som annorstädes berörts[5] — i en enda lag, *finance act*.

Verksamhetsformerna i *committe of ways and means* sammanfalla i det stora hela med dem, som gälla för *committee of supply*. Kommittéens resolutioner få således icke af huset upptagas till pröfning vid det sammanträde, då redogörelse *(report)* för dem aflägges, utan först å en senare dag, och endast sådana ändringsförslag, som stå i verkligt samband med den förelig-

[1] Frågor rörande de fasta inkomsterna behandlas emellertid i *committee of ways and means*, endast försåvidt de hafva till syfte att påverka budgetens inkomstsida. Eljest hänvisas de till andra kommittéer af huset. Se May parl. pract. sid. 557.

[2] Se ofvan s. 81.

[3] Se May parl. pract. s. 589.

[4] Todd-Walpole II, 225.

[5] Se ofvan ss. 87 ff.

gande bevillningsfrågan, äro tillåtna.[1] Däremot råder emellan de båda kommittéerna en ganska märklig skillnad med hänsyn till rättsverkan af deras resolutioner. Hvad *committee of supply* beslutit, stadfästes visserligen af huset själft, men dessa resolutioners framåtskridande på lagvägen är härmed afbrutet. De läggas undan för undan på hög, och få definitiv giltighet först, sedan de sammanfattats i ett lagförslag, *appropriation bill*, som beredes icke i *committee of supply*, utan i *committee of ways and means*. Denna måste nämligen alltid tagas i anspråk, så snart det blir fråga om att åvägabringa de kontanta medel, som erfordras för anslagens realisering. Denna medelanskaffningskaraktär åhvilar alla *committees's of ways and means* resolutioner. Men då inga medel få vare sig lyftas å *consolidated fund* eller utkräfvas af engelska kronans undersåtar utan hemul i lag, måste hvarje resolution i *committee of ways and means* taga form af en *bill*, underställd båda husen till antagande och kronan till sanktion.

Men på samma gång denna formella fordran noga fasthålles, underkastas den af praktiska skäl en ganska märklig temporär suspension, som förlänar *committee's of ways and means* resolutioner och husets därpå grundade beslut, en egendomlig särställning. För att icke ett alltför stort afbrott skall ske vid finansperiodens slut i uppbörden af de för året gifna bevillningarna, och för att icke ändringar i tullars och accisers satser skola tagas till intägt för obehörig spekulation staten till förfång, tillerkännes nämligen regeringen rätt att åt de i kommittéen fattade resolutionerna gifva omedelbar tillämpning, så snart de blifvit godkända af huset självt, utan att behöfva afvakta deras sammanfattning i *finance act* och därmed följande ikraftträdande som lag. Risken af detta tillvägagående är mycket ringa, då kronans samtycke kan, med den ledareroll finansministern har i kommittéen, anses som på förhand gifvet, och öfverhusets är en ren formalitet. Skulle mot förmodan af en eller annan anledning en

---

[1] En skillnad i formerna förefinnas så tillvida, att propositionsordningen i *committee of ways and means* följer den allmänna regeln, ej den för *committee of supply* fastställda undantagspraxis, hvarom se ofvan s. 119 not 3.

sådan resolution icke få lags kraft, måste de medel, som med stöd af den förkastade bestämmelsen uppburits, återbetalas.[1]

Af det sagda framgår, *dels* att alla penningebiller *(money bills)* emanera från *committee of ways and means*, *dels* att de äro af tre slag: 1) lagförslag, som sörja för tillgodoseendet af det löpande finansårets behof af *ways and means*, genom hvilka således skillnaden mellan slutsumman af *supply grants* och det för budgeten disponibla öfverskottet af de fasta inkomsterna erhåller sin täckning. De kallas i den statsrättsliga litteraturen vanligen *tax bills*[2] och sammanfattas, försåvidt de afse den reguliära budgetregleringen, sedan 1861 i den s. k. *finance act;* 2) lagförslag, som innehålla anvisningar på *consolidated fund*, s. k. *consolidated fund bills;*[3] 3) *appropriation bills.*

De två sistnämnda slagen af biller kräfva en mer ingående belysning än den, som kan anses gifven genom det föregående. *Appropriation bill* utgör — som kändt är — budgetregleringens slutliga och sammanfattande uttryck. Man skulle då vänta att på dess inkomstsida återfinna dels ett åberopande af *finance act* som hemul för de rörliga inkomsterna, dels ett af *appropriation bill* gifvet eget bemyndigande att lyfta öfverskottet af de fasta inkomsterna. Hvarken det ena eller det andra antagandet är riktigt. *Finance act* icke ens nämnes i *appropriation bill*, än mindre upptages det belopp, den beräknas inbringa, där som post. De medelanvisningar, som *appropriation bill* ger, äro alla ställda på *consolidated fund*, och *finance act* har för desamma ingen annan betydelse än den, som äfven tillkommer de lagar, på hvilka de fasta inkomsterna grunda sig, d. v. s. den medelbara att skapa en af de inkomstkällor, genom hvilka *consolidated fund* hålles vid makt[4]. Men — frågar man då — hvartill be-

---

[1] Se Todd-Walpole II, 221; Hatschek s. 462.

[2] Todd-Walpole II, 229; jfr. äfven cox s. 170.

[3] Todd-Walpole kallar dem *bills of supply*, ett namn, till hvilket hvarken deras egen sakliga natur eller titulaturen i parlamentstrycket ger anledning.

[4] De lagar, som skapa de verkliga inkomsterna, intaga således i förhållande till appropriation act en fristående ställning. Det är detta, som utgör förutsättningen för de båda husens ss. 92 ff. skildrade samarbete inom budgeten.

höfvas i så fall *consolidated fund bills*, kan icke *appropriation bill* ensam göra till fyllest för ett sådant medelanvisande?

Denna fråga måste besvaras med nej, och skälet därtill är följande. Trots att parlamentet brukar sammankallas strax på nyåret blir det aldrig färdigt med budgeten vid finansperiodens slut d. 31 mars. Detta har blifvit en så konstant företeelse, att det ingått som led i parlamentets arbetssystem och påverkat därför gällande regler. Bestämmelserna om de till *committee of supply* anslagna dagarna utgör *ett* exempel härpå, bruket att först vid sessionens slut öfverlämna *bill of appropriation*, äfven om man skulle kunna hinna att få den färdig dessförinnan, ett annat. Bristande tid kan således icke längre anföras som enda förklaringsgrunden. Den nuvarande praxis tillämpas i fullt medvetande af den fördel, som vinnes därigenom, att budgetregleringen hålles så att säga öppen så långt in på det löpande finansåret, som parlamentets sammanvaro medgifver. På så sätt kan nämligen parlamentet vara au niveau med händelserna, vara *up to date* i en helt annan utsträckning, än fallet är med representationen i de länder, där finanslagen ovillkorligen måste vara klargjord, innan den period, för hvilken den är afsedd, går in. Men förutsättningen för, att ett dylikt tillvägagående skall kunna tänkas möjligt inom ramen af ett konstitutionellt statsskick sådant som Englands, är, att den hemul för förvaltningen, som *appropriation act* sedermera lämnar, åvägabringas på annat sätt, genom ett surrogat, som kan göra tjänst provisoriskt från det nya finansårets begynnelse till sagda lags ikraftträdande. Och engelsmännens bepröfvade fyndighet förnekar sig icke heller här.

Medlet, som användes, kan i korthet karakteriseras som förskottsbevillningens. Innan det gamla finansåret utlöper, begäres en sådan, afsedd att uppehålla den löpande förvaltningen under en viss begränsad tid,[1] före hvars utgång ny förskottsbevillning måste begäras, om *appropriation act* då icke föreligger, o. s. v. intill denna lags tillkomst. Formen för dessa förskottsbevillningar *(grants on account)* växlar emellertid för olika för-

[1] Den har satts olika, till tre, till två månader enligt May parl. pract. s. 520. Att döma af det nyaste parlamentstryckets *consolidated fund acts* måste dock längre perioder användas nu för tiden.

förvaltningsgrenar. De militära departementen hafva nämligen alltsedan år 1846 befogenhet att röra sig med rätt stor frihet inom sina respektive titlar. På vissa villkor[1] kunna de företaga öfverföringar *(revirements)* inom titeln, eller, för att taga ett i den svenska statsrätten brukadt uttryck, använda inom titeln gjorda besparingar till under densamma fallande behof. För dessa departements del behöfver man således endast före 31 mars begära en förskottsbevillning å den första anslagsposten *(vote)* inom deras *estimates*. Den afser löner och sold till befäl och manskap inom armén, resp. flottan och är så stor, att vederbörande departement därmed kan bestrida sina löpande förvaltningskostnader intill tidpunkten för budgetens definitiva reglering.[2] För de civila departementen, som icke äro i åtnjutande af en sådan rätt, måste däremot provisoriska budgeter *(estimates for grants on account)* presenteras underhuset, hvilka icke få upptaga nya utgiftsbehof utan endast sådana, som förut erkänts

[1] De återfinnas närmare angifna i *appropriation act* (vanligen i dess 4., ibland i dess 5. punkt) och äro af följande hufvudsakliga innehåll: 1) behofvet skall vara sådant, att dess tillgodoseende icke utan skada för det allmänna kan uppskjutas; 2) *treasury's* bifall skall inhämtas; 3) redovisning för alla sådana åtgärder skall afläggas inför underhuset och bifogas vederbörande departements *appropriation account* samt åtföljas af kopior af de handlingar, som höra till skriftväxlingen mellan *treasury* och vederbörande departement i dylika frågor. Slutligen inskärpes att slutsumman för titeln icke får öfverskridas. I den form, som denna rätt ursprungligen fick vid sitt införande 1846, innebar den en väl stor afvikelse från vanliga budgetprinciper. Först och främst hade *treasury* rätt att definitivt godkänna gjorda öfverföringar, vidare hade de militära departementen häfdat ett väl stort mått af självständighet gentemot *treasury* genom att uppskjuta sin hemställan om rätt till öfverföring, ända tills räkenskapsföringen för året närmade sig sin afslutning, då föga mer återstod för *treasury* än att godkänna, hvad som skett. 1862 ändrades emellertid detta system. Åt den punkt i *appropriation act*, som innehåller bemyndigandet i fråga, gafs nämligen en ny formulering, som förpliktade vederbörande departement att *genast*, när behofvet af öfverföring uppstår, således innan själfva åtgärden vidtagits, göra sin hemställan till *treasury*, och dettas godkännande får endast temporär giltighet, i det att redovisning, på sätt ofvan nämnts, skall afläggas inför underhuset. Se Todd-Walpole II, 252—258; jfr äfven Hatschek s. 458. *Treasurys* protokoll om dessa medgifna öfverföringar återfinnas bland parlamentstrycket. Se n:o 85, 87 för år 1903.

[2] För *army estimates* se ofvan s. 111. För *navy estimates* äro motsvarande siffror: vote 1 (inclus. till 133,028 £ uppgående *appropriations in aia*) 6,445, 828 £; slutsumman för budgeten *(gross estimate)* 35, 836, 841 £.

af parlamentet.[1] Dessa *estimates*[2] utvisa således de nämnda departementens löpande förvaltningskostnader för den tid, som regeringens framställning om förskottsbevillning afser. De behandlas i *committee of supply*, och husets på dess resolutioner grundade beslut kallas än *votes on account* än *grants on account*[3].

Hvad som härmed vunnits, är emellertid blott, att de för ifrågavarande statsbehof afsedda *anslagen* beviljats. De medel, som erfordras, för att dessa anslag också skola kunna utgå, äro ännu icke för handen. Sedan 1863 gäller nämligen den regeln,[4] att anslag, beviljade för ett gifvet finansår, icke få tagas i anspråk under ett följande. Departementen äro på den grund skyldiga att vid finansårets slut inbetala sina då innestående behållningar till *exchequer*. Denna fordran modifieras visserligen högst väsentligt därigenom, att dessa medel faktiskt icke öfverlämnas förr, än *the standing committee on public accounts*[5] granskat årets räkenskaper, inlämnat sin *report* däröfver och afgjort, hvad som behållning rätteligen skall anses,[6] men denna penningtillgång är i hvarje fall alldeles otillräcklig för behofvet. *Committee of ways and means* måste därföre sättas i rörelse och särskilda utvägar vidtagas, för att den erforderliga krediten må kunna beredas åt kronan. I äldre tider ända in på 1860-talet synes man härvid hafva användt den

---

[1] Från denna regel medgifves undantag endast i fråga om rena obetydligheter. Se May parl. pract. s. 519; Todd-Walpole II, 212.

[2] Session. print. paper 1903 n:o 62 exemplifierar just detta slags *estimates*. Dess öfversta rubrik lyder: *civil services and revenue departments 1903—04 (vote on account)*. Längre ned på titelbladet står: *an estimate showing the several services for which a vote on account is required for the year ending 31:st March 1904*. Handlingen är tryckt, på underhusets befallning, den 6 mars 1903.

[3] Se May parl. pract. s. 518. Formeln för den är följande: *that a sum not exceeding (— — —) be granted to His Majesty on account for or toward defraying the charges for the following Civil Services and Revenue Departments for the year ending on 31 day of March — —*. Se Hatschek s. 461.

[4] Den fastslogs genom en underhusresolution af $^{31}/_{8}$ 1863. Se Hatschek s. 475, Todd-Walpole II, 261.

[5] S. härom ss. 77, 165 f.

[6] Se Todd-Walpole II, 212.

formen, att *treasury*, på grundvalen af en resolution i *committee of ways and means*, bemyndigades att utfärda förbindelser, s. k. *exchequer* eller *treasury bills*, till afsedt belopp, hvarefter mot denna säkerhet medel upplånades att jämte ränta återbetalas af de under nästa kvartal inflytande kronoinkomsterna.[1] Numera går man emellertid tillväga på ett annat sätt. I anslutning till den förut[2] omnämnda regeln, att inga statsmedel få lyftas utan hemul i lag, framlägges med stöd af *committee's of ways and means* resolution en bill, som, sedan den antagits af underhuset, sändes till lorderna och underställes kronan till sanktion, och först sedan lagen kommit tillstånd, kunna medlen göras tillgängliga.

Dessa lagar kallas *consolidated fund acts* (n:o 1, n:o 2 etc.)[3] därför att de öppna en *kredit* på *consolidated fund.*[4] Själfva kontanterna anskaffas nämligen fortfarande i mån af behof för lånevägen, och säkerheten, som bjudes, äro kronans till *consolidated fund* flytande inkomster.[5] Kreditbeloppet får icke öfver-

---

[1] Se Cox s. 176; Hatschek s. 462

[2] Se s. 129.

[3] De afslutas med orden: »*this Act may be cited as the Consolidated Fund (n:o 1) Act*», hvarefter årtalet vidfogas.

[4] Formeln för detta bemyndigande återfinnes i lagens 1 punkt och lyder så: »*the Treasury may issue out of the Consolidated Fund of the United Kingdom of Great Britain and Ireland and apply towards making good the supply granted to His Majesty for the service of the year ending on the 31 day of March 1906 the sum of 16, 636,200 pounds*».

[5] Formeln (tagen liksom föregående ur *the consolidated fund act* n:o 2 för 1905) för lånebemyndigandet är följande: *the Treasury may borrow from any person, by the issue of treasury bills or otherwise, and the bank of England and the bank of Ireland may advance to the Treasury on the credit of the said sums any sum or sums not exceeding in the whole 16,636,200 £. Treasury bills* skola återbetalas senast före utgången af det finansår, till hvilket de förvaltningskostnader höra, som genom förskottet skola täckas; medel lånade på annat sätt skola däremot med ränta ej öfverstigande 5 % återbetalas »*out of the growing produce of the Consolidated Fund at any period not later than the next succeeding quarter to that in which the money was borrowed*». De på dessa sätt upplånade penningarna skola *be placed to the credit of the account of the exchequer and shall form part of the said Consolidated Fund, and be available in any manner in which such fund is available.* De skola således insättas på kronans nämnda bankräkning för att däri-

stiga den summa, till hvilken underhusets på *committee's of supply* tillstyrkan beviljade *grants on account* uppgå. Medan således tillåtelsen till medlens lyftande gifvits på vanligt sätt genom lag, hvilar däremot ändamålsbestämningen på underhusets ensamma beslut, och det är häri afvikelsen ligger från eljest gällande regler för budgetens uppgörande.

Sådana *consolidated fund acts* bruka gifvas till ett antal af två till tre under sessionen, den första alltid i mars. Genom denna tillgodoser man icke blott det instundande finansårets första förvaltningskostnader utan äfven diverse statsbehof, för hvilka icke tillräckligt blifvit sörjdt i det snart utlöpna årets budget[1], och hvilka därföre föranledt en efterbevillning i ena eller andra formen.[2] Slutligen måste *grants on account* begäras, när parlamentsupplösning skall äga rum, innan budgetregleringen afslutats. Men i sådant fall, då den slutliga legala stadsfästelsen genom *appropriation act* icke längre är en blott tidsfråga[3], är det icke nog att genom en *consolidated fund act* söka lagens hemul blott för inkomstsidan. Den måste erhållas äfven för utgifternas del, och detta sker därigenom, att före upplösningen

---

från uttagas till budgetmässigt af generalkontrollören godkändt bruk. I föreliggande fall har han således att gå efter den ändamålsbestämning, som åtföljer *grants on account*. Därför heter det ock i ingresserna till *consolidated fund acts* liksom till *appropriation acts*, att de nedanför i lagen nämnda summor beviljats Hans Majestät *towards making good the supply, which we have cheerfully granted to Your Majesty in this session of Parliament* Jfr ofvan s. 85 not 3 Och till yttermera visso inskärpes detta saksammanhang äfven i själfva lagtexten, på sätt citatet s. 134 not 4 utvisar.

[1] För 1903 gafs blott en *consolidated fund act*, men denna löd å ett mycket stort belopp, 40,517,904 £ 15 s. 5 p. hvaraf 1,520,704 £ 15 s. 5 d. afsågo de finansår, som slutade $^{31}/_{3}$ 1902 och $^{31}/_{3}$ 1903. Resten eller 38,997,200 £ afsag däremot det stundande, $^{31}/_{3}$ 1904 utelöpande finansåret. För 1905 gåfvos 2 *consolidated fund acts*, af hvilka n:o 1 beviljade 626,630 £ för det år, som slutade $^{31}/_{3}$ 1905 och 28,172,000 £ för finansåret 1905—1906; n:o 2 beviljade 16,636,200 £, likaledes för finansåret 1905—1906.

[2] T. ex. *excess grants;* jfr nedan s. 147.

[3] Då vid parlamentets prorogering eller upplösning husens beslut i frågor, som icke hunnit blifva slutgiltigt behandlade, förlora sin rättskraft, är det tydligt, att samma rättsverkan i berörda fall måste anses inträda äfven i fråga om sådana underhusets medelbevillningar, som icke hunnit blifva konfirmerade genom lag, i detta fall genom någon *appropriation act*.

en *appropriation act* antages, som i sig innesluter de anslag, huset under sessionen hunnit bevilja, — däri inbegripna de *grants on account*, som erfordras, för att förvaltningen skall ostördt kunna fortgå, till dess huset är i tillfälle att åter börja sin budgetreglerande verksamhet, — och täcker dem genom anvisning på *consolidated fund.*[1]

Det tredje slaget af *money bills* utgöres, som nämndt, af *appropriation bills.* Dessa bilda den engelska motsvarigheten till, hvad man i den allmänna statsrätten kallar budget så till vida, som det är dess bestämmelser, hvilka skola tjena till ledning och efterrättelse vid statsmedlens förvaltning till användning under finansåret. Detta gäller emellertid med den begränsning, som ligger däri, att *appropriation act* omfattar endast anslagen till de rörliga utgifterna *(supply services)* och de till deras täckning beslutade medelanvisningarna. När underhuset efter sina förberedande arbeten i *committee of supply* och *i committee of ways and means* för sin del slutbehandlat *appropriation bill*, sändes den som alla andra lagförslag till lorderna för erhållande af

[1] Från denna regel har afvikelse skett vid två tillfällen, 1784 och 1820, båda gångerna således vid en tidpunkt, då *consolidated fund bills* ännu icke kommit i bruk, utan underhusets på resolutioner i *committee of supply* och *committee of ways and means* stödda beslut fingo göra tillfyllest. Af dessa två fall har endast det förstnämnda en mer pregnant betydelse. Det var vid Pitt d. y:s öfvertagande af premierministerskapet. Oppositionen, som då hade majoritet i underhuset, befarade att genom ett upplösningsdekret blifva försatt ur funktion och genomdref för att hindra detta ett underhusets beslut af innehåll, att den ämbetsman, som i händelse af parlamentets upplösning eller prorogering medverkade till en utanordning af statsmedel allenast med stöd af underhusets *votes of supply* utan hemul i någon *appropriation act*, skulle anses hafva gjort sig skyldig till brott mot författningen. Sedan oppositionen genom hänsynslösheten i sina anfall försvagat sin ställning, lyckades Pitt af huset erhålla betydliga medelbevillningar, hvarefter upplösningen ägde rum, utan att ändamålsbestämningen fixerades genom någon *appropriation act*. Men det underhus, som framgick ur nyvalen, var afgjordt regeringsvänligt, och den nyss anförda resolutionen föranledde icke någon efterräkning. Såväl 1784 som 1820, tillgodosågs krafvet på anslagens stadfästelse genom lag på så sätt, att de poster, som beviljats före upplösningen, voterades ånyo i den därpå följande sessionen och intogos i den därunder antagna *act of appropriation.* Se May parl. pract. ss. 520 f.; May const. hist. II, 76—83; Todd-Walpole II, 215; Hatschek s. 468.

deras samtycke,[1] men sedan returneras den till underhuset, där den förvaras under *speakerns* öfverinseende, till dess att parlamentetssessionens afslutning äger rum.[2] Då föres den af *speakern* till lordernas skrank och öfverlämnas till *the clerk of the parliaments*[3] för vidare befordran till kunglig sanktion. Är suveränen personligen närvarande vid tillfället, beledsagar *speakern* öfverlämnandet med ett kortare tal.[4]

Materiellt sedt är *appropriation act* närmast att anse som en *kodifikation* af underhusets förut i ämnet fattade beslut. Dess formellt rättsliga betydelse är emellertid vida större. Det är nämligen först genom *appropriation act*, som dessa beslut erhålla definitiv giltighet och rättsligt bindande kraft.[5]

Till det yttre framträder *appropriation act* icke som en budget med posteringar i debet och kredit utan som en vanlig lag med text, fördelad i numrerade punkter. Behofvet af en öfversikt öfver själfva budgetposterna tillgodoses däremot genom tvenne till lagen fogade tablåer, s. k. *schedules*, *schedule* A för inkomsterna, *schedule* B för utgifterna.

Lagtexten sönderfaller i två hufvudafdelningar, rubricerade, den första som: »*Grants out of Consolidated Fund*», den andra som »*Appropriation of Grants*». Den första afdelningen är till sin formulering alldeles identisk med en *consolidated fund act*. Den har ock alldeles samma uppgift, nämligen att anvisa en kredit på *consolidated fund*, motsvarande det medelbehof, som efter förut gifna *consolidated fund acts* ännu återstår att fylla, men då man strängt skiljer mellan bevillningar för året och efterbevillningar för en föregående finansperiod måste, för den händelse äfven bevillningar af senare slaget föreligga, *appropriation act*,

---

[1] Detta är en ren formalitet, i det att billen inom loppet af en minut läses alla tre gångerna. Se Hatschek s. 470.

[2] Denna mellantid är vanligen mycket kort, ty i regel slutbehandlas *appropriation bill* å parlamentssessionens sista dag. Se May parl. pract. s. 562.

[3] Denna är den förnämste af öfverhusets kanslipersonal. Se May parl. pract. s. 193.

[4] Se May parl. pract. s. 563; Todd-Walpole II, 234.

[5] Jfr Seidler s. 166. Undantag för regeln bilda visserligen de beslut, som sammanfattas i *consolidated fund acts*, men detta är undantag, som stärka regeln om lagformens behöflighet som hemul för budgetens realisering.

liksom *consolidated fund acts*,[1] innehålla tvenne anvisningspunkter,[2] den första angifvande det belopp, som ställes till disposition för föregående finansår, den andra åter det, som beviljas för det nu löpande. Sedan följer lånebemyndigandet, äfven det stiliseradt alldeles som i *consolidated fund acts*. De nu anförda punkterna påkalla *speakerns* särskilda uppmärksamhet. Honom åligger nämligen att tillse, att dessa *grants out of consolidated fund* i *appropriation act* tillsammans med de belopp, som förut genom under sessionen utfärdade *consolidated fund acts* anvisats, jämt upp motsvara den anslagssumma *(total net estimate)*, som genom lagens senare afdelning beviljas och i *schedule B* närmare specificeras.

Den andra afdelningen åter är den för *appropriation act* specifika, den som skiljer sådana lagar från *consolidated fund acts*. Det nya laginnehåll, som här kommer till utöfver det i lagar af sistnämnda slaget gifna, är ändamålsregleringen. Denna sker redan i afdelningens inledande punkt, men helt generellt genom angifvande af medelanvisningarnas slutsumma och under hänvisning till *schedule B* för medelanvändningens detaljer. Det är denna bestämmelse, som numera trädt i stället för den gamla appropriationsklausulen. Då den rättsligen sedt betecknar utgiftsregleringens kärnpunkt, må den återgifvas i sin bokstafliga lydelse.

All sums granted by this Act and the other Acts[3] *mentioned in Schedule (A) annexed to this Act out of the said Consolidated Fund towards making good the supply granted to His Majesty, amounting, as appears by the said sehedule, in the aggregate to the sum of 111,932,023 £ 17 s. 4 d.*[4] *are appropriated, and shall be deemed to have been appropriated as from the date of the passing of the first of the Acts mentioned in the said Schedule (A.), for the services and purposes expressed in Schedule (B.) annexed hereto.*[5]

---

[1] Härom se ofvan, s. 135, not 1.

[2] Deras formulering finnes återgifven s. 134, not 4.

[3] D. v. s. *consolidated fund acts*.

[4] Beloppet är taget ur *appropriation act* af $^{11}/_{8}$ 1905. Motsvarande summa för 1903 är 115,910,973 £ 15 s. 5 d.

[5] Denna sista mening afser att legalisera utanordningar, skedda allenast med stöd af underhusets *votes an account*.

The abstract of schedules and schedules annexed hereto, with the notes (if any) to such schedules shall be deemed to be part of this Act in the same manner as if they had been contained in the body thereof.

In addition to the sums hereby granted[1] *out of the Consolidated Fund there may be applied out of any money directed under section 2 of the Public Account and Charges act, 1891, to be applied as appropriations in aid of the grants for the services and purposes specified in schedule (B.)*[2] *annexed hereto, the sums respectively set forth in the last column of the said schedule.*

Därpå följer först den punkt, som reglerar de militära departementens förut[3] omnämnda rätt att med *treasury's* begifvande företaga öfverföringar inom sina respektive titlar och sedan en ny punkt, hvilken sanktionerar det bruk, som under föregående finansår gjorts af denna rätt. Efter en från budgetssystemets synpunkt mera oväsentlig bestämmelse om enskildes deklarationsplikt i vissa fall vid mottagandet af jämlikt *appropriation act* utanordnade medel, afslutas själfva lagtexten på följande sätt: *This Act may be cited for all purposes as the Appropriation Act, 1905.*»

Bilagorna till *appropriation act*, de s. k. *schedules* (A och B) inledas med en deras innehåll sammanfattande tablå *(abstract)*. *Schedule A*, som upptager inkomsterna, figurerar med en enda post, slutsumman för medelanvisningarna *(grants out af the Consolidated Fund)*. *Schedule B*, som lämnar öfversikten öfver utgifterna, tar större utrymme i anspråk. Där redovisas först slutsummorna för de efterbevillningar för olika hufvudtitlar, som måst göras för föregående finansår. Sedan komma posterna för det löpande året, och angifvas då slutsummorna först för de båda militära hufvudtitlarna *(navy* och *army)*,[4] sedan för de sju klasserna inom *civil services'* hufvudtitel och sist för *revenue departments*. Därefter följa *schedules* i den specificerade form,

[1] Om *appropriations in aid*, som föranledt denna punkt, se ofvan s. 99.

[2] Samtliga paranteser i citatet äro aktstyckets egna.

[3] Se ofvan ss. 131 ff.

[4] Inom *army* redovisas *ordnance factories* som en särskild underafdelning. Jfr s. 111 not 1.

som genom *appropriation act* blifvit fastslagen till efterlefnad. *Schedule A* sönderfaller här i de anvisningsposter, som dels *consolidated fund acts*, dels första afdelningen af *appropriation act* upptaga, och fördelas de i två grupper, utgörande den första de poster, som afse föregående finansår, den senare de, som afse det löpande. *Schedule A* blir således jämförelsevis kort med ett fåtal poster.[1] Vida vidlyftigare är *schedule B*. Den sönderfaller i underafdelningar *(part 1, 2 etc.)*, uppställda efter den principen, att efterbevillningarna till olika hufvudtitlar för föregående år redovisas först.[2] Sedan komma de afdelningar, som åsyfta det löpande året, och motsvaras *navy*, *army*, de sju klasserna inom *civil services'* och slutligen *revenue departments' estimates* af hvar sin afdelning, inalles således tio, följande på hvarandra i nu angifven ordning.[3]

Som allmän regel gäller, att *supply grants* och *appropriations in aid* redovisas sida vid sida. Däremot upptages icke, som i *estimates*,[4] en särskild kolumn för de verkliga anslagsposternas slutsumma under hvarje vote, utan denna måste för hvar särskild post framkonstrueras genom addition af *supply grants* och *appropriations in aid*. Själfva saksammanhanget är äfven klart angifvet i den ofvan citerade appropriationsparagrafen, hvars tredje moment uttryckligen säger, att till de belopp, som på grund af parlamentets bevillning få tagas ur *consolidated fund* (= slutsumman af medelanvisningarna i *schedule A*), skola läggas de i den sista kolumnen af *schedule B* upptagna summor, hvilka återigen skola täckas af medel, som därför göras tillgängliga med stöd af sektion 2 af 1891 års *public accounts and charges act* (= de ofvan s. 114 omtalade *extra receipts*). Och dessa senast berörda summor skola som *appropriations in aid* (= tilläggsanslag) användas till de ändamål, som specificeras i *schedule B*,

---

[1] I 1903 års *appropriations act* voro de 4, i 1905 års 5.

[2] I nyssnämnda *appropriation acts* hafva dessa poster upptagit fyra afdelningar, men antalet växlar rätt betydligt för olika år. Man får dock gå tillbaka ända till 1880 för att finna en *appropriation act* utan sådana poster.

[3] Illustrationen till det nu sagda lämnar bilaga II.

[4] Se ofvan s. 117.

Här möter således samma företeelse som i *estimates*[1], men den framträder nu i vida mer tillspetsad form. På grund af hänvisningar i appropriationsparagrafen väntar man att i *schedule B* få se medelanvändningen reglerad och bestämd genom en för hvar post utskrifven siffra. I stället får man veta, hur mycket för hvar enskild post får till främjande af det därvid knutna ändamålet tagas dels från *consolidated fund* dels från *extra receipts*. I *estimates* fanns icke blott additionen utförd och dess resultat angifvet i kolumnerna för *gross estimate*; denna förelades äfven, genom specifikationen i *subheads*, upplöst i idel verkliga anslagsposter. I appropriationsaktens *schedule B* saknas bådadera. Dess specialisering är nämligen icke drifven längre än till ett angifvande af slutsummorna för hvarje *vote*.

Betydelsen häraf må belysas med ett par redan förut i annat sammanhang vidrörda[2] i ögonen fallande exempel, hämtade från *appropriation act* 1905. I *schedule B, part 6* återfinnes som första post arméns aflöning, och beviljas till detta ändamål som *supply grants* (d. v. s. af *consolidated fund*) 10,101,000 £, och som *appropriations in aid* (d. v. s. af *extra receipts*) 1,223,000 £. Som sista post förekommer därsammastädes anslaget till artilleriverkstäderna med 100 £ i *supply grants*, 3,350,000 £ i *appropriations in aid*. I hvartdera fallet betecknar dessa två summors sammanlagda belopp det maximum[3] af medel, som får användas till ifrågavarande ändamål, men därinom rör regeringen sig fritt. Åtminstone kan icke ur bestämmelserna i *appropriation act* härledas något band på dess handlingsfrihet.

Skulle således regeringen, enligt det första exemplet, få efter eget godtfinnande bestämma, *hur* en så kolossal summa som 11,324,000 £[4] skall få delas på de olika statsbehof, som falla inom den vid posten knutna ändamålsbegränsningens vida ram;

---

[1] Se ofvan s. 114 ff.

[2] Se ofvan ss. 112, 116, 117. Där anförda siffror gälla emellertid icke 1905 utan 1903 års budget.

[3] Detta ligger i sakens natur, men till yttermera visso stå öfver båda sifferkolumnerna orden »*sums not exceeding*».

[4] Denna post är visserligen den största i *schedule B.*, och de flesta af de öfriga äro väsentligt mindre, men de gå dock löst på tiotusentals och hundratusentals £.

skulle således parlamentet, enligt det andra exemplet, vid behandlingen af en förvaltningsgren med kostnader, gående löst på nära $3^1/_2$ million £, inskränka sig till att votera 100 £ ur *consolidated fund* och för återstoden nöja sig med att acceptera *in blanco* det belopp af *appropriations in aid*, som *treasury* förklarar sig kunna tillhandahålla? Man undrar icke på, att ett system med dylika konsekvenser framkallat en kritik af den art, som förut omförmälts, och farhågor för den parlamentariska finanskontrollens effektivitet sådana, som de, hvilka i 1902 års *select committee on national expenditure* blifvit uttalade af Mr T. Gibson Bowles.[1]

En invändning ligger emellertid nära till hands. Då ändamålsbestämningen icke anförts mer i detalj, än som skett genom schedule B., så får man räkna därmed som det grundläggande faktum. Den omständigheten, att sedan angifves icke blott, hvilka de tvenne artskilda inkomstkällor äro, som skola anlitas till anslagsposternas täckning utan äfven, huru mycket som får tagas från hvartdera hållet, innebär icke ett försvagande utan snarare en skärpning af kontrollen.[2]

Ett sådant resonnemang synes ganska plausibelt men befinnes vid närmare granskning innesluta blott hvad man kallar sanning med modifikation. Först och främst är att märka, att posterna *appropriations in aid* icke förr än 1894[3] upptogos i *schedule* B. Dessförinnan kunde man således icke med tillhjälp af *appropriation act* och dess bilagor ens räkna sig till det verk-

---

[1] Se ofvan s. 117 not 1.

[2] Om det förtroende, som parlamentet genom sitt sätt att bestämma posteringen inom *schedule B.* skänker regeringen, skulle från allmän budgetteoretisk synpunkt kunna anses vara väl långt drifvet, så ligger felet i en otillräcklig specialisering af anslagen, men ej i det år 1881 införda systemet med *appropriations in aid.*

[3] Hatschek uppgifver s. 476, att detta skulle skett för första gången »*in der Appropriationsakt von 1895 (59 Vict. c. 6).*» Uppgiften innesluter en dubbel oriktighet, ty dels bär *appropriation act* af år 1895 icke kapitelnumret 6 utan 31, dels infördes bruket att redovisa *appropriations in aid* vid sidan af *supply grants* för första gången icke i 1895 utan redan i 1894 års *appropriation act.* Jfr *appropriation act 1893 (56 & 57 Vict. ch. 60)* med den af *1894 (57 & 58 Vict ch. 59).*

liga anslagsbeloppet. Och vidare måste man fasthålla, hur den andra posten, *supply grant* uppkommit, nämligen genom subtraktion inom hvarje *vote* af *appropriations in aid* från slutsumman af *subheads*, de verkliga anslagsposterna, som tillsammantagna bilda *gross estimate*.

Antag nu följande från *army estimates* 1903—1904, *vote* 1 hämtade fall.[1] Från en slutsumma i *gross estimate* af 10,692,000 £, uppkommen genom hopsummering af anslagsposterna för 30 *subheads*, drages *appropriations in aid* med 1,045,000 £. Därigenom erhålles för *vote* 1 i *net estimate* en post å 9,647,000 £, som, då denna del af budgeten oantastad passerar *committee of supply*, oförändrad utföres i *schedule B. part 6 n:o 1* som *supply grant*. I kolumnen bredvid står nyss som *appropriation in aid* angifna belopp. Det är tydligt, att med tillhjälp af dessa tvenne poster allenast kan icke den egentliga vid *subheads* gjorda anslagsfördelningen utan endast dess slutsumma anses tryggad. Än mer tillspetsas frågan, därest inom nämnda vote en post — t. ex. anslaget för ett *subhead* eller en dess del — nedsättes af parlamentet. Verkan af en sådan reduktion framträder visserligen i *schedule B.* på så sätt, att motsvarande *supply grant* figurerar med i proportion därefter minskadt belopp, men hvar finnes garantien, för att nedsättningen äfven efterföljes vid medelanvändningen? Icke i *appropriation act.*

Att förneka dess tillvaro vore dock högeligen förhastadt och skulle utvisa ett misskännande af det förtroendesystem, som utgör grundförutsättningen för regeringens och parlamentets samarbete inom budgetgebitet. *Appropriation act* angifver endast de formella skrankor, hvilka *icke få öfverskridas*, utan att regeringen sedermera genom särskild framställning till parlamentet söker rättfärdiga åtgärden och utverka dess godkännande däraf genom efterbevillning i ena eller andra formen. Men detta innebär *icke*, att hon skulle vara fritagen från förpliktelsen att i möjligaste måtto vid medelanvändningen efterfölja de specialförslag, som genom *subheads*[2] lämnats i *estimates* och sedermera legat till grund

[1] Jfr ofvan s. 111, not 2.

[2] Att dessa *subheads* måste, för såvidt de af parlamentet godkänts, at regeringen i möjligaste måtto respekteras, framgår af Todd-Walpoles hänvisningar (II, 254) till diverse parlamentstryck.

för det arbete i *committee of supply*, som sammanfattats i *appropriation act's schedule B*. Regeringen har visserligen rätt att vidtaga öfverföringar inom de gränser, som betecknas af de genom *appropriation act* fastslagna *votes*,[1] men hon gör det på eget ansvar och måste vara beredd att vid den af parlamentets förtroendemän verkställda revisionen prestera fullgoda skäl för hvarje afvikelse från de beslut, underhuset fattat i anledning af *committee's of supply* resolutioner.[2]

Af det sagda framgår, att posterna i *schedule B:s* bägge kolumner icke äro anslagsposter i ordets egentliga mening utan endast beteckna gränslinier för medeluttag dels från *consolidated fund*, dels från *extra receipts* för den vid de båda posterna knutna gruppen af ändamål, och att medelanvändningen in concreto sker med ledning af de detaljbestämmelser, som framgå ur underhusets voteringar öfver *estimates*. Fasthåller man dessa nu gifna synpunkter, finner det 1881 införda systemet en tillfredsställande förklaring i allt, som rör utgiftsidan. Det är endast, om man af posterna i *schedule B*. begär något annat och mera, om man med frånseende af den bakom dem liggande specifikationen vill tilldela dem karaktären af verkliga anslagsposter, som de kunna anses förete någon oegentlighet.[4] Däremot föreligger onekligen

---

[1] Medan de civila departementens öfverföringsrätt sålunda måste hållas inom gränserna för *votes*, ha däremot de militära departementen, på sätt och villkor, som redan (s. 132 not 1) omnämts, rätt till *revirements* inom hela området för sina budgeter.

[2] Därför heter det ock i *estimate's* beteckning af afdelning II: »*subheads under which this vote will be accounted for*». Se ofvan s. 112. Därutöfver torde väl betydelsen af den i texten anförda satsen bero af den omständigheten, om huset vid sina voteringar öfver posterna i *estimates* gått längre i detalj eller ej.

[3] Härom rör sig till god del den förut (s. 117 not 1) omnämnda kontroversen mellan Mr Gibson Bowle och sir Hamilton inför 1902 års kommitté. Den förres hufvudanmärkning är, att underhuset voterar såväl i *committee of supply* som i *appropriation act* allenast *the net expenditure*, och att således, om en nedsättning åsyftades inom det anslagsområde, som faller under rubriken *appropriations in aid*, det endast kunde ske genom att uppställa ett ändringsförslag till *appropriation act's schedule B*. (Detta kan med skäl anses olämpligt, då dessa *schedules* i realiteten ingenting annat äro än kodifikationer af underhuset förut öfver budgeten fattade beslut). I stället borde, enligt hans, på ett *treasury's*

en sådan på inkomstsidan. Att ett departement bestrider en del af sina utgifter med från dess egen förvaltning härflytande inkomster utan att dessförinnan behöfva redovisa dem till kronans kassa, och att parlamentet för täckningen af de anslag, det beviljar, skall i så stor utsträckning vara hänvisad till medel, som icke stå under dess disposition utan tillhandahållas af *treasury*,

protokoll stödda mening, *the gross expenditure* voteras i *committee of supply* och *the net expenditure* täckas i *committee of ways and means*. Såvidt af de konstitutiva budgethandlingarna *(estimates* och *appropriation act)* kan dömas, leder detta resonnemang vilse genom fasthållandet af en ensidigt formell utgångspunkt. Mr Bowle har särskildt tagit fasta på, att de poster i *schedule B*. hvilka formellt sedt framträda som af parlamentet beviljade, d. v. s. *supply grants*. motsvara endast *net estimate*, och han behandlar dem, — enligt hvad hans anmärkning om nedsättningsformen utvisar —, som om de vore verkliga anslagsposter, således som om inom den ändamålsbegränsning, hvilken står framför hvart par af *supply grants* och *appropriations in aid*, en uppdelning vore gjord, läggande vissa statsbehof till täckning under *supply grants*, återstoden på samma sätt under *appropriations in aid*. Han tar alltså ingen hänsyn till det faktiska förhållandet, att *subheads*, som för hvarje *vote* tillsammantagna bilda *gross estimate*, underställas *committee of supply* till pröfning, och att denna har rätt att vid hvilken som helst af dem besluta nedsättning, ej heller därtill, att hvarken *supply grants* eller *appropriations in aid* äro anslagsposter i egentlig mening. I realiteten äro de förra räkneposter, uppkomna genom de senares subtraherande från slutsumman af *gross estimate*. Hvad åter den formellt statsrättsliga betydelsen vidkommer, må för dem båda hänvisas till uttalandet härofvan i texten, att de nämligen beteckna gränslinier för medeluttag. Man kan således icke om någon af de olika anslagsposterna inom votes utsäga, att den täckes af *supply grants* eller af *appropriations in aid* men väl, att de alla tillsammans täckas af *supply grants* och *appropriations in aid* gemensamt. Det är tydligen på grund af sådana realitetshänsyn, som sir Hamilton har kunnat om vissa poster, som Mr Bowle af nyss angifna formella skäl förklarar *icke* vara voterade i *committee of supply*, försäkra raka motsatsen. Se de båda herrarnas svar på frågorna 1084—1092, 2050—2057, *rep. on. nat. expend.* 1902 ss. 75, 144. Det gäller här sådana *appropriations in aid*, som härflyta från medel, hvilka den indiska regeringen inbetalt som ersättning för militära omkostnader, som moderlandet haft för dess räkning. Det kan nu tyckas, att det råder ett direkt samband mellan dessa inkomst- och utgiftsposter, men därvid må då anmärkas, dels att de faktiskt ej motföras hvarandra i *estimates*, dels att en sådan motföring knappast vore riktig, då inkomsterna hänföra sig till ett år, utgifterna till ett annat. Här är nämligen fråga om återgäldande af kostnader, som moderlandet bestridt med af ett föregående parlament ursprungligen voterade medel.

innebär onekligen en budgetteknisk anomali,[1] låt vara att vissa praktiska hänsyn kunna framdragas till stöd för densamma.[2]

* * *

Den framställning, som hittills lämnats, har afsett endast den reguliära år för år återkommande budgetregleringen. Vid sidan af denna förekomma emellertid allt som oftast budgetelement af en mer fristående karaktär, vanligen nödvändiggjorda genom begränsningen i den mänskliga förmågan af förutseende. De framträda på såväl utgifts- som inkomstsidan. Till det förstnämnda slaget höra följande fyra typer: *supplementary grants*, *excess grants*, *grants of a vote of credit* och *exceptional grants*.

Supplementary grants kunna föranledas antingen därigenom, att de i *estimates* upptagna anslagen visa sig otillräckliga, eller därigenom att ett nytt vid *estimates*' uppgörande icke förutsedt statsbehof yppar sig. En sådan upptäckt kan göras redan under den session, som behandlar den reguliära budgeten för det år, till hvilket utgiften i fråga hänför sig, eller ock senare, i hvilket fall det blir närmast därpå följande parlamentssession, som får upptaga regeringens medelframställning till pröfning[3] Därför kan en och samma *appropriation act* förete supplementära poster, afseende såväl det löpande som föregående finansår.[4] I alla dessa fall framlägges en *supplementary* eller *additional estimate*[5] för underhuset som underlag för dess beslut om medelbevillning *(grant)*. Ett annat för dem gemensamt drag är, att hvad af

[1] Detta nödgas ock systemets försvarare, Hamilton erkänna, när han blir prässad inför 1902 års kommitté. Se dess protokoll i *rep. on. nat. expend.* ss. 144 f.

[2] Se ofvan s. 114.

[3] Se May parl. pract. s. 522; jfr äfven stand. orders 1903. n:r 15 (3) och här ofvan s. 124.

[4] Se t. ex. 1903 års *appropriation act* ss. 5, 17, och i nästa not citerade aktstycken.

[5] Dessa *supplementary estimates* äro byggda på ungefärligen samma system som de reguliära, med afdelningar I, II, III. Den skillnaden föreligger dock, att anslagsposterna i den ursprungliga *estimate* företes sida vid sida med de begärda tilläggsbeloppen. Se *sess. print. pap.* 1903 n:o 33, 42, 126, 285.

parlamentet begäres, är medel till möjliggörande af en utgift, icke godkännande af en redan gjord utgift.

Det senare är däremot förhållandet med *excess grants*. De hafva nämligen sin rot i sådana förvaltningsåtgärder, hvilka måste betecknas som öfverskridanden af de i *appropriation act* fastställda anslagsbeloppen. De möjliggöras genom förskotteringar hämtade från utanför *consolidated fund* stående medel, som extra *receipts*, fonder för oförutsedda utgifter m. m., men de betraktas af underhuset med ett lätt förklarligt missnöje[1] och måste därför inför dess *committee on public accounts* rättfärdigas[2] som af nödvändigheten påkallade.[3]

Med *grants of a vote of credit* förstås sådana parlamentets beslut, genom hvilka medel beviljas till fyllandet af ett statsbehof af den extraordinära natur och ofta nog betydliga omfattning, att de därför erforderliga anslagskrafven ej lämpligen låta sig infogas i de sedvanliga estimates. Så är t. ex. förhållandet med kostnaderna för ett krig. De belopp, som vid sådana tillfällen beviljas, äro stora klumpsummor utan någon mera genomförd detaljering. En sådan är nämligen i de flesta fall på grund af kostnadernas oberäknelighet omöjlig att uppgöra på förhand. I senare tider har man emellertid börjat använda *supplementary grants* äfven vid sådana tillfällen, då man på grund af föregående praxis skulle väntat *a vote of credit*. Skälet, hvarföre den förra formen föredrages framför den senare, är det, att man genom dess användning kan i en mer specialiserad *estimate* erhålla ledning vid frågans bedömande.[4] Om de anslag, som beviljas genom *votes of credit*, gäller detsamma som för *supply grants* i allmänhet, att de äro disponibla endast under det finansår, för hvilket de gifvits.

Exceptional grants äro anslag, beviljade för ändamål af tillfällig natur, hvilka således icke tillhöra den sedvanliga löpande

[1] Se May parl. pract. s. 523.
[2] Se Hatschek s. 477.
[3] Som exempel på en sådan *excess grant* må anföras en post på 77 £ 15 s., 5 d. belyst genom ett *statement of excess* af mars 1903 *(sess. print. pap. n:r 75)* och upptagen i 1903 års *appropriation act sched. B. part 1* som *civil services excess* 1901—1902. Jfr. s. 165 not 6.
[4] Se May parl. pract. ss. 522, 524.

förvaltningen. Som exempel härpå bruka anföras belopp, anvisade till underlättande af slafveriets afskaffande i britiska kolonier, lån till främmande land, kostnaderna för uppköpet af aktierna i Suezkanalbolaget, medel, beviljade kronan till upprätthållande af hennes värdighet vid särskilda representativa tillfällen, äfvensom till belöning af personer, som inlagt synnerliga förtjänster om fäderneslandet[1].

Som allmän regel om dessa olika slags *grants* gäller, att de, som handlagts i *committee of supply*, intagas i *appropriation act*, under det att de, för hvilkas del föreskriften af $^{20}/_{3}$ 1866[2] tillfyllestgöres genom beredning i en annan kommitté af hela huset, behandlas en för detta syfte särskildt framlagd *bill*.[3]

På inkomstsidan intages en undantagsställning af vissa vanligen för särskilda ändamål reserverade fonder, hvilka stå till regeringens disposition i kraft af en *generell*, en gång för alla gifven föreskrift; således oberoende af ett sådant årligen af parlamentet lämnadt bemyndigande, utan hvilket *consolidated fund's* tillgångar icke få röras. Den största af dessa fonder är *treasury chest fund*.[4] Den är genom lag af 1877 satt till ett kapitalbelopp af minst 700,000 £, högst 1,000,000 £.,[5] och dess användning är af tvåfaldig art. Dels lämnar *treasury* till de olika departementen förskott därur att sedermera återbetalas af de medel, som parlamentet beviljar, dels hafva kolonialguvernörerna rätt att vid inträffande oförutsedda behof anvisa på denna fond. Dessa sålunda genom förskottslikvider från *treasury chest fund* bestridda utgifter skola sedermera snarast möjligt delgifvas underhuset för erhållande af dess godkännande.[6] Ungefär samma

[1] Som exempel af sistnämnda slaget må anföras nationalbelöningarna till cheferna i senaste sydafrikanska krig, lorderna Roberts (100,000 £) och Kitschener (50,000 £). De uppföras som en särskild *part*, den sista inom civil services, å schedule B; den förra i 1901, den senare i 1902 äro appropriation act.

[2] Om dennas innehåll se ofvan s. 109.

[3] Se May parl. pract. s. 525.

[4] Då *chest* betyder låda, kassaskrin, skulle den engelska benämningen kunna öfversättas som finansdepartementets kassaförlagsfond.

[5] Redogörelsen för dess förvaltning under finansåret 1901—1902 återfinnes bland sess. print. papers 1903 n:r 4.

[6] Se Anson II, 347; Todd-Walpole II, 244.

syfte är förbundet med en annan mindre fond, *civil contingencies fund*, hvilken bildades från och med 1 april 1862, och hvars kapitalbelopp fixerats till 120,000 £.[1] Skillnaden, redan antydd i namnet, ligger egentligen i ändamålsbegränsningen. Fondens tillgångar få nämligen tagas i anspråk endast för statsbehof, som sammanhänga med den civila förvaltningen i moderlandet, vare sig det nu gäller förskotteringar till bestridande af sedvanliga löpande utgifter eller likvideringar af oförutsedda sådana. Dessa förskott skola under nästa finansår återbetalas af de medel, som parlamentet anslagit till den eller de förvaltningsgrenar, som kommit i åtnjutande af förskottslikviden.[2]

Till hemliga ändamål, vanligen af diplomatisk natur, beviljas äfven årligen medel till växlande belopp. Härigenom uppkommer en s. k. *secret service fund*,[3] hvars tillgångar betraktas som en utfyllnad i den anslagspost till samma ändamål, som suveränens civillista brukar upptaga.[4] Användingen af dessa medel är icke underkastad någon annan kontroll än den, som ligger dels i vederbörande ministers edliga förpliktelse att nyttja dem endast till sådana ändamål, som äro legitima för hans departement, dels i skyldigheten att i en särskild bok anteckna utanordningarnas belopp och namnen på de personer, till hvilkas förmån de blifvit gjorda. Någon egentlig räkenskapsgranskning förekommer således icke här.

Slutligen må i största korthet erinras om den form för kontanta medels åvägabringande, som lånevägen erbjuder. Af gammalt är kronan förpliktad[5] att söka parlamentets med-

[1] Se redogörelsen för denna fonds förvaltning 1901—1902 i sess. print. papers 1903 n:o 18.

[2] Se Anson II, 347; Todd-Walpole II, 244.

[3] Se Todd-Walpole II, 245; Hatschek s. 478.

[4] I drottning Victorias civillista var denna post satt till 10,000 £, anvisade som hela civillistan på *consolidated fund*. Det af parlamentet beviljade beloppet har brukat uppgå till högst 30,000 £. I ett enstaka fall har summan höjts till 50,000 £. Todd-Walpole II, 245 f.

[5] Frågan hade blifvit aktuell under Tudorer och Stuartar genom användningen af tvångslån (se ofvan s. 27). De vida och omfattande ordalag, i hvilka *bill of rights* förbjuder uppbärandet af medel för längre tid eller på annat sätt, än parlamentet beviljat, tillförsäkra det medbeslutanderätt äfven i lånefrågor. Jfr. Todd-Walpole II, 197 med Stubbs sel. chart. ss. 517, 524.

verkan och samtycke till låns upptagande. Men det vill synas, som om regeringen utsträckt sin i äldre tider åtnjutna rätt att genom förmedling af *the commissioners for the reduction of the national debt* utfärda och inlösa skattkammarförbindelser eller s. k. *exchequer bills* utöfver det därmed afsedda ändamålet och sålunda utan parlamentets samtycke förvandlat lån, hvilka medgifvits som temporära, till en ingrediens i landets stående skuld.[1] År 1861 fattades emellertid på regeringens eget bedrifvande ett beslut, som tillförsäkrade parlamentet medbeslutanderätt äfven i sådana fall och förpliktade finansministern att underställa detsamma alla sina förslag till ändring i rikets vare sig fonderade eller icke fonderade skuld.[2]

* * *

Det budgetregleringsarbete, som i *appropriation act* finner sin slutliga sammanfattning, har med hänsyn till sin rättsliga betydelse gjorts till föremål för utläggningar af synnerligen divergerande natur. Särskildt inom den tyska vetenskapen ha meningarna skarpt brutit sig mot hvarandra. Den kärnpunkt, kring hvilken tvisten förnämligast rört sig, har varit spörsmålet om den rättsliga betydelsen af en eventuell budgetvägran. Utgående från på dagordningen stående realpolitiska företeelser, har man tänkt sig det fall, att finanslagen på grund af oenighet mellan de olika faktorerna i den lagstiftande myndigheten — vanligen regeringen och representationens båda afdelningar — icke kunnat bringas till stånd före begynnelsen af den finansperiod, för hvilken den varit afsedd, och då uppkastat för sig till besvarande det spörsmålet, huruvida regeringen ägde rätt att utan stöd af en lagligt gällande budget föra förvaltningen eller ej. I spetsen för dem, som gåfvo ett jakande svar på frågan, stod länge den berömde statsrättsläraren Gneist, hvilken framför allt skurit sina lagrar som forskare i Englands författnings- och för-

[1] Om sättet för räntornas gäldande se ofvan s. 103.

[2] Se Todd-Walpole II, 223. Det vill synas, som om denna åtgärd stode i samband med den vid samma tid verkställda öfvergången till lagformen som medium för anskaffande af de medel, som erfordras för täckning af *votes on account*. Se ofvan s. 134.

valtningshistoria.[1] De som förfäktat en motsatt uppfattning, ha därvid i främsta rummet opererat med begrepp, hämtade från den fransk-belgiska budgeträtten.

Här är icke platsen att närmare ingå på denna vetenskapliga kontrovers. I detta sammanhang äger den betydelse, endast försåvidt den sprider ljus öfver motsvarande delar af Englands författning, men dess bidrag i det hänseendet äro icke ringa, enär man å ömse sidor låtit sig angeläget vara att i det engelska mönstret söka stöd för sina teorier.

Gneist går vid sin analys[2] af den engelska budgeträtten ut från den historiskt gifna skillnaden mellan fasta och rörliga inkomster och utgifter. Sedan han i korthet karakteriserat parlamentets budgetreglerande verksamhet som innefattande dels de rörliga utgifternas pröfning i *committee of supply*, dels de till deras täckning erforderliga medlens beviljande i *committee of ways and means*, dels förhandlingsresultatens sammanförande till en öfversikt, publicerad i form af lag, *consolidated fund act*,[3] öfvergår han till hvad för honom är hufvudfrågan, regeringens kompetens med hänsyn till budgetens realisering.

Den öfversta och ledande grundsatsen är här, att ministrarna ha att ombesörja finansförvaltningen i dess helhet på grund af ett bemyndigande, lämnadt icke af parlamentet utan af konungen. Af statsinkomsterna flyter den stora hufvudmassan in till *consolidated fund* i kraft af kronans ärfda rätt eller stående skattelagar, således oberoende af parlamentets årliga bevillning, som lämnar blott en ringa bråkdel af det hela. Hvad åter utgifterna beträffar, så fullgöras de fasta i kraft af

[1] Numera är det professsor Laband, som från delvis andra utgångspunkter och med annan motivering genom sina arbeten das Budgetrecht nach den Bestimmungen der Preussischen Verfassungs-Urkunde och das Staatsrecht des deutschen Reiches, blifvit denna åsikts främste banerförare. En lättläst och intressant resumé öfver de olika ståndpunkterna lämnar M. v. Seydel i uppsatsen Ueber Budgetrecht, Heft 62 af serien deutsche Zeit- und Streitfragen, Hamburg 1889.

[2] Se närmast Gesetz und Budget ss. 91 ff. Jfr. äfven Budget und Gesetz ss. 7 ff. och Verwaltungsrecht ss. 714 ff.

[3] Med detta uttryck afser Gneist, som af sammanhanget framgår, detsamma, som vanligen kallas *appropriation act*.

de lagar, på hvilka de hvila, utan vidare genom lyftande af därför erforderliga medel, de rörliga däremot verkställas i öfverenstämmelse med den af krona och parlament godkända finanslagen. Skulle nu af en eller annan anledning en sådan icke hafva kommit till stånd, blir den rättsliga påföljden däraf *icke* regeringens inkompetens att göra dessa utgifter utan endast den, att hon får göra dem utan stödet af parlamentets på förhand genom finanslagen gifna bemyndigande och i kraft af andra rättsbud. Den yttersta rättsgrunden för desamma ligger nämligen enligt Gneist icke i den periodiska finanslagen, utan i de stående lagar, genom hvilka förvaltningslifvet organiserats, och i förhållande till hvilka finanslagen blott har karaktären af en »*Ausführungsverordnung*». En fullständig budgetvägran äfvensom en strykning eller ett nedsättande af anslagen till den lagstadgade förvaltningsorganisationen blefve sålunda rättsligen betydelselösa, blefve *actus inanes*, hvilka ingen annan innebörd kunde tilläggas än den faktiska, att parlamentet afstått från utöfningen af sin andel i fastställandet af de föreskrifter, som närmare reglera lagarnas verkställighet genom att ordna det därför behöfliga ekonomiska underlaget. Denna statsfunktion måste i så fall fyllas af konungen. Denne måste tillgodose lagens fordran, och den pliktkollision för ministrarna, som uppstår därigenom, att konungens och parlamentets bud strida mot hvarandra, löses enligt den grundsatsen, att lag går före förordning. Och i anslutning till denna sin uppfattning förklarar Gneist, att parlament alltifrån begynnelsen otvetydigt erkänt budgetbeslutens underordning under lagarna.

Det är det hos Gneist städse lågande nitet för rättsstatens kraf, som i dessa satser tager sig uttryck. Rent teoretiskt sedt och under antagande af de angifna förutsättningarnas riktighet måste hans framställning erkännas vara genomförd med bindande skärpa och konsekvens. Men något annat är spörsmålet om dess tillförlitlighet som skildring af engelska förhållanden. Äro verkligen dessa förutsättningar i allo sådana, som de af Gneist skildrats, och uppfattas de i Englands statslif från den principiella ståndpunkt, han velat häfda? På denna fråga måste svaras ett bestämdt nej.

Den första förutsättningen för den Gneistska uppfattnin-

gens genomförbarhet i praktiken är regeringens rätt att disponera de fasta inkomsterna allenast med stöd af den rättsgrund, i kraft af hvilken de inflyta till *consolidated fund.* Javäl, penningarna finnas visserligen där, men icke en penny får utbetalas utan hemul i en på *consolidated fund* anvisande lag. Därföre äro de fasta utgifterna samt och synnerligen stödda på sådana lagar,[1] därföre måste särskilda *consolidated fund acts* gifvas för att under finansårets första del fylla kronans behof af förskottsmedel, därföre innehåller slutligen *appropriation act* i sin första del en anvisning på *consolidated fund* till täckning af ännu återstående medelbehof. Men icke nog härmed. De medel, som genom i berörda lagar lämnade generella krediter ställts till kronans *(treasury's)* disposition, få icke användas efter regeringens godtfinnande, utan de äro beviljade, som orden lyda i lagarna: »*towards making good the supply granted to His Majesty for the service of the year*», d. v. s. till de ändamål, som pröfvats i *committee of supply* och fixerats för förskottsbevillningarnas del i *votes on account*, för den reguliära budgeten i *appropriation act's schedule B.* Och efterlefnaden af allt detta öfvervakas af generalkontrollören, som icke får genom sin påskrift möjliggöra någon utanordning från *consolidated fund*, utan att dessförinnan hafva förvissat sig om, att den äger stöd i en anslagspostering, intagen i någon af berörda lagar eller underhusbeslut.

Om dessa villkors oeftergiflighet råder full öfverensstämmelse mellan alla auktoriteter i Englands statsrättsliga litteratur,[2] men till yttermera visso må hänvisas till *exchequer and audit act* af 1866, som uttryckligen förbjuder *treasury* eller någon underordnad myndighet att anbefalla utbetalningar, hvilka icke blifvit till sin behörighet godkända i den ena eller andra af nyss angifna former.[3]

Mera torde knappast behöfva sägas för att visa, att *appropriation act* är icke en blott »Ausführungsverordnung», utan en lag med självständigt förpliktande rättsverkan, likvärdig med

[1] Se ofvan s. 103.

[2] Se May parl. pract. s. 526, 557 ff.; Anson II, 340 ff.; Dicey s. 295; Todd-Walpole II, 237; Cox s. 607 ff.

[3] Se Todd-Walpole II, 241.

hvarje annan, och att Gneist's skildring icke stämmer öfverens med den engelska budgeträtt och budgetpraxis, som utvecklats och fixerats under 1800-talet. Det är i en helt annan jordmån, hans teori i verkligheten slår sina rötter. Hvad Gneist haft för ögonen, är brytningen inom den kontinentala, enkannerligen den preussiska konstitutionalismen mellan en representation, som energiskt sträfvar att göra det mesta möjliga af sina jämförelsevis nyförvärfvade rättigheter, och ett konungadöme, som, stödt på en nedärfd förvaltningsorganisation, söker häfda sin självständighet; och han har då för sitt deltagande i denna strid velat rusta sig med vapen, hämtade ur den engelska författningens rika arsenal, utan att räkna så noga med de konsekvenser, som kunna dragas af det förhållandet, att den byråkratiska ämbetsorganisationen på kontinenten utvecklats före den folkliga självstyrelsen, under det att ordningen är den omvända i England.[1]

Men om Gneist sålunda icke kan fritagas från att ha bedömt den engelska budgeträtten från en af preussiska författningskonflikter påverkad ståndpunkt, så kan en liknande anmärkning göras äfven om hans motståndare. De, som i anslutning till den fransk-belgiska budgeträttens grundsatser vilja göra representationens och särskildt dess nedre kammares finanslegislativa herravälde gällande, hafva naturligtvis icke underlåtit att i opposition mot Gneist göra det mesta möjliga af det engelska underhusets budgeträttsliga kompetens. Å ingendera sidan tages full hänsyn till det egenartade i den engelska författningsutvecklingen, hvilket manar till särskild varsamhet vid försöken att tilllämpa dess lärdomar på andra folk, som lefva sitt politiska lif under helt andra förutsättningar.

Den grundväsentliga skillnaden mellan den engelska och den kontinentala konstitutionalismen ligger däri, att, medan den förra utvecklats gradvis och kontinuerligt, har den senare kallats till lif med ens genom en inom sig afslutad lagstiftningsakt. Utan nämnvärda förmedlande öfvergångar från ett absolutistiskt sty-

[1] Betydelsen häraf exemplifieras genom Hatscheks anmärkning (s. 478), att Gneist underlåtit att uppvisa, hvilka dessa ständiga lagar äro, i förhållande till hvilka *appropriation act* spelar rollen af en Ausführungsverordnung. Sådana lagar kunna enligt H. påvisas endast för de fasta utgifternas del.

relsesätt har representationen ställts inför de maktpåliggande uppgifter, det konstitutionella statslifvet medför, och hon har haft att gå till deras fyllande utan stödet af en redan insamlad nationell erfarenhetsskatt. Den författning, i kraft af hvilken hon verkar, har icke framgått som en produkt af folkets eget lif, utan uppritats liksom på ett bräde efter vissa allmänna principer och med stöd af från främmande håll lånade typer. Under sådana omständigheter ligger frestelsen nära för en representation att tolka ett generellt stadgande så extensivt som möjligt och att tillspetsa uppstående konflikter genom ett ensidigt fasthållande af det egna maktintresset främjande doktriner.

Huru annorlunda ter sig icke England i dessa hänseenden. Parlamentarismen har, för att använda Peters' slående ord[1] vuxit fram i detta land som huden på en kropp, medan de kontinentala författningarna uppstått som beställda kläder. Parlamentet har steg för steg fått kämpa sig fram till sin nuvarande maktställning; om än emellanåt trängdt tillbaka, har det dock aldrig förlorat sitt fotfäste i den folkliga självstyrelsens mark. I äldre tider pröfvadt af med- och motgångs skiftningar, har det under de sista århundradena kunnat utan tvära omkastningar närma sig målet och har slutligen sett makten tillfalla sig som en mogen frukt och som det egna arbetets resultat. Det har sålunda efter hand vuxit in i sin uppgift och under ett i städse växande omfattning fortsatt fyllande af plikterna mot staten visat sig medvetet icke blott om sin rätt utan äfven om det med dess utöfning förenade ansvaret.

Om åtskilliga gamla exempel på, att underhuset med rent afslag besvarat konungens begäran om medelbevillning, kunna framdragas, få dessa icke utan vidare uppfattas som bevis på det nutida parlamentets rätt till budgetvägran.[2] De måste ses i sin historiska miljö och i relation till parlamentets dåvarande budgetkompetens. Iakttages detta, skall man finna, att dessa fall hänföra sig till en tid,[3] då konungen självständigt förfogade

[1] Citerade hos Kjellén, II, 17.

[2] En i den riktningen gående åsikt har emellertid uttalats af Todd-Walpole, II, 214.

[3] 1784 års mycket kommenterade precedensfall är icke identiskt med en budgetvägran, ty som redan ofvan (s. 136. not 1) visats, blefvo medel

öfver kronans dels ärftliga, dels honom på lifstid tilldelade revenuer och därmed bestred kostnaderna för den sedvanliga löpande förvaltningen. Denna gick således sin gilla gång, oberörd af parlamentets nej, hvilket blott medförde ett afvisande af det eller de tillfälliga statsbehof, som konungen framlagt till behjärtande. Men helt annorlunda ställer sig saken, sedan parlamentet efter 1688 års revolution öfvertagit ansvaret för arméns och flottans budgeter och minskat de till suveränens förfogande ställda inkomsterna i proportion därefter, och sedan det genom den utveckling, som i och med 1760 års öfverenskommelse[1] tager sin begynnelse, fått sig tilldelad icke blott rätten att förfoga öfver kronans samtliga revenuer utan äfven, efter civillistans ombildning till ett verkligt apanage och däremot svarande nedsättning i belopp, uppgiften att sörja jämväl för den civila förvaltningens behof. Då blir det icke längre konungen utan parlamentet, som i första rummet drabbas af plikten att tillhandahålla de medel, som erfordras, för att statsmaskineriet skall kunna fungera.

Jellinek, hvilken är den, som gått i spetsen vid kritiken öfver Gneist's ofvan berörda framställning af den engelska budgeträtten,[2] erkänner också, att en budgetvägran numera icke är tänkbar i England. Men han betonar samtidigt och med skärpa, att detta förhållande betingas icke af rättsliga grunder utan af politiska lämplighetshänsyn. Med den makt, det engelska parlamentet, och speciellt underhuset, i våra dagar har, *behöfver* det icke tillgripa en sådan tvångsåtgärd för att göra sin vilja respekterad. Det gifver helt enkelt i en eller annan form tillkänna, att regeringen icke längre åtnjuter dess förtroende,

verkligen beviljade af underhuset före dess upplösning. Det var blott medelanvändningsbestämmelserna, som fattades, då ingen *appropriation act* blifvit utfärdad.

[1] Härom se ofvan, ss. 60 ff.

[2] Se hans arbete »Gesetz und Verordnung», ss. 136 ff. I anslutning till honom har ock hans lärjunge Hatschek formulerat sin uppfattning af ifrågavarande problem inom den engelska budgeträtten. På samma ståndpunkt står äfven Seidler, a. a. s. 167. Hans därstädes gjorda uttalanden gå till tiden före Jellineks, men han har icke som denne inlåtit sig på någon kritik af Gneist, utan nöjt sig med att markera sin egen motsatta uppfattning.

och denna blir därigenom ställd inför valet mellan att afgå eller att genom ett upplösningsdekret vädja till valmanskårens utslag. Budgetvägran är således ett af ålder nedrostadt vapen, hvilket kommit ur bruk, — som Jellinek med en tämligen genomskinlig anspelning på Gneist anmärker —, icke, emedan parlamentet är så djupt genomträngdt af rättsstatens idé, som därför att engelsmannen alls icke känner något behof af att göra sig löjlig.[1]

Det ligger onekligen en icke så liten grad af sanning i detta tillspetsade yttrande. Engelsmännen äro ett praktiskt folk utan vidare benägenhet att fördjupa sig i den kontinentala vetenskapens skarpsinniga deduktioner för eller emot en budgetvägrans formella behörighet och rättsverkan. De *inrätta sig* i stället så, att själfva saken flyttas utanför de politiska aktualiternas krets. Så till vida har Jellinek säkerligen rätt i sitt omdöme. Men det innesluter icke *hela* sanningen. Parlamentet vet icke blott, att det icke behöfver kämpa med budgetvägran som vapen, utan äfven att det är dess plikt, är en detsamma åhvilande statsfunktion att bevilja de medel, som kräfvas, för att förvaltningen skall kunna gå sin gång, och dess medvetande härom präglar på mångfaldigt sätt nutida parlamentspraxis. Som exempel härpå må anföras först och främst underhusets i svarsadressen till trontalet — voterad utan debatt och som en självklar sak — gifna principiella löfte om medelbevillning till kronan, vidare förskottsmedlen, som ställas till *treasury's* disposition, för själfva användningens del allenast med stöd af underhusets *votes on account* under förutsättning af efteråt skeende bekräf-

[1] Till samma resultat kommer Low (s. 88 ff.), men på helt andra grunder. Enligt honom har budgetbehandlingen i underhuset, framför allt beträffande *army* och *navy estimates*, nedsjunkit till en ren formalitet, där majoritetens stora flertal, bundet af partihänsyn och saknande tillräcklig insikt i budgetfrågornas tekniska detaljer, gör föga mer, än hvad regeringspartiets inpiskare drifver det till. Low's lustiga skildring af, hur det i verkligheten går till vid en budgetbehandling i underhuset, må äga hur stor giltighet som helst för normala förhållanden och lugna tider. Men detta utesluter dock icke, att huset har sin rätt kvar enligt författningen och när som helst kan vid behof göra bruk af den. Dess blotta förefintlighet innebär, som ofvan (s. 119) påpekats, en garanti af icke oväsentlig betydelse. Detta har ock med skärpa betonats af lord Welby i *report on expenditure*, 1902 s. 231.

telse i *appropriation act,* och slutligen rätten till anslagsfrågornas guillotinering i såväl *committee of supply* som huset själft.[1] En budgetvägran skulle, sedd i ljuset af alla dessa vittnesbörd om förpliktelser, som fast häfd och af huset själft godtagna stadganden älägga detsamma med afseende på budgeten, framstå som fullt ut lika inkonstitutionell som ett försök af kronan att regera utan budget. Den blefve förklarlig och försvarlig endast i det fall, att den kunde betraktas som ett motdrag, nödvändiggjordt af en liknande oformlighet från regeringens sida.

Meningen med det nu sagda är icke att bestrida underhusets *formella* rätt att förkasta budgeten. Denna rätt har det i så måtto, att, därest det vill säga nej till en *money bill,* finnes intet *remedium juris,* genom hvilket det kan tvingas till ett ja. Englands »suveräna» parlament är i formellt hänseende icke bundet af något annat än sin egen uppfattning af konstitutionens bud. Skulle det osannolika inträffa, att det härutinnan toge miste, finnes som nämndt intet rättsmedel däremot, men väl en *rättslig möjlighet* till ett korrektiv genom appell till valmanskåren. Exemplet från år 1784 visar till fyllest, att denna möjlighet icke är betydelselös. Att författningen i händerna på ett ledande, ingen annan myndighet underordnadt statsorgan lägger en befogenhet, innebär icke i och för sig frihet för detta att välja mellan att utöfva och icke utöfva den. Rätten till befogenheten innesluter äfven plikten att begagna den jämlikt författningen. Parlamentets plikt att votera en budget,[2] regeringens skyldighet att i möjligaste måtto efterlefva den och det parlamentariska samförståndet mellan dessa båda organ äro som trenne länkar, hvilka gripa in i hvarandra och sammanhålla den engelska budgeträtten. Ett försök att bryta kedjan skulle, hvarifrån det än ginge ut, vara liktydigt med ett tangerande af det område, där makten, icke rätten fäller utslaget.

* * *

Budgetens realisation under finansåret är, som Gneist med full rätt betonat,[3] principiellt lagd i kronans händer. Det är

[1] Se ofvan ss. 104, 131, 124.

[2] Naturligen med förbehåll af en viss frihet i detaljpröfningen.

[3] Se ofvan, s. 151.

sålunda regeringen, som genom *treasury's* förmedling ombesörjer utanordningarna under de olika anslagsposterna. Någon plikt att begagna anslagen i deras fulla utsträckning förefinnes naturligtvis icke. Den summa, som fixerats, angifver det maximum, utöfver hvilket medelanvändningen icke får gå. Ministrarna taga däraf så mycket, som det aktuella behofvet kräfver, och de besparingar, som göras, inbetalas vid finansårets slut till *exchequer.*[1]

Parlamentets medverkan är emellertid icke heller här utesluten, och det är generalkontrollören, som utgör organet för densamma. För inkomsternas del visar sig detta på så sätt, att alla likvider till *consolidated fund* på *exchequer account* i Englands och Irlands banker dagligen verificeras genom dubbla extrakter, ett från *revenue departements* öfver gjorda inbetalningar och ett från vederbörande bank, utvisande såväl insättningar som uttag och räkningens[2] däraf framgående ställning.[3]

På utgiftssidan är maskineriet mera kompliceradt. Som allmän regel gäller, att *treasury* äfven här[4] häfdar sin ledareroll i förhållande till öfriga förvaltande verk. Inga medel kunna nämligen utbekommas, utan att det anlitas som mellanhand. Det är tvenne funktionärer inom *treasury, the lords commissioners of the treasury,*[5] som af ålder haft i uppdrag att fullgöra denna kontrollpröfning af öfriga departements finansförvaltning. Sedermera skiljer sig emellertid förfarandet åt, allteftersom det gäller fasta utgifter, *consolidated fund services*, eller rörliga, *supply ser-*

---

[1] Se ofvan, s. 133.

[2] Det är att märka, att denna liksom öfriga räkningar öfver statsmedlen är uppställd efter det system, som i England kallas *cash account.* D. v. s. den upptager endast verkliga kassaposter, utvisar endast de faktiska likvidationsdata, utan försök att genom öfverföring framkonstruera de belopp, som enligt själfva saksammanhanget tillhöra räkenskapsåret. Statsmedel, som inflyta i begynnelsen af ett finansår, bokföras sålunda som detta års inkomst, äfven om de beviljats för det föregående. Se Anson II, 348: Bastable s. 740.

[3] Så Anson II, 344. Enligt Holberg (s. 280) vinnes samma mål på ett i någon mån afvikande sätt, nämligen genom bankens utställande af dubbla kvitton, af hvilka vederbörande uppbördsdepartement behåller det ena, medan det andra tillställes generalkontrollören.

[4] Se ofvan, sid. 97.

[5] Se Todd-Walpole II, 248.

vices. I förra fallet vänder *treasury* sig till generalkontrollören med anhållan om beviljande af en kredit åt *lords commissioners* på beloppet i fråga. Sedan denne förvissat sig om, att *treasury's* begäran stödjer sig på parlamentets en gång för alla genom stående lag gifna bevillning,[1] utfärdar han en till bankens styrelse ställd skrifvelse, innehållande, att han lämnat *lords commissioners* ifrågavarande kredit på *exchequer account*[2] till belastning af *consolidated fund,* Samma meddelande göres därefter af *treasury* till banken med anhållan, att medlen måtte från *exchequer account* påföras *the paymaster general,* hvars räkning går under namnet *supply account.* Och härmed äro medlen tillgängliga för användning.

Gäller det åter *supply services,* fordras först en kunglig handskrifvelse *(royal order, under the sign manual).*[3] som ställes till *lords commissioners* och kontrasigneras af tvenne *lords of the treasury.* Med åberopande af den lag, eller eventuellt underhusresolution, på hvilken utanordningen skall grundas,[4] åläggas *lords commissioners* att bemyndiga styrelsen för Englands (respektive Irlands) bank att till vederbörande *paymaster's* disposition ställa de summor, som tid efter annan kunna påfordras för de ändamål, hvilka i till lagen eller resolutionen fogad *schedule* äro angifna, med iakttagande af, att däri befintliga posteringar icke öfverskridas; allt under uttryckt förutsättning, att generalkontrollören beviljar den erforderliga krediten. Sedan förfares på samma sätt som i förra

[1] Jfr ofvan s. 103; Anson II, 340.

[2] Realskälet till detta arrangemang är naturligtvis önskvärdheten af en kontroll, lagd i händerna på en i förhållande till såväl regering som representation självständig myndighet, men denna tanke har äfven i formellt hänseende genomförts med en karaktäristisk konsekvens, som förtjänar anmärkas. Räkningen ifråga kallas *exchequer account,* emedan som dess ägare tänkes det verk, *exchequer and audit department,* hvars chef generalkontrollören är. Därför måste det också vara han eller, i händelse af förfall för honom, hans närmaste man, som beviljar krediten. Då det i engelska arbeten talas om statsmedlens inbetalande till *exchequer,* är det sålunda numera nyssnämnda ämbetsverk, som afses med detta uttryck.

[3] Om den formella åtskillnaden mellan detta och andra uttryck för den kungliga viljan, se Anson II, 45 f.

[4] Härmed afses dels *appropriation act,* dels *votes on account.*

fallet.[1] Enda realskillnaden ligger däri, att det nu icke är i några stående utgiftslagar utan i *schedules* till *appropriation act* eller *votes on account* för året, som generalkontrollören har att söka stödet för den begärda utanordningens behörighet. En olikhet i stiliseringen af de mellan *treasury*, generalkontrollören och banken växlade aktstyckena förefinnes åter så till vida, som, medan i förra fallet *consolidated fund* åberopas som belastningsobjekt, hänvisas i det senare till *ways and means* för året,[2] eller till *supply services*.[3] De medel, som i och för *supply services* tillställas *the paymaster general*, bokföras af honom under särskilda konti, ett för hvarje *vote* i de olika *schedules*, hvarigenom trygghet vinnes mot öfvertrassering af de i *appropriation act* eller *votes on account* fastställda beloppen. Genom *the paymaster general* går således i regel utbetalningen af de kontanta medlen.[4]

Af det sagda framgår, att en *royal order* icke behöfver anskaffas för hvarje enskild utanordning. Det kungliga bemyndigandet gifves för en större ändamålsgrupp inom *supply services* på en gång, och sedan tillkommer det *treasury* att sörja för verkställigheten genom likvider, afpassade efter behofvet. Däremot måste naturligtvis generalkontrollörens bifall i hvart enskildt fall inhämtas[5] och de olika posterna bokföras i det ämbetsverk, *exchequer and audit department*, hvars chef han är.[6]

* * *

När budgeten på detta sätt genom utbetalningar från *paymaster general* blifvit realiserad och räkenskaperna för året af-

---

[1] Det var omöjligheten att erhålla konungens egenhändiga underskrift under en sådan skrifvelse, som gaf anledning till den å s. 74 omnämnda konflikten.

[2] Så i *treasury's* skrifvelse till generalkontrollören och i dennes till banken.

[3] Så i *treasury's* skrifvelse till banken. Formulären till samtliga dessa skrifvelser äro aftryckta hos Anson II, 491 ff.

[4] Ett undantag härifrån föreligger emellertid med afseende på revenue department's förvaltningskostnader, på sätt närmare visats här ofvan s. 71. Jfr f. ö. Todd-Walpole II, 259.

[5] Jfr ofvan s. 75 ff. och Anson II, 337.

[6] Om dess stat se *estimates for civil services* 1903—1904, s. 140. För generalkontrollören själf och hans närmaste man, se ofvan s. 78, not. 1.

slutats, skall redovisning afläggas för förvaltningen och revision äga rum. I första hand är denna uppgift tilldelad generalkontrollören och hans nyssnämnda underlydande verk. Dess lösning förberedes och underlättas väsentligen därigenom, att generalkontrollören redan under det löpande året öfvervakar den detsamma afseende medelanvändningen. I de viktigaste ämbetsverken har han sålunda tjänstemän anställda, hvilka sätta honom i stånd att föra sin kontroll nästan jämnsides med utgifterna. I de mindre betydande sker däremot hans granskning månatligen.[1]

Finansårets slutliga räkenskapsresultat framläggas, som redan förut under historiken påvisats,[2] i tvenne slags publikationer, *finance accounts* och *appropriation accounts*. De förra utvisa likviderna till och från *exchequer (exchequer receipts and issues)*, de senare åter de förvaltande verkens användning i detalj af de medel, som de lyftat. De förra omfatta både *consolidated fund services* och *supply services*, de senare endast *supply services*. Detta betyder dock icke, att utgifterna under *consolidated fund services* skulle vara undantagna från generalkontrollörens granskning, hvilken tvärtom innefattar äfven dessa.[3]

Finance accounts skola jämlikt en af Gladstone år 1854 genomdrifven lag årligen föreläggas parlamentet före utgången af juni månad.[4] Häri får underhuset således före budgetregleringens afslutande ännu ett aktstycke till vägledning vid denna sin verksamhet. Det är nämligen icke betydelselöst för bedömandet af det löpande årets behof att få se, hur finansförvaltningen under det närmast föregående slagit ut. De upplysningar, som *finance accounts* i detta hänseende innehålla, äro na-

---

[1] Se Anson II, 344; report on nat. expend. 1902, s. 230.

[2] Se ofvan, s. 76.

[3] Se Anson II, 345.

[4] *Finance accounts* 1/4 1902—31/3 1903 publicerades sålunda 22/6 1903. Häraf, äfvensom af det här ofvan i texten karaktäriserade innehållet, framgår med full tydlighet, att hvad *finance accounts* lämna, är en redovisning för ett redan afslutadt räkenskapsår. Detta förtjänar särskildt betonas, enär Hatschek (s. 498) vill i *finance accounts* se den närmaste engelska motsvarigheten till den kontinentala budgeten, en jämförelse som icke är förklarlig under annan förutsättning än den oriktiga, att *finance accounts* skulle vara en finansplan för det löpande året.

turligtvis vida rikhaltigare än de öfverslagssiffror, på hvilka *financial statement* kan bjuda.[1]

Appropriation accounts blifva först långt senare, vanligen under loppet af hösten, färdiga. De sändas då till generalkontrollören i och för granskning. Denna utöfvas af honom icke blott å parlamentets utan äfven å *treasury's* vägnar.[2] Han skall sålunda visserligen först och främst tillse, att medlen användas till de ändamål parlamentet bestämt, men han stannar icke härvid. Han pröfvar äfven, huruvida de utgifter, som gjorts, ha stöd i *treasury's*[3] och vederbörande departements bemyndigande samt äro styrkta genom verifikationer. Genom de undersökningar, som han förmedelst sina underlydande tjänstemän *(auditors)* låter göra på ort och ställe, kommer mycket i dagen, hvarom *treasury* under det före 1866 rådande systemet aldrig skulle fått kännedom.[4] Ett annat spörsmål är, om granskningen bör innefatta äfven ett bedömande af medelanvändningen från lämplighetssynpunkt, d. v. s. en pröfning af, huruvida kronan fått bästa möjliga valuta för sina pengar. Denna fråga har Gladstone besvarat med nej, motiverande detta därmed, att en sådan utsträckning af revisionen skulle till den reviderande myndigheten öfverflytta en befogenhet, som egentligen tillhör underhuset.[5] En i viss mån motsatt mening har emellertid uttalats af den år 1902 fungerande generalkontrollören. På samma gång han erkände, att uppgiften var ömtålig och kräfde mycken takt i utöfningen för att icke leda till olämplig kritik af administrationen, betonade han dock, att han ansett sin skyldighet vara att vid granskningen efterse, huruvida statsmedlen handhades på ett sätt, som undvek förluster och slöseri, och för denna sin uppfattning fick han tillslutning af den underhuskommitté, inför hvilken den framlades.[6]

---

[1] Se ofvan, s. 126.

[2] Se Anson II, 345.

[3] Likaledes må här erinras om *treasury's* uppsikt med de militära departementens öfverföringar, se ofvan, s. 132. not 1.

[4] Lord Welbys ord i report on nat. expend. 1902, s. 231.

[5] Se Todd-Walpole II, 262.

[6] Se report on nat. expend. 1902, s. 48, och d:o 1903 (sess. print. papers n:o 242), s. IV.

Resultatet af detta granskningsarbete sammanfattas icke i en enda revisionsberättelse. Generalkontrollören lämnar i stället särskilda redogörelser *(reports)* för de olika *appropriation accounts*, hvilka äro fördelade i tre stora volymer: *army*, *navy*, *civil services and revenue departments appropriation accounts.*[1] Hans tillvägagångssätt är dock icke lika i alla tre fallen. För de två förstnämnda räkningarna afgifver han en sammanhängande redogörelse, tryckt som afslutning på det hela. I den tredje volymen återfinnes däremot under hvarje särskildt *vote* dels generalkontrollörens attestatum om förrättad granskning af räkningen och om dennas riktighet,[2] dels, eventuellt, en *report*, innehållande de anmärkningar, som generalkontrollören funnit sig föranlåten att framställa.[3] Dessa äro de stora hufvudgrupperna af *appropriation accounts*, hvilket dock icke hindrar, att det vid sidan af dem finnes en mängd räkningar af olika slag och omfattning, hvilka likaledes granskas och verificeras af generalkontrollören. Att här gå in på dessa skulle föra alltför vidt. Som allmän regel gäller emellertid, att generalkontrollörens granskning omfattar medelförvaltningens hela gebit, med undantag allenast för hertigdömet Lancasters afkastning äfvensom för civillistan så när som på dennas pensionstitel. Den förra granskas af en särskildt tillsatt *auditor of the duchy of Lancaster*, den senare på motsvarande sätt af en *auditor of the civil list.*[4]

---

[1] Se sess. print. papers 1903, ss. 29, 32, 24. En fjärde *appropriation account* finnes visserligen, nämligen för *ordnance factories*, granskad liksom de öfriga af generalkontrollören, men den är obetydlig till sin omfattning (sess. print. papers no. 7). Därjämte finnas emellertid vidlyftigare specialräkenskaper, s. k. *annual accounts*, öfver såväl *ordnance factories* som *royal army clothing factory*, båda åtföljda af en report från generalkontrollören. Se sess. print. papers no. 84, 83.

[2] Den sedvanliga formeln lyder så: *I certify that this account has been examined under my directions, and is correct.*

[3] Se t. ex. civ. serv. appr. accounts s. 571. Framställningen i texten baserar sig på 1903 års parlamentstryck, det enda som i större utsträckning kunnat göras tillgängligt. All anledning finnes emellertid att antaga, att det system, som där exemplifieras, är genomgående.

[4] Jfr ofvan, ss. 61, 64, not 3. Se äfven Anson II, 354; May constit. hist. I, 244; *sess. print. papers* 1903, n:o 8.

Generalkontrollörens redogörelser skola först tillställas *treasury*, för att detta skall sättas i tillfälle att allt efter omständigheterna rätta, hvad som anmärkts eller afgifva förklaringar däröfver. Dessa senare sändas till underhuset samtidigt med *appropriation accounts* och generalkontrollörens redogörelser därför. Detta sker vanligen i februari. Huset vidtager på detta stadium ingen annan åtgärd, än att det remitterar handlingarna till *the standing committee of public accounts*, en institution, hvars inrättande år 1861 förut berörts i annat sammanhang.[1]

Egendomligt nog väljes denna kommitté icke som andra underhusets utskott genom husets valkommitté, *the committee of selection*. Så var visserligen från början meningen, men denna kommitté undanbad sig uppdraget, och följden blef den, att det är regeringen, som får i samråd med några som statsfinansiella auktoriteter ansedda underhusledamöter förrätta urvalet.[2] Medlemsantalet är bestämdt till elfva, och *quorum* för beslutmässighet är satt till fem.[3] Samma personer bruka vanligen omväljas. Som ordförande fungerar alltid en utanför kabinettet stående medlem af huset.

Inför denna kommitté dryftas nu på ett ingående sätt de anmärkningar, som generalkontrollören framställt. Enligt många samstämmiga vittnesbörd[4] äro de förtjänster, denna kommitté inlagt om upprätthållandet af noggrannhet och ordning i finansförvaltningen, mycket betydande. Däremot klagas, att huset själft saknar tillräcklig och lämplig tid att ägna åt behandlingen af sin kommittés redogörelser.[5] Sådana *reports* bruka hvarje session afgifvas till ett antal växlande mellan tre och sex.[6] De

---

[1] Se ofvan, s. 77. Den inrättades första gången 1861, men följande år gjordes den till en fast institution genom en standing order af 8/4 1862. Den kallas där uttryckligen för »*standing*», men samtidigt angifves dess officiella titel så: »*The committee of public accounts*». Se Todd-Walpole II, 270; May parl. pract. s. 835.

[2] Todd-Walpole II, 271.

[3] Standing orders 1903 n:o 75.

[4] Se Todd-Walpole II, 271; report on nat. expend. 1902, s. 230 ff.; d:o 1903, s. V.

[5] Se report on nat. expend. 1903, s. V.

[6] 1903 afgåfvos fem sådana *reports*, de flesta afpassade efter hvar sin hufvuddel af *appropriation accounts*. Den andra rörde sålunda *navy appro-*

tillställas äfven *treasury*, som därefter har att taga i öfvervägande, hvad som med anledning af deras innehåll kan vara att göra. De beslut, som då fattas, skola föras till ett protokoll, som sedermera delgifves kommittéen. För den händelse, att *treasury* anser sig icke kunna instämma med kommittéen, skola skälen för dess afvikande mening intagas i detta protokoll. Frågan får därefter hvila till nästa parlamentssession. Kan enighet mellan *treasury* och kommittéen ej heller då uppnås, hänskjutes saken till underhusets eget afgörande. De meningsskiljaktigheter, som hittills uppstått, hafva dock varit af den natur, att de kunnat utjämnas, utan att denna sista åtgärd behöft anlitas.[1]

---

priation account, den tredje *army*, den fjärde *civil services*, den femte *ordnance factories*. Kommittéens första *report* innehåller en skarp remark mot den embetsman *(accounting officer)*, som genom sin försumlighet vållat ofvan s. 147 not 3 berörda excess grant. Se n:o 74, 140 212, 304, 305.

[1] Lord Welby, hvars statsfinansiella erfarenhet sträcker sig bortanför det nuvarande systemets införande år 1866, uppgifver så i report on nat. expend. 1902, s. 231.

Bilaga I.

FINANCIAL STATEMENT (1905-6).

RETURN to an Order of the Honourable The House of Commons, dated 10 April 1905;—*for*,

COPY »of STATEMENT of REVENUE and EXPENDITURE as laid before The House by the CHANCELLOR OF THE EXCHEQUER when opening the BUDGET.»

Treasury Chambers, 10 April 1905. VICTOR C. W. CAVENDISH.

(*Mr. Victor Cavendish.*)

Ordered, by The House of Commons, *to be Printed*, 10 *April* 1905.

TABLE VII. giving FINAL BALANCE SHEET, 1905—6, as proposed by the CHANCELLOR OF THE EXCHEQUER.

ESTIMATED REVENUE.		1905—6.
	£	£
Customs as in Table VI.	35,600,000	
Deduct: Proposed reduction of Tea Duty from 1st July 1905	1,550,000	
		34,050,000
Excise		30,200,000
Estate, &c. Duties		13,000,000
Stamps		8,000,000
Land Tax		750,000
House Duty		1,950,000
Property and Income Tax		31,000,000
TOTAL EXCHEQUER RECEIPTS FROM TAXES	£	118,950,000
Post Office		16,500,000
Telegraph Service		4,050,000
Crown Lands		470,000
Receipts from Suez Canal Shares and sundry Loans		1,034,000
Miscellaneous		1,450,000
TOTAL EXCHEQUER RECEIPTS FROM NON-TAX REVENUE	£	23,504,000
TOTAL ESTIMATED REVENUE	£	**142,454,000**
Estimated Revenue assigned to Local Taxation Accounts	£	9,756,000
Estimated Borrowings to meet Expenditure chargeable against Capital	£	8,000,000

TABLE VII. giving FINAL BALANCE SHEET, 1905—6, as proposed by the CHANCELLOR OF THE EXCHEQUER.

ESTIMATED EXPENDITURE.	1905—6.
I.—CONSOLIDATED FUND SERVICES.	£
National Debt Services:	
(*a*) Interest and Management, as in Table V. £	19,572,000
(*b*) Repayment of Capital, as in Table V. 7,428,000	
Add: Proposed increase of the Sinking Fund 1,000,000	
	8,428,000
	28,000,000
Other Consolidated Fund Services	1,620,000
Payments to Local Taxation Accounts	1,160,000
TOTAL CONSOLIDATED FUND SERVICES £	30,780,000
II. SUPPLY SERVICES.	
Army (including Ordnance Factories)	29,813,000
Navy	33,389,000
Civil Services	28,614,000
Customs and Inland Revenue	3,161,000
Post Office	10,721,000
Telegraph Service	4,772,000
Packet Service	782,000
TOTAL SUPPLY SERVICES £	111,252,000
TOTAL ESTIMATED EXPENDITURE £	**142,032,000**
BALANCE	**422,000**
TOTAL . . . . £	**142,454,000**
Estimated Payments out of Revenue assigned to Local Taxation Accounts . . . . £	9,756,000
Estimated Expenditure chargeable against Capital . . . . £	9,000,000

Treasury Chambers,
10th April 1905.

VICTOR C. W. CAVENDISH.

Bilaga II.

ABSTRACT

OF

SCHEDULES (A.) and (B.) to which this Act refers.

SCHEDULE (A.)

	£	s.	d.
Grants out of the Consolidated Fund	111,932,023	17	4

SCHEDULE (B.)—APPROPRIATION OF GRANTS.

	Sums not exceeding					
	Supply Grants.			Appropriations in Aid.		
1903—1904—1905.	£	s.	d.	£	s.	d.
Part 1. Navy Excess, 1903—4	100	0	0	97,850	15	5
» 2. Civil Services Excess, 1903—4	1,345	17	4	96	9	4
» 3. Army (Supplementary), 1904—1905.	550,000	0	0	600,000	0	0
» 4. Civil Services (Supplementary), 1904—1905.	76,630	0	0	11,490	0	0
£	628,075	17	4	709,437	4	9
1905—1906.						
» 5. Navy	33,389,500	0	0	1,688,687	0	0
» 6. Army.	29,813,000	0	0	3,557,725	0	0
» 6. Army (Ordnance Factories)	100	0	0	3,350,000	0	0
£	63,202,600	0	0	8,596,412	0	0
» 7. Civil Services, Class I,	2,700,861	0	0	102,204	0	0
» 8. Ditto, Class II.	2,738,163	0	0	578,722	0	0
» 9. Ditto, Class III.	3,860,206	0	0	791,968	0	0
» 10. Ditto, Class IV.	16,330,337	0	0	28,368	0	0
» 11. Ditto, Class V.	1,927,445	0	0	164,040	0	0
» 12. Ditto, Class VI.	816,502	0	0	147	0	0
» 13. Ditto, Class VII.	292,359	0	0	5,400	0	0
TOTAL CIVIL SERVICES £	28,665,873	0	0	1,670,849	0	0
13. Revenue Departments, &c. £	19,435,475	0	0	503.255	0	0
GRAND TOTAL £	111,932,023	17	4	11,479,953	4	9

SCHEDULE (A.)

Grant out of the Consolidated Fund.

	£	s.	d.
For the service of the years ended on the 31st March 1904 and 1905 :—			
Under Act 5 Edw. 7 c. 1.	626,630	0	0
Under this act	1,445	17	4
For the service of the year ending on 31st March 1906 :—			
Under Act 5 Edw. 7 c. 1.	28,172,000	0	0
Under Act 5 Edw. 7 c. 6.	16,636,200	0	0
Under this Act	66,495,748	0	0
Total £	111,932,023	17	4

SCHEDULE (B.)—Part. 1.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

SCHEDULE (B.)—Part 5.

NAVY.

Schedule of Sums granted, and of the sums which may be applied as appropriations in aid in addition thereto, to defray the charges of the Navy Services herein particularly mentioned, which will come in course of payment during the year ending on the 31st day of March 1906; viz. :—

	Sums not exceeding	
	Supply Grants.	Appropriations in Aid.
No.	£	£
1. For wages, &c. to 129,000 officers, seamen, and boys, coastguard, and Royal marines	6,672,000	135,500

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

	Sums not exceeding	
	Supply Grants.	Appropriations in Aid.
No.	£	£
15. For civil pensions and gratuities. .	388,200	448
TOTAL NAVY SERVICES £	33,389,500	1,688,687

SCHEDULE (B.)—PART 6.

ARMY.

SCHEDULE of SUMS granted, and of the sums which may be applied as appropriations in aid in addition thereto, to defray the charges of the ARMY SERVICES herein particularly mentioned, which will come in course of payment during the year ending on the 31st day of March 1906; viz. :—

	Sums not exceeding	
	Supply Grants.	Appropriations in Aid.
No.	£	£
1. For the pay, &c. of His Majesty's Army (including Army Reserve to a number not exceeding 104,000) at home and abroad (exclusive of India)	10,101,000	1,223,000
— — — — — — — —	— — —	— — —
16. For Civil superannuation, compensation, and compassionate allowances, and gratuities	181,000	13
TOTAL ARMY SERVICES £	29,813,000	3,557,725
ARMY (ORDNANCE FACTORIES).		
For the ordnance factories, the cost of productions of which is charged to the army, navy, and Indian and Colonial Governments	100	3,350,000
TOTAL ARMY SERVICES (INCLUDING ORDNANCE FACTORIES) . . . . . £	29,813,100	6,907,725

SCHEDULE (B.)—Part 7.

CIVIL SERVICES.—Class. 1.

Schedule of Sums granted, and of the sums which may be applied as appropriations in aid in addition thereto, to defray th echarges of the several Civil Services herein particularly mentioned, which will come in course of payment during the year ending on the 31st day of March 1906; viz. :—

	Sums not exceeding	
	Supply Grants.	Appropriations in Aid.
No.	£	£
1. For expenditure in respect of royal palaces	62,500	775
— — —	— — —	— — —
15. For payments under the Tramways and Public Companies (Ireland) Act, 1883, &c., the Tramways (Ireland) Act, 1895, the Railways (Ireland) Act, 1896, and the Marine Works (Ireland) Act, 1902.	59,632	—
Total Civil Services, Class 1. £	2,700,861	102,204

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Summary of Otto Varenius' «Taxation and Appropriation in England».

Chapter I. The oldest English administration was concerned with funds mainly rendered in kind, and was founded on the yield of the Crown lands and various royal prerogatives, of which the right to inflict fines must have been the most productive. To these the Norman kings afterwards added several taxes of a feudal nature, such as reliefs, etc. All these are included in the term *revenue,* the proceeds of which sufficed for a long time to defray the costs of administration under normal conditions. It was only exceptionally that the kings had to turn to the people with a request for contributions that bore the stamp of a special contingency. Various circumstances, such as royal bounties, frequent wars, and increased national expenditure in general, made such demands for contributions a more and more frequent necessity, and in this way arose little by little the second main group of the sources of income of the English State, known as *taxation.*

The first instances of this were still coloured by feudal conditions — thus, the auxilia and scutage were paid by vassals; tallage, on the other hand, by the non-feudal element of the community — but soon a development determined both by political and social considerations asserted itself, which allowed the national point of view to control the manner in which the taxes were imposed as well as the organisation of the authorities who imposed them. With regard to the latter especially, Edward I's Charter of 1297 is significant, demanding as it does the consent of the whole realm, i. e. of Parliament, to new taxes.

The types of direct taxation that were employed were for a long time certain proportionate parts of real and personal property, — one-tenth for towns represented in Parliament, one-fifteenth for other towns and for shires — but as these were gradually converted into a fixed sum for the different communities, they were replaced under the Tudors by the so-called *subsidy,* charged according to a varying scale on real and personal property.

The direct taxes levied on the clergy has its own line of development, bound up with quite other institutions than Parliament, namely the Convocations, which developed in the latter half of the 13th. century and which did service up to 1664 as the instrument for clerical self-taxation.

In the province of indirect taxation, the customs formed the chief element. Subject in the beginning to the royal prerogative, they were gradually brought under the authority of Parliament. This was first brought about by means of the so-called *magna aut antiqua customa*, which in the Parliament of 1275 were fixed in amount and granted to the king as a part of his revenue. The Prohibition of 1297 against new taxes also included the customs in cases where they were paid by English merchants. But the foreigner was still dependent on the royal pleasure, which continually created new impositions. By means of a number of statutes, the last dating from the seventh decade of the 14th. century, Parliament succeeded however in acquiring also here the right of joint control. From these so-called *nova sive parva customa* have developed the duties afterwards so well-known under the name of tunnage and poundage. In 1418 arose the custom of settling them on the king at his accession for his lifetime. Originally, the chief stress was laid on exports, since the foremost dutiable articles were wool, skins and leather, whereas less attention was paid to the import duties. In this fact perhaps may be sought the explanation of the neglect of Parliament to secure its rights in this matter by means of statute, an omission that was to show its results later, under the Stuarts.

There was no Appropriation of Supplies at that period, for it was customary to assign certain public revenues to provide for certain public needs, and this was not regarded as a question

separate from the voting of supplies. As the contention was that the king should »live of his own», special reasons had to be advanced to account for the introduction of extra taxes. The enquiry into the necessity itself and into the requisite means for making provision for it, became, in such circumstances, one and the same question. Dearly bought experiences of supplies having been occasionally employed for other purposes than those alleged when proposed, induced Parliament in the course of time to attach the proviso that they should only be applied to such public requirements as they were intended for, and that the statement of accounts be made in the presence of the House for the observance of the proviso. However, these protective measures crop up too sporadically in the Middle Ages to be said to form the basis of an established custom, and when, under the Tudors, the monarchy entered on a period of increased power, this parliamentary right fell into disuse, only to be revived in the 17th. century, under entirely different circumstances, and to become firmly established.

Chapter II. The result of the great Revolution in England upon the budget was of a predominantly negative character. Thus, it had been laid down for all future time that the royal prerogative should *not* be exercised for financial exactions such as those which had taken place during the time of the first Stuarts. But when, after the Restoration of 1660, it was a question of taking positive measures for the regulation of the public finances, the old principles were, in the main, adhered to. That is to say, an estimate of State expenditure was made, and sources of income, with a calculation of the proceeds arising from them, were placed at the king's disposal. Within these limits the king continued, therefore, to hold the right of determining the employment of the supplies. However, an advance was soon made beyond this position. It began with a proposal made to the Parliament of 1665 for the grant of extra contributions for the war with Holland. With the King's good will the Parliament attached to the resolution the proviso that the supplies that were voted should not be converted to other ends than the one in question, and from that the custom originated of setting apart, by means of a so-called Appropriation Clause,

the extra subsidies for such objects as called forth their grant. This system of appropriation in the special case became after the Revolution of 1688 a regularly recurring function within a certain domain. In consequence of the experiences gained during James II's short but eventful rule, Parliament took the regulating of supplies for the army and navy into its own hands, thereby laying the foundation of the Army and Navy Estimates. Other supplies of State — enumerated in a list called, by reason of the character of civil administration that marked a substantial number of its items, the Civil List — were to be provided, on the other hand, out of sources of revenue that remained at the disposal of the Crown.

The institute of the Civil List again entered on a new phase on George III's accession in 1760. This king agreed with Parliament on an exchange of the revenues of the English Crown, the proceeds of which varied from year to year, for a fixed grant, and his immediate successors, George IV and William IV, went further in the same direction by surrendering the Irish and the Scotch Crown revenues. Side by side with this runs another movement, i. e. to transform the Civil List into a true appanage, by removing from it the items of civil administration, an object that was gained to all intents and purposes on the accession of Victoria.

Partly from new grants, partly from grants transferred from the Civil List in the manner just indicated, arose little by little the third of the great main groups of the English budget, the estimates for civil services. The fourth and last, the estimates for revenue departments, owes its origin to an Act carried in 1854 by Gladstone, by which the revenue departments were charged to render an account of the gross receipts of the State, in return for which the costs of their administration were set down in the budget submitted annually to Parliament for consideration.

The Parliament's control of public finances has also been increased by the transformation of the system of State accounts into an ever greater unity and lucidity, by modernising the custody of the funds and by the introduction of an effective check upon the administration of the supplies themselves by means of

the audit. In the eighties of the 18th. century the Reform program that stands to Burke's credit, and the Exchequer and Audit Act of 1866, mark the beginning and the completion, respectively, of this development.

In Parliament the predominance in the treatment of financial questions has been transferred more and more to the Lower House. Already in the Middle Ages (1407) it became customary for questions of grants to be submitted first to the Lower House for consideration. In Charles II's time (1678) the right of the Upper House to make amendments was eliminated, and its share in the joint deliberations was reduced in these matters to the right of choosing between mere acceptance or rejection.. Through the practice introduced in 1861 — in consequence of the case of the Papers Duty Repeal Bill of the preceding year — of including in a single act, the Finance Act, all the dispositions connected with the ways and means for the year, the Upper House was deprived also of the privelege of rejection.

However, the Lower House has itself imposed an important limit to this great financial control in the consistently observed practice that the initiative in the budget shall belong to the Crown.

Chapter III. The English budget — using the word here, as elsewhere, in its Continental sense of an economic scheme for a coming financial year — is in so far a net budget as both receipts and expenditure are of two kinds, fixed and variable, of which only the latter are submitted regularly to Parliament for consideration. The variable expenditure, Supply Services, comprised in the Estimates, amounts to about four-fifths of the sum total accounted for by the Chancellor of the Exchequer in the financial statement. As the fixed receipts, established by permanent laws, amount to about three-fourths of all the State receipts, there remains, after the fixed expenditure (Consolidated Fund Services) has been defrayed out of them, a considerable surplus to be employed in providing for supply services. What is lacking is supplied by means of grants (ways and means for the year.)

The Estimates, which are prepared by the Treasury, are laid before the House by the minister responsible. The real

enquiry into them takes place in a committee of the whole House, called Committee of Supply. The corresponding function for receipts falls on the Committee of Ways and Means. These two committees have, besides, to cooperate — the former in Votes on Account, the latter in Consolidated Fund Bills — in procuring the advance of money, which is necessitated by the circumstance that the definitive budget is never ready before the financial year to which it applies is well advanced. The regulating of the budget by the Lower House, taken in hand on the basis of the work of these two committees is summed up in a bill which, as a rule, is not ready before the parliamentary session is drawing to a close, and which, after receiving the consent of the Upper House and the sanction of the Crown, is cited as the Appropriation Act.

The realization of the budget during the financial year is chiefly entrusted to the Crown, which on this occasion employs the Treasury as its organ. In order that the receipts assigned to the Supply Services may be available they require, first of all, a royal order under the sign manual, countersigned by the lords commissioners of the treasury. But before the treasury can draw money from the exchequer account in the Bank of England (or Ireland), where it is deposited, a further authorization is necessary, i. e. that of the Comptroller and Auditor-General, who must first see that the authorization for payment has also the authority of the budget confirmed by Parliament. On the other hand, if authorizations for payments are wanted for the Consolidated Fund Services, no royal order is required, and the Treasury has only to cite the standing law in which the expenditure is authorized, for the Comptroller and Auditor-General to be able to give his sanction.

The audit is performed by the Comptroller and Auditor-General, with the help of his subordinate department, the Exchequer and Audit Department, and in cooperation with a committee of the Lower House, the Standing Committee of Public Accounts.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. IX. 3.

VÅR ÄLSTA HANDSKRIFT

PÅ FORNSVÄNSKA

AF

OTTO VON FRIESEN

UPPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

UPPSALA 1904
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Det palæografiska material, hvarpå den följande framställningen bygger, består af — så vidt jag känner — samtliga fornnorska handskrifter från 1100- och 1200-talen i original. Jag har genomgått Uppsala Universitetsbiblioteks och Stockholms K. Biblioteks samlingar och tack vare K. Vitterhets- Historie- och Antiqvitets-Akademiens välvilja har jag genom ett reseanslag satts i tillfälle att under juni månad d. å. studera samlingarna i Köpenhamn och Kristiania. För detta anslag liksom för det älskvärda tillmötesgående, som öfverallt visats mig under dessa studier, ber jag här att få uttala mitt vördnadsfulla tack.

Fil. kand. Sam Jansson har gjort mig den väntjänsten att jämföra min läsning och mina anmärkningar med det på sina ställen mycket svårlästa originalet. Han har, där ej motsatsen uttryckligt framhålles, kommit till samma resultat som jag.

Uppsala midsommaren 1904.

Författaren.

Som vår första handskrift på fornsvänska gäller ju sedan gammalt älsta partiet af den pergamentcodex af Äldre Västgötalagen, som förvaras i Kongl. Biblioteket i Stockholm och där bär signum B. 59. Den anses i allmänhet tillhöra tiden omkring 1285.

I det följande skall jag emellertid söka påvisa, att det finnes en annan handskrift, som i såväl palæografiskt som språkligt afseende är afgjordt ålderdomligare än den nämda och därför efter all sannolikhet också äldre.

Under förarbeten till en språkhistorisk fornvästnordisk läsebok genomgick jag sistliden höst i facsimile eller original ett större antal af 1200-talets norska handskrifter och handskriftsfragment. Jag kom under arbetets gång att erinra mig det lilla fragment af äldre Västgötalagen, bestående af två pergamentblad i duodesformat, som förvaras i K. B. och till detta vid midten af 1800-talet öfverlämnats af det norska Rigsarkivet. En närmare granskning af dessa handskriftslämningar visade ock omedelbart slående likheter med norska handskrifter från början och midten af 1200-talet och flere utpräglade kontraster mot cod. B 59 (älsta delen), som genomgående befans äga en ungdomligare prägel i palæografiskt som i språkligt afseende.

När jag började att närmare efterforska fragmentets historia och behandling, fann jag, att om dess ålder redan för länge sedan uttalats olika meningar af den utmärkte norske historikern och filologen P. A. Munch och vår berömde lagutgifvare C. J. Schlyter.

Munch hade i en artikel, rubricerad »Levninger af norsk Oldlitteratur, nylig opdagede i det norske Rigsarkiv», i Norsk Tidskrift for Videnskab og Litteratur 1847 s. 25 ff. skildrat de märkliga fynd af handskriftsfragment, som kort förut gjorts i

Rigsarkivet i Christiania i banden till fogderäkenskaper från 1500- och 1600-talen, hvilka fynd i hög grad skulle bidraga till en fylligare kännedom om de litterära förhållandena i Norge under den blomstringsperiod, landet hade att glädja sig åt under kung Hakon Hakonsson och hans närmaste efterföljare. Han behandlade också i samma artikel sid. 31 under n:r 29 för första gången »Et Duodez-Blad af en Codex af den ældre Vestgøtalov, insendt fra Thelemarken 1638». Jag återger här hans egna ord om detta: »Det indbefatter Slutningen af Retlosebolken og Begyndelsen af Jordebolken. Da baade Retskrifningen her langt mere nærmer sig til, hvad man maa antage for det Ældste og Rigtigste, end i Codex A i Collins og Schlyters Udgave (f. Ex. *iarðar,* ikke *iorðær,* Infinitiverne paa *a* istf. paa *æ* o. s. v.), og Skrifttrækkene derhos have et mere antikt Udseende, end det af hiin Codex i Facsimile meddelte Stykke, feiler man neppe ved at antage Fragmentet i det mindste 50—70 Aar ældre end nysnævnte, rimeligviis kort efter 1281 nedskrefne, Codex, og altsaa samtidigt med Askell Lagmand selv. Man kan derfor med god Føie erklære Fragmentet for den *ældste hidtil bekjendte Levning af svensk Bogskrift,* og det er saaledes af overordentligt Værd. Mærkeligt nok findes paa flere Steder angelsaxiske *f*'er, der ellers kun bruges i norske og islandske Codices; dette i Forening med at man og finder enkelte Diphthonger, der ellers ei i ældre Svensk er almindelige, er vel deels at tilskrive Vestergøtlands Naboskab med og nøiere forbindelse med Norge, især netop i Begyndelsen af det 13:de Aarhundrede, deels vel og Sproglevningens egen høie Ælde, thi engang maa dog ogsaa Diphthonger i Oldsvensk have været almindelige, og jo ældre Sproglævningerne ere, desto mere nærme de sig en saadan Sprogperiode». Så följer ett aftryck af fragmentet, som jag här utesluter.

Sedan Munchs artikel erhållit ett, hvad Vestgötalagsfragmentet beträffar, utförligt omnämnande i Frey, Tidskrift för Vetenskap och Konst, 1847 (Trettiondesjette Häftet) s. 124, underkastar Schlyter den i det trättiåttonde häftet af samma tidskrift och årgång s. 193 ff. en närmare undersökning, på samma gång som han ger en något mer ingående skildring af det då kända pergamentsbladets storlek och utseende än hvad Munch

gjort. Om tiden säger Schlyter: »Handskriftens ålder kan naturligtvis ej med noggrannhet bestämmas; men jag finner ingen anledning att antaga, att denna handskrift skulle vara äldre än från slutet af 13:de århundradet; sannolikast synes mig, att den är från början af det 14:de». Han kan därför icke biträda Munchs tidsbestämning. »Skriften synes visserligen hafva varit temligen nitid; men detta är ej bevis på hög ålder. Flera svenska handskrifter finnas, som äro vida nitidare, och likväl otvifvelaktigt yngre än denna». Skriftens utseende föranleder icke att tillägga handskriften någon ovanligt hög ålder. Den anglosaxiska formen af *f* — argumenterar han vidare — förekommer äfven i yngre fornnorska och isländska handskrifter, under det att det stundom är ersatt med vanligt *f* i de aldra älsta isländska handskrifterna. Att ags. *f* möter i denna svenska handskrift kunde bero på att skrifvaren bott nära norska gränsen och haft umgänge med norrmän. På samma sätt kunde norska ordformer förklaras såsom *iarðar* för *iorðar*, *nema*[1] för *num*, *ein*, *þeir*, *fimta* o. s. v. och man behöfde sålunda icke i dessa former med Munch se »de älsta och riktigaste».

Som vi se, är det endast med skäligen allmänt hållna invändningar som Schlyter afböjer Munchs datering och hans kritik får också bra mycket utseendet af ett afvisande a limine. Om man besinnar, att Munch ägde en djupgående kännedom om 1200-tals-handskrifternas palæografi, under det att Schlyter endast kunde grunda sin auktoritet på kännedomen om en enda sådan handskrift och denna från 1200-talets sista år, finner man att ett grundligare och mer ingående bemötande från Schlyters sida varit i hög grad påkalladt. Munch svarade aldrig på Schlyters artikel, hvilket dock svårligen kan ha berott därpå att han ansåg sig vederlagd[2].

[1] Faktiskt står *nv* (ny rad) *ma* såsom Munch riktigt har läst.

[2] I en till det norska Kirkedepartementet år 1862 gjord hemställan om att bladen (man hade under tiden funnit ett andra) måtte af Rigsarkivet öfverlåtas till Kongl. Biblioteket i Stockholm har Munch, som då var Rigsarkivar, förklarat, »at disse Blade tilhøre en Codex, der efter al Sandsynlighed er noget ældre end det Haandskrift af samme Bearbeidelse, som forefindes paa det kongelige Bibliothek». Munch synes här ha modifierat sin första mening att den skulle vara att hänföra till 1200-talets början. Men han fasthåller att den är äldre än hufvudhandskriften. (Om Munchs yttrande har jag fått kännedom genom en Afskrift af Kirke-Departementets underdanigste Foredrag af 12:te

Rydqvist Svenska Språkets Lagar I XXIX noten (Sthm 1850) omnämner, att det andra bladet af samma handskrift kort tid förut funnits, detta i en räkenskapsbok från Telemarken för 1637. Om handskriftens ålder yttrar sig Rydqvist icke. På grund af det ags. *f* samt språkformer, som öfverensstämma med norskan och isländskan, förmodar han att den codex, af hvilken dessa blad utgöra lämningar varit skrifven af en isländare eller norrman.

Schlyter ger i Sveriges Gamla Lagar VII, 379 en kort resumé af sina uttalanden i Frey och omnämner det andra bladet. I samma arbete XI, XCII framställer han olikheterna mellan läsarterna i detta och hufvudcodex.

Klemming har i Småstycken på fornsvenska s. 99 ff. under rubriken Fragment af äldre Vestgötalagen utgifvit vår text i dess helhet jämte paralleltext ur hufvudhandskriften. Aftrycket innehåller icke få felaktigheter, äfven betydelsefullare. Så t. ex. läser Klemming *fierða* för *fiorða*, *varða* för *verða*, *hemfold* för *hemfvld* o. s. v. I en efterskrift anger han fyndomständigheterna, fragmentens utseende och märkligaste palæografiska egenheter m. m. I likhet med Schlyter förklarar han dem härstamma från slutet af 1200- eller början af 1300-talet. — Bladen öfverlämnades som gåfva till Kongl. Biblioteket 1862.

L. Fr. Leffler slutligen har i K. Vitterhets-, Historie- och Antiqvitets-Akademiens Månadsblad 1879 s. 124 haft anledning att sysselsätta sig med vår handskrift, i det att han förmodat att originalhandskriften till det stadgande, som återfinnes i Olavus Petri Svenska Krönika och i 1607 års upplaga af Upplandslagen och är kändt under namn af Hednalagen, varit identisk med den handskrift, hvaraf de båda duodesbladen utgjort delar. Leffler anser, att då norska språkformer uppträda blandade med de svenska, handskriften antingen varit skrifven i Norge — hvilket dock förefaller honom mindre sannolikt — eller i Sverige af en norsk skrifvare. »Möjligt vore att den kunde ha tillkommit någonstädes i Vestergötlands gränstrakter mot Bohuslän eller på Dalslands gräns mot Norge». S. 135 yttrar

---

August 1862, som förvaras i K. B. För denna afskrift har jag att tacka Bibliotekarien Aksel Anderssons välvilliga förmedling).

Leffler sig om fragmentens ålder. Munchs åldersbestämning grundade sig hufvudsakligen på att han trodde sig finna urgamla svenska former som eljest ej i svänsk skrift förekomma. Dessa äro emellertid norska. Mot en allt för hög ålder tala flere ungdomliga former som *varða* för *værða*, *þen(n)* för *þan*, *þet* för *þat*. Han tillägger: »Ett slutligt afgörande af frågan om åldern af handskriften till äldre VGL.-fragm. synes kunna vinnas endast på det sätt, att man, sedan antagandet om en norsk skrifvare blifvit erkändt vara oundvikligt, anställer en jämförelse med norska handskrifter från de senast nämnda tidpunkterna och ej med svänska handskrifter från denna tid.» Lefflers hänvisning till en jämförelse med norska handskrifter från 1200-talet är ett ord i sinom tid. Dock bör ej heller en jämförelse med de samtidiga svänska — pergamentbrefven — försummas. De norska handskrifterna kunna gifva viktiga upplysningar äfven utan att fragmentens skrifvare varit norrman. En undersökning af vårt älsta nationella latinalfabet ger nämligen vid handen, att detta är starkt tillsatt med anglosaxiska ingredienser, om det icke uteslutande kommit från England; i det senare fallet dock naturligen i samband med den s. k. karolingiska minuskeln. Och åtskilliga skrifttecken visa, att Norge härvidlag spelat rollen af förmedlare.

Men icke blott en granskning af 1200-talets teckenformer i Norge och Västergötland är behöflig, utan ock af språket i sistnämnda »land», såvidt vi kunna sluta oss till dess egenheter under tidigare skeden af 1200-talet än det, hvarifrån våra, hittills som de älsta ansedda urkunder härstamma.

Handskriften.

Innan jag öfvergår till undersökningen af handskriftens ställning inom vår älsta literatur på modersmålet, skall jag egna den själf en granskning.

Fragmentet består af två blad i duodesformat. Hörnsnibbarne äro afklippta, hvilket väl skett då bladen lössletos ur handskriften och insattes i räkenskapshäftenas rygg.

Det första bladet — ordningen bestämd af innehållet —

är 13,7—14 cm. högt och 9,5 cm. bredt. Pergamentet har nu en grönaktig färg, som, om den ej är ursprunglig, kan förskrifva sig från bläcket, som också har en grönaktig skiftning. Skriften är nämligen mot bladets båda längdkanter starkt urlakad af väta såväl på fram- som baksidan. Kolumnen uppnår 8,5 cm. i höjd och 5,8 cm. i bredd. Skriften är anordnad i tolf rader på hvar sida med omkring 23 typer i hvarje rad. Ny afdelning i innehållet markeras gärna med majuskel och påläggning af röd färg.

Det andra bladet öfverensstämmer i storlek väsentligen med det första, bredden är dock omkring en half centimeter mindre. Till färgen är det smutshvitt och ytan är mindre glatt och jämn än på det första. Denna omständighet är det förmodligen som vållat, att stilen — ehuru tydligen skrifvaren är densamme — här är — om också vacker — mindre fast och mjuk än hvad förhållandet är å bl. 1. Bläcket är brunt; vid ny afdelning i innehållet är röd färg pålagd, något som sker äfven äljest. Rubriken är skrifven hel och hållen med rödt. Initialen (F) som följer på denna sträcker sig öfver två rader och är utsirad med röd färg och en hel del konturornament. Genom fukt och slitning är i synnerhet skriftens öfversta parti — de fyra första raderna å hvarje sida — ganska illa medfaret och delvis äro bokstäfverna nästan utplånade. För öfrigt gäller i hufvudsak hvad som ofvan är sagdt om blad 1.

Båda bladen äro nu bundna tillsamman i ett litet band med rygg och hörn af pergament och på första pärmen tryckt titel: Äldre Vestgötalagen, 2 Blad.

Palæografiska och ortografiska anmärkningar.

a har stapelns öfver öglan uppskjutande del i regeln kort; stundom ligger öglans öfre anslutningspunkt så högt upp på stapeln, att endast en nästan omärklig del af denna når öfver. Stapeln är än vinkelböjd — i så fall ungefär vid midten eller ofvanför — än rak, än försedd med en åt venster öfverliggande hårfin spets än icke. Stundom har stapeln en diagonal riktning uppifrån venster nedåt höger.

b har i regeln liksom *l h k þ* klufven topp. Hos *h* och särskildt ofta hos *þ* begränsas dock stundom toppen af en rak

i diagonal riktning nedåt vänster löpande streck som stundom öfverskrider stapeln till höger. Stapelns öfversta del är ofta förtjockad vare sig toppen är klufven eller hel.

c är väl skildt från *t*, ehuru det liknar denna bokstaf ganska mycket. Öfre penndraget i *c* är nämligen tjockare och starkare nedåtlutadt samt är endast sällan ansatt till vänster om nederdelen och i så fall endast obetydligt.

d har icke vertikal stapel utan diagonal. Denna afslutas ofta af ett hårtunnt snedt nedåt vänster löpande streck. Stundom löper stapeln ut i en något åt höger böjd spets.

ð: grundformen är det ofvan beskrifna *d* i dettas olika varianter; »strykningen» är identisk med förkortningstecknet, alltså viggformad med de båda yttersta partien hårfina och det mellersta starkt förtjockadt.

f-typerna äro tvenne: vanlig och anglosaxisk. Den senare har regelbundet sidoelementen dragna i två drag. Någon gång ser det dock ut, som om en början vore gjord till den efter 1200-talets midt allt vanligare seden att förbinda båda sidoelementen med hvarandra för att kunna skrifva hela typen i blott två drag; så t. ex. bl. 1 rad 2 *toft*, bl. 2 v. rad 1 *tolftar*. Handskriften är dock på dessa båda ställen starkt sliten. En närmare granskning af den visar ock, att vi här ha att göra med tredragstyper, hvilket f. ö. till och med — om ock med någon ansträngning — kan ses å facsimilet.

g är skrifvet på olika sätt. Dels är hvardera öglan dragen i två streck, hvilka alla tillsammans bilda en 8-liknande figur, som blir *g*-typ därigenom att ett tunnt diagonalt streck genomdrages nedifrån vänster upp mot höger. Öfre öglan förses därpå till höger med ett horizontalstreck: se t. ex. bl. 1 r. rad 4 *æng*. Vanligare är dock att typen bildas annorlunda. Man ansätter först pennan uppe till vänster, drar så nedåt höger en s-formigt böjd linje med starkast tryck på midten; denna kompletteras därpå med en väsentligen horizontal streck nertill och upptill en båglinje med den konkava sidan inemot den först dragna linjen; slutligen dras en tunn diagonalstreck som afslutning på den nedersta strecken och vid högra sidan af öfre öglan anbringas en kort, vågrät linje vanligen i samband med första stapeln på en följande typ: se t. ex. bl. 3 r. rad 12 *leggi*.

h: se ofvan under *b!*

ı är ofta ofvantill försedt med en tunn diagnostisk streck (accent).

k: jfr ofvan under *b!*

l: jfr ofvan under *b!*

p har öglan gjord i två penndrag. Möjligen dock i ett hos bl. 2 r. rad 12 *tapaz.*

r-typerna äro två: *r* och *ꝛ*; den senare användes efter *o* t. ex. bl. 2 v. rad 8 *fioꝛða;* däremot ej efter *ø* t. ex. bl. 1 v. rad 2 *øra.*

s-typerna äro likaledes två: *ſ* och *s;* sistnämda typ förekommer endast bl. 1 r. rad 3: *acrs.* — I *ſſ* har första typen kortare stapel än den andra. — Ett egendomligt monogram af *ſ* och *k* är ꝁ; detta brukas alltid som tecken för *sk* utom bl. 1 r. rad 6 *Skulðum,* där *S* brukas för att ange början af nytt innehåll.

t: jfr ofvan under *c!*

y's förekomst är något oviss: bl. 2 v. rad 4 torde man dock böra läsa *y*, ehuru det är möjligt att nedstrecket aldrig varit längre än hvad nu synes; har det ej det, torde här böra läsas *bvriaz*, jfr nedan s. 26!

z har alltid en vågrätt tvärstreck, som skär den diagonala stafvens midt.

þ: om stapeln se ofvan under *b*; sidoelementet tycks än vara gjordt i ett penndrag, så t. ex. bl. 1 r. rad 8 *þıngı* än i två — liksom vid *p* — bl. 2 v. rad 7 *þrıðıa.*

æ har både som majuskel och minuskel *e*-elementet representeradt af samma viggliknande figur, som ofvan är beskrifven under *ð* och som dessutom tjänstgör som förkortningstecken.

ø-typen är öfverallt, där den är fullt oskadad, helt genomstruken af en tunn diagonal streck, som på båda sidor når utanför *o*-elementets oval. Bl. 2 r. rad 2 har den tunna strecken möjligen — dock är detta mycket osäkert, då handskriften här är hårdt sliten — upptill haft en viggliknande form lik den i *æ*.

Förkortningstecken.

Det vanligaste är den ofvan meranämnda viggen. Det förekommer öfver *m* för att beteckna *m*ærkr eller *m*arkr; efter *k* = *k*onunge; efter *h* = *h*an.

mʒ = *m*eð.

ū = *u*m.

Slutligen må nämnas runan .ᛘ. = *m*aðr, *m*an.

Beträffande ortografin böra följande märkligare egenheter framhållas.

a förekommer i svagtoniga stafvelser betecknande fsv. *a*. Möjligen kan det dock, åtminstone i vissa fall beteckna ett *æ*-ljud. Härför tala skrifningar som *ætleðe* = *-leða*, *vægnær* = *vægnar* och framför allt *køpa* = *køpe* och *calla* = *kalle*.[1] Månne hit hör *haua* = *hauir*?

e betecknar *ē* i t. ex. *hem*, *ætleðe*, *mera*, *hemfvld*; förmodligen *æ*-ljud i åtminstone flertalet följande fall: *þeſſ* 3 ggr, *þen þet* 3 ggr, *er* 'som' 5 ggr, *bera*, *er* 'är' 4 ggr, *vera*, *me[ð]*, *verða*, *fec*, *sex*, *en* 'om', *en* 'än', *einca* 2 ggr, *þeim* 2 ggr, *eig* 2 ggr, *eið*, *heimgierþ*, *þeir*, *Ein* (*ei* är väl dock blott tecken för *ē* utom i *eig*, se nedan s. 38), *ecki* 3 ggr, *selia*, *segnar*, *hest*, *afleſtir*, *Leggr*, *leggi*, *erfð*, *hendi* 2 ggr, *sell*, *F[e]m*, *veta* (= *vǽtta*), *gezlv*, *tveggia*. — Att *e* i sådan utsträckning brukas som tecken för *æ*-ljud beror på inflytande från samtida latin, där *æ*-ljudet regelbundet återgafs med *e*. Emellertid användes i vår handskrift det anglosaxiska *æ* också ofta som tecken för *æ*-ljud, såväl kort som långt: *ærv* 2 ggr, *æru*, *æng*, *ær* 'som' 2 ggr, *ær* 'är' 4 ggr, *imælli* 2 ggr, *vægnær*, *æftr*, *ællar* 3 ggr, *vmfærðr*, *værði*, *þær*, *hærað*, *ætleðr*, *ætleðe*, *siunæting*, *siunætenge*, *Hær*, *fæ* 3 ggr, *hættir*.

c brukas jämte *k* som tecken för *k*-ljud, hvarvid den regeln synes iakttagas — materialet är dock väl knapphändigt — att *c* ej brukas före palatal vokal t. ex. *ecke* 3 ggr, *sacsøkia*,

[1] Förmodligen är nämligen *calla* konj. pres. Dock skulle man möjligen kunna i formen se en indikativ med bortfallet *-r*.

(kıfta)[1]; äljest förekomma båda tecknen promiscue: *taca* 2 ggr, *taka* 2 ggr, *kononge, k[o], coſtr, aðalcono, taknir, fec, marc, oc, calla, acrs, einca* o. s. v. — *k* brukas alltid som tecken för *sk* utom i *Skulðum,* se ofvan s. 10!

ð är tecken för den tonande interdentala eller dorsodentala frikativan t. ex. *garðr, ætleðe, bíuða, ıarðar, erfð, hærað* o. s. v. Oriktigt brukas tecknet i *ſtvlð* bl. 2 r. rad 8, hvilken form i sin mån talar för att *ð* efter *l* öfvergått till *d* i fall som *taldi, huldi,* som i fornnorskan uppträda redan omkring 1200, samt i *ætleðr* = *ætleddr.* Möjligen är *ð*-strecket uteglömdt i *aðal-,* se nedan s. 24. I omkring 25 fall tecknas den interdentala tonande frikativan med *ð,* men därjämte förekommer ett annat tecken nämligen *þ* i *faþir* och *heimgierþ.*

f och *f* beteckna

f i uddljud och i inljud t. ex. *fram, fırır, fæ, fec, kıfta* o. s. v.

v-ljud före konsonant och i slutljud: *ſıalfr, arf, af;* möjligen också i inljud mällan vokaler: *hafir?* dock brukas i denna ställning och detta ljudvärde i regel *u* : *haua, giua, stouur.* Möjligen återges *v*-ljudet en gång med *-fu-*: *half[ua].*

g betecknar explosivt *g* — palatalt eller velart — t. ex. *gialda, gulz, leggi, fang;* palataliteten eller egenskapen af affrikata betecknas i *heimgierþ* genom inskott af ett *i.* Men därjämte betecknar *g* i motsats till fornsvenskan i öfrigt — med undantag af forngutniskan — men i öfverensstämmelse med fornvestnordiskan frikativt *g* i *lagath, lagmale* samt möjligen ock i *vægnær, ſegnar, eig.* En gång — i *vargh* — brukas i samma ändamål *gh.*

h saknas mot hvad man skulle vänta i *alzørom,* jfr äldre Vgl. I *alt* = *halft, ugs* = *huggs, ælt* = *helt.*

v användes jämte *u* som tecken för gammalt *u̯* och man kan ej af ortografien sluta till, huruvida det ursprungliga ljudvärdet kvarstod, t. ex. *vitu, vitni, vargh, tveggia, ſva, uili, uið, tuar, tua* 2 ggr. *u* förekommer därjämte som tecken för samnord. *b*: *haua, giua* se ofvan. *v* torde i några fall stå som tecken för *y,* jfr nedan sid. 42 f.!

[1] I *køp, køpa* är *ø* förmodligen ej palatalt, jfr Noreen Aschw. Gr. § 278 a. 2 och nsv. dial. (Värml.) *gøk* med explosivt *g.*

TEXT

Fol. 1 r.

` vıtu tıl þeſſ A'ru tuar ſtouur ·
oc toꝼt garðr ıma'llı þa a'rv
tu bol · callar tıl eınca acrs
a'llar tıl eınca a'ng · þa'r a ec
kı vıtu tıl · nvma þen uılı a'r
h*an* callar hem gíua Skulðum
ꝁal ſva ꝁıꝼta · ſvm bo Faþır
ꝁal ſıalꝼr aþıngı barn ſıtt
a'tleðe · en ꝁal arꝼ taca · aþın
gı ꝁal uıð alz ørom taca oc
ſva ꝼram ſelía Vıll man oꝛ
anøð løſa · þa ꝁal ſıuna't[ı]ng

vitı tıl þeſſ ſkrıſ tıar ſro uıne

oc tepte garðr ſın allr ſa er

en hel[illegible] callar tıl ſınca acre

alla[illegible] tıl ennca áng[illegible] han aur

bı[illegible] tıl nema. þen[illegible]

h callar hem gıma Skal[illegible]

ſkal [illegible] ſkıpta. ſem [illegible] ſtappr

ſkal ſıalfr a þınge [illegible] vara ſkr

ar laðr. en ſkal arfr taka. eftı

er ſkal uıð ala. oro[illegible] taca. e

ſva ſcram ſetta. Vıllı maðr e

anoð' loſn. þa ſkal ſuna[illegible]

Fol. 1 v.

ꝼırır þeím gøra er hanða ma'l
lı haua · bíuða hanu*m* tua øra
gulz · a'llar · íí · m*ærkr* va'gna'r
vıtnı tıl lata bera a ſíuna'ten
ge · at h*an* er hanum ſva ſk[v]lðr
at h*an* a · at løſa · h*an* · m*eð* lagmale
þa ꝼa[r] eckı vart · nvm han
calla barn ſitt vera halðr
h*an* a'ꝼtr ſegnar þíng · þa ha't
tır h*an* vıð nıv M*arkum* · ſacſøkıa
ſva ha'rað · ſva k*ononge* · A · a'tleðr
man a[ð]alcono barn · vıðr

ſtirir þeim gora ar hauða mal
li dōna . binda . hanſi ena ſra
gaſ aſtar . ii . oƺ vagnar
[illegible] al lata bera aſtr [illegible]
o [illegible] at h er hannm [illegible]
ar . h . a . at loſa . h . nu [illegible]
[illegible] vart . noſ [illegible]
[illegible] hit ve [illegible] halda
[illegible] ſegnar þing [illegible]
[illegible] vid niv oƺ . fae [illegible]
[illegible] ſva k [illegible] a et lad
[illegible] adalcono barn . vidr

Fol. 2 r.

lv · en eıg ſar aꝼl[eſt]ır aꝼ þet
a'r ſex øra · ꝼırı heſt · halꝼ[ua]
marc ꝼırı oxa · oc ſva ꝼırı k[o]
ꝼar h*an* aꝼleſtır aꝼ gıalðı
eckı veta fırı vargh Leggr
·Ψ· ſa' ſitt aðrum ín tıl gezlv[·]
eıg ma þet ſa' tapaz aꝼ þeım
er uıð tacr · annat tveggıa
me[ð] ſtvlð · a'llar m*eð* ranı nv
ma bonða coſtr þeſſ er uıð
tacr · verða m*eð* taknír Atr
ſkal h*an* gıalða · leggı ꝼram

[illegible] en eig [illegible]
li sex ora þess hon halꝼ[illegible]
[illegible] þiri [illegible] sva [illegible]
þan eig h [illegible] af [illegible]
e in vera sem varð h leig[illegible]
Þat ser aðrum [illegible]
eig ma þet þa tapa af hon
[illegible] taca. annat [illegible]
[illegible] skils. annar mz ram[illegible]
ma bonda (corr) þa þess er. [illegible]
[illegible] vande mz takum [illegible]
skal h gialda. legg [illegible] fram

Fol. 2 v.

þet er h*an* [v]ıl oc m*eð* tolꝼtar eıð at han fec [eıg] mera hanſ fa' at g[ez] lo en h[*an* haꝼır] ꝼram lagath

Ha'r byrıaz ıarðar bolcr

F[e]m a'rv · fang ıarðar Eín a'r erꝼð · Annar a'r heímgıerþ ſvnar þrıðıa er hemſvld dottr[·] Fıoꝛða er køp · Fímta a'r ꝁønıng køpa ꝁal tıl taka · Tua aꝼ þeſſ hendı er ıoꝛð ſell vmꝼa'rðr varða Tva aꝼ hínſ hendı a'r va'rðı · varða · þeır allır taka · í ·

hv er heilu [illegible] spcar ok ar
ha [illegible] [illegible] [illegible]
lo[illegible] [illegible] lagarþ
hair lyriaz iarðar boler
Fiorum ero þing iarðar eign[illegible]
erfð. Annat er heimanfylgþ
konar. Þriðia er heimfolld dotte
Fiorða er kop. Fimta er konungs
kopn skal til taka. Tua af þeir
herað er [illegible] soll vinpa [illegible]
var da Tvn af hins herað [illegible]
varði varða. þeir allir taka i

Anmärkningar till läsningen.

Fol 1 r.

Rad 1. *Æru*: initialen är ifylld med röd förg.

ſtouur: Klemming felaktigt *stouur;* punkten efter ordet sammanflyter med sista bokstafven *(r)*, men synes säker.

Rad 2. *toꝼt*: ꝼ ser vid första ögonkastet ut som om det vore af yngre typ med bistafverne gjorda medelst ett penndrag i stället för äldre två, men vid närmare granskning finner man att typen är den gamla.

Rad 2. *ærv*: nedre delen af *r* nästan utplånad.

Rad 5. *vitu*: de båda mellersta bokstäfverna nästan utplånade.

Rad 6. *h*an: förkortningstecknet nästan försvunnet.

Skuldum: *S* pålagdt med röd färg.

» 7. *ſvm*: Klemming orätt *sum*.

Faþir: *F* pålagdt med röd färg. Schlyter S.G.L. XI p. XCIII läser *ffaþir;* hvad S. tagit för dubbelt *f* är förmodligen konturlinjerna till en och samma majuskel, hvilka så förbundits med röd färg.

Rad 8. *aþingi*: det kan vara ovisst, om man bör läsa ihop de båda orden. Klemming läser dem åtskils; de stå hvarandra dock så nära som *i* och *mælli* rad 2 ofvan.

Rad 9 f. *aþin-gi*: jfr rad 8!

» 11. *Vill*: initialen är ifyld med rödt.

» 12. *ſiunæt[i]ng*: det senare *i* är ej läsbart, men det tycks ej finnas plats för *e*.

Fol. 1 v.

Rad. 1. *þeim*: Klemming läser *þenn* men öfver första stapeln, som också är längre än de tre öfriga, skymtar svagt men säkert ett *i*-streck fram.

Rad 3. Möjligen har det ursprungligen stått en punkt efter *M*ærkr.

Rad 3. *vægnær*: öfre delen af första *æ* starkt sliten.

» 3. *kvlðr*: möjligen har stätt *kulðr;* nedre delen af bokstafven är f. ö. så sliten, att man ej med säkerhet kan afgöra, om ej kanske stått *kylðr*.

Rad 6. *at han a. at* skymta numera endast matt fram, ehuru läsbara. Vänstra fjärdedelen af samtliga de sju nedre raderna å denna sida är på samma sätt skadad genom fukt och slitning.

Rad. 7. *þa þar e(cki)*: se noten till rad 6. *-r* är osäkert men synes i viss belysning ganska tydligt. Möjligen är dock hvad som jag uppfattar som *r* ett par streck i ordet *Faþir* å bladets första sida, som slagit igenom (Jansson).

Rad 7. *num* är säkert; för ett *a* efter *num* ej plats.
han matt, men säkert.
» 8. *calla ba(rn)*: se noten till rad 6.
» 9. *han æþtr*: se noten till rad 6.
» 10. *tir han v(iđ)*: se noten till rad 6; *v* är ej med full säkerhet läsbart, dock kan ej gärna ha stått *uiđ;* det motsäges däraf att hufvudstapeln har en diagonal riktning.

Rad 11. *ſva hær(ađ)*: se noten till rad 6.
A. är ifylldt med röd färg.
» 12. *man* otydligt, jfr noten till rad 6.
ađalcono: öfver *đ* är pergamentet slitet, jag tror mig se spår af ett regelbundet bildadt streck till höger öfver *đ*-stapeln.

Fol. 2 r.

Rad 1. *aþl[eſt]er*: Munch och Klemming läsa hela ordet; Munch dessutom en punkt därefter; uppe till höger om *r* synas också spår af en sådan, men detta för högt för att kunna ha varit skiljetecken.

Rad 1. *aþ*: *af* Klemming, *en* Munch.

Rad 2. *øra*: osäkert om *o*' eller *ø* ursprungligen. Klemming har ., men ej Munch.

Rad 2. *heſt*: Munch och Klemming läsa hela ordet, de två mellersta bokstäfverna äro dock mycket otydliga.

Rad 2. *halþ[ua]*: *h* visar spår af röd färg; Klemming läser *halþa,* men jag skymtar efter *halþ* tvänne bokstäfver: Jansson tror dock, att den senare af dessa kan vara af ett på andra sidan af bladet stående *b*, som slagit igenom.

Rad 3. *oxa.* Punkten är anbrakt med rödt; den utelämnas af Klemming men läses af Munch.

Rad 3. *k[o]*: så Klemming; Munch lämnar det oläst: *o* är ej alldeles säkert, möjligen *v*, sannolikt ej *u*.

Rad 4. *þar*: ett efter detta ord skrifvet *eig* är med samma bläck öfverstruket.

Rad 4. *gialdi* Klemming, *gialde* Munch.

Rad 5. *Leggr*: Munch och Klemming *Læggr*; det som de tagit för första delen af *æ* synes mig vara en del af *L;* initialen är pålagd med rödt.

Rad 6. .Ψ.: runan och punkterna pålagda med röd färg.

gezlv. Munch, *gezlv* Klemming.

» 7. *þeim* är ej alldeles säkert; enligt kand. Sam Jansson möjligen *þæim*.

Rad 8. *uið*, möjligen *við;* ordet ser snarast ut på sistnämnda sätt men venstra stapeln är vertikal och den högra är starkt sliten nedtill.

Rad 8. *tacr.*: punkten ifylld med rödt.

tveggia: *a* ej fullt säkert; den punkt som synes uppe till höger bör dock knappast läsas tillsammans med *a* till *æ:* den har en mer grönaktig färg och en likadan återfinnes snedt ofvanför *þeim* i rad 7; denna grönaktiga punkt synes mig ha tillkommit samtidigt med den stora grönaktiga fläck som täcker slutet af rad 9 men endast svagt framträder å afbildningen. Enligt kand. Sam Jansson förskrifver sig punkten från ett *þ* å andra sidan, som slagit igenom.

Rad 9. *me[ð]*: Munch och Klemming läsa hela ordet, men här ett hål i pergamentet, hvilket skadat nedre delen af *e*, under det att slitning förstört högra sidan och nedersta delen af *ð*.

Rad 9 f. *stvlð.*: punkten med rödt; *v* är säkert.

nv(-)ma: så Klemming; *nv ma* Munch, Schlyter orätt *nema*.

Rad 10. *coſtr*: efter *bonda* har ursprungligen skrifvits *þæ* men detta har understrukits och ofvanför med samma hand skrifvits *coſtr*.

Rad 11. *tacr.*: punkten är pålagd med rödt. Ett hål i pergamentet har något skadat *a*.

Rad 11. *verða* säkert; Munch och Klemming ha af ett par små utväxter på *e*'s nedre venstra del förledts att läsa *varða;* initialen pålagd med rödt.

Rad 11. *taknir* Klemming, *taknir.* Munch.
Atr: initialen pålagd med rödt.
Rad 12. *leggi* Munch, *Leggi* Klemming; initialen röd.

Fol. 2 v.

Rad 1. *þet*: de två sista bokstäfverna framträda endast matt, Munch lämnar dem olästa liksom orden
*h*an — *m*eð i samma rad, som också skymta fram endast svagt.

Rad 1. *[v]il*: Klemming läser *vill* — säkert med orätt.
tolþtar: så Klemming; *tvlptar* Munch.
» 2. *hanſ*: Klemming *hans.*
ſec otydligt.
[eig] utplånadt;
mera: *m* otydligt.
g[ez]: Munch och Klemming läsa hela ordet.
» 3. *en h*an otydliga.
[haþir]: snarare *þ* än Klemmings *havr;* Jansson anser *[havir]* möjligt; *nv* får ej rum; Munch läser endast *lo*.. *h* . . . . . *ir.*

Rad 4. Rubriken skrifven med rödt; af *y* synes nedersta delen af nedstrecket vara genom slitning utplånad; jfr nedan s. 42.

Rad 4. *bolcr* Klemming; *bolcr.* Munch.
» 5. *Fem*: Initialen pålagd med rödt: vokaltecknet är otydligt och svårt att skilja från initialens ornamentering. I handskriften — sämre på afbildningen — skymtar jag dock tämligen säkert *e*'s öfre nedstreck och den mot höger sig krökande undre stafvens nedre del. Munch läser *F* . . ., Klemming *Fem.*

Rad 5. *ærv*: Munch *erv.*
Ein: initialen pålagd med rödt.
ær: Munch *er.*
» 6. *Annar*: *A* med rödt.
» 7. *þriðia* Munch; Klemming orätt *þriðia.*
hemfvld Munch; *hemfold* Klemming.
dottr.: punkten osäker; Munch har den, Klemming icke.

Rad 8. *Fioꝛða* Munch, Klemming orätt *Fierða.* Om ej *o* vore fullt tydligt, skulle man likväl af ꝛ kunna sluta till att

det föregående tecknet måste ha varit *o*. Initialen pålagd med rödt liksom i

fimta.

køning Klemming; *skøtning* Munch.

Rad 9. *Tua*: initialen röd.

þeſſ: under *þe* hål i pergamentet som något skadat *e*.

» 11. *varða* Klemming, *varða*. Munch.

Tua: initialen pålagd med rödt.

Handskriftens innehåll.

Såsom P. A. Munch först sett, innehåller de båda pergamentbladen hvarsitt parti af Västgötalagen i den redaktion, som träffas i älsta delen af cod. holm. B 59 och som fått namnet den äldre. Första bladet börjar midt i § 2 af 21:sta flocken i ArfþærB. och omfattar därjämte 22:dra och första orden af 23:dje flocken. Det andra bladet når från midten af § 1 i tolfte flocken af RetlosæB. till denna balks slut (d. v. s. innehåller utom fl. 12 afven fl. 13) samt upptar därjämte af IordþærB. fl. 1 och början af fl. 2. Att vi här ha att göra med en handskrift af ä. Vgl. och icke af den yngre framgår tydligt af andra bladet. Detta uppvisar samma ordningsföljd mellan Retlosæ- och Iordþær-balkarna som den äldre redaktionen: y. Vgl. inskjuter däremot þiufua-balken mellan de båda nämnda. Vidare slutar Retl.-B. i fragmentet på samma flock som i ä. Vgl., under det att y. Vgl. tillägger en flock som begränsar rättigheten att bortskänka jord.

För att ge en föreställning om förhållandet mellan fragmentets och ä. Vgl.'s texter samt ett bekvämt tillfälle till språkliga jämförelser, aftrycker jag dem här sida vid sida.

Fragmentet.	Ä. Vgl.
	Cod. B 59 (efter fotolitografiska uppl.)
1 r.	Fol. 17 v. rad 20 ff.
	[a'r eghí num et bol · þa far eigh]
itu til þeſſ A'ru tuar ſtouur ·	vitu til þa's · Æru tvaꝛ ſtuwuR
: toꝑt garðr ima'lli þa a'rv	ok toptergarþa'R /i mallí · þa a'ru
i bol · callar til einca acrs	þa't tu bol · kalla'ꝛ til enka' aka'rſſ ·
llar til einca a'ng · þa'r a ec	æller enka e'ng · þaꝛ a iki ·

kı vıtu tıl · nvma þen uılı a'r h*an* callar hem gíua Skulðum ꝁal ſva ꝁıꝼta · ſvm bo Faþır ꝁal ſıalꝼr aþıngı barn ſıtt a'tleðe · en ꝁal arꝼ taca · aþın gı ꝁal uıð alz ørom taca oc ſva ꝼram ſelía · Vıll man oꝛ anøð løſa · þa ꝁal ſıunæt[ı]ng

uítu tıl nu*m* þa'n uılí a'ꝛ han kalla'ꝛ þem gíua' · Skuldu*m* ſkal ſkípta' ſvm bo.

Æ · þín- gı ſkal vıþ halſſ øꝛum taka' ok ſva fram ſa'ka' · Vıll ·Ψ· man oꝛ annøꝛghom ſtad loſa' · han ſkal .ıı na'ttıng

Fol. 1 v.

ꝼırır þeím gøra er hanða ma'l lı haua · bíuða hanu*m* tua øra gulz · ællar ·íí· m*ærkr* va'gna'r vıtnı tıl lata bera a ſíuna'ten ge · at h*an* er hanum ſva ꝁvlðr at h*an* a · at løſa · h*an* · m*eð* lagmale

firí · þan gøra' a'r han havír · han- dama'llı · býuþa' þem tva øra' gullz · a'lla'ꝛ tvaꝛ ma'rk*ær* va'gnaꝛ víttní tıl lata' ba'ra' a ſívna'ttı*n*- gí · at han a'ꝛ · hanu*m* ſua ſkíuldaꝛ at han a at loſa' han ma'd laghma' [ok uíta' ma'þ týlpta'ꝛ eþí·]

þa ꝼa[r] eckı vart · nvm han calla barn ſıtt vera halðr h*an* a'ꝼtr ſegnar þíng · þa ha't tır h*an* vıð nıv M*arkum* · ſacſøkıa ſva ha'rað · ſva k*ononge* ·A· a'tleðr man a[ð]alcono barn · vıðr

Sıþa'n faꝛ eígh vaꝛt nu*m* han kallı barn ſıt va'ra' · Halda'ꝛ han a'ptír ſa'gna'ꝛ þíng · þa ha't- tı vıþ ſínu*m* ·IX· m*arkum*.

Æt leþeR ·Ψ· aþal kono barn alla'ꝛ vıþ [gangít a þíngí · þa taka'r þa't arf han

Fol. 2 r.

lv · en eıg far aꝼl[eſt]ır aꝼ þet a'r ſex øra · ꝼırı heſt · halꝼ[ua] marc ꝼırı oxa · oc ſva ꝼırı k[o] ꝼar h*an* aꝼleſtır aꝼ gıalðı eckı veta fırı vargh Leggr ·Ψ· fa' ſıtt aðrum ín tıl gezlv[·] eıg ma þet fa' tapaz aꝼ þeım er uıð tacr · annat tveggıa me[ð] ſtvlð · a'llar m*eð* ranı nv ma bonða coſtr þeſſ er uıð tacr. verða m*eð* taknír Atr ꝁal h*an* gıalða · leggı ꝼram

Fol. 24 r. rad 14.

[fırı varghı · ſkal uarþa' ſum fırı · Wangømſ- lo' · a'n eıg faꝛ afla'ſtíR af · þa't a'ꝛ · ſex øꝛa' fırı hæſt · half- mark fırı oxa ok hoꝛs far han aflæſtír gıaldı ıkí fırı vargh · La'gga'ꝛ Ψ· mannı fa' ſít ın tıl ga'tſlu· þa ma þa't fa' eıgh tapas af þem uıþ takar hwa'rttı ma'þ ſtýld a'lla'ꝛ ma'þ raní nu*m* bonda' · þa's fa' a'r uıþꝛ taka'ꝛ all koſta'ꝛ va'ꝛþa maþ taknır aſta'ꝛ ſkal han gıalda' · Laggí fra*m*

ol. 2 v.	Fol. 24 v. rad 1.
þet er h*an* [v]il oc m*eð* tolftar eið at	þa't | han uill · ok maþ tylpta'r eþ at
han fec [eig] mera hanſ fa' at g[ez]	han fa'k eig mera' hans · fa' at ga'tſ-
lo en h[*an* hafir] fram lagath	lu a'n han havír nu fram laghat ·
Ha'r byriaz iarðar bolcr	Iordþa'r balka'R.
Fe'm a'rv · fang iarðar Eín ær	Fa'm a'ru fang ioꝛþa'r · Et a'r
erfð · Annar ær heimgierþ	arva'r · Anna't a'r · hemga'f
ſvnar þriðia er hemſvlð dottr ·	ſuna'r · þriþia' a'r hemſýlgð · dottor ·
Fiorða er køp · Fímta ær ſkøníng	Fia'rþa' a'r køp. Fa'nita' a'r ſkøtning.
køpa ſkal til taka · Tua af þeſſ	køpe ſkal taka at þa's
hendi er iorð ſell vmfærðr	ha'nde a'r iorð ſæl umfa'rd at
varða Tva af hínſ hendi ær	varþa' ok han tua af ha'ndi
værði · varða · þeir allir taka · i ·	va'rþí at va'rþa' · þer allir ſkulu taka' i
	[hand baþvm þem þa a'r ok køp-
	fa'ſtu*m* bundit.]

Vi finna att en del afvikelser råda mellan de båda texterna. De flesta äro oväsentliga och bestå i ordformer, ordval och ordföljd.

De viktigare olikheterna äro följande:

Bl. 1 r. rad 6 har Fr. *hem,* B 59 genom felskrifning *þem.*

» » 7 ff. har Fr.: *Faþir ſkal ſialfr aþingi barn ſitt a'tleðe. en ſkal arf taca.* Denna föreskrift saknas i såväl B 59 som i yngre Vgl.

Bl. 1 r. rad 11 har Fr. *ſelia* liksom y. Vgl. (: *sa'lia'*), ä. Vgl. däremot, sannolikt genom felskrifning, *sækæ,* hvarom se Schlyter Gloss. och Ordbok s. v.

Bl. 1 v. tillägger ä. Vgl. efter rad 6: *ok uita' ma'þ tylpta'r eþi.*

Bl. 1 v. rad 10 f. utelämnar ä. Vgl. efter *M*arkum orden *ſacſøkia ſva ha'rað. ſva k*ononge ·, hvilka däremot återfinnas i y. Vgl.: *saksokia' ſwa kononge ok ſwa ha'ra'þe.*

Bl. 2 r. rad 3 har Fr.: *firi oxa. oc ſva firi k[o],* under det att ä. Vgl. har *firi oxa ok hors*; y. Vgl. är sannolikt här korektast: *firi oxa ok ſva firi ko oc ſva firi horſ.*

Bl. 2 r. rad 10 har Fr. *bonda coſtr þess er nið tacr* (*costr* är skrifvet öfver ett understruket *fa'*); B 59 har *bonda. þa's fa'*

a'r uiþi taka'r alla'i kosta'r, y. Vgl. *bonda' fa' æller coster þes viþ taker.*

Bl. 2 v. rad 6 har Fr. *heimgierþ*, B 59 och y. Vgl. *hemg(i)a'f.*

» » » 9 » » *køpa skal til taka. Tua af þeff hendi er iorð fell vmfa'rðr (!) varða Tua af hinf hendi a'r* (här bör suppleras *køper* i likhet med y. Vgl. eller ock kan man fatta *a'r* som relativadverb, representerande subjektet till *varða*. I hvarje fall synes man böra mellan *varða* och *Tua* insätta *oc han* så som B 59 har) *va'rði · varða ·* B 59 utelämnar felaktigt *tua* efter *taka* och i rad 11 *hinf* mellan *af* och *ha'ndi.*

Ehuru sålunda, om man undantar felskrifningar och öfverhoppningar, de båda texterna i Fr. och B 59 nära öfverensstämma med hvarandra, finna vi dock, att i en punkt olikheten är mera djupgående. Det är Fr.'s bestämmelse om att en fader själf skall å tinget adoptera sitt barn för att arfsrätt skall grundläggas, hvilken bestämmelse de öfriga källorna sakna. Här ha vi säkerligen att göra med en ålderdomlighet i rättsbruk som sedan afskaffats.

Då Fr. och B 59 äro handskrifter af samma redaktion, skulle man vänta, att de i ordval och vändningar bättre kongruerade sinsemellan än med y. Vgl. Fragmentet företer dock en rad öfverensstämmelser med sistnämda källa, som äro lika många afvikelser från B 59:

Fr. *toft garðr*, y. Vgl. *tompgarþer* : B 59 *toptergarþaR.*

Fr. *firir þeim gøra er handa mælli haua*, y. Vgl. *firi þem ær handæ mellum hau*er : B 59 *firi · þem gøræ ar han haver handama'lli.*

Fr. har bl. 2 r. rad 6 *aðrum*, y. Vgl. *adrum* : B 59 *manni.*

» » » » 8 *annat tveggia*, y. Vgl. *annattingiæ* : B 59 *hua'rtti.*

Fr. har bl. 2 v. rad 4 *Hær byriaz iarðar bolcr*, y. Vgl. *Hær byriæs iorþæ balkær* : B 59 *Iorðþai bolka'R.*

Dessa och liknande, visserligen icke alltför bevisande likheter tala dock för att y. Vgl. omredigerats på grundvalen af en text af ä. Vgl., som stod Fr. närmare än den stod B 59.

Handskriftens nationalitet och ålder.

Till Norge och Island kom det latinska alfabetet närmast från England. På 900-, 1000- och 1100-talen — det tidsskede då kristendomen utbreddes spec. i den Skandinaviska nordens västliga delar af engelsmän — ägde man i England tvenne hufvudtyper af latinsk skrift: den anglosaxiska och den carolingiska minuskeln. Den förra, hvilken anglosaxarne tidigt öfvertagit från sina keltiska grannar, särskildt irerna, och vidare utbildat, brukades till uppteckning af latin och — tillsatt med några från runalfabetet lånade tecken — sedermera äfven af anglosaxiska. Under det första tusentalets sista århundraden undanträngdes emellertid den anglosaxiska minuskeln från ett betydligt område af den från kontinenten invandrande karolingiska: det var för uppteckning af latin, som den senare snart blef enarådande, under det att den ags. minuskeln fortfarande häfdade sin plats som det nationella språkets skriftecken.

Ur dessa båda typkällor hade man i det västliga Skandinavien att ösa, då man under vårt tusentals första sekler begynte använda de inhemska språken för skriftliga uppteckningar. I älsta tid synes man på Island hafva mest användt sig af den karolingiska minuskeln, dock tillökad med en del tecken ur den ags. såsom *ẏ*, *æ* och förmodligen *þ*, som ju dock kunde vara upptaget ur runskriften inom Norden, och så småningom också med en del nyuppfunna tecken såsom *ǫ*, *ø*. Älsta delen af Reykiaholts máldage är sålunda, om man undantager *þ*, *æ*, *ẏ* och ligaturen *av* uteslutande skrifvet med karolingisk minuskel, hvilket har gjort att *o* fått utom *o* jämväl beteckna *ǫ* och *ø*, *u* jämte *u* också *y*.

I Norge har man däremot under älsta tiden — och äfven senare — i större utsträckning användt sig af den anglosaxiska minuskeln än hvad fallet var på Island. Här möta nämligen utom de i isländskan uppträdande *ẏ*, *æ*, *þ* också *ð* [*Ð*], *ƿ* = *u̯*, *ꞃ ꞃ* (= *r*). Dock äfven typer ur den karoling. minuskeln som *ı* och *g*[1]. Under 1100- och 1200-talen användes i huf-

[1] Det ags. ȝ förekommer, så vidt jag kunnat finna, egendomligt nog aldrig på nordisk mark.

vudsak det nämda typförrådet dock med några viktiga förändringar: man nybildar med förebild i ligaturen *æ* en typ *ꝍ* = *ö*, vidare ersätter man före 1200 det ags. *ꞃ* (= *r*) med de vanliga *r* (ꝛ) och ꝛ, låter — särsk. under 1200-talet — *u v* icke sällan ersätta *p* (t. ex. AM 315 E fol.) och någon gång *f* ersätta *ꝼ* t. ex. N. G. L. IV facs. XIII (fragment af äldre Gulatingslagen enl. uppgift från slutet af 1100-talet—c:a 1200: Noreen Altwestn. Gr.[3] s. 17) samt har redan i de älsta urkunderna utbildat ett fast bruk af *þ* såsom tecken för den tonlösa och *ð* som tecken för den tonande interdentala spiranten, under det att i ags. *þ* och *ð* användas promiscue utan skilnad i ljudvärde, Sievers Ags. Gr.[3] § 199. Därjämte brukas i fornnorska handskrifter, fastän mera sällan, *þ* i in- och slutljud som tecken för tonande ljud t. ex. cod. Am. 315 k. fol., se N. G. L. IV facs. pl. III: 2.

Bland öfriga egenheter må nämnas ett monogram af *ſ* och *k* : *ꝁ* = *sk*. Detta förekommer icke så sällan med en streck öfver stapelns öfre del i betydelsen *konongſ*. I några norska handskrifter, nämligen cod. Am. 315 E. fol. af äldre och 315 F. fol. af älsta Gulatingslagen, den förra enligt Storm N. G. L. IV, 490 från förra hälften af 1200-talet, den senare »maaske fra Sluten af 12:te Aarhundrede» (ib. s. 491), brukas detta monogram i bet. *sk*. Dessutom känner jag det i samma funktion — tack vare vänligt meddelande af fil. kand. Sam Jansson — från cod. Holm. 6 fol. (innehållande Baarlams och Josaphats Saga) från c:a 1250, se Gödels katalog s. 19; handskriften förmodas »möjligen skrifven i Bergenstrakten», se Gödel l. c. s. 20, samt från två isländska handskrifter AM. 675 4:to, som af Gislason Annaler for Nord. Oldk. 1858 s. 98 ff. ansättes till c:a 1300 och AM. 732 B 4:to från 1300-talet, Gislason Frumparta CVI not 1.

Då det gäller att ur palæografiska fakta vinna åldersbestämningar för fornnorska handskrifter, är det framför andra tvenne typer, som erbjuda värdefulla hjälpmedel. Dessa äro *a* och *ꝼ*. **a** utvecklar sig öfver mellanstadiet **a**, som uppträder redan c:a 1200 sporadiskt (Am. 315 F. fol.; älsta belägget i norskt diplom från 1224), till **a**, som torde uppträda tidigast 1250. Emellertid användas såväl **a** som **a** ymnigt äfven efter 1250 och i många urkunder äro de äldre formerna de enbart eller så godt som enbart brukade. På 1300-talet har **a** i Norge i allmänhet stadgat sitt välde, trots det att **a** och **a** visst icke

äro sällsynta. Under 1200-talet framträder i bokskriften det i kursiven utbildade **a** ofta ytterst sparsamt vid sidan af **a**, hvarför man måste vara synnerligen försiktig vid datering: ofta är den äldre typen den på ett flertal sidor enbart förekommande och så uppdyker plötsligt ett **a** som visar att vi måste befinna oss i en senare tid, än hvad vi kanske från början voro benägna att antaga. Den andra för tidsskillnad utslaggifvande typen är ꝼ. Denna typ skrifves älst så, att båda bistafvarne äro åtskilda från hvarandra och båda utgå från hufvudstafven. Så småningom — säkerligen först i kursivskriften — söker man för bekvämlighets skull att draga bistafvarne i ett drag utan att lyfta pennan; den nedre kan då bli lösgjord från hufvudstafven, t. ex. Am. 315 E fol. eller anknytas till denna t. ex. Am. 315 g. Denna förändring möter redan omkring 1225, kanske tidigare; dock är omkring 1200 ꝼ den normala typen. Emellertid gäller äfven här hvad som ofvan sagts om **a**, att de yngre formerna under tidigare skeden ofta uppträda synnerligen sporadiskt, under det att den äldre äfven i senare tid icke är sällsynt. — Som vi finna äro de angifna medlen till ålders bestämning icke alltid tillförlitliga. Man kan ju tänka sig det fall, där i en handskrift, som faktiskt förskrifver sig från c:a 1300, de älsta formerna för såväl **a** som ꝼ ensamt uppträda, i trots af att de yngre formerna redan för länge sedan utvecklats och kommit i bruk på andra håll. En granskning af ett mycket stort antal fornnorska handskrifter ger emellertid vid handen, att om också det ena tecknet i en yngre handskrift uppvisar den äldre formen, så hänvisar dock i allmänhet det andra genom sin senare form till ett yngre skede. Man kan sålunda i regeln med tämlig säkerhet sluta, att en handskrift, som uppvisar de älsta formerna af såväl *a* som ags. *f* tillhör tiden före c:a 1250. — Orsaken till att jag så länge uppehållit mig vid de norska handskrifterna, skall framgå af det följande.

Västergötland har liksom Norge en gång upptagit den anglosaxiska skriften. Detta är sannolikt redan på den grund att kristendomen i dessa trakter predikades af engelsmän och att, som vi finna af den förteckning på Västergötlands biskopar, som ingår i Vidhemsprästens anteckningar, ett betydande antal af desse i älsta tid voro af engelsk nationalitet. Men till evidens

framgår detta af de älsta minnesmärken på inhemskt språk, som med bokskrift upptecknats. I Äldre Västgötalagens hufvudhandskrift möter oss sålunda de anglosaxiska typerna *ẏ*, *æ* samt *þ* och *ð*. Däremot finnas här icke *ƿ*, *ꝼ*, *ꞃ* (= *r*) utan äro ersatta med latinskriftens *v*, *f*, *r*. Detsamma är förhållandet med de öfriga västgötaurkunderna från äldre fornsvensk tid såsom Lydekini anteckningar, Vidhemsprestens anteckningar, yngre Västgötalagen och Bjärköarätten. Då typerna *þ* och *ð* äro af särskildt intresse, skall jag något uppehålla mig vid dem. *þ* användes i äldre Vestgötalagen visserligen i regel som tecken för såväl tonlös som tonande interdental frikativa, alltså både i uddljud och i in- och slutljud. Men att detta ej varit det ursprungliga i Vestergötland framgår med önskvärd tydlighet af skrifningar som *friðlösæn* (jämte vanligare *friþ*), *uið*, *hæræðs*, *mæð* (jämte *mæþ*), *þriðiungh* för att endast taga de exempel, som möta å en enda sida i handskriften, pag. 6 v. Emellertid kunna vi också i samma handskrift se, hur förståelsen af *ð* såsom tecken för den tonande frikativan börjar utplånas och huru *ð* uppfattas blott som en variant af *d* ɔ: *vgilðan*, *bænð*. I additamenterna till yngre VGL. träffas skrifningar som *ðræper*, *ðom* för *dræper*, *dom;* så ock i andra västgötaurkunder Efter många famlande försök att beteckna ljudet, försök som gett upphofvet till skriftformer som *vardhar*, *houod*, *bezas*, *iordþær*, *røðhe*, *faðþurs* m. fl., blir i de flesta urkunder *þ* det vanligaste om också visst icke enda tecknet för den tonande intendentala frikativan liksom den redan i hufvudsak fastslagits som tecken för den tonlösa.

Hur vacklande skrifbruket sålunda än är, kan man likväl ur de älsta västgötaurkunderna sluta sig till att på ett tidigare stadium än de representera *þ* och *ð* brukats på samma sätt som i fornnorskan. Noreen har också konsekvent genomfört denna stafning i det stycke af Vidhemspresten, som är aftryckt i Aschw. Leseb. Men som vi ofvan funno, var denna fördelning af de båda från den anglosaxiska minuskeln öfvertagna typerna en speciellt fornnorsk egendomlighet och vi måste häraf draga den slutsatsen att den västgötska skriften förmedlats af norrmännen. Detta är en slutsats som står i god samklang med historiska fakta. Kristendomen höll först sitt intåg i Norge och där adapterades först den latinska skriften sådan den förekom i England

på 1000 och 1100-talen till ett nordiskt språks behof. När senare missionärer och deras efterföljare, som kanske såsom den helige Sigfrid först haft sin verksamhet i Norge, predikade kristendomen i Västergötland och för kyrkliga ändamål måste göra uppteckningar å landets eget språk, låg det närmast till hands att tillgodogöra sig de resultat, som man till samma ändamål redan vunnit i Norge. Gäller det laguppteckningar, om hvilka vi veta att en — sannolikt den första åtminstone mera omfattande — företagits i Västergötland i början på 1200-talet, så var det säkerligen Norge där man känner sådana redan från 1100-talets förra hälft (se Maurer Udsigt over det nordgermanske Retskilders Historie s. 18), som gifvit impulsen och förebilden. I Sverige har Västergötland att uppvisa den första kända redigeringen af ett landskaps gällande rätt och de öfriga landskapen hafva följt västgötarne i spåren. Det är — när det gäller laguppteckningar och någon annan litteratur på svänska hafva vi icke bevarad från 1200-talet och tiden kring 1300 — sannolikt, att Vestergötland varit förebilden för de öfriga landskapens skrift. Också träffa vi det bruk af *þ*, som mödosamt kämpat sig fram till åtminstone principat i Vestergötland, allmänt i alla de öfriga landskapslagarne, som vi äga i tillräckligt gamla uppteckningar. I detta fall kan dock runskriften åtminstone ha bidragit till resultatet. Här och där möta vi också förstenade rester af ett äldre bokstafveringsskick såsom då vi i Södermannalagen träffa *ð* i ord som *walð*, *bolstaðs* (cod. B); jfr ock Dalalagen. Af de öfriga för den anglosaxiska minuskeln karaktäristiska tecken, som finnas i norsk skrift möter intet, så vidt jag kunnat finna, i västgötaurkunderna. Men att åtminstone ett af dem, *ꝼ*, en gång brukats i den älsta svenska skriften framgår däraf, att det flere gånger vid sidan af det eljest härskande *f* förekommer i Ängsö-codex af Upplandslagen och där förmodligen förskrifver sig från förlagan, se Samlingar utg. af Svenska Fornskriftsällsk. h. 122 pag. IV.

När vi alltså i det fragment ä. VGL., som är föremål för närvarande undersökning, regelbundet träffa skrifningarna *þæss*, *þa*, *þær*, *þen*, *þingi*, *þeim*, *þriðia* o. s. v. gent emot *garðr*, *ætleðe*, *uið*, *anøð*, *biuða*, *iarðar* etc., så äga vi ingalunda rätt att i denna fördelning se det tillfälliga inflytandet af en norsk

skrifvare. Handskriften representerar fastmer det äldre skede i den västgötska ortografien som vi ofvan slutit oss till af de äldre västgötahandskrifterna. Lika litet berättigar förekomsten af typen *ꝼ* till den angifna slutsatsen. Båda företeelserna äro fullt och naturligt förklarade ur den omständigheten att den anglosaxiska skriften en gång kommit till Vestergötland via Norge. Möjligheten af en norsk skrifvare kan ju från denna utgångspunkt icke förnekas, isynnerhet som vi möta ett så spec. norskt och tämligen lokalt tecken som monogrammet *ꝁ*. Emellertid är det en serie palæografiska fakta, som direkt förbjuda ett sådant antagande[1]. Främst af dessa ställer jag *ø*-typen. Denna är i fragmentet ett *o* genomstruket uppifrån höger ned åt venster af en tunn rak streck som åt båda hållen sträcker sig ett betydligt stycke utanför ovalens kanter. Just denna *ø*-typ möta vi ymnigt i de svenska pergamentbref på latin från 1200-talet, där svenska namn eller andra ord ingå, så t. ex. SD I nr 119 (1200), SD I nr 164 (1203—1220), SD I nr 216 (1222—30), SD I nr 390 (1252) o. s. v. I de norska urkunderna från 1200-talet är däremot *ꝍ* (en sammanslingning af *o* och *e*) den normala typen. I älsta tid är öglan till höger fast förbunden med ovalen, men senare såsom i AM. 315 E fol (1200—1250) blir den ofvantill lösgjord från *o*-elementet och i fragm. 1 C cod. II i Norska Rigsarkivet (facsimile i N.G.L. IV nr XVI) har den sålunda öppnade öglans nedre del dragits in genom ovalen så att den råkar men ej öfverskrider ovalens nedre venstra sida; dock är äfven i sistnämnda handskrift *ꝍ* den normala formen. Slutligen kan jämväl i norskan ett struket *ø* förekomma, men jag känner detta endast från en enda handskrift (Am. 619 4:o, fornnorska homilieboken) och här skär ej strecken ovalens nedre vänstra sida. Då i handskriften i fråga *e*-typen har formen *ę*, synes *ö*-typen bildad på det sätt, att *e* i stället för att anknytas till *o*-typens högra sida har inskrifvits i den. I hvarje fall är denna typ bestämdt och konstant skild från den i svenska — och danska — urkunder uppträdande *ø*-typen, som återfinnes i fragmentet, äfven om denna har samma ursprung.

En annan egendomlighet som ej återfinnes i norska urkunder är fragmentets *æ*-typ. Den är bildad därigenom att *e*-ele-

---

[1] Angående det material, hvarpå den följande palæografiska framställningen stöder sig, se förordet.

mentet ersatts med samma viggliknande figur som utgör strecket i *ð* och förkortningstecken. Denna figur står i regeln så långt uppe till höger om *a*-elementet, att man lätt uppfattar den som ett förkortningstecken. I norska urkunder är *e*-elementet alltid utan något för mig bekant undantag behandladt så, att äfven om dess öfre parti står fritt från grundtypen (*a*), det förefaller antagligt, att skrifvaren uppfattat och känt det som sådant, hvilket tydligen ej är förhållandet i fragmentet. Denna egendomlighet är också utmärkande för flera af händerna i cod. B 59, där den *e*-elementet representerande figuren visserligen icke har alldeles samma form men i regeln är frigjord till sitt öfre parti från *a*-elementet och ofta starkt upplyftad och liknande ett förkortningstecken eller strecket i *ð*. Stundom — så hos Vidhemsprästen — är den utdragen nedåt i ett långt streck, som genomskär stapeln i *a* och sträcker sig ett långt stycke nedom raden.

De nämnda viktiga afvikelserna från norsk skrifsed äro — som vi funnit — lika många öfverensstämmelser med svensk (västgötsk). De öfriga likheterna med norsk skrifsed bero såsom *ð*- och ꝼ-typerna därpå att Västergötland fått sin skrift från Norge och af *k*-typen att döma från Norges hufvudbygd, det vestenfjeldske. De nämnda typerna äro f. ö. icke ensamt utmärkande för fragmentet utan antingen förekomma de i västgötska urkunder eller ock kan man sluta sig till att de måste ha förekommit i Västergötland, se ofvan s. 34 f. Af dessa omständigheter äger man rätt att sluta, att f r a g m e n t e t ä r e n ä k t a v ä s t g ö t s k p r o d u k t, f r a m v u x e n u r d e s k r i f v a n o r s o m p å 1200-t a l e t r å d d e i d e t t a l a n d s k a p.

Men om detta är förhållandet, så äga vi rätt att söka sluta oss till dess ålder genom att jämföra det med öfriga urkunder från samma landskap. Af de båda för norska urkunder vid datering utslaggifvande typerna saknas i cod. holm. B 59 tyvärr den ena (*ꝼ*). Den andra (*a*) företer emellertid den äldre typen i fragmentet: **a**, under det att älsta handen i B 59 visserligen har typen **a** men därjämte — och vanligare — typen **ɑ**. Så förekommer på fol. 2 r. **ɑ** omkring 17 gånger oftare än **a**; på andra håll ställer sig proportionen gynnsammare för **a**: fol. 7 r. är **ɑ** omkring 3 à 4 gånger vanligare. Till detta ålderdomligare drag kunna vi ock lägga förekomsten af den anglosaxiska *ꝼ*-typen i

fragmentet, där den dock isynnerhet å dess sista blad är i färd med att utbytas mot *f*: å första bladet förekommer ꝼ 7 gånger, *F* 1 gång (majuskel); å andra bladet förekommer ꝼ 19 gånger och *f* 11 gånger, däraf 3 gånger som majuskel. Hos cod. B 59:s olika händer möter däremot ꝼ aldrig. Af detta kan man med sannolikhet sluta, att fragmentet är äldre än den älsta handen i B. 59.

En vanskligare fråga att besvara är, huru mycket äldre det är. Får man döma af *a*-typens form, skulle jag vara benägen att förlägga fragmentet till tiden c:a 1250. Vid denna tid äro nämligen *a*-typer med mycket kort öfverdel — af samma gestalt alltså som i fragmentet ofta förekomma — vanliga t. ex. S. D. I nr 317 a och nr 314. Emellertid ser jag intet som hindrar oss att förlägga handskriften till ett ännu tidigare skede.

Jag går nu öfver till behandlingen af den språkliga sidan af spörsmålet. Man har som bekant äfven i språkliga former funnit argument för hypotesen om en norsk skrifvare. Vi skola finna, att det är så långt ifrån, att något här talar emot de slutsatser, hvartill jag ofvan kommit, att tvärt om en rad fakta direkt stöder dem.

1. Svarabhakti-vokal är i fragmentet aldrig utsatt: *sialfr*, *haldr*, *tacr*, *bolcr* äro fullt regelbundna skrifningar. I uttalet torde dock icke *r̥* hållits i sär från *r* föregånget af verklig vokal: *costr (= koster)*, *æftr (?) = æftir* och *dottr = dottor*. Saknaden af utskrifven svarabhakti-vokal är icke alldeles sällsynt i den litterära fornsvenskan, äfven om den ingenstädes — undantagandes i gutniskan — är konsekvent, Noreen Aschw. Gr. § 160 a. 3. Mycket vanlig är den i Ängsöcodex af Upplandslagen. I tolfhundratalets västgötska saknas svarabhaktivokal å den runskrifna Salebyklockan af 1228: *uintr* och i latinska diplom såsom SD I nr 240 af 1225: *cleuakalfr* (ett tillnamn), *mundr* (d:o); oriktigt utelämnad i *rams-hamr* (för *hamar*) SD I nr 855 från 1258—82.

2. Diftongen *ei* bevarad. Så i *þeir*, *einca* 2 ggr, *eið*, *þeim* 2 ggr, *ein*, *heimgierþ*. Däremot *e* i *mera*, *en* (dock möjligen = *æn[n]*), *hem*, *ætleðr*, *ætleðe*, *hemfvld*. De samnord. diftonger, som i fornsvänska skriftspråket sammanfalla till *ø*, äro däremot alltid kontraherade: *ørom*, *øra*, *anøð*, *køp*, *køpa*, *ʒøning*; *løsa*.

Att *ei* i fsv. text är bevaradt, är en företeelse, som emellertid icke endast uppträder i vårt fragment. Noreen, Aschw. Gr. § 124, 2 påpekar, att i de älsta fornsvenska handskrifterna den arkaiska skrifningen *ei ey æi* här och där förekommer, särskildt i VGL. I och Söderm. L., där den icke är så sällsynt vid sidan af det normala *ē*. I Västergötland ha vi dock säkra exempel på kontraktion i runinskrifter redan före år 1000. Säkerligen är det därför endast fråga om en skrifsed när vi SD I nr 385 från 1250 träffa *guthheym* för det eljest brukliga *guthem*. På samma sätt böra säkerligen diftongiska former äfven eljest betraktas och jag ser i dem rester af de norvagiserande skrifvanor, som i älsta tid var en naturlig följd däraf, att Norge varit förmedlare af den anglosaxiska skriftens införande i Sverige (närmast Västergötland). De bära sålunda icke vittnesbörd om, att skrifvaren af vårt fragment varit norrman eller stått i någon närmare förbindelse med Norge.

3. Medio-passivum på *-z*: *tapaz, byriaz*. I denna punkt öfverensstämmer fragmentets språkbruk med samtida fornnorska. Dock träffas *-z* som mediopassiv ändelse äfven i ä. Vgl. t. ex. *bediz* p. 3, *illiz* p. 42 f. (flere gånger). Den normala ändelsen i ä. VGL är dock *-s*, och *-z* uppträder äfven eljest i ändelser för väntadt *s* t. ex. *rikiz*. Är *-z* som allmän ändelse i passivum i 1200-talets fornnorska att förklara genom analogiskt öfverförande till *-s(k)*-formerna från sådana, där *-z(k)* var ljudlagsenligt (Noreen Aisl. Gr.[3] § 534, 2), så är det mycket möjligt, att samma förändring inträdt äfven i den med fornnorskan nära befryndade fornvästgötskan. Detta *z* har sedermera genom assimilation blifvit *s(s)*: Noreen Aschw. Gr. § 290, 2. Kock Sv. Ljudlära s. 439 uppställer som en möjlighet, att passivmärket *-s(s)* i äldre Västgl. återgår på ett ursprungligare *-z (= ts)*. Då i fragmentet *z* för öfrigt ingenstädes användes utan att det kan historiskt härledas ur *dental + s* (således aldrig representerar gammalt *ss*), kunna vi i formerna *tapaz* och *byriaz* kanske ha att se det af Kock för fornsvänskan alternativt supponerade äldre stadiet.

4. Växlande brytningsdiftong i *iorð* : *iarðar*. Den senare formen förekommer två gånger. Denna växling finns som bekant ej mer kvar ens i äldre Vgl. Men att den en gång funnits äfven i östnordiskan kan icke numera betviflas, se t. ex.

Noreen, Aschw. Gram. § 77. Visserligen har Leffler, Vitterhets-, Historie- och Antikvit.-Akad. Månadsbl. 1879, s. 127, framhållit, att *iorþar* möter redan på Aakirkebydopfunten, som förskrifver sig från kanske förra delen af 1100-talets senare hälft, Ambrosiani Till Oscar Montelius s. 37 ff. Den sistnämda urkunden får dock icke anses ha någon betydelse för vår föreställning om språkförhållandena i ifrågavarande afseende i Västergötland under 1200-talet. Västergötland uppvisar ju under forntiden i mångt och mycket egendomliga öfverensstämmelser med norskan och då norskan ännu i literär tid har flexionen *iorð* : *iarðar* i fullt lif, har man nära nog af geografiska skäl rätt att förmoda, att samma flexion som en gång funnits också länge har kvarlefvat i Västergötland. Denna förmodan får ett afsevärdt stöd i denominativa verbet *iarþa* som förekommer hos Lydekinus och sammansättningen *iarþeghændi* ä. VGL KirkiuB. 10 och IorþærB. 15: 1, hvilken form snart måste remplaceras af *iorþeghændi*, då den ej mer hade böjningen *iorð* : *iarðar* att stödja sig på. Denna utveckling är redan påbörjad i ä. Vgl., där jämte den äldre formen också *iorþeghændi* träffas, och sistnämda form är, så vidt jag kunnat finna, enarådande i de senare Västgötaurkunderna. Jfr Noreen, Aschw. Gr. § 408, 1. Om Hednalagens *iardu* nedan!

5. **nvma** 2 ggr : **nvm** 1 g. Den förra formen har identifierats med fno. *nema* och träffas icke f. ö. i fornsvänskan. Till förklaring af dessa former må här göras några anmärkningar. Kock har i Bidrag till svensk Etymologi s. 16 f., Svensk Akcent II, 335 ff. och Arkiv f. nord. filol. III, 152 ff. härledt formen fsv., fda. *num* ur **nem* och fsv., fda. *um* < **em*, belagdt i fda. *em*, *æm*, som förekommer två eller tre gånger, och fno. *em*, som af Hertzberg, Glossarium, anföres från äldre Frostatingslagen I, 1. De öfriga exemplen på öfvergången, som Kock anför, äro: isl. *sem*—fsv. *sum*, fsv. *þem*—*þom* samt de talrika ortnamnen på *-(h)em*, som i yngre tid uppträda med ändelsen *-um*. Man synes böra uppdela företeelsen i två olika åldersskikt. Till det älsta skiktet — här är öfvergången äldre än våra älsta handskrifter — höra *sem* > *sum*, **nem* > *num*, *em* > *um*. **nema* > *numa* och möjligen *þem* > *þom*. Till det yngre skiktet höra ortnamnen. Här framträder öfvergången i medelsvänskan

och detta — i skriften åtminstone — väsentligen under språkskedets senare del. I Västergötland — som för denna undersökning närmast intresserar oss — skrifves ännu i början af 1400-talet i regeln *-(he)em*, t. ex. *Hællem*, *Fuglem*, *Kidem*, en skrifning som f. ö. icke sällan ännu fortlefver. Men i 1400-talets 4:de decennium framträder *Langum* (1435), *Byurum* (1439) (ännu 1431 *Biureem*) och senare *Rannom* (1485) för äldre *Randhem*. Det af Kock framdragna intressanta *Regemodetorp* skrefs så ännu 1468, nu *Regumatorp*. Sena äro ock appellativerna *hynsoma*, *hynsöma* för *hyndsima*, *hundsæm* (i en pappershandskrift från 1500-talets senare hälft af Östgötalagen), *hundsomuson (hunzamason)* för *hunzæma son* (i en handskrift från 1350—1400) och i andra från 1400-talet af Stadslagen samt *gørsuma* 1 g. i cod. Bur. 19, 4. Noreen Aschw. Gr. § 150 anm. synes endast vilja erkänna denna senare öfvergång. Äro *sem* och *sum* ursprungligen identiska, och härför kan Fjuckbystenens *sim* (L. 220): *sā hēt Āki, sem* .... i sin mån tala, så är emellertid *sum* redan så tidigt som från c:a 1100 belagdt å runstenar: från Uppland L. 50, 101, 235 o. s. v. Noreen anser *sum* stå i afljudsförhållande till *sem* och *þom* genom inflytande från nominalflexionen vara uppkommet på samma sätt som fsv. *blindom* för väntadt **blindēm* = got. *blindaim*, Urgerm. Lautl. s. 62 och Aschw. Gr. § 508, 14, Die nord. Sprachen[2] § 205, 3. Formerna *um* : *æm*, *num* : **næm* anser Noreen Aschw. Gr. § 256 a. 4 oklara, trots Kocks förklaringsförsök i Ark. III. Denne anser att i *nefa* (jfr got *niba*) det på grund af föregående *n* nasalerade *e* i svagtonig ställning öfverfört sin nasalitet på *b (f)*, hvilket så blifvit *m*. Genom inflytande från *nefa* har jämväl *ef* fått nasalerad vokal, hvilket haft till följd, att *ef* under samma vilkor som *nefa* blifvit *em*. Kock anser själf att hans tydning icke är odisputabel och framhåller särskildt att den ej ger ett tillfredsställande svar på frågan, hvarför i fvn. vi ha *nema* men i fsv. *num*, d. v. s. hur *-a* bör förklaras.

Enligt min förmodan ha *em*, *æm* och *nema* ursprungligt *m* och intet att göra med *ef* och got. *niba*. Såväl fvn. som fön. äga en annan konditional konjunktion näml. *en æn* 'om', som förklaras ursprungligen vara acc. sg. m. af det i literär tid som sådant utdöda demonstrativpronominet got. *is si ita*, se t. ex.

Noreen, Die nord. Sprach.[2] § 208, 4. Detta pronomen heter i dat. sg. m. och n. *imma,* hvilken form motsvarar ett nord. **emm,* med förkortning *em.* *en* skulle ungefär ange betydelsen 'i anseende till det fall (att)' och *em* 'i det fall (att)'. Fvn. *nema* är en form, sammansatt af *ne em-a,* där *-a* är den förstärkande partikel, som äfven eljest ofta enklitiskt vidfogas demonstrativa pronomina och andra, t. ex. *þett-a, þess-a* och *einna (hvatastr)* 'unus omnium (celerrimus)': *nema* alltså egentligen 'i det fall att icke'.

Då vi nu i fragm. träffa *numa* (jämte *num*), synes det mig vara största sannolikhet för, att det är identiskt med fvn. *nema* och att Kocks antagande *em* > *um (om)* i svagton äfven gäller under det äldre skedet, förlitterär tid.

numa — två gånger förekommande — är hvarken en norsk form eller någon maccaronibildning af ett norskt *nema* och ett svenskt *num.* Det är god fornvästgötska, äldre än den hittills som älst betraktade i cod. B. 59.

6. *fiorða* = fno. *fiórða* förekommer icke i västgötaurkunder för öfrigt, men väl i en annan fsv. urkund, nämligen Västmannalagen, Noreen Aschw. Gr. § 492 och 118.

7. *fimta* = fno. *fimta* är den enda form af dem, som i denna urkund ansetts som norska, hvartill vi icke träffa en faktisk eller slutbar motsvarighet i fsv. Visserligen kunde man tolka Rökstenens *fim* som *fimm,* men det kan ock med Noreen Aschw. Gr. § 83, 2 b läsas *fem* och fattas som moderform till fsv. *fæm.* Härför talar den gamla östgötska Högby-stenens läsning *fem* (förr har orätt lästs *fim*). Visserligen kan man ock påpeka, att ett *fimti* möjligen har existerat i fsv. Ty har Noreen, Aschw. Gr. § 248, 1 och 83, 2 b samt Aisl. Gr.[3] § 107, 288. 2 och 281. 4 rätt, så förskrifver sig fsv. *fæm* : *fæmti* från äldre samnordiskt **fef* : **fimpti.* Är åter Kocks förklaring Ark. XV 241 f. och 245 f. riktig, ha vi att som grundformer ansätta **fimm* : **fifti, fefta* och ett **fimti* kan i fsv. dialektiskt ha nybildats likaväl som i fvn. Då en assimilation *mf* > *mm* ej är påvisad, synes den förra meningen ega företrädet och Fr. skulle i så fall i sitt *f[e]m* : *fimta* ega en ålderdomlig ursprunglighet som ej f. ö. är uppvisbar på nordisk botten.

8. Hvad slutligen *stvlð* (= fno. *stuld*) beträffar, så möter *stuld* i ÖGL. och i yngre fsv. Men det är ej alldeles säkert,

att icke *stulð* i fragm. bör läsas *styld*, d. v. s. att *v* här användes som tecken för *y*. Visserligen torde *byriaz* ha haft *y*-ljudet betecknadt med en typ med neddragen höger-staf, dock utan prick öfver typen, men *hemfvld* synes dock böra läsas *hemfyld*: någon annan form (än med *y*, *ø*) är ej känd i fsv. Visserligen kunde man tänka sig möjligheten af, att det senare — så redan hos Vidhemspresten — uppträdande temat *fylghia ful(gh)þe* kunde ha vällat en förändring af det närmast besläktade substantivets vokal, men *(-)fylghþ* är den enda belagda formen. Det är därför allt för möjligt, att *stvlð* bör läsas *styld*, hvilket är den normala och enda formen i västgötskan. Ett stöd för detta antagande är ock adj. *skvldr*, som alla gånger det träffas i fsv. har formen *skyldr* utom två: 1 g. i ÖGL. och 1 g. i Uppl.-L.; *skyldr* är, så vidt jag kunnat finna, den enda formen i fvn. Det skulle vara ett egendomligt sammanträffande af former, om *v* här öfverallt skulle läsas som *u*. Det är naturligare att antaga *v* som tecken för *y*. Om man får på grundvalen af ett så knapphändigt material, som fragmentet gifver, bygga en slutsats, så stöder äfven denna ofvan uttalade förmodan: *u*-ljudet tecknas som regel med *u*: *æru, tu vitu* 2 g., *ſtouur, ſtuldum, ſiunæting* 2 g., *biuða hanum* 2 g., *gulz, aðrum*; med *v* då närstående låga, raka staplar skulle tillsammans med *u* ge en svårfattlig stafvelsebild: *nvma* 2 g., *num, svm, niv. svnar. vmfærðr*; undantag göra *ærv* 2 g. och *gezlv* 2 g.; *i*-typerna äro i regel försedda med accent och gälla därför ej som låg stapel. Jfr Leffler Vitterhets- Hist.- och Antikvitets-Akademiens Månadsblad 1879 s. 127 n. 2. I fvn. urkunder från c:a 1200 är *u*, *v* för *y* ganska vanligt.

Jag tror mig härmed hafva granskat alla de former, som hafva eller skulle kunna hafva framdragits som bevis för hypotesen om den norske skrifvaren. Det kan vara mödan värdt att egna några ögonblicks uppmärksamhet åt de former, som äro karaktäristiskt svänska. Det är självfallet, att dessa former icke i och för sig motbevisa den nämda hypotesen. En svänsk text som afskrifves af en norrman bör naturligen äfven i afskriften skimra igenom med en mångfald genuina former. Men af betydelse är om de karaktäristiskt svänska ljudlagarna och utjämningsprocesserna konsekvent representeras af de vän-

tade formerna. Detta är i vårt fragment fallet. Här träffas nämligen

1. *bo* — fvn. *bú*, *ko* (?) — fvn. *kú*.

2. *nvm, nvma* 2 g., *svm* = fvn. *nema, sem*.

3. *þen, þet* 3 ggr. Af dessa former uppträder den förra i fornnorskan först efter 1350, den senare redan tidigare, Noreen Aisl. Gr.[3] § 459 a. 3. Men man får ej — med Leffler anf. arb. s. 135 — anse *þen, þet* såsom bevis på att handskriften ej får tilläggas »en mycket hög ålder». Redan älsta handen i B. 59 har 5 ggr *þan, þæn, þen* mot inemot 20 *sa* och 2 *sar*, Noreen Aschw. Gr. § 508, 2, och intet står i vägen för det antagandet, att sådana former funnits redan i redaktionsexemplaret från 1200-talets början. Det är rent af möjligt, att *sa* i VGL I — som bekant finns denna ursprungliga form icke f. ö. i någon af våra handskriftliga urkunder — har norsk skriftspråksteknik och norska skrifvarvanor att i någon mån tacka för sin frekvens. Det är i hvarje fall rätt märkligt att formen är alldeles försvunnen i de öfriga Västgötaurkunderna, af hvilka åtminstone tvenne nämligen Lydekini och Vidhemsprestens anteckningar ej äro så synnerligen mycket yngre än VGL I. I annat fall får man här räkna med dialektala olikheter.

4. *Konsekvent omljudslöshet i pres. ind. sg. af starka verb: tacr* 2 ggr, *haldr* 1 g., *far* 2 ggr = fvn. *tækr*, *hældr*, *fǽr*. Märk ock *[haþir]* = fvn. *hæfir*.

5. *Genomgående förenkling af au, oy > ø* t. ex. *ørom*, *øra, anøð, løsa*.

I belysningen af de uppräknade konsekvent tillämpade svänska språkegenheterna få äfven isolerade former betydelse:

1.	*tuar*	= fvn.	*tuǽr*.
2.	*tu*	= »	*tuau*.
3.	*giua*	= »	*gefa*.
4.	*biuða*	= »	*bióða*.
5.	*lagath*	= »	*lagt, lagit* eller *lægit*.
6.	*taknir*	= »	*tæknir*.

Det torde tvånglöst framgå äfven ur den *språkliga* delen af min granskning, att inga former kunna bestämdt utpekas som norska, äfven om de utan närmare undersökning lätt kunna upp-

fattas så. Sistnämda förhållande sammanhänger med den allbekanta likhet som fornvästgötskan uppvisar i en rad fall med den angränsande östnorskan. Äfven kan man tänka sig, att i något eller några fall det norska skriftspråket, som stått modell för det västgötska, inverkat. I det fall, som kanske kraftigast bidragit till antagandet af en norsk skrifvare, nämligen böjningen *iorð iarðar* uppträder den senare, i fsv. f. ö. försvunna formen med en konsekvens, som man ej skulle vänta, om det här vore fråga om former, som genom oaktsamhet vid afskrifvandet insmugit sig. Öfver hufvud måste man gifva språket i fragmentet vitsord för en på det hela taget strängt genomförd språklig enhetlighet och äfven ganska konsekvent ortografi — den är så konsekvent som i någon annan urkund från denna tid. Så fort det uppvisats, att de former, som uppfattats som norska eller isländska, i självfva verket antingen sannolikt äro västgötska eller ock mycket väl *kunna* ha varit det, är man ju f. ö. af sakens egen natur nödgad att antaga, att skrifvaren varit en inhemsk man.

Men är sålunda språket god västgötska, så äga vi rätt att söka bestämma dess ålder genom jämförelse med öfriga Västgötaurkunders. Det visar sig då strax ålderdomligheter, som icke finnas i någon annan handskrift. Böjningen *iorð iarðar*, hvaraf ännu ett minne i VGL I *iarþeghandi* och Lydekini *iarþa*, saknad af svarabhakti-vokal före *r* — detta visserligen mera en ortografisk företeelse än en språklig —, mediopassivet på *-z*, en äldre förut ej belagd länk i utvecklingen **fēf—fim(p)ti* > fvn. *fimm—fimti*, fön. *fæm—fæmpti*, nämligen *fæm* : *fimti* (jfr att fvgöt. har n. pl. m. på *-a* af *n*-stammar, under det att såväl fön. i öfrigt som fvn. nybildat), de sedermera försvunna *numa* = fvn. *nema*, och *fiorða* = fvn. *fiórða*, alla dessa egenheter förutsätta, att språket är minst en generation äldre än det som möter oss i VGL I. Vi komma på språklig väg till bestämdare resultat än på palæografisk: f r a g m e n t e t ä r s e n a s t f r å n c:a 1250 o c h r e p r e s e n t e r a r v ä s t g ö t s k a n s å d a n d e n v a r u n d e r 1200-t a l e t s f ö r r a h ä l f t e l l e r t i d i g a r e, u n d e r d e t a t t VGL I u p p v i s a r s p r å k e t u n d e r 1200-t a l e t s s e n a r e d e c e n n i e r. Jag ser intet som hindrar, att Fr. är samtidigt med den första redaktionen af VGL., hvilken sättes i förbindelse med Æskil Magnusson Minniskiolds lagmanskap.

Till slut bör jag nämna några ord om den s. k. Hednalagen, som Leffler i en med rätta prisad undersökning i Vitterhets-, Historie- och Antikvitets-Akademiens Månadsblad 1879, s. 24 ff. anser härstamma från samma handskrift som fragmenten. Denna s. k. hednalag känna vi icke från någon fornsvänsk handskrift utan endast i nysvänska kopior: ett aftryck å den sista sidan af 1607 års upplaga af Upplandslagen, en egenhändig afskrift af Olavus Petri i Ängsöcodex af samma lag samt från densammes Svänska Krönika. De upplysningar Olavus Petri ger i detta arbete ha jämte det vittnesbörd, språkformerna själfva lämna, brakt Leffler på den ofvan angifna tanken. Det är också onekligt, att slående likheter finnas. Leffler anför följande:

1. Den handskrift, hvari hednalagen stått, har allmänt haft diftongen *ei* t. ex. *þeir, heitir, eidganger.*

2. Handskriften har haft norska språkformer blandade med de svänska. Sådana norvagismer äro *ek* och *iardu.* Som sådana kunna och böra säkerligen äfven de nyssnämda orden med *ei* uppfattas. Norsk form kan äfven det i 1607 års upplaga stående *markar* för *markir* vara.

3. Handskriften har betecknat ordet *maþer* med runtecknet ᛘ:

4. Handskriften har haft *þ* omväxlande med *ð.* Denna viktiga slutsats drar Leffler däraf, att i Olavus Petri text *þ* och *d* omväxla med hvarandra i mid- och slutljud, där fornsvänskan i regeln har *þ*, fno. *ð.* Sålunda har Olavus Petri med *þ*: *oqueþins, niþingx, iorþu. talaþi. þorþi. baþir* (i egenhändiga afskriften: *oquedins, nidings*); med *d: ord, orda, eid-, houud-*.

Slutligen anser Leffler det framgå af Olavus Petri sätt att citera — han anger ej ur hvilken lag stadgandet är taget, hvilket han äljest gör, blott att det »i gambla lagböker finnes» —, att stadgandet funnits på Olavus Petri och Burei — utgifvaren af 1607 års upplaga — tid endast i ett f r a g m e n t af en äljes förlorad handskrift, och detta skulle förklara, huru andra fragment af samma handskrift kunde icke mycket senare i Norge användas som »infattning till räkenskapsböcker från öfre Telemarken», i det att en del af handskriften kommit till Norge, en annan del till Stockholm.

Hvad först de s. k. norska formerna beträffar, så bör *iarðu*

betraktas som en tidigare västgötsk form på de grunder, som jag ofvan s. 40 anfört i samband med granskningen af flexionen *iorð, iarðar*. *ek* kunna vi jämväl numera anse som inhemskt, se Noreen, Aschw. Gr. § 501 a. 1 och 502. Det förekommer i en 1100-tals- (1200-tals-?) runinskrift å en dopfunt från Hosmo kyrka i Småland *(ik)* och såsom suffigeradt pronomen i ä. VGL: *āk,* Noreen, Aschw. Leseb. s. 6 r. 13 samt i medelsvänskan. *Marka* förekommer i runsvänska t. ex. i Uppland. Det förekommer i Hälsingelagen *(afmarka),* som företer åtskilliga språkliga öfverensstämmelser med norskan, och Västgötskan ägde som bekant sådana i ännu högre grad.

Leffler har utan tvifvel riktigt sett, att märkliga öfverensstämmelser i skrifvanor råda mellan hednalagens text och VGL-fragmenten, men han har också framhållit, att olikheter finnas, om han än icke ansett dem ha någon afgörande betydelse.

1. Hednalagen har en gång relativ-partikeln *þer* under det att fragmentet brukar i samma funktion *er (ær)*. Emellertid möter äfven i VGL I någon gång *þer* vid sidan af det vanliga *er*.

2. Hednalagen har 6 ggr *þan,* men fragmentet däremot *þen* (det förut som *þenn* lästa ordet är *þeim*). Växling af *þan* och *þæn (þen)* förekommer i VGL I.

Ännu några skiljaktigheter äro af samma art som de uppräknade och det skall villigt medgifvas, att de ej äro alltför betydelsefulla, i synnerhet som de texter det här gäller äro så korta, att man ej med någorlunda trygghet kan sluta sig till bruket i handskriften i dess helhet. Men det synes mig redan af yttre skäl vara försiktigast att nöja sig med att konstatera, att hednalagen representerar samma språk och skriftmilliö som fragmenten, d. v. s. skriftspråket i Västergötland under förra hälften af 1200-talet, det skriftspråk, som förmodligen om icke bildats så dock utbildats vid redigeringen af den första kända samlingen af de för detta »land» gällande lagliga sedvänjor och stadganden. Det är en möjlighet, att de båda texterna förskrifva sig från samma handskrift, men denna möjlighet förefaller tämligen aflägsen och af tämligen litet intresse. Om hednalagen på 1500- och 1600-talen verkligen stått att läsa i ett fragment af en gammal handskrift, så är det ingalunda säkert, att den handskrift, hvarur den norske ämbetsmannen lösrifvit enstaka blad för

att förstärka häftningen å ett par band räkenskaper, ursprungligen varit ett fragment. Det förefaller åtminstone föga sannolikt, att man före det den nordiska renässansen väckt intresset till lif för alla äfven obetydligare lämningar af den forntida nordiska kulturen skulle ha underkastat sig mödan att frakta resterna af en massakrerad handskrift till orter, som ligga så fjärran från Västergötland som Telemarken (eller kustlandet nedanför) och Stockholm.

Kanske kunna vi hoppas att få ytterligare vitnesbörd om och ur vår älsta literatur på modersmålet, då de handlingar från äldre tider, som på samma sätt som de telemarkska räkenskaperna inhäftats i lösryckta blad från gamla handskrifter, blifva fullständigare genomsökta än som hittills skett. I vårt riksarkiv t. ex. äga vi massor af sådant material.

Résumé.

Als die älteste Handschrift in schwedischer Sprache gilt gegenwärtig der der königl. Bibliothek zu Stockholm gehörige Hauptcodex vom älteren Westgötagesetze mit Signum B 59. Er ist — wie allgemein angenommen wird — ums Jahr 1285 geschrieben.

Indessen sprechen palæographische und sprachliche Thatsachen dafür, dass zwei Bruchstücke von demselben Gesetze, welche im norwegischen Reichsarchiv gegen die Mitte des 19. Jahrhunderts gefunden und später der oben genannten Bibliothek als Gabe überlassen worden sind, aus einer beträchtlich früheren Zeit stammen. Die fraglichen Bruchstücke umfassen zwar leider nur zwei Blätter in Duodez und sind dazu teilweise nur schwer leserlich.

Schon P. A. Munch, der zuerst das Fragment in 'Norsk Tidskrift for Videnskab og Litteratur' 1847 S. 31 f. herausgegeben hat, erklärt es für den ältesten Überrest schwedischer Buchschrift und nimmt an, dass es 50 bis 70 Jahre älter als der Hauptcodex sei.

Ihm widersprach C. J. Schlyter in 'Frey, Tidskrift för Vetenskap och Konst' 1847 s. 124, indem er erklärte, dass das Bruchstück höchstens gleichzeitig mit dem Cod. B. 59, wahrscheinlich aber jünger als derselbe sei. Mit ihm sind die schwedischen Sprachforscher, die über diesen Gegenstand gehandelt haben, einverstanden: so Rydqvist 'Svenska Språkets Lagar' I, XXIX Fussnote, Klemming, der in 'Småstycken på Fornsvenska' in 'Svenska Fornskriftsällskapets Samlingar', Stockholm 1868—1881, die Bruchstücke aufs neue, aber wenig zuverlässig herausgegeben hat, und schliesslich Fr. Leffler in 'K. Vitterhets-, Historie- och Antiqvitets-Akademiens Månadsblad' 1879 s. 124 ff.

Folgende Gründe sprechen dafür, dass Munch im wesentlichen das richtige getroffen hat:

a. Palæographische:

Die für die Datierung ausschlaggebenden Formen des *a* und des ꝼ zeigen durchgehends die älteren Typen a (nicht a

oder a) und ꝼ (nicht β). Schlyter und andere haben die unleugbaren Alterthümlichkeiten der Schrift und der Sprache durch die Annahme eines norwegischen Schreibers oder wenigstens aus norwegischem Einfluss erklären wollen. Dass indessen die Handschrift nicht von einem Norweger herrührt, geht daraus hervor, dass die Formen *ø* und *a'* durchgehends benutzt sind, während norwegische Schreiber des zwölften und des dreizehnten Jahrhunderts ebenso regelmässig *ǫ*[1] und *æ* gebrauchen. Die Typen *ø* und *a'* kommen dagegen sehr oft in den schwedischen Handschriften der ältesten Zeit vor.

b. Sprachliche:

Man darf demnach auch die sprachlichen Eigenthümlichkeiten nicht ohne weiteres als norwegisch bezeichnen, und in der That ergibt sich aus der näheren Untersuchung oben S. 40 ff., dass die Formen, die man als norwegisch hat erklären wollen, eben solche sind, die vom faktisch belegten ältesten schwedischen und speciell westgötischen Sprachgut vorausgesetzt werden oder geradezu in Runeninschriften und lateinischen Diplomen belegt sind. Der Mangel des Svarabhaktivokales vor *r*, die Schreibung *ei* für *e*, die Endung des Medio-Passivs in *-z*, die Flexion *iord iarðar* für die gewöhnliche *iorþ iorþar*, die Formen *numa* für *num*, *fiorða* für *fiarþa* und der Wechsel *f[e]m: fimti* sind solche Alterthümlichkeiten.

Wenn dem so ist, kann man nicht umhin, der Auffassung Munchs im wesentlichen zuzustimmen und die Bruchstücke als entschieden älter als den Cod. B. 59 zu betrachten. Wie viel älter ist eine schwierigere Frage. Sie dürften indesssen wenigstens um eine Generation älter sein als B 59 und damit den Schreib- und Sprachgebrauch in Westergötland in der ersten Hälfte oder um die Mitte des dreizehnten Jahrhunderts repräsentieren. Es scheint mir nichts der Annahme im Wege zu stehen, dass die Handschrift mit der ältesten bekannten Redaktion des Westgötagesetzes gleichzeitig und demnach im Anfang des dreizehnten Jahrhunderts niedergeschrieben sei.

[1] Nur Am. 619, 4to zeigt die abweichende Form *ǿ*, die ja doch vom schwedischen (und dänischen) *ø* verschieden ist.

a a a a a   A A   r r r r
b b   s s s   S
c c   ss = *ss*
d d d   st = *st*
d d d   sk sk sk = *sk*
e   E   t t   T T
f   F F   u
f f   v v v   V
g g g   ? y
h h   þ
i i   z
k k   ǽ
l   ø   Ø
m   M   k = *konunge*
n   mk = *mærkr*
o   mz = *med*
p   ū = *um*   h = *han*

m. = *madr*

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. IX.4.

KONST OCH KONSTNÄRER

VID

MAGNUS GABRIEL DE LA GARDIES HOF

BIDRAG TILL DEN SVENSKA KONSTFORSKNINGEN

AF

AUGUST HAHR

UPPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

UPPSALA
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.
1905

Magnus Gabriel De la Gardie. **Efter fotografi af J. Cederqvist.**
Kopparstick af J. Falck.

UPPSALA
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.
1905

Magnus Gabriel De la Gardie.
Kopparstick af J. Falck.

Efter fotografi af J. Cederqvist.

Förord.

En blick på den historiska konstutvecklingen i Sverige säger oss, att endast arkitekturen egentligen slagit rot i landet. Man kan här hänvisa till en fast tradition, som delvis förklarar äfven den moderna svenska byggnadskonstens europeiskt erkända höga ståndpunkt.

Inom bildkonsten kan något liknande icke uppvisas.

I denna utveckling har 1600-talets byggnadskonst i vårt land epokgörande ingripit. Ännu känna vi densamma långt ifrån tillräckligt, vare sig till dess historiska uppkomst eller dess ledande och medverkande krafter, ehuruväl grundläggande undersökningar redan förefinnas i bl. a. *Eichhorns*, *Böttigers*, *Gustaf Lindgrens*, *F. U. Wrangels* och framför allt i den förtidigt bortgångne nationalmuseiintendenten *Upmarks* forskningar.

Föreliggande skrift afser i första rummet att gå vidare på den af Upmark inslagna vägen och lämna en redogörelse för, hvad genom en enskild man, rikskanslären grefve *Magnus Gabriel De la Gardie*, på detta fält uppstod, bidrag, som röra så väl tidens arkitektur som den dekorationskonst, hvilken följde i dennas spår, hvarvid ämnets stora omfattning och andra synpunkter dock nödvändiggjort begränsning.

Härtill komma underrättelser om de bildkonstnärer af olika slag, De la Gardie anlitade, samt om hans innehållsrika konstsamlingar.

I bakgrunden står rikskanslären själf.

Sin betydelse får den konstverksamhet, till hvilken De la Gardie gaf upphof, i dennes sträfvan att i landet införa fransk konst och fransk smakriktning — i hans tjänst, ej i hofvets, står den första franska konstnärskretsen i Sverige i nyare tid — samt i hans uppmuntran af en svensk konstkultur.

Af ännu bevarade monument eller af rester af dylika och ur gamla dokument hämta vi vår kännedom om denna både ur svensk och fransk synpunkt intressanta episod i konstens och smakens historia.

De arkivaliska källorna flöda ganska rikligt. Det De la Gardieska arkivet i Lunds universitetsbibliotek samt de De la Gardieska räkenskaperna, slottsinventarierna och brefven i Riksarkivet äro i sin art imponerande samlingar, och till dem måste man återgå, om t. ex. något af de De la Gardieska slotten skulle bli föremål för en utförlig monografi, då denna framställning enligt sin uppgift är af mera utstakande och sammanfattande natur.

De De la Gardieska slotten ha drabbats af oblida öden, men så mycket har dock räddats till vår tid, att det utgör en viss del i landets monumentskatt och som sådan bör vördas och vårdas. Huru liten insikten dock ännu är om värdet af 1600-talets konstminnen, visa alldagliga företeelser. Fördomen mot dessa grundlade redan 1700-talet, och 1800-talets på en bristfällig kunskap om antiken grundade härskande smaklära har, som vi veta, rent af rasat mot dem. På det yttersta af dessa dagar har man likväl äfven i vårt land satt i fråga rättmätigheten af deras skoningslösa sköfling, om de på minsta sätt stå i vägen för utilistiska nutidsönskningar. Då de ännu faktiskt bero af individens godtycke, är därför den allmänna opinionens påverkan i och för deras skyddande af nationell vikt. —

Institutioner och personer, som välvilligt underlättat dessa mina forskningar, betygar författaren härmed sin vördsamma erkänsla.

Uppsala i sept. 1905.

August Hahr.

Innehållsförteckning.

I.

Läser man någon af en utländing författad reseskildring från Sverige från 1600-talets förra hälft såsom den franska legationssekreteraren Ogier's eller den engelske ambassadören Whitelocke's, får man ett starkt intryck af det kontrasternas tillstånd, som då rädde inom den allmänna kulturutvecklingen i vårt land[1]. Efterblifvenhet, primitivitet i talrika hänseenden å den ena sidan, våldsamma försök att rida upp i jämnbredd med de stora kulturländerna, å den andra. Vi finna en gammaldags, på medeltidsskicket hvilande svensk odling och en kulturströmning utifrån, som väl förut förefunnits, men nu genom de politiska förhållandena väsentligt stegrats.

Genom det trettioåriga kriget hade det lilla landet däruppe i Norden hastigt förts in i makternas rådslag samt närmare sammanknutits med kontinentalländerna. Ett omätligt krigsbyte hade strömmat in, men den nyförvärfvade rikedomen fördelats på ett jämförelsevis ringa antal händer. Det vardt till en början högadeln som vid regeringens sida fick sträfva att inför utlandet söka kulturellt upprätthålla den vunna prestigen. Men det lyckades naturligtvis icke utan att skriande motsatser måste träda i dagen.

För det i utlandet röfvade guldet köpte man i utlandet nödiga krafter. Men man gick med entusiasm till detta arbete för fosterlandets höjande och med en tro, som kunde försätta berg, samt lade i hvarje fall en god grund för senare tiders verk.

---

[1] De bildade resande utländingar som lämnat underrättelser om Sverige under 1600-talet visa sig i allmänhet ha en god urskiljningsförmåga. Att om tidens svenskar påstå detta vore väl djärft.

De konstnärliga förhållandena i landet hade redan de äldre Vasa-konungarna gynnat, framför allt byggnadskonsten, som ju motsvarar ett praktiskt behof. Johan III hade för arkitektur och byggnadsföretag en verklig passion. Karl IX var äfven en intresserad byggherre. Men efter dennes död inträdde ett afbrott.

När man åter börjar bygga slottsbyggnader och kyrkor äro tidsförhållandena förändrade. Kungahuset träder som uppdragsgifvare tillbaka för rikets stormän, hvilkas skattkamrar fyllas af bytet från Tysklands brandskattade städer, och hvilkas förläningar, särskildt genom drottning Kristinas slösande frikostighet växa i orimlig grad.

De känna sig som småfurstar och vilja äfven bygga och bo därefter. En liten tysk furste gäller nu nästan mindre än ett svenskt riksråd, och i vackra slottsbyggnader och i ett glänsande hof ville man visa sin ställning.

Ett rent egoistiskt intresse är det som verkar som den drifvande kraften på konstutvecklingen i landet. Enhetlig är denna för visso icke. Den framträder sporadiskt, koncentrerar sig kring vissa brännpunkter, vissa ledande personer, som äga makt att samla konstnärer omkring sig.

Det kan ej här hända som ofta i Italien och Nederländerna, att konstnärer spontant framträda, inspirera och väcka och bilda betydande kretsar. Det är uppdragsgifvarens mer eller mindre furstligt gifmilda hand, som till sig lockar förmågor från främmande länder. Och dessa konst- och konstnärskretsar träda i början i ganska liten relation till den gråa, karga omgifningen rundt omkring.

Det är hufvudsakligen först mot 1600-talets slut infödda svenska artister göra sig mera märkbara, men känna dessa sig säkra i sadeln, draga de i regeln sina färde att söka utlandets rikare arbetstillfällen.

Emellertid kan det icke förnekas, att under 1600-talet en liflig konstverksamhet blomstrar i landet. Det är framför allt en arkitektoniskt betydande tid vi möta, och jag tvekar ej att säga, att det är den historiskt största vi någonsin haft. Hvilken mängd af konstnärligt vägande minnen har den ej lämnat efter sig rundt om i rikets bygder! Kring Mälaren och Hjäl-

maren, vid Södermanlands täcka insjöar, på Upplands slätter, i Väster- och Östergyllens rika trakter eller långt ute vid Österhafvets vågor reste sig stolta kungliga eller adliga slott, som till en början uppfördes i den nordiska renässansens egendomliga blandstil, senare i den mera luttrade smakriktning, som utgående från Italien och Frankrike vid århundradets midt utbredde sig öfver hela Europa. Äfven i hufvudstaden, såväl i staden mellan broarne som på malmarne växte upp nya palats, af hvilka många annu räknas till mälardrottningens smycken. Samma rörelse och lifaktighet äger väl ej rum på kyrkobyggnadskonstens område, men den egentliga barockperioden, d. v. s. tiden efter 1650 till inpå 1700-talet såg dock en rad ståtliga centralkyrkor uppstå.

Och denna lifliga arkitektoniska verksamhet framkallar en motsvarande utveckling inom måleriet och skulpturen. Slottssalarne och kyrkorna skola naturligtvis dekoreras, och det sker med användande af barockens hela rika formappparat, plastiskt och i målning. Marmor- och stuckdekorationer, tak- och väggmålningar kräfvas i den största utsträckning. Och äfven den egentliga tafvelbilden odlas som aldrig tillförne. Att därvid konterfejet har försteget säger sig själft.

Äfven konstindustrien gynnas af detta uppsving. Utländska konsthandtverkare inflytta i landet. Och t. o. m. bildhuggare af rang, som eljes mejsla förnäma marmorbilder, draga sig ej för att tillverka konstrikt snidade möbler för slottens behof. Dekorativa textila föremål som väfda tapeter, får man mest från utlandet, men inom den väfda tapetens svåra bransch göras dock inhemska försök.

Här råder alltså, med ett ord, ett verkligt konstlif. Att förneka detta vore att sluta sina ögon för den mängd af talrika minnesmärken som nästan dagligen möta oss från detta egenartadt färgade skede. Och vill man undvika medgifvanden genom att principiellt neka deras konstvärde är man förblindad af de fördomar, under hvilka barocken delvis ännu lider. En apologi för stilen såsom sådan skulle likväl föra oss ut i konstteoretiska betraktelser, för hvilka här ej vore platsen, och har jag på andra håll tillräckligt markerat min uppfattning.

Men detta blomstrande konstlif är, som jag antydt, icke allmänt och jämnt utbredt. Det centraliseras kring vissa sociala

härdar, knyter sig till vissa socialt framträdande personligheter och bildar skarpa kontraster mot den primitivitet och torftighet, som i gemen utmärker landets industriella och konstnärliga nivå.

Under Gustaf II Adolfs regering och den därpå följande förmyndareregeringen spelar det kungliga hofvet som uppdragsgifvare nästan ingen roll. Det är de höga riksämbetsmännen framför allt, som hvar och en för sig draga till sig konstnärliga krafter, och låta större byggnadsföretag uppstå. I drottning Kristinas lilla konstnärshof verkade mest bildkonstnärer. Så bygger fältherren Jakob De la Gardie palatset Makalös i Stockholm och slottet Jakobsdal, riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm det äldre Karlberg och ett palats i Stockholm. Riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna uppför i hufvudstaden ett palats, nuvarande Riksgäldskontorets hus, på landet Mörby (nu i ruiner) och Rosersbergs slott, riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstierna Tyresö slott och kyrkan därbredvid, presidenten Johan Skytte det ännu arkitekturhistoriskt intressanta Grönsö, rikskansleren Axel Oxenstierna, slutligen, utom ett hufvudstadspalats, Fiholm i Södermanland och det märkliga, fängslande Tidö, det yppersta prof vi äga kvar på ett större landtslott från 1600-talets första hälft eller det skede vi i konsthistoriskt hänseende kunna benämna Sveriges *senrenässans*.

Gent emot den föregående perioden karaktäriseras denna af en bestämd sträfvan efter regelbundenhet i byggnadernas plangifning, men röjer ännu medeltidstendenser i den höga resningen, takkonstruktionen och gaflarne, medan detaljerna hållas i den godtyckliga, ofta fantastiska nordiska barock, som mot 1500-talets slut särskildt i Flandern hade utbildats[1].

I landet verka hufvudsakligen nederländska byggmästare och tyska bildhuggare.

Tyvärr äro minnesmärkena från denna tid sparsamma och dessutom vanligen mer eller mindre förvanskade, och äfven de arkivaliska källorna hafva åtminstone hittills gifvit föga, så att vår kännedom om periodens arkitektoniska verksamhet icke kan mäta sig med hvad vi veta om den följande tidens, Tessinernas och Jean de la Vallé's.

[1] G. Upmark, Die Renaissance in Schweden. Dresden 1901. Fol. 12.

Det synes emellertid som om de *holländska* inflytelserna varit starkast.

Och hvad var naturligare? Redan från början af 1600-talet trädde de båda unga protestantiska staterna i liflig förbindelse med hvarandra, politiskt, kommersiellt och kulturellt. En mängd holländare, handelsfolk, handtverkare och äfven konstnärer inflyttade i Sverige. Holländskt kapital anlitades i ej ringa utsträckning för industriföretag och annat. Och äfven vetenskapligt och litterärt sker ett icke ringa utbyte[1]. Under århundradets senare del aftager väl detta förhållande, och politiskt inträffa ju skarpa söndringar, men kulturellt håller det holländska inflytandet i sig till in på början af 18-de århundradet, men då hade ock ett annat kulturområde sedan länge gjort sina verkningar gällande — det franska.

Sextonhundra-talets senare hälft är den egentliga *barockens* tid. Denna barock är dock inom arkitekturen ej fullkomligt ren, utan framträder blandad med klassicistiska tendenser, d. v. s. med från den italienska senrenässansen utgående stildrag. I sitt monumentalt anlagda arbete »Die Renaissance in Schweden» för Upmark äfven detta skede till renässansen och som ett bihang eller tillägg upptager han rokokon. Denna uppfattning går igen hos vissa utländska konsthistorici, men synes den mig, äfven om man betonar den förvandling renässansmotiven undergått, ej fullt riktig.

Upmark framhåller som särskildt stilbestämmande för vår byggnadskonst inflytandet från de italienska byggnadsteoretikerna Serlio och Palladio, liksom från den franska klassicismen. Barocken är för honom en dekorationsstil, som framträder ej mindre i den senare Vasastilen, senrenässansen, än i den, som nämde författare uttrycker sig »svenska klassiska senrenässansen». Nu kunna visserligen palladianska stilelement påvisas hos Tessinerna, men se vi noga efter, är det icke från Palladio eller någon annan af teoretikerna, från hvilken barockens arkitekturstil stammar. Barocken är nämligen äfven ren arkitektur, och icke uteslutande någon dekoreringsstil.

---

[1] E. Wrangel. Sveriges litterära förbindelser med Holland, särdeles under 1600-talet. Lund 1897.

Dess palatsstil emanerar ytterst från tvenne italienska 1600-tals konstnärer, Maderna och Bernini. Den karaktär, som redan tidigt började utmärka den italienska villan, infördes i det romerska stadspalatset. Villorna ha i regeln ingen helt omgifven gård, utan bestå af en rektangulär byggnad, i hvilken betonas ett midtparti, begränsadt af ett par å hufvudfasaden måttligt framskjutande flyglar, hvartill kommer att breddutsträckningen accentueras, att det hela inkomponeras i en landskaplig omgifning etc. Denna palatstyp, i Rom först representerad af *Pal. Barberini*, kommer till Frankrike (Veaux-le-Vicomte) och går därifrån ut öfver hela det öfriga Europa. Och huru mycket eget har den italienska senrenässansen gifvit i kyrkbyggnadskonsten? Centralkyrkor byggde redan ungrenässansen. Och den förening mellan långkyrka och centralkyrka, som typiskt utbildad först möter oss i del Gesù i Rom är, som Schmarsow visat[1], icke till sitt väsen klassicism, utan barock i Michelangelos anda.

Den nya italienska palatstypen uppenbarar sig äfven i de båda Tessinernas byggnadskonst, ej minst i *Drottningholm*. TESSIN D. Ä. har likväl en synnerlig förkärlek för paviljongartadt framspringande flyglar, ett drag som visar hän på fransk byggnadskonst. Ytterst måste man också i Frankrike söka förebilderna till hans tunga, för hans stil så karaktäristiska takkonstruktioner. I den Tessinska arkitekturen förefinnas alltså både italienska och franska inflytelser, både barock och klassicism.

Ännu mer klassicism synes mig dock JEAN DE LA VALLÉE'S byggnadskonst visa, som direkt påverkats af den franska och den holländska arkitekturen under 1600-talets första hälft, DU CERCEAU, DE BROSSE, PIETER POSTS *Mauritzhuis* i Haag, JOST VINGBOONS *Trippenhuis* i Amsterdam. I Sverige ha vi att hänvisa till *Riddarhuset* i Stockholm, en pärla i den svenska arkitekturen, *rådhuset* därsammastädes o. a.

Sammanslingrade ligga väl trådarne i denna underbart rika byggnadskonst, som växer upp i det 17-de århundradets Sverige, en byggnadskonst, som ju mer krigsbytena från Tysklands rikare trakter strömma in i landet och rikets politiska ställning börjar stiga, skjuter en enastående rask fart, men med tiden torde en komparativ forskning kunna gifva en ännu klarare analys

---

[1] August Schmarsow, Barock und Rococo. Leipzig 1897.

af denna från olika stilområden påverkade och af olika individualiteter uppburna konstverksamhet.

Jag har redan antydt, att under 1600-talets senare decennier den konstnärliga rörelsen mäktigt stegras. Framför högadeln som uppdragsgifvare träder då konungahuset, och den medlem af detta som står i spetsen för de många byggnadsföretagen är änkedrottningen HEDVIG ELEONORA. Först mot skedets slut se vi Karl XI häråt ägna intresse.

Kring riksänkedrottningen samlas emellertid en talrik konstnärskrets, och hvad som tack vare henne på konstens olika områden hos oss trädde i ljuset, bör räknas bland de intressantaste företeelserna under denna tid. Hon verkar dock långt ifrån ensam. Utom henne finna vi flere af rikets högst uppsatte män som KARL GUSTAF WRANGEL, NILS BIELKE, GUSTAF SOOP, KLAS THOTT, PER BRAHE D. Y., GUSTAF BONDE, SEVED BÅÅT, KRISTOFFER och KARL GYLLENSTIERNA o. a. bygga stolta palats i staden och på landet och sätta i rörelse konstnärliga krafter af större eller mindre kvalitet.

Ännu minna oss Hedvig Eleonoras *Drottningholm*, det Wrangelska *Skokloster*, det Gyllenstiernska *Eriksberg*, det Bielkeska *Salsta*, det Soopska *Mälsåker*, för att blott nämna några få exempel, ofta i detalj om tidens praktkära tendenser och dess fordringar på ett kungligt eller högadligt slott den tiden, dess arkitektoniska skick, liksom dess dekorativa inredning.

Den främste konstmäcenaten näst Hedvig Eleonora är likväl icke någon af de ofvannämde. Vår svenska storhetstid har att uppvisa en grand seigneur i verkligt stor stil, grefve MAGNUS GABRIEL DE LA GARDIE, som i bildning och i lefvande intresse för all andlig odling onekligen intager ett lysande rum bland sina svenska samtida.

Hans statsmannagärningar hafva, och det säkert med rätta, varit utsatta för en mycket negativ granskning. Men med de spratt hans närsynthet, svaghet och fåfänga spelade honom på detta område ha vi här ej anledning sysselsätta oss. Som en motsats mot de mörka färger, i hvilka statsmannen skildrats, kommer likväl ett nästan enstämmigt erkännande af hans varma kulturella intresse.

I hans verksamhet för höjandet af landets kultur skulle man å ena sidan kunna framhålla hans fosterlandssinne och hans

nit för utforskandet af Sveriges af den Rudbeckianska skolan så öfverdrifvet uppskattade forntid — antikvitetskollegiets inrättande 1666 var ju till stor del hans verk — å den andra sidan hans utpräglade sympatier för allt franskt.

Politiskt för landet och honom själf till skada och nesa ha dessa likväl kulturellt spelat en roll i förbindelsen landen emellan. Man ser ibland De la Gardie jämföras med Karl Gustaf Tessin. Det vägande vid denna jämförelse är just de franska böjelserna hos en man i en synnerligen framskjuten, inflytelserik ställning. Rikskanslärens insats i främjandet af fransk smak och franska seder och bruk i landet bildar en förelöpare till hvad Tessin därutinnan verkat, men sättet hvarpå det skedde var något olika. Under decennier lefver Magnus Gabriel som Sveriges störste enskilde mäcenat och får tillfälle att själf, t. ex. genom inkallandet af talrika konstnärer och handtverkare från Frankrike, målmedvetet och utan någon annans hörande arbeta för sina intressens realiserande.

Det kan ej förnekas, att detta kraftigt bidragit att sätta en viss prägel på hans lifsgärning i dess helhet. Hans roll i de förbindelser, hvari Norden stått till den galliska odlingen, får därför icke förglömmas, man må nu visserligen invända, att äfven utan honom densamma vid den tidpunkt, då De la Gardie lefde, i alla händelser skulle gjort sig märkbar.

Öfver De la Gardies många byggnadsföretag förvånade sig redan samtiden. Den italienska diplomaten Magalotti, som besökte Sverige 1674, skrifver om honom bl. a. »Han är den sämste hushållare och den störste slösare i världen, håller en talrik betjäning, ett stort bord och ger ut stora summor för sitt bohag, sina trädgårdsanläggningar och byggnadsföretag; det säges, att han samtidigt håller på att bygga på en 40 eller 50 olika ställen. — — — Det säges att hans jordegendomar uppgå i värde till 600,000 scudi; likväl äro de högst skuldsatta. Men detta gör honom föga bekymmer, därför att man i detta land icke har någon utväg att få betaldt af en person i hans samhällsställning»[1].

[1] E. Tegnér, Svenska bilder från 1600-talet. Stockholm 1896 (Tvenne italienska resande i Sverige på Karl XI:s tid).

Den skarpt iakttagande italienaren visar sig i sina i allmänhet ej så välvilliga anteckningar från Sverige vara ofta på ett öfverraskande sätt underkunnig om förhållandena.

De la Gardie var näst konungahuset den störste byggherren i landet och samlade kring sig en talrik konstnärskrets. Knappast en enda af de af hofvet anlitade konstnärerna har icke af honom erhållit uppdrag af mer eller mindre vidtgående art. Och salarne i hans många slott i Uppland, Närke och Västergötland eller palatset »Makalös» i Stockholm fyllas af ofta mycket kostbara möbler och konstverk, däribland dyrbara tafvelsamlingar, hvilket allt olyckorna på hans ålderdom skulle förskingra åt himlens alla väderstreck.

De De la Gardieska slotten intaga ett gifvet rum i Sveriges konsthistoria, man må blott beklaga, att några af dem för alltid försvunnit, som Ekholmen i Uppland[1], Kägleholm i Närke och Höjentorp i Västergötland. Äfven det från faderns, den gamla fältherrens dagar stammande »Makalös» hör till de stolta byggnadsmonument som jämnats med jorden. Jakobsdal vardt redan i Hedvig Eleonoras händer förändradt och är nu mer något helt annat än fordom, men rester af den De la Gardieska byggnadsverksamheten äga vi ännu t. ex. i slotten Karlberg, Vängarn, Mariedal och Leckö, och bland Magnus Gabriels många kyrkliga restaureringsföretag bör främst antecknas det pietetsfulla räddandet af Varnhems gamla klosterkyrka.

Låtom oss då se till, huru denna verksamhet i detalj gestaltade sig, och huru de konstnärliga intressena öfverhufvud taget blefvo tillgodosedda på hans många slott. Kanske skall det till sist visa sig, att mycket af hvad vi häri kunna knyta till hans namn, skall befinnas värdigt att upptagas i det konsthistoriska kapitlet i den svenska storhetstidens korta saga.

II.

Det är egentligen först med 1650-talet Magnus Gabriel De la Gardie — då till en början den mest lysande och uppmärksammade medlemmen af Kristinas hof och solande sig i 1647—1660.

[1] Det De la Gardieska slottet.

sin drottnings nåd, men snart nog från detta oberäkneliga hof förvisad — i större skala framträder som befordrare af konstverksamheten i Sverige.

År 1645 inträder han efter en sorgfällig, lärd uppfostran — den berömde Björnklou var en tid hans lärare — vid 23 års ålder i det offentliga. Den af hans ridderliga yttre intagna drottningen önskar genast göra honom till riksråd. Då detta ej lyckas, sändes han som utomordentlig ambassadör till Frankrike.

Den svenska artighetsbetygelsen belönas, som man kan vänta, på det mest glänsande sätt. För De la Gardie kom dock detta uppdrag liksom så många andra allt för tidigt. Det alstrade självöfverskattning och ringaktning för medlen till vinnande af framgång. Lifvets skola kom likväl att härutinnan gifva honom en skakande korrigering.

Efter sitt giftermål med drottningens kusin furstinnan MARIA EUFROSINA af PFALZ-ZWEIBRÜCKEN d. 7 mars 1647 dröjde han i Sverige till följande år, då han utsågs till generalguvernör i Leipzig, samt till »general öfver svenska och finska militien till fot näst pfalz-grefven Karl Gustaf». Vi finna honom deltaga i stormningen af Prag och senare i fredsverket i Nürnberg. Att den tjugofemårige opröfvade mannen skulle lägga i dagen några framstående egenskaper som fältherre och diplomat, var ju knappast att vänta.

Sin rang likmätigt reser han med en hofstat på omkring 150 personer, däribland präster, lifläkare, en hel musikkår, drabanter samt pager af adlig börd. Icke heller saknas hofkonterfejare.

Det är i räkenskaperna från vistelsen i Tyskland vi för första gången träffa konstnärer i De la Gardies tjänst. I listan på de personer, som 1649 äro uppförda på stat, finner man namnen HENRIK MÜNNICHHOFEN och JOHAN HIRTZ, »den augsburgske målaren».

Münnichhofen var en holländsk konstnär af Mierevelts skola och hade liksom så många andra af sina landsmän och kolleger rest till utlandet för att lättare söka sitt lifsuppehälle. Han följer De la Gardie först till Riga, där denne efter vistelsen i Tyskland 1/4 år bestrider generalguvernörsposten och sedan till Sverige, där han likväl den 28 dec. 1650 öfvergår från grefvens

tjänst till drottningens. Vi möta honom dock äfven senare i relation till grefven. En porträttmålare af större betydenhet var han icke[1]. Äfven Hirtz var ingen stjärna. Han reste till Sverige, äfven han, och stannade flera år i grefvens tjänst, hufvudsakligen sysselsatt med dekorativa uppgifter.

Naturligtvis måste vi antaga, att De la Gardie med sitt vaknande konst- och kulturintresse i Tyskland trädde i mer tillfällig förbindelse eller åtminstone beröring med åtskilliga konstnärer och konsthandtverkare.

Dokumenten tala väl endast om tvenne mera kända målare, hvilka bägge på sitt sätt knutit sitt namn till historien om den stora fredens afslutande, nämligen BARTHOLOMEUS WITTIG och ANSELMUS VAN HULLE.

Wittig var en schlesisk i Nürnberg bosatt målare († 1684), som bl. a. har skildrat fredsfestligheterna åren 1649 och 1650 i nämnda stad.

Af hans hand känner jag en tafla i Wiens kejserliga museum, som framställer en festmåltid i en af eldljus upplyst hall. Eldskenseffekter skola också varit en specialitet hos konstnären, som erinrar om vissa minutiösa holländare. Figurerna äro mycket fint och sirligt utförda.

Af Wittig köpte De la Gardie i juli månad 1649 två taflor, af hvilka den ena, »Kristi svetteduk» betalades med 32 thaler, den andra »Kristus på Oljoberget» med 30. Enligt ett tafvelinventarium af 1652 ägde grefven af målaren fem religiösa bilder, bland hvilka väl den senare förefinnes, men ej den förra.

Anselmus van Hulle († 1665) var åter en sydnederländsk porträttmålare, som af prins Friedrich Heinrich af Oranien skickats att porträttera deltagarne i fredsslutet i Münster. Samtliga konterfej utgåfvos sedan i gravyr. Äfven De la Gardie har han afbildat — när, kan jag ej precis säga — men bland de nämnda porträtten ses äfven dennes i ett af Petrus de Jode utfördt mycket svassande stick[2].

Det är ej osannolikt, att van Hulle för den svenske stormannen äfven utfördt andra bilder. Eljest hade han väl icke till

[1] Jmfr. förf:s arb. David von Kraft och den Ehrenstrahlska skolan s. 9. M. har i lön 300 d. sm. Kvitterar den 29 nov. 1649 i Leipzig 150 daler.

[2] Finnes i kungl. bibliotekets samlingar.

denne mot slutet af år 1650 sändt »une peinture representante la paix», med hvilken han, enligt ett bref från Kassel af 20 dec. samma år, ville önska grefven ett godt nytt år.

Man vet slutligen äfven, att De la Gardie och hans gemål under vistelsen i Tyskland gjorde stora inköp af möbler och dyrbarheter. »Uppå den orten (Leipzig)», skrifver Maria Eufrosina i sin självbiografi, »har min herre och jag köpt allt vårt sölf och guld tillika med allehanda husgeråd». Af de nürnbergska guldsmederna, t. ex. Hieronymus Hopfer, gjordes stora inköp af guld och silfverpjäser.

Många af de praktföremål, som figurera i inventarierna från 1650-talet, stamma från denna långvariga tyska vistelse.

Emellertid fungerar allt härunder det De la Gardieska hofvet i Stockholm. Före utresan hade af några konstutöfvare gjorts åtskilliga beställningar, som nu effektueras. Några större byggnadsföretag för grefvens räkning vare sig i hufvudstaden eller på landet möta oss däremot icke.

JAKOB HENRIK ELBFASS, den gamle hederlige konterfejaren, hvars stiliserade porträtt trots sina brister ofta verka så vinnande, hade fått det ingalunda ringa uppdraget att »afkonterfeja hela riksens råd». Härför erhåller han i afbetalning i mars 100 daler och lika mycket i april »på de många konterfej grefven beställt och listan vidare utvisar», som det står i kvittensen af den 28 april 1649. I samband härmed hade han ock utfört »Hans Excellens' konterfej i hel figur, som förärades till fältmarskalken», och därför i februari fått 100 daler.

Af riksrådsporträtten eller deras repliker åtminstone torde man kunna finna några på Gripsholm.

Elbfass var, ända till dess Kristinas utländske konstnärer kommo, den mest ansedde och anlitade porträttmålaren. Hans efter ett gifvet recept gjorda helfigursporträtt brista mycket i perspektiv och modellering; men de äga onekligen stil och karaktär och väcka en tidsstämning[1].

Samtidigt medan Elbfass lät riksråden i långa stela allvarsamma figurer träda fram på duken, målade DAVID BECK, van Dycks berömde lärjunge, som ett par år förut anländt

[1] Jmfr vidare förf:s arb. David von Krafft etc. sid. 6.

till Sverige, för De la Gardie drottningens porträtt. Han erhåller härför 120 rdr enligt kvittens af den 15 maj 1649.

I De la Gardies ägo funnos enligt en förteckning af 1652 två stora af Beck målade Kristina-porträtt i helfigur[1]. Det ena återgaf henne vid kröningstiden »med kronan spiran, svärdet, äpplet och nyckeln», det andra skildrade henne »i hvita atlaskläder».

Nationalmuseum äger, som bekant, ett stort knästycke, föreställande drottningen, klädd i en hvit atlasklädning. Hon står vänd åt höger, men blickar utåt mot åskådaren. Med vänstra handen fattar hon en blå slöja, som fladdrar öfver axeln. Detta vackra, koloristiskt varmt stämda porträtt, dat. 1650, är helt visst af samma typ åtminstone som det andra i den De la Gardieska förteckningen omtalade (»i hvita atlaskläder»), hvilket återigen väl näppeligen är något annat än det för hvilket De la Gardie 1649 betalar 120 rdr. Man skulle ju t. o. m. kunna tänka på identitet med Nationalmuséets bild (betalningen 1649 kan ha varit ett förskott), men förmodlingen funnos flera exemplar af samma typ.

Det är skada, att vi af Becks nobla och diskreta konst med dess dunkelbruna, djupa färgstämning äga så få konstaterade prof i landet.

Han vistades väl blott tre år i Sverge, men att döma af hofräkenskaperna var han denna tid för sin drottning träget verksam.

Men utom Elbfass och Beck möta oss äfven under det nämnda året ett par andra artister, den vid kungliga hofvet anställde franske miniatyristen PIERRE SIGNAC samt kopparstickaren DAVID VAN DEN BREMDEN. Båda få i maj 40 rdr. hvardera.

Hvarmed Signac var sysselsatt, få vi ej veta. Möjligen var det med De la Gardies och hans gemåls porträtt, som han då väl utförde i detta bleka blodlösa manér, men med en fin, fast hård teckning, som vi känna från hans bevarade bilder i Nationalmuseum. Äfven senare erhåller han uppdrag. Han förblir i Sverige till sin död (1684).

---

[1] Ett större och ett mindre inventarium för detta år finnas (Riksarkivet). Här syftas på det större. Föremålen voro fördelade på Ekholmen och »stora huset» i Stockholm.

Van den Bremden, som 1649 antogs till Kristinas »plåt- eller kopparsnidare», säges uttryckligen ha under arbete ett gravyrporträtt af grefven. Enligt Nagler skulle han 1630—50 vistats i Haag[1]. Han använde sig af ett monogram eller signerade sina blad med det förkortade namnet »Bremd». I Kungl. bibliotekets samlingar finnes af honom ett skickligt utfördt Kristina-porträtt efter ett original af Beck. De la Gardies porträtt har jag däremot icke anträffat.

Äfven en annan vid det kungliga hofvet anställd miniatyrist, ALEXANDER COOPER, som dock lämnade landet 1656, anlitas stundom af grefven. »Kypper målare», som han kallas, får åt honom måla små konterfej att sätta i dessa med diamanter sirade »konterfejbyssor», den tidens furstar och förnäme älskade bortgifva som presenter till sina vänner och gelikar.

Till drottningens kröning i juni 1650 återvänder De la Gardie. »Han kom som en österländsk satrap», säger en minnestecknare», »och förde med sig en oerhördt dyrbar gåfva, den silfvertron, på hvilken drottningen skulle sitta, då hon kröntes.» Denna tron står ännu i dag i rikssalen på Stockholms slott.

Kröningshögtidligheterna firades med all den prakt och ståt och omkostnad de ännu i segerruset jubilerande svenskarne förmådde. Och Magnus Gabriels representationsutgifter stego naturligtvis till en icke ringa höjd.

Han deltager i kostnaden för den pompösa, fast i trä utförda triumfbåge, som restes vid Norrbro — vi se den i Dahlbergs »Suecia» — och som länge stod kvar som en af stadens sevärdheter. Så omtalas den i Whitelocke's »Dagbok» år 1654.

Han anordnar ett »optåg» till Kristinas ära, d. v. s. en praktprocession med alla möjliga mytologiska och allegoriska personligheter. Att till detta konstnärers och konsthandtverkares hjälp måste anlitas, faller ju af sig självt.

Bland de härför verksamma målarne omtalas för första gången fransmannen NICOLAS VALLERI, ett namn, som otaliga gånger möter oss i de De la Gardieska dokumenten.

[1] I Naglers »Künstler-lexikon» och »Die Monogrammisten» (1860) benämnes han Daniel.

Som ett litet exempel på den lyx tidens stormän tilläto sig vid högtidliga tillfällen må här endast nämnas, att grefvens och furstinnans »kröningskläder» gingo till den blygsamma summan af 27,512 daler sm., däraf öfver 13,000 till en perlstickare i Paris, hvarvid må tagas i betraktande penningvärdets olikhet då mot nu[1].

De närmast följande åren upptagas af grundliga restaurerings- och tillbyggnadsarbeten å slotten Drottningholm, Ekholmen i Uppland samt af Leckö slott i Västergötland. Det De la Gardieska grafkoret vid Veckholms kyrka börjar byggas. Äfven restaureringen af Varnhems kyrka tar sin början. Det synes obestridligt, att Magnus Gabriel favoriserat vissa af sina slott under vissa perioder. Han begynner med Drottningholm, Ekholmen och Leckö. Palatset i Stockholm, »Stora huset», som det kallas i bref och räkenskaper, är visserligen föremål för mindre reparationer, men först nästa årtionde medför några mer vidlyftiga dekoreringsföretag. Det låg, som bekant, vid Norrström och n. v. Karl XII:s torg. Till en teckning af dess karaktär få vi alltså senare anledning.

I Stockholm verka dock nu flere artister för De la Gardies räkning. De anlitas för olika uppdrag. Så ser det t. ex. ut, som om med året 1652 ett energiskt konterfejande börjat. Valleri får därtill 50 alnar lärft, en Adam målare 24 och den augsburgske målaren 8 alnar. Vi bedraga oss nog ej alltför mycket, om vi tro, att det gäller ett större antal kopior för slottens behof. Men om deras konstvärde böra vi kanske ej tala så högt.

Emellertid uppträda äfven konstnärer af något högre rang i listorna, så miniatyristerna Cooper och Signac. Äfven den ej alltför utomordentlige Münnichhofen omtalas. I aug. 1654 får han t. ex. i afräkning för »schilderier» 375 d. sm. Samma år nämnas bildhuggaren FAIDHERBE och den »konstrike» skulptören NICOLAS CORDIER. Båda arbetade äfven för det kungliga hofvets räkning. I Januari 1654 erhåller Cordier »efter Hans Excellens' muntliga befallning, när Hans Excellens satt i släden för att resa till Ekholmen 200 rdr.» Hans arbetes beskaffenhet nämnes icke, men sannolikt var porträttskulpturen hans fack[2].

---

[1] Det var ungefär tre gånger så stort som nu.

[2] I Rom var vid 1600-talets början en statybildhuggare från Lothringen med namnet NICOLAS CORDIER verksam. Men om denne möjligen kan stå i något samband med den resande utländingen i Sverige, är ovisst. Faid-

Den 17 maj 1653 hade vidare till hofkonterfejare antagits JAQUES DE COEUR med 700 rdr. i lön. Om hans förtjänster är jag okunnig. Han omtalas som holländsk målare och torde stannat blott en kort tid.

För »stora husets» räkning äro slutligen bland andra sysselsatta gipsmakaren DANIEL VON ANKERMAN, som 1654 arbetar i »stora gipssalen», och snickaren LUKAS MEYLANDT, som utför paneler o. a. — Det var emellertid vid Drottningholm, Ekholmen och Leckö, som ett mera energiskt restaureringsarbete under detta årtionde bedrefs, och en kort skildring däraf må därför här följa.

DROTTNINGHOLM. Det senare så ryktbara Drottningholm hade furstinnan Maria Eufrosina år 1651 erhållit som gåfva af änkedrottningen Maria Eleonora. Det hade dessförinnan innehafts af Katarina Jagellonica, Kristina af Holstein och Karl Karlsson Gyllenhjelm.

Drottning Katarina hade gifvit platsen dess namn och hade genom nederländaren WILHELM BOY låtit uppbygga ett större tvåvåningars stenhus, försedt med ett torn. Den undre våningen hade 20 rum och ett kapell, den öfre 10 jämte en stor sal med 36 fönster. Så berättar oss ett gammalt inventarium af 1661[1]. Det var detta år det enligt köp och på vissa villkor öfvergick till änkedrottning Hedvig Eleonora. Samma år den 30 december uppgick detta slott i lågor.

När Maria Eufrosina trädde till besittningen af Drottningholm, började här genast förbättras och omdekoreras.

År 1653 är vid slottet anstäld byggmästaren VELAM DOHN. Mäster Jakob konterfejare (Elbfass) är sysselsatt med något arbete i det inre. Först med år 1655 tar likväl reparationsarbetet egentlig fart. Då arbeta här trettio soldater, tre murmästare och Mårten byggmästare. Taket förändras och belägges till en del med kopparplåt. I slottssalarne måla mäster WERNER RÖLEFINK, MÅNS CARLINUS och den förutnämnde Valleri. Denne

---

herbe var kanske barockskulptören LUCAS FAIDHERBE, som enligt Nagler skall ha verkat i Mecheln vid 1600-talets midt (årtalen ovissa), hvilket ju ej alls utesluter ett besök i Sverige.

[1] J. Böttiger, Hedvig Eleonoras Drottningholm. Sthm 1889, s. 9—10.

utför 1659 altartaflan för kapellet (för 700 d. km), och mäster Jakob förgyller ramverket. Orgelmakaren FRANS BOHL i Stockholm levererar orgelverket, som väl var af samma art och utseende, som det vi än i dag se i Veckholms kyrka. Äfven för ekonomibyggnader sörjer man. Så uppföres (från 1657) en köksbyggnad samt en badstuga, en byggnad som för 1600-talets människor tyckes varit lika nödvändig som den förra, och ofta inreddes ovanligt praktfullt med marmorbeläggning på golf och väggar.

Planen för slottets arkitektoniska restaurering m. m. hade lämnats af *Jean De la Vallée* (enl. bref af 20/3 1653).

Af detta förstå vi lätt, hvilken förändring byggnaden torde ha undergått. Den förlorade sina höga branta gaflar och fick sannolikt ett högt tak med fall åt alla fyra sidorna, möjligen genombrutet af runda takfönster, d. v. s. denna franska form, som utmärker en del af de De la Valléeska takkonstruktionerna. Det hela kröntes af ett midttorn. Huruvida fasaden fick genomgående pilastrar (från sockeln till gesimsen) som Riddarhuset eller Höjentorps och Mariedals slott, är svårt att afgöra. Emellertid torde vi säkert komma det rätta tämligen nära, om vi föreställa oss det De la Gardieska Drottningholm ungefär som ett af de sistnämnda slotten.

Vid Drottningholm uppehöll sig grefven och hans hof endast tillfälligtvis och då under vackra sommarmånader, när Loföns hagar och ekparker stodo i sin fagraste skrud. Då hände, att lysande banketter där höllos, som t. ex. festen i juni 1657, vid hvilken, som alltid vid tidens aristokratiska gillen vinet flödade i strömmar.

Ur den rykande ruinhög, öfver hvilken snöflingorna dansade ned och försmälte vid nyårstiden 1662, uppstod emellertid ett annat Drottningholm, Hedvig Eleonoras stolta palats, som ännu i dag är ett af Sverges härligaste arkitektoniska minnesmärken.

EKHOLMEN. Det vid en af Mälarens många vikar vackert belägna Ekholmen i Uppland (i Veckholms socken) hade länge varit ett De la Gardieskt gods, Det hade redan 1571 förlänats åt Pontus De la Gardie och från honom gått i arf till sönerna,

först Johan (död 1642 utan söner), sedan Jakob, och af den senare öfverlämnats till sonen Magnus Gabriel.

Till kronan indrogs det 1681. Vardt dock snart därefter enskild egendom.

Äfven sedan den af »fältherren» fullbordade slottsbyggnaden tillkommit[1], kvarstod länge på gården den ursprungliga manbyggnaden af trä, »salig herr Johan Pontussons byggning». Ett inventarium af 1594 upplyser oss om, i hvilken torftig miljö en svensk adelsman lefde vid 1600-talets ingång.

Byggnaden var envånig och rödfärgad och bestod af några få »stufvor». Möbleringen var af enklaste slag. I »borgstufvan» stodo t. ex. ett 7 alnar långt bord, ett annat 5 1/2 alnar långt, en större karmstol, tre stolar utan karm, en väggfast säng. I fatburen fanns dock ett rikligt förråd af bänkdynor, hyenden, borddukar o. s. v. Af konterfej och målningar nämnas blott fyra. Hvilken bjärt kontrast bildar icke denna enkelhet mot den prakt och lyx, som härskade i det nya slottets salar en femtio år senare!

Å det stenhus hans fader här uppförde, har Magnus Gabriel ej gjort några större förändringar. Gravyren i Dahlbergs »Suecia» visar oss en tvåvåningsbyggnad af i det närmaste kvadratisk anläggning. Från den norra och södra sidan utspringa ett par små paviljonger. Med sina låga tak och af pilastrar fördelade väggar verka de nästan yngre än hufvudbyggnaden. Öfver dennas branta tak, som å fyra sidor genombrytes af ett af en sirgafvel krönt fönster, höjer sig ett litet torn[2].

Skedde ingen grundlig ombyggnad af själfva slottet, var det likväl otänkbart, att De la Gardie här ej skulle gifva sina byggmästare sysselsättning. Så väl under 1650- som 1660-talet ha räkenskaperna ett och annat att förmäla om »byggeriet» vid Ekholmen.

Den arkitekt som anlitades, var naturligtvis Jean De la Vallée. Redan i april 1652 utbetalas till honom respengar till Ekholmen. Följande år omtalar han i ett bref af den 20 mars,

---

[1] Pontus De la Gardie skall 1585 begynt byggnaden, men den vardt aldrig färdig enligt den ursprungliga planen, hvars upphofsman var en »Hans italienare». Jmfr. redogörelsen för kontraktet i Palmsköldska manuskriptsamlingen i Uppsala.

[2] Var månne den af fälthherren vanligen anlitade arkitekten, Hans Jakob Kristler, äfven här upphofsmannen?

att han är sysselsatt med planer för en paviljong och ett orangeri; planen till kyrkan vid Ekholmen, »fait par Dickmann», har han färdig.

År 1654 arbetar man på grunden till den »nya byggnaden», som, så vidt jag kan döma, blef en af de tvenne fria stora flyglar af trä, som under grefvens tid uppstodo. Den andra var väl den som 1663 står under arbete. I bilden i »Suecia» se vi dem båda.

I 1654 års räkenskaper underrättas vi om, hvad som då åtgjordes åt stenhuset och de äldre husen. »Till stenhuset och twä nya skorstenspipor är», säges det, »åtgånget 450 st. mursten och 8 tunnor kalk. Alla spisarne i stenhuset äro opprappade och förbättrade med 200 st. mursten och 2 tunnor kalk. Uti sal. herr Johan Pontussons byggning till alla spisar och skorstenar 230 st. mursten och 5 tunnor kalk, till södra byggningen, som är kontoret, i fatburskammaren jämväl i den andra kammaren, 400 st. mursten och 8 tunnor kalk. Till alla våningars fönsters reparerande så uti stenhuset som alla de andra träbyggningarna är åtgånget 1 kista glas och 3 pund bly».

Här var alltså endast fråga om ett enkelt iståndsättande af det gamla.

I den Palmsköldska manuskriptsamlingen i Uppsala finnes en kort beskrifning af gårdens byggnader, en skildring som verkar mycket vederhäftig. Vi underrättas att stenhuset var 32 alnar långt och 28 alnar bredt. De utspringande paviljongflyglarne voro 14 alnar långa och 12 alnar breda. Tornet var täckt med koppar, men taket i öfrigt med spån, den ena flygeln däremot med bly. De omtalade stora fria flygelbyggnaderna omtalas på följande sätt: »År 1682 var på norra sidan en stor byggning, tvenne våningar hög med spåntak, 74 alnar lång och 16 alnar bred, bestående af 25 rum större och mindre». Den på södra sidan — badstubyggningen kallad — beskrifves som med den norra öfverensstämmande. »Och gå dessa tvenne byggningar som äro af lika kvalitet och storlek» — de voro båda af trä — »som flyglar från själfva stenhuset, uppbyggda i riksdrotset grefve Magnus Gabriel De la Gardies tid».

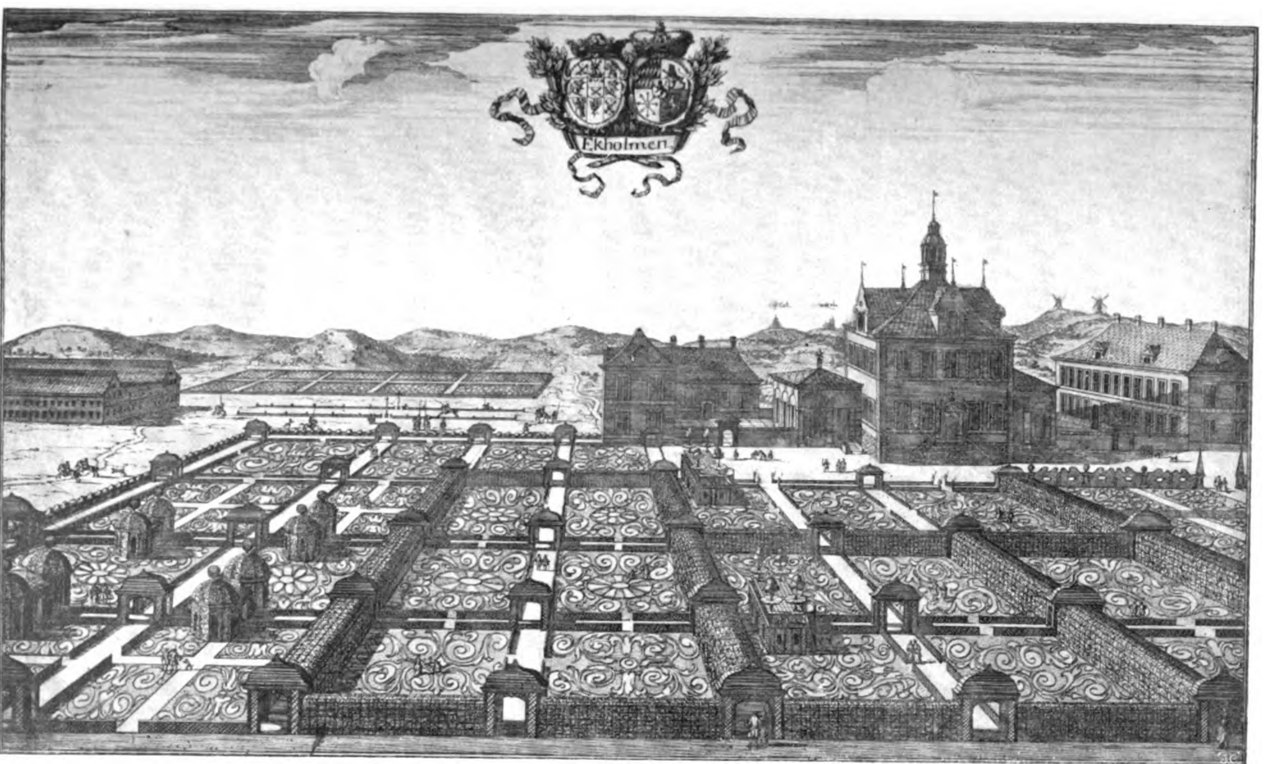
Af öfriga nämnas en fogdebyggning på sju rum — var denna Johan Pontussons gamla byggnad? — en köksbyggning, ett 80 alnar långt stall samt ett större kapell.

Det torde vara tämligen visst, att den flitige upptecknaren Erik Palmsköld haft till hjälp något inventarium. I Uppsala landsarkiv finnes ett dylikt öfver Ekholmen af 1682 eller samma år, som nämnes i de Palmsköldska anteckningarna, hvilka också visa sig ganska noga öfverenstämma med inventariets uppgifter. Särskild uppmärksamhet ägnas åt kyrkan, som möjligen kan vara den De la Vallée omtalar i sitt bref. Man kan emellertid sätta i fråga, om han ej menar grafkapellet vid Veckholms kyrka. Enligt en inskription på en stentafla vardt kyrkan vid Ekholmen ej färdig förrän 1671. Den blef en fristående kvadratisk stenbyggnad af 22 alnars längd och bredd, med ett litet torn, som var klädt med spån, liksom taket. Öfver porten satt friherrevapnet till Ekholmen samt en stor stentafla, på hvilken lästes, att grefven låtit uppföra detta kapell »till Guds ära och tacksamlig hogkommelse af sådan Guds och Sveriges konungars nåd som den De la Gardieska familjen i 100 år åtnjutit.» — I det nämnda inventariet omtalas »ett altare af trä, nedanom med pelarverk omkring, på hvardera sidan om altaret en prästestol, 1 skön och mycket väl sirat altartafla; på höger sida om altaret en trappa till predikstolen, ståendes på sex marmorerade träpelare». På andra sidan altaret var orgelläktaren, men »med blinda orgelpipor, hvarinom kan hafvas ett litet positiv».

Taket var hvälfdt med bräder och »midt uti ett skönt skilleri infattat med panelverk under». Kyrkan hade slutligen elfva fönster och tvenne ingångar. Endast midtgången var belagd med gottlandssten. —

Det är knappt något af de De la Gardieska byggnaderna som nu mer finnes kvar på det vackra Ekholmen. Elden härjade slottet år 1686, medan det enl. Palmsköld mot rusthåll innehades af grefvinnan Elisabeth Oxenstierna, gift med Magnus Gabriels son, presidenten Gustaf Adolf De la Gardie. Murarne voro emellertid efter branden i det skick, att byggnaden på den gamla grunden och med användande af dessa murar kunde återuppföras.

I våra dagar gör det lilla slottet ett ganska pittoreskt intryck med sina fyra åttkantiga hörntorn och sina gafvelkrönta vindskupor. Men hvad vi nu se framför oss är en ombyggnad efter ritning af FREDRIK VILHELM SCHOLANDER, och det är mer än tyd-

Ekholmen.
Enl. Dahlbergs »Suecia».

ligt, att det är Skokloster, som föresväfvat arkitektens fantasi. Portalomfattningen med de doriska halfkolonnerna och den barocka fönsteromfattningen därofvan stammar dock från 1600-talet. Deras stilkaraktär förråder de äldre romerska barockpalatsen som motivets ursprungsort, och ha vi nått så långt, bedraga vi oss kanske ej alltför mycket, om vi anse NIKODEMUS TESSIN D. Y. som den förste återställaren. I Tessin den yngres verk — å Stockholms slotts norra fasad t. ex. — återfinner man nämligen motiv från dessa palats (Borghese, Chigi, Paluzzi etc.).

Ett par långa flygelbyggnader med höga sirgaflar omgifva gårdsplanen. Äfven här röjer sig Scholanders uppfattning [1]. Båda äro uppförda af sten. Med de gamla De la Gardieska ha de icke något att göra.

Kapellet, slutligen, har, om äfven i förstördt skick, funnits kvar till för ett par år sedan, då det af eld ytterligare härjades. Emellertid kan man ännu spåra dess omfattning och delar af dess murar i det spanmålsmagasin, som nu intager det lilla templets plats. Stentaflan ofvan portalen har räddats. Den är insatt i en vägg i slottets vestibul.

Ännu breda sig vidsträckta trädgårdar och parker kring Ekholmens slott, och ekhagarne bjuda kanske nu samma fägring som för ett par hundratal år sedan, men minnena från Magnus Gabriels tid äro nästan inga. Man visar stolt den resande en träpaviljong och en solvisare i trädgården (!). Känner man slottets historia och vet, hvilka skatter det hyst — jag skall nedan i ett sammanhang tala om dessa — stämmes man dock vemodigt vid tanken på allhärjaren tidens makt och människodrömmarnas bräcklighet.

Det **DE LA GARDIESKA GRAFKORET VID VECKHOLMS KYRKA.** Var Ekholmen det äldsta af de förnämliga De la Gardie-godsen, var naturligtvis kyrkan i dess socken den plats, där de store De la Gardierna och deras familjer skulle afvakta den yttersta domens dag.

I flere hänseenden är Veckholms kyrka en af de märkligaste i Uppland.

[1] »Svecia»-gravyrerna öfver Jakobsdal tyckas på denna äfvenledes haft inverkan.

Kyrkan var ursprungligen en gråstenskyrka af rektangulär plan och med platt brädtak, men fick sedan hvalf och vardt ännu senare väsentligt utvidgad. Den var af samma enkla typ och fick samma utvecklingsgång som så många andra upplandskyrkor. Man frapperas emellertid af den ovanliga längden. Skeppet har icke mindre än sex hvalfok. Men hvalfven äro ej alla lika. Fyra äro kvadratiska med kraftiga diagonalbågar, som uppstiga från väggpelare, medan de två östliga hvalfven äro rektangulära med något mindre hvalfstrålar, uppskjutande ur råa, klumpiga väggkonsoler. Denna skillnad hänvisar tydligt på, att kyrkan i ganska sen tid utvidgats åt öster, och från detta skede stammar väl äfven det stora södra koret med sin trappgafvel och sitt stjärnhvalf, hvars strålar utlöpa i konsolstöd af samma egendomliga art som de nyssnämnda. Detta kor, som förr endast genom en smalare öppning måste varit förbundet med skeppet — det var Johan Pontussons grafkor — öppnar sig numer — efter någon nyare restaurering — med en väldig båge, som t. o. m. skär öfver den ena af de här stående pelarne. Det bildar numer hufvudingången samt upptages äfven af bänkplatser. Sakristian å norra sidan ger sig också tillkänna som en yngre skapelse, samtidig med den nämnda förlängningen åt öster. Någon altarvägg finna vi icke, utan blicken faller här in i ett bakom koret liggande rum — det De la Gardieska grafkapellet. Det lider intet tvifvel, att de förutnämnda tillbyggnaderna härröra från en sen period, säkert 1500-talets slut, och att det är de äldre De la Gardierna, Pontus och Johan, som ha äran af desamma. Det medeltida byggnadssättet bör icke förvilla tidsbestämmandet.

Kyrkan är rik på konstminnen från så väl medeltiden som renässans- och barocktiden.

Där står fram i koret en korbänk i sengotisk stil och af ett synnerligen elegant utförande, som t. ex. baldakinens sirliga rosverk visar oss. I detta äro infattade svenska adliga vapensköldar (Stures, Totts, Gumsehufvuds, Trolles, Örnfots). Baldakinen krönes af korsblommor[1].

Då samma vapen förekomma å predellan till det konst-

[1] Korbänken vardt vid 1800-talets midt hopsatt och renoverad efter att förut legat i bitar.

Exteriör af De la Gardieska grafkapellet vid Veckholms kyrka.

rikt snidade altarskåpet som återger scener ur passionen och till hela sin karaktär visar sig vara ett nederländskt arbete från 1400-talet slut — det är för öfrigt stämpladt med Brüssels namn — frestas man till antagandet, att både skåpet och korbänken samtidigt kommit till kyrkan[1].

Från Johan De la Gardies tid stammar åter den rikt skulpterade predikstolen och från Magnus Gabriels dagar orgelverket.

Predikstolen är ett verkligt praktstycke i den barocka dekorationsstil det äldre 1600-talet älskade. Skulptören var säkert af tysk nationalitet. Snirkelverk, maskaroner, änglahufvuden, drufklasar ingå som ornamentala element. I de mellan pilastrarna anbragta nischerna stå evangelister och apostlar i förgyld träskulptur. Sannolikt var dock förgyllningen ej ursprunglig. Framför pilastrarne sitta kraftiga konsoler med maskaroner framtill, å konsolerna halffigurer af kyrkolärare, men förmodligen menas ej några vissa personer, då de flesta äro hvarandra fullkomligt lika.

Ståtliga äro äfven trappan och det lilla förrummet med sin ingångsdörr. Detta trapprums långsida bär ett öfverstycke, på hvilket läses: »Anno 1640 den 2 juli».

Med alla sina naiviteter och öfverdrifter gör denna predikstol ett konstnärligt totalintryck och hör för visso till de bättre större träsnideriarbeten den senare Vasa-renässansen har åstadkommit.

Orgelverket skänktes till kyrkan af Magnus Gabriel De la Gardie år 1655 och var förfärdigadt af Frans Bohl i Stockholm för ett pris af 400 rdr. Det är utfördt i en tung, pompös barrockstil samt är uppbygdt i form af en klufven gafvel med ett midtparti. På hvardera gafvelhalfvans svängda volut hvilar en ängel, medan på framsidan ses tvenne rätt svällande änglar, bärande en förgylld grefvekrona. En dylik pryder äfven midtpartiet, som krönes af tre små putti. I konstnärlighet kunna dessa sniderier ej täfla med predikstolens. På bröstvärnets mellersta del ha anbragts grefvens och furstinnans vapensköldar.

För våra undersökningar är dock det De la Gardieska grafkoret af det största intresset.

År 1652 hade den gamle riksfältherren slutit sina ögon för alltid och erhållit en begrafning, som motsvarade hans stånd och de efterlefvandes fordringar. Räkenskaperna ha ej

[1] Månne från det af traditionen omtalade Ekholmens kloster?

litet att förmäla om alla de dryga kostnaderna. Bland de konstutöfvare, som biträdde vid förfärdigandet af vapen, fanor och standar o. a. nämnas Elbfass, Assman och bildsnidaren Gerling.

Som jag framhållit, fanns redan ett äldre grafkor, men Magnus Gabriel synes för sin fader och äfven åt sig själf velat bygga ett nytt. Och ett dylikt uppstod också och bildade, som jag redan antydt, en fortsättning af kyrkan åt öster, i det t. o. m. den östra gafvelväggen nedrefs.

Kapellet omtalas då och då i dokumenten. Kontrakt om byggandet af »grafven vid Veckholms kyrka »ingicks 1658 med murmästaren HANS PEDERSON, hvilken strängeligen ålades att noga följa »herr architektörens ritning». Materialvaktare och byggnadsskrifvare var Mats Sigfridsson. Men hvem var »architektören», som i ersättning har 600 daler sm. för ritning och kontroll?

Af de förnämligare arkitekterna i Sverige var, som vi funnit, Jean De la Vallée redan från början af 1650-talet, flitigt anlitad af De la Gardie, och kapellets arkitekturstil ger slutligen vid handen, att det ej kan bli fråga om någon annan än denne.

Är det detta kapell arkitekten menar i sitt bref af 1653, ha vi ju ännu ett bevis. Den där omnämde *Dickman* var naturligtvis blott hans biträde. Till grafven åtgingo till en början 6,000 st. mursten och 26 läster kalk, och de följande åren förekomma en och annan post. Arbetet synes ha bedrifvits med otrolig långsamhet. År 1661 arbeta bildhuggarne MARKUS och HANS GERLING vid grafven och äfven senare omnämnas de, men så småningom afstannade verket, och reduktionen lade naturligtvis fullständigt hinder i vägen för dess återupptagande — för De la Gardies medel.

Då församlingen var för fattig att själf bekosta en nödvändig reparation, som på samma gång innebar en fullbordan, och man förgäfves försökt med kollekter o. a., vände man sig till Svea Hofrätt och begärde att af statsmedel erhålla 5,000 daler sm., enär »staten indragit de penningar som voro anslagna till fromma ändamål»[1]. På statens bekostnad vardt till sist på 1740-talet detta

[1] Bland de suppliker rörande koret, som förefinnas, träffar man en rätt kuriös. År 1705 insänder kyrkoherden Udde Makey till grefve Axel Julius De la Gardie en skrift rörande korets förfallna skick. »Vatten hotar intränga», skrifver han, »till men för grafven och kyrkan och för de höga liken».

grafkor, som begynt byggas under så stolta auspicier, ett fullbordadt faktum [1].

Grafkapellet utgör en liten centralanläggning i form af ett grekiskt kors med en kupol, dold under ett tälttak, och med mycket måttligt framträdande korsarmar. I trenne af dessa äro absider inlagda, medan den fjärde öppnar sig mot kyrkan. Kapellets golf ligger naturligtvis högre än kyrkans på grund af grafhvalfvet under detsamma.

Numer har koret i det yttre fått putsning i hvitgul ton, men måste ursprungligen framträdt i »rohbau» d. v. s. med teglets färg, mot hvilken sandstenspilastrarna och ornamenten af samma material borde gjort en ypperlig verkan. Väggarne fördelas nämligen vertikalt af doriserande pilastrar och horisontalt af en gesims, som markerar en öfre våning, en halfvåning, hvilken i stället för de vanliga Valléeska rundfönstren fått ovala stentaflor, omgifna af guirlander. I hufvudvåningen sitta de verkliga fönstren samt å de väggfält, som ej upptagas af dem, guirlandmässigt anordnade draperier. Pilastrarne genombryta gesimsen. Vi återfinna här alltså de stildrag, som känneteckna Jean De la Vallées fasader.

Men hvad viktigare är, kapellet torde vara en af de äldsta kyrkliga centralanläggningar efter italienskt renässans-mönster i Sverge. Äldre grafkapell från vår renässansepok — vi kunna t. ex. tänka på Johan Pontussons ofvannämda kor eller Gustaf II Adolfs vid Riddarholmskyrkan — byggdes efter gotiska principer.

Det De la Gardieska grafkoret vid kyrkan i Veckholm stammar från 1650-talet. Dess fullbordande drog ut på tiden, men det hindrar icke, att vi i detsamma kanske böra se den första representanten för den rad af kyrkliga centralbyggnader som 1600-talets senare hälft såg uppstå. Vi hälsa det ock — trots det trefvande och ålderdomliga det röjer — som en föregångare till det arkitektoniskt vackraste grafkapellet i vårt land, Tessin d. ä:s Karlarnes grafkor vid Riddarholmskyrkan.

Dekoreringen i det *inre* härrör från en restaurering i våra dagar, som ledts först af arkitekten Isaeus och sedan af Langlet. Jag vet ej, om man hållit sig till förut befintliga rester, men

[1] Till korets underhåll finnes nu ett anslag på 10,000 kr., som genom K. Maj:t erhållits från den De la Gardieska grafkassan i Varnhem.

tror det knappast. I några af absidernas statynischer äro
ställda bilder af den nordiska mytologiens gudar och gu
— af hvem?

Midt på golfvet står slutligen ett stort grafmonum
sandsten, som förr endast i bitar fans bevaradt, men vid r
reringen här uppsatts. Enligt gängse mening skall det är
net af Jakob De la Gardie och Ebba Brahe. Inskriptione
vållat bryderi, men förklarats vara ditkommen af misstag[1]
sarkofagens kortsida läser man nämligen, att här hvila
Johan Pontusson De la Gardie och hans gemål i 1:sta
Katarina Oxenstierna. Men huru skulle denna grafskrif
felaktig, när de båda vapensköldarne å monumentets lån
återgifva det De la Gardieska och det Oxenstiernska
vapnet? Det hjälper icke att påstå, att »fältherren» skull
kännas i den på sarkofagen hvilande manliga figuren. N
hands ligger, att de båda bröderna företett en viss likhet.

Monumentet visar sig till hela sin karaktär tillhöra
dre 1600-talet. Det är den medeltida baldakingrafvens i
går igen. Öfver en fri sarkofag, å hvilken de aflidnas s
rade bilder hvila, lyfter sig en arkadbyggnad. Renässa
länderna norr om Alperna hade bibehållit denna grundano
men förändrat detaljerna. Särskildt den franska renässans
skapat talrika dylika grafvårdar, i hvilka en bister realism
gifvandet af de döde förenar sig med en elegant arkite
och en frisk känsla i den rika orneringen. Allegoriska fr
fingo syfta på den dödes dygder.

Ett märkligt grafmonument af denna art äger Uppsal
kyrka i den 1600 halshuggne Gustaf Banérs och hans h
ett verk af holländaren ARIS CLASZON VAN HAARL
stället för de sörjande figurer, som bruka ses å fransk
nederländska grafmonument från medeltiden, finner man
gråtande kvinliga hermfigurer.

Monumentet i Veckholm visar den traditionella type
uppbyggnaden är i barockstil. Ofvan pelararkaderna se vi
gaflar å alla fyra sidorna. Gafvelstyckena uppbäras af

[1] Jmfr en artikel om grafkoret i »Ny Illustrerad Tidning»
106. Förf. åberopar sig bl. a. på den ena sarkofagfigurens likhet m
De la Gardie.

Interiör af De la Gardieska grafkapellet vid Veckholms kyrka.

ska kolonner. I hörnen äro ställda allegoriska gestalter: »Tron», »Hoppet», »Rättvisan», »Klokheten». Egendomligt nog finnes hos dessa ännu i viss mån den gotiska svängningen.

Porträttgestalterna af Johan Pontusson och hans hustru äro mejslade i grofva, kraftfulla drag.

Det är nu visserligen ej alldeles otänkbart, att Magnus Gabriel skulle låtit utföra detta verk till farbroderns minne. Men knappast troligt. Grefve Johan afled 1642, hans första gemål redan 1630, och som deras hviloplats har sedan långliga tider betecknats det södra koret[1]. För detta har denna ståtliga grafvård skulpterats och säkert före »fältherrens» bortgång (1652). Monumentets stil visar också hän på 1640-talet. Det är kraftfullt och pompöst, röjer väl ingen särskildt känslig formbehandling, men är dock ett alster af en van och talangfull hand. Men hvem mästaren var, känna vi icke[2].

I det skumma grafhvalfvet hvila De la Gardier från trenne århundraden.

Den först hit ställda kistan var riksfältherrens. Sedan bisattes här flera af Magnus Gabriels i yngre ålder aflidna barn, år 1674 Ebba Brahe. Själf lät grefven mot sin lefnads slut åt sig och sin gemål bygga ett grafkor i Varnhems gamla klosterkyrka vid konungagrifternas sida.

Men då var Ekholmens De la Gardieska epok redan ett minne.

KONSTSAMLINGARNA PÅ EKHOLMEN OCH I »STORA HUSET» UNDER 1650-TALET.

Ekholmen var den De la Gardieska familjens käraste uppehållsort på 1650-talet. Där vistas furstinnan med barnen, när grefven är borta på resor i offentliga uppdrag eller för enskilda syften. Dit kommer drottning Kristina på besök, och där ger grefven ibland luxuösa fester, som i kassaräkningarne sätta svåra märken.

---

[1] Så bl. a. i Lars Salvius' »Beskrifning öfver Upland» 1741.

[2] Som en gissning skulle det möjligen tillåtas att nämna den tyske bildhuggaren och byggmästaren HENRIK WILHELM, hvilken af Oxenstiernorna träget brukade anlitas.

Till Ekholmen och till palatset i Stockholm samlade grefven i början af nämda årtionde äfven sina förnämligaste skatter i guld och silfver och konstföremål[1].

Senare fördes mycket däraf till hans andra slott, framförallt Karlberg, Leckö och Kägleholm. När reduktionens stormar inbröto, skingrades samlingarna åt olika håll. På sin höjd lämnades kvar i de öde slottssalarne (såsom å Leckö) en del medelmåttiga konterfej af kungar, prinsar af blodet, berömda generaler och statsmän, ja äfven af lärde. Förklaringen var enkel nog. De gingo under beteckningen »åtskillige gamle konterfej af intet värde».

Under 1600-talet bildas i Sverige de första stora konstsamlingarna. Det gängse modet nästan fordrade då förtiden af en hög och mäktig person ett »konstkabinett». Lyckligtvis hade krigsbytena gifvit material nog härtill, och förbindelserna med Holland voro heller icke utan betydelse.

Den främsta samlingen blir gifvetvis drottningens. Redan 1630-talet hade från Würzburg, München och andra orter bringat talrika konstverk. Härtill kom 1648 största parten af Rudolf II:s öfver hela Europa prisade »Kunst-und Wunderkammer» i Prag, hvilket gaf det nya galleriet en rangställning.

Vi känna denna samlings öde, som några få år var en af de främsta norr om Alperna. De värdefulla italienska taflorna försvunno med drottningen ur landet. Med Kristinas tafvelgalleri kunde naturligtvis de enskilda samlingar, som bildades i landet, icke täfla, huru värderika de nu än månde vara.

I Ogiers reseskildring omtalas Erik von der Lindes i hans nya hus, »det vackraste i hela Stockholm». »Vi sågo där», skrifver den franske ambassadsekreteraren i sin dagbok »en stor samling målningar och porträtt af de största mästare i Europa, som blifvit tagen i Würzburg, München och andra tyska städer».

En annan var Louis De Geers på Finspång, bildad af inköp i Holland och Belgien. Ehuru betydligt reducerad har denna som räknade de härligaste verk af Jordaens, Snijders o. a. ägt bestånd intill våra dagar, då den försålts på händer i in- och utlandet, däribland vårt Nationalmuseum och bayerska staten.

[1] Äfven Ekolsund, som han innehade från 1651—1654, härbergerade en kort tid en del.

Kvar är ännu konstsamlingen på Skokloster, men dess tafvelstock är af en synnerligen ojämn beskaffenhet.

Den största näst drottningens var för visso Magnus Gabriel De la Gardies.

Flere bevarade inventarier sätta oss i stånd att bedöma densamma. Intressantast är ett inventarium af 1652, som bl. a. upptager alla på Ekholmen och i Stockholm befintliga bilder och vid en del af dessa äfven upplyser oss om konstnärsnamnen och proveniensen.

Som man kan vänta var ojämnheten en af samlingens mest framträdande egenskaper. Där trifdes sida vid sida det goda och det dåliga, konstverk af Europas ryktbarheter och talanglösa kopior af tredje rangens artister.

Alla dessa bilder ha likväl icke totalt försvunnit. Åtminstone något kan ännu återfinnas, och på efterföljande rader skall jag försöka att ge en bild af detta för så länge sedan skingrade galleri[1].

Bildförteckningen börjar med porträtt.

Främst upptagas naturligtvis »den regerande drottningens konterfej». Af detta ägde Magnus Gabriel flere exemplar af olika typer. Beck hade målat henne vid kröningstiden, med kronan, scepter, svärdet, äpplet och nyckeln». Af denna typ fanns i samlingen ett original i helfigur samt tvenne kopior, den ena af Münnichhofen, den andra af Hirtz, hvilken senare bild bortskänktes till öfverste Frunck.

Ett annat af David Beck måladt porträtt i samma storlek var det redan förut omnämnda »med hvita atlaskläder, original med svarta ramar». Det var uppsatt i »Hans Excellens matsal i Stora huset» (i Stockholm). Det präktiga porträttet på Nationalmuseum (n:o 308) är, som nämndes, möjligen identiskt med detta eller en replik.

Äfven ett tredje (»i 3/4 statur») härrörde från Beck, men om dess karaktär nämnes intet. Dessutom vore att nämna ett

---

[1] O. Granberg har i ett par artiklar i Ny Illustrerad Tidning (1899) behandlat tafvelförteckningarne i Leckö-inventariet 1675, Vängarns-inventariet 1678 och Kägleholms inventariet 1678 och därvid i en del taflor i Nationalmuseum och på andra ställen velat igenkänna De la Gardieska bilder. I texten skall jag härtill återkomma.

porträtt »uti sten med svarta ramar kring», som för ta
på det på Gripsholm befintliga af ELIAS NOSCHI 1650 i ma
graverade. Detta uppges emellertid vara af Gustaf III
från Italien till Sverige. Men det hindrar ju icke, att
alla fall kan vara identiskt eller åtminstone öfverensstämm
med den bild De la Gardie en gång ägde.

På Ekholmen satt ett stort konterfej i helfigur af Gus
Adolf, ett par konterfej af Maria Eleonora, i »stora huset
af »drottningen af Frankrike med son och dotter» d. v. s.
vig XIII:s gemål Anna af Österrike med sina barn. Ba
måste dock vara hennes båda söner, Ludvig och Filip, så
vi se dem tillsammans på taflan n:o 1,217 i Gripsholms ga
Möjligen ha vi här en och samma bild.

Naturligtvis funnos äfven i samlingen porträtt af »
kungl. höghet (Karl Gustaf)», »Hans furstl. nåde hertig
Johan», fältherren Jakob De la Gardie (ej mindre än 4 bi
den store rikskanslären, riksdrotset Per Brahe samt genera
Wrangel, Torstensson, Königsmark, Wittenberg.

Samtliga dessa senare personer hade för drottningens räl
afbildats af David Beck. Till Rom medförde Kristina fle
dessa porträtt, men målaren utförde säkert repliker åt a
Förmodligen voro dock de flesta nu nämnda bilderna i Ma
Gabriels samling kopior af andra artister, framförallt af
nichhofen. Enligt en gammal uppgift skall De la Gardi
Smålands nation i Uppsala skänkt Per Brahes konterfej.
öfverensstämmer med det på Skokloster, och man vill
anse båda utförda af Becks hand.

Utan specialisering upptages porträtt af De la Ga
krigskamrater, »20 konterfej med gula streck på ramarne,
gifvande) namnkunniga utländska personer (alla på Ekhol
24 st. konterfej af romerska kejsare och konungar, uti svarta ra
inköpte i Leipzig af kassören Börje Olufsson (alla på Ekhol
98 porträtt af allehanda utländska personer, kejsare, fu
krigare, statsmän, lärda; 20 st. Osnabrückiska och Münst
cavaljerer och generalpersoner vid traktaten därsammastä

Här ha vi att göra med stora serier dussinporträtt.
terna vid westfaliska freden förekomma senare på Karl
slott (inv. 1677) och träffas numer i kavaljersbyggnaden

Gripsholm, dit de öfverförts från Karlberg. På samma plats finnes äfven en serie rätt underhaltiga porträtt af berömda konstnärer och lärda, hvilka lärer ha suttit på Leckö och till en stor del skänkts till Gripsholm af frih. J. Alströmer[1]. Helt visst ha flera af dessa en gång ingått i Magnus Gabriels ofvannämnda samlingar på Ekholmen. Till Uppsala universitet gaf grefven mot slutet af sin lefnad en större samling porträtt, för hvilken längre fram skall redogöras. Det synes mig alls ej omöjligt att med denna följt åtskilliga konterfej, som redan på 1650-talet funnos på hans slott. Bevisligen ha dock många af dessa bilder ett mycket senare tillkomstdatum.

Af äldre kungaporträtt funnos i »$^3/_4$ statur»: Gustaf Vasa, Erik XIV, Johan III, Sigismund, Gustaf Adolf. De voro förmodligen tämligen handtverksmässiga.

Från Prag stammade 15 konterfej, däribland »kejserliga och furstliga fruntimber, 1 gammal man i prästlig habit, som hafver en bok i handen, 1 dito ung med en gul och svart stock». — Om dem gäller hvad som senare skall anföras om andra Prag-bilder.

Bläddra vi så vidare i inventariet, finna vi en noggrann förteckning på alla grefvens »schilderier» d. v. s. andra målningar än konterfej. Att här upptaga allt blefve väl vidlyftigt, men ur massan af inventariets kortfattade, så oändligt naiva bildbeskrifningar förtjänar dock ett flertal anföras, i synnerhet dem, bakom hvilka man kan ana bildens art och ursprung. Med mästarnamn är man som vanligt i dylika gamla förteckningar mycket sparsam. Vid en viss kollektion, som framhålles som särskildt värdefull och af grefven 1652 köptes af en Thomas Cletzer, förekomma de emellertid vid hvarje nummer.

Med undantag af trenne grupper, som benämnas efter proveniensen har tafvelsamlingen fördelats i *Andelig målning* och *Poetiske och werldslige historier*.

Hvad galleriets sammansättning efter skolor beträffar bestod det hufvudsakligen af nederländare och tyskar från 1500-talet och från 1600-talets början — de synas varit i majoritet — af flamska 1600-tals mästare i stor stil, holländska småmästare och italienare från bägge århundradena, däribland så stolta namn som Titian och Tintoretto.

[1] Katalog öfver tafvelsamlingen på Gripsholm. Sthlm 1883, sid. 156.

Drottning Kristina ägde, i Sverge åtminstone, nästan in
ting af den nya belgiska och holländska konsten. Den ko
närliga hufvudvikten i hennes galleri föll helt och hållet
hennes italienska mästerverk.

En viss och säkert ej tillfällig likhet mellan de båda
lerierna ligger dock i rikedomen på äldre nederländare och tys

Från Prag uppgifvas i den De la Gardieska förteckni
en del dylika taflor stamma, men de betecknas som ga
undermåliga. Däremot finnes alls ingen uppgift om många a
af högre kvalitet. De kunna naturligtvis af De la Gardi
förvärfvats på hans utländska resor, men man torde knap
misstaga sig, om man anser dem som gåfvor af Kristina. D
nyssnämda dåliga Prag-taflor åter behöfva ej ha ingått i g
riet på Stockholms slott, utan voro säkert en del af gref
privata konstrof i det stolta Hradschin[1].

Må vi då kasta en blick på dessa ofta så kostliga beskrifnin
En och annan skola vi kanske konsthistoriskt kunna utgru

Huru De la Gardie med BARTHOLOMEUS WITTIG
i förbindelse i Nürnberg, har jag redan omtalat. I samli
kunna vi därför vänta att återfinna denne. Ej mindre än
bilder finnas upptagna under hans namn: »Skönt stycke, d
de 6 märken, som höra till den christliga kärleken», »Wår
res Christi blodsvettande wid Ollioberget», »Nattstycke hur
Engelen erkänner sig herdarne vid Christi födelse», »L
oppveckelse» samt »Historia om Philippo och morianens

Några ännu existerande bilder, som skulle kunna vara
tiska med dessa, känner jag icke.

Den tafla, som återgaf Adam och Eva »i hel statur
allehanda djurs figurer» (Ekholmen) kan väl knappast hä
från någon annan än LUKAS CRANACH. I drottningens g
funnos ej mindre än tre sådana bilder. Sannolikt kom
dem i De la Gardies ägo, och i den i Linköpings museum
fintliga bilden se vi väl antingen en och samma eller åtmin
en replik.

Den är en bland mästarens bäst och känsligast ut
verk och kommer oss dessutom genom sin lustiga naivitet
ligen att le.

[1] Jmfr. skildringen af, huru plundringen tillgick enligt O. Granber
kejsar Rudolf II:s konstkammare och dess svenska öden. Sthlm 1902.

Af Cranach var ock »en gammal kyrkolärare», enligt tydligt utsatt mästernamn.

Rätt problematiska till sitt ursprung verka »Holoferni afrättelse», »Sauli omvändelse», »Petri oplåtelse ur fängelset», »S. Paulus med sitt svärd, rundtom är med blommor målat». Den förstnämnda kan dock vara af HANS VAN ACHEN, som med en dylik bild bland andra var representerad i Kristinas galleri[1]. »Maria med barnet, Anna och Josef (på trä målad)» var nog en gammal nederländsk målning. »Johannes predikan i öknen, på koppar», påminner oss om äldre flamländska bilder med detta motiv. »Allt werdens goda med döden» (s. k. »vanitas») var möjligen den, som hos Granberg[2] upptages under HIERONYMUS BOSCH'S namn, och tillhörde de bilder, som kvarstannade i landet. Men naturligtvis är äfven en annan bild tänkbar. »S. Hieronymus, som sitter i sin studercammar och skrifver, liten på trä målad», var möjligen en af HERRI MET DE BLES utförd tafla, som äfven förekom i Kristinas galleri.

»Babilons torn» är säkert en LUKAS VALKENBORCH. Strax därjämte upptagas bland »andelig målning» två »kyrkperspektiver» och »Trojas förstöring». Denna och »Babilons torn» figurera äfven i Leckö-inventariet af 1675, där de angifvas som »stora taflor». Förmodligen voro de af samma mästare.

Bland de bilder, hvilka framställa *poetiske eller werdslige historier*, påträffa vi en hel kollektion på 58 nummer, som uppges vara köpt genom kassören Börje Olufson år 1652. Denna bestod af frukt- och blomsterstycken, stilleben med dödt villebråd samt landskap, »källarstycken» och mariner. Det låter ju så holländskt som det kan vara. »Källarstyckena» voro möjligen krogscener à la Ostade eller flamländaren Teniers.

Denna samling förvarades på Ekolsund.

Föröfrigt finna vi under den ofvannämnda rubriken en mängd bilder med mytologiska motiv, men att här ingå på några gissningar om konstnärsnamn skulle kanske föra oss för långt ut på hal is. Italieniserade tyskar och nederländare, men äfven italienare, dölja sig bakom förteckningens torra notiser om alla Olympens gudar och gudinnor.

---

[1] Jmfr. Granberg anf. a. s. 116.

[2] Anf. a. sid. 120, n:o 313.

Vid trenne taflor anges Münnichhofven som kopist. Säkert är det då original i Kristinas samling, som varit förebilden. De De la Gardieska kopiorna beskrifvas på följande sätt: »Stycke, derpå Hercules och Venus halfnakna och Cupido betäcker ögonen på Herculem», »Stort stycke, däruppå ligger Venus helt naken i hel statur», »Stycke mindre med Mars på en trumma». »Venus» och »Mars» omnämnas i en räkning från konstnären till De la Gardie och syfta troligen på nu nämnda målningar[1].

Det är visst ej omöjligt, att en och annan af de mytologiska skildringarna skulle kunna återfinnas bland Nationalmuseets medelgoda italienska och nederländska dukar af denna art. —

Som stammande från *Prag* omtalas en serie på tio bilder, mest återgifvande hästar, som tillhört kejsar Rudolf, som t. ex. »två indianiske hästar, två hvita hästar med lång släpande man efter sig, appelgrå skymmel med lång man», »turkisk blå skymmel med fleckar, spanisk hvit häst med svarta streck tvärt öfver hela kroppen, såsom ett tigerdjur antecknat». Andra bilder återgåfvo hjortar, vildsvin i strid med hundar etc.

I ett mindre utdrag af det stora inventariet omnämnas dessa på Ekholmen förvarade målningar som »mestadels fördärfvade», och vi torde äfven kunna förutsätta, att deras konstvärde ej var öfverdrifvet högt. De voro väl utförda af någon eller några af kejsarens många hofartister.

Till sist upptagas tre år 1652 inköpta samlingar, som onekligen äro af intresse.

Den första inköptes från en herr THOMAS CLETZER och innehöll nästan uteslutande »rariteter»[2].

Af ett Karlberg-inventarium af 1677 framgår, att många af denna kollektion, »Cletzers dyre taflor», som den benämnes, då befunno sig på Karlbergs slott. Just på grund af de från detta köp härrörande italienska mästerverk, som smyckade en sal på slottet, kallades denna »raritetssalen».

---

[1] Räkningen i Riksarkivet (De la Gardies brefvexling). I samma räkning figurera flera af de sid. 44 nämnda porträtten af Karl X Gustaf, hertig Adolf Johan etc. Jmfr. förf:s arb. David v. Krafft, s. 3.

[2] Från Thomas Cletzer finnes i R. A. ett odateradt bref till De la Gardie med begäran om utfående af en fordran på 3,800 riksdaler.

Vid hvarje bild i förteckningen är, som redan nämnts, mästarnamnet samvetsgrant angifvet. Och hvilken lysande samling af Europas store mästare möter oss icke!

Sex porträtt, tre manliga och tre kvinnliga, gå under TITIANS förnäma namn, två manliga porträtt under TINTORETTOS. Flamländaren ANTONIS MOR har fått tre konterfej på sin lott och HANS HOLBEIN D. Y. tvenne.

Beskrifningen på dessa porträtt är mycket enkel, t. ex. »Gammal mans konterfej med svart habit», »Qvinspersons Conterfej med ett kors i handen» (båda af Titian), »Manspersons conterfej i svart habit med stort skägg» (af Tintoretto) eller »Qvinspersons conterfej med hvit ragget hund och guldkedjor i handen» (af Antonis Mor). — Vid ett af Mors porträtt omtalas besynnerligt nog, att bilden i förgyllda bokstäfver bar inskriptionen »Johannes Gallius me pinxit» [1]. Denna var målad på trä, liksom äfven Holbeins båda konterfej af en prästman och hans hustru.

Bland porträtten förekomma vidare: »Conterfej som mästaren själf har afsatt sig på en stor trätafla och ler däråt, SOTEKLEF», och »Manspersons conterfej, som pekar med fingren på en bok, JOARISION».

Med det förstnämnda menas väl ett självporträtt af målaren, återgifvande honom leende. »Soteklef» är ingen annan än JODOCUS VAN CLEVE D. Y., en af 1500-talets berömdaste nederländska porträttmålare, bekant äfven under binamnet »Zotte van Cleve» eller »narren». Carel van Mander omtalar i sin »Het Schilderboeck» (1604), att han mot slutet af sitt lif förlorade sitt förstånd och målade »de dåraktigaste ting».

Men hvem kan då dölja sig under namnet »Joarision»? Det förefaller nästan lika gåtfullt som det på ett Erik XIV:s porträtt i Nationalmuseum (n:o 909) förefintliga namnet »Jrenisiu».

Det fanns emellertid på 1500-talet en holländsk målare med namnet DAVID JORISZ eller JORISSON, mest bekant för sin egenskap af vederdöpare och för sitt oroliga lif. Jorisz tillhörde de nationella holländska målarne och kan ställas i närheten af Lukas van Leyden.

---

[1] Jan van Eyck fick, som bekant, i Italiens humanistkretsar under 1400-talet benämningen JOANNES GALLICUS.

Ett försök till identifiering af denne med inventariets »Joarision» är kanske djärf, men likväl . . .

»Cletzers dyre taflor» bjödo äfven på »Andelig schillery». Först upptagas »1 Christi beläte, naket i ³/₄ statur, bunden om händerna, med förgyld rahm, — CALEHERT». I Vängarns slotts kapell finnes en bild, som därmed synes öfverensstämma, men hvem är »Calehert»? Månne den i Italien naturaliserade flamländaren DIONYS CALVAERT? »Ett andeligt stycke, der rider en gammal grå man på en hvit häst» samt »1 tafla, står Maria med barnet Jesu och en gammal man faller ned på sitt ansikte och tillbeder, med lamb på» anges båda som härrörande från BASSAN, hvarmed måste förstås någon medlem af Bassanernas konstnärsfamilj i Venedig. I Kristinas samling skall enligt Granberg funnits en tafla af Giacomo Bassano, som framställde »Abraham drager ur landet» [1], som kanske är identisk med den förstnämnda bilden. Och den senare återger ett af Bassanerna mycket odladt motiv, »Herdarnes tillbedjan», som i Nationalmuseet förekommer å ej mindre än två af Giacomos arbeten.

»Landskap med trä på och en stad, derhos med 8 personer på» är en rätt sväfvande upplysning, som ej blir just begripligare genom konstnärsnamnet TONS. Däremot behöfver man ej hysa någon tvekan om uttydningen af namnet HERIBLES. Det är ingen mindre än *Herri met de Bles,* som figurerar som upphofsman till ett landskap »med en stad på». Förmodligen förekom äfven något bibliskt staffage.

LUKAS VAN LEYDEN representerades af en madonnabild. I drottningens galleri sågs af honom en »Konungarnes tillbedjan».

På »werdslige schillery» finna vi endast tre taflor upptagna, nämligen en af BRÖGEL, återgifvande »gastery» m. m., d. v. s. någon fantastisk allegorisk bild à la Hieronymus Bosch af PIETER BRUEGHEL D. Ä., en af TITIAN med Venus och Cupido — »Cupido skjuter med en båge och Venus håller Cupidonen i håret» — och uppges den som ett »stort aflångt stycke», samt sist och slutligen en af RUBENS med »3 musæ, som hålla en blomkrans öfver hufvuden med ram omkring af brunt trä».

[1] Anf. arb. s. 116, n:r 206.

Den sistnämnda för ju osökt tanken på Rubens härliga målning i vårt Nationalmuseum, »De tre gracerna uppbärande en blomkorg». Taflan återvänder äfven i Vängarn-inventariet 1678[1].

Skulle vi alltså i Nationalmuseets bild igenfinna en af pärlorna i De la Gardies galleri, böra vi ock kunna sätta ifråga, om ej de öfriga stolta konstnärsnamnen, framför allt Titians Tintorettos, Holbeins och Antonis Mors verkligen kunde hafva skäl för sig. Beträffande italienarne kan man nu alltid misstänka, att Italiens fintliga söner alls ej gjort sig samvete af att till de barbariska länderna norr om Alperna exportera som original gällande kopior. T. o. m. Rudolf II vardt i flere fall skamligen bedragen. Kanske alltså icke de många Titian voro alla af äkta slag. Var kanske Nationalmuseets gamla kopia af dennes »Venus och Amor» (n:o 205) den ofvannämnda Titiantaflan? Kvar finnes i alla fall så mycket, som kunde motivera det gamla Karlberg-inventariets halft förebrående uttryck: »hör till Cletzers dyre taflor».

Från LOUIS DE GEER köptes samma år fjorton taflor utan ramar, och tillhörde de en serie, som framställde månaderna, d. v. s. två månader fingo då äran att representeras af två bilder.

Dessa spriddes sedan från Ekholmen äfven till andra slott, såsom Vängarn och Kägleholm, där de omnämnas 1678. De voro sannolikt målade af JOACHIM SANDRART, och tre af dem skola enligt Granberg ännu finnas på Eriksberg i Södermanland.

Den sista värdefulla 1652 köpta kollektionen går under titeln *Schillery ankomne ur Holland från Mr. Danneus, 9 st.* Med tillhjälp af ett annat dokument kunna vi här noggrant bestämma mästarne.

Det finnes nämligen i Riksarkivet ett bref från mr. Danneus. Han skrifver sig dock J. C. DANNEUX och säger sig förr varit i grefvens tjänst. Det på franska affattade brefvet är dateradt »Amsterdam d. 17 sept. 1652». Det har förut varit publiceradt af Granberg i hans »Konsthistoriska studier och anteckningar» under titeln »En konstrevy från 1600-talet»[2]. Denne

[1] Det funna konstnärsnamnet bekräftar här den förut af Granberg föreslagna identiteten. Denne har, som nämndes, behandlat Vängarn-inventariet af 1678.

[2] O. Granberg, Konsthistoriska studier och anteckningar, Stockholm 1895, s. 16—20.

författare, som behandlar monsieur Danneux som en sk
och äfventyrare, hvilket han nog till en del verkligen
säger bl. a.: »Hvad verkan Danneux' affärsbref hade,
man icke. Men sannolikt var Magnus Gabriel De la G
allt för erfaren och klok i sådana saker för att låta för
bakom ljuset af en så påtaglig äfventyrare. Möjligt är vis
gen, att taflorna kommo lyckligt och väl hit. Men det är
sannolikt, att de tillfredsställde De la Gardies fina smak. K
past motsvarade de Danneux' svassande beskrifningar. T
gen fingo de väl anträda resan tillbaka till Holland igen».

Det är tillräckligt att säga, att taflorna kommo, och a
behöllos. De la Gardies »fina smak» vardt nog ej alltför s

Det var väl icke första rangens mästerverk som kon
men det var ej heller rena grofarbeten.

Med ledning af brefvet och förteckningen få vi lätt
på mästarne till de taflor Danneux skickade. Med fartyg
Jakob hade från Amsterdam afsändts följande bilder: »2
terfej i $^1/_2$ statur, det ena grefvinnans af Kinski, pintzerat
blyerts på hvitt papper under junfruglas med svart ram, c
Danneux' eget mit dito arbete under junfruglas med svart r

Dessa porträtt voro enligt brefvet utförda af porträtt
ren Wallerant Vaillant, som 1652 väl ännu ej var n
berömdhet, men i hvarje fall befann sig i ett stadigt uppåt
vande. Af honom voro äfven fem andra bilder, men af a
art, nämligen två djurbilder (»en stor obekant fågel» oc
»litet stycke med 2 harungar»), två stilleben (»fiskar i en k
och ett stycke »med en pokal»), slutligen en tafla, hvarpå
en musikant».

Man har anledning förmoda, att de ej voro alldele
langlösa.

Slutligen sändes ett stort landskap af den ytterligt
synte Anton Waterloo samt en djurbild af en obenä
konstnär. Då denna tafla återgaf en hund, som mot två a
försvarar ett köttstycke, kommer man att tänka på en bi
Juriaen Jacobsz i Hamburgs »Kunsthalle». Denne Sni
elev och Ehrenstrahls lärare var redan vid 1640-talets slu
satt i Amsterdam.

Hvar dessa bilder nu kunna dölja sig, har jag ingen aning

Kanske i svenska privatgallerier, såvida de ej skattat åt förgängelsen?

Danneux lofvar slutligen grefven att, om han så önskar, skaffa honom arbeten af en ung talangfull målare — den senare så ryktbare PAUL POTTER.

De la Gardies stora konstinköp visa, att han sökte följa med sin tid och bära upp sin ställning som en magnifik, konstintresserad grand seigneur, men vittna icke om något kritiskt, fint väljande konstsinne. De la Gardie var en lärd man, en teoretiker och raisonneur, men han hade icke någon särskildt framträdande konstnärsläggning. Stående på höjden af tidens bildning hade han dock estetiska intressen. Huru dessa blefvo tillgodosedda, ha vi till en del redan sett och få i det följande rikt tillfälle att lära känna.

Efter denna öfverblick öfver det De la Gardieska galleriet — någon fullständighet i alla detaljer har ingalunda åsyftats — förtjänade äfven att omnämnas en del andra skatter, som ingingo i konstsamlingen i sin helhet.

Betecknande för tidens ringa affärsutveckling och företagsamhet är, att förmögna personer gerna nedlade ett ej ringa kapital i »dyrbarheter». Långt utöfver hvad äfven ett ganska högt uppdrifvet behof kräfde, sökte man förvärfva guld- och silfverföremål, liksom rena juvelerararbeten.

En specifikation af 1661 på furstinnans smycken visar oss nogsamt, hvilken rent af otrolig mängd dyrbara ting i denna art hon ägde: såsom diamantarmband, halskedjor och halsband, hattband, axelkedjor, alla rikt besatta med olika slags stenar och perlor, så ock ringar, örhängen, bröstsmycken af det finaste juvelerararbete, »konterfejbyssor» med guldinfattning och ädelstenar och med drottning Kristinas, konung Karl Gustafs eller grefvens och furstinnans konterfej i miniatyr o. s. v.

I inventariet af 1652 uppräknas alla större föremål af guld och silfver samt elfenben, sköldpadd, ebenholz, som funnos på Ekholmen eller i Stockholm. Och det var sannerligen en ej liten skattkammare!

En stor del hade inköpts i Leipzig och Nürnberg, men Hamburg var en under grefvens hela välmaktstid gynnad ort för dylika inköp. Härtill kom krigsbytenas skörd.

Hvad han sammanbragte af guldsmedsarbeten var naturligtvis af rätt växlande beskaffenhet. Mest representerad var hans samtids tyska guldsmedskonst, men äfven pjäser af franskt ursprung, ja, kostbart medeltida kyrksilfver sågos bland hans skatter. Dit hörde t. ex. den till Veckholms kyrka skänkta kalken af förgyldt silfver med rik ornering och ädelstensutsmyckning. Den skall stamma från Ryssland. Dess stil är byzantiniserande. Sannolikt går den tillbaka till 1200-talet.

Af inventariet framgår emellertid, att den tyska guldsmedskonsten var den mest gynnade. Ibland står ursprungsorten angifven. Beskrifningarna på de ofta mycket kuriöst komponerade föremålen låta ofta ana upphofvet. Att dock bland den oräkneliga skaran skickliga tyska guldsmeder, framför allt Nürnbergs och Augsburgs, söka angifva några i grefvens samling företrädda, hör till det omöjliga, där icke räkenskaperna tydligen nämna ett namn, eller man genom undersökning af någon pjäs, som hört till samlingen, kan vinna en namn- och tidsbestämning.

En nürnbergerguldsmed, med hvilken De la Gardie trädde i beröring, var HIERONIMUS HOPFER, efter all sannolikhet tillhörande den berömda i Augsburg och Nürnberg verksamma konstnärsfamiljen Hopfer.

Juvelerare och guldsmed i Hamburg var åter den ofta i handlingarne förekommande ETTMÜLLER, med hvilken äfven svenska hofvet hade förbindelser. Under vistelsen i Leipzig finna vi det grefliga paret göra uppköp bl. a. hos guldsmeden OPITZ. Men hvarken detta namn eller Ettmüller äro mig veterligen bekanta i guldsmedskonstens historia. Kanske fungerade de i många fall blott som mellanhänder.

Det kan här ej bli frågan om annat än ett ge en flyktig antydan om hvad som fanns.

Bland de borduppsatser i form af »fontäner» det grefliga huset ägde, nämnes t. ex. »en stor fontän, däruti är en vattenkonst, som på åtskilliga orter spritsar med förgylta kulor, bäckenet eller fatet är förgylt med 6 hvita drifna inlagda bleck, köpt 1652 af en hamburger-guldsmed». Dess vikt var 150 mark och 3 lod.

Af silfverhandkannor med tillhörande fat funnos 28 par, af enbart handfat 10. Låtom oss höra ett par beskrifningar på dylika föremål, som pläga omnämnas som bl. a. nyttjade vid festmåltider! Deras dekorativa uppgift var nog större. Bland

de många finna vi således »1 förgylt handfat, på randen med 4 sjöhundar i hvitt silfver, inuti med bleck, därpå en hop nymfer i drifvet arbete af hvitt silfver. Handkannan därtill är en vattenkonst med en förgylt kula, som står på tre delfiner, öfver kulan sitter Jupiter på en adler, därtill hörer en silfversprits af bleck, köpt 1651 af en hamburger guldsmed». Ett annat handfat var »förgylt med åtta hvita musslor på randen, inuti af drifvet silfver sitter Venus på sin vagn och drager Cupidonem på sin arm, vagnen drager 2 haffruar, är förärat af riksrådet Seved Båts fru 1651 som faddergåfva åt grefve Johan Casimir [1]. Handkannan därtill är förgylt, på sidorna äro 4 rader hvita musslor, äfvensom på locket en aflång förgylt knapp».

Det skulle bli tröttsamt att ingå på en detaljerad skildring af dessa kostbarheter. Där funnos vidare fem s. k. konfektträn af förgyldt silfver, en mängd konfektfat och skålar, silfverkannor och flaskor, kredenspokaler, horn, stora förgyllda dryckeskärl i form t. ex. af en örn, ett päron, en snäcka, en melon, en »globus terrestris» etc. Man kommer att tänka på resterna af Skoklostersilfret, på Grönsö nautiluspokal eller på Gustaf-Adolfspokalerna i Nationalmuseum. Kanske hade dock de De la Gardieska pokalerna ej fullt de sistnämndes mästerliga kvalitet. Därtill finner man ett stort antal silfverfat, tallrikar och allehanda bordssaker.

Äfven sågos pokaler af elfenben, t. ex. en med Actæon, eller af silfver och elfenben, t. ex. en pokal, hvars lock var af förgyldt silfver, »uppå hvilket 3 lejonhufvuden af hvitt silfver, på dessa står en bild af ben, som bär en knippe vindrufvor». Man vet, huru mycket tiden älskade elfenbenplastik, och hvilken förträfflig verkan nakna figurer göra i detta smidiga material. Mycket vanliga voro krucifix. Ett dylikt krucifix i grefvens samling tillskrifves ingen mindre än ALBREKT DÜRER. I Vängarns kyrka smyckades altaret 1688 af ett »Kristi konterfej af elfenben, foten af ebenholtz»[2]. Äro dessa kanske identiska? Uppgiften om Albrekt Dürer kan möjligen reduceras därhän, att bilden skurits efter en teckning af honom[3].

[1] Dog i späd ålder.

[2] Enl. Vängarns-inventariet af 1688 (Landsarkivet, Upsala).

[3] På altaret i Veckholms kyrka står ett krucifix med en i trä fint skuren Kristusbild, sannolikt en skänk af Magnus Gabriel.

Af elfenben voro ock några schatull och skrin, men de flesta dylika dock af sköldpadd eller ebenholz med inläggningar af silfver, elfenben eller »perlemutter».

Vi lämna emellertid dessa, liksom alla de glaskärl och alla de kostbarare möbler, inventariet upptager. Blott några ord till sist om grefvens »tapetzerier».

Man skulle vänta att finna en icke ringa samling af dessa för 1600-talets våningsinredning så viktiga föremål. Benämningen »tapetzeri» för en väfd tapet eller »gobelin» är synnerligen träffande och har i våra dagar också återupptagits af den främste kännaren på detta område i Sverge, d:r J. Böttiger.

Många voro likväl ej år 1652 De la Gardies tapetsviter. Han ägde en svit af 5 st. virkade tapeter med Ovidii fabler »med silke illuminerat», en på 8 med Jupiter och Juno »med broket silke illuminerat», en på 7 »med menskehufvud och landskap som de föregående» — den uppges vara »på resa åt Ösel»[1] — en på 8 med Jakobs historia (likaledes »åt Ösel»), en på 7 med stora blombuskar (dito), en på 6 med röda hjärtan i hörnen, en på 5 med blompottor på båda sidor, slutligen en gammal tapet från Prag.

Dessas värde voro nog rätt växlande. De kallas naturligtvis »turkiska tapeter», den vanliga, ehuru oriktiga beteckningen.

Äfven funnos en del »fransöske tapeter» samt »bordtapeter».

I jämförelse med hvad den kungliga husgerådskammaren ägde af dylika härligheter, var detta försvinnande litet.

Rummen i de grefliga slotten synas i stället ha klädts med gyllenläder och med blått, grönt eller rödt kläde. Särskildt af rödt kläde fanns stort förråd. Den röda färgen var ju tidens älsklingskulör. Konterfejen och schilderierna fingo naturligtvis äfven utgöra en väsentlig del af väggbeklädnaden. Man öfverflödade sällan så med klädet, att det sattes *under* taflorna, åtminstone icke de större.

En flyktig öfverblick af Magnus Gabriels konstskatter och dyrbarheter anno 1652 är det, hvad vi nu gifvit. Af det sagda torde samlingens genomsnittskaraktär tillräckligt framgå. Den verkade något brokig visserligen, men hyste i hvarje fall en mängd föremål af gediget slag och konstnärlig rang. Och det nämnda året står De la Gardie i början af sin bana. Med tiden kom samlingen därför äfven att växa. T. o. m. under de sista olycks-

[1] På Ösel innehade grefven, som bekant, slottet Arensberg.

åren sysselsätter han målare och skulptörer, men »dyrbarheterna» fingo då undan för undan vandra till guldsmeder och pantlänare — något under 1600-talets senare del rätt vanligt, då förmögenheten till ej ringa del hade nedlagts i guld- och silfverföremål. För många högadliga familjer bidrogo under reduktionsåren de räddade klenoderna till lifsuppehället.

Till frågan om De la Gardies konstföremål få vi alltså rikt tillfälle att senare återkomma.

Tillräckligt torde emellertid redan nu det ibland yttrade påståendet, att allt hvad De la Gardie ägde eller lät utföra i konstväg, saknade konstnärligt värde, vara vederlagdt.

EKOLSUND. Äfven det berömda Ekolsund, där det gustavianska hofvet lekte bort så många fagra sommardagar, är förknippadt med historien om de De la Gardieska slotten. Men det bildar blott en mycket kort episod i densamma.

År 1651 hade Clas Tott till Magnus Gabriel De la Gardie afstått Ekholmsund — så benämndes det i äldre tider — mot Räfsnäs och andra gårdar samt kontanta pengar. Godset var emellertid en gammal kungsgård, och bytet gillades af drottning Kristina under den formen, att det gafs furstinnan Maria Eufrosina.

Blott tre år därefter såldes det till Kungl. Maj:t, och Karl Gustaf återskänkte det till Tott [1].

Det var naturligtvis mycket litet som under dessa år hann åtgöras gården. Stenhuset repareras, men framför allt arbetas på trädgården, som med alla sina vattenkonster och dammar vardt en af de förnämsta i Sverge [2].

Som jag redan nämnt, fanns 1652 på Ekholmsund en samling holländska taflor. Öfver rustkammaren, som säkert hade tillhört Clas Tott, finnes ett samma år upprättadt inventarium.

Det dröjer länge, innan vi i de De la Gardieska handlingarna åter höra talas om godset. Det är först 1670. Men då hade märkliga förändringar där timat. Ehuru det för oss ligger utom det skede, som i detta kapitel skildras, torde några ord därom här lämpligen inryckas.

---

[1] Enligt en af De la Gardie själf uppsatt skrifvelse af år 1678 i Riksark.
[2] Jmfr skildringen i Lars Salvius »Beskrifning öfver Upland» 1741.

Det nämnda året hade Ekholmsund af fältmarskalken Tott förpantats till De la Gardie mot en summa af 40,000 rdr specie samt dessutom årligen vid Mikaeli 600 rdr, emedan gårdens räntor öfverstego öfverenskomna 8 %, på skulden. Under tre år, från det förpantningen skedde, ägde Tott ej att igenlösa gården. Rustkammaren och fatburen förbehöllos däremot honom. De la Gardie behöfde ej svara för den skada, som af vådeld uppkom, men måste »efter all görlighet gården konservera och plantagen befordra, att vid afträdandet de kunde jämngoda igen levereras». — — — — »Till den ändan skall trädgårdsmästaren och vattenkonstnären[1] behållas och af H. E. rikskansleren aflönas. Men hvad ånyo efter uppgjord desseins fullföljande byggas och som nu förfallet är och nödvändigen uppbyggas och repareras måste, sådant allt skall ske efter architekteuren Tessins anordning och med H. E. fältmarskalkens fullmäktiges vetskap och på H. E. fältmarskalkens egen bekostnad».

Som vi finna, hade då NIKODEMUS TESSIN D. Ä. begynt uppförandet af det nya slottet, som skulle bestå af två mot hvarandra ställda T-formiga byggnader, förbundna genom en med statynischer m. m. dekorerad mur. Denna anläggning vardt aldrig i sin helhet fullbordad[2]. Reduktionen trädde här, som på så många andra håll, obevekligt hindrande i vägen.

LECKÖ. I. Längst ut på Kållandsö i Vänern lysa, synliga vida omkring, Leckö hvita slottsmurar, bildande för seglaren ett gigantiskt sjömärke och för tusenden sommarlustfarare ett omtyckt mål.

För älskaren af svunna tider, för konst- och kulturhistorikern har det vördnadsvärda gamla slottet ej så litet att förtälja. Långt bort i dimhöljda medeltidsdagar, då det var mäktiga Skara-biskopars fäste, söka vi dess ursprung, och i nyare tid har dess historia fått sin glansfulla afslutning, när det som nationalbelöning gafs åt segraren vid Sikajocki, Karl Johan Adlercreutz. Men sedan 1820-talet har slottet stått öfvergifvet och sköfladt och blott nödtorftigt bevarats för att förvandlas till en ruin. Om och när det en gång skall vakna till en ny dag, en ny æra, vet ingen ännu.

[1] Johan Mattson och Mats Eriksson hette de.

[2] Jmfr de båda gravyrerna i »Suecia».

Efter fotografi af W. Lindhe.

Leckö slott.
Från sydost.

Från medeltiden och från Sverges stormaktstid är det likväl Leckö bjuder oss de intressantaste minnena. Slottsbyggnadens hela karaktär visar en i sitt slag egendomlig blandning af medeltid och barocktid. Om dess historiska tillkomst äro uppgifterna rätt divergerande, af det enkla skälet, att ingen gjort sig besvär att taga så noga reda på det verkliga förhållandet. Utan att ingå på en allt för detaljerad undersökning — skildringen af Leckö skulle då svälla ut till en hel bok — skall jag söka ange gången af utvecklingen.

Grundplanen af Leckö slott, både med dess förborgsgård och den egentliga slottsgården, härrör från medeltiden. Det ser ut, som om Skarabiskoparnes borg varit ett ingalunda föraktligt skydd i orostider. Öfver ingången till förborgen reste sig ett af gråsten byggdt, mäktigt rundt torn, som ännu i dag finnes där, ehuru med en helt annan afslutning än fordomdags. Denna »rundel» utgjorde säkert borgens kraftigaste värn. Öfver porten finner besökaren ett rum med en stor rund spisel. Här skulle de för anstormande fiender afsedda sjudande ämnena tillagas. Innanför järnporten ses ännu hålen för de stockar, med hvilka den kunde förblockas.

Emellertid kan tornet ej ha uppstått samtidigt med slottslängorna. Det måste vara äldre. Då det berättas, att biskop Brynolf Algotsson († 1317) här byggde ett »fast hus», ha vi säkert att sätta denna underrättelse i förbindelse med detta starka gråstenstorn och det eller de hus och skansar, med hvilka det torde varit förenadt och hvaraf rester då möjligen finnas i förborgslängorna. Vi möta en analog företeelse med Gripsholms förborg, där vi tydligt kunna konstatera lämningar af den borg Sten Sture d. ä. byggde. I gamla handlingar höra vi förborgen vid Leckö omtalas på 1620-talet[1]. Den är alltså ej helt och hållet ett verk af Magnus Gabriel De la Gardie, som det uppges. Här måste ha funnits äldre anläggningar, men huru dessa, så när som på gråstenstornet, gestaltat sig, känner jag icke.

Mot 1400-talets slut fullbordar sedan biskop Brynolf Gerlachsson († 1505) det egentliga slottet[2]. Det blir en oregelbunden fyrkant med längor, som säkert ej varit mer än två våningar höga och rest sig med branta tak och trappgaflar efter ti-

[1] Jmfr nedan.

[2] Tänkas kan, att någon ringa del förut fanns.

dens sed. Om denna anläggning varit förenad med torn, är ovisst. Rum, hvalf och bjälktak från detta slott finnas ännu i behåll, och i borggårdens nordöstra hörn sitter i muren en sten med biskop Brynolfs vapen och initialer.

Femtonhundratalet kom med förstörelse. År 1566 brändes slottet af danskarne, men lyckligtvis ej så grundligt, att det ej kort därpå kunde iståndsättas. År 1571 vardt Leckö Hogenschild Bielkes friherreskap. Han innehade detsamma ända till 1600, då han med bojor och senare med lifvet pliktade för sin tro på Sigismunds sak. Någon större förändring torde näppeligen träffat slottet under denna period. Att det var fullt beboeligt och efter tidens kraf väl försedt med inventarier, framgår bl. a. af en inventarieförteckning af år 1597[1].

Med 1600-talet inbryter emellertid en betydelsefull byggnadsepok. År 1615 hade Jakob De la Gardie såsom grefskap erhållit Leckö, sedan det förut från 1600 innehafts af hertig Johan af Östergötland. I Leckö byggnadshistoria har fältherrens namn hittills icke spelat någon större roll[2]. Hvad han vid slottet lät utföra, är dock knappast mindre märkligt än sonens så omtalade tillbyggnader och förändringar.

I Leckö räkenskaper af år 1619 möter oss följande underrättelse, som onekligen är af en viss betydelse: »Hafver mäster Hans byggmästare och fem murmästare bekommit för sitt arbete de sig företagit hafva, nämligen att uppmura en tillsättning af några våningar in på slottet, däruppå mäster Hans kvittens af den 16 juli 1620 — 52 daler».

Detta anger naturligtvis en högst betydande tillbyggnad, om ock med uttrycket »några våningar» ej bör förstås våningar, räknade på höjden. Säkerligen tillväxte hvarje flygel endast en våning. Vi torde ej bedraga oss, om vi anse att slottets tredje våning (om bottenvåningen medräknas), d. v. s. dess hufvudvåning med dess salar och boningsrum stammar från ett så tidigt datum som 1619. För Magnus Gabriels räkning skulle alltså endast återstå den fjärde våningen. Äfven slottets fyra hörntorn torde i väsentlig mån vara dennes verk, om ock en början skett genom fadern.

[1] Jmfr F. Ödberg, Anteckningar om riksrådet Hogenskild Bielkes friherreskap Leckö (1571--1599). Skara 1892.

[2] »Af Jakob De la Gardie sattes slottet i stånd», är den brukliga frasen.

År 1619 omtalas äfven en mäster GILLIUS stenhuggare vara sysselsatt med trappstenar, en portal m. m.

Arbetet på de nya våningarna fortsättes af byggmästaren JAKOB PEFVERLINK, biträdd af fyra murmästare. De omnämnas från och med 1622 och tagas äfven för andra ändamål i anspråk. Fönster i stora salen, förmodligen den sedan »riddarsalen» benämda, insättas. Mäster Gillius arbetar träget med dörr- och fönsteromramningar, spiselhällar o. s. v. Följande år arbeta Pefverlink och de fyra murmästarne »på muren» och utkvittera utom naturaförmåner den förre 187 daler km., de senare tillsammans 117 daler. Hvad kan då menas med »muren»? Sannolikt en af slottets väggmurar, däremot troligen ej någon skansmur. År 1625 förfärdiga trenne svarfvare 540 pelare att uppsättas kring förborgen och andra gårdar.

I slottets salar och kamrar målar mäster Gulich, medan Lasse glasmästare i Lidköping sätter in nya fönster och lagar gamla.

Byggnadsarbetet fortgår äfven de närmast följande åren. Så möter oss i 1628 års räkenskaper underrättelsen, att JÖNS BYGGMÄSTARE »för ett torn med tvenne bukar han rest hafver på Leckö hus öfver en rundel» därför den 9 okt. erhåller 30 d. km. Till tornet gör Hindrik kopparslagare i Lidköping en flagga. Den »rundel», det här är fråga om, är naturligtvis det stora porttornet, som nu fick en ny afslutning. Af beskrifningen att döma vardt denna försedd med tvenne utsvängningar, eller erhöll den svängda knopprofil, som t. ex. utmärkte de samtida tornen på Uppsala domkyrka. Trenne murmästare äro dessutom sysselsatta »på huset under takresningen och på ett torn samt i trappor och kamrar». Om med detta torn menas det nyssnämda eller ett annat, är ej tydligt uttryckt.

Kort därefter höra vi ånyo talas om Jakob Pefverlink och hans verk. Han gör 1630 ett karnap utanför muren och får därför i nov. 38 d. km. Därvid biträdes han af en snickare, mäster Hans, ej minst vid »karnappets torn och dess panelning inuti.» Sannolikt menas med detta karnap den ännu i dag å östra sidan befintliga utbyggnaden, i hvilken furstinnans bönrum var beläget.

Redan af dessa underrättelser framgår emellertid, att slottet under Jakob De la Gardies tid undergick en genomgripande

förändring. Längorna växte i höjden minst en våning, och en hel svit af nya salar och rum uppstodo. Förborgen omordnades, det stora rundtornet restaurerades och fick en ny spira. Möjligen begyntes något af de andra tornen. Man måste vidare antaga, att en del rena försvarsåtgärder vidtogos, ty slottet omtalas som äfven på 1500-talet befästadt och låg alltför nära gränsen, för att ej fiendtliga påhälsningar kunde befaras.

Vi finna också, att krigsbullret under åren 1644 och 1645 hotande nalkas den gamla biskopsborgen på Kållandsö. Danskarne belägra och storma Vänersborg, intaga Dalsland och norrmännen infalla i Värmland. Från Leckö levereras till de stridande fronterna ammunition, tillverkad vid slottet. Äfven sändas kanoner, sexpundiga eller trepundiga »skiöt», till Vänersborgs försvar »för elfgränsens förvaring» och till trupperna i Värmland. —

Efter fältherrens död öfvergick grefskapet till sonen Magnus Gabriel. För det stolta Leckö begynner nu ett nytt skede. Man har vant sig att anse slottet i hufvudsak härröra från Magnus Gabriels tid, visserligen med användande af från medeltiden stammande delar [1].

Härom kunna vi nu med större säkerhet yttra oss. Sextonhundratalets stora om- och tillbyggnader äro icke uteslutande dennes verk.

Sonen endast fortsatte hvad fadern begynt. Märkligt nog röra de första underrättelserna från denna tid omfattande dekoreringsarbeten. Däraf synes framgå, att de nya våningarna dels icke voro fullständigt inredda, dels att den dekorering, som fanns, syntes allt för anspråkslös.

Ledaren af de nya arbetena var »konsterike konterfejaren och bildhuggaren» JOHAN WERNER, en tilltagsen och begåfvad konsthandtverkare af svensk härkomst. Han är under flera år verksam vid Leckö, äfven någon tid i Stockholm. Slutligen omtalas han hafva varit Per Brahes »hofmålare» på Visingsborg.

[1] Prof. E. JACOBSON säger i en uppsats om Leckö i *Teknisk tidskrift* 1896 (1:sta häftet): »Hufvuddelen af slottet uppges vara till sin stomme uppförd på 1300-talet, men skall vid den stora om- och tillbyggnaden under 1600-talets senare del undergått högst betydliga förändringar.»

Leckö slott.
Enl. Dahlbergs »Suecia».

Efter fotografi af W. Lindhe.

Leckö från söder med det stora porttornet.

Låtom oss höra hvad det ännu bevarade kontraktet — det är dateradt den 9 sept. 1654 — har att förtälja om Werners åliggande på Leckö slott [1].

I stora salen (d. v. s. riddarsalen) skall han »under taket anbringa så många landskap som behöfves i olja på lärft» — dessa ersattes längre fram af trofégrupper — »i rundlarne under samma tak (anbringa) uthuggna änglar i trä, målade och sirade guld och oljefärger, listverket i salen svartbrunt stoffera och fernissa samt måla emblamata under taket på muren med vattenfärger», likaså »comportementer och gardiner under konterfejen på muren i vattenfärger». Konterfejen i salen skulle bli 29 st. »lebensgross på lärft».

Då denna dekorering i alla detaljer ej stämmer med den nuvarande, som likväl måste förskrifva sig från ungefär samma tid, så synes det, som om salen, kanske ett tiotal år efteråt, blifvit ommålad. De lustiga små änglabilder, som i salen ses nedhänga från taket och som sväfva omkring med kronor, svärd, segerkransar, fanor etc. i sina händer, äro däremot otvifvelaktigt de ofvan omtalade. Om den återstående dekoreringen i denna sal liksom i andra rum skall dock senare i ett sammanhang yttras några ord.

Men vi fortsätta att höra hvad kontraktet berättar. I lusthuset skulle konstnären uthugga fem stycken beläten, framställande »de fyra årsens tider och den gamla Atlas med dess kula i händerna». De skulle huggas i lindträ och stofferas med oljefärger. För slottskyrkan ålades han att utföra 16 apostlabilder samt ett Kristi beläte, målade i oljefärg så, att de fingo utseende af alabaster, vidare »fjorton taflor, fyra alnar höga och tre alnar breda, utur Bibeln, halfparten af det gamla och halfparten af det nya testamentet». Dessutom skulle han måla fem andra taflor, af måtten att döma afsedda för stora salar. De skulle nämligen bli 10 alnar långa och 5 alnar höga samt återge: »Konung David, enkans son i Nain, Lazarus och Methusalem». Vidare fordrades ännu af honom »yttersta domen», »publikanen och fariseen» (4 alnar lång och tre alnar bred), »fåfängligheten» af lika storlek (att kopieras efter en tafla från Stockholm) samt slutligen en ej närmare namngifven bild. Det var alltså icke

[1] Lunds bibl.

litet. För allt detta lofvades Werner 900 rdr att betalas i poster till hans och hans arbetsfolks uppehälle.

År 1654 fanns alltså, eller var åtminstone på väg att uppföras, en slottskyrka. Gå vi in i den nuvarande kyrkan i förborgens nordöstra hörn, finna vi där mellan fönstren stora, ej alltför mästerliga målningar med bibliska motiv samt i nischer uppställda apostlafigurer i träskulptur. Både taflorna och träbilderna äro illa medfarna. Den beryktade tidens tand har i de förra rifvit stora luckor och huggit så fast i de senare, att stora sprickor och remnor uppstått. Det är emellertid tydligt, att dessa bilder måste vara mäster Werners verk. De utfördes vidare för »slottskyrkan», säges det. Fanns då förut någon annan kyrka i slottet, för hvilken de voro afsedda? Sannolikt ej. Måtten på taflorna synas hänvisa på, att de voro beräknade efter fönsterafstånden i det kapell, hvars dekorativa inredning till större delen tillkom genom Magnus Gabriel De la Gardie. Man kan visserligen sätta i fråga, huruvida kyrkan ej går tillbaka till grefve Jakobs tid, men enligt samtida uppgifter var det Magnus Gabriel, som »byggde kyrka opp vid Leckö slott och hamn».

Bland andra på Leckö vid denna tid sysselsatta konsthandtverkare nämnes äfven en bildskärare vid namn HANS SCHWARTZ. Hans specialitet synes dock varit altaruppsatser. Enligt ett kontrakt af den 28 aug. 1654 skall han för ett lusthus utföra himlens sju planeter samt vidare ett altare för Otterstads kyrka. Endast om Saturni beläte finnes närmare bestämmelser. Om de öfriga sex skulle senare ackorderas. Saturnus skulle bli 3 alnar lång och betalas med 15 rdr. Altarets pris var 50 rdr.

Vid 1650-talets midt råder emellertid vid Leckö ej blott ett ifrigt dekorationsarbete, utan äfven ett energiskt byggande.

Det är *förborgen*, som nu med användande af äldre hus erhåller sina likformiga längor och blir, kan man säga, ett litet mindre slott med sin gård och sina torn vid sidan af det större.

I 1655 års räkenskaper uppges det, att »till murningen af fundamenten på förborgningen är åtgånget 45,000 murtegel och 935 lass gråsten», allt beräknadt till 679 daler och 12 öre. Bjälkar, sparrar, stångjärn, kalk, tjära och spån gingo till 314 daler sm. Arbetet fortsättes de följande åren, och byggnads-

arbetet i sin helhet vid Leckö utfyller äfven det nästa årtiondet. Den ledande byggmästaren är nu FRANS STIEMER[1] och bland murmästarne omtalas ARVID MURMÄSTARE, BENGT STENHUGGARE, HANS STENHUGGARE och deras gesäller.

Förborgen fick det utseende gravyren i »Suecia» visar. Den afslutades med ett platt tak, bildande altaner, omgifna af träbarriärer. Till altanerna funnos utgångar från hufvudbyggnaden. Nu mer har taket vanlig form. Våningarnas antal härstädes äro tre med små, låga rum, som voro afsedda för betjäningen och handtverkarne. Hufvudingången till förborggården för genom det förut omnämnda rundtornet. Framsidan flankeras för öfrigt af tvä från Magnus Gabriels tid stammande åttkantiga torn med nobla spiror. Nederdelen af dessa torn är liksom förborgens bottenvåning af gråsten. —

Detta årtionde vistades grefven och hans gemål föga på Leckö. Endast korta besök gjordes såsom under året 1654, då De la Gardie var i onåd och förvisad från hofvet på grund af en intrig- och skvallerhistoria, i hvilken han synes ha spelat en föga glänsande roll. På grund häraf förlorade han äfven, som bekant, sin ställning som riksskattmästare. Han uppehåller sig under föråret dels på Höjentorp, dels, fast mindre, på Leckö, medan furstinnan och barnen åter vistas vid Ekholmen. Snart inträffade dock regeringsskiftet, och De la Gardies sol höjde sig ånyo.

Leckö slott tycks dessa år varit jämförelsevis torftigt möbleradt. Om de taflor, som där funnos, är knappt värdt att tala. Man bestod sig i matsalen med 10 st. »kökstaflor» samt fyra målningar (ett landskap, en Diana, en Cupido, en papegoja) af en vid »stora huset», Drottningholm och Jakobsdal mycket anlitad konsthandtverkare vid namn CARLINUS. Riddarsalen ståtade med Hans excellens' samt 23 officerares konterfej, förmaket med drottning Elisabeths af England o. a. I Hans excellens' kammare fanns en tafla »om Holofernes» och i konungens kammare sutto kejsar Mattias gemål, drottningen af Danmark samt en del bayerska fursteporträtt etc. Öfver hufvud taget är det ännu endast medelmåttiga »schilderier», som smycka slottssalarnes väggar.

[1] Med 1600-talets inkonsekvens i afseende på namns stafvande kallas han ibland Frans Timber.

De nu nämnda stå jämte annat upptagna i »Inventariet på de saker Hennes furstliga nåde kvarlämnade på Leckö i sept. 1654»[1]. Hvad som från grefve Jakobs tid lämnats kvar af möbler och konstföremål var med kännedom om den enkelhet, i hvilken denne lefde, säkerligen rätt obetydligt.

Förhållandet skulle dock snart ändras. Äfven på Leckö hopas möbler och konstföremål, liksom på andra De la Gardieska slott. Under det följande årtiondet bringas ock den arkitektoniska restaureringen till fullbordan; och slottet får, som vi skola se, då det skick, i hvilket det gått till eftervärlden.

VARNHEMS KLOSTERKYRKAS RESTAURERING.

I[2]. Varnhems klosterkyrka är det förnämsta monument som cistercienserorden efterlämnat i Svergie. Denna orden har för landets kyrkliga medeltidsarkitektur spelat den största roll, ja, varit en häfstång, kan man säga, för dess tekniska och konstnärliga höjande.

Före midten af 1100-talet finna vi cistercienserna i Svergie, och en rad af större och mindre klosteranläggningar uppstå. Här må blott nämnas Alvastra, Nydala, Vreta, Roma på Gotland. Varnhem tillhör nog ej de tidigare. Grundlagdt torde det blifvit 1150 eller kort efter, men kyrkan, sådan vi nu se den, är af senare datum. En vådeld säges drabbat densamma 1234. Sannolikt är det från tiden närmast efter detta år den nuvarande kyrkan stammar, och dess invigning har väl då skett mot 1200-talets slut. Efter reformationen fick den förfalla och vardt sedan jämte klosterbyggnaderna af danskarne bränd och plundrad 1567. En nödtorftig återställelse skedde under Johan III:s regering.

Inom cistercienserorden härskade, som bekant, vissa bestämda byggnadsgrundsatser. Föreskrifterna voro hufvudsakligen negativa och riktade sig mot användandet af kryptor, torn,

---

[1] Riksarkivet.

[2] Jmfr förf:s artikel i Kyrkohistorisk årsskrift 1904: »Magnus Gabriel De la Gardie och Varnhems klosterkyrka», ur hvilken det mesta rör. Varnhem är hämtadt.

triforier och gallerier, väggmålningar, glasmålerier och öfverhufvudtaget en rikare dekorering. Under loppet af ordens tillvaro kom man dock efter hand att ej för strängt hålla på dessa regler. I konstruktivt hänseende karaktäriseras ordens kyrkor bl. a. af sträfpelare i det yttre, dock utan förening med sträfbågar.

Märklig är ock i dessa kyrkor korets bildning, för hvilket efter hvartannat olika system uppstodo. Det femte och sista — halfrundt kor med omgång och radierande kapell — är i Varnhem representeradt[1].

Varnhems kyrkan är byggd af kalksten, men är på grund af blockens ojämnhet öfverdragen med murputs, är vidare treskeppig med tvärskepp. Koret, som är uppdraget till midtskeppets höjd, har, som nämndes, omgång med kapell. Vid västra sidan af norra och södra korsarmen finnas tvenne ej ursprungliga utbyggnader, den ena sakristia, den andra upptages af Magnus Gabriel De la Gardies grafhvalf.

Det yttre får sin karaktär af skillnaden mellan midtskeppet och de lägre sidoskeppen, de kraftiga sträfpelarne, som fortsättas i sträfmurar upp mot midtskeppets öfvermur, samt korbildningen med de mycket låga kapellen mellan sträfpelare. Öfver koromgången äro anbragta trenne utbyggnader åt öster, åt norr och söder, alla med gafveltak. Ett fyrkantigt trätorn med hög barockspira höjer sig öfver korsmidten. Det har tillkommit vid den De la Gardieska restaureringen. Ursprungligen satt där, som vid cistercienserkyrkorna var vanligt, någon mindre s. k. takryttare. I väster stå tvenne fyrkantiga trapptorn med spiror från barocktiden.

I kyrkans inre lyfta sig öfver midtskeppet fyra solida kvadratiska af hvalfstrålar diagonalt fördelade korshvalf, medan hvarje sidoskepp får dubbelt så många. Sexton kalkstenspelare fördela skeppen. De hvilka mottaga midtskeppshvalfvens bågar, de s. k. hvalfpelarne, ha upptill utsprång med å kragstenar hvilande små halfkolonner, konsolkolonner, som de kallas, en typisk cisterciensisk anordning. Arkadbågarna äro rundbågiga, men gördelbågarna lindrigt spetsbågiga. På korets omgifningsmur stå åttkantiga små pelare, omväxlande med kolon-

[1] Systemet har blifvit kalladt *Clairvaux III* efter detta klosters tredje ombyggnad.

ner med rika bladkapitäl. — Den medeltida ornamentala skulpturen är sparsam, inskränkande sig till konsoler och kapitäl, den norra och västra portalen med deras omgifvande kolonner samt det stora rosettfönstret å norra tvärskeppsarmen. De öfver västportalen sammanställda trenne fönstren, det mellersta högre än de öfriga, äro, äfven de, för stilen betecknande.

Den andra af de på stentaflor anbragta inskrifterna å ömse sidor om västra portalen är af följande lydelse: »År 1668 begyntes åter kyrkan att byggas och repareras, som skedde under den stormäktigaste herres och konungs konung Carl XI:s regering och igenom den högvälborne herre Magnus Gabriel De la Gardie, Sveriges Rikes rådrike kansler så ock lagman öfver Västergötland och Dal, grefve till Leckö och Arensberg, friherre till Ekholmen, herre till Hapsal och Magnushof, Höjentorp, Vängarn etc. etc. och dess högtälskelige gemål, den durchläuchtigaste furstinna, boren pfalzgrefvinna till Rhein i Bayern etc. hafva till största delen genom egen sorg och kostnad henne låtit fullkomligen och mångenstädes af grunden reparera efter det skick och anseende, som hon i förra dagar haft hafver, begåfvat ock kyrkan med torn, sägarverk, så ock med fönster och allt innandöme i altare, predikstol, orger, stolar och till alla ornamenter, som det nu finnes, alltså blef denna kyrkobyggnad åter alldeles fullkomnad 1671. Hvarföre ock ehvem det är, som detta läser, så önska af ett kristligt och dygdigt sinnelag, att Gud ville låta detta uppbyggda heliga tempel vara dig ett behageligt rum, där dess namns ära må bo till värdenes ända, beskydda det för all olycka och vedergälla med all andlig och timlig välsignelse så Sveriges konungar som alla dem af deras efterkommande» o. s. v.

I allmänna drag har väl denna inskrift sin riktighet. Men tidrymden för den verkställda restaureringen är upptagen till blott tre år: 1668—1671, hvilket bevisligen är oriktigt. En invigning ägde visserligen rum 1673, då kyrkan förklarades som pastoratets moderkyrka — förut hade Äggby kyrka varit detta — dock var därmed ej arbetet å templet fullt slutadt. Och vilja vi söka tidpunkten, då den af De la Gardie åvägabragta

återställelsen började, få vi gå tillbaka till åren 1653—54. Bland de i Lunds bibliotek förvarade räkenskaperna för Magnus Gabriel De la Gardies egendomar, räkenskaper, som naturligtvis ej på långt när äro fullständiga, påträffa vi nämligen *Varnhems klosters byggnadsräkning för 1654*.

Nu har visserligen denna byggnadsräkning af de kommissionärer, som 1662 granskade de af fogden Sven Hök förda räkenskaperna för Höjentorp, till hvilka nämnda räkning blifvit förd, åtskilligt kalfatrats. Här och hvar står anmärkt: »Fattas kvittens och order». Hvad som till byggnadsarbetet var anslaget, är dock riktigt upptaget. Anmärkningarna gälla, huru medlen användts, och Sven Hök anklagas bl. a. för att för flere år innehållit anslagen till klosterbyggnaden, hvilket orsakat oreda och dröjsmål i arbetets gång, och skadat grefvens kredit [1].

Om ock därför den gode Höks räkningar må tagas något försiktigt, kunna vi dock ur dem finna, huru arbetet bedrefs vid Varnhem.

De medel, som till detta hade anvisats, voro *1654:* grefvens enskilta sakören, häradshöfdingeräntan, kröningshjälpen, bidrag af städerna Mariestad, Lidköping, Skara, Falköping, Sköfde och Hjo. Kröningshjälpens bidrag till klostret var 1654 de i Västergötland från 1647 upptagna medlen, och uppgingo dessa till 647 d. sm. Städernas bidrag var 230 d. sm. Från grefvens sida kommo omkr. 2000 d. sm.

Arbetsstyrkan var ej liten. »Den 2:dra juni 1654», läsa vi, »ankommo till klosterkyrkan att arbeta 20 st. soldater och 2 underofficerare, och fingo hvar om dagen 16 öre km., underofficerarne 1 d. sm. hvar. Sedan ankommo 12 soldater och arbetade med de 20 i 4 $^1/_2$ vecka intill den 24 juli». Men utom dessa finna vi för restaureringsarbetet kvalificerade handtverkare såsom mäster Hans stenhuggare, Bengt stenhuggare [2], Erik Hansson stenhuggare, Arvid murmästare, Håkan Andersson kalkbrännare, Håkan Pederson smed. Hans stenhuggare har 1 d. sm. om dagen, murmästaren lika mycket, de öfriga stenhuggarne få för 14 dagar 24 d., kalkbrännaren har 3 d. i veckan.

[1] Hök blef 1662 satt i fängsligt förvar på Leckö och hans egendom honom ifråntagen.

[2] De båda, som senare arbeta vid Leckö.

Pastor John i Vedberga mottager och redovisar för inkommande byggnadsmaterial. Att här uppteckna allt detta blefve väl vidlyftigt. Tegel samt sandsten och kalksten tyckas funnits på platsen. Gifvetvis fingo de rester af klosterbyggnader, som funnos, lämna sin tribut till kyrkan. Äfven har möjligen en part tegel m. m. förut ditfraktats. Kalk bränner Håkan Andersson med tillhjälp af två soldater.

Nu resas ställningar kring de ramponerade murarne. Härtill åtgå 27 spiror. Af stockar kördes till Varnhem ej mindre än 238[1]. Af det 1 skeppund stångjärn som sändes till klostret, — smider Håkan smed 3 st. kofötter, 6 kalkslagsjärn, 44 ställningshakar, böglar att bära med o. d.

Här pågår alltså en rasering af tillhörande byggnadsrester och ett grundligt återupphjälpande af kyrkans murar, hvalf och takresning. Dessa torde också befunnit sig i ett synnerligen raseradt skick. Får man tro en inskrift å västra fasaden, skulle en stor del af själfva kyrkohvalfvet, halfva södra sidan af vägg-garne och alla konungakoren »varit nedfallna». En undersökning ger äfven vid handen, att någon öfverdrift ej ligger i denna underrättelse.

Huru långt man nu hann det nämnda året, kan jag ej angifva. Arbetet fortsattes sedan några år, ehuru med väsentligt reducerad arbetsstyrka, till sist tyckes det alldeles upphört. I Höjentorps räkenskaper förekommer då och då någon underrättelse om byggnadsarbetet vid Varnhem[2]. Under Sven Höks förvaltning drefs det naturligtvis ytterligt långsamt, tack vare hans innehållande af penningmedlen. På platsen vistades då tidtals Arvid murmästare, »murmästaren vid Varnhem», som han kallas.

När kyrkan åter, år 1668, blir föremål för en energisk restaurering, sker det under lyckligare auspicier, i det verket då når sin afslutning. Men detta första kraftiga ingripande synes praktiskt taget varit af större betydelse, enär det vördnadsvärda monumentet därigenom räddades från hotande undergång.

[1] Af detta material åtgick ej allt till kyrkan. En del utlåntes, en del »togs olofvandes». »Sven i Fiskargården tagit olånt, mest om nattetid», heter det ibland.

[2] Varnhems kloster kallas i dem oftast »Värnamo kloster».

III.

Med Karl X:s förtidiga bortgång begynner ett nytt skede i Magnus Gabriel De la Gardies lif, det skede, inom hvilket hans egentliga verksamhet som statsman faller. Han blir förmyndarstyrelsens och Sveriges rikskansler och bibehåller äfven efter Karl XI:s myndigförklarande sin ställning, tills slutligen den gamla styrelsens politik och svåra försyndelser i rikshushållningen till den grad underminerat marken, att hans fall vardt en logisk nödvändighet. 1660—1680

De la Gardie bar icke ensam skulden till olyckorna. Orättvisan har till enorma proportioner blåst upp hans fel i detta fall. Men på en dylik plats han stod, är luften alltid frostkall, och kritikens vindar skarpare och hårdare än annorstädes. Det känna vi mer än väl af våra dagars politiska lif, huru den ärligaste man på en sådan post lätt kan dömas som skurk och förrädare. De la Gardie ansåg de mot honom utslungade beskyllningarna så många och så svåra, att han, som bekant, författade ett utförligt självförsvar, »Vindiciæ veritatis».

Det torde emellertid ej kunna bestridas, att han saknat egentlig statsmannabegåfning. Han gick aldrig med hela sin själ upp i detta otacksamma värf, som den döende krigarkonungen pålagt honom. Hans vilja må ha varit aldrig så god, mångahanda andra intressen täflade framgångsrikt med det som borde varit det första och sista, statsmannaintresset, omsorgen om statens välfärd, i ren politisk mening.

För honom funnos emellertid äfven andra sätt att befordra statens välfärd, medel som hans belackare förbigått med tystnad eller blott flyktigt vidrört.

På den storartade konstverksamhet, den konstflit som genom hans mäcenatskap uppstod, ha vi redan varit i tillfälle se flera prof.

Äfven sin ställning som rikskansler, liksom sin egenskap af Uppsala akademis kansler har De la Gardie verksamt användt för höjandet af landets andliga odling. Med ifver greps han af det nyvaknade intresset för Nordens forntid. Han anskaffar

understöd och resestipendium åt isländaren Rugman, verkar för utgifvandet af de isländska sagorna, inrättar 1666 antikvitetskollegiet med Loccenius, Schefferus, Verelius och Hadorph som ledamöter, låter utfärda bestämmelser rörande fornlämningars skydd, skänker sitt mäktiga stöd åt *Olof Rudbeck*, som i motsats mot så många andra till hans död förblir hans trogne och tacksamme vän, och äfven Sparfvenfelt, Tungel, Peringsköld med flere andra af tidens forskare sågo i honom en välvillig gynnare af sina mer eller mindre vidtgående företag.

De la Gardie har äfven ifrat för bevarandet i bild af allt det märkliga så väl af fornminnen som af monumentala byggnadsverk som fanns i landet och har härtill gifvit sin uppmuntran dels åt *Elias Brenner*, som fick åtfölja konungen på hans eriksgata för att uppsöka och afteckna samt sprida upplysning om forntidslämningar af olika slag, dels åt *Erik Dahlberg*, som 1661 på De la Gardies rekommendation fick privilegium på »Suecia Antiqua et Hodierna», hvilket verk särskildt för kännedomen om samtidens byggnadskonst ju är af oskattbart värde.

I Uppsala universitets ärenden fick han tillfälle att oupphörligt ingripa. I striderna de lärde männen emellan, fejder, som urartade till personliga förföljelser och odiösa processer, står han stadigt på Olof Rudbecks sida. Det kan nog hända, att Rudbeck icke alltid hade rätt, men det skydd kanslern skänkte honom, beredde denne en rörelse- och handlingsfrihet, som dock i det *hela* lände till universitetets bästa. Mellan kanslern och Rudbeck fördes en liflig brefvexling, som för kännedomen om tidens universitetsförhållanden och Rudbecks person är af det största intresse[1]. I akademiens räkenskaper och förvaltning bragtes reda. Mycket trassel hade nämligen åstadkommits af oärliga räntmästare. Kraftiga försök gjordes att införa en bättre disciplinär anda bland studenterna, isynnerhet de adliga, men det lyckades ej utan stora svårigheter, och ofta drog akademien i dessa strider det kortaste strået. Man var nämligen rädd att genom för starka åtgärder stöta de unga adliga herrarnes föräldrar(!). Så låt det på den tiden.

[1] Se de af Cl. Annerstedt utgifna med en förträfflig historisk inledning försedda »Bref från Olof Rudbeck d. ä.» etc., i några rektorsprogram vid Uppsala universitet (1895—1905).

Om allt det, som upptog Rudbecks intresse, finna vi honom rådgöra med sin kansler, om de anatomiska öfningarna, om den nya botaniska trädgården, om sitt stora botaniska verk, om »Atlantica'n», om det akademiska tryckeriet (en ständig förtretskälla), om »kommunitetet» (en universitetets spisning för stipendiater), om akademiens byggnader o. s. v. Rudbeck var mycket intresserad af att bygga och var själf en kunnig arkitekt. Han uppges som sådan ha biträdt De la Gardie, men något minne däraf känner jag ej. Om hans byggnadskonst vittnar emellertid ännu i dag t. ex. det efter hans ritningar byggda huset på Kvarnholmen i Fyrisån samt kupoltornet — hans »Theatrum Anatomicum» — på Gustavianum. Denna senare byggnad, det märkligaste af universitetets äldre hus, uppfördes genom Gustaf II Adolfs försorg och fick i början namnet »Nya akademien». Den ombyggdes emellertid två gånger, dels 1662, då kupoltornet tillkom, dels 1687—1691, då den förhöjdes och fick sin nuvarande karaktär. Orsaken till den senare i afseende på rumsdispositionen rätt genomgripande ombyggnaden var, att biblioteket, som förvarades i ett närbeläget, väster om domkyrkan liggande hus (numer nerrifvet), skulle ditflyttas. Den gamla lokalen var trång och otjänlig, och universitetet hade därtill nyligen fått mottaga en storartad gåfva, nämligen Magnus Gabriel De la Gardies, de dyrbaraste skatter hysande boksamling. Det må blott nämnas, att till denna har hört Ulfilas' bibel, »Codex argenteus»[1], liksom en mängd andra oskattbara handskrifter och värdefullt inkunabeltryck.

Gustavianum, som dittills inrymt lokaler för drätselkammaren och »kommunitetet», föreläsningssalar samt konsistoriets samlingssal, kom efter förändringen endast att hysa föreläsningssalar och boksalar[2]. Förslag till en alldeles ny biblioteksbygg-

[1] Dess silfverband har De la Gardie bekostat. Bibeln togs vid eröfringen af Prag. Förmodligen genom någon af de lärde, som uppehöllo sig vid Kristinas hof, kom den till utlandet, men återköptes af De la Gardie i Holland för 2,000 gyllen, som det uppges. Den kom tidigare till akademien än det De la Gardieska biblioteket i öfrigt.

[2] Konsistoriets sessioner förlades då (från 1687) till gamla biblioteksbyggnaden, som däraf fick namnet »Consistoriehuset», senare »Gamla Consistoriehuset» och förblefvo där till 1749. De flyttades *icke*, som det uppgifvits, till den söder om domkyrkan belägna »Karolinska akademien». Perioden 1749—

nad hade emellertid varit före enligt ett bref från Rudbeck till kanslern af den 25 mars 1685, en byggnad, som skulle blifvit 69 alnar lång och 17 alnar hög samt enligt beräkning gått till en kostnad af omkr. 11,600 daler s. m.

Det brukar uppgifvas, att Karl XI till Uppsala universitet skänkte den aflidne riksdrotsens reducerade bibliotek. Konungens roll härvidlag var likväl nog mer testamentsexekutorns. I sitt arbete om »Upsala universitets biblioteks historia»[1] yttrar sig Annerstedt på följande sätt i frågan: »Vare sig konung Karl XI önskade respektera denna kanslerens afsikt, om hvilken han från konsistoriet fått ett slags påminnelse, eller han själf af eget intresse för universitetet kommit redan förut på samma tanke, visst är, att han efter drotsens död förärade dennes bibliotek genom bref af den 18 okt. 1686 till universitetet, till hvilket det flyttades under samma och följande år».

Drotsens afsikt hade dock för länge sedan tagit sig uttryck i handling. Redan den 27 juli 1681 anmäles i konsistoriet, att kanslern donerat sitt bibliotek, och att det skulle sändas, när rum inredts ofvanpå större gustavianska auditoriet. Och 1685 bekräftas donationen, hvarvid De la Gardie begär, att boksamlingen skall uppställas separat för sig.

I den tablå, slutligen, som finnes uppgjord öfver grefvens skulder och tillgångar, upprättad under dödsåret och förvarad i biblioteket i Uppsala (i andra exemplar sannolikt på andra håll) nämnes bland alla på olika håll befintliga inventarier icke med ett ord om bibliotek. Som redan bortgifvet, kunde det ju ej som en tillgång upptagas. Och huru kunde man ha reducerat donerad enskild lösegendom? Har Karl XI därpå haft en tanke, har dock insikten om rätten härvidlag blifvit gällande, och den möjligen i mät tagna boksamlingen öfverlåtits åt dess rätte ägare — Uppsala akademi.

1755 höllos de i tredje våningen i Nosocomium d. v. s. Akademiska sjukhuset, nu mer Värmlands nations byggnad. År 1755 öppnade, som bekant, den Hårlemanska universitetsbyggnaden vid S:t Eriks torg sina rokokodekorerade portar. Jmfr förf:s skrift »Svenska målade porträtt i Upsala universitets samlingar», Upsala 1903, sid. 4.

[1] Cl. Annerstedt, »Upsala universitets biblioteks historia intill 1702». Stockholm 1894.

När samlingen anländt till Uppsala, fick den sin plats i norra salen i Gustavianums öfversta våning. Med densamma följde äfven ett flertal målade porträtt. Dessa skola vi senare i ett annat sammanhang betrakta.

Framhållandet af De la Gardies förtjänster på det nu berörda området har endast antydningsvis kunnat ske Den roll han spelat i den svenska lärdomshistorien är emellertid alltför betydande för att i denna framställning icke alldeles glömmas bort, och den förtjänade helt visst att göras till föremål för en sakligare och mera uttömmande skildring. —

Under de båda årtionden hans kanslerstid omfattar, fullföljer De la Gardie naturligtvis den under den föregående perioden begynta byggnadsverksamheten samt sysselsätter liksom förut en mängd konstidkare af alla slag för de mest olika ändamål. Man medger villigt en gammal minnestecknares ord[1], att till De la Gardies beröm länder, att han befordrat den artistiska utbildningen, spridt konstflit och arbetsförtjänst och smyckat fäderneslandet med monument, som täfla med utlandets. Däremot måste man sätta ifråga, huruvida, såsom nämde författare tror, uppförandet af dessa »arkitektoniska mästerstycken» uteslutande skett för »tillfredsställandet af ett konstsinne, som synes förtjäna en annan tack än den, som yttrar sig i misstydning af driffjädrarna till företag, hvilka själfva ej kunna annat än beundras».

De la Gardie hade ett allmänt intresse för alla konstyttringar. Han hade ingen särskildt originellt utvecklad smak, stod häri på sin bildade samtids allmänna nivå och hade dess förkärlek för det pompösa och stortaliga. Tiden var retorisk. Denna tendens genomsyrar ej blott dess litteratur och konst, utan yppar sig äfven i det enskilda lifvets förhållanden. Det retoriska behöfver dock ej vara falskt och ihåligt, men det blir det lätt. Med hvilka billiga och lättköpta effekter man på konstområdet kunde nöja sig, ha vi otaliga exempel på, och äfven för De la Gardie var det icke så noga, på hvilket sätt tendensen kom till uttryck, blott den fanns där.

[1] Abrah. Cronholm. Magnus Gabriel De la Gardie, supplement till Biografiskt lexikon. Sthm 1836, sid. 97.

I Norden tänkte och resonerade man icke så mycket i konstfrågor denna tid. Konsten var i första hand till för att pryda, göra ett angenämt intryck, och det konstsköna bestämde den godtagna fransk-italienska smakläran. Af konsten fordrade man dock icke endast det angenäma, utan äfven det sinnrika. Det borde ligga mening i äfven en enkel takdekoration. Den borde syfta på något, och genom en invecklad allegoris många gestalter och symboler sökte man liksom i ett teckenspråk uttrycka omdömen. Detta var något som sysselsatte förståndet, och man vet i huru hög, för oss nästan ofattlig grad tidens människor, äfven i vårt land, älskade denna sinnebildkonst. Här återfinna vi förkärleken för det retoriska. I den gamla retoriken var ju sinnebilden särdeles älskad.

Var det någon konst De la Gardie i någon mån förstod, var det byggnadskonsten. För honom liksom för så många renässansfurstar voro böcker och byggnader nästan en passion. Ja, i sanning, i böcker och byggnader lefver ännu hans minne äradt, medan eljes domen fallit sträng, stundom kanske orättvis.

Med tidens svenska arkitektsnillen, De la Vallée, Tessin d. ä. och Erik Dahlberg har han stått i liflig förbindelse och, som af bref framgår, ofta rådgjort med dem om sina många företag och planer. De la Vallée var särskildt hans betrodde byggkonstnär. Och den store Dahlberg tyckes varit hans förstående vän.

Det är sant, att De la Gardie genom sina byggnadsföretag kraftigt bidragit till den svenska konstutvecklingens bestånd och fortgång under den s. k. storhetstiden, men driffjädern härtill ligger i mycket egentlig grad i en annan omständighet. Liksom mången af både renässans- och barocktidens andliga och världsliga furstar, framför allt i Italien, satte äfven den svenske stormannen en ära uti att lofprisas och besjungas som de sköna konsternas mäktiga patron, den nye svenske Mäcenas. Och än vidare, dessa verk, som på hans vilja uppstodo, skulle föra hans namn ut öfver hans samtid och för en sen eftervärld bära vittne om hans person. Denna ärelystnad, denna »Ruhmsucht» må vi dock näppeligen klandra. Medeltidsmänniskorna drefvos till stiftandet af kyrkor, altare och helgonbilder för sin själs salighets skull och af nit för främjandet af Guds ära. Med renässansen se vi, huru omsorgen om den jordiska berömmelsen blir långt angelägnare.

Äfven inom kyrkomurarne höjde sig då detta jagets rop på efterväridens hågkomst, ej minst i de praktfulla grafmonumenten. Men i stolta konstverksmyckade palats sträfvade man dock förnämligast efter dylika drömmars realiserande. Och genom stränga testamentsbestämmelser sökte man skydda dem för att falla i andra än ättlingars händer.

Huru mycken konst skulle icke varit ofödd, om ej denna människoandens traktan funnits att ännu efter sekler låta stenarne tala, minna om stiftare af konstnärligt vägande monument!

De la Gardie kommer dock som konstbeskyddare långt efter Italiens store furstlige mecenater. Han saknade deras smak och konstnärliga förfining, om han ock i humanistiskt vetande mer än väl kunde mäta sig med dem. Han lefde ju äfven midt uppe i en barbarisk omgifning, och vi få knappast förvåna oss öfver, om mycket, som under hans ögon uppstod, trots goda ansatser, fick en bismak af barbariskt prål.

Hans betydelse i den svenska arkitekturens historia är emellertid en gång för alla gifven. — Huru De la Gardies omfattande byggnads- och dekoreringsföretag fortskredo under hans kanslerstid, skola vi i det följande söka ge en framställning af. Andra slottsbyggnader trädde nu i förgrunden, »Makalös», Jakobsdal, Vängarn, Höjentorp, Mariedal, Kägleholm, Karlberg, och vid Leckö fullföljdes det förut begynta verket.

"STORA HUSET" I STOCKHOLM. Vid nuvarande Karl XII:s torg och Arsenalsgatan låg i början af 1800-talet ett gammalt palatslikt hus, som hade sett de mest skiftande öden gå fram öfver sig.

Jakob De la Gardie hade byggt det för sig och sin släkt. Knappt fullbordadt såldes det emellertid till drottning Kristina, återlämnades några år därefter till Magnus Gabriel, som behöll det under hela sin lifstid, men efter hvars död det reducerades eller indrogs till statsverket som vederlag för grefvens skulder till kronan, förvandlades därefter till arsenal — däraf namnet Arsenalsgatan — och slutligen till dramatisk teater och gick som sådan upp i lågor 1823. Huset byggdes, som nämndes, af fältherren, och dess arkitekt var HANS JAKOB KRISTLER. Bygg-

nadstiden är 1640-talet. År 1647 synes det varit färdigt, åtminstone i det närmaste, ty detta år säljes det till Hennes Maj:t för »60,000 rdr och 200 skeppund takbleck koppar» [1].

I utbyte mot donationsgods i Halland samt en kontant summa lämnades huset 1652 till Magnus Gabriel De la Gardie[2].

Dess läge omtalas i handlingarna rätt utförligt: »Grefve Jakobs stenhus och tomt på Östermalm mellan Hennes Maj:ts stall och Neckön i Strömmen».

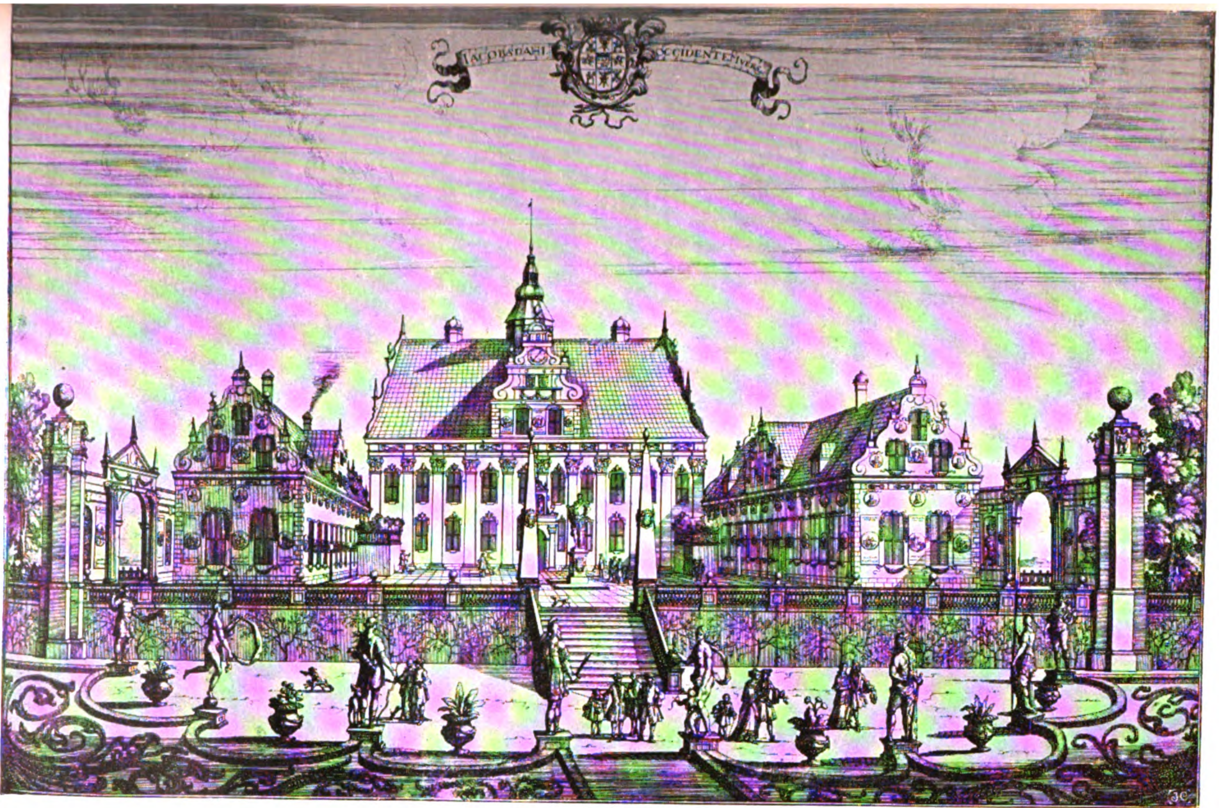
Palatset låg, som gravyren i »Suecia» visar, vid den gata, som från Jakobs kyrka gick åt Blasieholmen. Den ena fasaden vette mot Norrström, ja gick ända ned till vattnet, den andra mot gatan och Kungsträdgården. Tomten sträckte sig från Helgeandsholmen ända ned till Näckön eller Näckström. Stockholms topografi är visserligen nu väsentligt förändrad sedan 1600-talet, men namnen lefva dock i talrika fall kvar och bidraga till en vägledning. Här är det tillräckligt att erinra om, att Blasieholmen förlorat sin egenskap af ö, och att Näckön och Näckströmmen försvunnit, men hvar Näckströmsgatan ligger, vet hvarje stockholmare.

Till sin karaktär var »Makalös» ingen skapelse af den sofrade arkitektur, som med Tessin d. ä. och De la Vallée infördes i Sverges land. Palatset var ett verk af den nordiska renässansen. Dahlbergs stick visar en byggnad af nästan kvadratisk anläggning med fyra fyrkantiga torn i hörnen samt ett orimligt högt, af fönster genombrutet tak. Vid fasaden åt gatan ses en kolonnad med altan. Det hela lägger en oneklig tyngd i dagen. Troligt är, att man till detsamma bör kunna uppsöka någon sydtysk förebild.

I Magnus Gabriel De la Gardies händer måste huset att döma af räkenskapernas upplysningar undergått åtskilliga förändringar, men hvari dessa, för så vidt de beröra dess allmänna utseende bestått, är ej så godt att afgöra. Skulle möjligen ursprungligen förefintliga gaflar borttagits? Eller i hvad syfte var här byggmästaren från Leckö FRANS STIEMER anno 1660 verksam? Gå vi emellertid icke utöfver, hvad dokumenten uttryckligen omnämna, finna vi ej annat än att huset under 1660-talet undergått en genomgripande reparation från källarne ända upp

[1] Enl. regeringsbref af den 18 sept. 1647. Den ofta synliga uppgiften att Magnus Gabriel byggt palatset, är oriktig.

[2] Bref af d. 30 sept. 1652.

Jakobsdals slott.
Enl. Dahlbergs »Suecia».

till vinden, och att en hel skara af konsthandtverkare inreda palatssalarne enligt den nya tidens fordringar. I räkningar rörande »stora huset» omtalas dessutom för mångahanda andra ändamål i grefvens tjänst verksamma bildkonstnärer. — Från räkenskapernas gulnade blad må här några anspråkslösa notiser meddelas.

År 1660 arbetar murmästaren Johan Eriksson med 2 gesäller och 3 st. kvinnfolk i husets källare. En annan murmästare, Karl Staffanson, inmurar i Hans exellens' kammare en rund järnkakelugn. Det tyder på en rätt utrustad komfort. Runda järnkaminer voro ingalunda dessa dagar i allmänt bruk. I förmaket gör under höstmånaderna mäster CHRISTIAN gipsverket under taket. Han biträdes af en gesäll. Carlinus följer honom i hälarna och förgyller hans verk. En annan »gipsskärare» var HENRIK LICHTENBERG, som på våren hade varit sysselsatt i huset. I maj månad får han 250 daler s. m. (Af Lichtenbergs dekorativa konst finnas ännu talrika prof på Karlbergs slott.) Därjämte upptagas också flere snickare med LUKAS MEYLANDT i spetsen.

Vid Näckströmmen låg på grefvens tomt en gård, som i handlingarna benämnes »röde gården vid Näckeström», och som säkerligen användes af det grefliga hofvets betjänte och handtverkare. Samtidigt med reparationen på »stora huset» skedde äfven där åtskilliga förbättringar. —

I journalen för år 1662 nämnes bl. a. en byggmästare HERMAN HÖJER. Till färger och dukar för konterfejen på Arnö, ett af Ebba Brahes uppländska gods, där enligt »Suecia» en slottsbyggnad äfven fanns, får konterfejaren HERMAN WIEBE i mars 27 daler k. m. och i löneafräkning 135 daler.

Verksamheten stegras emellertid från och med 1664. Detta år upptaga räkenskaperna två byggmästare, Stiemer samt ANDERS BRETZEL, vidare murmästaren Johan Eriksson och hans folk. Af deras arbete nämnes särskildt uppförandet af en mindre byggnad vid sidan af »stora huset». Vi träffa dessutom åtskilliga målare såsom DICKMAN, LA VALLES, JÖRGEN FLACHT och HENRIK WILHELMS förutom Nicolas Valleri och Carlinus. La Valles, som han kallas, var HENRIK DE LA VALLÉE, sannolikt en son till arkitekten. Äfven den gamle hedersmannen Elblass får fortfarande uppdrag. Han skall ha aflidit 1664. I hufvudboken 1665 står han uppförd för 209 daler k. m., men de kunna

ju ha utbetalats till arfvingarna. Bland bildhuggarne märkes HANS JAKOB MERK, som är anställd med fast lön. Paul pottmakare lagar och förbättrar kakelugnarne i flere gemak.

Särdeles lifligt är restaureringsarbetet 1666. Några bildkonstnärer få dessutom då beställningar af olika slag.

Golf inläggas, nya spisar uppsättas, väggar nymålas, åtskilliga tak få gipsornering o. s. v. Från Västergötland ha tre murmästare ankommit. Bland målarne nämnas KÖPKE, FLACHT, HENRIK WILHELMS och WILHELM HENRICHS. »Kalksnidare» är HANS ZAUSS. Spisarna gör stenhuggaren PETTER MÖLLER. Bland bildhuggarne omtalas äfven MARKUS GERLING, mäster GÖRAN samt GEORG BASELAQUE. I sept. uppföres i stora salen en »comedia.» Till denna åtgår 36 alnar lärft, som tas i anspråk af Köpke.

Bland de i tjänst tagna konstnärerna påträffa vi detta år en JOHAN SLEIN, som har i uppdrag att kopiera en hel del konterfej, hvilka kopior sedan skickas till Västergötland. Äfven senare figurerar han som porträttkopist. Hans bilder fann man på Leckö, Kägleholm, Vängarn och annorstädes. Är det Slein som målat de regentporträtt som De la Gardie 1668 förärade Upsala akademi? Det är sannolikt, då målaren tyckes för grefven dessa år drifvit en fullkomlig porträttfabrikation, hvars alster spriddes åt olika håll. På Karlberg hänger ett flertal Leckö-bilder, bland hvilka Sleins taflor kanske också befinna sig. Någon mästare var han i alla händelser icke. Äfven Valleri sysselsattes med dylik kopiering, men dennes förnämsta fält var dock allegorien och historiebilden.

I tjänst hos De la Gardie var samtidigt äfven den franske skulptören JEAN BAPTISTE DIEUSSART som gör anspråk på ett större intresse.

När Dieussart kom till Sverge, veta vi ej med visshet. Säkert har han dock hitkommit på inbjudan af Jean De la Vallée, när denne trädde i spetsen för byggnadsarbetet på Riddarhuset. För denna byggnad har han nämligen varit verksam och bl. a. utfört de allegoriska statyerna på dess tak.

En fransk barockskulptör var naturligtvis i De la Gardies smak, och Dieussart anställes och får uppdrag för grefvens trädgård på Ladugårdslandet,[1] för »stora huset» och för trädgården

[1] Namnet Gref Magnigatan erinrar om hans domän därstädes.

på Jakobsdal. Hans statyer utfördes dels i gips, dels i bly. För det fria afsedda blybilder var dock specialiteten. Dessa torde dock i de flesta fall blifvit målade, »stofferade», som det hette.

I augusti 1666 arbetar han på Ladugårdslandet. Till hans ateljé därstädes föras flera båtlaster med gips och bly. I trädgården fanns ett lusthus, och det är såväl detta som trädgården själf som han skall pryda med sina allegoriska bilder, gudar och gudinnor. För »stora huset» utför han porträttstatyer och byster, däribland Pontus De la Gardies och fältherrens, men sannolikt äfven rikskanslerens porträttbild, ehuru jag i hans bref ej funnit den särskildt omnämd. Sex blybilder »stofferas» 1666 af målaren Jakob Lund. I det De la Gardieska grafkapellet i Varnhem stå tvenne kolossala blystatyer, framställande grefve Magnus samt hans far, fältherren, den förre i civil dräkt med lång mantel, den senare i pseudoromersk fältherrekostym, båda stort blickande, pompösa gestalter af äkta barockkaraktär. De äro naturligtvis ej alster af någon stor seende konst, men vittna tillräckligt om, att deras upphofsman höjt sig öfver handtverket, att han med kompositionsförmåga och formell skicklighet kunnat lösa uppgifter i den mera ytliga och dekorativa än individualistiska riktning, tiden älskade.

I väggen bakom statyerna äro infattade en större och två mindre bruna marmortaflor med latinska inskriptioner på vers och prosa, prisande »de tre store De la Gardierna». Både stentaflor och blystatyer ha förut funnits på Leckö. På en af taflorna är årtalet 1667 anbragt, hvilket förmodligen betecknar årtalet för deras och statyernas tillkomst. Det är åtminstone för de senare icke oviktigt. År 1666 är nämligen Dieussart lifligt verksam för grefven, och från hans ateljé utgå äfven porträttbilder i bly af De la Gardieska ättemedlemmar. Att döma af hans statyer på Riddarhusets tak är hans konst dekorativ och äkta barock. Vi torde därför ej misstaga oss, om vi anse statyerna i Varnhem härröra från honom.

Konstnären skola vi senare återfinna på Jakobsdal[1].

[1] I ett på franska affattadt memorial öfver några af D. förfärdigade arbeten för M. G. D. upptagas: fyra barnstatyer af bly, föreställande de fyra årstiderna för Jakobsdal, en liten Mercurius af bly efter »Francisque le Flamand», sex blybyster för grefvens hus i staden, ett barn, som håller en orm, ett barn med en bok, en liten Apollo af egen uppfinning.

Samtidigt med denne är en annan bildhuggare i tjänst, GEORG BASELAQUE. År 1665 den 22 oktober anställes han på två år. Då jag ej funnit honom särskildt omtalas som bildkonstnär, var han väl kanske endast ornamentist och stuckatör. Till börden var han sannolikt tysk, oaktadt det franska namnet. I hvarje fall har han sin hustru i Hamburg. Denna skrifver upprepade klagobref (på tyska) till De la Gardie öfver, att mannen ej sänder henne understöd. Hon får dock 1667 100 thaler. De förslå ej långt, och hon begär därför ännu en gång hjälp af mannens innestående lön. Bref följer på bref, det ena sorgligare än det andra. Hon har nu råkat i fullkomlig nöd »wegen meines unbarmhertzigen und unchristlichen Mannes der tirannich und recht barbarich mit mir und meinen Kindern handelt». Slutligen begär hon afsked för sin man, om han fortfarande är i grefvens tjänst, hvilket hon ej vet.

Det ser i räkenskaperna ut, som om Baselaque, som på 1670-talet åter dyker upp i Västergötland, ej ordentligt fullgjort sina skyldigheter mot hustru och barn, ty hans aflöning är god och utbetalas ganska regelbundet.

Eljes voro de De la Gardieska konstnärerna och konsthandtverkarne just ej vana att erhålla snar betalning. Deras löner och arvoden innehållas ofta år. De bref, som från dem finnas bevarade [1], äro till nio tiondelar ödmjuka petitioner att utfå lön för förrättadt arbete. Här dugde sannerligen icke några pockande krafbref och räkningar. Hade då den mäktige konst- och kulturbefrämjaren ej något personligt intresse för sina arbetare? Det förefaller stundom så, men förhållandenas makt torde i talrika fall, isynnerhet mot slutet af hans bana, varit starkare än hans vilja. Emellertid kan det icke förnekas, att någon medkänsla för samhällets lägre klasser, bönderna såväl som handtverkarne, i ganska ringa mån förefanns hos tidens högadel, den ju t. o. m. ville se lifegenskapen införd i det fria Sverge. Men på dylika drömmar gjorde Karl XI:s reduktion oåterkalleligt slut.

De la Gardies egentlige hofmålare på stat var fortfarande Nicolas Valleri, hofskulptören var Dieussart. Hofmedaljör och gravör var den på 1666 års stat uppförde fransmannen ERIK PARISE, hvilken förut hade tillhört drottning Kristinas konst-

[1] I den De la Gardieska brefvexlingen i Riksarkivet.

närskrets och redan under Gustaf Adolfs tid uppges inkommit i landet. Sommaren nämnda år träffar man honom på Jakobsdal. Otvifvelaktigt har Parise utfört någon af de medaljer eller skådepenningar, som finnas slagna öfver De la Gardie och hans gemål. Denne lät naturligtvis slå dem själf, ty hvem skulle annars göra det? Den äldsta är den, som på ena sidan visar hans porträtt, på den andra en mot solen vänd solros samt inskrifterna: »tibi soli» och »conscientia virtutis satis amplum theatrum». Hans kanslerstid tillhöra trenne medaljer, af hvilka den ena på baksidan återger en kompass, hvars nål vänder sig mot nordstjärnan och med omskriften: »unum tantum sidus», den andra ett palmträd, som nedböjes af stormen, medan inskriften lyder: »nec pondere, nec injuriis frangor». Maria Eufrosinas medalj visar en knippe solstrålar, öfver hvilka med hebreiska bokstäfver står Jehova, nedanför: »Gott ist mir alles». Inskrifterna återgåfvo valspråk, som man naturligtvis också träffar på väggar, spislar m. m. i de De la Gardieska slotten[1].

Det ser ut, som om grefven äfven möjligen gynnat en annan medaljör, ANTON MEYBUSCH. I den De la Gardieska brefväxlingen finnes nämligen ett odateradt bref från denne[2], i hvilket han ber grefven rekommendera honom hos Hans Maj:t att erhålla frihet att förfärdiga och försälja medaljer inom riket. Därför erbjuder han sig att hvarje år förfärdiga Kungl. Majestäts bild. Han förklarar sig slutligen intet högre önska än att få göra de båda majestäternas konterfej, då han ej tviflar, att de däri skola finna behag.

Med Arvid Karlsten, hofmedaljören sedan 1672, synes han däremot ej haft någon beröring.

Att Magnus Gabriel kom i förbindelse med tidens »svenske Apelles», DAVID KLÖCKER EHRENSTRAHL, var ju gifvet.

Ehrenstrahl har vid olika tillfällen målat grefvens och furstinnans konterfej. Utom i enskilda samlingar finner man dylika på Gripsholm, Karlberg, Riddarhuset, i Uppsala o. s. v. Då Klöcker 1661 öfverkom till Sverige, fann han en gynnare i

---

[1] Jmfr vidare R. Berch, Svenske Herrars och Fruars skådepenningar, F. M. Franzén, Minne af Grefve M. G. De la Gardie, Svenska Akademiens handlingar, XI:te delen.

[2] Troligen från 1670-talet.

Magnus Gabriel, som genast beställde af honom en stor g
bild af sin familj utom sitt eget porträtt. Furstinnan be
sitt och döttrarnes konterfej i antik dräkt[1]. Äfven bre
Ehrenstrahl till de la Gardie ha bevarats. I ett dylikt från
talet beklagar han den onåd han råkat i, på grund af, at
väl ifrigt hos en grefvens bokhållare anhållit om likvid f
grefven levererade bilder, samt förklarat sig ej vilja lämna
sig några beställda taflor, förrän den gamla fordran var b
Den servile hamburgaren, som lärt sig gå i hoftrappor, be
mjukt om tillgift för denna förbrytelse. I bref från det fö
årtiondet (1673) finna vi honom uppvakta De la Gardie med
velser rörande den stora plafonden i Riddarhuset. Det går
med den af direktörerna lofvade betalningen — naturligt
men genom grefvens ingripande hoppas han en förändring t
bättre. Slutbetalningen af hans arvode (2,000 d. s. m.) s
redan följande år.

I hofjournalen 1663 uppdyker plötsligt ett namn, sc
tresserar oss. I febr. detta år utbetalas till målaren Tous
Gelton 216 daler s.m. för några »schilderier». Gelton
känd holländsk målare af rang, som slutade sina daga
dansk hofmålare. Man kan ställa honom i närheten af Fra
Mieris d. ä., Terborch och Caspar Netscher. På Nationalm
finner man af honom fyra, kanske fem bilder, nämligen p
af Karl X Gustaf och Maria Eufrosina, båda från 1658, e
trätt af prins Jörgen af Danmark samt en genretafla, »Yr
skrifvande vid ett ljus». Måhända har han äfven utfö
därstädes befintligt, berömdt porträtt af Hedvig Eleonora.

Geltons födelsestad är okänd. Mellan åren 1655—16
han inskrifven i Amsterdams målargille. Har han då 165
en resa till Danmark eller Sverge? Enligt hvad jag föru
nit, var han i Sverge 1666, då till honom från den kungl.
kammaren betalas 60 rdr för tre konterfej af Karl XI »a
mindre sorten»[2]. Han har emellertid redan tidigare vis
landet, att döma af uppgiften i De la Gardies hofjournal.

Den ofvannämda genrebilden i Nationalmuseum är sig
och daterad 1663. Möjligen tillhörde den de »schilderier»
Gelton detta år sålde till grefven.

[1] Enl. bref från Klöcker till Dahlberg (1661), Riksarkivet.
[2] Jmfr förf:s arb. David von Krafft etc., s. 18.

Af det äldre skedets porträttmålare framlefva ELBFASS och MÜNNICHHOFEN ett tynande lif. Den förre anlitas af grefven för rena handtverksuppgifter, den senare sänder 1660 ett bref från Riga, hvari han klagar, att han är gammal och sjuklig och i behof af understöd. Han afled i Stockholm 1664.

Efter den grundliga omdekorering »stora huset» genomgick vid 1660-talets har någon större renovering under De la Gardies lifstid sedan ej ägt rum därstädes. Vi böra föreställa oss denna inredning betydligt praktfullare och mera påkostad än t. ex. den på Leckö. De använda krafterna voro också i allmänhet af högre kvalitet. I gemaken funnos dessutom, förutom möbler af säkert ofta mycket gedigen art, en rik samling af konstalster, på hvilka vi ju i det föregående dock redan varit i tillfälle att kasta en blick. —

JAKOBSDAL. »Makalös» är sedan länge försvunnet från jordens yta, och några historiska underrättelser om detsamma kunna därför knappast räkna på ett större intresse. En ännu existerande byggnad åter har alltid den förmånen att kunna sätta vår fantasi i rörelse. Äfven om dess karaktär väsentligt förändrats mot fordom, lyssna vi gärna till en skildring af dess genomgångna öden, och vi söka ifrigt efter minnen från dess olika skeden.

Det nuvarande Ulriksdal, ett af de kungliga lustslotten och drottning Sofias änkesäte, om hon öfverlefver sin gemål, ar otvifvelaktigt bland de minnesrikaste slotten i hela vårt land.

Det byggdes af Jakob De la Gardie 1642—1644. Efter honom fick det namnet Jakobsdal. Magnus Gabriel De la Gardie sålde det 1669 till änkedrottning Hedvig Eleonora, som tillbyggde och förskönade det och dit samlade talrika skatter. Som faddergåfva gaf hon det 1684 åt prins Ulrik, då dess namn ändrades. Prinsen lefde emellertid blott ett år, och gåfvan återgick.

Med Hedvig Eleonoras död (1715) tog denna första glansperiod ett hastigt slut. Det stora arfskiftet 1719—1724 skingrade det mesta af de där hopade dyrbarheterna. En del gick till Holstein, en annan till Ulrika Eleonora d. y. Slottet tillföll då staten som betalning för ett af Hedvig Eleonora erhållet lån. Det kom emellertid kort därefter att disponeras af den nya drottningen, som här skall låtit utföra en del förbättringar.

Med Lovisa Ulrika och senare Gustaf III följer sedan ett nytt skede, som på historiens och memoarernas blad ur växlande synpunkter skildrats. Det var en glädjens hemvist, men stundom sorgens och grämelsens. Med 1800-talet vardt det först 1808 Sofia Magdalenas änkesäte, så 1822 invalidinrättning, därefter (sedan 1856) Karl XV:s käraste tillflyktsort, en af honom förskönad plats, där han ordnade en stor och värdefull konst- och konstslöjdsamling, beundrad af landsmän och främlingar.

Slottet var alltså först Jakob De la Gardies. Arkitekten var här liksom vid »Makalös» strassburgaren HANS JAKOB KRISTLER. Gravyrerna i Dahlbergs »Suecia» visar oss det också som ett alster af den nordiska senrenässansen. Det reser sig två våningar högt — jämte vindsvåning — med branta gaflar, smyckade med voluter och obelisker. Öfver hvardera fasaden — den ena har genomgående korintiska pilastrar — ses en frontespis med gafvel samt högst upp ett litet torn. I husets längdriktning ligga ett par små, en våning höga paviljongartade flyglar, erinrande om dem vid Ekholmen.

Från dessa framspringa sedan vinkelrätt två långa flyglar i samma stil som hufvudbyggnaden. Dessa vålla emellertid, som vi strax skola se, åtskilligt bryderi.

På Jakobsdal lefde fältherren i gammaldags patrialkalisk enkelhet, hvilket något förvånade Ogier, då han i franska ambassadens följe gjorde honom ett besök. Men att huset icke var fattigt, fick han dock tillfälle att öfvertyga sig om.

Grefve Magnus Gabriel tillträdde slottet efter sin far. År 1653 inleddes underhandlingar om godsets försäljande till drottning Kristina[1]. För hus, trädgård, djurgård, åker och äng samt 10 bondehemman skulle erläggas 30,000 rdr. Köpet gick emellertid aldrig i verkställighet, och enligt ett kungligt bref af den 16 sept. 1654 tilläts grefven att åter träda i besittning af Jakobsdal. Uppgiften att drottningen skulle fått slottet som gåfva är alldeles oriktig, och ovisst är, om hon, trots det ofullbordade köpet, använde sig af det. Var så fallet, måtte det blott varit några få månader.

Magnus Gabriel synes till en början föga befattat sig med

[1] »Demonstrationen öfver Jakobsdals bekostnad och det köp som gården samt dess appartimenter såldes för». Lunds bibliotek.

Det De la Gardieska palatset.
(»Stora huset«) i Stockholm. Enl. Dahlbergs »Suecia«.

detta slott. Jag har åtminstone ännu ej funnit några uppgifter, som tyda på motsatsen. Först med 1660-talet begynner det i hans räkenskaper spela en större roll, d. v. s. hvad utgifter för dess förbättrande och förskönande angår.

Hvad är det då som där utföres?

År 1662 i mars arbetar på godset en skara byggningsfolk under konduktören Olof Falks ledning. Denne insänder listor på hvad till byggnadsväsendets behof kräfves af stockar, bräder, spik etc. I juni nämnas ännu flera sysselsatta med byggnadsarbete: 1 underofficer med 22 man, 4 st. murare, 8 kvinfolk och 2 soldater som handtlangare, 11 timmerkarlar under Lovis Falk.

Bland materialposter kunde nämnas, att professor Olaus Rudbeck i okt. får betalning för insända 90 tolfter bräder och för de beställda glashusen.

I 1662 års räkenskaper talas för öfrigt om vidlyftiga dekoreringsarbeten, men det nämda året måste ju äfven något ha blifvit bygdt. De byggnader, som i räkningarna beröras äro: kyrkan och lusthuset. Om några flyglar nämnes ej ett ord.

På den plats, där nu Ulriksdals kapell ligger, fanns förut en liten kyrka af trä, »Helga Trefaldighetskapell», stammande från 1600-talet.

Månne icke detta är den kyrka, som så ofta förekommer i 1662 års räkningar [1]?

I denna kyrka måla Carlinus, Johan Dickman, Valleri. Den senare utför på 18 alnar väf för kapellet afsedda målningar, dekorerar orgelverksdörrarne m. m. Orgelverket var äfven här ett arbete af Frans Bohl. Den 30 juli 1662 var kyrkan så pass färdig, att invigningen kunde ske.

I 1653 års »demonstration» mötte oss dock uppgiften, att på Jakobsdal fanns en kyrka, men denna kan ju ha legat annorstädes. I motsatt fall skulle vi ha att göra med en ombyggnad som dock väl i realiten blef en nybyggnad.

På höjden bakom n. v. orangeribyggnaden — den stammar till stor del från 1600-talet — låg vidare fordom ett litet lusthus, byggdt i ren italiensk renässans. Höjden kallades »Mons Mariæ» efter furstinnan Maria Eufrosina. Sannolikt var huset af trä. Mera

[1] I förf:s arb. »De svenska kungliga lustslotten», Sthm 1900, säges Hedvig Eleonora ha låtit bygga den, men säkert med orätt.

tveksam är jag likväl, huruvida detta lusthus på »Mons Mariæ» tillkom 1662. Vi underrättas emellertid, att Markus Gerling i december skulpterar »bilder för Jakobsdals lusthus».

Den mycket omtalade »Grottan», som ses på »Suecias» totalvy öfver Jakobsdal, var bygd af sten i fyrkant med en half-rundel å hvarje sida, var två våningar hög och slutade öfverst med ett litet torn. Det nedre rummet var hvälfdt. Där voro väggarna klädda med musslor och snäckor, i hvilka vattenkonster dolde sig, som medels kranar kunde sättas i verksamhet. Den öfre våningen upptogs af en stor sal med 19 fönster.

Då »Grottan» uttryckligen två gånger nämnes i »demonstrationen», torde vi böra anse den på Suecia-gravyren synliga byggnaden stamma från tiden före 1653, den må nu senare till en del förändrats eller icke.

I det nyss nämnda dokumentet lämnas ej någon beskrifning af slottet, men beröras lokaler, som för dem handlingen angick, voro välbekanta. Ej heller här förekommer ett ord om några flyglar. Det talas blott om »själfva huset» eller »stenhuset». Några senare underrättelser, som kunna tyda om, att Magnus Gabriel uppfört dylika, finnas icke.

Däremot är det dokumentariskt bevisadt, att Hedvig Eleonora 1675 begynte uppföra tvenne stora flygelbyggnader af tegel[1].

Då på flere af Dahlbergs gravyrer öfver Jakobsdal de De la Gardiska och Pfalz-Zweibrückiska vapnen äro anbragta, följer däraf, att han velat skildra slottets utseende under Magnus Gabriels tid. Det förefaller mer än egendomligt, om han efter de af Hedvig Eleonora gjorda stora förändringarna eller för öfrigt på den tid änkedrottningen ägde slottet, ostentativt låtit anbringa de förre ägarnes vapensköldar.

Dahlberg har därför, enligt min mening, tilldiktat dessa flyglar, hvilkas stil alldeles öfverensstämmer med hufvudbyggnaden. Sannolikt har han följt någon äldre förslagsritning, som ej fullständigt bragts till verkställighet[2].

[1] En skildring häraf och af änkedrottningens restaurering af hufvudbyggnaden har förf. lämnat i sitt anf. arb. »De svenska kungliga lustslotten», s. 695—702.

[2] I mitt nyss anf. arb. låter jag enl. min nuvarande öfvertygelse oriktigt de Dahlbergska flyglarne återge dem, som änkedrottningen byggde. (Sid. 704).

»**Mons Mariæ**».
Med lusthuset vid Jakobsdal. Ur Dahlbergs »Suecia».

Hvilket utseende fick då Hedvig Eleonoras flygelbyggnader? Ja, knappast följde arkitekten den ålderdomliga stil själfva slottet, enligt Dahlbergs teckning, skulle visat. Han byggde dem säkert efter sin egen uppfattning. Hedvig Eleonoras arkitekt var Tessin d. ä., och jag antager därför, att den stil, som här kom till uttryck, vardt den, vi se i denne mästares andra samtida verk som Drottningholm, Strömsholm, Mälsåker etc., så att t. ex. taket byggdes i tvenne afsatser med vertikal mellandel. För mycket måste flyglarne i så fall brutit af mot karaktären hos slottet i öfrigt, och man kan därför sätta i fråga, huruvida ej detta i sammanhang härmed förlorade sina branta gaflar och fick ett s. k. valmtak med fall åt alla fyra sidor och kanske genombrutet af runda vindsfönster.

Sådant Ulriksdal ter sig i våra dagar, har hufvudbyggnaden en rätt hög takkonstruktion. Flyglarne resa sig i tvenne våningar med en vinds- eller takvåning i en smalare öfverdel. Där ha vi ju den gamle Tessinska säteritaksprincipen, ehuru öfverdelens takfall förr måste varit betydligt brantare. Å en gravyr af slottet af J. F. Martin (från 1790-talet) har slutligen det egentliga slottet ett ännu högre tak än nu.

Lars Salvius upplyser oss i sin förut af mig anförda »Beskrifning öfver Upland», att slottet under Ulrika Eleonora d. y. väsentligt förbättrats, samt att antalet rum betydligt ökats. Ulriksdals räkenskaper för åren 1706—1744 äro emellertid förlorade, så att vi ej i detalj kunna konstatera, hvari denna förbättring bestod. Hvarken under Lovisa Ulrikas eller Gustaf III:s tid höra vi talas om andra förbättringar än dekoreringar, förutom byggandet af den s. k. Confidensen och Beylons gård [1].

Det är likväl knappast troligt, att Ulriksdal under den yngre Ulrika Eleonoras tid vardt föremål för någon omfattande ombyggnad, som skulle träffat både midtpartiet och flyglarne, utan sannolikt är dessas stomme densamma i dag som under den byggnadsälskande riksänkedrottningens tid. —

Men vi återgå till Magnus Gabriels företag på Jakobsdal. År 1663 återfinna vi byggmästaren Stiemer verksam därstädes. De målande artisterna äro desamma som förut, dock uppdyker i februari månads räkningar ett berömdt namn. Målaren GOVERT

[1] Till sitt första ursprung är dock *Confidensen* betydligt äldre.

CAMPHUYSEN får då 180 daler s.m. för »det betingade arbetet i stora salen på Jakobsdal». Därmed kan ej förstås annat än för salen afsedda taflor, näppeligen genrebilder af det groteska slag konstnären älskade framställa, utan snarare djurbilder. Camphuysen var född i Gorkum 1624, verkade i Sverge 1653—1663, var härunder Maria Eleonoras hofmålare samt återvände till Holland igen, där han dog i Amsterdam 1672.

Camphuysens bilder träffas i enskilda svenska tafvelsamlingar. På Gripsholm finnes dock en större djurtafla, återgifvande en brun hund. Särskildt är där landskapet af intresse genom sin äkta svenska karaktär [1].

I räkenskaperna rörande Jakobsdal i Lunds bibliotek finnes en journal öfver »Jakobsdals byggningar och reparationer 1664». Dess uppgifter återgå i hofjournalen för nämnda år. Det ser ut, som om nu endast arbeten af dekorativ art företogos. För vattenkonsterna sysselsatt var dock nu och äfven senare »grottmästaren» Mathias Holl. I stora kungssalen måla Henrik Wilhelms, Valleri, Hans Jürgen Flacht, Henrik De la Vallée och Wilhelm Henrichs [2]. Målaren Carlinus målar och förgyller Hennes furstliga nådes alkov m. m. Därjämte figurera i räkningarna 1664—1666 målarne Henrik Köpke, Jakob Lundh, Anders Börgeson o. a. Hans Jürgen Flacht tyckes äfven ägna sig åt svårare uppgifter, enär han 1666 målar altartaflan till kapellet. Af dessa »artister» försvinner Måns Carlinus med det nämnda året ur grefvens tjänst. Han får den 29 nov. sitt afskedspass.

Bland skulptörerna nämnas i första rummet HANS ANDERS ANTHONY (1664) samt JEAN BAPTISTE DIEUSSART (1666). Den förre, hvars dekoreringskonst vi kunna studera på Skokloster, ornerar gipstaken med fruktfestoner, putti och grefvens och furstinnans krönta monogram. Dieussart modellerar i sin ateljé olympiska gudomligheter för trädgårdens behof. —

De Dahlbergska gravyrerna uppenbara bland många andra dekorationer i Jakobsdals trädgård en framställning af Andro-

[1] Jmfr förf:s arb. David v. Krafft etc., s. 15.

[2] Den tyske målaren Henrichs hade redan 1654 erbjudits tjänst hos De la Gardie. I ett bref till denne förklarar han sig skicklig till »Landschaften, Historien und Conterfeyen und, wenn es so begehrt wird, auch Sachen zu stoffieren, wiewohl ich solches am wenigstens gebräucht habe».

meda, Perseus och draken i förbindelse med en vattenkonst. Bakom »Grottan» ser man en stor damm, i hvilken simmar en månghöfdad drake, utslungande kraftiga vattenstrålar. Han bevakar den vid en klippa fastkedjade Andromeda, i hvars närhet drakens håla ligger. Befriaren är dock i annalkande. Från klippspetsen spränger Pegasus, bärande hjälten, ut mot det på vattnet frustande odjuret.

Denna anläggning har verkligen existerat och är ej en dikt af Dahlberg, Den borttogs 1704, såsom redan då varande i rätt förfallet skick. Dammen igenfylldes och platsen torrlades [1].

Den konstnärlige upphofsmannen till detta är dock troligen ej Dieussart, utan snarare ABRAHAM L'AMMOUREUX, en annan fransk bildhuggare, som arbetade i De la Gardies, men äfven i Hedvig Eleonoras tjänst.

Denne, som mest är bekant genom den lustiga ryttarstatyen af Kristian V på Kongens Nytorv, tyckes haft med vattenkonster förenade bildverk till specialitet Vi skola träffa honom på Karlberg på 1670-talet, men 1669 är han på Vängarn och trädde kanske redan tidigare i grefvens tjänst. Någon dokumentarisk underrättelse om, att han varit verksam på Jakobsdal under den De la Gardieska tiden, har jag ej ännu funnit, men håller det i hög grad sannolikt, att han då vistats därstädes. I änkedrottningens tjänst förekommer han vid detta slott 1678. —

Från Dieussart finnas några bref till De la Gardie, skrifna på Jakobsdal, hvilka skildra hans verksamhet därstädes, men äfven innehålla klagovisor och självförsvar rörande en orättvis angifvelse. Han har ett aldrig sinande ordflöde. Man nästan tycker sig höra den liflige fransmannen, när han upprörd försvarar sig mot beskyllningen att ha tagit fisk ur en af dammarne. För sitt nöjes skull hade han och en målare på en promenad tagit upp några fiskar, men detta finner han ej vara att stjäla fisk. Han får skulden för, att köket ej kan få någon fisk och förgrymmas högeligen häröfver. Han ber grefven besinna hans rättvisa sak och säger sig hellre »perdre la vie que l'honneur». Han är ingen tjuf och kan ej tro, att Hans excellens håller tjufvar vid

---

[1] J. Böttiger, Hedvig Eleonoras Drottningholm, 1881, s. 5. Jmfr ock förf:s arb. »De svenska kungliga lustslotten», s. 705—706.

sitt hof. Men om det kan bli tal om sådana, borde grefven hålla ögonen på angifvaren och det sällskap som hos trädgårdsmästarhustrun dagligen dricker sex flaskor vin förutom »biere» och »brandevin». »Då Ers excellens icke är på Jakobsdal, är det alla dagar rus». Han menar förmodligen de vid Jakobsdals arbeten anställda konstutöfvare, som voro inackorderade hos trädgårdsmästaren Pantaleon. Bland dessa befann sig också medaljören Parise, vare sig han nu hade något arbete vid slottet eller slagit sig ner här med sitt gravörarbete. Beskyllningen mot dessa herrar var säkert obefogad, åtminstone hvad åtkomsten af dryckesvarorna angår.

De arbeten han i brefven omtalar, känna vi redan. Det är porträttstatyer, putti, gudomligheter etc. Däremot nämnas aldrig fontänfigurer.

I det sista brefvet (odateradt som de öfriga) erinrar han om, att hans kontrakt är slut, och meddelar sin önskan att lämna landet och grefvens tjänst, i hvilken han varit tre år. Han ber om sin resterande lön, ett skriftligt afskedsord samt rekommendation för kommande tjänster. Dieussart trädde sannolikt i tjänst före 1666 och fick sitt afsked 1667 eller 1668.

Det var efter honom L'Ammoureux började sin verksamhet för den praktlystne svenske stormannen. —

Så snart Hedvig Eleonora tillträdt Jakobsdal år 1669 — det såldes för en summa af 85,000 rdr specie med allt hvad därtill hörde — begynte hon genast planera för dess tillbyggande. Arbetet med de omtalade nya flyglarnes uppförande började likväl först 1675. Samtidigt härmed vidtager äfven ett grundligt reparationsarbete af slottet i öfrigt, och här verkar en hel stab skickliga konstnärer och konsthandtverkare, hvilka alla togos från det pågående byggnads- och inredningsarbetet vid Drottningholm. Bland dem finna vi t. ex. den af De la Gardie vid Karlbergs ombyggnad anlitade italienske skulptören CARLO CAROVE, af hvilken på Ulriksdal ännu ses ett par mycket vackra skulpterade tak i södra flygeln[1]. Detta är nästan det enda som räddats af den rika dekorering, som under barockens århundrade kom detta nu mer rätt bortglömda och melankoliska

[1] I drottningens nuv. sängkammare samt ett närliggande betjäningsrum.

Efter fotografi på Nationalmuseum.

Portal på Ulriksdals slott.
Krönet möjligen från De la Gardies tid. (Se tillägget).

slott till del. Och hvad rester finnas väl från Magnus Gabriels tid? Dit hör väl slottets hufvudstomme, men af synliga detaljer intet. Ty vi räkna knappast en gammal vapensköld i sandsten, några af orangeriets kolonner och andra i en ny helhet uppgångna spillror, som föga förmå att väcka ens den flyktigaste illusion.

VÄNGARN. I rikare mån än vid Ulriksdal var fallet, kan Vängarns slott visa minnen från den De la Gardieska tiden. Vilja vi göra ett besök på detta föga kända, staten tillhöriga slott, beläget vid en af Mälarens många vikar, Garnsviken, fara vi först till det idylliska Sigtuna, det öfver sina minnen, ruiner och stadsnamnet stolta lilla samhället. Förbi det af lummiga lindar öfverskuggade miniatyrmässiga rådhuset med dess lustiga tornspira, förbi S. Olof och S:a Maria, den senare den ännu i bruk varande stadskyrkan, byggd i cisterciensersstil, går vägen till Vängarns kungsgård. Sagan om drottning Disa på Vängarn är välbekant. Den har dock af Bygdén reducerats till sitt rätta värde. Någon förbindelse mellan gården och Sigtuna kan ju visserligen förefunnits i uråldriga tider, men därmed ha vi ej här att befatta oss.

Vängarn hörde till Gustaf Vasas arfvegods. Af Johan III gafs det 1568 som förläning åt hans svåger, hertig Magnus af Sachsen-Lauenburg, gift med konungens syster Sofia. Efter hertiginnans död 1611 indrogs godset till kronan. Sonen, hertig Gustaf, hade dessförinnan aflidit. År 1629 skänktes det af Gustaf II Adolf till grefve F. B. von Thurn och af dennes son Henrik von Thurn, den bekante guvernören i Riga, köptes det 1653 af Magnus Gabriel De la Gardie för en summa af 50,000 rdr specie. Sedan 1640 hade dock hans fader arrenderat detsamma af grefvinnan Magdalena von Thurn. Det återkallades genom reduktionen 1681, men af kunglig nåd tilläts De la Gardie bebo det till sin död, som här inträffade den 26 april 1686. Sedan dess har kungsgården dels varit ett boställe på vissa vilkor för landshöfdingarne i Upsala, dels varit utarrenderadt. I dess historia finna vi emellertid endast de sachsiska hertigarne samt Magnus Gabriel De la Gardie mera märkligt framträda.

»Af ålder stod på Vängarn ett gammalt gråstenshus», berättas det i den Palmsköldska handskriftsamlingen i Uppsala. Till detta skola enligt samma källa hertig Gustaf och hans mor, hvilka här tidtals vistades, gjort en tillbyggnad af tegel vid husets östra gafvel. Palmsköld upplyser vidare: »Ger man ej akt däruppå, synas de båda husen som ett». På ena gafveln af det nuvarande midtpartiet står en inskription (kanske från 1600-talet?): *Hanc domum exstruxit illustris princeps Gustavus Dux Saxoniæ MDXCI*. I våra dagar består slottet af en, inberäknadt jordvåningen, tre våningar hög midtbyggnad, från hvilken två lika höga, men ej alldeles lika långa flyglar samt midt emellan dessa ett trapphus framspringa.

Hertig Gustafs slott var hufvudbyggnaden. Å trädgårdsfasaden märker man en viss oregelbundenhet hvad både portalens och fönstrens läge beträffar, framkallad af den ofvannämnda tillbyggnaden. Denna måste emellertid varit mycket omfattande, ty tegel är här det hufvudsakliga materialet. På en gravyr i »Suecia antiqua» se vi detta stenhus med höga branta gaflar. Vi finna ock en i väster belägen flygelbyggnad med en altan. Tecknaren har sökt gifva dess murar ett ålderdomligt utseende och synes vilja antyda, att den stammar från ett äldre skede[1].

Från hertig Gustafs slott härröra de båda sandstensportalerna. De erbjuda ett onekligt intresse, enär de alldeles med sina beslagsornament och lejonhufvuden m. m. öfverensstämma med den från 1500-talets slut stammande portal, som pryder skeppsgossekasernen på Skeppsholmen, ett hus, som till sitt första ursprung var ingenting mindre än ett af Johan III uppfördt lusthus. Dock har man i Vängarns-portalerna tagit bort de trekantiga gaflarne. På framsidans portal har i stället ditsatts ett öfver-

[1] Af de båda hertigarne skildras hertig Gustaf som en visserligen sympatisk, men något självsvåldig och vågsam herre, fadern, hertig Magnus åter som brutal och grym, och en sägen berättar, att han af en tjänare skall ha mördats på slottet. Man visar ännu i dag det rum, där det skedde. Det bär det smekande namnet »blodfläcksrummet». Som så ofta vid sägnbildningar är det den faktiska förefintligheten af något, hvilket kunnat påverka människors fantasi, som gifvit upphof till sägnen, icke tvärtom. Här är det en ganska försvarlig »blodfläck», hvars förekomst har sin mera prosaiska och naturliga förklaring.

Hertig Magnus lär ha dött som fånge på Ratzeburgs fästning, sonen dog af vådaskott 1597. Under en mönstring på S. Claras gärde vid Stockholm hände det, att hans pistol brann af och dödligt sårade honom.

Efter fotografi af J. Cederqvist.

Vängarns slott.
Gårdsidan.

stycke i barock, bestående af skulpterade blommor och frukter. Dessa renässansportalers karaktär är ovanligt diskret och nobel, och intaga de stilistiskt en ställning mellan de antikiserande Vadstena- och Kalmar-portalerna och de senare portalomfattningarna i barockstil. Den skicklige stenhuggare, Johan III anlitade vid portalen till sitt lusthus, har säkerligen stått i hertig Gustafs och hans moders tjänst.

Någon förändring under grefvarne von Thurns tid torde slottet icke undergått.

År 1653 kom det genom köp i Magnus Gabriel De la Gardies händer [1].

Det är ju möjligt, att redan under 1650-talet förbättringar här vidtogos. Jag har dock ej lyckats finna några underrättelser därom. Det egentliga ombyggnadsarbete, Magnus Gabriel här företog, tyckes därför ej börjat förrän med följande årtionde. Det nya, som tillkom, blef de paviljongartadt framspringande flyglarne (möjligen kan en äldre byggnad ingå i den västra), trapphuset, ett nytt tak, hvarvid de gamla gaflarne gingo all världens väg, slutligen en genomgripande inredning af det inre, hvarvid bland annat det ännu i förträffligt skick bevarade kapellet i den östra flygeln uppstod.

---

[1] Köpekontraktet finnes i behåll (Lunds bibliotek). Det heter bland annat i denna handling, öfver hvilken reduktionskommissionen drog ett raskt penndrag: »Kongl. Maj:ts till Sverge guvernör öfver Reval etc. Henrik von Thurn gör veterligt, att såsom Hennes Kongl. Maj:t, min allernådigste drottning min sal. herr fader under Norrköpings besluts vilkor skänkt det kongliga huset Wennergård i Upland i S. Olofs socken med alla därtill lydande ägor, intrader, rättigheter, pertinentier i land och vatten, och Högbem. Kongl. Maj:t sedermera behagat mig uppå bemälte Wennergård conditionerna att förbättra och den mig under allodialrätt förunna, att jag må hafva makt att med honom som med annat mitt arfvegods efter godtfinnande disponera, förpanta, försälja, föryttra, alltså hafver jag — — — samma Wennergård med alla dess underliggande ägor och pertinentier upplåtit och till köp uppdragit Hennes Kongl. Maj:ts så och Sverges rikes troman, råd och riksskattmästare etc. — — — grefve Magnus Gabriel De la Gardie samt dess älskliga kära gemål och arfvingar mot en summa af 50,000 rdr in specie, som jag villigt hafver undfångit den första penningen med den sista». Köpebrefvet slutar med den försäkran, att så mycket som Thurn anstode, han därhän skulle arbeta, att »högbem. grefve eller arfvingar möge i denna sin välfångna egendom oturberade blifva».

Gårdsräkningarna för 1663—1664 upplysa oss om, att till Vängarn då föras ansenliga poster af byggnadsmaterial, så t. ex. 400,000 tegel från Steninge, 150,000 spån, 50 tolfter bräder o. s. v.[1]

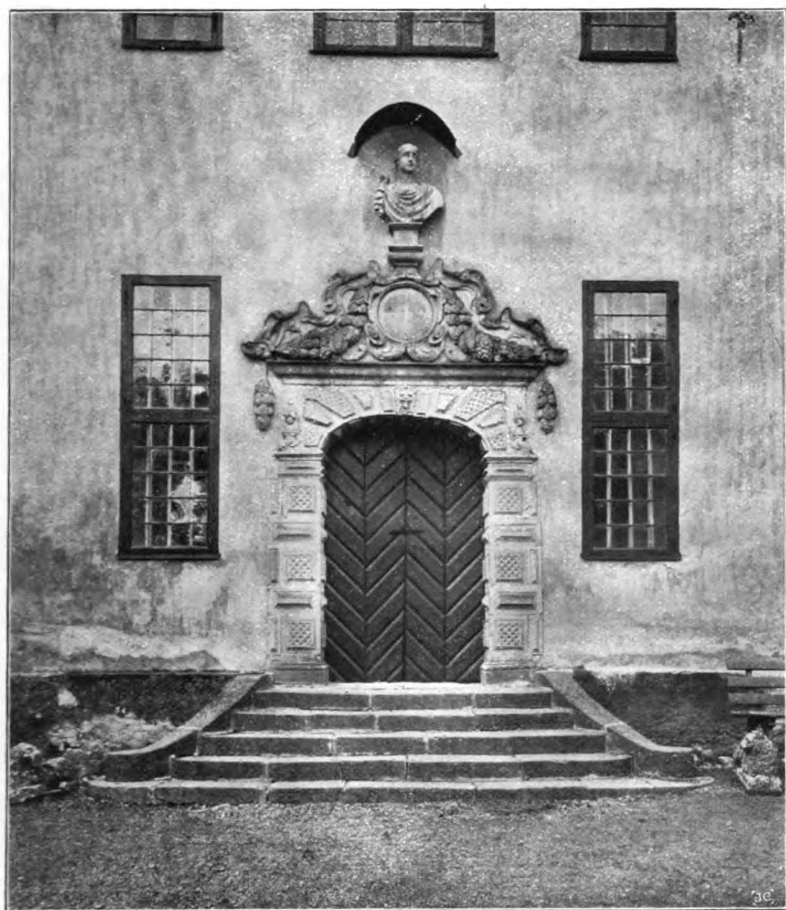
Allehanda handtverksfolk förekommer, men äfven grofarbetare såsom bergsprängare. Bland stenhuggarne nämnes en JOHAN KÖPKE. Man arbetade ifrigt med grundläggning och murning. Men i det gamla stenhuset renoveras. Stenhuggaren HENRIK BLOM uthugger sex »stenhuggarskorstenar», för hvilka han erhåller 360 daler km., medan den gamle hedersmannen CARLINUS m. fl. är sysselsatt med målningsarbete.

År 1666 drifves arbetet med fart. Den ena af flyglarne färdigbygges. Sannolikt var den andra förut fullbordad. Tegel levereras från Ekholmen och Steninge. Byggnadsskrifvaren klagar emellertid öfver bristande medel och arbetskrafter. Vi finna honom i en skrifvelse utförligt uttala sina önskningar rörande arbetets gäng. För det omnämda teglet hade Lars Olofsson gifvit 24 daler km på handen. »Kalk måste anskaffas, medan tiden är inne. Målaren kunde utkomma och anstryka vapnen, medan ställningarne uppe äro, så att taken sedan kunde byggas igen[2]. Ännu behöfvas sex man soldater till handtlangare, två st. åt de fyra murare, som arbeta på flygeln, och fyra åt de två, som mura under badstugan, dessutom två att köra upp ler och gråsten och två att köra fram kalk. Af de åtta man, som äro här, utom en korporal, så äro fyra hos murarne på flygeln, en i smedjan, en kastar upp ler, en kör opp ler och vatten och en bär opp sand ifrån sjön».

Under våren och sommaren hade ej mindre än nio murmästare varit verksamma vid slottet. Inrednings- och dekoreringsarbetena fortsättas härunder, och som härmed sysselsatta anges utom Carlinus målarne HANS JÜRGEN FLACHT och WILHELM HENRICHS. Den förre reser till Vängarn i oktober och medför då för slottet afsedda taflor. Voro dessa möjligen de

[1] I okt. 1664 erhåller professoren Olai Rudbecki hustru 176 daler km för bräder till Vängarns-byggeriet.

[2] Det var på midtpartiet och flyglarne anbragta vapensköldar (De la Gardies, Pfalz-Zweibrückens samt troligen Brahes).

Efter fotografi af J. Cederqvist.

Hufvudportalen å Vängarns slott.

plafonder, som ännu smycka en del af gemaken eller månne Disa-målningarna i Disa-salen?

Bland de på Vängarn arbetande bildhuggarne nämnas slutligen det nämda året KRISTOFFER WEIDITZ och KARL HEBBEL. Den senare var sannolikt nära befryndad med, möjligen son till den Markus Hebbel, som är mästaren till den i trä utförda praktskulpturen å spislarne på Skokloster. Det med det rikaste snickeri- och skulpturarbete prydda slottskapellet på Vängarn stammar otvifvelaktigt från dessa synbarligen ganska konstförfarna bildhuggare. I kapellet finnes äfven årtalet 1665 anbragt.

Vid 1660-talets slut var sannolikt det hela fullbordadt. Dock finna vi år 1669 den förut nämde skulptören ABRAHAM L'AMMOUREUX vid slottet.

Vi gissa nog ej orätt, om vi antaga honom verksam för den i öfverensstämmelse med tidssmaken anlagda steriliserade, arkitektoniskt behandlade trädgården, som sträckte sig söder om slottet och hvaraf man kan se spår, bland annat i terasserna framför den ena fasaden. Några fattiga rester af konstnärens verk kunna möjligen ännu här uppletas.

L'Ammoureux råkade på Vängarn inblandas i ett obehagligt äfventyr. I september ofvannämda år firades ett bröllop på gården mellan ett par af grefvens underhafvande. Till festen infann sig med sina soldater löjtnant Lennart Wänting från Ekholmen, där han hade någon befattning, troligen som uppsyningsman öfver trädgården. Wänting tog sig orådet att låta aflossa flera skott i bröllopssalen, hvilket irriterade gårdsfolket lika mycket som hans dryga och öfvermodiga uppträdande. Ett gräl uppstod, som, då löjtnanten lofvade sitt folk en tunna öl, »om de klådde grefvens betjänte», öfvergick i ett vildt slagsmål, i hvilket Wänting fick dråpslaget. Banemannen kunde aldrig utpekas. På gårdsfolkets sida deltog enligt vittnesmålen »grefvens franske bildhuggare Abraham L'Ammoureux». —

Det yttre af Vängarns slott har sedan dessa dagar icke undergått några större förändringar. Midtpartiet och flyglarne se ännu i dag ut som på De la Gardies tid. Taket har dock mistat sitt lilla torn. Formen är vidare ej fullt densamma, om vi få tro Dahlbergs »Suecia». Försvunnit hafva vidare de alta-

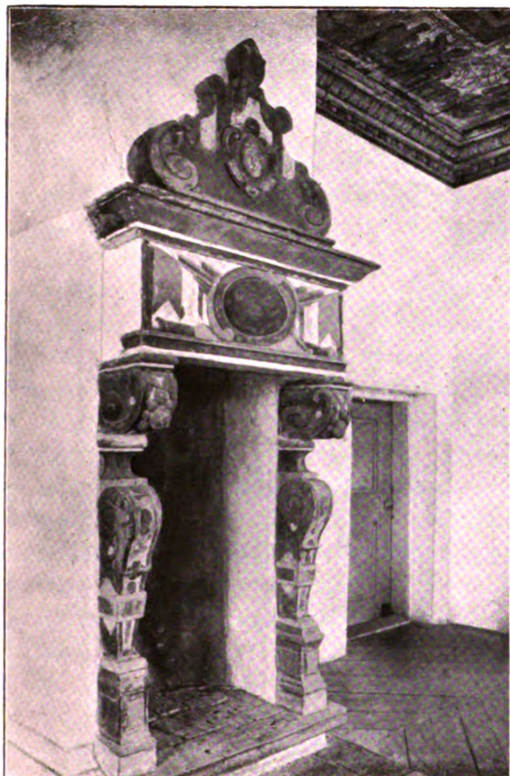
ner i två våningar, som voro anbragta mellan trapphuset och flyglarne. Vi se dem i »Suecia». I ett inventarium af år 1688 benämnas de östra och västra altanerna. På deras öfre våning stodo då »pyramider» samt trästatyer. Säkerligen voro dessa altaner af trä. I inventariet omtalas också en barriär af 44 uthuggna stenpelare, begränsande en mellan flyglarne anordnad terass, på hvilken syntes fyra stenlejon. Äfven detta har upptagits i Dahlbergs teckning. Spillror af dessa anordningar ser man ännu invid slottet[1].

Öfver framsidans portal ser man en nisch med en byst af sandsten. Traditionen kallar den hertig Gustaf af Sachsen. På ömse sidor om porten till trädgården äro äfven uppställda ett par byster af sandsten, svartnade och illa medfarna af regn och snö och ålder, så att man knappt kan skönja hvad de skola föreställa. Såväl den förstnämda som dessa senare äro emellertid af antikiserande art, efter romerska kejsarbysters stolta mönster. I gamla inventarier från 1600-talet hör man ofta talas om »romaner», som pläga pryda förstugor och vestibuler. På Drottningholm står t. ex. ännu en serie »gotiska» kungabyster i denna form. Upphofsmannen till Vängarns-bysterna var sannolikt L'Ammoureux.

Är trapphuset, såsom jag anser, från De la Gardies tid, är naturligtvis portalen flyttad till sin nuvarande plats. Trapphusets nivå ligger, att märka, åtskilligt högre än den nedersta våningens. Inom det knappt tillmätta utrymmet har man efter berömd förebild anordnat en genom alla våningarna gående trappanläggning med tvenne armar, omvexlande sammanlöpande till eller utgående från en trapparm. Det hela verkar stelt och tungt.

---

[1] Det omnämda inventariet förvaras i Landsarkivet i Uppsala. Dess inledning lyder: Anno 1688 d. 5:te, 6:te, 7:de och 8:de februari inventerades efter Hans Excellens Landshöfdingens, högvälborne herr Olai Thegners ordre Wennergarns gårds kvarlåtenskap i hus, byggnader, boskap och kreatur, åker, bo- som fiskeredskap, stall och hästtyg med annat mera uti trädgård och annorstädes här uppfördt finnes och ämnadt är under befallningsmannens på gården Nils Rases uppseende och ansvar». Därpå följer en beskrifning och förteckning på »Stora stenhuset och allt hvad däruti fanns. Hvad af möbler och husgeråd återstod, var dock högst obetydligt. Något så när möblerade voro endast prästen Lenæi och prästen Samuel Bomans kammare. Kyrkan hade äfven sina inventarier i behåll så när som på dem af ädel metall.

Efter fotografi af J. Cederqvist.

Spisel på Vängarns slott.
Af Henrik Blom.

Den öfversta våningen i slottet var »kungsvåningen». Den stora salen, förr »kungssalen» benämd, kallas nu mer Disa-salen efter de målningar ur den apokryfiska sagoberömdheten Disas historia, som smycka väggarne. Enligt traditionen är det själfva Ehrenstrahl som skulle målat dessa stora i olja på väf utförda taflor. Så kan dock icke vara fallet. Maneret är ju helt annorlunda. Hvad man än kan förebrå den gode hamburgaren, nog ägde han teknisk skicklighet och det till och med i ej ringa mån. Dessa klumpiga gestalter med sina alltför stora hufvuden stamma icke ens från någon af Ehrenstrahls lärjungar. Det finns icke ett spår af mästarens skola i dem. Här måste vi tänka på någon af De la Gardies artister som upphofsmannen.

I Kungs-Husby kyrka (annex till Veckholm) erinrar jag mig en altartafla, föreställande »nattvarden», hvars figurer äro af samma karaktär som Disa-målningarnas. Det synes alltså vara någon konstutöfvare, äfven betrodd med att måla altartaflor för de af Magnus Gabriel ihågkomna kyrkorna, som här vore mästaren. Närmare kan jag nu ej ange honom. Man kan gissa på Wilhelm Henrichs, Hans Jürgen Flacht, Henrik Köpke o. a. Hufvudsaken är, att det ej är Ehrenstrahl, som bär skulden till dem. Icke desto mindre måste denne betecknas som upphofvet till själfva kompositionerna, att döma af den serie gravyrer öfver Disa-sagan som efter Klökers teckningar utgåfvos. Slutligen torde nämnas, att Disa-scener äfven återgifvits i gyllenläderplastik. I resterna af Karl XV:s samling på Ulriksdal ser man ännu prof därpå.

Taflorna på Vängarn sutto ej ursprungligen i kungssalen. T. o. m. De la Gardie hade så mycket förstånd, att han placerade dem i mellanvåningens förstuga[1].

Det är ej mycket kvar af den forna ståten i gemaken. I öfre våningen ser man dock flere plafonder, en målad ornamental takdekorering i grått och hvitt, här och där en spisel med

[1] I det nämda inventariet af 1688 läses: *Mellanvåningen. Stora farstugan.* Åtta st. stora taflor om *Disæ historia* och 2 st. aflånga med beskrifningar därpå». I ett annat d. 16 okt. upprättadt invent. öfver gårdens lösören (i det närmaste desamma, som upptagas i förut nämda invent.) står vid Disataflorna i kanten antecknadt: »Desse får intet tagas från gården visar H. Excellens Landshöfdingen, Högvälb. Herr Olai Thegner ordre af den 16 okt. 1688».

en i sandsten uthuggen dekorering, hvars stil minner om 1640-talet. Det är ett namn i räkenskaperna, som härvid kommer oss i minnet, Henrik Blom. Han utförde, som jag omtalat, sex »stenhuggarskorstenar» för Vängarn. Denna underrättelse liksom den ålderdomliga stilen i bevarade Vängarns-spislar frestar till antagandet, att vi ha att göra med en af den äldre tidens mest anlitade män på detta gebiet, Henrik Blume eller åtminstone en från honom utgående skoltradition, bevarad inom hans familj.

Plafonderna äro målade i olja på duk och ha därför ej utförts på ort och ställe, utan sannolikt i Stockholm. Deras pseudoklassiska karaktär och art för öfrigt låter oss förmoda, att äfven här en De la Gardiesk målare visat prof på sin talang. Magnus Gabriels plafondmålare par préférence var Nicolas Valleri. Han målade t. ex. alla plafonderna på Karlberg och har för »stora huset», Drottningholm, Jakobsdal förbrukat ansenliga mängder väf. Äfven för det kungliga hofvet var han ofta verksam. Hans namn hör dock till dem, som traditionen icke gynnat. Ja, huru litet har denna bevarat af allt det, vi här skildra. Det tyckes varit ett kunglighetens prerogativ att ge nödiga vinkar rörande det minnesvärda i den konstverksamhet, som i äldre tider funnits i vårt land. Härmed vill jag ingalunda harmas öfver, att den gode Valleri blifvit så bortglömd. Det sagda försvaras bättre genom många andra fall. Den främmande målarens bana slutade emellertid i Sverige snöpligt nog. I en af katalogerna öfver grefvens bibliotek på Karlberg står i permen bland saknade böcker helt lakoniskt antecknadt: »Valeri, en kopparstickbok. Bortstal med sig». Året är icke angifvet, men det torde inträffat vid midten af 1670-talet. För De la Gardie hade tecken på ofärd då redan börjat yppa sig, så att Valleri kanske ansåg tiden för ett mer eller mindre hederligt försvinnande vara inne.

Äro nu plafonderna på Vängarn prof på hans konst, finna vi honom väl hemmastadd i tidens invecklade allegoriska språk. Någon finare kolorist var han näppeligen. Målningarna äro hållna i mörka, tunga färger. Tiden har dock bidragit till deras fördunkling. Dessa äkta pseudoklassiska, liksom efter recept hopkomna kompositioner skola naturligtvis förhärliga Magnus Gabriels storhet och framställa därför »Styrkan», »Tapperheten», »Ädelmodet», »Klokheten» o. s. v.

Efter fotografi af J. Cederqvist.

Kapellet på Vängarns slott.

Det förnämsta minnet på Vängarn från den De la Gardieska tiden är dock slottskyrkan i östra flygelns nedersta våning. Den står ännu i oförändradt skick, sedan de dagar, då den brutne gamle stormannen stapplade in härstädes för att söka den tröst, som, efter hvad man af bevarade bref vet, blef hans sista, medan utanför ovädret rasade, smädelser och förbannelser haglade öfver hans namn.

I kapellet finnes, som jag nämnt, årtalet 1665. Ett rikt snickeri- och skulpturarbete möter oss, och som dess upphofsmän har jag angifvit Karl Hebbel och Kristoffer Weiditz. Det hela är hållet i blått och guld med målningar (bibliska scener, landskap, blommor o. a.) på läktarskranket, predikstolen och bänkdörrarne. Inredningens stil är, skulle jag vilja säga, tämligen blandad. Man erinras om den tyska barocka dekorationsstilen i en del detaljer som änglahufvuden m. m., men öfvervägande gör dock kapellet ett stilistiskt ganska sofradt intryck. Det kraftiga kasettaket verkar hämtadt från franska förebilder. Är det kanske De la Vallée, som gifvit ritningarne till kapellet och ha de i den tyska dekorationsstilen uppfostrade bildhuggarne lagt till ett och annat af egen fatabur? Att De la Vallée varit den ledande arkitekten vid Vängarns restaurering, har jag ej ännu sett något dokumentariskt bevis för, men antagligen finnes ett sådant. Upmark nämner honom som verksam för Vängarn i sin »Die Renaissance in Schweden». Uppgiften är emellertid mycket äldre.

På altaret, som öfvertäckes af en duk, å hvilken i slitet guldbroderi synas De la Gardies och hans gemåls vapen, står en förgyld altaruppsats med en Rembrandtsaktig »Kristus på korset». Ofvanför hänger en bild med den törnekrönte, bundne Kristus, ett höftstycke. Det kunde möjligen vara en i inventariet af 1652 omnämnd tafla, som tillskrefs en viss »Calehert». Andra möjligheter finnas dock äfven.

Den lilla slottskyrkan i sin helhet är en intressant rest af den omfattande konstverksamhet, som drefs under De la Gardies ægid. Den visar, huru med de tillgängliga krafter, som funnos, dock interiörer af ett godt, konstnärligt totalintryck kunde uppstå, man må nu visserligen från granntyckt nutidsståndpunkt kunna göra en del anmärkningar af mer eller mindre vitsig natur. Må kapellet därför ännu länge stå orubbadt och fredadt för alla restaureringstankar, stå som ett vackert minnes-

märke på hvad svensk konstslöjd för snart 250 år sedan förmådde!

Det förut ofta citerade inventariet visar, att mellanvåningen var den, där det grefliga herrskapet mest uppehöll sig vid vistelse på Vängarn. Där låg matsalen, grefvens förmak, furstinnans förmak, »alkoven» med sitt rika bildhuggarverk, »ett kabinett, som varit biblioteket», furstinnans kök, konfektkammaren m. m. Öfre våningen var gästvåning. Där låg utom kungssalen t. ex. »Hennes Maj:t Änkedrottningens kammare». Den nedersta våningen upptog rum för tjänarne, prästen Lenæi kammare, prästen Bomans kammare, fataburen, mangelstugan etc., i östra flygeln kyrkan.

Inventariet slutar med en redogörelse för gårdens öfriga byggnader, röda träbyggnaden, badstugubyggnaden, fogdestugan, brygghuset etc. samt för de omfattande trädgårdsanläggningarna med »tornet», pomeranshuset, blomsterhusen, trädgårdsmästarhusen, fontäner och statyer. Äfven trenne djurgårdar, den ena med ett lusthus, hörde till Vängarns domän.

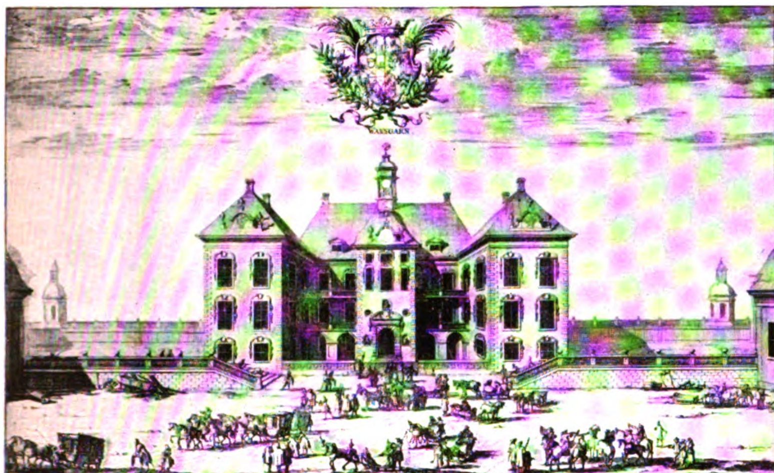
Af ett lösöreinventarium af 1678[1] finner man, att Magnus Gabriel äfven smyckade detta slott med konstverk. Ur den stora samling, som 1652 träffas på Ekholmen, Ekolmsund och i »Stora huset» i Stockholm, lät han afskilja och till sina andra gods förflytta en mängd bilder.

Här funnos bland annat tre taflor, som framställde »Sommaren», »Hösten» och »Vintern». Säkert tillhörde dessa den serie af månadsbilder, som 1652 köptes från Louis de Geers samlingar och otvifvelaktigt voro målade af Joachim Sandrart.

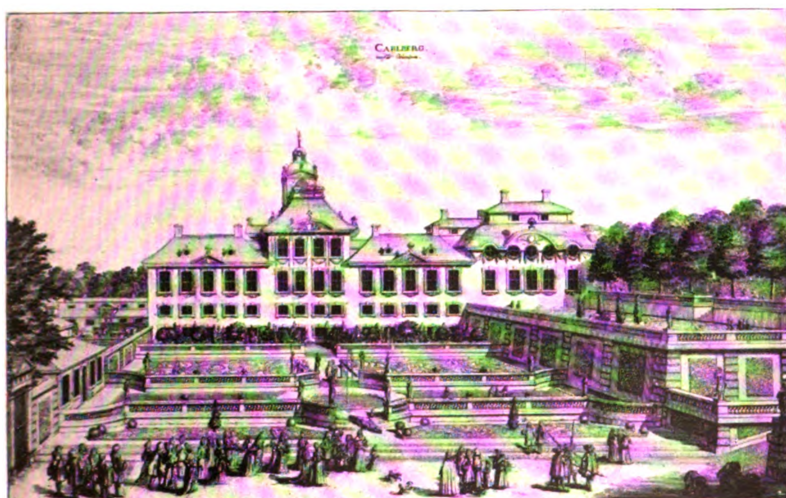
Här fanns äfven Rubens »Tre gracer» med blomsterkorgen, som nu är en af Nationalmuseets förnämsta skatter. I inventariet går den under benämningen: »1 Tafla med 3 nakotta qvinnespersoner, som hålla en blomkorg på hufvudet».

Ett par andra märkligare taflor, som skulle kunna identifieras med ännu befintliga, vore »1 frucht Tafla medh en Markatta på» samt »1 Tafla om Hanna, som spisar sin fader i fängelset». Enligt Granberg skulle den förra kunna anses identisk med ADRIAN VAN UTRECHTS 1645 målade stilleben i gross-

[1] Förut behandladt af Granberg (Ny illustr. Tidn. 1899). Invent. finnes i Riksarkivet.

Vängarns slott.
Enl. Dahlbergs »Suecia».

Karlbergs slott.
Från öster. Enl. Dahlbergs »Suecia».

handlar Brincks samling. Till denna skall den ha kommit från den Friesendorfska samlingen, som åter fått den från en familj Kurck, hvarifrån just det nu citerade inventariet stammar. Den andra taflan skulle man åter kunna igenkänna i »Caritas romana» af GEORG PENZ i Stockholms högskolas samlingar, en från kejsar Rudolf II:s galleri stammande bild.

Det är naturligtvis icke omöjligt att dessa två målningar under otydliga benämningar dölja sig i 1652 års inventarium, men de kunna ju äfven senare ha förvärfvats. Den ofvan anförda identifieringen har visserligen icke stöd af någon egentlig bevisföring. Här liksom vid alla andra dylika försök, där man blott har att utgå från en naiv och tafatt bildbeskrifning i ett gammalt inventarium utan antydan af mästaren, kan man i bästa fall endast komma till en viss grad af sannolikhet, men det kan ju vara vackert så. Ja, till och med om mästarnamnet är utsatt, kan man löpa fara att ta miste, ty äldre tiders bilddop är nog icke *alltid* att lita på, enkannerligen då konstens heroer blänka i förteckningarna, som om dessa listor aldrig ens kunna tänkas tagit befattning med något så simpelt som kopior eller Per och Påls enkla och flärdlösa »schilderier». I de flesta fall nå vi här blott det sannolika.

KARLBERG. Vid »Stora huset», Jakobsdal, Vängarn samt Ekholmen drefvos under 1660-talet mer eller mindre omfattande byggnads- och dekoreringsföretag. Det är öfverhufvud taget samma krets af konsthandtverkare, vi därvid finna verksam. Vid Ekholmen fullbordade man, som förut blifvit skildradt, de långa träflyglarnes uppförande, hvarjämte tillkom det 1671 invigda kapellet.

Det märkligaste som sker vid de De la Gardieska uppländska godsen under 1670-talet är otvifvelaktigt utvidgandet och dekorerandet af slottsbyggnaden på Karlberg.

I arkitektoniskt hänseende är Karlbergs slott bland de intressantaste resterna af De la Gardies byggnadsverksamhet.

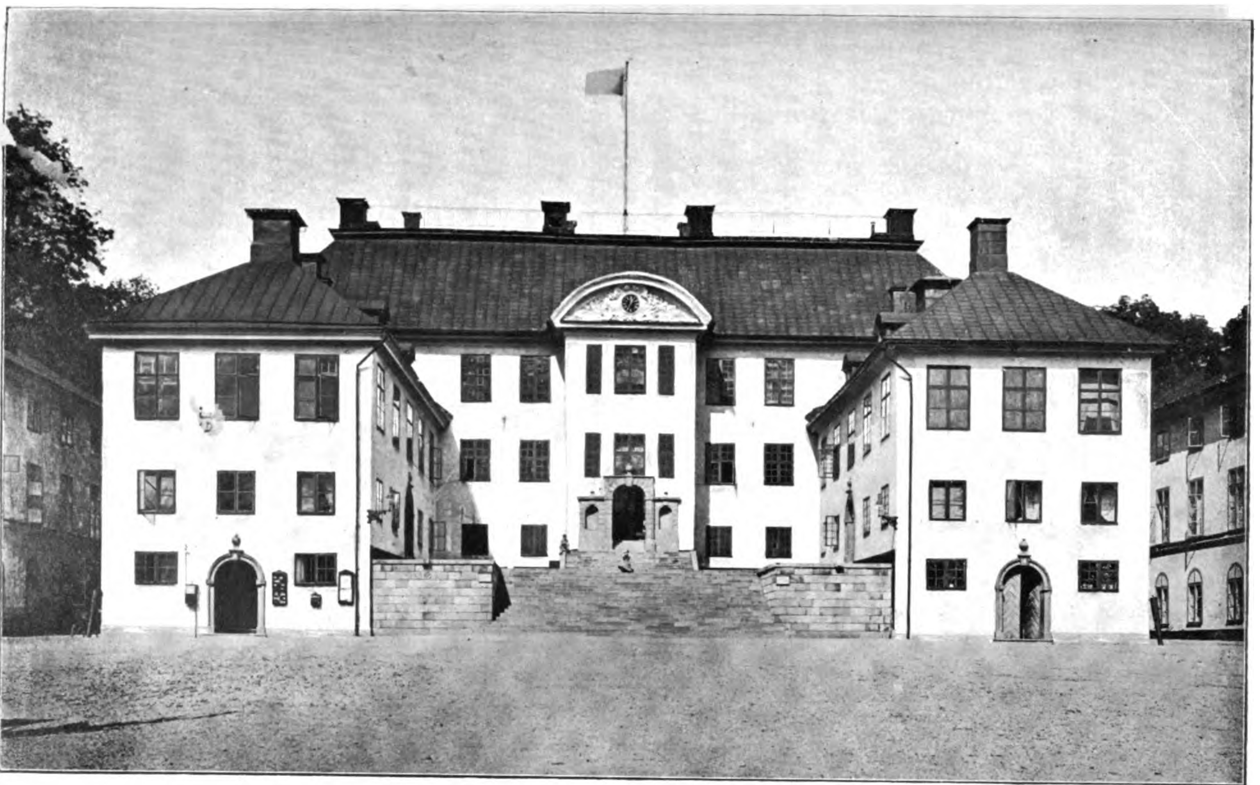
Slottet, som sedan slutet af 1700-talet är krigsskolans säte samt har ett ståtligt läge vid en af Mälarns vikar helt nära hufvudstaden, stammar till sin första början från riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm. Af honom har det sitt namn. Vi möta

samma förhållande som vid Vängarn, i det man utvidgat och väsentligt förändrat en äldre kärnbyggnad. Huru denna tedde sig, visar oss en gravyr i »Suecia». På det äldre Karlberg lefde »Fängelseskolans» ädle författare till sin död 1650. Den boning han åt sig uppbyggde, vardt redan på 1630-talet färdig. En portal därifrån med hans hustrus, Kristina Ribbings, vapen samt årtalet 1637 träffar man på Solna af Magnus Gabriel De la Gardie förändrade kyrka.

Af riksamiralens arfvingar köpte denne år 1669 det ursprungligen kronan tillhöriga godset för 25,000 rdr sp. och begynte genast vidtaga en ombyggnad af slottet.

Sådant Karlberg nu ter sig erbjuder det ett karaktäristiskt prof på JEAN DE LA VALLÉES byggnadskonst.

Från den trevåniga hufvudbyggnaden framspringa både åt norr och åt söder flyglar. De senare äro tämligen fula med sina nu mer låga tak. Äfven hufvudbyggnadens tak har på 1700-talet förändrats. Det är lägre och tornet har försvunnit. Proportionerna ha härigenom lidit. Terrängen är åt sjön högre, så att flyglarne åt denna sida höja sig i tre våningar. En bred trappa leder här upp till en liten borggård. Åt trädgårdssidan sluta de där envåniga flyglarne med paviljonger, hvilka helt och hållet fått bibehålla sitt ursprungliga utseende. I den östra af dem ligger slottskyrkan. Egendomliga på dessa verka de guirlandomramade rundfönstren, som till en del gripa in i taket. Takkonstruktionen är mäktigt tilltagen med tvenne afsatser, skilda genom en vertikal mellandel. Öfverdelen har en tämligen tung hvälfning. En viss tyngd karaktäriserar onekligen dessa paviljonger. De kraftiga formerna stå, strängt taget, icke i något proportionellt förhållande till det hela. Man fäster sig vid det väldiga taket och de stora, stirrande rundfönstren, och önskar då på samma gång en däremot svarande byggnadskropp. Tiden älskade emellertid det kraftiga och storformade. Det väl afvägda jämnmåttet frågade man icke mycket efter, blott man nådde det eftersträfvade imposanta intrycket. Af vår barockperiods arkitekter är Tessin d. y. den, som framgångrikast sökte den arkitektoniska verkan i det helas och delarnes harmoniska förhållande. Vore Karlbergs slott — det är, som jag senare skall påvisa, uppfördt i en äfven för sin tid ålderdomlig stil — i sin helhet

Karlbergs slott.
Sjösidan.

lika orördt som dessa paviljonger, skulle de dock göra ett ännu bättre intryck. Som de stå, öfverskuggade af slottsparkens åldriga lindar och ekar, äro de i hvarje fall ett par värdefulla prof på svensk barockbyggnadsstil.

De De la Gardieska räkenskaperna[1] ha rätt mycket att förmäla om Karlbergs restaurering. Jag inskränker mig dock till att ur dem endast anföra de förnämsta verkande krafterna.

År 1670 föras dit massor af byggnadsmaterial. Af bönderna i trakten köpas bräder, kalk, sten i stora kvantiteter. Tegelbruk har man vid gården. Äfven från Rörstrand och Ekholmen levereras tegel. Arbetsfolket utgöres nu hufvudsakligen af bergsprängare, grundgräfvare, stenläggare, smeder och murare. I augusti finner man därstädes ett tjugutal dalkarlar och 58 soldater under befäl af fänriken Forsman. Bland murarne nämnes mäster CHRISTIAN med sina gesäller. Af allt framgår att 1670 ett energiskt byggnadsarbete fortgår. Målare, bildhuggare och gipsmakare omtalas också, t. ex. bildhuggaren ABRAHAM, gipsmakaren ERIK NIURE, målarne ZACHARIAS och BEYER, men det mer omfattande inredningsarbetet synes egentligen pågått de närmast följande åren.

Den nämnde bildhuggaren Abraham kan vara fransmannen L'Ammoureux eller äfven någon annan yngre man. Vi höra nämligen, att Kungl. Maj:ts bildhuggare 1670 fick 262 daler och 16 öre (km) »för det han undervisat Abraham».

Ledaren af byggnads- och inredningsarbetet var Jean De la Vallée.

Från år 1671 finnes af denne ett bref (dat. den 23 jan.), hvari han lämnar en del upplysningar rörande arbetet vid Karlberg. Äfven innehåller det en bön till rikskansleren att rekommendera honom till erhållande af den efter Anders Jönsson lediga platsen som borgmästare i byggnadskollegiet. Hans inkomster äro små, och han har tio barn att försörja. De la Vallée fick platsen.

Under uppsikt af byggmästarne mäster LENNART och mäster HANS BIUGG fullföljes de nya delarnes uppförande. Dekoreringen af slottsgemaken är anförtrodd åt bl. a. sådana tränade artister i grefvens tjänst som HENRIK LICHTENBERG och NICO-

[1] I Riksarkivet.

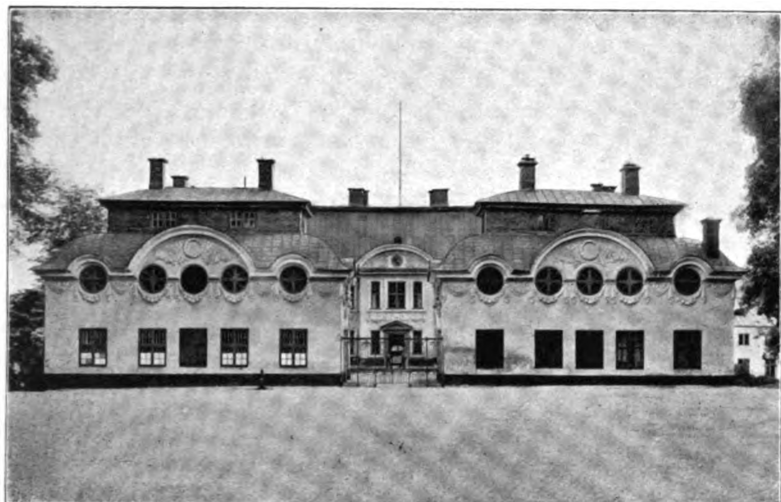
LAS VALLERI. Den senare målar plafonderna, den förre skulpterar gemakens gipstak och synes ha utfört de flesta. Men äfven den förträfflige CARLO CAROVE var här verksam. I De la Vallées bref omnämnes vidare »le sculpteur flamand mr MELCH» såsom sysselsatt med alkovens bildhuggeriarbete. Otvifvelaktigt menar han nederländaren MILLICH, som på Drottningholm äfvenledes utförde skulpturarbeten för den kungliga alkoven, paradsängkammaren, som enligt fransk förebild borde vara ett af slottets praktfullaste rum. Millich var väl den Kungl. Maj:ts bildhuggare, af hvilken den nyssnämnde Abraham undervisades.

Af underordnad betydelse var förmodligen gipsmakaren Pelle Pipare. Bland målarne träffa vi för öfrigt HENRIK KÖPKE m. fl. från föregående restaureringsarbeten bekanta namn.

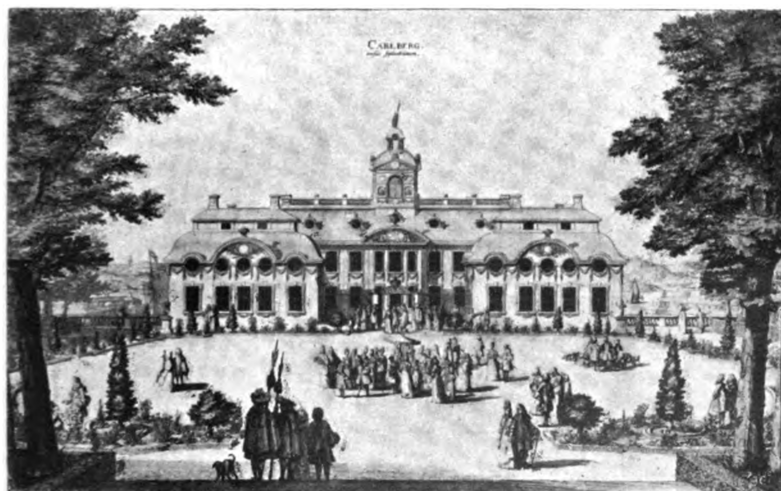
Finnes då något af hvad dessa konsthandtverkare utförde, kvar i slottsgemaken? Mycket har naturligtvis försvunnit. Valleris plafonder och den målning, som eljes kunde räkna honom eller Köpke som upphofsman, ha gått all världens väg. Men åtskilliga stucktak finnas ännu i behåll.

Att döma af en bläckteckning i Palmsköldska samlingen har *kyrkan* ståtat i en rik skulpturutsmyckning. Numer gör den likväl ett mycket kalt intryck, ehuru en och annan sparsam dekoration från äldre tider blickar fram. Rummet är rätt högt och luftigt, enär intet tak är inskjutet mellan paviljongens lanterninartade öfverdel och själfva salen.

Till kyrkan ansluter sig det i östra trädgårdsflygeln belägna *modellrummet*, som är af kvadratisk plan och har ett stucktak, som fått formen af ett s. k. spegelhvalf. Det har alltså en plafond eller fyllning i midten, omgifven af i stuck framställda nästan halfverade tunnhvalf, ett slags kolossala hålkälar. I dessa är det, den ornamentala skulpturen förnämligast anbragts. Här se vi, utom snirkelverk och kartuscher, stora musslor, putti m. m., allt hållet i en tung och tämligen grof formgifning. Samma svulstiga, kraftiga dekorering möter oss på flera andra håll i slottet, och som dess upphofsman betecknar jag den nyssnämnde för De la Gardie flitigt verksamme Henrik Lichtenberg. Motiven har han hämtat från gängse mönsterböcker. Detta var naturligtvis vid dylika arbeten det vanligaste. I vissa fall kunde dock stuckatörerna arbeta efter af någon arkitekt

Karlbergs slott.
Från trädgårdssidan.

Karlbergs slott.
Från trädgårdssidan. Enl. Dahlbergs »Suecia».

lämnade ritningar. Sådana har t. ex. den yngre Tessin uppgjort för bröderna Caroves arbeten på Drottningholm. Äfven måste man ju antaga, att gipsbildhuggarne själfva utfört förslagsteckningar. Åtminstone torde en så skicklig stuckatör som Carlo Carove ej saknat kompositionstalang. Äfven Lichtenberg var väl ej utan. I den katalog öfver Karlbergs bibliotek, hvari den af Valleri bortstulna kopparstickboken var antecknad, nämnes emellertid som utlånt »en stor hvit bok för mäster Henrik Bildhuggare med kopparstickbilder».

Taket i *rikssalen* ligger lågt i förhållande till rummets längd och bredd. I dess midt är en stor, aflång, fyrkantig fyllning öfver en starkt tilltagen hålkäl. Här ha vi alltså spegelhvalfvets princip tillämpad. Kring detta högre liggande midtparti ligger sedan å hvarje sida en oval plafond och ytterst i hörnen små fyrkantiga. Rundt om löper en kraftig konsolgesims. Detaljorneringen består af bladbårder, kartuscher och andra motiv ur barockens ornamentala skattkammare. På grund af det låga taket gör sig den grofva modelleringen starkt förnimbar.

Mästaren till densamma kan ej vara någon annan än den som utfört modellrummets stucktak, och samma karaktär röjer takdekorationen i den *norra* och den *södra pelarsalen*, i *inre dagrummet* (stor oval, i hörnen kartuscher), *lärarrummet* (stor rundel, omgifven af lager, i hörnen ekgrenar) samt *yttre dagofficersrummet*, där de väldiga kartuscherna nästan verka tryckande. Genomgående är den för alla dekorationerna märkligt tilltagna skalan, liksom det långlinjiga och utsträckta i desamma. De tyckas afsedda för rum af mycket större proportioner, framför allt af väsentligt större höjd. I modellrummet t. ex. stöter man nästan näsan emot de lustiga klumpiga »putti» i hörnen, hvilka egentligen borde sväfva några meter öfver betraktarens hufvud.

Det konstnärligast utförda tak, som ännu finnes på Karlberg, träffa vi i *chefens expeditionsrum*. Kompositionen är en helt annan än i de förut nämnda, det tekniska utförandet af långt större finhet, proportionerna i förhållande till rummet bättre. Tak af denna art känna vi förut. På Drottningholm och Gripsholm ha vi sett sådana, på det förra slottet i original från 1600-talet, på det senare från våra dagar i efterbildning. Konstnären kan knappast vara någon annan än CARLO CAROVE. Månne

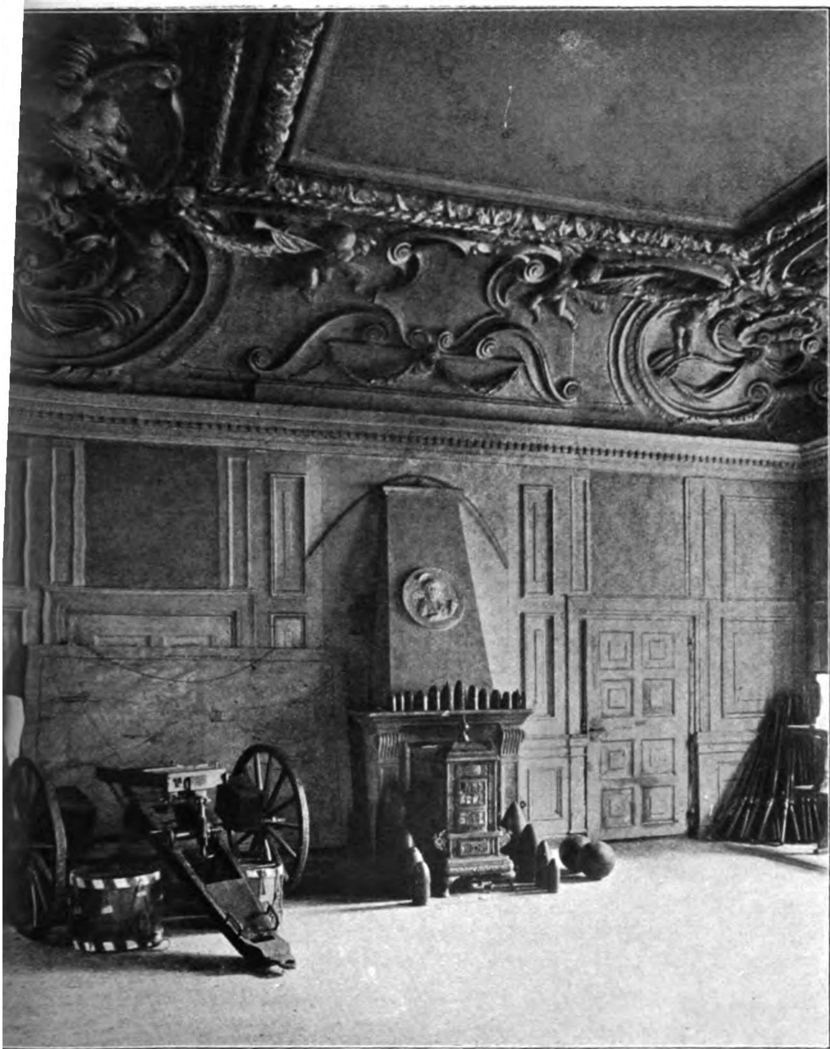
det var för detta tak och ett annat, som i ett närbeläget rum förut funnits på Karlberg, men vid en eldsvåda för en del år sedan förstördes, Carove den 4 januari 1675 af De la Gardie fick en assignation på 180 rdr »för konstnärligt arbete»?

Det nu omtalade taket har på ej mindre än fyra ställen Magnus Gabriels och Maria Eufrosinas monogram.

Den porträttsamling, som förvaras på Karlberg och som vi vi påträffat under vår vandring genom salarne, har äfven ur vår synpunkt ett visst intresse, enär den hyser ett stort antal bilder, som förut suttit på Leckö och tillhört De la Gardies samlingar. Men vi lämna dem till ett senare tillfälle.

Den af rikskansleren igångsatta konstverksamheten vid Karlberg fullföljes äfven vid årtiondets slut, men nu är det åt trädgården största uppmärksamheten ägnas. För de bildverk, med hvilka den sirades, hade anlitats ABRAHAM L'AMMOUREUX.

Med honom ingår emellertid grefven den 10 september 1678 ett kontrakt om utförande af några fontänfigurer o. a. Kontraktet, som är af en viss illustrerande betydelse, lyder in extenso: »Kongl. Maj:ts samt Sveriges Rikes råd, Rikskansler och Lagman öfver Vestergötland och Dal Magnus Gabriel De la Gardie, Grefve till Leckö och Arensberg, Friherre till Ekholmen, Herre till Hapsals Gebiet, Helmet, Höjentorp, Magnusberg, Mariedal och Vängarn gifver härmed dem som vederbör tillkänna, att jag hafver ingätt ett kontrakt med Hennes Maj:t Riksänkedrottningens skulptör Mons. La Moureux, såsom följer. Först obligerar jag bemälde Lamoureux att förfärdiga det Neptunus-beläte som är i min trädgård på Karlberg i stora dammen sålunda, att han hufvudet af belätet gör ånyo i en tjänligare aktion och beskaffenhet; sedan varder han två sjöhästar förfärdigandes i rätter proportion emot det som redan färdigt är, hvilka kunna spruta vatten. Detta allt lofvar han färdigt inom 9 månader och dag. Emot detta arbete skall jag honom betala 150 rdr och 6 daler sm., halfparten nu strax och halfparten, när arbetet är färdigt och uppsatt vordet. Blyet och gipsen skall jag ock fournera, nämligen sex pund bly och gips åtta tunnor. Men alla andra materialier anskaffar han själf. Föreskrifne arbete utlofvar han Lamoureux efter bästa sin konst och vetenskap att förfärdiga. Till det andra förbehåller jag mig

Efter fotografi af J. Cederqvist.

Modellrummet å Karlbergs slott.

hos mons. Lamoureux att låta lära en gesäll att förfärdiga allehanda blyarbete i statuer och hvad namn det kan hafva, så att att han sedan mig i blyarbete må kunna betjäna till mitt goda nöje. För sådan undervisning skall jag betala honom Lamoureux 100 rdr och 6 daler sm och det halfparten förut och resten, när han utlärd kan vara. Förutom detta ofvanskrifna utlofvar han att utan vidare dröjsmål förfärdiga den draken han under händer hafver [1]. Det att detta således är vordet förackorderat, slutet och stadfäst, bekräftar jag med min underskrift och grefliga signet». (Underskrift).

De i detta kontrakt omtalade bilderna äro jämte så mycket annat försvunna från Karlbergs fordom så berömda trädgård. Dess ryktbara lusthus *Dianeborg* byggde dock ej De la Gardie, utan grefve Johan Gabriel Stenbock, som af honom mottog godset 1680 [2]. Äfven under den tid, slottet var Ulrika Eleonora d. ä:s käraste uppehållsort, liksom tiden efteråt, skedde flere »förbättringar» och försköningar. Så t. ex. uppstod 1698 en ännu kvarstående, fast annat ändamål tjänande orangeribyggnad med vattenkonster där framför [3]. I sammanhang härmed kunde nämnas, att borggården enligt Palmsköld 1692 belades med sandsten af stenhuggaren Jakob Schütz, För vattnets bättre aflopp vardt den något litet fördjupad samt »omringad af en liten terrass med 4 trappor» o. s. v. —

Det finnes (i Riksarkivet) från år 1677 ett inventarium öfver Karlbergs slott, som ger en föreställning om dess dåvarande inredning. Det upptager bl. a. alla därstädes bevarade konstverk, visserligen i ytterst primitiva beskrifningar. Ur detsamma kan emellertid för belysningen af vårt ämne ett och annat vara af intresse att meddela.

Våningarna äro *Hans excellens våning*, *Furstinnans våning* och *Konungsvåningen*.

Bäst inredd var den förstnämnda. Kungsvåningen var gäst- och festvåning och hade de största utrymmena. Där låg kungssalen, nuvarande rikssalen.

[1] Detta bestyrker antagandet, att L'Ammoureux äfven utfört draken i Jakobsdals trädgård.

[2] Jmfr. handlingar rörande »Kungsgårdar» i Riksarkivet.

[3] Enl. uppgift i Palmsköldska saml. i Upsala.

Hans excellens audienssal var klädd med gyllenläder i hvitt och guld. Taket var ett stucktak med målade taflor, en stor och fyra mindre. Här funnos i stort format Karl XI:s och Karl X:s porträtt, sannolikt af EHRENSTRAHL, flera bataljstycken såsom »Karl X när han gick öfver Fyn» och andra skildringar af krigarkonungens bragder. Vi erinras naturligtvis här om den från Nürnberg inkallade JOHAN FILIP LEMKE, som i det öfre och det nedre galleriet på Drottningholms slott efter Dahlbergska teckningar förhärligat de båda konungarnas krigiska bedrifter.

I audienssalen stod bl. a. ett stort bord af svart och brun marmor.

Förmaket utanför denna sal hade röda gyllenlädertapeter. Golfvet var belagdt med gottlandssten. Två taflor voro här upphängda. Den ena gick under benämningen »Jagtero», den andra »Skepp från Portugal». Förmodligen voro de af stora dimensioner, men af mindre kvalitet.

Hans excellens alkov var däremot tapetserad med grå sammet. Kring alkoven löpte en balustrad med »förgyllda pelare». Möbleringen var rik: bord, schatull, skrin, speglar, gueridoner o. a., allt af gediget slag, enär på sängkamrarna nedlades stor omsorg. Flere taflor smyckade rummet, så fyra kungliga konterfej, liksom fältherrens och fältherrinnans porträtt. Öfver spiseln hängde en tafla med dubbelram, grön och förgylld. Den återgaf »Herdarnes tillbedjan» och var af »Cletzers dyre taflor». Vi känna dessa förut. »Herdarnes tillbedjan» var af GIACOMO BASSANO. Öfver schatullet satt en annan Cletzer-tafla, »en gubbe rider en häst». Det var »Abraham drager ur landet», af samme mästare.

I *Hans excellens kabinett* fann man ett gipstak med en plafond af VALLERI. Väggarna voro beklädda med grön blommerad damast. På väggarne hängde flere bilder. Ur den Cletzerska samlingen såg besökaren en »Kristus» — möjligen af den s. k. »Calehert» — och »en soldat i harnesk». Inventariet upptager för öfrigt »ett dödhufvud af trä, helt naturel», »timglas af sölfver (filigram), calendertafla af silfver, bokstol af rödt lackverk» m. m.

Efter fotografi af J. Cederqvist.

Rikssalen å Karlbergs slott.

Vi komma så till *biblioteket,* hvars väggar uppges tapetserade med randig atlassammet med gröna fransar. Gipstaket hade en plafond af Valleri, framställande en satyr.

Öfver bokhyllornas innehåll finnas ännu bevarade kataloger. Då Karlberg öfvertogs af Johan Gabriel Stenbock, flyttades boksamlingen till Stockholm och därifrån, sannolikt tillökt med några samlingar, grefven hade på andra håll, till Uppsala universitet. Bibliotekssalen å Karlberg pryddes med ett antal porträtt af lärde, såsom Grotius, Heinsius, Vossius, Salmasius, Lipsius, Boxhornius o. a. samt en del fantasiporträtt af italienska humanister. De kommo samtliga att medfölja boksamlingen till Uppsala. Konstvärdet i dessa bilder är svagt så när som på ett par undantag, ett par verkligen solida porträtt, som nu smycka den humanistiska sektionens och den juridiska fakultetens salar i Uppsala universitetshus, och hvilka bilder vi senare skola ta i betraktande.

Långa galleriet (i den östra trädgårdsflygeln) pryddes af gipstak med tre målade taflor af Valleri. Golfvet hade en vacker stenbeläggning. Här stodo fjorton romerska kejsarbyster i marmor på postament med bildhuggeriarbete Man torde med skäl kunna ifrågasätta, om de voro äkta. Troligen voro de efterbildningar af det slag, som den tiden var i svang. Det är ej omöjligt, att upphofsmannen var den att döma af hans Drottningholms-arbeten i marmorplastik särdeles förfarne MILLICH. (Man skulle vidare kunna tänka sig, att det var i denna konst, han undervisade skulptören Abraham, som möjligen vore identisk med den ofta omtalade L'Ammoureux.) I »långa galleriet» förvarades vidare »en bok i grön sammet och sölfbeslag med en kedja af sölfver, fastslagen vid fönstret». Hvad det var för en bok omtalas icke. Fantasien har därför här fritt spelrum.

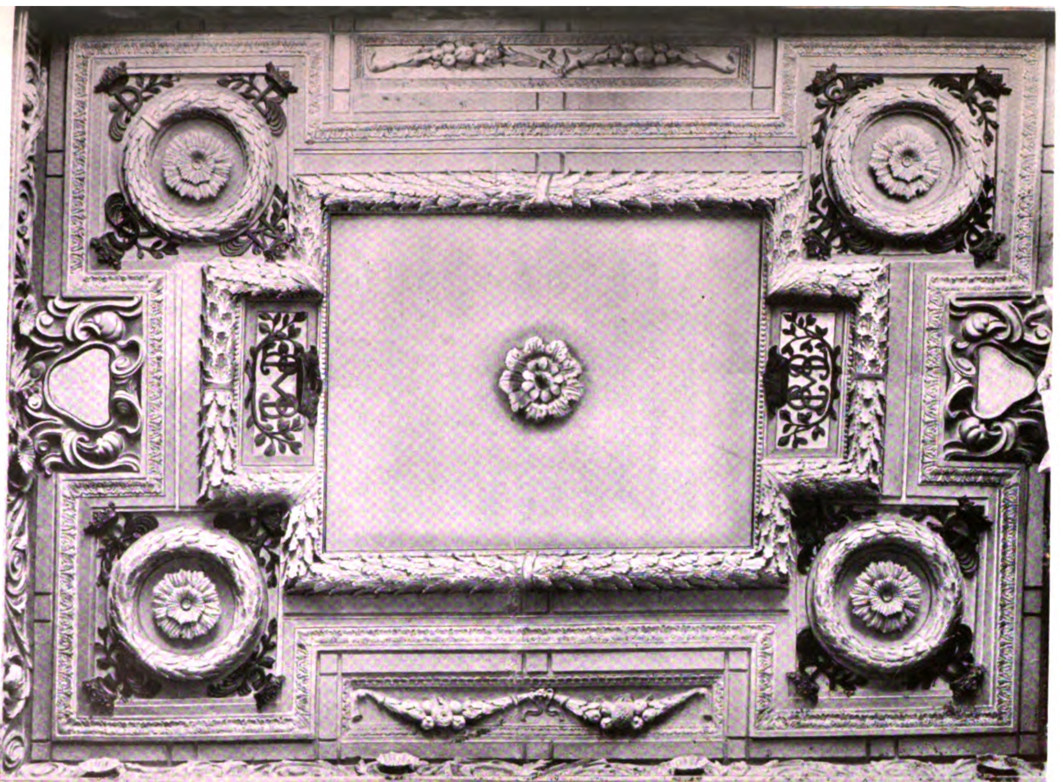
Vid ena ändan af länga galleriet låg *raritetssalen.* Äfven här såg man i gipstaket en plafond af den produktive Valleri. Salen hade sitt namn efter därstädes uppsatta dyrbara taflor ur den Cletzerska kollektionen, t. ex »Venus och Cupido» af TITIAN, »en karl med en krusat krage», »ett kvinfolk med en bok och kors i handen» af samme mästare, »en gubbe i svart klädning och stort skägg» af TINTORETTO, liksom andra porträtt af denne och ANTONIS MOR.

Beträffande De la Gardies Titian- och Tintoretto-taflor är jag ej öfvertygad om deras originalitet. Emellertid är det ju ett ganska märkligt faktum, att han i en sal sammanförde vissa som mästerverk betecknade bilder ur sin samling på Karlberg. Det var samlingens »Tribuna» eller »Salon carré», kunde man säga.

Italienska målningar af oskattbart värde hade funnits i Kristinas galleri och äfven där som sådana blifvit betraktade. Äfven senare voro dylika ej alldeles oanträffbara i landet. Den förnäme konstbildade italienaren Magalotti omtalar t. ex. ett porträtt af Giorgione, som han här lyckades komma öfver. De la Gardie hade vidare köpt sina dyrbara italienare som original, och jag har visat att värdefulla originalverk af nordiska mästare faktiskt funnos i hans ägo. Man kunde ju därför fråga sig, om också icke hans många Titian och Tintoretto voro äkta. Icke desto mindre torde vissa tvifvel vara berättigade, i all synnerhet då på grund af den höga konstnivån i landet söder om Alperna skickligt utförda kopior i säljbarhet till utlandet lätt täflade med originalen. Både under 16- och 1700-talen riktades de nordiska gallerierna med duktigt gjorda falsarier under klingande namn. Huru många afslöjande af dessa ha icke redan skett genom vår moderna kritiska forskning! Huru mången Rafael, Titian, Correggio har ej förvandlats till »gammal god samtida kopia»! Själfva Sixtinska madonnan i Dresden har, fast lyckligtvis utan framgång, angripits. Eljes har det vid 1700-talets början bildade Dresden-galleriet, trots sina oantastliga äkta pärlor, visat sig vara ett ganska tacksamt fält för detroniseringar. Det är med kännedom om den mängd vid De la Gardies tid som original af stora italienska målare cirkulerande kopior och med kännedom om, att hans konstförstånd i dylika tafvelfrågor just icke var att lita på, som man kan äga rätt att betvifla originaliteten hos mästerverken i Karlbergs »Tribuna».

I *kyrkan* var enligt inventariet stuckarbetet ovanligt rikt. Altartaflan framställde »Nedtagandet från korset». I den med gult gyllenläder klädda *matsalen* hade grefven samlat De la Gardieska ättemedlemmars porträtt.

Det nu sagda torde vara tillräckligt att ge en antydan om Karlbergs-gemakens art. En redogörelse för *Hennes furstliga*

Stucktak i Karlbergs slott.
Af C. Carove.

Efter fotografi af J. Cederqvist.

nådes våning och *Konungsvåningen* bespara vi därför läsaren. I den förra låg den *franska salen* med ett större antal furste-porträtt och franska generalporträtt och bredvid densamma sutto i tvenne kamrar 29 konterfej af »de fredmakare vid Münsterska traktaten», med hvilka senare dussinporträtt vi förut gjort bekantskap på Ekholmen, och som nu mer efter råd och lägenhet söka glädja den, som vid ett besök på Gripsholm råkar förirra sig till kavaljersflygelns korridorer.

I inventariet omtalas slutligen tvenne korsverkshus, »korsverkshuset österut» och »korsverkshuset västerut». Det östra kallades också »badstugubyggningen» och innehöll en del boningsrum och en rikt, med marmorbeläggning, statyer etc. utstyrd badstuga.

Sedan Karlberg reducerats från grefve Johan Gabriel Stenbock, hvilket naturligtvis gaf upphof till ersättningsanspråk från dennes sida gent emot Magnus Gabriel och väckte nya bittra fejder, vardt det, som vi känna, ett kungligt lustslott, där ej blott Ulrika Eleonora d. ä., utan äfven den yngre Ulrika Eleonora och Fredrik I gerna vistades. År 1792 blef slottet den då s. k. krigsakademiens säte. Det är från detta år de enorma långa flyglarne utefter sjön stamma, men där de nu stå, ha dock äldre byggnader funnits. —

Hvad jag här till sist ännu en gång ville framhålla, vore, att Karlbergs slott trots de förändringar som här skett, dock ännu i dag bevarat den totalprägel, De la Gardie gaf detsamma. Det är onekligen ett intressant aktstycke i vår arkitekturhistoria samt länder till sin byggherres heder.

Och önskvärdt vore, att, då dels monumentet i så pass räddadt skick nått våra dagar, dels ur arkiven en mängd underrättelser flöda, det historiska slottet kunde bli föremål för en ingående monografi. Man gör sig sannerligen skyldig till ett ganska groft misstag, om man tror, att Sveriges konstminnen från renässansens och barockens dagar äro tillräckligt kända eller icke värda att bättre lära känna.

Karlbergs arkitektoniska typ, sådan De la Vallée tänkte sig den, verkar något ålderdomlig för att ha tillkommit på 1670-talet, den tid, då Drottningholms slott just representerade det moderna, det nya i tidsstilen. De förkättrade barockmännen i

Italien och deras efterföljare i Frankrike hade förklarat, att palatsbyggnaden, om den icke skulle verka fästningsartad, utan ge ett representativt och festligt uttryck för sin ägares makt och rikedom, ej borde sammansluta sig kring en instängd trång gård, utan sträcka ut sig, öppna sig mot och träda i relation till omgifningen. De nya sträfvandena gå ut på palatsets breddutsträckning, en målerisk gruppering af dess olika delar i förening med betonande af ett midtparti. I Frankrike blir Versailles ett typiskt uttryck för den nya stilen, men långt dessförinnan hade tidens förändrade signaler gifvit sig tillkänna.

I Drottningholm uppträder hos oss den nya slottstypen, sådan den närmast i Frankrike tog sig uttryck, d. v. s. med upptagande af det där omhuldade paviljongsystemet. Men paviljongernas betydelse är en annan än förr. Deras hufvuduppgift är ej att gruppera sig omkring en gård, utan att framträda som verkningsfulla måleriska element i denna komposition på längden, som nu blir den enda giltiga. Finnas omslutna gårdar, få dessa blott betydelsen af ljusgårdar. Det är utåt palatset vänder sig, utvecklande sin arkitektoniska rikedom, och den omgifning, mot hvilken den öppnar sig, komponeras i harmonisk öfverensstämmelse med detsamma. Det vanligaste blir, som vi veta, en efter arkitekturprinciper behandlad trädgård [1]. Samma tendens gör sig äfven gällande, när i städerna framför ett palats eller annan monumental byggnad lägges en perspektiviskt komponerad öppen plats.

Karlberg följer icke i något hänseende den nya riktningen, om ej i det, att en steriliserad trädgård efter det vanliga mönstret anlades. Slottet får ingen utvidgning i sin längdriktning, utan från hvardera fasaden låter man flyglar, bildande en rät vinkel med hufvudbyggnaden, framspringa, och åt trädgårdssidan bildas en af midtpartiet och låga flyglar och paviljonger helt omsluten borggård. Längst fram i hörnen af trädgårdsflyglarne stoltsera de tunga paviljongerna, skymmande slottets öfriga delar. Denna palatskomposition, som återvänder t. ex. i De la Vallées för Gustaf Bonde byggda palats i staden (nu Rådhuset), är icke

[1] Trädgårdarna falla nu inom arkitekternas område. Både Tessinerna och De la Vallée ha lämnat ritningar till trädgårdsanläggningar, den senare äfven åt De la Gardie.

barockens, utan senrenässansens och närmast besläktad med franska förebilder af en Du Cerceau och De Brosse. Karlbergs slottsbyggnad vardt både i totalkomposition och detaljer ett excellent uttryck för den De la Valléeska byggnadskonsten med dess mera ålderdomliga franska tendenser.

HÖJENTORP och MARIEDAL. Våra undersökningar föra oss nu ånyo till De la Gardies lagmannadöme. I Västergötland låg hans svenska grefskap samt åtskilliga honom tillhörande större och smärre egendomar, bland dem Höjentorp och Mariedal. I denna provins var hans makt mer koncentrerad än annorstädes. Grefskapet med Leckö, en stor del af Kållandsö och den af honom grundlagda Lidköpings »nya stad» gaf jämte andra besittningar samt lagmannaskapet öfver Västergötland och Dal Magnus Gabriel här nästan en regerande furstes ställning och betydelse. Intresset för de västgötska domänerna blir hos honom under hans mannaålder ständigt större. Rikskanslerens statsbekymmer få ofta vika för mera partiella omsorger, och mot slutet af hans statsmannabana, när de politiska intrigerna och fejderna förbittrade hans lif, finna vi honom ej minst i omsorgen om sitt grefskap söka en ersättning. Hans motståndare klagade också öfver, att grefven allt för mycket älskade att vistas på sina ägendomar på landet och därvid försummade statsgöromålen. Utan fog var nog ej denna klagan.

Minnet af De la Gardie lefver ännu lifligt i Västergötlands byggder, framför allt i de trakter, där grefskapet låg. Där har han grundlagt en stad, Lidköpings »nya stad», som under grefskapets tid väl var förenad med den gamla, men dock hade en viss särställning, där har han restaurerat talrika kyrkor, skänkt altartaflor, orgelverk, predikstolar m. m. till höger och vänster, stiftat skolor och hospital (d. v. s. fattighus), ett barnhus i Lidköping, låtit uppföra den gamla originella rådhusbyggnaden därsammastädes, liksom han på allt sätt i sin nyanlagda stad omhuldade yrken och näringar. Man har därför i våra dagar t. o. m. väckt förslag att resa grefvens staty i det forna grefskapets stad.

Den konstverksamhet, till hvilken han å sina västgötska slott och gårdar gaf upphof, är på det hela taget af gröfre kaliber än den, som uppstod vid hans uppländska slott och i palatset i Stockholm. Det var nämligen hufvudsakligen till provinsiella krafter han här måste lita. Karlberg skiljer sig föga från de samtida kungliga lustslotten, men Leckö står såväl arkitektoniskt som genom inredningens billighet och simpelhet betydligt efter dem. Detta slott är ett typiskt prof på den lokala konstskicklighet som under grefvens hägn uppblomstrar i Västergötland.

I hvad mån Höjentorps och Mariedals slottsbyggnader vore detta, afgöres däremot ej med samma lätthet, då det förra totalt försvunnit, det senare till sitt inre förändrats, om ock rester af äldre dekorering bibehållits. I ett hänseende afveko de båda väsentligt från Leckö, i det de uppstodo nya från grunden och i en enhetligt genomförd arkitekturstil, hvilken visar sig vara den, som Jean De la Vallée tillämpade på sina smärre slotts- och palatsbyggnader.

Höjentorp ligger i Äggby socken och Valle härad, ej långt från Varnhem och Axevall. Under en del af medeltiden tillhörde det Skara domkapitel och innehades af dekanen i Skara. Vid reformationen vardt det kronogods. År 1647 förlänades det åt Magnus Gabriel De la Gardie, som där med sin gemål vistades en kort tid efter bröllopet. Af reduktionen drabbades det 1681, men öfverlämnades på lifstid till Maria Eufrosina, som här afled 1687.

Under 1650-talet sker därstädes inga större förändringar, men naturligtvis företagas där reparationer och smärre tillbyggnader, med hvilka handtverkare, som vi förut träffat vid Leckö och Varnhem, äro sysselsatta, bland dem byggmästaren Jöns Nilsson, Hans stenhuggare, Bengt stenhuggare och Arvid murmästare. Dessa äro fast anställda i grefvens tjänst och anlitas för uppdrag å olika håll. Jöns byggmästare har $^1/_2$ hemman Såntorp på tjänst, mäster Bengt $^1/_2$ hemman Öfverbo, mäster Hans hemmanet Stenhammar o. s. v.[1]

---

[1] Det var vid Höjentorp den otrogne fogden Sven Hök begick sina underslef, för hvilka han 1662 insattes på Leckö fängelse.

Med 1660-talets ingång vidtager äfven på Höjentorp ett storartadt byggnadsarbete. Den gamla herrbyggningen duger nu ej längre. Här skulle resas ett slott, där grefven värdigt kunde residera med hela sin hofstat, om så påfordrades.

En byggnadsräkning, som omfattar åren 1662—1664, liksom ett inventarium af den 11 och 13 juli 1663 låta oss veta, att början redan har skett. Två nya byggnader omtalas då under arbete, nämligen stora nya herrbyggningen och den västra nya trädgårdsbyggningen.

I inventariet säges den förra vara »i samma tillstånd den var uti Hans Höggrefliga Excellens närvaro härnere. Allenast detta är tillbyggdt: 4 murade spisar med vindspjäll och stängare till den andra våningen och bjälkarne». I räkenskaperna underrättas man äfven om, att »fyra skorstenar äro murade upp igenom till andra våningen».

Häraf framgår, att 1663 murarna voro uppresta, samt att man då var sysselsatt med skorstensmurar.

Den västra nya trädgårdsbyggningen beskrifves som redan färdig med 20 nya kamrar. Af äldre byggnader omtalas utom gamla herrbyggningen landshöfdingens eller kommissariernes byggning.

I den nämnda journalen redogöres bl. a. för det material som lämnats under den tid, räkenskaperna omfatta, så t. ex. af tegel 24,000, af bräder 324 tolfter, af timmer 1,381 stockar, af järn 217 skeppund stångjärn och 13 skeppund smidt järn, af spån 5,800 etc. Alltså inga små poster.

Arbetet bedrifves uteslutande af lokala krafter — mäster HANS STENHUGGARE omtalas 1660 som ledare af byggnadsarbetet — men dessa krafter tyckas varit synnerligen otillräckliga, och äfven medel ha säkert sparsamt influtit, så att byggnadsverksamheten tidtals måste legat alldeles nere. Vid de De la Gardieska godsen var ju detta icke något ovanligt på grund af den stora omfattningen af byggandet, hvilket skedde samtidigt på ett flertal olika orter. År 1670 hade man emellertid kommit så långt, att inredningsarbetet var i gång, men äfven på själfva byggnaden synes man arbetat. Murmästaren LARS med sina gesäller, den ofvannämnde stenhuggaren mäster HANS med sitt folk, snickaren ERIK OLUFSSON med tre gesäller samt målaren

Hans Reebäck nämnas bland de vid slottet sysselsatta handtverkarne. För stora byggningens målning köper man färger i Göteborg. Målningsarbetet har den nämnde mäster Hans Reebäck om händer.

Huruvida några stuckatörer ha varit verksamma härstädes, är mig obekant, men jag håller det icke för omöjligt, då skulpterade gipstak från denna tid träffas på Mariedal, och då Höjentorp dessutom omtalas som särskildt präktigt inredt.

Slottet höjde sig i två våningar och hade ett högt konstrueradt tornkrönt tak, genombrutet af runda fönster. Fasaden var från sockeln till gesimsen genomdragen af pilastrar samt smyckad af stendraperier etc. Detta är den bekanta De la Valléeska fasadanordningen, som visserligen ej har denna arkitekt till upphofsman, utan går tillbaka närmast till holländsk och fransk renässansarkitektur och därifrån till Palladio. Till slottet hörde vidare två fullt fria tornprydda flyglar. Genom lägre sammanbindningsbyggnader uppstod, som gravyren i Suecia visar, en fyrkantig borggård, till hvilken förde en ståtlig portal.

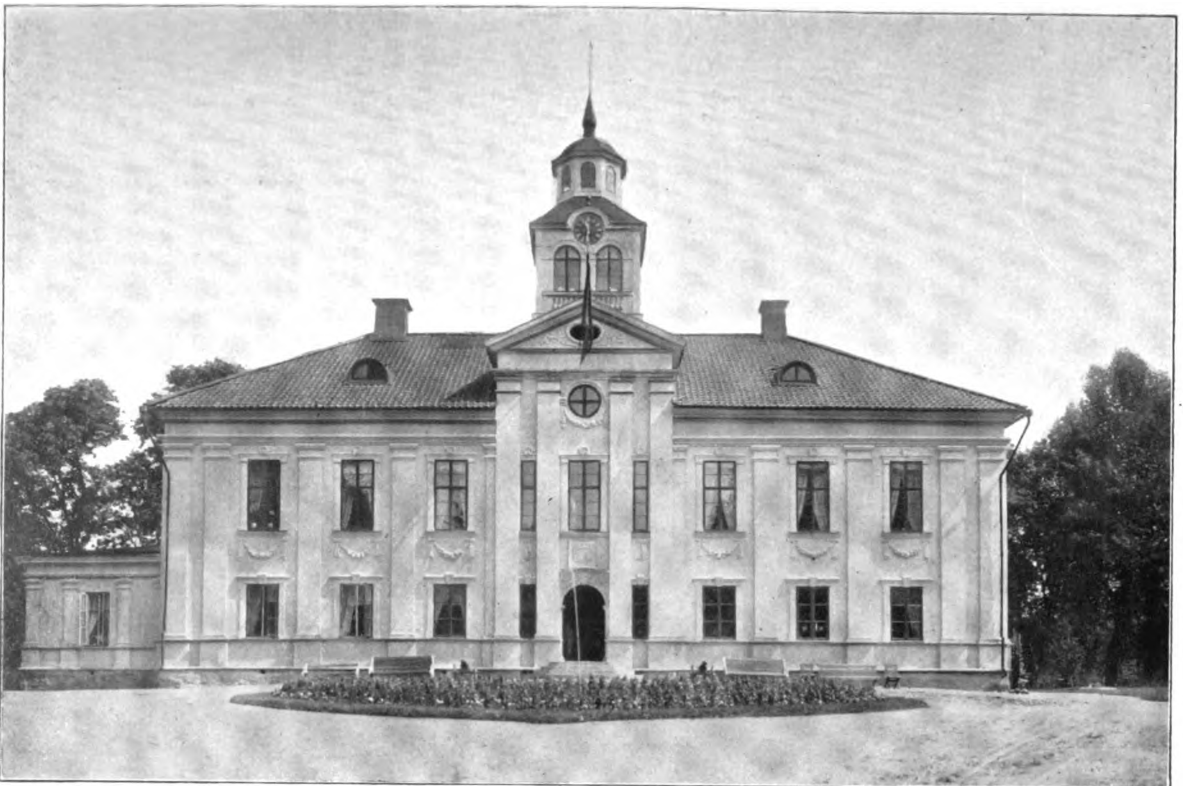
Vår kännedom om detta slott får kompletteras af det ännu i dag bevarade Mariedal.

Slottet å Höjentorp fick en kort saga. Redan 1722 förstördes det i grund af eld vid ett tillfälle, då det gästades af inga mindre än Ulrika Eleonora d. y. och Fredrik I.

Grönskande ruiner erinra om dess forna tillvaro på en härligt belägen plats, smyckad af gamla ekar och lindar, som traditionen bundit vid Karl IX:s namn, samt kransad af talrika klara, djupblickande sjöar. —

I Ofva socken af Husaby pastorat är *Mariedal* beläget och i en vacker och härlig nejd, en urgammal odalbygd, hvarom de många små sandstenskyrkorna i trakten bära vittne. På afstånd ser man i blånande toner det frejdade Kinnekulle.

Gården, hvars namn fordom var Söderbo, hade ägts af Skara-biskoparne, därefter indragits till kronan vid reformationen, men kom den snart genom byte i enskilda händer. Medlemmar af ätterna Stålhandske, Oxenstierna och Bonde hade ägt densamma, innan den på 1660-talet genom köp öfvergick till Magnus Gabriel De la Gardie.

Efter fotografi af W. Lindhe.

Mariedals slott.
Gårdsfasaden.

Med dennes tillträde förändrades godsets namn till Mariedal (efter furstinnan Maria Eufrosina), och en ny herrbyggning begynte uppföras 1666. Det anlitade arbetsfolket var säkert de handtverkare, som funnos vid Leckö och Höjentorp. Mäster Hans stenhuggare har väl därför äfven här ledt byggnadsarbetet. Bland målarne dyka dock upp nya namn såsom JOHAN HAMMER och ANDERS LINGH, och bland bildhuggarne har otvifvelaktigt den af grefven i Västergötland mycket anlitade GEORG BASELAQUE deltagit i utförandet af de stuckaturer, med hvilka taken smyckades[1].

Byggnaden, hvars arkitektur anger Jean De la Vallée som upphofsmannen, är den ursprungliga, men har 1888 genomgått en omsorgsfull restaurering såväl till det yttre som det inre, vittnande om den nuvarande ägarens, grefve Gustaf Sparres, pietet för godsets historia under den tid det innehades af den mäktige rikskansleren. Mariedal är det enda af de De la Gardieska slotten, vid hvilket en restaurering i historisk anda företagits. Lyckligtvis fanns här så mycket kvar af det gamla, att den utan större svårigheter lät sig genomföra.

En midtbyggnad, två fria flyglar och på den fjärde sidan två paviljonger omge den fordom stenlagda gårdsplanen. Af flyglarne är endast den ena från äldre tid. Den af tegel uppförda hufvudbyggnaden höjer sig i två våningar med brutet tak, krönt af ett litet torn. Fasaden (åt gårdssidan) är indelad genom stenpilastrar, dragna genom båda våningarna, och är därtill smyckad af mellan våningarnas fönsterrader uppsatta stendraperier med fruktknippen på midten. Portalen verkar alltför inklämd mellan de densamma flankerande pilastrarne. Öfver dess båge af röd sandsten ses Magnus Gabriel De la Gardies och hans gemåls vapensköldar.

Fasadens midt har genom en frontongafvel betonats.

Trädgårdsfasaden saknar de genomgående pilastrarne, däremot icke de dekorativa stendraperierna.

Det är möjligt, att byggnaden redan under 1600-talet vardt

[1] Räkenskaper rörande byggnadsarbetet på Mariedal har jag ännu ej kunnat finna. De nämnda namnen ha tagits ur bref och andra handlingar; så t. ex. finnes af grefven ett bref till mäster Johan Hammer om målningen på Mariedal etc.

hvitputsad — under 1600-talets senare hälft börjar ju den hvitlimningens och öfverkalkningens period, mot hvilken våra dagar haft så många klagomål — men den synes likväl vara tänkt oputsad med pilastrarne, draperierna och fönster- och portalomfattningar verksamt aftecknande sig mot teglets färg, d. v. s. som Riddarhusets yttre, som märkvärdigt nog lyckats rädda sig äfven genom hela det för hvitputsningen passionerade 1700-talet.

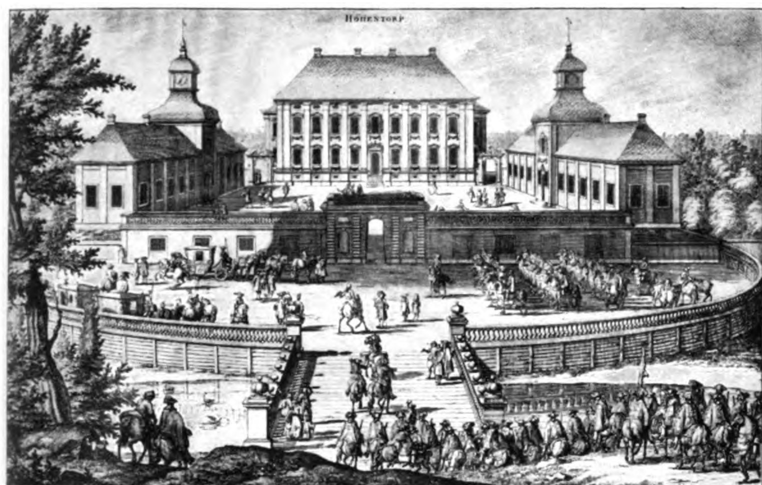
I det inre möter oss numer en ny och mindre *vestibul*. Den äldre gick genom båda våningarna och hade en trappa med tvenne armar, förmodligen efter förebild af Riddarhusets trappor, som äfven voro ett verk af Jean De la Vallée.

Både i nedre och öfre våningen prydas rummen af stucktak. Den öfre, som nu ter sig i ett särdeles ståtligt skick, omtalas i Ljungströms arbete om Kinnefjärdings och Kållands härader som nästan alldeles förstörd[1]. Af den konst, hvarmed De la Gardie lät inreda detta sitt slott, funnos dock enligt denne författare ännu praktfulla delar kvar i början af 1870-talet. Numer har nästan hvartenda rum sitt ornerade gipstak. Restaureringen har emellertid här endast varit kompletterande, hvarför vi i allt väsentligt torde se den gamla anordningen.

Vid ett besök på den gamla minnesrika ägendomen gjorde jag några anteckningar om denna skulpturornering.

I ett af grefvens enskilda rum till höger om vestibulen karaktäriseras taket af en rundel, omgifven af en lagerkrans, däromkring fyllningar med palmkvistar och i hörnen en lagerguirland. I *biblioteket* finner man en stor rektangulär fyllning, omgifven af lagerguirlander och en yppig, kraftigt profilerad akantusranka. Denna takdekoration är bland de bästa i slottet. Dess komposition återvänder äfven i den på andra sidan vestibulen belägna, åt trädgården vettande *matsalen*. Äfven den förutnämnda takdekorationens motiv återfinna vi i ett annat rum i samma våning. I ett *gästrum* se vi en kvadratisk figur med på midten utböjda sidor. I hörnen ha anbringats musslor, förenade genom draperier och ytterst utefter det kvadratiska rummets sidor en lagerguirland. En tämligen rik dekorering ses i det nuvarande

[1] Claës Johan Ljungström, Kinnefjärdings och Kållands härader. Lund 1871, s. 62.

Höjentorps slott.
Enl. Dahlbergs »Suecia».

Mariedals slott.
Enl. Dahlbergs »Suecia».

köket, där taket har en sexkantig fyllning med utanför densamma anbringade omväxlande fruktskålar och korslagda palmkvistar.

I öfre våningen är *salongen* en stor praktfull sal — den är väl den forna kungssalen — med stucktak, rikt smyckad spisel och bland annat med en samling gamla konterfej, hufvudsakligen af medlemmar af Sparreätten, däribland flere af högt konstvärde.

Taket visar i midten en stor rektangulär fyllning med vindrufsguirland rundt om, men takets stora utsträckning nödvändiggör äfven mindre fyllningar utefter lång- och kortsidorna (å de senare en rundel); för öfrigt möta oss å olika håll korslagda palmkvistar, draperier, blomsterguirlander.

Spiselns dekorering är till större delen ny. Den höjer sig i trenne afdelningar. Mellanstycket har en kartuschram med Magnus Gabriel De la Gardies och Gustaf Sparres monogram samt byggnadsåret 1666 och restaureringsåret 1888 angifna. På öfverstycket ser man en putto, bärande en greflig krona; och omgifna af barocksnirklar, musslor, fruktknippen äro här de De la Gardieska och Pfalz-Zweibrückenska vapnen anbragta.

Tiil salongen sluta sig ett par *kabinett*, som likaledes ha takorneringar, visande variation på de motiv, med hvilka vi förut gjort bekantskap.

Ett rum i öfre våningen har en gammal plafond i behåll; inom en rundel skåda vi nämligen »Phaëtons fall», sannolikt ett verk af De la Gardies plafondmålare Valleri, hvilken man vet från Stockholm levererade plafonder till grefvens slott i Västergötland. Fyllningen omges af en lagerkrans och rundt därom rika akantusrankor.

Ett par närgränsande rum variera slutligen kända motiv.

I hvilken mån den nya restaureringen upphjälpt det gamla här förut befintliga, kan jag ej närmare precisera. Det är emellertid den gamla dekorationen, vi ännu i dag se, om äfven renoverad och, där brister visat sig, kompletterad. Modelleringen är i regel diskret och knapp och skiljer sig därför betydligt från den Lichtenbergska stuckateringen på Karlberg. Motiven erinra oss om de enklare Drottningholms-taken. Emellertid behöfver man därför icke söka någon förbindelseled dit, ty

dessa föga invecklade kompositioner och motiv voro praktiskt taget ett *commune bonum*.

En af De la Gardie i Västergötland mycket anlitad bildhuggare var GEORG BASELAQUE, som vi förut funnit verksam i Stockholm. Han är uppförd i Leckö räkenskaper som fast anställd i grefvens tjänst. Vi finna honom här 1670 med sin gesäll Petter Oljeqvist, men kanske hade han redan tidigare rest ned till De la Gardies vestgötska domäner. De vid Leckö anställda konsthandtverkarne användas äfven för arbeten vid andra grefvens slott i provinsen, hvarför man kan sätta i fråga, att denne Baselaque äfven verkat på Mariedal. Bland andra Magnus Gabriels bildhuggare i Vestergötland finna vi HANS SCHWARTZ och ANDREAS BILDSNIDARE, hvilkas hufvuduppgift dock var altartaflor och predikstolar. Den förra har bl. a. varit verksam i Varnhem, den senare utförde t. ex. predikstolen i Äggby kyrka.

Det är ej uteslutande provinsiella krafter, De la Gardie här nyttjar. I räkenskaperna ser man, att ett visst utbyte ägt rum mellan de uppländska slotten och Vestergötland. Murare och byggmästare från den senare orten äro ofta sysselsatta vid de förra. Det var emmellertid ingalunda de bästa förmågorna som skickades till Västergötland, om något sådant kom i fråga[1]. I hufvudsak var det dock till provinsens egna förmågor, De la Gardie måste lita.

Efter reduktionen innehades Mariedal först af öfverstelöjtnanten grefve Axel Johan Lillie. Från dennes tid finnes ett inventarium öfver gården af år 1691. Enligt detsamma voro de förnämsta rummen klädda med gyllenläder, andra med röd och grön »cassian» eller »fransöske tapeter»[2]. Äfven en liten tafvelsamling fanns, bestående af konterfej samt ett flertal holländska taflor, t. ex. »en större tafla med en holländska, som äter ostrer», »en liten tafla med holländskt folk», »en liten tafla med en som dricker tobak», »tio större taflor med holländskt bondfolk», »fem mindre med de fem sinnena» o. s. v.

De ge oss ännu ett bevis på den nationella holländska konstens omtyckthet i 1600-talets Sverige, men är det naturligtvis ej gifvet, att de stammade ur Magnus Gabriels samlingar, utan

[1] En målare vid namn BRAUNSTORFF får t. ex. 1668 order att bege sig till Västergötland.

[2] Lunds bibliotek.

tillhörde de säkert huset Lillie, innan de prydde gemaken på det från De la Gardie tagna Mariedal.

Så som Mariedals slottslika byggnad i våra dagar ter sig, står det som ett vackert minne af barocktidens byggnadskonst i vårt land. Det tillhör de mindre landtslott, som uppstodo, och dess verkan söktes ej i några mäktigt tilltagna proportioner eller i något tungt verkande borggårdsmotiv. Det var för rikskansläreu och hans furstliga gemål mer ett landtligt refugium än en plats som Karlberg o. a., där makten och rikedomen togo sig ett representativare och tyngre uttryck. Dess arkitektoniska typ är därför mera ett prof på den förnäma svenska herrgårdsstilen under 1600-talets senare hälft. Denna upptages med vissa förändringar af 1700-talet. De la Vallées betydelse i den svenska arkitekturhistorien synes mig i rent utvecklingshistoriskt hänseende vara nästan större genom dylika smärre byggnadsformer än genom palatsbyggnader som Rådhuset (förr Bondeska palatset) i Stockholm och Karlbergs slott, vid hvilka en föråldrad fransk byggnadskomposition går igen, som af efterverlden lämnades helt ur räkningen. Äfven vid Mariedal kan man dock se, huru borggårdsprincipen i vissa rudiment uppenbarar sig, men detta slott innebär i hvarje fall ett framsteg i den riktning utvecklingen gick, medan vid Höjentorp de äldre sträfvandena gjorde sig något mer gällande. Äfven detta slott anslöt sig dock i hufvudsak till den typ, som tog sig uttryck i det vackra Mariedal.

LECKÖ II. De tillbyggnader, Magnus Gabriel under det förra skedet begynt, fortsättas under det följande, ja, ända till de trista reduktionsdagarne pågår här ett oafbrutet byggnads- och dekorationsarbete. Slottets omfattning med dess många lokaler och rum, som räknades i hundratal, och den vanliga långsamheten i arbetet vid de De la Gardieska slotten förklara detta till fyllest. De vid Leckö anställda byggmästarne, murarmästarne, stenhuggarne o. s. v. måste därjämte tillkallas vid många andra af De la Gardies byggnadsföretag och det ej blott i Västergötland. Vi finna dem tidtals äfven i Stockholm, vid Jakobsdal och annorstädes.

Hvad som, visserligen med många afbrott, fullbordas under 1660- och 70-talen, är, utom förborgen (som vi förut känna till), slottets fyra hörntorn, den fjärde våningen, samt köksborggården med köksflygeln. Den märkliga loggiaartade altanen på stora borggården är också ett verk från denna tid.

I konstruktivt hänseende kunde påpekas det djärfva i att uppföra hufvudbyggnadens väldiga sydödstra hörntorn öfver halfva kyrkan utan att tillägga någon förstärkningsmur. Det visar sig ock, att man varit rätt bekymrad öfver detta företag. I en skrifvelse till grefven af den 11 maj 1660 beklagar sig hauptmannen Ollenberg öfver, att byggmästaren FRANS STIEMER afrest från Leckö för en längre tid. Han skulle vara borta i tre år. Kyrktornets färdigbyggande måste därför uppskjutas, ty mäster Hans stenhuggare, som var sysselsatt vid Höjentorp, kunde ej fortsätta Stiemers arbete, emedan »den muren, som är uppgjord, på hvilken kyrktornet skall ha sitt fäste och grund, är så svag, att ingen skulle fördrista sig att mura tornet därpå»[1].

Själfva kyrkan var alltså då redan uppförd. Sekert voro också de Wernerska dekorationerna inflyttade. Stiemer vistades, som vi veta, i Stockholm, där han var anställd vid palatset, senare vid Jakobsdal. Icke förr än efter 1665 tyckes han återupptagit sin verksamhet vid Leckö. Under hans ledning reste sig emellertid kyrktornet i höjden och har ännu lyckligt trotsat tidens stormar.

Byggnads- och dekoreringsarbetet fortskred sedan långsamt år efter år. Vid slottet är en mängd handtverkare anställda. Flera af de förut nämnda krafterna återfinna vi. Timmer- och byggnadskarlarne stå under uppsikt af »conduiteurerna» NILS och OLOF FALK. Murmästare äro ARVID BJÖRNSSON, SVEN JONSSON, AMBJÖRN KETTILSSON, BENGT GUDMUNDSSON och andra, och det vidlyftiga inredningsarbetet bedrifves af en hel stab snickare, målare och bildhuggare.

Huru blygsamma dessa konsthandtverkare, som bidrogo till fullbordandet af det inre af Leckö slottsbyggnad, än voro, böra vi dock skänka dem åtminstone någon uppmärksamhet.

Den dekorering, som en Johan Werner m. fl. här på 1650-

[1] Jmfr. prof. E. Jacobssons förut citerade artikel om Leckö i »Teknisk Tidskrift» 1896.

talet åstadkom, synes snart förefallit omodern. De takmålningar m. m., som nu pryda så många rum, äro nämligen utförda i den senare barockens anda.

Bildhuggaren BASELAQUE är 1670 anställd med månadslön. Hans namn förekommer sedan i räkningarna både under 1670- och 80-talet. I ett brefregistratur från De la Gardies kansli (i Lunds bibliotek) nämnes han bland »landstatsbetjänte i Västergötland» för åren 1678, 1679 och 1681. Själfva brefven har jag icke funnit. Han har, som jag påpekat, icke uteslutande arbetat på Leckö, utan torde hans verksamhet äfven sträckt sig till Höjentorp, Mariedal och Varnhem. Ar 1679 är han på Kägleholm. Ännu 1682 omnämnes han i grefvens tjänst.

En af De la Gardie vid Leckö, Mariedal, Höjentorp och Kägleholm ofta anlitad målare var konterfejaren JOHAN HAMMER, som synes ha efterträdt mäster Werner. Hammer har bl. a. varit mycket verksam i Göteborg. Där har han 1682 i Kristinakyrkan på bekostnad af en af stadens borgare, assessor Sebastian Tham, utfört takmålningar, framställande »skapelsedagarne», »nattvarden», »yttersta domen» m. m.[1]. Äfven Göteborg hade vid 1600-talets slut och 1700-talets början en liten konstblomstring af visserligen ganska anspråkslös art. År 1702 grundades enligt nyss citerade författare Göteborgs stads konst- och målargille, som blef ett slags konstakademi. Det heter nämligen i ett protokoll från 1710: »Den som hädanefter vill bli mästare, skall förfardiga något ansenligt stycke ur bibliska historien och om möjligt öfver det ämne, som vidröres i nästföljande söndags evangelium, hvilket stycke skall till ämbetets heder kvarstanna i gillehuset».

Det målades rätt flitigt altartaflor och konterfej i den uppväxande handelsstaden, men äfven monumentalmåleriet gynnades i märklig grad. Talrika kyrkor i de omgifvande provinserna pryddes nämligen vid denna tid med omfångsrika hvalfmålningar. En i början på 1700-talet verksam, af folksägnen omhuldad kyrkmålare var Christian von Schönfelt, hvars konst man ännu kan ta i betraktande i flera kyrkor i Halland och Bohuslän[2].

---

[1] Enl. Berg, Samligar rörande Göteborgs stads historia, I, s. 349.

[2] En dylik sägen, i hvilken hufvudpersonerna voro målaren och det ondas höga potentat, meddelades i tidskriften *Juldagar* 1903. Schönfelt, som förr lär varit skådespelare och lindansare, afled i Uddevalla 1742.

Äfven många västgötatempel öfverraska genom en rik dekorering i barockstil, och att härvid Magnus Gabriels mäcenatskap eller åtminstone hans exempel medverkat, kan man vara tämligen förvissad om. Traditionen talar t. o. m. om en målarskola, som han skall ha grundat på Leckö slott, och hvars föreståndare lär varit Johan Aureller d. ä. Huru därmed förhållit sig, kan jag ej bestämdt afgöra. Det förefaller emellertid, som om uttrycket »målarskola» snarare får fattas i betydelsen af en krets af målare, hvilka för olika uppgifter, dekorering af kyrkhvalf och slottsgemak, målning af altartaflor, konterfej m. m. sysselsattes.

Till dessa dekoratörer och konterfejare hörde äfven nyssnämnde mäster Johan Hammer.

Vi finna honom på Leckö 1670. Möjligen hade han redan förr trädt i grefvens tjänst. Han är anställd med månadslön. Uppbär t. ex. den 4 aug. det nämnda året 250 daler sm. i resterande månadspengar och förekommer sedan år efter år i räkningarna. Under år 1670 hade Hammer på Leckö förbrukat 35 ¹/₁ alnar lärft, 3 tunnor krita, 4 tunnor kimrök, 20 skålp. mönja, 40 skålp. »åkergjellb», 11 skålp. umbra, 20 skålp. vattenblå färg etc. Målaren omtalas 1675 sysselsatt på Mariedal. I ett bref från samma år höra vi honom skola måla hvalfven i Varnhems kyrka samt altartaflan i Husaby. Då det granna barockaltaret i denna kyrka är alltigenom snidadt — förmodligen af Hans Schwartz — framställande å själfva »taflan» Kristus på korset, omgifven af Maria och Johannes, har mäster Hammer endast »stofferat» det hela. Att han emellertid äfven var kapabel att måla taflor, framgår af flera underrättelser. I ett Leckö inventarium af 1675, uppges han ha kopierat en stor tafla, hvarpå var framställdt, »huru Hans höggrefliga exellens Herr fader intager Nowgorden (= Nowgrod)» efter ett original som 1674 hade skickats från Stockholm, hvarjämte han i detta och i ett Kägleholms-inventarium af 1678 säges ha att »förbättra» och kopiera åtskilliga bilder.

På Leckö slottsstat är målaren upptagen ännu 1679. Till sist höra vi i ett bref af 1680 från en annan målare till De la Gardie, att denne på Kägleholm fått utföra en del arbeten, som egentligen skulle tillkommit mäster Hammer. Han har alltså

då lämnat sin tjänst. I räkenskaper för Kägleholm nämnes han 1679 och 1680. Det är därefter vi träffa honom i Göteborg, målande »skapelsedagarne» och »yttersta domen» i hvalfven i Kristinas kyrka.

Den gode Hammer kan näppeligen pocka på någon större minnesvärdhet, och vi ha nog föga orsak att beklaga förlusten af målningarna i Göteborgs Kristinakyrka. På Leckö böra vi tillskrifva honom en stor del af de där ännu varande takdekorationerna, särskildt i öfversta våningen. Taken äro vanligen öfverspända med väf och därpå är i »grått i grått» på olikfärgad grund målad en dekoration, som vill härma en stuckornering, ibland har man dock direkt målat på bräderna. Det är för dessa dekoreringar, om hvilka vi nedan skola nämna några ord, det 1670 kräfves så många tunnor krita och kimrök etc., som förut omtalades. Emellertid förekomma äfven dekoreringar i flera färger.

En annan dekoratör och konterfejare af Hammers art var hans gesäll Anders Lingh, hvilken på Kägleholm fick fullfölja dennes verk.

Men äfven på Leckö har Lingh varit verksam. Han nämnes sålunda i en »lista på betjänte» af år 1679. I ett bref från samma slott (af den 18 febr. 1680) meddelar han grefven, att han är sysselsatt med plafonder och konterfej m. m. »Sedan Ers höggrefliga exellens reste härifrån», skrifver han, »har jag afkopierat Magnus Brahe, Nils Brahe och Axel Oxenstierna i Lebensgrösse och en tafla, som kommer öfver skänken i hofmästarsalen, däruppå en karl är, som står och skänker uti glas, en stor tafla, som kommit i Hennes furstliga nådes sängkammare under taket, och nu begynner jag den stora tafla, som skall sitta i taket i Ers höggrefliga nådes audiensrum». Slutligen tillägger han, att han på Kägleholm målat »hundar, räfvar, dufvor och indianiske korpar i Hennes furstliga nådes kök».

Dessa Linghs plafonder pryda ännu taken i de af honom omnämnda rummen. Den i furstinnans sängkammare (östra flygelns andra våning) framställer Venus med amoriner och är af en icke oäfven hållning för att stamma från en enkel *svensk* plafondmålare på 1600-talet, som efter råd och lägenhet söker efterhärma de stora barockmålarne. Det är ej omöjligt, att målaren af Ehrenstrahl lärt sig några handgrepp i den högre stilen.

En tredje medlem af Leckö-skolan, om vi nu skola taga upp traditionens uppgift och använda den i en något annorlunda mening, var JOHAN AURELLER D. Ä.

Aurellerna, far och son, kunna sannerligen icke undgå den, som något sysslat med den svenska barockens konsthistoria. Man möter dem i tafvelgallerier och i provinskyrkor. Sätter man enbart konstvärdet som mätare af deras minnesvärdhet, borde deras namn i den svenska konstens historia knappast nämnas, men då denna äfven måste taga hänsyn till andra synpunkter, såsom skedets smaknivå m. m., måste man åtminstone flyktigt beröra dem. För oss är det tämligen afgörande, att De la Gardie tog den äldre Aureller i sin tjänst och anlitade honom för olika uppdrag. Några korta notiser kan han åtminstone förtjäna.

I Medelplana kyrka vid Kinnekulle finnes ett barockepitafium öfver Aurellerna. Det visar inom en rikt skulpterad ram en oljemålning, framställande den törnekrönte, omgifven af två änglar, som uppbära ett bakom Kristus anbragt draperi. Färgen är grumlig och dunkel. Upphofsmannen till den föga njutbara bilden är den yngre Aureller, som äfven målat de fyra porträtten af sin far och mor, sig själf och sin hustru, porträtt, hvilka äro insatta i ramens hörn.

Epitafiets intresse ligger emellertid mera i de data, vi hämta ur dess inskriptioner. Vi underrättas om, att Johan Aureller d. ä.[1] var född i Stockholm 1626 samt af riksrådet och presidenten i Göta hofrätt friherre Gustaf Posse 1668 kallats till Hellekis. I Stockholm hade han alltså genomgått sina läroår. Hans primitiva konst visar, att han tagit intryck af Ehrenstrahl. Huruvida han arbetat i dennes ateljé, är dock ovisst.

Innan han kom till Västergötland, hade han tjänat andra höga herrar, så t. ex. Per Brahe d. y., hvars af honom utförda ryttarbild kan ses på Skokloster. Det vid Kinnekulle belägna Hellekis synes han emellertid för De la Gardies skull ej alldeles öfvergifvit.

Han afled i Medelplana 1696.

För De la Gardie har han målat altartaflor, utfört kopior och troligen äfven dekorativa arbeten. Bref från honom finnas

[1] Son till sekreteraren hos drottning Maria Eleonora Johannes Mattias Aureller († på Gripsholm 1638).

bevarade[1]. De innehålla naturligtvis begäran om utfående af lön. I ett säger han sig af »commendeurerna på gården» erhållit en anvisning till inspektoren på åtta veckors resterande lön, hvilken anvisning denne ej ville godtgöra utan att få afföra två veckor därifrån. Han hoppas slippa gå och vänta i staden (Lidköping) på resolution, då tid därigenom förspilldes.

I ett bref från 1683 (dateradt Hellekis den 3:dje januari) tackar han för grefvens goda förordning för betalningen af historiestyckena till altartaflan i Lidköpings kyrka, hvilka han enligt grefvens befallning och kontrakt hade utfört. När han emellertid hos hauptmannen Bengt Johnsson (på Leckö) ansöker om resterande 40 rdr, »presenterandes grefvens allvarsamma assignation», afvisas han med förtretliga ord. Han häftar i skuld för olja och färger, som på bemälda stycken anlagda äro. Han ber grefven hjälpa honom till rätta och anhåller äfven om en liten »skopenning» åt sin son för den tid, han arbetat på Leckö.

Aurellers altarmålningar för Lidköpings kyrka, restaurerad och tillbyggd af De la Gardie, lära ännu finnas i behåll, fast i skadadt skick. De, jämte andra kyrkans tillhörigheter, räddades vid den brand, som öfvergick kyrkan 1849.

Altartaflan visade trenne afdelningar; understycket framställde »nattvarden», mellanstycket »Isaks offrande», öfverstycket »Kristi uppståndelse». Taflan uppsattes på altaret 1679. Ramverkets »stoffering» skedde likväl först 1693.

En annan bild af Aureller, prosten Rudberus' epitafium, skall däremot vara restaurerad och uppsatt i kyrkan. Inom en rikt skulpterad barockram framställes bl. a. »Kristus på korset», hvilken målning var utförd 1687. Äfven en förgyld sol skall målaren samma år uppsatt på predikstolen »och erhöll för denna diskretionsvis en dukat, emedan han ingenting ville begära»[2].

JOHAN AURELLER D. Y. blef stadsmålare i Gefle, »pictor et contrafactor Gevaliæ», och lefde långt inpå följande århundrade.

Bland dennes arbeten må här endast nämnas den stora altartaflan i Varnhems kyrka. Inom en praktfull barockram har den två bilder, en öfre mindre, återgifvande »Kristus på korset»

[1] I den De la Gardieska brefvexlingen i Riksarkivet.

[2] Dessa uppgifter äro hemtade ur Cl. J. Ljungström, »Kinnefjerdings och Kållands härader samt staden Lidköping.» Lund 1871, s. 192—194.

och en nedre större, som framställer »nedtagandet från korset». Denna bild bär signaturen »Johannes Aureller Junior pinxit 1706». Taflorna äro visserligen inga mästerstycken, men göra likväl ett godt intryck genom sin dämpade färgstämning och rätt väl beräknade komposition. I motsats mot så många andra altartaflor fördärfva de åtminstone ej sin plats.

Utom mäster Hammer, mäster Lingh och den äldre Aureller med sin son träffade man på Leckö under arbetsåren på 1660- och 70-talen jämväl en del andra representanter af det hedervärda målaryrket. Det vore väl nästan en hädelse att säga målarkonsten. Dit hörde plafondmålaren CRISTIAN HOPP, mäster HANS REEBÄCK, ANDREAS SLYTTER, GIÖSTAF MÅLARE o. a., hvilka verksamt bidrogo till dekoreringen af de talrika rummen och salarne. —

Taga vi sedan slottet och den dekorering, där finnes kvar, i betraktande, så få vi till fullo klart för oss, af hvad värde de arbetande krafter voro, vi i det föregående omnämnt.

Någon ledande arkitekt har här säkert ej varit af nöden. Ty hvad såväl under grefve Jakobs som grefve Magnus Gabriels tid här byggdes, var ej vidare kompliceradt. Våningslängor och tornbyggnader utfördes under ledning af byggmästare, kunniga i uppförandet af vanligen förekommande behofsbyggnader. Bland dem, som i denna egenskap verkat vid Leckö, har tydligen den af De la Gardie flitigt anlitade Frans Stiemer spelat en stor roll.

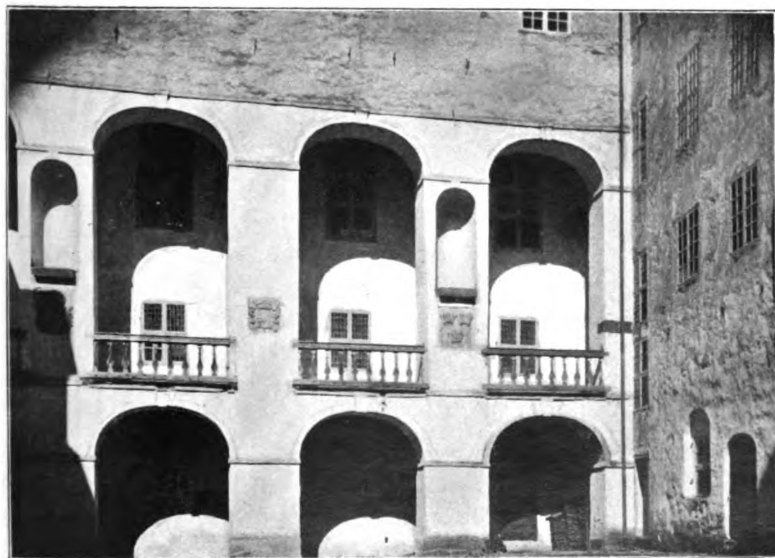
Slottets totalanordning behärskas af medeltida tendenser. Borggården med omgifvande längor var ju redan sedan medeltiden gifven, och det nya, som tillkom, fogade sig efter det gamla. Tornen blefvo dock inga »rundlar» som vid Gripsholm, Vadstena eller Uppsala slott, utan reste sig — så när som på de åttkantiga torn, som byggdes vid förborgen — i fyrkantiga massor med spirafslutning eller krön i den form, som under 1600-talet vardt gängse.

Slottet verkar genom sin massa och de många tornen samt den sträfvan till regelbundenhet, det röjer, men någon ädlare arkitektonik äger det icke. Det dekorativa är vidare minimalt. Den stora borggården har emellertid i fonden en egendomlig anordning, som synes tillkommen lika mycket för att bringa en

Efter fotografi af W. Lindhe.

Kyrkan på Leckö slott.

Efter fotografi på Nationalmuseum.

Arkaden på Leckö slotts inre borggård.

omväxling i de enformiga längorna som att tjäna ett behofsändamål, jag menar den där efter italienskt mönster anbragta tre våningar höga arkaden med altaner och med väldiga murpelare och bågar. Med sina djupa nischer och slagskuggor gör den en våldsamt kraftig effekt, öfverensstämmande häri med det massiva, grofva och primitiva, som kännetecknar hela denna slottsbyggnad, hvars karaktär ännu har mycket af medeltida »fast hus».

Det inres rumsanordning är enkel och föga bekväm. Skulle nutidens anspråk här tillfredsställas, t. ex. om Leckö förvandlades till ett kungligt lustslott, måste en grundlig förändring ske. Dock finnas korridorer, fast ingalunda tillräckligt. Våningen en trappa upp hyste fordom hvardags- och sofrum. I andra våningen träffa vi en följd af ståtliga paradrum och äfven i tredje en del förnämliga gemak. Bottenvåningen upptages af förrådsrum, källare och kök. Det stora köket ligger i en särskild lägre byggnad, köksflygeln, förbunden med det egentliga slottet. Mellan dem ligger den trånga köksborggården.

Till *kyrkan* för ingången från förborggården. Här, liksom öfver allt annorstädes i slottet, härskar förstörelsens ande. Det stora luftiga rummet har fyra fönster å hvardera långsidan och ett tak af bräder i tunnhvalfsform. Två plafonder med änglar och språkband (»Gloria in excelsis», »In terra pax, in hominibus beneplacitum») se vi där ännu, men den på väf målade dekoration, som i öfrigt klädt detsamma, är försvunnen eller hänger i trasor, förödelsens trista festoner. Vid den västra gafvelväggen är en från första våningen tillgänglig, kringbyggd läktare med glasfönster, hvarifrån det grefliga herrskapet åhörde gudstjänsten. Bedröfliga äro de mellan fönstren uppsatta bibliska målningarna och de i nischer ställda apostlabilderna, mäster Johan Werners verk, som här stirra mot undergångens öde.

Förstörda äro äfven altare, predikstol och orgelverk. Det sistnämnda är till sin hufvudsakliga del flyttadt till det af Karl XV uppbyggda Ulriksdals slottskapell. Altartaflan har fordom haft förgylda figurreliefer af silfver (i drifvet arbete). Enligt traditionen skulle de varit krigsbyte från Ryssland. Det praktfulla ramverket har dubbla kolonner med kompositakapitäl, bärande en klufven gafvel. Däröfver höjer sig ett gafvelkrönt öfverstycke, som äfven förr omfattat relieftaflor. Detta ramverk stam-

mar från någon särdeles skicklig bildsnidare. Enligt slottsräkenskaperna 1658 betalades till en bildhuggare i Göteborg 48 daler s:m »för altartaflan».

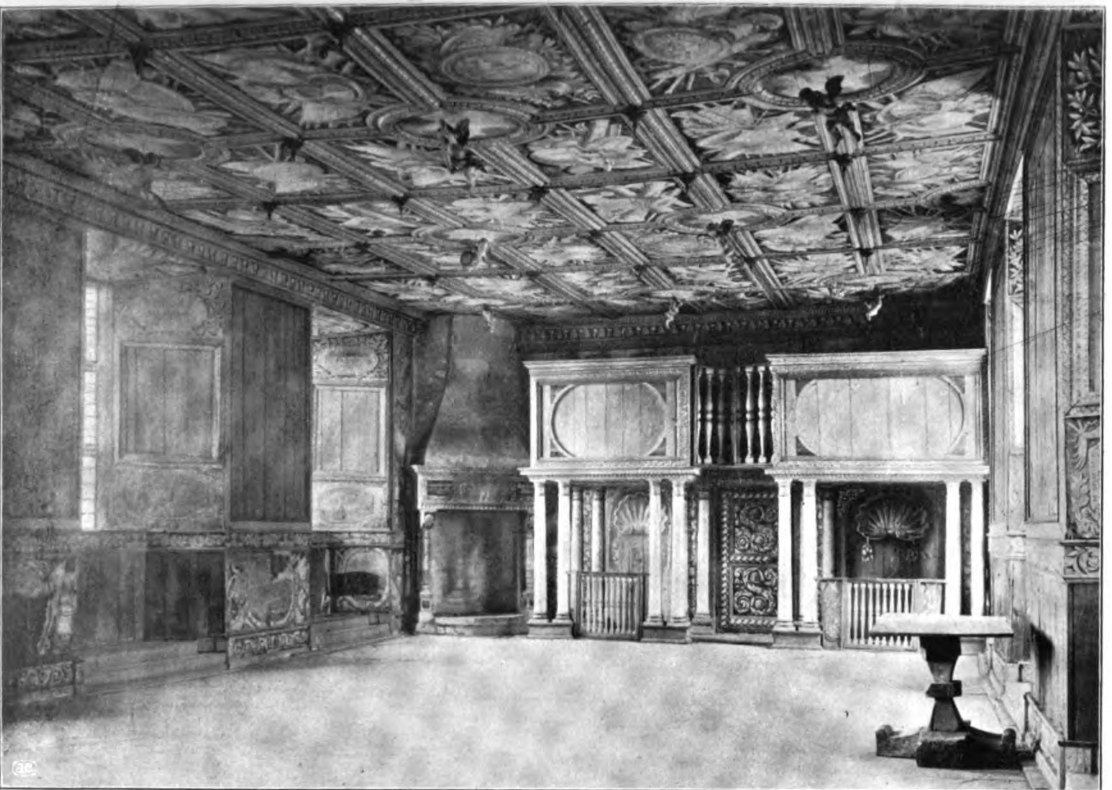
Samma sträfvan mot en rå, otymplig prakt röjer sig i slottsgemaken.

I södra flygelns första våning ligger en sal med namnet *Kämpasalen* efter de bilder af fantiserade folkvandringshöfdingar, Marcomannus, Vandalus, Gothus, Herulus, Gepida etc., som här direkt målats på murarne. Denna omständighet har bevarat dem. Något annat värde än att vara ett vittnesbörd bland många andra om den Rudbeckianska ærans fantiserande historieskrifning ha de icke.

I norra flygelns andra våning träffa vi ett par *audienssalar*. I den ena ser man i taket på blå botten väldiga guirlander målade samt en plafond med »Fridens och Rättvisans gudinnor kyssande hvarandra». Å panelen rundt om ha målats akanthusrankor med putti. Troligen är det Anders Lingh, som är mästaren till plafonden. Den finnes upptagen i Leckö-inventariet af 1675 bland: »Schilleri som i taaken finnas opslagne». Den andra salen har gula och röda rankor å svart grund, och plafonden visar Österrikes örn, omgifven af österrikiska landsvapen. Salen uppgifves fått denna dekoration i och för mottagandet af ett österrikiskt sändebud.

Öfver spiseln tronar Herkules (efter antik förebild), en hemsk uppenbarelse.

Genom en korridor komma vi så till östra flygeln, där (i andra våningen) åtskilliga De la Gardieska boningsrum lågo, så t. ex. *furstinnans sängkammare* med djup alkov, omgifven af joniska pilastrar, lagerguirlander och ymnighetshorn. Plafonden, som målats af Lingh, återger Venus med genier. *Bönrummet* därintill i en utbyggnad — sannolik det karnapp, som omtalas i 1625 års räkenskaper — har en ornering i äldre stil. Den kvadratiska plafonden framställer »kvinnorna vid grafven». Rundt om äro små illustrerande målningar till de där anbragta tänkespråken. På plafonden läses: »Herr in deiner Wunden Höle Ruhe findet meine Seele». Sannolikt stammar bönrummets dekorering från Johan Werner.

Riddarsalen på Leckö slott.

Efter fotografi af W. Lindhe.

I närheten ligger i den södra flygeln *matsalen* med en spisel, å hvilken grefvens och furstinnans vapen finnas samt en inskrift: »Conscia mens recti famæ mendacia ridet». Taket har en plafond, framställande Aurora, dragen af ett par schäckiga hästar och omgifven af genier och kvinnofigurer, en rå, fullkomligt onjutbar komposition. Både kvinnor och hästar erinra nästan om bondmålares primitiva, roande alster.

I samma våning i västra flygeln är *riddarsalen*, som varit ett rikt inredt rum. Vid dess norra kortsida står en musikläktare, buren af åtta joniska kolonner. Å ömse sidor i rummets motsatta hörn stå två sandstensspislar med doriska kolonner, grisaille-målning, vapensköldar och tänkespråk. De senare utgöra som vanligt maximer, syftande på människornas ondska och den vises förhållande därtill. Öfver allt i De la Gardies slott talade den förorättade dygden från vaggar, kaminer och tak. Här läser man det ofta återkommande: »Conscientia virtutis satis amplum theatrum» samt: »Virtutis sacramenta sunt bona facere, mala pati».

Äfven taket är hållet i grisaille. Det är indeladt i rutor, i hvilka trofégrupper målats, hvarjämte från detsamma nedhänger ett flertal små målade änglafigurer af trä, bärande i händerna kronor, svärd, sköldar, segerkransar etc. Dessa ha snidats af Johan Werner, hvars målade takdekoration härstädes på 1670-talet dock ersattes af en annan modernare, de nämnda trofégrupperna. På väggarne sutto förr fasta målningar, som framställde scener ur Gustaf II Adolfs krig, landstigningen på Rügen, attacken vid Wolgast, intagandet af München, slaget vid Lützen o. s. v.

Dessa flyttades jämte de porträtt, här voro upphängda, porträtt af trettioåriga krigets hjältar, på 1820-talet till Karlberg. De bataljmålningar, som »räddades» till Karlberg[1] undan den oerhördt vandaliska sköfling, slottet då undergick, visa sig vara mycket naiva skildringar af någon medelmåttig konterfejare, möjligen Johan Hammer. De från Leckö till Karlberg komna porträtten äro, äfven de, till större delen handtverksmässiga kopior, förmodligen af Johan Slein och Henrik Köpke, som för de De la

[1] De äro där placerade i rikssalen och en angränsande sal.

Gardieska slotten fabricerade porträttkopior »en gros», medan Valleri strök plafonder. Några konterfej af värde träffar man likväl, så t. ex. ett stort färgkraftigt porträtt, återgifvande en kejserlig tysk fältherre (Wallenstein enligt traditionen) och måladt af en sydtysk konstnär. Äfven till Gripsholm har öfverflyttats konterfej af större eller mindre värde från det spolierade slottet på Kållandsö. —

Föga större tillfredsställelse känna vi, om vi vandra upp i den öfversta våningen på Leckö slott.

Den är både byggd och dekorerad af Magnus Gabriel. I södra flygeln inträda vi från förstugan i en *audienssal*, som har en spisel med gipsade doriska kolonner, med vapensköldar och inskription. Taket är ramponeradt. De flesta rum i denna våning skola haft plafonder, framställande bataljstycken, men som alla bortrifvits. De torde ha målats af mäster Hammer samt varit af rätt enkelt slag. Orneringen rundt omkring är dock bevarad. I den nämnda salen ses väldiga akanthusrankor i grått på röd grund (på väf). I fönstren ha målats en dekoration af lager, ekgrenar m. m. samt under densamma på väggen landskapsbilder. En sal bredvid visar en liknande takdekorering på grön grund.

Det sydöstra tornrummet är *musiksalen*. Den är hvälfd, stor och ljus med åtta fönster. I väggnischerna ha antagligen förr stått »romaner».

I västra flygeln ligger *jaktsalen*. Dess takornering utgöres af akanthusrankor med insatta hjortar och lejon, allt å grön grund. Var det i denna sal den ena af Christian Hopps Dianabilder fanns? Enligt Leckö-inventariet 1675 skall han ha målat tvenne plafonder med Diana och hennes följe. Under fönstren ha anbragts landskap.

I angränsande salar möter man takdekorationer af alldeles samma slag, akanthus på gul grund, eklöfskransar, vapengrupper o. s. v.

Det torde vara öfverflödigt att närmare ange resterna af slottssalarnes dekorativa målning. Det sagda torde vara tillräckligt. Allt hvad vi sett, är af grof kaliber, en billig lyx, som vill efterhärma en inredning af finare och dyrbarare art. Gipsornamenten imiteras i målning, plafonder strykas af handtverks-

målare, som sakna begrepp om figurteckning, målningen anbringas t. o. m. ofta direkt på takbräderna. Det hela öfverenstämmer med det konstlösa, som utmärker slottets arkitektur. Möjligt är, att De la Gardie icke ansett det mödan och kostnaden värdt att präktigare inreda ett slott, som på samma gång var en fästning. Emellertid är inredningen ingalunda, som man söker påstå, typisk för de De la Gardieska slotten. De rester, som finnas kvar på andra håll, Vängarn, Karlberg, Mariedal, liksom dokumentens underrättelser, vittna icke därom. Den är dock karaktäristisk och tidstypisk nog, och vid en eventuell restaurering torde den ej som alldeles värdelös böra slopas. Dess billighet gör ock, att den billigt kan iståndsättas. Den gamla fördomen att med ringaktning betrakta 1600-talsminnena (utom de politiska), medan man pietetsfullt räddar 1500-talets, för att ej tala om medeltidens, är ologisk och löjlig. Af vissa tecken att döma synes den likväl vara på väg att försvinna. Man har t. ex. börjat inse, att de gamla barockportaler, som pryda så många äldre stockholmshus, kunna äga ett konst- och kulturhistoriskt värde [1].

Till Leckö samlade De la Gardie naturligtvis möbler och konstföremål, och af de gamla inventarierna framgår, att slottet var väl försedt.

Ett tafvelinventarium af 1675 har förut varit behandladt af konstforskaren Olof Granberg, som sökt identifiera några af dess bilder med ännu befintliga verk. Här såg man flere taflor, som förr varit på Ekholmen, som t. ex. »Trojas förstöring» och »Babylons torn». Den senare skulle möjligen vara den, som nu finnes i Stockholms högskolas samling på Heleneborg, där den går under MATTIAS COCKS namn, men troligen är LUKAS VALKENBORCH dess upphofsman.

För den bild, som i förteckningen benämnes »1 stor tafla, hvarpå är målat en hel naken mansperson med en krona på hufvudet» har Granberg ej lämnat något förslag, men skulle den ej kunna tänkas vara identisk med den kostliga bild af Merkurius, Nationalmuseum äger (n:o 1073). Denne har visserligen ingen

[1] Det förtjänade att påpekas, hvad kulturhistorikern grefve F. U. Wrangel samt »Samfundet S. Erik» i denna riktning verka. Men månne ej de närmast liggande officiella myndigheterna äfven borde lägga ett större intresse i dagen?

krona på hufvudet, utan ett slags hjälm, men dylika gamla inventariebeskrifningar äro icke alltid så noggranna. Taflan är af en okänd tysk målare och har, som bekant, sedan länge ansetts ha tillhört Kristinas galleri, hvilket ju icke alls hindrar, att den en gång kan ha varit i De la Gardies ägo.

Äfven ett par andra bilder i Nationalmuseum skulle enligt nyssnämnde författare kunnat förekomma i Magnus Gabriels samlingar. Den ena vore GIUSEPPE SALVIATIS »Danaë», som kunde vara inventariets »Naken kvinsperson och faller guld af höjden på henne». Äfven denna hade tillhört drottningen och var bland de bilder, hon kvarlämnade vid sin afresa. Ännu märkligare vore dock, om JAKOB JORDAENS »Kandaules drottning» (n:o 1159) hade ingått i grefvens galleri. I inventariet står emellertid på 1600-talets konvenanslösa språk »Kvinsperson, som vänder ändan fram, varit på Jakobsdal. Nedkommit 1673». I Kägleholmsinventariet af 1678 omtalas den utförligare: »Stor tafla med en drottning, som vänder gumpen fram och kläder en särk på sig (är hos mäster Hammer)». Hos Hammer var den för att kopieras. Smakfull kopia! Till Nationalmuseum har taflan kommit som gåfva af grefve Axel Bielke 1872.

Den berömde Antwerpen-målaren Jakob Jordaens väntar man sig emellertid finna i Magnus Gabriels samling. Denne Rubens samtida och äkta flamländska konstnär stod nämligen i förbindelse med Karl X Gustaf, för hvilken han utförde en serie stora taflor med motiv ur Kristi lif. De skola förstörts vid Stockholms slotts brand 1697.

Leckö-inventariets öfriga namnlösa storheter måste vi lämna. Jag tillägger blott, att de konstnärsnamn, det upptager äro Slein, Valleri, Hopp, Hammer och von Thun, men att närmare ingå på deras mästerverk torde vara öfverflödigt. Den sistnämnde var en stockholmsmålare vid namn CHRISTIAN VON THUN, som steg till ålderman för målargillet i Stockholm och gjort sig känd genom ej oäfna djurmålningar på Drottningholm. Han måtte emellertid varit mångsidig, ty för Magnus Gabriel målade han »en sjötriumf» och »ett andeligt landskap». —

Leckö står i våra dagar öde och obebodt, blott tid efter annan upplåtet åt större möten. Tusentals lustfarare besöka det äfven under sommartiden. Talrika förslag ha varit framställda

Efter fotografi på Nationalmuseum.

Portal på Leckö slott.
Från De la Gardies tid.

rörande dess framtida användning. Här må blott nämnas: kungligt lustslott, museum, skola, hospital. Dess mera fästnings- och borgartade prägel, liksom den obekväma rumsanordningen gör det ej vidare lämpligt till ett furstligt slott. Komme slottet att praktiskt användas, hvilket dock låter sig ske, vore det ingalunda af nöden att *öfverallt* behålla den gamla dekorativa inredningen. Flere salar kunna likväl med fördel restaureras och bevara minnet af den De la Gardieska tiden.

För slottets skyddande mot att *helt* förfalla finnes ett litet statsanslag. Det blefve föga betungande att öka detta, så att en förnuftig restaurering i mindre skala kunde försiggå. Att låta samtliga slottsrummen undergå en s. k. stilenlig restaurering eller »gripsholmisering», som det numera heter, vore ur flere synpunkter förkastligt.

Historien om slottets sköfling genom befallda offentliga auktioner under åren 1824—1830 går ännu som en legend rundt i Sveriges rike. För vrakpris bortslumpades möbler, väfda tapeter, målningar m. m. och det berättas, att de dyrbara »gobelinerna» länge efteråt kunde påträffas i trakten däromkring som segel på fiskarbåtar, som hästtäcken och golfmattor. Men vandalismen sträckte sig ej blott till mobiliernas bortsäljande. Fasta tak- och väggmålningar samt tygtapeterna nedrefvos, om de kunde tänkas tjäna något annat ändamål. Man huserade värre än i ett eröfradt fiendtligt slott och lämnade sedan åt tiden att långsamt tära bort de fattiga rester, som skonats.

Leckö innehades 1766—1770 af Karl Gustaf Tessin, därefter till 1805 af riksrådet Gustaf Adolf Hiärne.

Enligt Karl XIII:s gåfvobref af den 15 januari 1810 till Karl Johan Adlercreutz kallades slottet och gården »Sikajocki Kungsgård, men med bibehållande af sitt gamla namn». Gården indrogs efter Adlercreutz' död (1815) till statsverket och lämnades på arrende först till brodern Gustaf Magnus, chef för Västgöta regemente, därpå till dennes måg, grefve Karl Rudenskcöld och senast till dennes son grefve Axel Rudensköld.[1] —

Till Leckös betydelse bland de De la Gardieska slotten skola vi ännu en gång återkomma.

---

[1] Det senaste kontraktet af den 10 febr. 1862. (Enl. jordeboken för Lidköpings fögderi, Kållands härad).

LIDKÖPING. Till Leckö grefskap hörde halfva staden Lidköping eller Lidköpings »Nya stad», grundlagd af Magnus Gabriel De la Gardie.

Vid riksdagen 1655 hade beslutits, att staden skulle fråntagas Leckö grefskap och åter läggas under kronan, men förnyades i stället det redan åt »fältherren» gifna löftet att inom grefskapet anlägga en stad.

Någon lämpligare plats än invid Lidköping på den västra sidan älfven fanns emellertid icke. Jorden därstädes tillhörde herresätet Ågården, som ägdes af presidenten Måneskörd. Denne var dock ingalunda villig att bortbyta den för stadstomter lämpliga marken, hvarför det dröjde ända till 1670 med den projekterade anläggningen, då nämligen Måneskörd detta år afled, och hans måg, vice presidenten Erland Kafle med De la Gardie ingick på ett jordbyte. Den 5 december 1670 utfärdades privilegierna.

De båda städerna förenades under en magistrat, men tvenne borgmästare, hvarjämte grefskapets innehafvare i båda städerna hade landshöfdings myndighet, tillsatte kyrkoherde, postmästare, tullnärer m. m., uppbar 1/3 af kontributioner, halfparten af sakören o. s. v. Båda städerna fingo dock under tio års tid »frihet och förskoning för lilla tullen, accisen och andra utlagor».

Gifvet var, att De la Gardie skulle ägna sin nya stads uppbyggande och förskönande stort intresse. År 1671 utfärdade han en förordning angående detta och annat. Tomter skulle utdelas, och byggnadshjälp rikligen lämnas. I förordningen lofvades bl. a. att låta »förlänga kyrkan med ett torn vid västra gafveln såsom ock hela kyrkan hvälfva och till ett annat och sirligare skick bringa med en sakristia och hvad eljest kan vara af nöden», äfvenledes »låta uppmura stadsportar af sten och förse hela staden med en liten vall och staket samt med det första låta reparera och befästa stadens bro». Till ett rådhus skulle lämnas plats, som ej finge upptagas. —

Staden byggdes sedan på grefvens bekostnad. Gatorna drogos raka och breda, och torget vardt ovanligt stort.

Det gamla originella rådhus, som ännu står på »nya stadens» torg är ett minne från denna tid. Det är byggdt af trä och var ursprungligen ett »jaktslott» eller ett lusthus, som låg

på den s. k. Lusthusholmen vid Traneberg på Kållandsö. Traneberg var en Magnus Gabriels privata ägendom, som han 1679 skänkte sin syster Maria Sofia, gift med riksrådet grefve Gustaf Oxenstierna.

I Lidköping uppsattes det forna lusthuset som rådhus år 1676[1]. Dess byggnadsstil är ganska egendomlig. En skolad arkitekt är nog ej dess upphofsman, utan snarare någon af De la Gardies byggmästare, som t. ex. Frans Stiemer eller Lars Skragge. Man ser, att det är kyrkbyggnader, som varit förebilderna. Planen är kvadratisk. Ur en låg, gångartad omgifvande byggnad höjer sig hufvudpartiet, öfver detta ett torn och däröfver ännu ett litet torn — som man ser, en rent pyramidalisk byggnad, som alldeles synbart påverkats af norska stafkyrkor. Som den är, är den i hvarje fall ett originellt prof på 1600-talets svenska byggnadskonst, sådan den kunde gestalta sig i aflägsna landsändar i primitivare händer.

Ännu i dag kan det i provinstrakter hända, att kyrkliga byggnader påverka profanarkitekturen. Bl. a. är det kyrktornen, som då stundom efterhärmas.

Rådhuset målades af grefvens dekoratörer och försågs af honom med möbler och en serie regentporträtt af medelmåttigt värde. Dessa kunna ännu ses i den nya rådhuslokalen. För sin egen räkning uppförde De la Gardie ett hus, tjänande till bostad, då han vistades i staden. Detta, det s. k. grefvehuset, finnes ännu kvar.

Kyrkans restaurerande hade begynt redan 1667 under en värmländsk byggmästares, den ofvannämnde LARS SIMONSSON SKRAGGES ledning. Det vardt nästan en nybyggnad. Som Ljungström redogör för byggnadsarbetets gång[2], nedrefvos genast kyrkans västra och norra murar, hvarefter nya uppfördes till vida större höjd än förut, och de östra och södra påbyggdes. Äfven nedtogs mellanmuren mellan kyrkan och koret och i stället uppsattes ett gallerverk af trä. Vapenhuset, som stått vid södra sidan flyttades till norra och förvandlades till sakristia. Sist verkställdes tornbyggnaden, men arbetet därpå gick mycket

---

[1] Numera har det upphört att fungera som rådhus, men användes till polisstation m. m.

[2] Anf. a. s. 190.

långsamt. Reduktionen hade nära på gjort kyrkans fullbordande om intet, om ej prosten Rudberus hos Karl XI begärt, att reparationen måtte få slutföljas. Detta beviljades äfven enligt kunglig resolution af 1681. De af grefven anslagna tullmedeln fingo för detta ändamål fortfarande utgå. Tornet vardt färdigt först tio år därefter. Det blef 150 alnar högt och omgafs af fyra småtorn.

Altare, predikstol, en dopfunt samt tre ljuskronor och två kyrkklockor skänktes af Magnus Gabriel. Huru altartaflan målades af den äldre Aureller och uppsattes 1679 på sin plats, känna vi redan af det föregående.

Denna af De la Gardie restaurerade kyrka förstördes emellertid till stor del vid branden 1849, men ur dess ruiner och med användning af dess murar uppstod på 1850-talet det nuvarande stadstemplet.

Skulle på någon plats en minnesvård eller en staty resas öfver Magnus Gabriel De la Gardie, vore det, såsom man också föreslagit, i Lidköpings »nya stad», hvars grundläggare han var, och om hvars förkofran han städse nitiskt vårdade sig[1]. Ej därför, att hvad han här åvägabragt, är stordåd, men väl därför, att hans minne här lefver ogrumladt, och emedan hans verk här ännu äga bestånd, verk icke för honom själf och hans ätt, utan för generationer af medborgare.

Ur vår synpunkt erbjuda visserligen dessa verk icke något intresse med undantag af kyrkrestaureringen och det gamla rådhuset. Kyrkan är nu en annan än den på De la Gardies vilja uppstod, men den originella rådhusbyggnaden finnes där ännu och står som ett karaktäristiskt monument från en tid, då svenska stormän grundade städer i sina förläningar, dessa furstendömen, som för en kraftig monarkisk vilja och tidens växande absolutistiska tendenser slutligen måste falla[2].

---

[1] Bland allmännyttiga inrättningar, han här grundade, märkas äfven en stadsskola och ett barnhus, en stiftelse, som ännu består, fast i förändradt skick. Handtverkarne lämnades stora förmåner o. s. v.

[2] Blotta minnet af, att Lidköping en gång hört till Magnus Gabriels grefskap måtte varit Karl XI förhatligt, då han t. ex. i resolution af 1691 finner det »oanständigt», att i stadens sigill var »inryckt en del af bemälte Kongl.

Efter fotografi af W. Lindhe.

Gamla rådhuset i Lidköping.

Efter fotografi af W. Lindhe.

Varnhems kyrka.

VARNHEMS KLOSTERKYRKA. II. Magnus Gabriels ifver för kyrkrestaureringar träffade i första rummet, som vi redan sett, Varnhems klosterkyrka. Kyrkans härliga arkitektur och dess många förnämliga minnen hade säkert på honom gjort starkt intryck. Han beslöt äfven att i denna kyrka reda sig och sin gemål en graf.

De i inskriften på den västra gafveln, som omtalar restaureringen, angifna årtalen 1668—1671 äro ej gripna på måfå. Dessa år vardt nämligen kyrkan föremål för en fortsatt energisk restaurering, hvarvid nu hvalfvens upphjälpande fullbordades samt det *inre* uppmärksammades[1].

År 1670 är arbetet i full gång. Två bygg- och murmästare, som vi förut hört omnämnas, äro här sysselsatta, nämligen LARS SIMONSSON SKRAGGE och mäster HANS STENHUGGARE. Den förre slog äfven hvalfven öfver Lidköpings kyrka och anlitades vid andra kyrkbyggnader. Den senare ha vi träffat vid flere grefvens byggnadsföretag i Vastergötland. Skragge får i sept. 1670 220 daler sm. i afräkning, mäster Hans 38 daler. Soldater och annat arbetsfolk äro anställda vid »klostret», och grefven befaller äfven, att bönderna på sin ränta få göra arbete darstädes. Soldaterna afbetalas bl. a. med 106 alnar blått kläde. Bland handtverkarne nämnes mäster Bengt glasmästare, hvaraf framgår, att man detta år hunnit så långt, att glas kunde insättas i fönstren. Materialposter upptagas, som 1,000 spån, 2,800 läktespik o. s. v. För året belöper sig arbetskostnaden för Varnhem till 1,832 daler, 20 öre sm[2]. Kostnaderna för hela den fullföljda restaureringen torde ej varit obetydliga. I en tablå öfver grefvens byggnadsomkostnader 1669 upptagas för Varnhem 3,872 daler sm. Medel kommo dock ej uteslutande

---

råds och grefves vapen» (en krona med därigenom trädda palmkvistar och ett svärd och omgifven af De la Gardies initialer), som han befaller genast skall aflägsnas, »åtnöjande sig staden med det insegel som den gamla staden af ålder varit förlänt». Dess sigill visade bilden af en biskop i full ornat.

Då numer helt andra tider råda, kunde ju i stadsvapnet gärna återupptagas den nyssnämnda De la Gardieska vapenbilden som ett minne af grundläggaren och beskyddaren.

[1] Här lämnas en del underrättelser, som gå väsentligt utöfver, hvad jag i min citerade uppsats i Kyrkohistorisk tidskrift 1904 meddelat.

[2] Leckö-räkenskaperna 1670 i Lunds bibliotek.

från dennes sida, utan äfven från det allmänna, ehuru dessa ej gingo till de summor, De la Gardie af egen kassa offrade.

Till hvad som byggdes under denna restaurering hör äfven utbyggnaden å södra korsarmens västra sida, hvari med tiden grefvens grafkor inreddes.

På dekoreringen af det inre nedlades ett ej ringa arbete. Nu tillkom t. ex. den dekorering i typisk barock, som smyckar de af Magnus Gabriel iordningställda konungakoren.

Dessa äro till antalet fem, BIRGER JARLS, INGE D. Ä:S, KNUT ERIKSSONS, ERIK (X) KNUTSSONS och ERIK (XI) ERIKSSONS. De äro rätt små och låga och ligga vid den halfkretsformiga gången bakom altaret. Man inträder i dem genom rundbågiga öppningar med gallerportar. Under medeltiden voro de naturligtvis helgonkapell, ehuru det väl ej var omöjligt, att personer här kunde jordas[1]. Jag håller emellertid sannolikt, att de i Varnhem begrafna kungliga personerna icke under medeltiden i dem hade fått sina grafplatser. Dessa ha anordnats i kapellen *efter* reformationen, och kapellens helgonnamn utbytts mot konunganamn. Man vet, att efter danskarnes infall i Vastergötland 1566, hvarvid äfven Varnhem brändes, konung Johan III, hvars nit för äldre minnesvärda kyrkor (t. ex. Sigtunas) vi känna, på 1570-talet lät nödtorftigt restaurera kyrkan. På den stora kyrkklockan förmäler inskriften, att kyrkan år 1574 blef af konung Johan »åter täckt». Hertig Karl synes ha varit den, som fäst sin broders uppmärksamhet på, att den behöfde iståndsättas. »Vore fördenskull nyttigt», skrifver han, att »samma härliga tempel måtte i tid med tak försörjdt blifva, synnerligen för den stora omkostnad därpå förr i tiden använd är, så ock för de konungar och många andra af riksens adel där begrafna ligga»[2].

Då De la Gardie började sin restaurering, befunno sig grafvarne i kapellen eller rättare angåfvos vara där. Vi underrättas ju i inskriften på den västra gafveln om, att »alla konungskoren voro nedfallna och ruinerade», när han trädde till verket. Han har alltså ej flyttat grafvarna dit, utan endast återupphjälpt och dekorerat koren.

[1] Som äfven visas däraf, att människoskelett påträffats vid gjorda undersökningar af grafvarne.

[2] Jmfr. H. Werner, Varnhems kloster. Lidköping 1871, s. 10.

Hertig Karls bref omtalar inga särskilda konungakor eller förnämliga kungagrafvar, utan säger rätt och slätt, att här konungar och många andra af riksens adel lågo begrafna. De förras hviloplatser voro ej förnämare utmärkta än de senares. Om så varit fallet, hade en liten skilnad i uttrycket säkert förefunnits. Tvärtom framhållas de medeltida adelsgrafvarna — de gömda medlemmar af ätterna Sture, Oxenstierna, Bååt, von Kyrna, m. fl. — grafvar, som sedan ej väcka någon vidare uppmärksamhet[1]. Men då hade de ej ännu öfverflyglats af kungagrafvarna. Dessa tillkommo, som jag tror, vid den af Johan III igångsatta restaureringen. Äfven andra omständigheter, som vi nedan skola beröra, tala därför.

I hvart och ett af koren står midt på golfvet ett monument, bestående af en aflång fyrkantig stenhäll, lagd öfver fyra låga sidohällar. Liksom på medeltida grafstenar förekomma här inristade inskriptioner samt bilder, syftande på de aflidne. Ett monument, det i Birger Jarls kor, saknar dock dylika inristningar. På monumentens sidohällar äro anbragta kronor i relief. Dessa sidostycken med sina kronor ha icke uppstått samtidigt med de stora hällarne. De ha hört till andra grafmonument, men från medeltiden kunna de ej stamma, enär inga dylika kronor voro kända under medeltiden. Vi måste därför antaga, att de äro minnen af de af konung Johan anordnade vårdarne. De horisontalt lagda grafhällarne se med sina bilder och inskrifter rätt märkvärdiga ut, och vid ett första ögonkast skulle man vilja föra dem till 1500-talet, men ser man närmare på dem, verka de konstruerade, och deras inskrifter äro synbarligen författade af en 1600-talslärd. En jämförelse med i kyrkan befintliga hällar från 1500-talet lägger detta tydligt i dagen. I Varnhem påträffas nämligen grafvar såväl från 1500-talets slut som 1600-talets förra hälft, så t. ex. Anders Eriksson Rödes sten med en harneskklädd figur i relief (af 1593)[2].

Vore kungakorens hvalf, som det uppges, nedstörtade, då De la Gardie började sin restaurering, är det högst sannolikt att de stora hällar, som lågo öfver vårdarne, då voro bräckta och förstörda, medan sidornas stenhällar undgått detta öde.

[1] Deras stenhällar äro numer delvis borttagna, delvis i förstördt skick.
[2] Jmfr. om denna och den följande H. Werner ant. a. II ss. 1 o. 8.

I sin nedan angifna bok om Varnhem berättar arkitekten Werner[1], att enligt en sägen en stor, numer i norra tvärskeppets västra sidovägg insatt grafsten blifvit upptagen ur de kungliga grafkorens ruiner vid kyrkans restaurering 1661—1671. Den bär ingen inskrift, men nämnde författare förklarar den för »den äldsta och märkligaste af alla kyrkans grafstenar» samt anser det sannolikt, att den täckt någon af de ursprungliga medeltida furstegrafvarna, möjligen Birger Jarls och drottning Mechtilds. På stenen äro i relief afbildade två manliga figurer och en kvinlig, ikládda långa kåpor eller klädningar. Hufvudena hvila på kuddar eller hyenden. Den ena af männen har om hufvudet ett smalt band. Kvinnofiguren bär krona. Vid grafstenens öfre och bredaste kant synas tvenne liggande änglar, som i sina händer hålla ett draperi, hvarur fem människohufvuden framblicka[2]. Man kunde sätta i fråga, huruvida denna sten ej stammar från gången bakom altaret. Hade månne de kungliga grafvarne ej där sin ursprungliga plats.

Fästa vi sedan vår uppmärksamhet vid korens öfriga utsmyckning, må först nämnas, att på stentaflor vidlyftiga inskriptioner på latin och gammalsvenska anbragts. De latinska inskriptionerna (äfven de på monumenten) lära författats af Schefferus, de svenska till stor del lånats ur konungalängden vid västgötalagen. På ett epitafium bakom koret läser man högtrafvande strofver öfver de döda konungarnes minne, så början de:

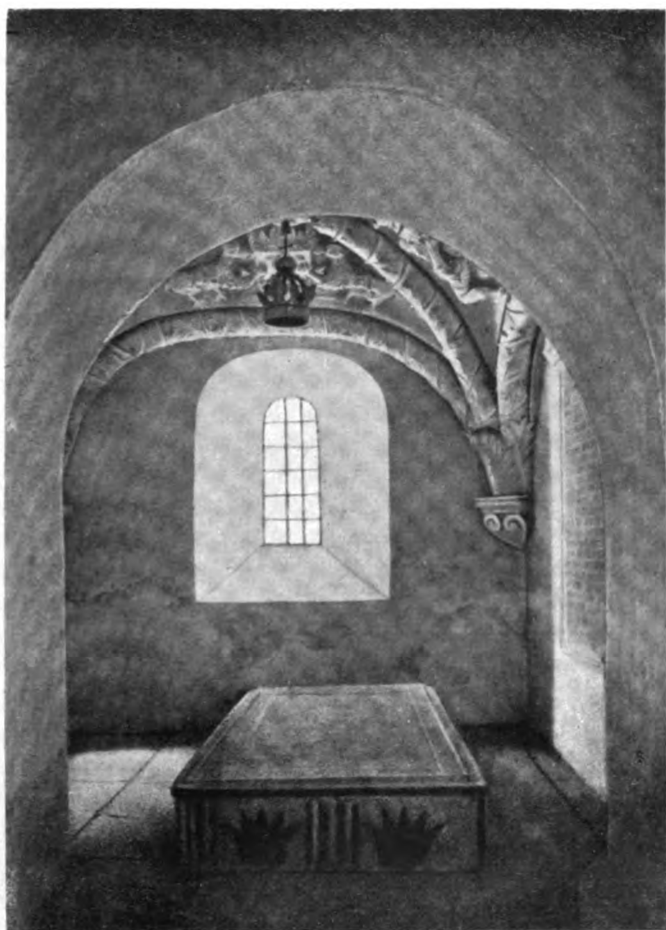
Ecce trium Regum sunt corpora contumulata;
Quæ fractrix legum stravit mors insuperata.

Den i barock utförda takorneringen ter sig i mycket stark relief. Hvalfstrålarne i korshvalfven framträda som kraftiga bladbårder, uppstigande än från på olika sätt utsmyckade konsoler, än (som i Knut Erikssons kor) från romanska sandstenskolonner[3]. I fälten uppträda änglafigurer, sköldar, kartuscher, kransar, kronor etc., hvilket allt, märkligt nog, ej är på vanligt sätt formadt i stuck, utan skulpteradt i trä, men öf-

[1] Det är han, som ledt den ur vår tids synpunkt föga tillfredställande restaureringen af Varnhems kyrka i början af 1870-talet.

[2] Figurerna kunde framställa Birger Jarl, sonen hertig Erik och drottning Mechtild.

[3] Kvar från den äldre dekoreringen.

Inge d. ä:s grafkor i Varnhems kyrka.

verdraget med gips, så att det hela verkar som stuckaturarbete. Förmodligen ha därför både bildskärare och stuckatörer här varit verksamma.

En af De la Gardies bildsnidare, HANS SCHWARTZ, har bevisligen varit sysselsatt i Varnhem, enligt ett bref från grefven af den 31 mars 1675. Honom böra vi tillskrifva den i präcktig barock utförda altaruppsatsen[1], och äfven vid korens ornering har han säkert medverkat. En annan bildhuggare, som äfvenledes här kan varit sysselsatt, är GEORG BASELAQUE.

Det nyssnämnda året befaller grefven, att hvalfven i Varnhems kyrka samt de kungliga grafvarne skola målas. Detta skulle utföras af mäster JOHAN HAMMER. Denne har visserligen på andra håll dokumenterat sig som kyrkmålare, men efter några vidlyftiga hvalfmålningar i Varnhems klosterkyrka finnas inga spår. Endast någon anspråkslös nu försvunnen ornering har där möjligen förefunnits. På andra ställen i kyrkan (i gången bakom altaret) ses några enkla ornamentala målningar i barockstil. —

Till kyrkan skänkte slutligen grefven och hans gemål klockor, ljuskronor, altare, predikstol, orgelverk (af prosten Rudberus i Lidköping), silfverkärl, altarkläden, mässhakar. Silfret försvann vid reduktionen, men ersattes längre fram af svärdottern grefvinnan Elisabeth Oxenstierna. Äfven de af henne skänkta silfverföremålen ha försvunnit. Af skrudar torde dock något återstå.

Då restaureringen var fullbordad (något af mindre vikt kunde väl återstå), fick Varnhem besök af Karl XI. Det var på hans resa genom Västergötland 1673, hvarvid konungen uttryckte sin tillfredsställelse öfver det af De la Gardie företagna verket, men hvad som särskildt tilltalade honom var kyrkans vackra byggnadsstil[2].

I Varnhem redde, som jag nämnt, grefven åt sig sin sista hviloplats, men historien om detta grafkors uppkomst och fullbordan må vi först i det följande lära känna.

Tack vare Magnus Gabriel har emellertid kyrkan räddats till våra dagar, och hans återställelse af densamma har ingalunda förstörande ingripit i templets arkitektur. Trapptornen vid

---

[1] Nederst äro De la Gardieska och Pfalzisiska vapnen utskurna. Målningarna äro senare.

[2] H. Werner, anf. a. 1, s. 27.

västra gafveln ha fått barockspiror, och öfver korsmidten höjer sig ett litet torn af trä i samma stil, dekoreringen af kungakoren utfördes i barockens yppiga dekorationsstil, den västra och den norra portalens kolonner strök man öfver med murbruk (senare aflägsnadt), och så skedde äfven med en dörr till norra trapptornet m. m., men i sin helhet har dock restaureringen bibehållit det gamla och beträffande det arkitektoniska hufvudsakligen varit iståndsättande, bortsedt dock från grafkorets tillbyggande. Hade ej denna återställelse varit, vore Varnhem nu blott en pittoresk ruin som Alvastra, Vreta och andra nu förstörda förnämliga klosterkyrkor. För Sverges konst- och kulturhistoria har den alltså varit af en ej ringa betydelse.

Här vore nu platsen att redogöra för, hvad Magnus Gabriel gjort för många andra kyrkor. Det blefve emellertid väl vidlyftigt. Af så synnerligen stor vikt vore det icke heller. Alla dessa altartaflor och predikstolar, som han frikostigt »strödde omkring sig», intressera oss mindre, och af hans öfriga kyrkreparationer kan ingen i vikt mäta sig med Varnhems. Till ledning för eventuella efterforskningar finnes emellertid i Wieselgrens visserligen i det hela okritiskt hopkomna samlingsverk »Det De la Gardieska arkivet» (den bekanta Löberödsamlingen) en förteckning på de af De la Gardie byggda eller reparerade kyrkorna och kapellen samt på fromma gåfvor till dessa[1].

På sina egna slott och gårdar lät han, som vi af det föregående känna, alltid sörja för uppbyggandet eller inredandet af ett kapell. Dem kunna vi därför här lämna ur räkningen.

Restaureringen af *Lidköpings* kyrka var ett af hans större företag. Dess hvälfning och tornets uppbyggande under byggmästaren Lars Simonsson Skragges ledning äro oss likaså redan bekanta.

I Leckö räkenskaper för 1670 nämnes, att till *Mellby* kyrkas reparering gifvits understöd af två års sakören. Den vardt till halfva sin längd tillbyggd. Samma räkenskaper tala äfven om grefvens reparering af *Torsö* kyrka. Denna liggger vid Tranebergs gård på Kållandsö och fick efter afslutad restaurering 1678 namnet *Mariæ kapell* efter furstinnan Maria Eufrosina. Som bygg-

[1] De la Gardieska arkivet, VI, p. 196—197.

mästare verkade där ARVID MURMÄSTARE. Denna kyrka var annexkyrka till *Otterstads*, som äfven undergick af grefven påkostad restaurering samt fick en altaruppsats af Hans Schwartz o. s. v. Församlingen lät 1854 bygga ett nytt gudshus. Detta hyser dock minnen från det gamla samt äfven från slottskyrkan på Leckö, hvarifrån dess ljuskronor samt nattvardssilfver stamma, det senare skänkt till Leckö af grefve Karl Gustaf Tessin [1].

Äfven Mellby och Torsö kyrkor fingo naturligtvis altarverk o. a.

Sunnersbergs kyrka fick altare, predikstol och ljuskrona [2], så äfven *Ofva* lilla kyrka vid Mariedal, *Äggby* vid Höjentorp (predikstolens upphofsman var Andreas bildsnidare). *Husaby* kyrka, som bekant, en af de värdefullaste i Västergötland, väckte äfven grefvens intresse. Det därvarande präktiga snidade altarverket (Kristus på korset omgifven af Maria och Johannes) är en stiftelse af honom.

Enligt Wieselgrens förteckning träffa vi vidare bland reparerade kyrkor *Solna*, *Vertuna*, *Äfver*, *Veckholm*, *Svestad*, *Särsta* och bland kyrkor, till hvilka skänktes altartaflor o. a., märkas, utom de förut nämnda, kyrkan i *Åmål*, i *Näsby*, *Flo*, *Kolby*, *Tyska kyrkan i Göteborg*, *Mariakyrkan i Sigtuna* m. fl.

Äfven kyrkorna i Stockholm bletvo ej bortglömda.

Det De la Gardieska palatset låg i S. Jakobs församling. Till kyrkan därstädes donerade Magnus Gabriel (som dopfunt) ett silfverfat med tillhörande kanna, ett präktigt arbete i drifvet silfver.

Riddarholmskyrkan ihågkom han med ett par silfverstakar m. m., Storkyrkan med ett stort silfverkrucifix, två stora silfverstakar samt kalk, paten och oblatask, en stor och dyrbar gåfva alltså; Tyska kyrkan, slutligen, gaf han en altartafla och ett klockspel.

Det till Stockholmskyrkorna skänkta silfret finnes, så vidt jag vet, ännu i behåll. S. Jakobs och Storkyrkans silfver vore värdt en undersökning. Vi äga nämligen icke så öfverdrifvet många rester i landet af 1600-talets guldsmedskonst. Jag öfverlämnar detta emellertid åt någon i detta fack mer skolad

[1] Cl. J. Ljungström, anf. a. s. 127.

[2] Den nuvarande kyrkan är nästan ny. Dess altartafla »med nedtagandet från korset» är märkligt nog af *van Dyck* och skänktes af grefve Ekeblad på Stola 1779.

penna. Här har jag blott önskat fästa uppmärksamheten vid dessa värdefulla minnen af svensk stormans fromma nit.

De af De la Gardie donerade altartaflorna sakna i regeln som målningar allt värde. Däremot äro deras i prunkande barockstil utförda omramningar vanligen goda prof på den bildsnidarkonst, som äfven i provinstrakter kunde blomstra. Och man förvånas ofta öfver, huru landsortsbildhuggare kunnat åstadkomma sådana om en viss rutinerad teknisk skicklighet vittnande alster. Särskildt i *Västergötlands* kyrkor finner man förträffligt snidade altarverk och predikstolar. I detta landskap hade dock bildhuggarkonsten urgamla traditioner. Ända från den tid, då stenkyrkor här först började byggas, träffa vi spår af densamma, och Skjelvumportalens *Oethelric* inleder den långa raden af landskapets bildhuggare. Det är naturligtvis tillgången på lätt bildbart material, kalksten och sandsten, som väsentligt medverkat till denna konstgrens uppkomst.

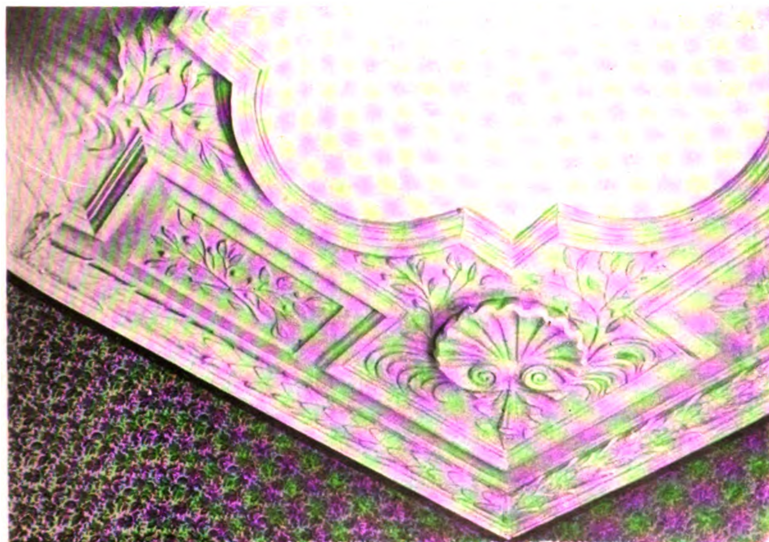
Lättheten att forma, vare sig i trä eller sten, har därför här säkert nedärfts samt visade sig på 15- och 1600-talen i de kyrkliga föremål, som då kunde fordras. I hufvudstaden och andra delar af landet hade däremot sedan Gustaf Vasas dagar nederländska och tyska bildhuggare måst inkallas. I regeln måste de förnäma uppdragsgifvarne lita till utländsk hjälp. Så äfven De la Gardie. I Västergötland fann han likväl inhemska krafter. Ur fosterländsk synpunkt erbjuder ju därför denna lilla lokala konströrelse ett onekligt intresse.

KÄGLEHOLM. I. Det sista stora gods Magnus Gabriel De la Gardie tillträdde och det sista, som beröfvades honom var Kägleholm. Gården, som ligger på en ö i sjön Väringen i Närke, hade tillfallit honom vid arfskiftet efter hans mor Ebba Brahe år 1674[1]. Många gånger hotadt och anfallet af reduktionen, innehades godset af grefven ända till hans död den 26 april 1686. Sekvestreringen å alla hans fasta och lösa egendomar i Närke var dock dessförinnan redan besluten, och blott

[1] Ebba Brahe hade ärft Kägleholm efter änkegrefvinnan Ebba Lejonhufvud († 1654), gift första gången med grefve Svante Sture, andra med Klas Horn. Jmfr M. Roth, Kägleholm och Magnus Gabriel de la Gardie, Örebro 1867, s. 5.

Käggleholms slott.
Enl. Dahlbergs »Suecia».

Efter fotografi på Nationalmuseum.

Stucktak i Mariedals slott.

ett par dagar efter hans bortgång ankom bref till landshöfdingen Didrik Wrangel om denna åtgärd till säkerhet för de summor, grefven af stora kommissionen dömts erlägga. Själfva reduktionen skedde först 1688 och 1690[1].

Det är ganska obetydligt, vi ur räkenskaper rörande Kägleholm kunna framdraga om De la Gardies byggnads- och dekoreringsföretag därstädes. Denne begynte nämligen genast efter sitt tillträdande uppföra ett stenhus, större och präktigare än det äldre, som där fanns. Arkitekten uppges varit De la Vallée. Endast genom »Suecia Antiqua» ha vi någon föreställning om slottets utseende, men man torde med skäl kunna sätta i fråga, om ej Dahlberg gjort det ståtligare än det i verkligheten var. Liksom Höjentorp är nämligen Kägleholms slott nedbrunnet. Blott ruiner vittna om dess forna tillvaro.

Enligt inventarier af 1678 och 1686 hade slottet tre våningar. Den öfversta våningen stod oinredd. Mellanvåningen hade tio rum, nedre våningen tolf. På ömse sidor om gården lågo tvenne byggningar, »badstugubyggningen» och norra flygeln.

Till sin storlek var väl slottet något större än Vängarns. I det 1686 upprättade inventariet yttras om gårdens byggnader: »Ehuruväl Kägleholm till mangården är kringbyggdt af sten och väl utsiradt, likväl konsidereras allenast laga byggnader till 4 behållna hemman, och då Kongl. Maj:t beräknat säteriomkostnaden och där tillhörig byggnad, anslås Kägleholm med trädgården till 4,000 daler sm.»

Det heter häri, att byggnaden var väl »utsirad». Den hade portalomfattningar, uthuggna af västgötska stenhuggare, rummen prydda med stucktak, men om den ståtade med ej mindre än fyra hörntorn, som den Dahlbergska gravyren visar, är ovisst. Åtminstone har jag ej funnit några tornkammare omtalade i inventarierna.

De få räkenskaper, från detta slott, som träffas i Riksarkivet, nämna några för oss obekanta mästare, såsom t. ex. 1677 bland gipsmakarne mäster JAKOB BILDHUGGARE, och PER PIPARE (från Karlberg). År 1679 omtalas PEDER STENHUGGARE från Västergötland jämte mäster BASELAQUE, PETTER MARMORERARE (= Per pipare) samt målarne HAMMER, LINGH och HENRIK KÖPKE, hvilken senare 1680 synes aflidit, enär han i detta års räkenskaper benämnes »salig Köpke». Byggmästaren NIKLAS STEEN

[1] Äfven palatset i Stockholm reducerades ej förrän efter De la Gardies död.

(äfven i Västergötland verksam), arbetar vid slottet 1674 och 1680, och bland målarne förekomma i början af 1680-talet LORENZ WOLTER och JOHAN WULF. Den senare erhåller också uppdrag af annan art än dekoreringsarbeten. Sannolikt är det dessa målare, som 1686 hjälpte att värdera de många på Kägleholm befintliga taflorna[1].

Allt det, som genom dessa och andra nu uppstod på slottet, har gått all världens väg. Vi äga inga underrättelser ens, huru den fasta dekoreringen tedde sig, veta blott, att gemaken smyckades af gipstak, att Lingh i furstinnans eget lilla kök målade allehanda djurfigurer, att Petter marmorerare förutom gipsornament förfärdigade blybilder o. s. v.[2]

I början af 1700-talet var slottet så förfallet, att dåvarande landshöfdingen i Skaraborgs län, friherre Karl Gustaf Soop i egenskap af förmyndare för sin dotter Hedvig Ulrika Kristina, som af sin mormoder Kristina Oxenstierna erhållit Kägleholm i testamente, hos kammarkollegium begärde att få rasera de två små flyglarne vid gården för att med materialerna reparera det stora stenhuset, som var särdeles bofälligt. Gårdens revenue vore ringa och det stora stenhuset i sig själf en kostsam byggnad att hålla vid makt. Kronofogden, som på landshöfdingens order hållit besiktning vid slottet, inberättade, att flyglarna vore alldeles förfallna och nästan obrukliga, samt att stora stenhuset, bestående af två inredda och en oinredd våning, ensamt fullt svarade mot en lagligen bebyggd sätesgård. Den begärda tillåtelsen erhölls 1712. Samma år något före jul utbröt på slottet vådeld, som i grund förstörde det[3].

Några underrättetser om de konstföremål, grefven hitförde, liksom om hans sista porträttbeställningar, skall jag senare lämna. Ännu under reduktionsåren kan De la Gardie ej betvinga sin lust att ge uppdrag åt konstnärer och konsthandtverkare och söka ge sig sken af en konstens mäktige gynnare. Kägleholm blef den räddningsklippa, dit han undan reduktionens stormar sökte föra så mycket han förmådde af de konstverk, som smyckat honom fråntagna slott.

[1] I inv. 1686 läses nämligen: »Noch finnes ännu Kongl. Maj:ts eget schilleri af Ärenstråhles arbete, som målarne intet understodo sig värdera».

[2] Denne Per eller Petter marmorerare var kanske den svenske gesäll L'Ammoureux i sitt kontrakt med Da la Gardie af år 1678 förband sig att upplära (sid. 97).

[3] Jfr M. Roth, anf. a. s. 51.

IV.

Reduktions-åren.

Den De la Gardieska ätten hade af rikets gamla släkter, oaktadt densamma genom flera giften var med dessa befryndad, aldrig betraktats med blida ögon. Den hade trängt sig fram till tronens omedelbara närhet och förvärfvat sig jordagods i oerhörd utsträckning. I Magnus Gabriel De la Gardie nådde dess maktsträfvande sin höjd. Oviljan och grollet växa dock i kapp härmed, och förmyndarstyrelsens försyndelser bereda det hotande fallet. Konungamaktens absolutistiska politik fullbordar det. Då uppgörelsens stund var inne, visade det sig, att De la Gardie stod fullkomligt ensam, omhvärfd af fiender och att störta honom vardt en jämförelsevis lätt sak. Räfsten drabbade nu äfven andra, men ingen hårdare än honom, och med illa dold skadeglädje sägo hans ståndsbröder honom tillintetgöras, bli, hvad han själf skrifvit, »civiliter mortuus».

Från och med 1680 sker tillbakagången med svindlande hastighet. Det riksdrotsämbete, hvarmed han beklädes, var aldrig allvarligt menadt. Till någon ämbetsutöfning kom han icke, och i rådet aktade han att infinna sig. Vid riksdagarne förbjöds han att uppehålla sig i staden. Genom kommissionsdomarne fråndömdes han den ena ägendomen efter den andra och påfördes honom oerhörda summor att ersätta statsverket. Hans ansökningar och klagoskrifter hjälpte föga. Några förespråkare hade han icke, och hans gemåls släktskap med kungahuset betydde intet. Då han klagar hos konungen får han till svar: »Förlidet års bref (från konungen), som Ers excellens kallar svåra, voro dock ej så svåra som fäderneslandets tillstånd, då Kongl. Maj:t mottog riket, emedan allt, som till dess försvar och säkerhet fordrades, då feltes, så att hvarken militien kunde få sitt underhåll eller betjänterna sin lön. Hans Maj:t har ingen gjort brottslig, utan hvar och en har för sin conduite stått under ständernas dom, då hvar och en som kunnat, har fått sin oskuld bevisa med skäl och acta».

Att närmare ingå på denna sorgliga afveckling hör icke till min uppgift. Jag vill blott ur ett bref från grefven till krigs-

rådet Gyldenhof anföra några rader, som tillräckligt måla hans ställning och vittna om, i huru ringa grad han känner sig ha fast mark under fötterna. Han skrifver den 26 mars 1683: »Illviljan har förföljt min familj. Jag har bref, som bevittna hvad invidien eftertraktat mot Pontus intill dess död — och han vann sin fortune genom trogna tjänster. Min far sporde detsamma — och jag — synnerligen däraf, att Gud mig ett så högt gifte förunnat. Vi ha alltid dependerat af våra konungar, emedan vi inget annat stöd haft än Guds nåd och Kongl. Maj:ts protektion, och som främlingar ha vi på dygd och meriter måst bygga vår lycka. Mina förfäder ha väl genom meriter trott sig grunda vår lycka, men invidien har med själfva rötterna uppgräfvit, kullkastat, ruinerat vår familjs heder och välstånd utan det ringaste vårt brott, att i världen aldrig tillförne sports exempel. I förra kungens tid har ej invidien kunnat, fast den varit lika stor. — Nu återstår ej annat än att visa hela världen, att denna olycka ej härrör af brott, och salvera hvad återstår af ägendom; i det förra är jag försäkrad att præstera, att aldrig med något skäl världen skall kunna fatta om vår familj ett præjudicierligt omdöme. — — — Jag har begärt melioration på Leckö och har bevisat, att jag sedan fars död ej njutit det ringaste, utan användt allt till slottets bebyggande och ortens kultur. Jag är färdig lämna grefskapet i deras händer, allenast det kan ske illeso meo jure och totala ruin — d. ä. att jag får njuta meliorationen efter räkning[1]. Jag levererar ifrån mig 2 grefskap, 1 friherreskap och alla så mina som min faders donationer utan ringaste kontradiktion, och blir då lika som den yngste adelsman till 600 daler sm., oaktadt min fader varit general öfver hela militien och lagt hela provinser under Sverige, som ännu ägas, jag själf beklädt de trenne högsta riksämbeten och äger till hustru Kongl. Maj:ts faster. Nekas mig nu hvad jag själf förvärfvat, så vore det oerhördt och okristligt. Min ålder tillåter mig ej att söka annorstädes mitt bröd, utan huru miserabel jag blir, måste jag i Sverge fuller utstå.

Äfven rekommenderar jag min supplik angående Vängarn. Med hvad rättvisa samma gård blir kunglig, döme Gud. — Mitt

---

[1] Någon ersättning fick han icke.

köp är lagligt skedt och bör lagligt stånda. Enligt lag är det i alla fall post fatalia[1]. Vill man nu låta allmän lag falla och rätta sig efter hvad tumultarie på en riksdag sker. — Man kan ej mera till lag och kungabref ha förtroende; hela krediten förstöres, utan hvilken intet rike kan bestå. — När landets kultur stannar och däraf flytande handel och vandel, då får man se, om privat armod är bättre än publik».

Med de sistnämnda orden syftar han nog på sina egna förtjänster i detta afseende. Det fanns emellertid stunder, då han måste erkänna, att han själf bidragit till sin ekonomiska ruin. Han nämner då i första rummet sina omfattande byggnadsföretag, i andra sitt furstliga lefnadssätt[2]. Sina byggnadskostnader anslog han till 300,000 rdr sp.

Mod och ståndaktighet visade De la Gardie icke i dessa olyckans dagar. Hans bref äro fulla af jämmer och anklagelser. Sällan hör man några manliga ord. Däremot tilltager hans religiösa stämning. Bibeln, andliga uppbyggelseskrifter och psalmförfattande upptaga honom[3], omväxlande med klagobref och lönlösa ekonomiska projekt, men utan att i minsta mån kunna gifva honom en manlig självförtröstan, som förmått väcka hans fienders och belackares respekt. Johan Rosenhanes uttryck om De la Gardie, att han var fullkomlig på allt sätt, om han ej haft den svagheten att i lyckan för mycket uppblåsas och i olyckan fälla modet, innebär därför en viss sanning.

Sina sista år framlefde han, att döma af brefven, först på Karlberg, som 1680 öfvergick till Johan Gabriel Stenbock, ehuru självfva slottet först senare på grund af processen dem emellan synes öfverlämnats, sedan på Vängarn. Vi äga bref i behåll från hans trogne sekreterare Jonas Lorin och från hans kommissionärer Rosner, Herzog o. a., hvilka underrätta honom om processernas gång i Stockholm och om resultaten af sina olika

[1] Vängarn fick han rättighet bebo till döddagar, liksom furstinnan fick Höjentorp.

[2] »Det till K. M:s respekt och riksens heder jag lefvat splendidare än mången annan, vid främmande ministrars trakterande gjorda speser med mycken annan sollenitet och underhåll af folk och hästar» o. s. v.

[3] I Svenska psalmboken af 1819 är psalmen n:o 471 af Magnus Gabriel De la Gardie.

uppdrag. Lorin skrifver rörande och välmenande epistlar, i hvilka han söker trösta sin »ännu olyckligare herre», Rosner och Herzog helt affärsmässigt, huru de lyckas eller misslyckas i försäljandet eller pantsättandet af till dem afskickade dyrbarheter o. s. v. På ett brädspel, 4 kristallkronor, en guldpokal och en silfverkanna skulle Herzog t. ex. en gång skaffa 3,100 daler och bjöd det fåfängt åt stadens »judar», men tyckes slutligen fångat en förnäm spekulant. En annan gång får han för furstinnans räkning 700 daler på »Karl XI:s gullstop». Lorin skrifver om en del möblers försäljande, silfverkannors belåning m. m.

Talrika sådana uppdrag möta oss i dessa sorgliga bref.

Det var naturligtvis icke endast de stora krafven ofvanfrån, ej heller endast näringsomsorger för dagen, utan äfven fordringar från tusende lägre ställda personer, från tjänare, handtverkare, leverantörer etc., som förbittrade Magnus Gabriels sista dagar. Det var ej blott förlusten af sitt forna komfortabla lif, han beklagade. Hans ruin grep vida omkring och drabbade i större eller mindre utsträckning alla de »små i landena», som stodo eller stått i beroende af honom. Äfven häraf ge de nyssnämnda brefven från Lorin ofta målande drastiska skildringar[1]. En mängd handtverkare fingo förgäfves vänta sin rättmätiga lön. Från alla sina bekymmer afsomnade emellertid Magnus Gabriel De la Gardie på Vängarn den 26 april 1686 i en ålder af endast 64 år. Fem månader därefter skedde hans begrafning i Stockholm i närvaro af konung och ständer. Begrafningen skedde i Riddarholmskyrkan med pomp och ståt, med salvelsefulla tal och latinska kväden[2]. Ett år därefter följde honom furstinnan, som afled på Höjentorp den 24 oktober 1687. Bådas stoft nedsattes i det De la Gardieska grafkoret i Varnhems kyrka.

[1] Han skrifver t. ex. en gång om tjänarne: »Betjänterna kunna icke gå ut, emedan deras kläder falla i trasor, jag har själf ofta måst hungra och mina byxor äro så trådslitna och nötta, att jag icke vågar buga mig artigt, när jag är i förmaket för att icke spränga sönder dem».

[2] Likpredikan hölls af Johan Vulteijus.

Efter fotografi af J. Cederqvist.

Magnus Gabriel De la Gardie.
Oljemålning af Ehrenstrahl.
(Riddarhuset).

Egendomligt nog sökte De la Gardie äfven under dessa olycksår uppehålla förbindelser med konstnärer och konsthandtverkare, om det också skedde i en väsentligt reducerad skala.

Vid Kägleholm fanns, som jag omtalat, redan under det förra årtiondet en handtverkarstab. Arbetena därstädes fortsättas in på 1680-talet.

Den förut omnämnde Niklas Steen skola vi i detta decennium återfinna som byggmästare och stenhuggare vid arbetet på grafkoret i Varnhem. Baselaque är ännu 1682 i grefvens tjänst. Målarne Lorenz Wolter och Johan Wulf omtalas 1682 och 1683 på Kägleholm. Wulf är 1684 och 1686 i Stockholm sysselsatt med målning af porträttkopior för De la Gardies räkning. Då dessa ha att göra med den af Magnus Gabriel till Uppsala universitet donerade samlingen af porträtt af framstående lärde på 1600-talet och af italienska humanister, torde det ej vara ur vägen att kasta en blick på dem, liksom att påpeka Wulfs andel i desamma.

De smyckade en gång rikskanslärens bibliotek på Karlberg, fördes sedan till Stockholm och därefter 1686 till Uppsala.

Bland de afbildade finner man *Cartesius*, *Grotius*, *Heinsius*, *Vossius*, *Salmasius*, *Lipsius*, *Boxhornius*, *Verelius* o. a. De rena fantasiporträtten af humanisterna vilja föreställa *Agricola*, *Guarinus*, *Campanella*, *Statius*, *Galilæus*, *Casaubonus* m. fl.

Ett inventarium öfver det De la Gardieska biblioteket af år 1688 upptager 23 porträtt, förutom tre byster af Homeros, Aristoteles och Cicero. Af dessa porträtt saknas drottning Kristinas och Luthers. Cartesius' finnes ej där upptaget, men det porträtt af filosofen, som nu hänger i humanistiska sektionens rum, har af åtskilliga skäl måst tillhöra grefvens samling. I ett biblioteksinventarium af 1729 omnämnas två exemplar. Det ena hade 1723 skänkts till universitetet af grefve Karl Gyllenborg, det andra måste vara det nyssnämnda.

Af dessa bilder sakna de nämnda fantasiporträtten allt värde[1]. Bland de andra äga däremot Grotius' och Heinsius' por-

[1] Porträttet af Casaubonus (fransk protestantisk teolog) skulle möjligen få äran kallas medelmåttigt.

trätt verkligt konstvärde och äro äfven uppsatta i universitetshusets fakultetsrum. Äfven Cartesius' är ej värdelöst. Af de återstående kan nog ett och annat sägas äga en viss karaktär, såsom Verelius', hvilket vi träffa i universitetsbibliotekets visningssal.

Man har betecknat samtliga de lärde 1600-talsmännens bilder som utförda i Holland[1]. Jag tror dock icke, att så är förhållandet.

De la Gardie hade 1671 (d. 30 dec.) skrifvit till envoyén Appelbom i Holland, att han för sitt bibliotek på Karlberg önskade några berömde lärdes konterfej. Först hade envoyén förärat honom Hugo Grotius' porträtt; nu bad han, att Appelbom skulle köpa honom goda mästares porträtt af Luther, Melanchton, Scaliger, Lipsius, Vossius, Salmasius, Heinsius och Cartesius.

Man kan ifrågasätta, huruvida de verkligen kommo. I ett bref af den 26 aug. 1685 från agenten Herzog berättar denne, att han den 30 sept. 1684 »till Kongl. biblioteket återställt Gassendi och Cartesii konterfej, sedan Wulf dem kopierat, lånte då Petrarcas». Vid det tillfälle Wulf målade dessa bilder, utförde han äfven kopior af Johannes Rudbeckii, dess söners Pers och Olofs samt Verelii konterfej.

Hade nu De la Gardie ägt Descartes' bild, hade han ej behöft låna en dylik från Kungl. biblioteket.

Den af ofvannämnde målare utförda kopia måste ha gått till grefvens då säkert i Stockholm befintliga bibliotek, ty Karlberg hade han då lämnat, och på Kägleholm fanns inget bibliotek af betydenhet och ej heller, dessa år åtminstone, på Vängarn. Då ett Descartesporträtt, som nämndt, medföljde den storartade boksamlingen till Uppsala, måste detta alltså varit måladt af Wulf. Det original, målaren fick låna från det kungliga biblioteket, var utfördt af ingen mindre än DAVID BECK[2].

[1] R. Cederström i en sakrik artikel i Sv. fornminnesfören:s tidskrift, årg. XII, »Konstsamlingarna vid Uppsala universitet».

[2] Jmfr vidare min skrift »Svenska målade porträtt i Uppsala universitets samlingar» Uppsala 1903, s. 12:

Man kunde nu invända, att porträttet i universitetets samling vore det Gyllenborgska af 1729, men en jämförelse med andra i samma serie, visar att det måste ha tillhört denna, den serie, De la Gardie skänkte. Samma hand har t. ex. målat namnteckningen å Daniel Heinsius' i samma sal befintliga bild som å Descartes'. Dessa namnteckningar ha ej den minsta likhet med dem som universitetets ritmästare, som Klopper o. a., groft och klumpigt målat på flera akademiska konterfej.

Som resultat synes mig emellertid framgå, att detta Cartesius-porträtt icke målats i Holland, utan af den nyssnämnde Wulf. Denne synes däremot ej varit mästaren till de magasinerade porträtten af de öfriga lärde männen; dock tror jag, att han utfört Verelius' porträtt i universitetsbiblioteket. De förra ha säkerligen någon annan De la Gardiesk målare till upphofsman. De röja allt för bjärt sin karaktär af i Sverge, ej i Holland, målade kopior. Äfven vid Verelius-porträttet möter oss dock svårigheten, att universitetet ägt tvenne exemplar. Ett konsistorieprotokoll af d. 8 maj 1773 upplyser, att till inköp af professor Verelii konterfej beviljades 36 daler km. Bibliotekets bild håller jag likväl, särskildt vid en jämförelse med Cartesius, för den äldre. Den andra är tills vidare försvunnen. Möjligen har den sändts till Stockholm.

Har slutligen Wulf målat biskop Johannes Rudbeckius' porträtt i teologiska fakultetens rum — äfven detta förekommer i förteckningen på De la Gardiska porträtten — har han strikt hållit sig till den ålderdomliga förebilden. Originalet har nämligen enligt inskrift målats 1644.

De konstnärligast mest betydande i följden äro, som jag antydt, Daniel Heinsius' och Hugo Grotius' bilder. Här synes det holländska ursprunget otvifvelaktigt.

Den förra utmärker sig för en synnerligen ledig arrangering. Trygg och lugn sitter den afbildade vänd åt höger och blickar ut mot åskådaren. Det runda, något fylliga ansiktet är väl individualiseradt. Man tycker sig dock snarare se en hedervärd holländsk borgmästare än en ryktbar lärd. Enligt Snuyderhofs gravyr är originalet måladt af en konstnär vid namn G. MERK, om hvilken jag dock intet känner. Var han månne någon medlem af den tyska konstnärssläkten med detta namn, en medlem, som i Holland då torde fått sin uppfostran?

Med den De la Gardieska bildhuggaren Hans Jakob Merk har han säkert intet att göra. Porträttet är emellertid ej signeradt och säkert en kopia af holländskt ursprung.

Grotius' porträtt (i den juridiska fakultetens rum) verkar stelare i kompositionen. Dräkten är förstörd af någon restauratör. Uppfattningen är objektiv, som fallet var hos de holländska porträttmålarne af den tidigare 1600-talsgenerationen. Enligt Honbrakens gravyr skulle också den gamle flitige målaren MICHIEL MIEREVELT i Delft vara originalets upphofsman.

Wulfs härkomst känner jag ej. Hör han månne till den Ehrenstrahlska kretsen? Han synes i hvarje fall varit De la Gardies siste hofmålare. Ännu under föråret 1686 är han för dennes räkning verksam. Den 9 januari detta år skrifver Herzog till grefven, att målaren har under arbete furstinnans konterfej af Ehrenstrahl, samt att denne fått tyg till grefve Karl Stenbocks och fru Hedvigs konterfej[1].

Det nämnda porträttet af Ehrenstrahl omtalas i ett annat af Herzogs bref. Det hade nyligen målats af denne och var nära färdigt i augusti 1685.

Detta är väl endast högst sparsamma upplysningar, men någon större verksamhet har De la Gardie näppeligen mäktat sätta i gång under dessa olyckliga afvecklingsår. Hans gerning på konstodlingens fält i Sverge, som förr burit så rika frukter, var en gång för alla slut. Hans hufvuduppgift var nu blott att reda sin graf i Varnhems kyrka.

Innan vi emellertid redogöra för detta grafkors tillkomst och afslutning — det drog, som vi kunna vänta, synnerligen ut på tiden — torde det vara af intresse att kasta en blick på De la Gardies tafvelsamling på Kägleholm, denna samling, som till sin hufvudkontingent bestod af bilder från andra hans slott, och som kort efter hans död spriddes som agnar för vinden.

KÄGLEHOLM II. Tvenne inventarier sätta oss i stånd att åtminstone få en öfverblick öfver det De la Gardieska galleriet å Kägleholm. Beskrifningarna äro som vanligt naiva och ofullständiga, så hårdknäckta med ett ord, att vi med svårighet

[1] Fru Hedvig var Magnus Gabriels dotter Hedvig Ebba, gift med Karl Gustaf Oxenstierna.

kunna tränga igenom deras skal. Vi få ofta nöja oss med gissningar. En allmän föreställning om detta galleri i sin helhet böra vi dock kunna bilda oss.

Inventarierna äro af åren 1678 och 1686. Det förra är något bättre uppsatt än det senare, som emellertid är så till vida intressant, att det visar, att tafvelstocken under de mellanliggande åren betydligt ökats. Förklaringen är enkel nog. Från de af reduktionen hotade slotten sökte De la Gardie rädda så mycket han kunde, så t. ex. förde han till och med takmålningar från Leckö till slottet i Närke, detta »det endaste får jag måste slakta, den endaste sätesgård mig är igen left», som han skref till Karl XI i ett bref af 1685, då kommissionen hade från dömt honom godset[1]. Inberäknadt 76 »kopparstycken» i ramar steg samlingen till åtskilligt öfver 800 nummer, däraf öfver 500 i fatburen, då det förut skildrade tafvelinventariet af 1652 endast gick till 255.

Till Kägleholm flyttas enligt förteckningen af 1678 redan i februari 1672 en samling taflor, likaså 1678 från Leckö, från »Stockholms husgerådssal» (därmed kan ej menas annat än förrådsalen i De la Gardieska palatset) samt från Karlberg, från det sistnämnda slottet »en rulle nygjorda konterfej af Köpken och Schlein», d. v. s. af Henrik Köpke och Johan Slein. Och denna öfverflyttning fortsättes äfven senare. Fåfänga blefvo emellertid alla försök att rädda konstföremålen undan kronobetjäning och exekutiva auktioner.

Tafvelgalleriet på Kägleholm under dessa år är af samma blandade beskaffenhet som de samlingar, vi förut träffat på Magnus Gabriels slott. Det bildades också hufvudsakligen af delar från andra, ty den äldre samling, som fanns där sedan Ebba Brahes dagar, torde varit föga betydande. Förteckningen af 1686 är särskildt af intresse, emedan den visar, att De la Gardie ej efterlämnade så litet i konstväg. Vi få väl antaga, att äfven i palatset i Stockholm fanns mycket af värde, ehuru det sannolikt redan före hans död var sekvestreradt. På Vängarn ägde han ej ens en tenntallrik; allt var kronans. »Cletzers dyre taflor» på Karlberg hade för länge sedan vexlat ägare.

[1] Någon reduktion vardt dock ej af förrän efter hans död, såsom jag i det föregående påpekat.

De stora serier dussinporträtt, som funnos både på Ekholmen och Leckö, saknades ej heller på Kägleholm. Inventariet af 1686 upptager »sålunda 65 st. bröstbilder à 16 öre, 10 st. gamla bröstbilder (dito), 11 st. konterfej (bröstbilder utan ramar), 10 st. generalpersoners konterfej till knäs à 3 daler st., 24 st. hela officerares konterfej à 3 daler, 6 st. stora konterfej till knäs, bättre sort och gjorde något gamle, à 6 daler, 30 st. bröstbilder à 15 öre». Dessa bilder voro säkerligen till större delen de, som 1678 kommo ifrån Leckö och Karlberg. De tillhörde de i *fatburen* förvarade målningarna. Där funnos äfven »kejsarens och kejsarinnans konterfej à 1 daler km.», »1 stort konung Gustaf Adolfs schilleri, 30 daler», »konung Karl X:s och drottningens hela stora konterfej à 20 daler», Karl XI:s porträtt af EHRENSTRAHL, hvilket inventeringsmännen ej understodo sig värdera o. a.

»Karl X» var enligt inventariet 1678 klädd i svart habit. Kanske var porträttet, liksom äfven drottningens, måladt af någon holländsk konstnär.

Äfven utländska kungliga porträtt träffades i fatburen. De porträtt, som återgåfvo »två engelska konungar», voro kanske Karl I:s och Karl II:s.

Af enskilda personer nämnas bland fatburens konterfej endast och allenast porträtt af »grefve Jakob och dennes fru» (4 bilder), af »sal. drotsen och hennes Furstl. Durchleuchtighet», fröken Beata von Königsmarck samt 1 st. helt konterfej af Gregor Froneb» (Georg Fronsberg?.) Men antalet enskilda konterfej var dock ansenligt.

De på Gripsholm befintliga tarfliga serieporträtten af konstnärer och lärde (1602—1645 o. a.) samt Westfaliska fredens legater ha en gång ingått i Magnus Gabriels samlingar. Vid öfriga gripsholmstaflor är det De la Gardieska ursprunget väl någon gång att förmoda, men, som bekant stamma, dessa till största delen från de kungliga slottens gallerier, dit de på exekutiva auktioner åt höger och vänster försålda De la Gardieska taflorna åtminstone knappast i första hand torde förirrat sig.

Taga vi vidare de i fatburen magasinerade »schilderierna» i betraktande möter oss t. ex. »1 st. Judits konterfej». Uttryc-

ket »konterfej» ger till känna, att det är fråga om en halffigur som å Nationalmuseets Caravaggio tillskrifna tafla med samma ämne. Möjligen är det samma tafla, som i Ekholmsinventariet af 1652 har benämningen »Holoferni afrättelse». »Lucretiæ historia» är åter den, som i 1678 års inventarium bär titeln »1 tafla, hvarpå en hop folk och ett kvinfolk, som har en värja i handen och vill sticka sig själf». Granberg har föreslagit att anse den identisk med JÖRG BREU D. Y:S tafla, som funnits på Finspong, men 1895 försåldes till den bayerska staten.

Ej mindre än tre taflor återgåfvo »bröllopet i Cana». En uppskattas blott till 6 daler, men de andra till 40 och till 50 daler. Den högre värderade var målad på koppar och sannolikt af äldre nederländskt ursprung. »1 st. Joh. Bap. historia» kan möjligen vara Ekholms-inventariets »Johannes predikan i öknen», målad på koppar och en gammalnederländsk bild. »1 st. Babilons torn och 1 Troja belägring, à 15 daler» äro naturligtvis de båda stora bilder af LUKAS VALKENBORCH, som vi träffat först på Ekholmen och sedan på Leckö, medan åter »November och December månader» med 8 andra månadsbilder, som voro uppsatta i slottskorridorerna, tillhörde den sannolikt af SANDRART målade serie, som 1652 köptes från Louis De Geer.

Bland fatburstaflorna funnos därjämte en mängd landskap och fruktstycken samt fågeltaflor, af hvilka en del betecknas som holländska och därför troligen tillhörde den stora kollektion af holländska taflor som 1652 köptes genom kassören Börje Olufsson. Dit bör väl ock bland andra räknas ett »Bondegästabud».

Från Leckö slott hade förts en del stora dekorativa målningar, såsom 23 »takstycken», 20 jaktstycken, »stor tafla af en hvit hjort», »2 st. Ovidis taflor à 18 daler», »2 st., en Diana, den andra fem sinnen», »2 st. af Ovidii historia à 15 dlr», »4 st. Veneris af åtskillige posteurer», vidare »1 takstycke stort à 20 dlr, ett dito mindre à 10, 1 stor tafla om Nowgrodsslaget» o. a. Här ha vi otvifvelaktigt stora dukar af VALLERI, CHRISTIAN HOPP, VON THUN, ANDERS LINGH och JOHAN HAMMER och därför af tämligen måttligt värde. På Karl XI:s befallning

återfördes emellertid senare till Leckö »alla de målningar, som där utgjorde takprydnader». Af intresse är emellertid att se, huru Magnus Gabriel i förargelsen ref ned och tog med sig det, enligt hans mening, bästa af den fasta målade dekoreringen därstädes, förutom andra målningar af bättre och sämre kvalitet, en åtgärd, som gör ett tämligen egendomligt intryck. Emellertid måste ett stort antal konterfej antingen därvid kvarlämnats eller också efter De la Gardies död på samma sätt återgått, hvarom de sedan från Leckö till Karlberg och Gripsholm komna taflorna bära vittne.

Slottets salar, rum och korridorer upptogo slutligen ett stort antal bilder. Endast två af våningarna voro dock inredda; den öfversta stod oinredd.

Mellanvåningen var fest- och gästvåning. Då förteckningen begynner med denna, stiga vi först dit upp. Det gamla inventariet blir för oss nästan ett slags katalog, fast visserligen bra bristfällig. Af princip nämner den aldrig ett konstnärsnamn, och vi få ofta nöja oss med sådana förträffliga upplysningar som t. ex. »ett stort schilderi», »ett grått aflångt stycke», »en stor rar tafla», »en historia» o. s. v.

Rummen äro fullständigt möblerade. Deras inredning få vi därför samtidigt tillfälle att taga en flyktig kännedom om.

I *förmaket,* i hvilket vi först inträda, finna vi alltså på väggarne turkiska tapeter, d. v. s. tidens vanliga lyxbeklädnad af väfda tapeter eller s. k. »gobeliner». De i förmaket äro dock styckade och »gamle och förnötte». Möbler se vi ej här, endast fyra ljusplåtar af bleck samt fyra mytologiska taflor förutom en Venus.

Smala kammaren därnäst ha likaledes turkiska tapeter, men af bättre beskaffenhet. Här ses bl. a. »en liten fransösk säng af röd atlas med silfver- och gullspetsar», en spegel med slipadt glas, bord och stolar. Endast tre fruktstycken och ett konterfej är hvad vi i tafvelväg finna.

Så följer *fältherrinnans kammare.* Rummen ha sannolikt sitt namn efter de i detsamma uppsatta porträtten eller af andra godtyckliga skäl. I det nu nämnda rummet äro väggarna beklädda med silfverläder. Inredningen skall häntyda på en sörjande änkas kammare och är väl hämtad från ett af fält-

herrinnan bebodt rum, vare sig i det äldre stenhuset på Kägleholm eller i ett annat slott, ty den byggnad, i hvilken vi nu vandra, var byggd af Magnus Gabriel. Den stora sparlakanssängen är sålunda klädd med svart sidentyg, prydt med påsydda glaskoraller och med svarta och hvita fransar. Sex stolar äro på samma sätt öfverklädda, och bordtäcket är af svart och hvitt silke. Två svarta gueridoner (stora, på golfvet stående ljushållare), spegel med svart ram och silfverinläggning (Nürnbergs-arbete) m. m. fullborda möblemanget.

Konterfej af Ebba Brahe böra vi naturligtvis här finna. Af dylika se vi ett större samt ett mindre (öfver spiseln).

Om Ebba Brahes utseende äger man ringa föreställning. Den vackra målning på Gripsholm, som säges föreställa henne, är i självfva verket en engelsk bild, återgifvande Karl I:s dotter, prinsessan Henriette, gift med hertig Filip af Orléans. En replik af detta porträtt ingår i Skokloster-samlingen. På Skokloster finnes emellertid en annan bild, som man åtminstone ej kunnat ge skäl för, att den icke återger den berömda damen, jag menar, den där befintliga bröstbilden af Ebba Brahe som gammal, klädd i sorgdräkt. Den är visserligen ej särskildt fängslande, troligen en dålig kopia, men dess förekomst sedan långa tider på det gamla Brahe-godset gör, att vi näppeligen våga betvifla dess traditionella benämning. På Kägleholm funnos emellertid ej mindre än 7 porträtt af grefvinnan Brahe, hvarför vår ringa kännedom om hennes utseende ingalunda beror på någon obenägenhet hos henne att låta afbilda sig.

I det ofvannämnda rummet, »sal. fältherrinnans kammare», var troligen den mindre bilden öfver spiseln ett porträtt af fältherrinnan vid äldre år och öfverensstämmande med det, vi se i grefvinnan Wrangels förmak på Skokloster, så vida vi ej rent af ha med en och samma bild att göra.

Sal. fältherrens sal ståtade med »nya och välbehållna» turkiska tapeter. Vid en af väggarna var uppsatt en tronhimmel af grön atlas med fransar. Ljusplåtar af »hvit paiment, drifna», voro afsedda för salens vaxljusbelysning.

Öfver en af dörrarne hade man placerat en bild af Mars. Det var ej osannolikt den kopia, HENRIK MÜNNICHHOFEN 1649

målade för Magnus Gabriels räkning[1]. Den »liggande Venus», han samtidigt utförde, kunde säkert sökas bland de talrika Venus-bilder (17 st.), samlingen på Kägleholm hyste.

I samma sal finna vi stolta konterfej af De la Gardier, af »fältherren» grefve Jakob och hans bror Johan, af Magnus Gabriel och af dennes bröder, Jakob Kasimir, Pontus Fredrik, Axel Julius.

I helfigurer framträda slutligen farfadern Pontus De la Gardie samt dennes gynnare konung Johan III. Vi misstaga oss kanske icke, om vi i dessa senare bilder se ett par stela konterfej af ELBFASS' hand.

Rummet därnäst är *Sal. fältherrens kammare.* Där står bl. a. en stor praktfull säng med sparlakan af blå plysch och med »höga gullfransar» m. m. Fodret är röd taft. Äfven stolarna äro klädda med blå plysch och »brokota silkesfransar på alla sidor».

Bland kammarens bilder fästa vi oss vid ett par konterfej af fältherren. Det ena, som sitter öfver spiseln, återger honom såsom ung.

Till Gripsholm kom för några år sedan ett porträtt, som uppges föreställa Jakob De la Gardie samt vara måladt af nederländsk konstnär. Det är ett bland de bästa porträtten i hela Gripsholms-samlingen, återgifvande en rödblond ung man och måladt i den äldre porträttkonstens litet ytartade manér, men dock ovanligt ledigt komponeradt samt känsligt i färgstämningen. Det är ingen fransk typ vi se, utan en nordisk. Rödblondheten är ett arf efter modern och morfadern. Vasablod flöt nämligen i grefve Jakobs ådror genom modern, Sofia Gyllenhielm, som var konung Johans naturliga dotter. Han hade vidare vid några och tjugu års ålder vistats i Holland i prinsens af Oranien tjänst, d. v. s. vid den ålder, den unge mannen å porträttet synes äga. Hos detsamma finnes intet, som talar emot, att det tillhör den tidiga holländska porträttkonsten, den konst, som vid 1600-talets början blomstrar upp i det fria Hollands städer.

---

[1] Jfr sid. 36.

Gärna vill man sätta detta i förbindelse med det »unga konterfej» vi funnit i »fältherrens kammare» på Kägleholm.

Därpå följa två rum, som gå under namnen *Sal. grefve Torstenssons kammare* och *jungfru Ebba Sparres kammare.* I den förra sitta porträtt af Lennart Torstensson och hans hustru samt ett par »krigsstycken», af hvilka det ena i inventariet betecknas som »rart» och uppskattas till 48 daler, i den senare kammaren porträtt af sal. drotsen och furstinnan samt en tafla, föreställande Venus och Cupido, inom förgyld ram[1].

De rum, vi nu skildrat, voro förnäma gästrum. Vi nå sedan en ny våningsafdelning, i följd med den förra. Den var den *kungliga* våningen och innehöll festgemak. Vi beträda först *konungens sal.* På dess väggar sutto dyrbara väfda tapeter — de värderades till 900 daler — »med stora sköna figurer och bilder». Tronhimmeln var af »röd blommerad sölfverduk med sölfver- och silkesfransar». Stolarne voro klädda med violet plysch, och bordduken var en »polsk tapet af 4 $^{1}/_{2}$ aln». Åtta ljusplåtar af försilfrad mässing blänkte på väggarne mellan de stora taflorna. Af dessa voro två ståtliga konterfej af Karl XI. På det ena såg man honom spränga fram på en grå häst. Denna stora målning (värderad till 180 daler) var nog ett verk af EHRENSTRAHLS flitiga pensel. »En större Fama med förgyld ram» torde vi äfven kunna tillskrifva denne.

Rummet intill bar namnet *konung Gustafs förmak,* hvilket med sina tapeter, sin tronhimmel, sina ljusplåtar etc. föga skiljde sig från nyssnämnda sal. I fönsterfördjupningarna hade man uppsatt rödt kläde. Här sutto blott tre stora konterfej, konung Gustaf Adolfs, Jakob De la Gardies och Axel Oxenstiernas. Deras ursprung är oss dock obekant.

Konung Gustafs kammare var det högst värderade rummet i hela slottet. Dess tapeter, möbler och konterfej beräknades till 2,488 daler km., af hvilka endast på den stora franska med »sifvermoer», fransar och »crepiner» utstyrda sängen kommo 1,100 daler. Blott kungliga porträtt voro här upphängda, Gustaf Va-

---

[1] På grund af Venus-bildernas stora antal kunde påpekas möjligheten, att taflor med andra motiv, t. ex. Danaë, gå under de förras »skyddande förklädnad». På Leckö ha vi funnit en DANAË, som säkerligen flyttades till Kägleholm.

sas, Karl IX:s, Maria Eleonoras, Kristinas och Karl X Gustafs. Det sistnämnda var en bröstbild och säkert måladt af MÜNNICHHOFEN. Drottning Kristinas porträtt var utan tvifvel ett af de af DAVID BECK utförda, som sedan tidigt befunnit sig i De la Gardies samlingar.

Hos Ludvig XIV af Frankrike hade Magnus Gabriel alltid stått i ynnest och i bref med vänskapsförsäkringar till och med hedrats med den privilegierade benämningen »Mon cousin». Men någon tack skulle väl rikskanslärens franska politik röna.

På Kägleholm voro tvenne gemak uppkallade efter den franska monarken, nämligen *konungens i Frankrike gemak* och *konungens i Frankrike kammare*, hvartill kom *smale fransöske kammaren*.

Det förstnämnda rummet var smyckadt med slottets dyrbaraste tapeter, »turkiska tapeter med stora sköna figurer af antikviteter». Deras värde hade man anslagit till 960 daler km., hvilket naturligtvis ej får anses som en objektiv värdesättning. Deras figurframställningar återgåfvo något mytologiskt ämne. I fönsternischerna hade man satt blått kläde. I blått var äfven den öfriga inredningen hållen, tronhimmeln, stolarne, bordtäcket.

Öfver tvenne dörrar blickade de berömde härförarne Turenne och prinsen af Condé emot besökaren och »öfver dörrarne mot salen» två franska officerare. Slutligen såg man här Ludvig XIV:s konterfej i ett stort knästycke.

Det andra rummet (sängkammaren) var likaledes praktfullt inredt och i präktiga förgylda barockramar bidrogo de stora konterfejen af Ludvig XIV och hans gemål, af hans mor drottning Anna af Österrike, samt af prinsen af Condé och hans gemål att gifva gemaket dess fläkt af kunglig förnämhet.

Huruvida nu de på Gripsholm varande porträtten af dessa i tidens historia så framträdande personer kunna vara identiska med Kägleholms-bilderna är ovisst, då de sedan långt tillbaka tillhöra samlingen på det gamla Vasa-slottet.

Den i sängkammaren uppsatta bilden »Venus och Cupido» var möjligen af franskt ursprung. Med De la Gardies förbindelser med Frankrike måste äfven franska målningar ingått i

hans galleri. Bland dess många landskap voro väl några åtminstone af *Poussinernas* skola.

I den med grönt gyllenläder tapetserade »smala franska kammaren» sutto porträtt af »fransöske damor».[1]

I »gångarne» i slottets andra våning träffade man slutligen åtta stora framställningar af månader, tillhörande den omnämnda af Sandrart utförda serien af månadsbilder.

Den *nedre* våningen var fördelad i tvenne, den ena omfattande grefvens gemak, den andra furstinnans.

Grefvens matsal var ett stort och rymligt rum, klädt med gyllenläder.

Tronhimmeln var af röd blommerad atlas med kappa af röd sammet med guldfransar. I taket en ljuskrona af messing. Så när som på fyra medelmåttiga landskap öfver dörrarne utgjordes salens taflor af Brahe-konterfej, »mest af gamle Braherne och deras gemåler», hvilket tillräckligt bör upplysa oss om porträttens konstvärde. Sannolikt stammade de från Ebba Brahes Kägleholm.

Gyllenläder klädde äfven *grefvens förmak*. Detta slags väggbeklädnad var mycket vanlig i Sverge under 1600-talet. Enligt den bekante tyske konstforskaren Jakob Falke skall vårt land i användandet af detta präktiga hållbara material under äldre tider gått framför kulturländerna. Förmaket pryddes af jaktstycken i »förgyllda ramar med bildhuggarverk», landskapsstycken m. m.

Audienskammarens gyllenläder hade hvita lister på svart botten. Och mot detta gjorde rummets många bilder i sina förgyllda ramar en kraftig verkan. Af dessa taflor voro endast två porträtt, nämligen bröstbilder af fältherren och fältherrinnan. De öfriga utgjordes af landskap så när som på två Venusbilder. *Grefvens sängkammare* var »öfverdragen med gamla franska tapeter». Bland målningarna fästa vi oss vid en »S. Hieronymus», som kanske är densamma som Nationalmuseets Hieronymus ur *Qvinten Matsys' skola.* Den är placerad på spiselns öfverstycke. Här sutto äfven »4 st. små kongl. konterfej med kosteliga ramar insatte med ametister», hvilket väcker vår undran, om ej PIERRE SIGNAC eller någon annan miniatyrmålare är deras upphofsman. I *studerkammaren* nästintill

doldes väggarne af bokskåp och brefskåp. Enkelt inredd var *skrifkammaren* med »gemena randiga tapeter». Af dessa bilder må nämnas »konung Gustaf Adolfs konterfej hel på en koppartafla (120 daler)». Bland gemaken »på furstinnans sida» upptager jag till sist här endast *matsalen* och *furstinnans sofgemak*. Hennes rum voro inredda som grefvens, men något rikare möblerade. Där funnos t. ex. flera vackra kabinettskåp och schatull af ebenholz eller lackverk. Taflorna voro ej sällan af förnämligt slag. Så var t. ex. furstinnans matsal smyckad med den i inventariet högst uppskattade målningen, nämligen »1 stor tafla (af) Hollands-arbete, 240 daler». Men hvad framställde den? Hvem var dess mästare? Den torra notisen lämnar oss ingen ledning. I De la Gardies samlingar var den holländska konsten väl representerad. Han hade, som vi veta, trädt i förbindelse med så skickliga holländska målare som GELTON och CAMPHUYSEN. Vi kunna nästan taga för gifvet, att de ej saknades på Kägleholm. Den senare hade för stora salen på Jakobsdal utfört flera bilder, men om af dem någon tog vägen till slottsön i Väringen, veta vi icke. Direkt från Holland hade han äfven införskrifvit taflor af dess konstnärer. Jag har redan omtalat, huru vid ett tillfälle en viss Danneux, vid ett annat envoyén Appelbom varit mellanhand, och otvifvelaktigt kommo honom tillhanda flera dylika sändningar från konstlandet vid Nordsjön.

De ytterst knapphändiga tafvelbeskrifningar, på hvilka inventariet af 1686 bjuder oss, försvåra i hög grad alla försök till ett bestämmande och utan kännedom om äldre förteckningar vore ett dylikt omöjligt. Åtskilliga i inventariet af 1678 omnämnda bilder spårar man fåfängt, men säkert funnos de likväl. Troligtvis hade t. ex. ej JORDAENS »Kandaules' drottning» under de mellanliggande åren försvunnit från slottet. Denna tafla hade möjligen upptagits under Venus-bilderna, bland hvilka drottningen då visserligen vore en »Venus kallipygos», fast väl så underlägsen sin klassiska förebild som en flamländsk köksa en grekisk skönhet.

Som jag förut antydt, torde vi äfven böra söka Leckö-inventariets »Danaë» (af Salviati?) bland de många taflor, som föregåfvos återge skönhetens gudinna.

Fotografi af J. Cederqvist.

Furstinnan Maria Eufrosina.

Oljemålning af T. Gelton (1658). Nationalmuseum.

Det förefaller visserligen litet egendomligt, om äfven vår stammoder Eva skulle hafva klassificerats under denna rubrik, men hvem vet, om ej de hederlige inventeringsmännen af 1686 gjort denna blunder. Alltnog, i inventariet af 1678 ha upptecknats »4 st. kopior af Adam och Eva, målade på trä. Lebenslängd af Albrekt Dürer». I inventariet af 1686 saknas de emellertid. Jag vill dock ej tro för illa om värderingsmännens omdömesförmåga. Dessa kopior kunna ju afsöndrats ur samlingen. Och en närmare undersökning visar också, att åtminstone tvenne af dem redan under Magnus Gabriels lifstid skänkts till Husaby kyrka. Dessa finnas nu i Statens historiska museum. Bland pärlorna i drottning Kristinas samling räknades två stora taflor af DÜRER, framställande Adam och Eva. De hade tillhört kejsar Rudolfs samling. Som Granberg uppvisat, medföljde dessa målningar ej drottningen, enär hon före sin afresa från Sverge förärat dem åt Filip IV af Spanien. De kommo också mycket riktigt till Madrid, där de ännu ingå bland skatterna i det världsberömda Prado-galleriet.

Medan de ännu funnos i Sverge, lät Magnus Gabriel någon af sina artister kopiera dem, och i de i Statens historiska museum förvarade taflorna se vi prof på dennes konst[1]. De äro målade på trä samt mycket skadade. Konstvärdet är synnerligen klent. På Evas bild läsa vi en signatur: *Siver Gonra Ker—i Orig. Copig* ... samt monogram af bokstäfverna S. G. K. jämte Dürers återgifna signatur. Någon bland De la Gardies många målare, som så betecknar sig, har jag dock ej funnit. Kanske det är i dubbel bemärkelse en signatur vi träffat.

I sin redogörelse för tafvelinventariet 1678 har Granberg föreslagit[2], att »1 tafla huru några sitta vid ett bord och spela kort» vore identisk med Nationalmuseets stora värdefulla bild af CORNELIS DE VOS, föreställande ett spelparti. Identifieringen är nog tämligen lättvindig. Emellertid ha de De la Gardieska samlingarna faktiskt innehållit mycket af värde och i våra gallerier torde säkert ännu många bilder af detta ursprung

[1] Jfr O. Granberg, Om kejsar Rudolf II:s konstkammare och dess svenska öden. Sthlm 1902.

[2] Ny Illustr. Tidning 1899.

kunna uppspåras, så t. ex. bland Nationalmuseets italienska och nederländska taflor.

Om Kägleholms-samlingens öde berättar oss M. Roth[1]. Den 22 februari 1688 öfverlämnades enligt Kongl. maj:ts bref till husgerådskammarbetjänten m:r Lars Svensson större delen af porslinet, »schilderierna», konterfejen, tapetserierna, sänghimlarne o. s. v. till ett värde af 9,528 daler 21 öre 8 penningar silfvermynt. Af mäster Svensson fördes de till Stockholm och försåldes på offentliga auktioner. En mindre del, bestående af släktkonterfej, glasvaror, lackverksaker, mörkt gyllenläder, hvarmed Maria Eufrosyna skulle bekläda sitt — en sörjande änkas — rum, marmorbilder af grefven och furstinnan, som stått i Kägleholms (Öby) kyrka, allt uppskattadt till 1,086 daler 20 öre sifvermynt, återlämnades med kunglig tillåtelse till furstinnan och fördes den 3 maj 1687 till Höjentorp. Till Leckö återgingo enligt konungens befallning alla målningar, som där suttit i taken (kanske äfven en del andra). Karl XI ville naturligtvis ej disponera ett totalt sköfladt slott. Slutligen fick Örebro slott en viss del af Kägleholms-möblerna, turkiska tapeter, sparlakan, säng- och bordtäcken m. m., och äfven Örebro skola fick litet med af denna spoliering, i det för skolans reparation och nybyggande lämnades 766 daler sm., som härflöto från en del Kägleholms-mobilier, som försåldes på auktion i Örebro.

Så förskingrades sista resten af Magnus Gabriels ägendom. De konstföremål, han i sista stunden samlade till sitt Kägleholm, uppgingo i nya samlingar vare sig direkt eller genom ockrande mellanhänder. Om denna utveckling drömde han väl knappast när han på höjden af sin makt verkade som Sverges förnämste enskilde mäcenat. Förgäfves var dock ingalunda hans verksamhet för landets kultur. Huru mången stupar icke öfver sitt lifsverk, som dock kan lefva för generationers gagn!

DET DE LA GARDIESKA GRAFKORET I VARNHEMS KYRKA. I Varnhems kyrka vid sidan af konungagrifterna hade Magnus Gabriel De la Gardie förordnat, att hans

[1] M. Roth, anf. arb. s. 15.

och hans gemåls stoft skulle hvila; och hade redan under hans lifstid där begynt redas en graf i tvärskeppets södra arm.

Här skulle eftervärlden, släktled efter släktled, förnimma fläkten af en storhet som den åldrige drotsens samtid ej ville känna. Bredvid de af sagans nimbus omsväfvade medeltidskungarna skulle måhända för hans minnes hotade glans dock här en räddning finnas. Kanske dessa tankar ej sällan trängde sig på den olycklige gamle ädlingen, där han stapplade fram i Vängarns slottsgemak. Huru hemsökt han än blef i sin lefnads afton, ville han äfven i döden breda omkring sig det skimmer af makt och furstlighet, han en gång i lifvet älskat och vårdat, tills slaget kom från ett håll, där småkonungar icke tåldes. Så kunde ju döden blifva en hämnare.

Som så många af renässanstidens furstar blickade äfven De la Gardie girigt frågande mot en eftervärld, som antingen skulle bära hans lof på tungan eller låta tystnad breda sig kring hans namn. —

Innan jag öfvergår till en framställning af grafkorets tillkomst, må först följa en kort skildring af detsamma.

Koret ligger i och vid kyrkans södra korsarm. Genom ett svartmåladt med förgyllda blommor siradt gallerverk af järn inträder man i den till ett kapell afskilda korsarmen: till höger ha vi grefve Magnus Gabriels, till vänster sonens, grefve Gustaf Adolfs grafrum. Kapellet bildar alltså ett slags förgård och ligger några trappsteg högre än kyrkans golf. Väggarne äro klädda med träpanel, målad i mörkbrun ton. Rundtom löper en fris, buren af joniska halfkolonner. Mitt framför ingången se vi tvenne kolossala blystatyer, framställande grefve Magnus samt hans far, fältherren grefve Jakob De la Gardie, (båda med stolta utmanande åtbörder). I väggen bakom statyerna äro infattade en större och två mindre bruna marmortaflor med latinska inskriptioner. Å den större taflan skildras i en dikt de tre De la Gardiernas, Pontus, Jakobs och Magnus Gabriels, storhet och bedrifter. Bland de De la Gardieska dokumenten[1] har jag funnit en samtida mycket naiv svensk öfversättning på vers, som hvad Magnus Gabriel angår lyder på följande kuriösa sätt:

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

[1] I Lunds bibl.

»Hvarefter stiger upp rikskansler stor och präktig,
Gref Magnus Gabriel af dygd och ägor mäktig.
Han bygger kyrka upp vid Leckö slott och hamn,
Förbättrar, sirar allt sig till ett evigt namn.
Förmanar sina barn och dem som efter komma
Att de sin' fäders dygd, beröm och data fromma
Föröka — sig till pris och alltid tänka på,
Hur' de af konungen och landet älskas må».

På de mindre taflorna stå grefve Jakobs och grefve Magnus namn och titlar.

Dessa stentaflor och blystatyer ha, som jag förut omtalat, förut funnits på Leckö. Å en af taflorna är årtalet 1667 anbragt och betecknar förmodligen året för statyernas uppsättande på detta slott.

Med tämligen stor grad af sannolikhet kan man som upphofsmannen angifva JEAN BAPTISTE DIEUSSART, hvarför jag i det föregående angifvit skäl.

Öfver ingången till Magnus Gabriels grafkor hänger ett större De la Gardieskt vapen och under detsamma tvenne stora träd med 11 anvapen. Samma är förhållandet å motsatta väggen. Under »hufvudbaneret» hänga där 16 anvapen.

Uppför en liten trappa stiga vi in i det låga, trånga rummet ofvanför själfva grafhvalfvet. Ett med galler försedt rundbågsfönster insläpper dagern. På hvitlimningen äro målade gardiner i gult och blått. Ett par svarta stentaflor bära bibelspråk i gul målning[1]. Det mest anmärkningsvärda är dock här ett par goda porträttbyster i hvit italiensk marmor af De la Gardie och hans gemål. De förråda en synnerligen öfvad hand och äro det konstnärligaste arbetet i koret i sin helhet. Äfven de ha kommit från Leckö, som af bref rörande grafvarnes fulländning framgår. Man ville likväl sätta i fråga, om de ej ha något att göra med de marmorbilder, som 1687 fördes från Kägleholm till Höjentorp. Svårare är här att kunna hänvisa på skulptören. De verka alltför konstnärliga och individualiserade för att Dieussart skulle kunnna ifrågasättas.

[1] En svart marmortafla skall förr här haft sin plats. Den hade en inskrift (af Elias Noschi), som hugfäste minnet af grefvens tillträdande till — generalguvenörsbefattningen i Lifland.

Någon ledning att sätta dem i förbindelse med L'Ammoureux eller italienaren Carlo Carove, som vi på 1670-talet finna i den konstbefrämjande stormannens tjänst, har jag ännu ej funnit, men däremot må som en gissning framkastas, att de kunde härröra från »konstrike» skulptören NICOLAS CORDIER, som på 1650-talet utförde arbeten åt grefven[1]. En viktig sak härvid är, att de afbildades ålder ej förefaller vara så framskriden. Förr stodo dessa byster i snäckformiga nischer af kopparplåt.

Grefvens och hans furstliga gemåls Maria Efrosinas stoft hvila i kopparkistor, omslutna af kistor af ek.

Koret midt emot med kongl. rådet och presidenten grefve Gustaf Adolf De la Gardies och hans gemål grefvinnan Elisabeth Oxenstiernas graf förefaller oss tämligen skumt. I den sparsamma dagern upptäcka vi dock midt på golfvet en stor sarkofag af grön marmor. På framsidan, där ingången till själfva griften är — de båda kopparkistorna stå nämligen inuti sarkofagen, ehuru något under golfytan —, finnes ett vackert förgylldt järngaller med en stenhäll bakom. De öfriga sidorna äro släta hällar. Det väldiga locket utgöres af tvenne dylika. Å detta mausoleums främre hörn sitta tvenne i sten huggna vapen, det De la Gardieska och det Oxenstiernska. Mellan dem har uppsatts en oval af barockornament omgifven stentafla med en inskription, som nämner Elisabeth Oxenstierna som korets uppbyggare. Den slutar sålunda:

Unus amor thalamo quos junxerat: una sepulcro.
Nunc quoque compositos urnula parva tenet. Erectum Anno 1704.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Arbetet med grafkorets iordningställande började, som sagdt, redan under rikskanslerens lifstid. Utbyggnaden å södra korsarmens västra sida förskrifver sig kanske från den i det föregående omtalade restaureringen. En byggmästare vid namn NIKLAS STEN (äfven känd som vattenkonstmästare) fick under grefvens sista lefnadsår i uppdrag att göra en grundritning öfver hela det till grafkor afsedda området, d. v. s. kapellet med de båda grafrummen å ömse sidor. Bland de De la Gardieska papperen i Lunds bibliotek träffa vi en dylik af

[1] Om Cordier, som äfven arbetat för Hedvig Eleonora, lämnas några ytterligare underrättelser i Tillägget.

Sten utförd plan. I kapellets väggar äro nischer markerade, två å fondväggen och två å ömse sidor om ingångarna till hvardera grafrummet. I dessa nischer, som ej nu finnas, skulle stå allegoriska statyer af Justitia, Pietas, Fides, Patientia, Fortitudo och Prudentia. Vid kapellets fondvägg ville drotsen uppsätta ett altare, och äfven till detta hade nyssnämnde »stenhuggare» lämnat ritning, hvilken vi äfven återfinna bland de nämnda handlingarna. Teckningen, som just icke är något mästerverk, visar en altaruppsats i kraftig barockstil. Ovisst är, om detta altare vardt utfördt[1].

Af en specifikation på materialer, daterad Höjentorp den 9 juni 1686, framgår, att arbetet på grafkoret då var åtskilligt framskridet. Den upptager 2 skeppund järn till gallerverket framför kapellet, »ehuru galleriet till någon del färdigt är». Till grafven sändas vidare 20 tolfter furubräder, 8 marker läktespik. »Två stenar, som blifva uthuggne med skrifter o. a. arbete, hvilka komma att stå i själfva grafven, äro förackorderade en stenhuggare, Per benämnd, à 12 d. stycket. Det stora epitafium som ock hans Höggrefliga excellens' och furstinnans vapen och bilder kunna här å orten intet värderas, efter hans Höga grefliga excellens sade sig alltid i lifstiden beställa dem i Stockholm».

Det dröjde dock mycket länge, innan riksdrotsens graf kunde sägas nått fullbordadt skick. Fattigdomen förföljde den stolte mannen långt efter hans död. Ända till in på det nästa århundradet stod grafven endast halffärdig, täckt af träplankor.

Ett kungabref af den 9 aug. 1694 anslår till dess fullbordande 100 daler sm. I samma bref samtycker Kongl. Maj:t till, att »de bägge blybilder, som ligga på kyrkgolfvet, insättas i grafven innanför galleriet». Husvaktaren på Höjentorp Salomon Bäck får dessa medel om hand och befalles påskynda grafvens iståndsättande samt lämna redovisning.

Men de 100 dalerna förslogo ej långt. Den 11 nov. 1696 skrifver därför nyssnämnde Bäck till grefvens svärdotter, grefvinnan Elisabeth Oxenstierna, och den 27 dec. samma år till

[1] På ritningen har upphofsmannen skrifvit: »Således vardt jag af sal. kongl. drotsen befalt att göra afritningen och med tre st. änglar, som hafva palmer i händerna. Niklas Sten».

hans dotter Hedvig Ebba, gift Oxenstierna, om bidrag. Enligt brefven fattas ännu »all målning och stoffering till grafven, de 6 bilder, som grundritningen utvisar (d. v. s. de allegoriska nischstatyerna), bildhuggarfestoner efter afritning, stentrappans uthuggning och golfvets inläggning, en del af galleriet, som bör förnyas», m. m. Länge har han tjänat hos sin herre och ser med ledsnad hans graf ännu ej färdig.

Men en ny angelägenhet hade under tiden uppkommit, nämligen att bereda ett hvilorum åt den äldste sonen, riksrådet och presidenten grefve Gustaf Adolf De la Gardie, gift med den ofvan nämnda Elisabeth Oxenstierna. Gustaf Adolf hade 1695 aflidit på Värnanäs' egendom i Kalmar län, och hade under vintern hans lik förts den långa vägen till Varnhem. Äfven det nya grafrummets tillkomst skall jag i detta sammanhang skildra.

Till drotsens graf fick Bäck 1697 från grefvinnan Hedvig Ebba 36 daler och 8 öre sm. och från grefvinnan Elisabeth 50 daler. Ej heller detta räckte till. Sedan förvaltaren, såsom han själf uppger, af egna medel lämnat 39 daler 12 öre och 16 penningar, sänder han försiktigt eller bedrägligt nog till båda grefvinnorna lika lydande bref och räkningar. Detta skedde d. 4 aug. 1698. Af räkningarna framgår, att gallerverket snart är färdigt, samt att Niklas Sten hugger 12 st. träkapitäl till kapellet[1]. Med målningen, försilfringen och förgyllningen är Enoch Enebaum sysselsatt.

Huru arbetet på presidentens graf, till hvilken Sten lämnade utförlig ritning och arbetsbeskrifning, fortgick finna vi af ett bref af den 4 aug. 1697 från kyrkoherden Gustaf Baas till grefvinnan Oxenstierna. Genom byggmästarens (d. v. s. Stens) sjukdom har dröjsmål uppstått. »Kongl. rådets graf», fortsätter han, »blifver efter åstundan 1 aln djupare, lika med sal. drotsens. Stenen, som skall ligga öfver bägge kistorna, blir 5 alnar bred, så bred nästan som grafven. Stenarne under kunna göras tillbörligen, ty sal. kongl. rådets kista är 1 $^{1}/_{2}$ aln bred och kan hända, att den andra (d. v. s. grefvinnan Oxenstiernas) blifver föga mindre; längden på sal. kongl. rådets kista är 4 $^{1}/_{2}$

[1] Gallerverket med blybilderna bakom se vi i en ritning af Sten. (Bland de nämnda De la Gardieska handlingarna).

aln och kan stenen proportioneras därefter och huggas något, men det är att observera, att en så bred sten kommer intet in genom dörren, som allena är 4 alnar hög, utan kanhända, att det måste huggas tvenne stenar att mötas midt uppå med stenpelare under, såsom Högborna grefvinnan Hedvig Ebba De la Gardie ville hafva vid sal. kongl. drotsens kistor, sålunda sig utlåtandes, när hon var här på orten».

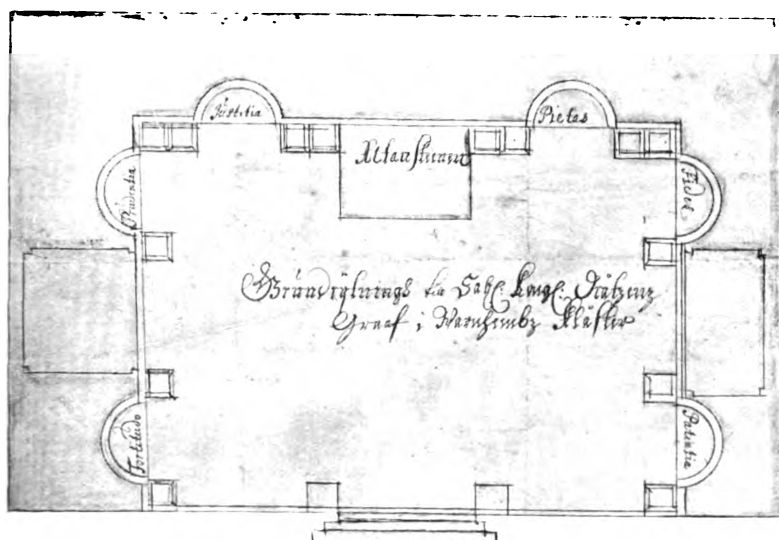
Äfven i ett bref från Bäck till grefvinnans bokhållare Samuel Fagrell (den 28 juni 1699) klagas öfver långsamheten i arbetet genom »Niklas Stens sjukliga tillstånd». Epitafiet från Stockholm har anländt och skall uppsättas under hufvudbaneret och emellan anorna i presidentens graf. — Emellertid inträffar nu en växling i arbetets ledning, vare sig Sten afskedats eller rent af dött. Under sommaren 1699 lyckas Bäck förmå ålder- och uppsyningsmannen på Kinnekulle PER JONSSON STENHAMMAR komma till Varnhem för att slutföra verket, hvilket denne äfven efter flera år slutligen lyckades. Stenhammar gör upp förslagsritningar öfver båda grafvarnes betäckning[1].

Af hans ritningar till drotsens graf, hvilka också blefvo gällande, se vi densamma täckt med tvenne på järnstänger hvilande stenar. En trappa för upp till det låga rummet ofvanför och därifrån en trappa ned till grafhvalfvet. Öppningen till detta täckes af en sten med fyra järnringar.

Äfven hans ritning till grefve Gustaf Adolfs graf är bevarad, visande den anordning med en stor sarkofag midt i rummet, såsom vi nu se det. De bägge grefvinnornas intresse för grafkorets fullbordande är mycket lifligt och framgår af detaljerade order rörande arbetets bedrifvande. Grefvinnan De la Gardies rör föräldrarnes graf, grefvinnan Oxenstiernas mannens samt anordningarna i kapellet utanför.

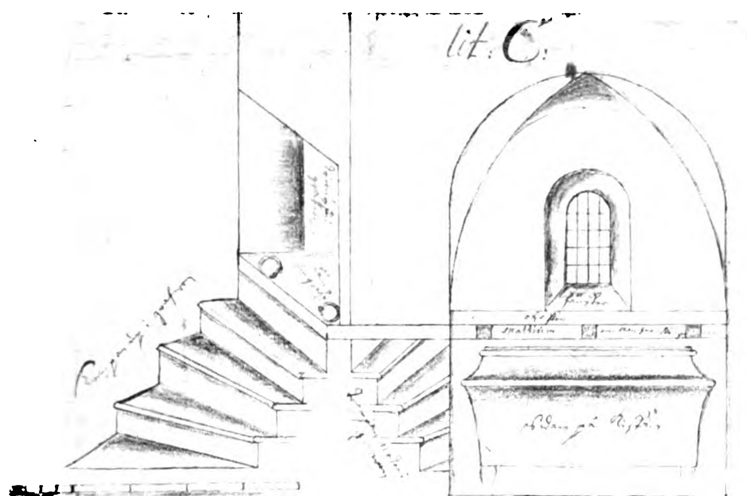
Bref från båda finnas i behåll, ofta med förändrade bestämmelser, som man dock i regeln ej tog hänsyn till. Det blef som mäster Stenhammar föreslagit, och som det sparsamma myntet och tillgängliga arbetskrafter tilläto. Arbetet öfvervakas nu af kronofogden Magnus Palm.

[1] Per Stenhammar ligger jämte sin hustru Elsa Hittensten begrafven i Medelplana kyrka. Hans dödsår känner jag ej. Dock lefde han ännu efter 1728.

Efter fotografi af H. Osti.

Planritning till De la Gardieska grafkapellet i Varnhems kyrka.
Af Niklas Sten.

Efter fotografi af H. Osti.

enomskärning af Magnus Gabriel De la Gardies grafkor i Varnhems kyrka.
Af Per Stenhammar.

I ett bref till denne af den 9 maj 1700 säger sig grefvinnan Hedvig snart vilja komma ned till Varnhem för att se, huru verket fortskridit. Hon kom aldrig. En vacker sommardag samma år störtade hon från en balkong å Kägleholms slott och afled kort därpå af de skador, hon led i fallet.

Magnus Palm vänder sig nu till kamreraren på Kägleholm, Per Olofsson, och beder denne »kommunicera sig med sterbhuset», så att Palm får veta, huru han skall förhålla sig. Han har till Stenhammar själf utlagt 40 daler sm. och ännu återstår mycket att betala. Dennes arbete på drotsens graf var nu så framskridet, att någon ändring ej stode att göra.

Svaret härpå vardt en ovettig skrifvelse från grefvinnan Hedvigs man, ministern grefve Carl Gustaf Oxenstierna, att »grefvinnans order och dessein rörande drotsens graf» skulle följas, samt att de af grefvinnan beställda 14 oxarna, som Palm vid underrättelsen om dödsfallet i misströstan om betalning kontramanderat, genast skulle sändas. (Bref af d. 15 sept. 1700).

Slutet blef, att arbetet på Magnus Gabriels graf afstannade, emedan inga medel sändes. Åt densamma hade för öfrigt gjorts det minsta möjliga. Först åtta år därefter ankomma t. ex. de stora täckstenarne.

Den som nu får svara för hela korets fullbordande är grefvinnan Elisabeth Oxenstierna, och bland de nämnda De la Gardieska handlingarna i Lund ligger en hel serie bref från Bäck, Stenhammar och kyrkoherden Abraham Brinck till grefvinnan och hennes tjänare Fagrell och Bohm rörande arbetet på de båda grafkoren under åren 1701—1712. Det kryper fram med verklig snigelfart och uppväcker ofta grefvinnans knot och misstankar.

Ur brefven meddelar jag här endast en kort kronologisk redogörelse för arbetets gång.

Juli 1701. Stenhammar är sysselsatt med listverket och dess kolonner, arbetar äfven på en sköld (i sten) m. m.

Mars 1702. All sten till presidentens graf är kommen »så när som på schilten och täckelsestenarne». Gallerverket till denna graf (mausoleet) sändes från Stockholm och hämtas i Örebro af en bonde från klostret.

Juni 1702. Grunden muras i presidentens graf.

Juli 1702. »Järngallren» från Stockholm ha ankommit, de i Kristinehamn beställda järnstängerna likaledes. »Liket är inflyttadt i konungagrafvarne, medan grafven göres färdig». Den innersta muren är utflyttad tre alnar. Stenhammar hugger »schilten» efter den lämnade ritningen.

Aug. 1702. Tvenne »skönmålande» bref från Bäck med ödmjukt försvar för hans åtgärder, som grefvinnan finner borde ske betydligt hastigare.

Nov. 1704. Stenhammar uthugger bokstäfverna i »schilten», som får förgylt fält och svarta bokstäfver. (Är den öfver sarkofagen uppsatta ovala, rikt ornamenterade stentaflan).

Juli 1706. Vapnen äro uppsatta. Dörren ännu ej färdig. Karmarne huggas af Stenhammar.

Mars 1708. De stora stenarne till riksdrotsens graf äro nu först komna. Järnstängerna till densamma äro beställda i Svartå. — Stenhammar har lagt en ny sockel af sten under gallerverket (till kapellet) och gjort piedestaler till blybilderna, gör en portal till riksdrotsens graf. Skall begäras tillstånd, att från Leckö föra till Varnhem en stor stentafla, »hvarå grefvens och furstinnans anor äro beskrefne».

Febr. 1712. Stenhammar gör piedestaler till marmorbysterna från Leckö (de nämnda konstnärliga marmorporträtten i Magnus Gabriels grafkor) samt »tvänne stendörrar för grefve Gustafs graf».

Efter grefvinnan Hedvigs död hade grefvinnan Elisabeth ensam fått bära kostnaden.

Bland de nämnda gamla brefven ligga bevarade några räkningar och anteckningar, som underrätta oss något därom.

Från 1701 till 1702 erhåller Stenhammar 200 daler sm.

År 1708 erhåller han 20 daler för en portal till drotsens graf, 60 för socklarna under gallerverket, 45 för piedestalerna under blybilderna, år 1712 40 för piedestalerna under marmorbysterna och 20 för två stendörrar till grefve Gustafs graf. Men härtill kommer, utom hvad Stenhammar möjligen dessutom erhållit, arbetslöner för en snickare, en smed och en målare samt betalning för järn o. a. jämte forlön. I en anteckning har hela kostnaden 1708—1712 (med undantag af målarens räkning) anslagits till 808 daler och 26 öre. För Elisabeth Oxen-

stierna kostade därför grafkorets fullbordan efter år 1700 åtskilligt öfver 1,000 daler sm. Men ej nog med att hon bragte koret till fulländning. Till dess underhåll gaf hon 1719 ett frälsehemman Per Töresgård i Lugnås socken och Vadsbro härad med villkor att arrendesumman och frälseräntan skulle användas till grafvarnes vård och förbättring[1]. År 1763 försåldes hemmanet för 8,000 daler sm., dock med förbehåll af frälseräntan. Grafkassan har numer stigit till öfver 100,000 kr. Dess handhafvande har på senaste tiden, som bekant, gifvit upphof till tvister och rättegångar af synnerligen odiös natur.

Tvenne kvinnors pietet har, utom hvad staten ansåg sig böra offra på den forna rikskanslerens och riksdrotsens minne, alltså bragt det imponerande grafkoret till stånd. Om grefvinnan Hedvig De la Gardie längre lefvat, hade hon med glädje stått vid sin fränkas sida i pliktuppfyllelsen mot de döde. Nu länkade förhållandena det därhän, att denna, som först 1721 följde efter sin make, kom att stå ensam vid de båda grafvarne, medan från drotsens efterlefvande barn intet afhördes, som väl kan ha sin förklaring i de af krigsbuller uppfyllda, för landet farliga tiderna.

Och som en röd tråd genom det långa arbetet med grafkoret går ett förhållandenas sega motstånd mot fullbordandet af drotsens grift. Först efter 22 år (eller 1708) utbyttes ju den provisoriska träbetäckningen mot de tunga grafstenar, som man väl väntat långt dessförinnan skulle tillslutit den fallna storhetens hviloplats.

Äfven i grafven sökte honom alltså fattigdomen, hånande hans sista dröm om det furstlighetens och maktens skimmer, som borde omgifvit stormannens stoft, när det sattes vid konungagrifternas sida.

---

[1] Donationsbrefvet förvaras i kyrkans arkiv; finnes aftryckt hos H. WERNER, Varnhems kloster och kyrka. Lidköping 1871. Till kyrkan hade hon dessutom förärat åtskilligt kyrksilfver o. a. Detta vardt dock tillika med furstinnan De la Gardies gåfvor af silfverföremål bortstulet på 1820-talet. Om de rester, som återkommit, är knappt värdt att tala. Förteckning på alla dessa förärade föremål finnes i de De la Gardieska handlingarna (Varnhem) i Lunds bibliotek.

Men år förgingo, och det stolta grafkoret vardt dock till sist en verklighet, fast, såsom af det föregående framgår, det nog var Elisabeth Oxenstiernas omsorg om sitt och mannens grafrum som förde med sig frågan om det äldre korets fullbordan.

V.

Imponerande reser sig vid Norrströms oroliga böljor Sverges konungaborg. Den väcker vår berättigade stolthet och främlingarnes beundran och är en arkitekturskapelse, som spelat en eminent roll i vår konsthistoria. Dess betydelse i olika riktningar ha andra skildrat. Den är under 1700-talet medelpunkten i landets konstlif och ger upphof till vår konstakademi[1]. Ingen torde kunna bestrida, att den under sin tillkomst var ett af de förnämsta konstnärliga företagen i hela Europa, och att den ännu i dag är ett monument af sällspord betydenhet.

Skaparen af Stockholms slotts byggnad var en svenskfödd man. Det framkallar måhända en viss förvåning, att här i Norden en byggnad, som står på höjden af sin tids arkitekturkonst, verkligen kunde uppstå samt med en svensk byggkonstnär som upphofsman. Svarar man emellertid härpå, att detta ytterst beror på rent tillfälliga orsaker, t. ex. en utomordentligt begåfvad mans studier i utlandet, är detta en långt ifrån tillfyllestgörande förklaring. Stockholms slott hänvisar oförtydbart på en konstnärlig tradition. Det uppstår ur en redan befintlig konstnärlig miljö, som visserligen, som jag förut påpekat, ej var alltigenom likartad samt jämnt utbredd öfver hela landet. Tessin d. y. växte emellertid upp midt under en blomstrande arkitekturperiod och handleddes från tidiga år af en far, som själf skapat en följd af landets konstnärligt minnesvärdaste byggnader.

Det var slutligen icke en ren händelse, branden 1697, som gaf anledning till slottets uppkomst. Planerna till slottet voro

[1] Jfr L. Looström, Den svenska konstakademien under första århundradet af dess tillvaro 1735—1835. Sthm 1887.

färdiga långt förut, och den norra flygeln stod t. o. m. vid eldens utbrott redan uppförd. Här var utvecklingen redan gifven. Hufvudstadens kungaborg skulle sätta kronan på den byggnadskonst, som i landet under den närmast förgångna tiden tagit en så enastående rask fart.

En konströrelse med kontinuitet och utvecklingsmoment har i Sverge varit en sällsynt företeelse. På sätt och vis har dock vårt land på 1600-talet haft en dylik inom arkitekturen. Målarkonsten och skulpturen stodo i ett underordnadt, tjänande förhållande. Hvad de åstadkommo var för öfrigt för framtiden af mindre vikt, medan åter Tessinarnes och De la Vallées verksamhet bar värden i sitt sköte, som ännu i dag studeras. Deras stilgrundsatser inspirera. De ha ej blott under sin samtid gripit in i landets konstlif och spelat en enbart historisk roll, som t. ex. Ehrenstrahl, Mijtens, Krafft, Precht o. a. Att studera dessas konst faller väl knappast en modern målare eller bildhuggare in.

Den monumentala byggnadskonst, som sålunda växer upp under vår s. k. storhetstid, rör sig med stilelement från Italiens och Frankrikes konst och står, som vi känna, i det närmaste samband med tidens allmänt europeiska arkitektur, som är mindre nationaliserad, mindre lokalt karaktäriserad än renässanstidehvarfvets. I själfva valet och tillämpningen af stildragen utformar denna svenska arkitektur likväl sin säregenhet, liksom den särskildt betonar och upprepar vissa element.

Parallellt med hvarandra gå Jean De la Vallées och den äldre Tessins riktningar och aflösas af Tessin d. y:s ännu mer sofrade, på studier af Italiens renässans och tidigare barock grundade stil.

Det faktum alltså, att 1600-talet i Sverge erbjuder en så utomordentligt arkitektonisk lifaktig tid, gör, att den omfattande byggnadsverksamhet, som grefve Magnus Gabriel De la Gardie utöfvade, bör väsentligt härtill medverkat och därför som viktig faktor beaktas.

I det föregående ha vi redan följt densamma i dess hufvudlinier och äfven ofta nog i detaljer. Betrakta vi den nu i dess helhet och ur en resumerande återblicks synpunkt framträda rätt tydligt dess karaktäristiska sidor.

Något som till en början faller i ögonen, är dess stora kvantitativa utsträckning, vid hvilken äfven samtidens människor fäste sig. Detta hade ju gifvetvis i ett kulturellt tämligen nytt land som Sverige en viss betydelse.

Det är sedan särskildt tvenne drag i denna verksamhet, som böra betonas. Det första är dess *franska* riktning.

Det franska hofvet under »kung Sols» spira gaf tidens furstar, större och smärre, det eftersträfvansvärda idealet. Därmed vardt äfven den franska konsten populär och modern vid de europeiska hofven. Magnus Gabriel, som ju betraktade sig som en furstes jämlike, hade djupt druckit ur den franska smakens bägare. Vi finna honom också företrädesvis vända sig till fransmän för sina många konstnärliga planers utförande.

Vid det svenska kungliga hofvet var förhållandet annorlunda. Väl ville Hedvig Eleonora och slutligen äfven Karl XI efter berömd förebild genom konsten sprida glans öfver furstehuset och landet, men för dem behöfde ej storstaten Sverige direkt låna sitt sken från en öfvermodig rival. Det ligger alldeles säkert afsikt i det svenska kungahusets undvikande af att använda franska krafter.

Först under 1600-talets sista årtionde inkallas genom Nikodemus Tessin d. y. dekoratörer för inredandet af Stockholms slotts nyuppförda norra flygel och för afslutandet af dekoreringen på Drottningholm. De förnämsta i denna krets voro plafondmålaren Jacques Fouquet, bildhuggaren René Chauveau (skaparen af de bekanta lejonen vid den s. k. Lejonbacken) och hans bror plafondmålaren Evrard, som 1695 efterträdde svensken Sylvius på Drottningholm [1]. Denna artistkoloni försvann dock i början på 1700 talet, bortdrifven af det långa krigets oväder.

Men innan denna krets kom, se vi Hedvig Eleonora och Karl XI nästan uteslutande lita till tyska, svenska, nederländska och äfven italienska konstnärer. En blick på hofvets *fasta* konstnärsstab visar detta till fyllest. Tessin d. ä. var från Stralsund, Ehrenstrahl från Hamburg, målaren Hans Georg Müller från Holstein, Lemke från Nürnberg, Millich var flamländare, Precht tysk, Sylvius, Brenner, Utterhielm, Karlsten svenskar, minia-

[1] Evrard Chauveau utförde bl. a. plafonderna i nedre galleriet och i rikssalen på Drottningholm.

tyristen von Behn norrman o. s. v. På Drottningholm och andra kungliga slott arbetade de italienska stuckatörerna Carove, Bernardo, Marchi m. fl. Det var emellertid Italiens konst, som gaf de höga förebilderna. I Italien hade Ehrenstrahl och den äldre Tessin vistats under studier i många år. Men skönhetslandets språk återgafs hos oss med nordisk accent. Det var en italieniserad nordisk smak, som vid hofvet på konstens område gjorde sig mer gällande än en rent fransk. Som vi sett, förändrades detta i viss mån på 1690-talet. Så långt går man dock ej, att någon hofkonstnärbefattning besättes med en fransman. Äfven Karl XII:s hofkonterfejare David von Krafft var en tysk, som gjort sina lärospår dels i Ehrenstrahls ateljé, dels i konstens hufvudstäder i Italien. Att denne under de mörka olycksåren till sist knappast mäktade hålla målarkonstens sviktande banér, må man icke förundra sig öfver.

Dock långt innan de ofvannämnde slottsdekoratörerna anlände till Sverige, hade under 1600-talet fransk konst och franska konstnärer här gjort sig gällande. I De la Gardies tjänst finner man nämligen ett flertal fransmän.

JEAN DE LA VALLÉE, son af den 1641 inkallade Simon De la Vallée, hade 1651 återvändt från sin studieresa. Han är född i Frankrike, är franskt uppfostrad samt bildar sig konstnärligt efter franska förebilder. Af De la Gardie, hos hvilken han anmäler sig, ödmjukt supplikerande om något arbete, erhåller han genast uppdrag (för Drottningholm, Ekholmen, Veckholms kyrka). Denne, kan man nästan säga, skapade hans framtid i Sverge. Han blir hufvudsakligen aristokratiens, ej hofvets arkitekt. Hvad hans stilriktning angår se vi honom med förkärlek odla tvenne byggnadstyper, af hvilka den ena, använd för större palats, representeras t. ex. af Karlberg, den andra mindre komplicerade, t. ex. af Mariedal[1]. Inom kyrkobyggnadskonsten upptar De la Vallée centralbyggnadsidén, som ju kom till uttryck bl. a. i Katarina kyrka i

[1] Äfven planerna till Skokloster har han uppgjort — efter franska och italienska renässansmönster — (kvadratisk plan med åttkantiga hörntorn, gård med pelararkader), en äldre typ, som dock ej senare återvände. Likheten med Aschaffenburg har påpekats, men detta slott behöfver ej nödvändigt ha gifvit uppslaget.

Stockholm, inom verksamheten för Magnus Gabriel endast i grafkapellet vid Veckholms kyrka.

Huru de förnämsta typerna gestaltade sig, känna vi af det föregående. Borggårdsmotivet med paviljonger i hörnen är en tung senrenässanskomposition, som sedan lämnas ur räkningen. Lifskraftig vardt endast den andra typen (Mariedalstypen), emedan den harmonierade med den fordran, man ställde på slotts- och herrgårdsbyggnader, att de ej skulle bilda slutna gårdar, utan öppna sig fritt mot omgifningen, hvarvid flyglarne kunde helt bortfalla eller i hvarje fall väsentligt inskränkas.

Hvad komponeringen af vissa partier, vissa detaljer angår må här endast erinras om hans tunga dominerande takkonstruktioner (tvådelade och hvälfda eller brant uppstigande valmtak med runda vidskupor), hans bekanta fasadmotiv (med genomgående pilastrar), hans förkärlek för rundfönster, omgifna af guirlander, hans stendraperier, portalernas oansenlighet i motsats mot de kraftigt arkitektoniskt betonade Tessinska portalerna o. s. v. En undersökning af De la Vallées byggnadskonst skulle otvifvelaktigt vara gifvande. Särskildt torde flera monument, än vi nu känna, kunna uppvisas. I den svenska arkitekturens historia är han en ingripande individualitet, ehuru han i begåfning synes mig underlägsen sin samtida rival, Nikodemus Tessin d. ä., som för öfrigt stod på en för sin tid modernare ståndpunkt och bland annat genom sin sträfvan efter måleriska fasadgrupperingar (t. ex. vid Drottningholm och Salsta) visat sig hos oss vara en barockens representant par préférence, då åter De la Vallées arkitektur hufvudsakligen är fransk senrenässans.

Bland de talrika konstnärer och konsthandtverkare, som bidrogo att smycka de De la Gardieska slottens salar och trädgårdar, påträffar man vidare åtskilliga fransmän, som af den fransksinnade magnaten gynnas och tagas i tjänst som hofkonstnärer.

Dit hör t. ex. den betrodde hofmålaren NICOLAS VALLERI, en artist af pseudoklassisk karaktär, som målat plafonder i mängd och andra dukar med allegoriska kompositioner. Tidigare än Ehrenstrahl har han i vårt land väckt smaken för denna konstart. Få vi anse Vängarns-plafonderna af honom, hade han just ej gudagnistan, men möjligen kunde af honom bättre

saker uppdagas. Det är ju ingalunda otroligt, att bland det mångahanda, som går under den gemensamma rubriken »Ehrenstrahls skola» äfven bilder af den goda Valleri kunna ha insmusslats. Hans teckning var skarp, färgen dunkel, uppfattningen själlös, om vi, som sagdt, få tro de allegoriska takbilderna på Vängarn. Valleri var äfven verksam som porträttist. På 1650-talet mottog han också uppdrag från det kungliga hofvet. Som jag omtalat, slutade han sin bana på ett mindre honett sätt, i det han efter begången oärlighet vid midten af 1670-talet rymde ur grefvens tjänst..

Bland de De la Gardieska skulptörerna spela de båda franska bildhuggarne JEAN BAPTISTE DIEUSSART och ABRAHAM L'AMMOUREUX en ej obetydlig roll. Båda äro ett par barockskulptörer af renaste vatten och finna som sådana i rik mån användning vid tidens stora slotts- och trädgårdsanläggningar, där deras ytliga dekorationsverk ju kunde komma till pass. Deras verksamhet för Magnus Gabriel vid palatset i Stockholm, trädgården på Ladugårdslandet, vid Jakobsdal, Vängarn, Karlberg etc. känna vi af föregående skildringar. Vilja vi se ett par typiska prof på deras porträttkonst, böra vi vända oss till Dieussarts stora pompösa blystatyer af fältherren grefve Jakob De la Gardie och hans son rikskansleren i Varnhems klosterkyrka samt till den af L'Ammoureux 1681—1688 modellerade och i bly utförda, rätt groteska ryttarstatyen af Kristian V på Kongens Nytorv i Köpenhamn, 1600-talets pendant till Jacques François Saly's 1768 färdigvordna ryttarstaty af kung Fredrik V.

Men äfven andra franska konstnärer har Magnus Gabriel gynnat. I hans hofstat är gravören ERIK PARISE upptagen, men dock för en kortare tid. En ornamentmålare och bildhuggare vid namn HENRIK DE LA VALLÉE var under flera år anställd i hans tjänst. Han var säkert släkt med grefvens arkitekt. Hans bref äro skrifna på franska[1]. Mera tillfälliga uppdrag erhöllo sådana i Sverge vare sig längre eller kortare tid verksammma konstnärer som miniatyrmålaren PIERRE SIGNAC, skulptörerna NICOLAS CORDIER och FAIDHERBE m. fl.

Det torde tillräckligt framgå af det sagda, att De la Gardie sysselsätter en *hel fransk konstnärskrets*, medan samtidigt vid det kungliga hofvet, som ju var den förnämsta uppdragsgif-

[1] Den De la Gardieska brefväxlingen, Riksarkivet.

varen i landet, endast mera undantagsvis franska konstnärer anlitades[1].

Detta faktum kan ju vara värdt att taga vara på. Man kan visserligen invända, att fransk konst äfven utan De la Gardie vid hans tid i alla händelser skulle gjort sig gällande.

Utan att förneka detta, må blott här visas till det kungliga hofvets hållning, som i dylika ting ej betydde litet, och till rikskanslerens tydligen afsiktliga sträfvanden att gynna den franska konsten.

Vi finna här alltså en rätt märklig paralell till förmyndarstyrelsens politik.

Vasakonungarna hade användt tyska och nederländska krafter. Den verksamhet, som en Bourdon, en Signac hade utöfvat vid Kristinas så snabbt som en dröm förflyktigade konstnärshof, vardt af rakt ingen betydelse.

Med inkallandet af Simon De la Vallée för Riddarhusets byggande skedde emellertid en mera bestämd och uppslagsgifvande hänvändning till Frankrikes konst. Som Upmark visat, kom dock här ett holländskt inflytande genom Joest Vingboons att bestämma mycket i byggnadens karaktär (t. ex. fasaden) och äfven tysk konst har genom byggmästaren Henrik Wilhelm åtminstone i detaljer medverkat.

Riddarhuset fullbordades af Jean De la Vallée (1674). Denne franskfödde arkitekt ha vi ställt i spetsen för den De la Gardieska franska konstnärskretsen, som visserligen ej arbetade uteslutande för den mäktige rikskansleren, men genom att träda i hans tjänst, befordrande hans af franska sympatier påverkade intressen, fick betydelse för smaken och konstodlingen i landet. Dessa utländska konstutöfvare arbeta emellertid ej i isolerad förnämhet, utan erhålla svenska lärlingar — i L'Ammoureux' kontrakt stipuleras uttryckligen, att han skall upplära en gesäll — samt utöfva sin konst vid sidan af inhemska arbetare, hvilket naturligtvis var af ej ringa vikt.

En annan sida i De la Gardies verksamhet i den riktning, vi nu skildra, var just hans gynnande af *inhemska* krafter.

---

[1] Hofminiatyrist var Signac till 1677, då han måste lämna sin befattning till Brenner. Han dog 1684. L'Ammoureux och Cordier erhöllo uppdrag af Hedvig Eleonora.

De la Gardie var djupt intresserad af Nordens äldre kultur och visade äfven i gärning sin omtanke om äldre kulturminnens vård. Hans omsorger voro dock ej endast riktade mot det förflutna. På ett lands odling och framåtskridande såg han ett bevis i en liflig konstverksamhet. Sverige skulle därför prydas med talrika byggnadsmonument, hvilka för utlandet och eftervärlden kunde vittna om det 17:de århundradets svenska konstkultur. Verksamt understödde De la Gardie utgifvandet af Dahlbergs »Suecia», som skulle tjäna som ett dokument, och föregick med ett lysande exempel i att verkligen sätta i gång en storartad byggnadsverksamhet. Att i landet en verkligt arkitektoniskt lifaktig period inbröt, veta vi nu tillräckligt, likaså, att det egoistiska magnatintresset därvid spelade en stor roll.

För sina företag anlitade De la Gardie emellertid ej endast utländingar. Han hade i början af sin bana, såsom tidens sed var, vändt sig till nederländare och tyskar med beställningar, därefter se vi honom taga fransmän till sina hofkonstnärer. Ville han likväl på allvar uppmuntra en konstodling i landet, måste dessas egna krafter tagas i anspråk, då endast öfning ger färdighet.

Hufvudparten af De la Gardies konsthandtverkare var af svensk nationalitet. Det var, som man naturligtvis kan vänta, ett rätt oslipadt material, och vare sig de ansluta sig till det tidigare 1600-talets mera nyckfulla, fantastiska riktning eller ha inhämtat den italienska och franska barockens stilgrundsatser — detta vardt gifvetvis en fordran under skedets senare decennier — röja deras prestationer lätt, att konstskickligheten ej var ett arf sedan fädernas dagar, utan mödosamt eget förvärf. Det finnes dock stundom undantag från denna regel. Det händer, att man kan finna ornamentala konstföremål, vittnande om konstsinne och otvetydig talang, arbeten, som utförts af svenska konsthandtverkare på De la Gardies uppdrag. Som jag redan varit i tillfälle att framhålla, äro de provinsiella bildhuggare och bildsnidare, som i Västergötland fingo beställningar på altarverk och predikstolar förutom på för slotten afsedda dekorationer som portalskulpturer o. d., i sin konst synnerligen förfarna, hvilket säkerligen i viss mån beror på en urgammal tradition.

De inhemska konsthandtverkarne förekomma öfverallt på de De la Gardieska slotten. Särskildt på slotten i Väster-

götland tyckes dock deras tjänst tagits i anspråk. Ännu i dag ger Leckö slott en föreställning om, huru en vidlyftig slottsinredning med användande af uteslutande svenska krafter kunde utfalla.

Redan på 1650-talet hade mäster JOHAN WERNER blifvit dekorationsarbetenas främste man därstädes. Han är, som ofta renässanskonstnärerna, både målare och skulptör, och i slottskyrkans statynischer vittna de tolf apostlarne om hans talang i bildhuggarkonsten och hans förmåga att anpassa sig efter idsströmningen.

Samtidigt med honom verkar HANS SCHWARTZ, en bildsnidare, hvars förträffliga altaromramningar vi kunna finna i flera västgötakyrkor (t. ex. Husaby). Senare är det en JOHAN HAMMAR och en ANDERS LINGH, som i de många slottssalarne med breda penseldrag måla takens bårder och barocksnirklar i grått och hvitt eller djärft gripa sig an med stora mytologiska scener eller skildringar af historiska krigshändelser ur Sveriges och det De la Gardieska husets historia, väldiga dukar, som än skola ingå i väggarnes fasta dekorering, än uppslås i taken som plafonder.

Som bygmästare och arkitekter framträda HANS STENHUGGARE, som bygger Höjentorp, FRANS STIEMER, som leder Leckö slotts tillbyggnad och tyckes varit en tekniskt kunnig och förtroendeingifvande man, ARVID MURMÄSTARE och LARS SIMONSSON SKRAGGE, som restaurera Varnhems och Lidköpings kyrkor. Ett originellt prof på dessa byggmästares (Stiemers eller Skragges?) arkitektoniska konst är Lidköpings gamla rådhus, vid hvilket den norska stafkyrkans form har efterbildats.

Men äfven vid De la Gardies andra slott och vid palatset i Stockholm voro svenska konstutöfvare verksamma. Som konterfejare och kopister beteckna vi en JOHAN SLEIN, HENRIK KÖPKE, JOHAN WULF. De fingo, liksom CARLINUS, FLACHT o. a., räcka till för både porträtt, historiebilder och vanliga ornamentmålningar på tak, väggar och i fönstersmygar, ja, t. o. m. rena plankstrykararbeten, men denna mångsidighet hörde till yrket. Självfva änkedrottningens hofmålare, Hans Georg Müller, fick t. ex. bekväma sig att, när han ej målade plafonder på Drottningholm och Jakobsdal, »stoffera» leksaker för de kungliga barnen eller måla segeljakten »Prins Karl» eller dylikt.

Bland bildhuggarne må här nämnas stockholmsmästarne HANS och MARKUS GERLING samt KARL HEBBEL och KRISTOFFER WEIDITZ, och som ett vittnesbörd om, huru älskvärdt och stämningsfullt en af sådana mästare, med hjälp af »stofferande» målare, skapad interiör kunde verka, bör framhållas det lilla intagande kapellet på Vängarns slott.

Äfven bland stuckatörerna funnos svenskar, t. ex. HANS ANDERS ANTHONY, CRISTIAN GIPSMAKARE o. a. Lichtenberg och Baselaque voro sannolikt tyskar, Carove var italienare. Af Anthonys konst finnes dock inget spår på något De la Gardieskt slott bevaradt, väl däremot i flera af Skoklosters gemak, där de långlinjiga, hela taket fyllande monogramornamenten äro särskildt märkliga.

Tyska ornamentister, vare sig målande eller skulpterande, saknades naturligtvis ej bland Magnus Gabriels dekoratörer. Dock uppträder endast *en* tysk som hofmålare på stat, JOHAN HIRTZ, »den augsburgska målaren», men att märka blott under 1650-talets första hälft. Af de nederländska konstnärer, som bege sig till Sverige, äro tvenne för en helt kort tid upptagna bland den grefliga hofstatens ämbetsmän, nämligen HENRIK MÜNNICHHOFEN och JACQUES DE COEUR och samtidigt med den ofvannämnde Hirtz. Magnus Gabriels konstintresse och hans smak för Frankrikes konst vaknade först så småningom. Af dessa hofmålare torde endast Münnichhofen med någon större utsikt till framgång kunna uppsökas i våra porträttsamlingar. Hans stil bestämde ju den Miereveltska porträttkonsten. Någon rå stympare kan han ingalunda ha varit, eftersom den ansedde gravören JEREMIAS FALCK har utfört minst tre porträttgravyrer efter original af Münnichhofven. På Gripsholm finnes ett porträtt af Magnus Gabriel De la Gardie (n:o 967), hvilket har tillskrifvits David Beck, men är ett alldeles för enkelt ytartadt slätmåleri för att kunna hänföras till denne mästare. Då det emellertid visar öfverenstämmelser med Falcks gravyr efter Becks målning, och Münnichhofen faktiskt kopierat ett flertal af dennes porträtt däribland »Hans Excellens konterfej i harnesk», kommer man lätt till den förmodan, att bilden har med denne holländare att göra. Emellertid torde

kanske ännu bättre utgångspunkter t. ex. signaturer kunna anträffas, i synnerhet när många enskilda porträttsamlingar ännu äro så godt som okända[1].

Vi känna vidare, huru De la Gardie under hela sin bana, så väl hemma som ute, trädde i mer *tillfällig* förbindelse med flera berömda konstnärer af olika nationalitet. I Sverge gaf han uppdrag t. ex. åt BECK, EHRENSTRAHL, GELTON, CAMPHUYSEN, ja sannolikt äfven åt Sebastian Bourdon, Juriaen Ovens och Abraham Wuchters, hvilka dock hittills ej *dokumentariskt* kunnat konstateras som verksamma för honom[2]. Den omständigheten, att en konstnär utfört hans porträtt är naturligtvis ej ett bindande bevis för någon förbindelse. Jeremias Falcks gravyr gjordes på spekulation. På Skokloster finnas ett par porträtt, framställande grefven och hans gemål, hvilka bilder 1649 målats af MATTEUS MERIAN D. Y., Karl Gustaf Wrangels bekanta porträttfournissör, samt ej behöfva tillkommit på De la Gardies beställning, ehuru det visserligen ej vore alldeles otänkbart[3].

Ur det helas synpunkt spela emellertid dylika tillfälliga relationer en mindre roll. Hufvudvikten faller på de stadigvarande, som kunna resultera i för konstodlingen och smaken viktiga utvecklingsmoment, och i detta hänseende har här särskildt betonats betydelsen af De la Gardies franska konstnärskrets, liksom af hans verksamma intresse för svenska krafters utveckling.

De stora *konstsamlingar,* De la Gardie anlade, äro för oss intressanta såsom belysande hans konstkärlek och tidens smak i allmänhet. Hans tafvelsamlingar, hastigt vunna och hastigt förlorade, voro, som vi sett, af denna blandade natur, som då för tiden ej endast för Magnus Gabriels samlingar var betecknande. Äfven Rudolf II:s »Kunst- und Wunderkammer» innehöll åtskil-

[1] De i mitt arb. »David v. Krafft» etc. sid. 4 föreslagna bilderna kunna ej anses som alldeles säkra, utan äro naturligtvis blott hypotetiskt framdragna.

[2] Af holsteinaren Ovens skola enligt uppgift grefvens och furstinnans porträtt ännu finnas, men hvar är mig obekant. Ovens vistades i Sverige 1654—1656.

[3] Merian, som stod i liflig korrespondens med Karl Gustaf Wrangel, utförde för honom ett 50-tal, delvis ännu på Skokloster befintliga porträtt. Jfr O. Granberg, Skoklosters slott och dess samlingar, Sthm 1903, s. 30 o. 43. På hvilken väg de nämnda De la Gardie-porträtten kommit till Skokloster, har jag ej förvissat mig om. Om bevarade porträtt af De la Gardie vore ett och annat att säga, men ingår detta ej i planen för föreliggande skrift.

ligt skräp i tafvelväg, förutom det, att samlingen också var kuriositetskabinett. Och hvad det trettioåriga krigets generaler sammanbragte, var, som man kan förstå, sannerligen icke kritiskt sofradt.

I de De la Gardieska tafvelinventarierna blänka emellertid många lysande namn, där nu mästarnamn förekomma, och vår undersökning har också ådagalagt, att han verkligen ägde pärlor af högt värde, äfven om jag nu ej kunnat öfvertyga mig om äktheten af hans Titian- och Tintoretto-taflor. Så mycket kunna vi dock säga, att de nederländska och tyska skolorna i rikskanslerens galleri voro briljant representerade, icke minst 1500-talets konst på den grund, att de plundrade tyska tafvelsamlingarne, däribland galleriet på slottet i Prag, varit synnerligen rika på äldre tyskar och flamländare. Den unga holländska konsten samt Rubens och hans krets hade i dem ännu ej hunnit i någon nämnvärd grad inkorporeras[1]. Både den belgiska och holländska målarkonsten, särskildt den senare, bli emellertid i Sverge kända och värderade. Den i våra dagar talrika förekomsten af holländska småmästare i landets offentliga och enskilda gallerier förklaras till ej ringa grad däraf, att 1600-talets människor satte ett så högt värde på dem, hvarförutom förbindelserna med Holland aldrig varit så lifliga som då. Trots sina sympatier för Frankrikes konst förvärfvade sig dock De la Gardie ett ej så obetydligt antal holländska genrebilder, landskap, mariner och fruktstycken. Det vittnar ju om en viss vidhet i hans synkrets. I inventarierna se vi det ofta framhållas som en förtjänst, att en tafla är ett »Hollands-arbete». Mera i Magnus Gabriels smak måste naturligtvis den storstilade belgiska konsten varit, och han lät sig och angeläget vara att förvärfva bilder af dess främste representant och ledare[2]. Äfven franska konstnärer voro företrädda i hans samling, kanske i större utsträckning, än de bristfälliga inventarierna ge vid handen. Det lider vidare intet tvifvel om, att ytterligare undersökningar skulle

[1] I Prag plundrades ej blott den kungl. borgen, utan äfven åtskilliga palats, bl. a. sannolikt det praktfulla Wallensteinska.

[2] Af flamländarne har säkerligen äfven Teniers d. y. funnits i hans samling. Teniers var uppskattad i Sverge. A. J. Wauters berättar i sin »La peinture flamande», att drottning Kristina sökte förvärfva sig bilder af honom. Hittills är det dock ej kändt, att han i hennes galleri var representerad.

kunna uppdaga flera konstverk, som en gång tillhört det De la Gardieska galleriet, det må nu visserligen erkännas, att stringenta bevis på detta område ofta äro svåra att skaffa.

En ansenlig part af samlingarna utgjordes af stora porträttserier af underhaltigt konstvärde. Deras förekomst torde nog kunna förklaras af önskan att anlägga en omfattande porträttsamling samt att därmed befolka salarne och gemaken i de talrika slotten. Just extensiteten i den De la Gardieska byggnadsverksamhet bidrog till, att så ofta det billiga och simpla måste godtagas. Därtill torde Magnus Gabriel själf näppeligen varit någon estetisk finsmakare. Hade han verkligen varit detta, har man nästan rätt att förmoda, att den kolossala verksamhet, han utvecklade för höjandet af landets konstkultur och smaknivå, alldeles uteblifvit. I Hedvig Eleonoras och Karl XI:s Sverge var det för öfrigt otänkbart att träffa någon kräsen konstälskare af det slag, som de stora kulturländerna kunde erbjuda. Magnus Gabriel De la Gardie var ingen Leopold Wilhelm, de spanska Nederländernas ståthållare, som i Brüssel hopbragte en storartad tafvelsamling, till hvars direktör han utsåg ingen mindre än David Teniers d. y., och hvilken samling senare kom att bilda hufvudstommen af det kejserliga muséet i Wien, detta stolta galleri, som om allt gått väl, till sina skatter äfven skulle räknat de bilder, drottning Kristina blef den lyckliga ägaren af.

Hvad De la Gardie som mäcenat och konstvän gjort, är emellertid icke desto mindre värdt att minnas. Dock dröja vi hufvudsakligen vid hans betydelse för landets egen konstodling. —

Af Magnus Gabriels svenska slott återstå i dag i någorlunda bevaradt skick fyra — Vängarn och Karlberg i Uppland, Mariedal och Leckö i Västergötland[1]. Hvad hans kyrkliga byggnadsföretag vidkommer torde det vara nog att erinra om grafkapellet vid Veckholms kyrka och om Varnhems klosterkyrka, vid hvilka vi i detalj kunna konstatera det af honom bekostade verket. De nämnda slottens yttre utseende har, trots tidens stormar, jämförelsevis föga förändrats. Alla kunna de väcka en föreställning om, huru där fordomdags sett ut.

[1] Slotten Hapsal och Arensberg hafva i det föregående icke berörts, emedan de falla utom det svenska kulturområdet.

Vid Vängarn är det smala, höga 1500-talshuset med sina breda, paviljongartadt framspringande 1600-talsflyglar en egendomlig kombination af renässansens och barockens byggnadssätt. Man har här måst anpassa sig efter det förut befintliga. Från den nya tidens fordran på stora utrymmen har man måst afstå. I murarne ingå, som jag påpekat, äfven delar af den ursprungliga gråstensbyggnaden. De vackra renässansportalerna minna oss om Johan III:s och hans systers, den sachsiska hertiginnans dagar.[1]

Säkert tillkommo planerna till slottets restaurering på 1650-talet, ehuru densamma först under det nästa tiotalet utfördes eller åtminstone fullbordades. Arkitekten var De la Vallée, som visserligen här ej fick tillfälle visa något mästerprof. Det gamla slottet har dock ännu i dag minnesmärken af intresse, främst det lilla stämningsfulla kapellet, som genom tiderna skyddats af den religiösa vördnaden och, som vi önska, ännu länge må stå orördt och helgadt äfven af pieteten för framfarna dagars konstnit. Stilistiskt visar det sig, oaktadt det ganska sofrade intryck det gör, genom sina träsniderier och sin polykromi tillhöra den äldre riktningen. Det kraftiga taket med sina rutor återgår till renässansförebilder. Stuckaturer och färglöshet voro alltså vid dess tillkomsttid (början af 1660-talet) ännu icke det allmänt härskande idealet.

I stoltare, pompösare former reser sig Karlberg. Knappast på något af rikskanslerens öfriga slott såg man honom i en sådan prakträfvande furstlig miljö som här. Karlberg förefaller just vara ämnadt att bilda ramen för ett representativt barockhof, äfven om slottet ej fick Drottningholms väldiga proportioner. Det ansågs äfven äga alla egenskaper för att redan under 1600-talets sista decennier bli ett kungligt lustslott och förblef så ett århundrade. Skulle det för sitt nuvarande ändamål (krigsskola) i längden ej anses lämpligt, vore det att hoppas, att det ej profanerades genom förvandling till hyreskasern eller dylikt, utan, äfven om nu stadskvarter i en framtid komme att breda sig omkring detsamma, det finge behålla sin karaktär af palats och tjäna ett dess stolta minnen värdigt syfte.

[1] Om en öfverensstämmande portal å Ulriksdals slott se Tillägget.

Karlbergs 1600-talskaraktär är i det yttre väl bibehållen, i synnerhet åt trädgårdssidan (åt norr), där de originella paviljongerna stå, flankerande ingången till borggården. Detta parti är i sin art alldeles unikt, isynnerhet då det äfven af De la Vallée byggda Bondeska palatset (eller Rådhuset), hvars anläggning påminner om Karlberg (ehuru praktfullare och med mer artikulerade ytor), i ej oväsentlig grad förvanskats. De nämnda paviljongerna verka nästan orörda, stämningsrikt omhägnade af ekar och lindar, som sedan sekler stått vakt omkring det af sägner och minnen omsväfvade slottet.

I det inre ha dels elden, dels andra tiders smakriktningar härjat. Så mycket har dock genom ödet räddats, att vi af flera i stuck utförda takdekoreringar af en Lichtenberg, en Carove och med hjälp af inventarier lätt kunna rekonstruera för oss det De la Gardieska slottets här verkligen förnämliga, praktfulla inredning.

På det mer ålderdomliga i Karlbergs slottstyp i jämförelse med Drottningholm och andra samtida slott har jag fästat uppmärksamheten. I vår arkitekturhistoria står det som ett intresseväckande, värdefullt monument, hvars karaktär och öden voro förtjänta af en närmare granskning, än hvad här kunnat ske.

En annan anspråklösare, men därför ingalunda mindre konstnärlig typ representerar Mariedal. Det ger oss mer ett prof på svensk herrgårdsstil under 1600-talets senare hälft och visar särskildt, huru De la Vallée tänkte sig en förnämare herrgårdsbyggnad af måttliga proportioner. Här finnes inget tungt borggårdsmotiv, utan hufvudbyggnaden framträder alldeles fri. Den har med sin frontongafvel, ett litet torn, pilasterfördelade fasad m. m., om ock restaurerad, bibehållit sig in i vår tid[1]. Typen har gått till senare tider. Materialet har därvid lika ofta varit trä, hvilket medfört vissa förändringar, såsom att pilastrarne blifvit lisener, att de skulpterade fruktknippena och draperierna försvunnit m. m. Den vanliga takkonstruktionen på 1700-talet visade, som bekant, den trubbiga vinkeln utan vertikal mellandel.

Mariedal är det enda af Magnus Gabriels större eller min-

[1] Då jag å sid. 106 sade, att Höjentorps slott hade ett tornkrönt tak som å Mariedal, var detta oriktigt. Enl. »Suecia» saknades där torn.

dre slott, som undergått en restaurering i historisk anda. Denna framträder äfven i det inre, som nu företer en följd af hyfsade, renoverade stucktak af i regeln ganska enkel komposition och af diskret utförande.

Leckö är slutligen fästet, medeltidsborgen, som man efter förmåga sökt omdana efter en senare tids fordringar på ett beboeligt större slott. Äfven under 1600-talet var det emellertid befästadt, omgifvet af vallar och skansar med hotande kanonmynningar, siktande öfver Vänerns vågor och öfver den djupa fästningsgrafven, som i söder skilde slottet från land. Magnus Gabriel tillbyggde och utvidgade det och förså̊g det med fjärrblinkande torn. Det skulle ha karaktären af ett imponerande trotsigt residens. Det var hans furstendömes medelpunkt. Leckö står alltså som ett minne från feodalismens glansdagar i vårt land, med sina murar, vallar och torn ett trotsande vasallfäste.

Det kan ej bli tal om att inrangera slottet inom en viss arkitekturstil. Det är fortfarande en medeltidsbyggnad med tillbyggnader från renässansens och barockens tidehvarf. Och hvad som då utfördes vardt skäligen konstlöst, ty någon stilistiskt skolad arkitekt kan man knappast misstänka här varit verksam, med det undantaget dock, att till den kraftiga arkaden på den inre borggården sannolikt ritning lämnats af en sådan, möjligen af De la Vallée. Både under grefve Jakobs och under Magnus Gabriels dagar leddes arbetet af provinsiella byggmästare, hvilkas på lösningen af vissa konstruktiva uppgifter riktade talang var fullt tillräcklig för de arkitektoniska syften, som här fullföljdes. I det rymliga slottets otaliga rum och salar utvecklade däremot dekorationskonsten en så mycket lifligare verksamhet. Här sysselsattes, som vi sett, en hel skara svenska målare, hvilkas höga förebilder följande alster till en del ännu ge de tomma gemaken en viss karaktär. Det är naiva och grofva dekorationer, hvilka åtminstone icke bjärt bryta af mot konstlösheten i det yttre, om detta nu är någon förtjänst. Men, huru som helst, de höra intimt tillsammans med slottets historiska tillkomst.

Leckö imponerar genom sin massa och sätter vår fantasi i rörelse, emedan det inom sina väldiga murar tyckes liksom hålla de svunna seklerna fångna. Här vandra vi in under medeltidshvalf, in i medeltidsrum, vid hvilka sägner ha fästats. Vi se

ju ännu synliga minnen af den siste biskop Brynolfs verksamma nit för slottet. Under reformationens århundrade fara stormdigra skyar öfver den gamla biskopsborgen. Nu är den konungens slott och gifves i län, men endast Hogenschild Bielke binder för någon längre tid sitt tragiska namn vid densamma. Så följer en för dess utveckling mer betydelsefull tid, och under »fältherrens» dagar begynna dess murar ännu stoltare resa sig i höjden. Det är nu länge, länge sedan, men mot dem ha senare skiften föga förmått. Leckö har förblifvit sig likt. Åren rulla hän, som Vänerns böljor mot den klippfasta grunden, men ännu lyser i solskenet långt i fjärran det hvita slottet på Kållandsö.

Tillägg.

Ekholmen. Af kyrkan vid Ekholmen finnes en gammal afbildning i den Westinska planschsamlingen i Uppsala universitets bibliotek.

Jakobsdal. Det är sant, att knappt några rester från Magnus Gabriels tid finnas vid Ulriksdal. Dock borde (å sid. 81) påpekats sjösidans portal, hvars krön möjligen stammar från dennes dagar, medan den i öfrigt åter visar sig vara af en ålderdomlig typ, fr. 1500-talets slut eller 1600-talets början samt öfverensstämmande med Vängarns-portalerna.

Då jag ej tror, att den hitförts i vår tid, måste man sluta, att antingen grefve Jakob, som uppges ha byggt slottet på 1640 talet, flyttat portalen från en äldre byggnad, eller, att huset fanns redan före hans tid, och att Kristler då endast företagit en grundlig ombyggnad. Frågan lämnar jag till vidare öppen.

Trädgården vid Jakobsdal smyckades bl. a. af bronsgrupper, utförda af ADRIAN DE FRIES. Grupperna hade tagits vid eröfringen af Prag i Wallensteins palats — möjligen af De la Gardie själf. Jämte de från Fredriksborgs slott tagna bronsbilderna af samma konstnär kommo de sedan att pryda Hedvig Eleonoras Drottningholm, där de ännu finnas.

Dels i Wallensteins palats, dels i dettas trädgård funnos 1648 flere bronsbilder af de Fries, bland dem »Laokon och hans söner», »Apollo», »Brottarne», »Bachus med en satyr», »Neptunus med en hund», »Adonis och Venus», »Herkules och draken(?), flodgudar och nymfer etc., af hvilka en del smyckade en större fontän.

Det skulle då vara dessa, som jämte fyra bronsurnor med Wallensteins vapen genom De la Gardie kommo till Sverige och Jakobsdal och därifrån genom Hedvig Eleonora till Drottningholm, där de nu träffas kringspridda i parken.

Så föreslår åtminstone dr J. Böttiger i sitt arbete »Bronsarbeten af Adrian de Fries i Sverige», Stockholm 1884, en hypotes, som verkar synnerligen tilltalande. —

Rörande slottets flyglar har jag påpekat, att de sannolikt icke kunna haft den form, som Dahlbergs »Suecia» visar. Hvilka förändringar, som genom Ulrika Eleonora d. y. företogos, har jag ej varit i stånd att konstatera. Omöjligt är dock ej, att hon kunnat förhöjt flyglarna med en våning. Salvius uppger ju i sin »Beskrifning öfver Uppland», (1741), att hon särskildt ökat flyglarne. Tills vidare är detta, hvad man kan hålla sig till, då, som jag framhållit, räkenskaperna för den tid slottet af drottningen skulle restaurerats äro försvunna (sannolikt uppbrända).

Vängarn. L. Bygdéns uppsats om Disa-sagan, »Några studier rörande Disa-sagan», finnes i Samlaren 1896.

De sid. 87 omnämnda gyllenläderstapeterna efter Klökers Disa-kompositioner träffas äfven på Stockholms slott. Tapeterna hade beställts af drottning Ulrika Eleonora d. ä. (Bygdén).

Å hufvudportalen på slottet ha de öfre hörnen borthuggits vid dess restaurering, hvarvid de där anbragta lejonhufvudena försvunnit. Trädgårdssidans portal har däremot fått behålla sina.

Karlberg. Af Karlbergs slott finnes en afbildning å Gripenhielms »Mälarkarta»,[1] bekräftande Dahlbergs framställning.

Mariedal. Bland de stenhuggare och byggmästare, som arbetat på Mariedal, nämnes i Kägleholms räkenskaper »byggmästaren på Mariedal Niklas Sten» som vi funnit verksam dels på Kägleholm, dels vid arbetet på det De la Gardieska grafkoret i Varnhem. Mariedals räkenskaper har jag, som i texten framhållits, ej ännu påträffat. Här ha vi alltså för Mariedal ännu ett fullt konstateradt namn.

[1] I Kungl. biblioteket.

Cordier. Om den å sid. 17 och annorstädes omtalade franske skulptören Nicolas Cordier har J. Böttiger i sitt arbete »Hedvig Eleonoras Drottningholm» några uppgifter, som för fullständighetens skull äfven här meddelas. Cordier har möjligen utfört den i brons gjutna byst af konung Karl Gustaf, som nu förvaras i Nationalmuseum, hvilket arbete den nämnde författaren finner torrt och liflöst och föga individuelt. Skulptören omnämnes i Hedvig Eleonoras räkenskaper redan 1657 och mottager åtskilliga gånger små summor i föräring. Enl. ett kungl. bref dat. Nyköping d. $^{20}/_{10}$ 1659 skulle han »efter handen och lägenheten betalas och »contenteras» med 450 daler sm. År 1663 upptages handomhafvande en fordran hos änkedrottningen på 640 daler. År 1665 var han bland de fattiga och hjälpbehöfvande som anropade Hedvig Eleonoras medlidande. —

De la Vallée. Arkitekten Jean De la Vallée var, som vi sett, föga verksam för det kungliga hofvet. Hade konung Karl Gustaf längre lefvat, är det ej otänkbart att verksamheten blifvit större. Då denne 1658 återvände från Danmark, erinrade han sig, att han hade ett par kungliga arkitekter och gaf Dela Vallée i uppdrag att utarbeta planer för ombyggandet af Stockholms slott m. m., hvilket allt konungens förtidiga död naturligtvis tillintetgjorde. De la Gardie är denne arkitekts beskyddare. Genom honom erhöll han en mängd arkitektuppdrag, genom honom fick han också platsen som byggnadsborgmästare i Stockholm, (se sid. 93), en befattning, som han innehade till sin död 1696.

Hammer. I Böttigers ofvannämnda arbete om Drottningholm läses: »Vid denna tid (1668) nämnas äfven ett par för mig för öfrigt obekanta målare, Johan Hammer och David Sadewasser, hvilka utförde några (9) miniatyrporträtt af änkedrottningen, som sattes i konterfejbyssor och armband.» Vi ha visserligen svårt att sätta denne miniatyrmålare i samband med vår konterfejare och dekorationsmålare. Men han var ju, som vi sett, äfven en kopist, som ej ryggade för några vanskligheter.

L'Ammoureux. Enl. Ph. Weilbach, Dansk kunstnerlexikon, Kjøbenhavn 1878, afled L'Ammoureux i Köpenhamn 1692. Utbetalningen åt hans änka ske de närmast följande åren »till det resterende Arbejdes Forfærdigelse paa Kongens Torv.»

Konstnären hade en broder vid namn Claude, som biträdde honom vid arbetet å ryttarstoden.

Millich. Denne inkom till Sverige 1669. Hans fullmakt hos änkedrottning Hedvig Eleonora är af den 24 sept. 1669.

• **Nummers.** En af De la Gardies tyska ornamentister och målare var äfven Johan Nummers, »Mahler aus Hamburg», som på 1670-talet synes varit verksam i Stockholm och Västergötland.

REGISTER

ÖFVER

KONSTNÄRER, KONSTHANDTVERKARE OCH BYGGNADER

SAMT

ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING

Register

öfver Konstnärer och Konsthandtverkare.*

* De, som i De la Gardies tjänst varit anställda eller af honom mottagit beställningar, äro utmärkta med en asterisk.

I.

J.

K.

L.

M.

N.

Z.

Register öfver byggnader.*

* Såsom byggnadsverk, ej såsom orter.

Illustrationsförteckning.

Résumé.

L'Art et les artistes à la cour de Magnus Gabriel de la Gardie.

Le chancelier comte MAGNUS GABRIEL DE LA GARDIE, chef du gouvernement de la régence pendant la minorité de CHARLES XI doit être compté au nombre des personnages historiques qui ont exercé une influence sur le développement de l'art en Suède. L'examen de ses actes politiques a conduit, et cela fort justement, à des conclusions négatives. Mais si l'on dépeint l'homme d'Etat sous des couleurs assez sombres, on s'accorde généralement à rendre hommage au vif intérêt qu'il portait à la culture. La politique française de cet ami de LOUIS XIV ne fut point heureuse; ses efforts pour élever le niveau de la culture et spécialement de la culture artistique en Suède ne doivent point être oubliés.

Les efforts de DE LA GARDIE pour introduire en Suède l'art et le goût français, ses encouragements destinés à orienter vers ce goût des artistes nationaux, tels sont les faits qui donnent son importance au mouvement artistique suscité par le chancelier.

Depuis le début du 17e siècle d'autres courants originaires d'Allemagne et de Hollande prédominaient en Suède. L'influence hollandaise parait avoir été particulièrement forte (et non point seulement dans le domaine de l'art), mais déclina considérablement vers la fin du siècle. C'est cette influence qui caractérise la première période du développement de l'architecture suédoise du 17e siècle, période dénommée »la seconde renaissance des Vasas» (Le château d'Axel Oxenstierna à Tidö en est un

excellent modèle). La seconde moitié du 17e siècle est la période du »baroque» et de l'arrière-renaissance classique. Les influences française et italienne se disputent alors la préeminence, et l'architecture présente des éléments empruntés aussi bien aux théoriciens italiens et à leurs imitateurs français qu'aux purs architectes du baroque, un MADERNA, un BERNINI. Les architectes qui dirigent le mouvement en Suède sont JEAN DE LA VALLÉE, et les deux TESSIN père et fils. Pendant cette période et la précédente une grande activité architecturale se développe dans l'âpre pays septentrional qui venait de se classer si rapidement parmi les grandes puissances de l'Europe. L'histoire de ce développement, encore qu'il s'accomplisse surtout dans l'entourage de la cour et des hauts magnats de la noblesse, ne constitue pas l'un des chapitres les moins brillants du bref roman de la grandeur suédoise.

Le 17e siècle ayant été en Suède une ère de développement architectural si intense, il apparaît que l'activité considérable du comte MAGNUS GABRIEL DE LA GARDIE en matière de construction dut contribuer grandement à ce développement, et qu'on doit en conséquence le considérer comme un facteur important.

J'ai déjà signalé deux traits distinctifs de cette activité; le premier est son caractère *français*. A la cour royale règne dans une certaine mesure un autre goût. Certes HEDVIGE ELEONORE et finalement CHARLES XI lui-même aiment, imitant de célèbres modèles, à illustrer par le prestige de l'art la maison royale et le pays, mais il semble que l'on n'ait point voulu emprunter directement à la France l'éclat dont on prétendait briller. Il semble qu'il y ait une intention derrière ce fait que la maison royale évita d'utiliser des forces françaises.

C'est seulement pendant la dernière décade du 17e siècle que l'on appelle par l'intermédiaire de NICODÈME TESSIN LE JEUNE des décorateurs français chargés d'aménager l'aile nord récemment construite du chateau de Stockholm, et d'achever la décoration de Drottningholm. Mais avant l'arrivée de ces artistes nous voyons HEDVIGE ELEONORE et CHARLES XI accorder leur confiance presque exclusivement à des Allemands, des Suédois, des Hollandais, et même des Italiens.

De la Gardie a au contraire à son service plusieurs Français, tel l'architecte Jean de la Vallée, fils de Simon de la Vallée qui avait été appelé en 1641 pour construire le palais de la noblesse.

Jean de la Vallée, né en France, a reçu une éducation française, et a créé son art sur des modèles français. Si Tessin le vieux est l'architecte de la cour royale, de la Vallée est l'architecte de l'aristocratie; pour de la Gardie, qui assure sa carrière en Suède, il restaure et agrandit après 1650 les châteaux de Drottningholm et d'Ekholm et commence la construction de la chapelle funéraire de l'église de Veckholm ainsi que la considérable restauration du château de Vängarn. Les châteaux de Drottningholm et Ekholm qui appartinrent à de la Gardie n'existent plus. Par contre la chapelle funéraire de Veckholm et le château de Vängarn constituent encore aujourd'hui de beaux modèles de cet art architectural. Au cours des années qui suivent 1660 de la Vallée édifie Mariedal et Höjentorp en Västergötland (seul Mariedal subsiste), et collabore peut-être dans une certaine mesure à l'agrandissement du château de Leckö. Grâce à lui Karlberg en Uppland prend après 1670 l'aspect d'un imposant château à la française, et devient ce qu'il est demeuré jusqu'à nos jours, un lourd édifice de l'arrière-renaissance avec cour intérieure et pavillons. Mariedal a donné naissance au brillant »style des herregård» (châteaux de maîtres) suédois. Le type de ces châteaux fut durable parce qu'entre autres avantages, il répondait à l'une des exigences du temps, qui réclamait des édifices librement ouverts sur le voisinage avec ou sans ailes indépendantes. L'art de de la Vallée n'a pas encore été étudié à fond; nul doute qu'une sérieuse étude de cet art ne soit fructueuse.

Parmi les nombreux artistes et ouvriers d'art qui contribuèrent à décorer les salles des châteaux et les jardins de de la Gardie, on rencontre plusieurs Français que le magnat francophile protège et prend à son service comme artistes de sa cour.

De ce groupe fait partie Nicolas Valleri, artiste pseudo-classique qui peint un grand nombre de plafonds et des toiles représentant des compositions allégoriques. Il éveille avant Ehrenstrahl le goût des Suédois pour cette sorte d'art. A en

juger par les plafonds de Vängarn, son dessin est vigoureux, sa couleur opaque, sa conception stérile. VALLERI fit aussi des portraits.

Parmi les sculpteurs de DE LA GARDIE les Français JEAN BAPTISTE DIEUSSART et ABRAHAM L'AMMOUREUX jouent un rôle important. Tous deux se rattachent au baroque le plus pur; comme tels ils peuvent déployer une grande activité dans la décoration des vastes châteaux et jardins du temps, tâche qui convient à merveille à leurs travaux superficiels. Tous deux travaillent au palais de DE LA GARDIE à Stockholm, à ses châteaux de Jakobsdal, Vängarn, Karlberg etc. Si l'on veut se faire une idée de leur talent de portraitistes, il faut voir les grandes et pompeuses statues de plomb du général comte JAKOB DE LA GARDIE, et de son fils le chancelier conservées dans l'église de Varnhem, œuvres de DIEUSSART, ou la statue équestre de CHRISTIAN V, modelée par L'AMMOUREUX entre 1681 et 1688, fondue en plomb, et parfaitement grotesque qui s'élève sur la Nouvelle place du roi à Copenhague.

Mais DE LA GARDIE protège aussi d'autres artistes français; il attache à sa cour, pour peu de temps il est vrai, le graveur ERIK PARISE, retient à son service pendant plusieurs années un peintre ornemaniste et sculpteur du nom de HENRI DE LA VALLÉE, sûrement parent de l'architecte du comte (la correspondance de HENRI DE LA VALLÉE est écrite en français), s'adresse occasionnellement à tels artistes qui séjournent plus ou moins longtemps en Suède, au miniaturiste PIERRE SIGNAC (en Suède depuis le temps de Christine), aux sculpteurs NICOLAS CORDIER, FAIDHERBE, etc.

On voit en somme que le chancelier occupe tout un groupe d'artistes français, tandis qu'à la même époque la cour royale qui était la principale dispensatrice de commandes ne fait qu'exceptionnellement appel à des Français.

Un autre trait de l'activité de DE LA GARDIE en ce qui concerne l'art, est la protection qu'il accorde à l'élément national.

MAGNUS GABRIEL DE LA GARDIE s'intéressait vivement à l'ancienne culture du Nord et traduisait volontiers en actes son désir de conserver les souvenirs de cette culture. Mais son attention n'était point exclusivement dirigée vers le passé. Une

intense activité artistique lui paraissait être la preuve du développement et des progrès d'un pays. En conséquence la Suède devait édifier de nombreux monuments qui témoigneraient devant l'étranger et la postérité de la valeur de l'art suédois du 17e siècle. DE LA GARDIE soutint activement la publication de la «Suecia antiqua et hodierna» de DAHLBERG qui servirait de document, et donna lui-même brillamment l'exemple en entreprenant de nombreuses constructions.

Toutefois il n'employa point que des étrangers; visant à développer la culture artistique de ce pays, il devait avoir recours aux nationaux, puisque l'habileté ne s'acquiert que par l'expérience.

La plupart des ouvriers d'art employés par MAGNUS GABRIEL étaient de nationalité suédoise; agents mal dégrossis, on le devine: soit qu'ils se rattachent aux tendances capricieuses et fantasques du début du 17e siècle, ou qu'ils aient adopté les principes du baroque italien et français (évolution exigée dans les dernières décades de la période), leurs travaux révèlent que leur habileté technique n'était point l'héritage de générations d'ancêtres, mais le prix d'un pénible effort personnel.

Il y a il est vrai quelques exceptions. On rencontre parfois des travaux d'ornementation qui témoignent d'un véritable sens artistique, et d'un incontestable talent, et qui ont été exécutés sur la commande de DE LA GARDIE par des ouvriers d'art suédois. Notamment les statuaires et sculpteurs en bois du Västergötland qui outre les commandes d'autels et de chaires d'églises acceptaient les commandes de motifs décoratifs pour les châteaux, portails sculptés etc., avaient acquis une grande habileté, témoignant sûrement d'une très ancienne tradition provinciale.

Les ouvriers d'art suédois apparaissent partout dans les constructions de châteaux de DE LA GARDIE; on relève surtout la trace de leur passage dans les châteaux de Västergötland. Dans son état actuel le château de Leckö donne une excellente idée de ce que pouvait être l'aménagement d'un vaste édifice entièrement réalisé par des travailleurs suédois. Mais les ouvriers d'art suédois ont été nombreux aussi dans les autres châteaux du chancelier, et dans son palais de Stockholm.

Il va de soi que parmi les nombreux décorateurs de DE LA GARDIE, les ornemanistes allemands, peintres ou sculpteurs, ne font point défaut. Toutefois on ne rencontre qu'un Allemand peintre en titre de la cour de DE LA GARDIE, JOHAN HIERTZ, »le peintre d'Augsbourg», et encore seulement de 1650 à 1655. Parmi les artistes hollandais qui se rendent en Suède, deux seulement figurent pendant un espace du temps très court au nombre des fonctionnaires à la cour du comte, HENRIK MÜNNICHHOFEN et JACQUES DE COEUR, concurrement avec HIERTZ.

L'intérêt et le goût de MAGNUS GABRIEL pour l'art français grandit peu à peu. Nous savons en outre qu'au cours de sa carrière en Suède ou à l'étranger DE LA GARDIE fut en relations occasionnelles avec divers artistes célèbres, parmi lesquels on peut citer ANSELMUS VON HULLE, DAVID BECK, DAVID KLÖKER EHRENSTRAHL, TOUSSAINT GELTON, GOVERT CAMPHUYSEN. Mais ce qui importe surtout ce sont les relations durables d'où peuvent résulter de notables actions sur le développement de la culture artistique et du goût; c'est pourquoi j'ai particulièrement insisté sur l'importance du groupe d'artistes français employés par DE LA GARDIE, et sur l'intérêt que le chancelier portait au développement de l'élément national.

Les grandes collections d'art que DE LA GARDIE institua, nous intéressent en ce qu'elles manifestent son amour de l'art, et d'une façon générale le goût du temps. Ses collections de tableaux, rapidement réunies, vite dispersées, étaient de ce genre disparate qui caractérise les collections du temps et non point seulement celles du chancelier. Nombre de noms célèbres brillent toutefois dans les inventaires de tableaux de DE LA GARDIE, noms de maîtres, et l'on découvre à l'étude qu'il posséda réellement des oeuvres de haute valeur. Les écoles hollandaises et allemandes étaient représentées d'une façon particulièrement brillante dans ses galeries, et surtout par des maîtres du 16e siècle, les collections allemandes pillées au cours des guerres s'étant trouvées riches en anciens maîtres allemands et flamands.

Aujourd'hui encore on trouve dans les galeries publiques et privées de Suède des oeuvres de *Rubens*, *Jakob Jordaens*,

Cornelis de Vos, van Utrechts, qui appartinrent au célèbre protecteur des arts.

Quatre des châteaux de DE LA GARDIE subsistent encore aujourd'hui, plus ou moins bien conservés, Vängarn et Karlberg en Uppland, Mariedal et Leckö en Västergötland. En dépit du temps l'aspect extérieur de ces édifices a relativement peu changé. Kägleholm en Nerike, Höjentorp en Västergötland, Ekholm en Uppland ont été anéantis par des incendies; Ekholm a par la suite été reconstruit. Disparu aussi le palais »Makalös» (Sans pareil) à Stockholm que le chancelier avait hérité de son père, le général JAKOB DE LA GARDIE. Enfin l'ancien Jakobsdal a été entièrement transformé, et est devenu le château de plaisance royal d'Ulriksdal (près Stockholm).

En ce qui concerne les entreprises d'architecture religieuse du chancelier, on se bornera à rappeler ici la construction de la chapelle funéraire de l'église de Veckholm (Uppland), et la restauration de la vieille église monacale de Varnhem, magnifique édifice cistercien qui sans l'intervention de DE LA GARDIE ne serait plus depuis longtemps qu'une lamentable ruine.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. IX.5.

ZUM GEBRAUCH DES FUTURUMS

IM ALTLATEINISCHEN

VON

H. SJÖGREN

UPPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

UPPSALA 1906
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Vorwort.

Überblickt man die Litteraturangaben in der von G. Landgraf herausgegebenen Historischen Grammatik der lateinischen Sprache, deren Abschnitt über die Tempora und Modi ein hervorragender Forscher auf diesem Gebiete, Gymnasialdirektor Dr. H. Blase, bearbeitet hat, so findet man, dass es an Arbeiten über das altlateinische Futurum keineswegs fehlt. Die ausführlichste Behandlung hierhergehöriger Fragen findet man bei H. Neumann, De futuri in prisc. latinorum uulgari uel cottidiano sermone ui et usu, Breslau 1888, eine recht fleissige, aber vielfach unklare und den heutigen Anforderungen keineswegs entsprechende Arbeit. Die Untersuchungen von J. Schneider, De temporum apud priscos scriptores lat. usu quaestiones, Glatz 1888 und E. Rodenbusch, De temporum usu Plautino, Strassburg 1888, erstrecken sich, wie die Titel besagen, auch über andere Tempora und lassen, da das Material unvollständig gesammelt und keineswegs methodisch verarbeitet ist, sehr häufig die wünschenswerte Gründlichkeit vermissen. Das Fut. II ist früher von Meifart und Thomas behandelt worden; auch in den letzten Jahren hat man diesem Futurum seine Aufmerksamkeit zugewendet, vgl. die Litteraturangaben in der genannten Grammatik (hier zitiert: Blase, Gramm.) S. 176, auf die ich hier ein für alle Mal verweise. Hinzuzufügen ist die kürzlich erschienene Untersuchung von N. van Wijk, Die altitalischen Futura, I. F. XVII: 465 ff. Den älteren Abhandlungen fehlte die sichere Grundlage einer vollständigen Kollation der plautinischen Handschriften und der darauf beruhenden kritischen Ausgaben, daher auch bei Blase verschiedene Fehler mit untergelaufen sind; die neueren

Untersuchungen sind mehr spezieller Natur. Ich hoffe daher, dass nach alle dem, was hierüber gesagt und nicht gesagt worden ist, eine zusammenfassende und zugleich möglichst kritische Behandlung der futurischen Ausdrücke im Altlateinischen, besonders bei Plautus und Terenz, keineswegs überflüssig sein wird.

Innerhalb der verschiedenen Abschnitte, wobei ich mich im allgemeinen an die Anordnung in Blases Grammatik gehalten, habe ich mich besonders bemüht festzustellen, inwiefern die Sprache feste Typen ausgebildet hat. Bei der grossen Festigkeit besonders der plautinischen Sprache liegt einerseits die Versuchung nahe, den Gebrauch zu eng zu fassen, andererseits lässt sich aber nicht selten direkt nachweisen, dass man mit gänzlicher Verkennung des Sprachgebrauches Freiheiten angenommen hat, die nicht vorhanden sind. Ich erlaube mir in diesem Zusammenhang einige Bemerkungen prinzipieller Natur. Es ist im folgenden ein Unterschied gemacht worden zwischen ausnahmslosen Gesetzen einerseits und Regeln oder Observanzen, die gelegentlich Abweichungen gestatten, andererseits; nicht selten steht es der Sprache vollkommen frei, verschiedene Konstruktionen zu gebrauchen. Im letzteren Fall ist der Einfluss des Metrums weitreichend; auch sonst ist dieser Einfluss, der freilich übertrieben worden ist, von Bedeutung und zwar besonders am Versende, wo gewisse Wortformen, die im Schwinden oder Entstehen begriffen sind, durch den Versschluss gestützt werden. Schliesslich sei noch auf die öfters übersehene Tatsache hingewiesen, dass verschiedene, aber bedeutungsverwandte Verba nicht selten ganz verschiedene Konstruktionen aufweisen, daher man nicht ohne weiteres aus dem Gebrauch eines gewissen Verbums, geschweige denn aus ähnlichen Erscheinungen einer modernen Sprache, auf analoge Ausdrucksweisen bei anderen bedeutungsverwandten Verba schliessen darf.

Zum Schluss habe ich noch der angenehmen Pflicht zu genügen, meinen hochverehrten Lehrern für ihre freundliche Unterstützung dieser Arbeit ergebenst zu danken. Herr Prof. Dr. P. Persson, Uppsala, dem ich für die Richtung meiner Studien überhaupt und im besonderen für die sachkundige Einführung ins Altlateinische ausserordentlich verpflichtet bin, hat auch diese Arbeit mit dem regsten Interesse begleitet und vielfach gefördert.

Herrn Prof. Dr. Friedrich Leo, Göttingen, verdanke ich die direkte Anregung zu dieser Untersuchung, die er durch wertvollen Rat und mannigfache Hülfe freundlichst unterstützt hat. Herr Prof. Dr. Jacob Wackernagel, Göttingen, gab mir gütigst Gelegenheit zu sehr belehrender Diskussion einzelner Fragen. Allen diesen Gelehrten fühle ich mich für diese wertvolle Förderung meiner Arbeit aufs tiefste verpflichtet.

Uppsala, im Januar 1906.

Der Verfasser.

Inhalt.

Einleitung.

Das Futurum im Altitalischen.

Das Uritalische besass eine alte Futurbildung, die sowohl ins Lateinische als ins Oskisch-Umbrische überging, um dann in den verwandten Sprachzweigen eine verschiedene Behandlung zu erfahren. Es ist dies die auch im Griechischen auftretende *s*-Bildung, lat. *deixo (deicsō)*, gr. δείξω, *faxo (facso), capso,* osk.-umbr. *fust* (aus * *fu-se-ti*) 'erit', osk. *deiuast* (aus * *deiuā-se-ti*) u. dgl. Als Glieder des ursprachlichen Formensystems betrachtet sind diese Futura auf *-so* ursprünglich Konjunktive des *s*-Aorists, wurden aber jedenfalls in uritalischer Zeit nicht mehr als solche, sondern als besonderes Tempus empfunden. Dieser Bildungsweise wohnte von Haus aus die dem Aoriststamm überhaupt zukommende Aktionsart inne, deren wesentliches Merkmal 'die Punktualisierung (Perfektivierung) der Handlung, die Abwesenheit der Vorstellung ihres Verlaufs' war, Brugmann, K. Vgl. Gramm. S. 562. Dieses Futurum gelangte im Osk.-Umbr. zur Alleinherrschaft, wurde dagegen im Lateinischen allmählich durch andere Bildungsweisen verdrängt.

Von den übrigen Futurbildungen des Lateinischen ist das Futurum II, auch Fut. exactum genannt *(fecero, dixero, uidero)*, der eben besprochenen Bildungsweise nahe verwandt und hat deren Funktionen zum grossen Teil übernommen. Gewöhnlich erblickt man auch in diesem Futurum einen Konjunktiv eines sigmatischen Aorists (Brugmann, Delbrück) und zwar eines sog. *-is*-Aorists, indem ein *uīderō* aus älterem * *u̯eid-is-ō* (vgl. *uid-is-ti(s)* u. s. w.) entstanden sein soll. Wenn auch von Haus aus nur

das *-is-* Tempuszeichen war (vgl. Bildungen wie *adiūverit* Rud. 305 u. ähnl. gegenüber dem Perf. *iūvi*), so hat sich mit Beginn der Litteratur der Anschluss dieser Bildung auf *-er-* an den Perfektstamm vollzogen; das Fut. II stellt sich mithin als ein an den Perfektstamm angegliederter Konjunktiv eines sigmatischen Aorists dar. Vielleicht hat bei der Herausbildung dieses Futurums auch das zur Wz. *es-* gehörige Futurum *ero* (urspr. ein Konj., vgl. gr. ὦ) einen Einfluss geübt (s. van Wijk a. a. O. S. 476). Die Bedeutung aber war ursprünglich die eines einfachen Futurums mit aoristischer Aktionsart; erst in zweiter Reihe entwickelte sich die Bedeutung eines wirklichen Fut. exact., der Nebensinn der Vergangenheit in der Zukunft. Vgl. näheres darüber Kap. III, Einleitung, wo auch von Formen wie *amasso*. *impetrassere* u. dgl. die Rede sein wird.

Das gewöhnliche lat. Futurum I ist teils eine schwache oder periphrastische Bildung: *ama-bo* (*-bis, -bit*), *uide-bo*, teils ein alter Konjunktiv: *legam* (*-es -et*), *audiam*. Zusammengesetzte Bildungen, die im Verbalsystem mit den ursprünglichen einfachen Formen formal und semantisch auf gleiche Linie gekommen sind, giebt es bekanntlich in verschiedenen Sprachen. Die lateinischen Futura auf *-bo* sind derartige Zusammensetzungen, deren zweiter Teil eine Form von der Wz. *bheu̯-* 'werden' ist; ein *uidebo* geht mithin auf ursprüngliches * *uidē-bhu̯ō* (*-bhu̯e-si, bhu̯e-ti*) zurück und entspricht insofern genau dem deutschen Fut. 'ich werde sehen'. Diesem Futurum, das auch im Faliskischen belegt ist, entspricht die Imperfektbildung auf *-bam* aus * *-bhu̯ā-m*, die allen Konjugationen gemeinsam ist, vgl. noch osc. *fufans* 'erant'.

Bei Verben der 3. und 4. Konjugation dienen Konjunktive als Futura, und zwar in der 1. Sing. der *ā*-Konjunktiv (*legam, audiam*), während für die anderen Personen die Formen des *ē*-Konjunktivs (*legēs, -et* u. s. w.) gebraucht wurden. Diese Verteilung ist das Resultat einer Entwicklung, die mit Beginn der litterarischen Überlieferung noch nicht abgeschlossen war. Im archaischen Latein gibt es noch zahlreiche Futura auf *-ibo* (*audibo* u. s. w.), daneben auch einige *-b*-Formen der 3. Konj. wie *dicēbo*. Was besonders die Formen auf *-ibo* und *-iam* bei Plautus und Terenz anbetrifft, so sind für die Wahl zwischen *scibo* und *sciam* u. s. w. häufig metrische Gründe ausschlaggebend

gewesen.[1] In diesem Streit wurde nun das *-bo* Futurum, das vielleicht ursprünglich, wenn auch nicht in litterarischer Zeit, auch im Oskisch-Umbrischen gebräuchlich war,[2] mithin als gemeinitalisches Sprachgut aufzufassen ist, durch bedeutungsverwandte Konjunktivbildungen verdrängt. Es fragt sich, ob schon im Altlateinischen derartige Konjunktive als Futura auf gewisse Verba beschränkt waren, oder ob ein jeder beliebiger Konjunktiv der 3. und 4. Konj. als Futurum dienen konnte. Eine Untersuchung des vorhandenen Materials auf diesen Gesichtspunkt hin hat ergeben, dass keine Beschränkung vorliegt, dass vielmehr die alten Konjunktive den schwachen Futurbildungen auf *-bo* als vollkommen gleichwertige Futura zur Seite standen. Die Aktionsart der eben besprochenen, zum Präsensstamm gehörigen Futura war eine nicht-punktuelle, durative.

Bei all diesem Reichtum an Futura fehlte es mithin der ausgebildeten lateinischen Sprache an einer echten und überall verwendbaren Futurform, denn das sigmatische Futurum wurde schon früh aufgegeben, das Fut. II wurde im klassischen Latein selten als absolutes Tempus verwendet und im wesentlichen auf Nebensätze beschränkt, als Fut. I dienten aber alte Konjunktive oder periphrastische Bildungen. Wie in manchen anderen Sprachen hatte aber auch im Lateinischen bisweilen das Präsens einen aus dem Zusammenhang der Rede oder der Situation sich ergebenden futurischen Charakter, der bei Verben gewisser Bedeutung besonders ausgeprägt war. Ferner verfügte die Sprache über Umschreibungen, besonders die sog. Coniugatio periphrastica auf *-urus sum,* eine interessante Erscheinung, deren Herkunft noch unaufgeklärt ist; auch Formen des *uelle* mit Infinitiv und des *ire* mit Supinum verbunden dienten bisweilen ähnlichen Zwecken.

Das Futurum bezeichnet, ganz allgemein genommen, eine zukünftige Handlung (Zustand). Allein, dieses Tempus hat nicht immer rein temporale Funktion: im Gegensatz zu den verhältnismässig objektiven Ausdrücken der Vergangenheit und Gegenwart ist den Ausdrücken über das Zukünftige nicht selten ein modales

[1] Vgl. Hauler in der Einl. zu Phormio, S. 63, 2.
[2] S. von Planta, Gramm. der osk.-umbr. Dialekte II S. 285.

Element (wollen, sollen u. s. w.) beigemischt. Die Satzform (Behauptung, Frage), die positive oder negative Natur des Satzes, Verschiedenheit der Personen u. s. w. kommen dabei in Betracht; auch ist der Gebrauch im Selbstgespräch nicht selten von dem im Dialog verschieden. Es ist kaum Zufall, dass Formen der 1. Sing. wie *legam*, *audiam* sowohl futurische als konjunktivische Funktion hatten.[1] Nehmen wir ein Futurum wie *faciam* (im pos. Satz), so drückt dies eine Absicht, ein Wollen u. s. w. aus; als Frage: *faciam?* bekommt es aber gewöhnlich den Nebensinn des Sollens. Dagegen bezeichnet die 2. Sing. *facies* nicht selten ein Wollen des Sprechers mit Bezug auf den Angeredeten (Gebot); andererseits bezieht sich dasselbe Futurum als Frage *facies?* sehr häufig auf die Absicht oder den Willen des Anderen. Ähnlich *faciet*, das fernerhin nicht selten bezeichnet, was sich erwarten lässt, daher das Futurum auch als gnomisches Tempus verwendet wird. So bezeichnet das Futurum überhaupt, was nach jemandes Absicht, Wollen, Erwartung, Befürchtung u. s. w. in näherer oder entfernterer Zukunft liegt.

Ich gehe nunmehr zur eigentlichen Aufgabe über und bespreche zunächst das futurische Präsens.

[1] Vgl. das Englische. S. noch Morris, Am. Journ. of Phil. XVIII: 278 Fussn.

Erstes Kapitel.

Das Präsens in futurischer Verwendung.

Allgemeines.

Es hat gegeben und giebt noch in gewissen Sprachen sog. punktuelle Verba, deren Ind. Präs. Futurbedeutung hat, s. Delbrück, Vgl. Synt. II : 121, Brugmann, K. Vgl. Gramm. S. 560 f. Im Lateinischen ist aber die punktuelle Aktion des Präsens bis auf ganz spärliche Reste[1] verschwunden; daher 'ergiebt sich immer der futurische Charakter aus dem Zusammenhang der Rede oder der Situation', Blase a. a. O. S. 108. Es ist nun unsere Aufgabe, zu untersuchen, ob das lateinische Präsens, wenn der Zusammenhang klar ist, ohne weiteres ein Futurum vertreten kann, oder ob dies nur unter gewissen Bedingungen vorkommt. Überblickt man die Belege des futurischen Präsens im Hauptsatz, die Blase a. a. O. zusammengestellt hat, so lässt sich daraus nicht erschliessen, ob es für diese Verwendung Gesetze oder Observanzen giebt oder ob neben den angeführten Präsentia auch entsprechende Futura möglich oder ebenso häufig sind. Auch bei Schneider und Rodenbusch, die übrigens manches fälschlich hierhergezogen haben,[2] vermisst man bestimmte Angaben darüber. Es soll im folgenden der Versuch gemacht werden, die wichtigsten hierher gehörigen Erscheinungen festzustellen und zwar unter steter Berücksichtigung entsprechender Futurformen.

[1] Nach Brugmann a. a. O. das 'Aoristpräsens' *-bō* in *amabo*, alat. *escit* 'erit'.

[2] Schneider a. a. O. S. 9 f. schreibt Präsentia wie Pseud. 455 Erum saluto primum, ut aequomst, postea Si quid superfit, uicinos impertio, Trin. 679 datur ignis, tametsi ab inimico petas, Eun. 1066 Sic ago u. a. futurischen Sinn zu, obwohl reine Präsensbedeutung vorliegt. Rodenbusch stellt nicht selten ganz Verschiedenartiges zusammen, z. B. Fragen wie Curc. 132 Iamne ego dico? und Pseud. 379 Iamne abis? und giebt bisweilen höchst fragliche Erklärungen; so bemerkt er S. 45 zu Poen. 427 propera atque abi :: Fugio folgendes: 'Quamquam nondum fugit, tamen id efficit, ut is qui eum iubet fugere potius se iam hoc facere credat. Inest igitur in praesenti adhibito fraus quaedam'.

I. Präsens statt Futurum im Hauptsatz.

1. Positive, nicht fragende Sätze.

A. Verba movendi.

In einem interessanten Aufsatz 'Syntaktisches' (V. εἶμι — rega — idem), K. Z. XXXVIII S. 159 ff., hat Chr. Sarauw auf die mehreren Sprachen gemeinsame Eigentümlichkeit hingewiesen, dass das Präsens der Verba 'gehen' und 'kommen' gar leicht Futurbedeutung annimmt. Allein es wird sich zeigen, dass gerade auf diesem Gebiete die Herausgeber und Erklärer die Tatsache oft übersehen haben, dass die Erscheinungen einer Sprache nicht gleichmässig in einer anderen wiederkehren, und dass innerhalb derselben Sprache die Konstruktion eines Verbums sich nicht ohne weiteres auf ein anderes bedeutungsverwandtes Verbum übertragen lässt. Andererseits werden wir gerade hier beobachten können, dass sich verschiedene Typen ausgebildet haben, die eine gewisse, allerdings nicht immer unverbrüchliche Festigkeit aufweisen. — Besprechen wir zunächst Ausdrücke mit der Bedeutung:

a. '*Ich werde gleich* (bzw. *unmittelbar darauf*) *wieder da sein.*'[1]

α. Von *redire* steht fast immer das Präs., Mil. 1020:

Brevin an longinquo sermone? Milph. Tribus verbis. Pal.
Iam ad te redeo.

Merc. 963. Pseud. 1157. Stich. 523. Ad. 757; das Fut. findet sich in dieser Verwendung nur Amph. 530 (beruhigende Versicherung):

Ne corrumpe oculos, redibo actutum. Alc. Id actutum diust.

---

[1] Von den eigentlichen Verba movendi kommt hauptsächlich nur die 1. Pers. vor, von *adesse* (S. 9) auch die 3.

ferner mit Bezug auf eine später auszuführende Handlung Capt. 496, beidemal dem sonstigen Sprachgebrauch gemäss.

Abgesehen von der eben besprochenen Formel *iam redeo* im Dialog steht das Präs. auch im Selbstgespräch, um einen Entschluss, gleich zurückzukehren, auszudrücken, Rud. 904:

Sed ad prandium uxor me vocat: redeo domum.

Ähnlich Cist. 704 redeo intro; Mil. 592 redeo in senatum rusum. Zweifelhaft bleibt Aul. 405. Anthrax tritt aus dem Hause des Megadorus und hört das Geschrei im Nachbarhaus:

Coqui hercle, credo, faciunt officium suom.
redeo intro, ne quid hic < itidem > turbae fuat.

Dies ist die Überlieferung bei Nonius; die Ergänzung (nach *P*) rührt von Caesar, De Plauti memoria apud Nonium seruata p. 124, her. Die Plautushandschriften bieten aber

Fugiam intro, ne quid turbae hic itidem fuat.[1]

Caesar sucht a. a. O. zu erweisen, dass das von den Herausgebern aufgenommene *fugiam* hier keinen Sinn habe: 'fugiam, ubi apud Plaut. occurrit, significat idem quod aufugiam... In hunc autem locum fugiendi notio non quadrat . . .' Dies ist entschieden falsch; *fugere* hat sowohl die Bedeutung 'fliehen' (von Sklaven, Gefangenen u. a.) als 'eilen',[2] und beide Lesarten sind gut plautinisch. Vorzuziehen ist aber m. E. *fugiam*: es ist der Situation angemessener als das ruhige *redeo*.

β. Während also *redire* das Präs. bevorzugt, finden wir von *reuerti* nur das Fut. Freilich schreiben sämtliche neueren Herausgeber Andr. 485 (Lesbia kommt aus dem Hause und spricht nach dem Innern):

quantum imperaui Date; mox ego huc reuortor,

---

[1] Wegen des Hiats, den man durch Umstellung nach Nonius beseitigen kann (hic itidem turbae fuat, so Lindsay), vgl. Leo Forsch. S. 315 ff.

[2] Z. B. Rud. 454 Sed quid ego cesso fugere in fanum ac dicere haec Palaestrae, in aram ut confugiamus; Epid. 514 f. Fides non reddis? Per. Neque fides neque tibias. Propera igitur fugere hinc. Most. 461 Fuge huc, fuge ad me propius; bisweilen scherzhaft zweideutig wie Poen. 427 Mil. Propera atque abi. Agor. Fugio. Mil. Meumst istuc magis officium quam tuom. — Bacch. 760. Andr. 337. Hec. 706. Caec. Stat. 2.

und das Präsens wird von Spengel und Meissner mit Redensarten wie Eun. 493 poste continuo exeo, Bacch. 880 quam mox dico? u. a. verglichen, die nichts beweisen. Die massgebenden Handschriften haben *reuortar,* das Präsens findet sich nur in *E* (und bei Donat); das Futurum stimmt aber auch zu dem sonstigen plautinischen Gebrauch (bei Terenz kommt diese Redensart nur hier vor):

Pseud. 1159 Mane modo istic, iam reuertar ad te.

Ähnlich Aul. 203, s. u. Capt. 251. Most. 338. Poen. 615.[1] Das Fut. an der genannten Andriastelle ist mithin gesichert. Aber auch sonst finden wir, abgesehen von Poen. 79 und Andr. 740, wo das Präs. seine eigentliche Bedeutung bewahrt, und dem Präs. hist. Capt. 508 B, überall das Fut. bevorzugt: Cas. 79; im Selbstgespräch Stich. 292 und wahrscheinlich Cist. 707:

Plus qui uocat scit quod uelit, quam ego quae uocor. reuortar.

Die Herausgeber mit *P reuortor*, *A* n. l. Wenn es sich, wie es scheint, um einen Entschluss handelt, dürfte *reuortar* das Richtige sein, vgl. die übrigen Futura Vv. 682, 687, 697, 702, die sich auf die unmittelbar bevorstehende Zukunft beziehen. Das *redeo* V. 704 beweist natürlich nichts dagegen; gegen die Überlieferung der Palatinen spricht aber die in denselben keineswegs selten vorkommende Verwechslung der Formen auf *-or* und *-ar* (vgl. darüber im Anhang) und der Sprachgebrauch überhaupt. Sicher liegt diese Verschreibung Pseud. 163 vor, wo mit Ritschl zu lesen ist:

Haec, quom ego a foro reuortar, facite ut offendam parata.

A fehlt, *P* hat *reuortor,* das G. S. aufgenommen haben und Thulin, De coni. Plaut. p. 185, unter Hinweis auf Pseud. 375 si id non adfert, Rud. 124 dic quod te rogo, Merc. 459 si ego emo u. ä. verteidigt, obwohl derartige Belege für unsere Stelle gar nichts beweisen. Dagegen finden wir eine hübsche Parallele Stich. 63:

Iam quidem in suo quicque loco nisi erit mihi situm supellectilis
quom ego reuortar, uos monimentis commonefaciam bubulis.

[1] Pseud. 573 ist eine Lücke, die Loewe und Uss. durch <Statim reuortar> ausfüllen, vgl. aber Leo zu d. St.

Und die Vermutung, dass eine Verschreibung vorliegt, wird zur Gewissheit, wenn wir kurz vorher in derselben Szene zwei ähnliche Verwechslungen finden: Pseud. 153 huc adhibete auris quae ego loquor *A* 'was ich gesagt', *P loquar;* V. 156 quae loquar aduortite animum *A* 'was ich sagen werde', *P* unplautinisch *loquor.* Auch Aul. 203 bietet *D reuortor* st. des allein richtigen *reuortar;* Poen. 615 hat *C reuortor* (a über o).

γ. Von *reuenire* findet sich in der genannten Bedeutung nur das Fut. II, z. B. Bacch. 1066 cura hoc; iam ego huc reuenero. Mil. 863. Rud. 779; vgl. das Simplex Truc. 547 mox huc cubitum uenero.

δ. Noch geläufiger als die eigentlichen Verba mouendi sind im Altlateinischen wie in mehreren neueren Sprachen die Futura der Verba *esse* und *adesse.* Ein Präsens ist in dieser Verwendung durchaus verpönt. Wenn Blase Gramm. S. 109 unter den Präsentia in futurischer Verwendung auch Heaut. 502 (continuo adsum) aufführt, so hat er übersehen, dass das Präsens nur eine Konjektur, und zwar eine falsche, ist. Überliefert ist in *A* und den Call.:

Continuo hic adero. Men. Ita quaeso. — Di uostram fidem.

Bentley nahm an dem nunmehr als ganz untadelhaft anerkannten Proceleusmaticus *hĭc ădĕro ĭtă quăeso* Anstoss[1] und schlug nach Eun. 493 poste continuo exeo das von sämtlichen neueren Herausgebern aufgenommene *adsum* vor, das aber sprachwidrig ist.[2] Es finden sich folgende Ausdrucksweisen: *iam (ego) hic (illi* u. s. w.) *ero, adero; erit, aderit, erunt, aderunt;* dementsprechend *adfuturum (adfore),* nie etwa *adesse.*

ε. Neben den besprochenen Typen *(iam redeo, reuortar, adero, reuenero)* finden sich vereinzelt folgende Ausdrucksweisen:

[1] Ahlberg, De proceleusmaticis II: 27, hat diese Stelle übersehen, vgl. aber Klotz, Altröm. Metrik S. 353 und besonders O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XX Sp. 1613 f.

[2] *Adsum* hat rein präs. Bedeutung '(sieh') ich bin da', z. B. Mil. 1031 adsum, impera, si quid uis; Epid. 257 tritt der Unterschied besonders deutlich hervor: Nam ille quidem aut iam hic aderit, credo hercle, aut iam adest. Pac. 118. Nur in Fällen wie Pseud. 181 facite ante aedis iam hic adsint, Rud. 1215 iam hic fac sit, cena ut curetur, vgl. Asin. 90, hat der abhängige Konj. Präs. fut. Bed.; durch Assimilation z. B. Pseud. 1115 illum metuo, quom hic non adest, ne quom adsiet metuam.

Asin. 379 Ille est ipsus. iam ego recurro huc. tu hunc interea hic tene.[1]

Bacch. 794, 1052 Manedum parumper: iam exeo ad te, Chrysale.

Eun. 492 f. Hos prius intro ducam et quae uolo
simul imperabo: post huc continuo exeo.

Wegen des Tempuswechsels vgl. Abschn. IV. Das gleichbedeutende Fut. ist notwendig aus metrischer Rücksicht Mil. 537 iam ego ad te exibo foras (im Versschluss) und wegen des damit verbundenen Fut. Eun. 922 (im Selbstgespräch): Ibo intro . . ut certum sciam Post exibo atque hunc perterrebo sacrilegum. In der 3. Pers.: iam exibit Rud. 1351. Truc. 198.

Wie *redeo* und *exeo* steht *transeo* Stich. 623

Deos salutabo modo, poste ad te continuo transeo.

Ähnlich Stich. 535 und von einer gleich auszuführenden Handlung Cas. 145 ego hunc transeo in proxumum. Dagegen steht das Fut. von einer später auszuführenden Handlung Stich. 614 (im Dialog): Non metuo: per hortum transibo, non prodibo in publicum, ferner V. 437 (im Selbstgespräch), wo Stichus, bevor er fortgeht, seinen Plan entwirft: Iam hercle ego per hortum ad amicam transibo meam (vgl. die folgenden Futura, besonders V. 451).

Ferner gehört hierher Capt. 457:

Seruate istum sultis intus, serui, ne quoquam pedem
ecferat sine custode <la, iam> ego apparebo domi.[2]

Vgl. Poen. 618 atque eadem mulieres Iam ab re diuina, credo, apparebunt domi.

b. *Abire*. Das Fut. *abibo* steht anderen Futura parallel Mil. 1193. Palaestrio legt dem Pleusicles seinen Plan dar:

---

[1] Vgl. Cist. 594 von einer unmittelbar bevorstehenden Handlung: Ego ad anum recurro rursum (im Dial.).

[2] Von den verschiedenen Besserungsvorschlägen ist m. E. keiner absolut sicher, die obige paläographisch naheliegende Emendation von Gruter und Bothe dürfte aber vorzuziehen sein. Schoells *ego <desubito> apparebo* passt in den Vers, aber das Adv. ist unerhört (vgl. O. Seyffert. Berl. phil. Woch. VII Sp. 779; auch das von Seyffert a. a. O. vorgeschlagene *confestim* kommt m. W. in dieser Verbindung nicht vor). Gewöhnlich heisst 'gleich' *iam*, das fast ausnahmslos am Vers-, bzw. Satzanfang steht (vgl.

Ego illi dicam, ut me adiutorem - - - roget.
ille iubebit me ire cum illa ad portum. ego adeo, - - -
prorsum Athenas protinus abibo tecum.

Wegen *iubebit* (prospektives Fut.) vgl. unten 1 C. Sonst steht das Fut. ausschliesslich im Selbstgespräch: es bezeichnet einen unter den waltenden Umständen gefassten Entschluss, gleich fortzugehen:

Cas. 962 Occidi, reuocor. quasi non audiam, abibo.

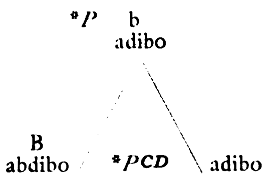
Most. 82. Hec. 703. Auch Ad. 590 gehört hierher:

Ego iam prospiciam mihi.
Nam iam abibo atque unum quicquid . . carpam.

Spengel und Dziatzko schreiben nach *LDEF adibo* und ergänzen dazu etwa *prandium*. Ob eine derartige Verbindung überhaupt möglich ist? Die bessere Überlieferung Aδ gibt aber den hier allein angemessenen Sinn. Dieselbe Verschreibung finden wir Truc. 546[1]. Stratophanes spricht zu Phronesium, darauf für sich und redet dann die Phronesium wieder an:

O. Seyffert, Burs. Jahresb. XLVII: 103; Berl. phil. Woch. VII: 392. Cas. 746 Ego iam intus ero, im anap. Vers; Trin. 582 ist unecht, s. Leo zu d. St.), vereinzelt *mox* oder *actutum*; *continuo* heisst 'unmittelbar darauf'. Gegen Gruters Ergänzung *custode<la>* haben mehrere Gelehrte Einspruch erhoben (Schoell in der App. crit. zu d. St., O. Seyffert, Berl. phil. Woch. VII Sp. 780, und neuerdings Lindsay in seiner Captiviausgabe) unter Hinweis darauf, dass das Wort 'Schutz' heisst; allein hier scheint mir ein scherzhafter Doppelsinn, durch *seruare* veranlasst, vorzuliegen, vgl. besonders Epid. 619 Str. Ego te seruabo. Epid. Edepol me illi melius, si nacti fuant; schwed. 'utan tillsyn'.

[1] *B* hat *abdibo*, das offenbar dadurch entstanden ist, dass im Vetus eine alte unrichtige Lesart *adibo* mit der Korrektur *b* verquickt ist während die Vorlage des *C* und *D* diese Korrektur nicht berücksichtigt hat; vgl. die nebenstehende Figur. Ähnlich hat *B* Trin. 1187 *faciaes* aus *facias* und *facies*, Merc. 127 *eximeant* aus *eximent* und *eximant*; Most. 75 hat *B faciaes*, *C faciæs* (*e* ex *a*), *D facies*. — Durch Konjektur ist *<ab>ibo* eingesetzt von Schwabe Men. 954 und von Uss. aufgenommen, obwohl es hier durchaus unplautinisch ist; Most. 1113 hat Schoell Numquam edepol hodie < hinc abibo > inuitus konjiziert, was sprachlich unanstössig ist aber in diesem Zusammenhang kaum passt, vgl. Langrehr, W. f. kl. Ph. XI: 985.

> Vehementer nunc mihi est irata, sentio atque intellego;
> uerum abibo. quid ais? nunc tu num neuis, uoluptas mea,
> quo uocatus sum ire ad cenam?

Uss. schreibt mit *CD adibo,* das hier durchaus unstatthaft ist, vgl. S. 13. Vgl. noch Curc. 351, wo die *P adeamus* st. *abeamus* bieten (*A* n. l.)

Dagegen hat das Präs. *abeo* seine eigentliche Verwendung im Dialog (etwa 40-mal), und zwar teils als Antwort auf eine Aufforderung wie *abi, abin?*, teils sonst von einer eben bevorstehenden Handlung, z. B. Bacch. 902 Abeo ad forum igitur. Chr. Vel<tu> hercle in malam crucem (synon. mit *eo* und *ibo,* s. u.). Nur einmal findet sich noch ein zweites Präsens damit verbunden, Pers. 672 Tox. Quin tu is intro? Dor. Abeo atque argentum affero, vgl. dagegen Futura wie Mil. 1085 Quin ergo abis? Milph. Ibo atque illam adducam, s. u.

Im Selbstgespräch steht *abeo* nur einmal, Epid. 665:

> Remeabo intro, ut . .; eadem edocebo . .; non fugio neque obiciet mihi
> pedibus sese prouocatum. abeo intro, nimis longum loquor.

Vgl. das häufige *redeo* S. 6 f.; in ähnlicher Verwendung findet sich einmal *eo* Trin. 1059, s. S. 15. Über das Fut. II *abiero* vgl. Kap. III.

c. *Verba mit der Bedeutung 'herantreten', 'anreden'.*

Rud. 309 spricht Trachalio für sich, nachdem er die Fischer erblickt hat:

> Sed quos perconter commode eccos uideo astare. adibo.
> saluete, fures maritumi . . .

P hat *adito* (A. n. l.), das im Selbstgespräch dieser Art nicht vorkommt.[1]

Schoell konjizierte in der ed. mai. *adbito;* gegen das Präsens spricht aber die Tatsache, dass, wenn jemand beim Anblick eines anderen, ehe noch eine Begrüssung stattgefunden

[1] Dagegen ist Selbstanrede nicht selten in Fällen wie Stich. 280 Propera. Pinacium, pedes hortare; Men. 554. Trin. 1010. Merc. 111 ff. Cist. 693.

hat, die Absicht oder den Entschluss erklärt, an ihn heranzutreten und ihn anzureden, das Fut. allein zulässig ist:[1] *adibo, aggrediar. accedam, appellabo, alloquar; congrediar, compellabo, colloquar*; selten steht in diesem Fall das Verbum simplex mit nachfolgender Präposition, z. B. Bacch. 625 consolandus hic mihi est, ibo ad eum. Most. 540. Mil. 1381. Gewöhnlich stehen diese Futura im Selbstgespräch; im Dialog nur dann, wenn der Sprechende einer dritten anwesenden Person seine Absicht kundgiebt, z. B. Capt. 616. Dagegen ist das Präs. durchaus am Platz in Fällen wie Bacch. 980:

Ni. Quoianam uox prope me sonat? Ch. O. Nicobule. Ni. Quid fit?
quid, quod te misi, ecquid egisti? Ch. Rogas? congredere.
Ni. Gradior.

Früher hat man diese Verse als troch. Okt. aufgefasst und verschiedentlich ergänzt (z. B. Nicobule <salue>, con<tra> gradior, Leo). Da *B congredior* bietet, könnte man sich verlockt fühlen, ein *congredi<b>or* zu konjizieren, vgl. Pers. 15 *adgredibor A, adgredior P* falsch; über derartige Verschreibungen s. Anh. Allein, ein Futurum würde hier gegen den plautinischen Sprachgebrauch verstossen; über das troch. System vgl. Leo, Die plaut. Cant. S. 31 ff.[2]

[1] Vgl. O. Seyffert, Berl. phil. Woch. VI: 336. VII: 1630.

[2] Phorm. 852 Ge. Sed isne est quem quaero an non? Ipsust. Congredere actutum. An. Quid est? Hier kann *congredere* nicht Selbstanrede des Geta sein wie die vorausgehenden Sätze, sondern ist eine an Antipho gerichtete Aufforderung, worauf dieser mit *Quid est?* (über diese Redensart bei Terenz vgl. Schlee A. L. L. II: 554) erwidert. In diesem Zusammenhang sei noch Hec. 314 ff. erwähnt, wo die meisten Herausgeber (Umpf., Dz., Thomas, Tyrr.) schreiben:

Pam. Abi, Parmeno, intro ac me uenisse nuntia. Par. Hem., quid hoc est?
Pam. Tace.
trepidari sentio et cursari rursum prorsum. Par. Age dum., ad fores
accedo propius. em, sensistin? Pam. Noli fabularier.
pro Iuppiter, clamorem audiui. Par. Tute loqueris, me uetas.

Diese Fassung scheint mir aus verschiedenen Gründen unhaltbar. Vor allem stimmt das Präsens *accedo*, das Thomas durch 'je veux m'approcher', 'que je m'approche' übersetzt ('L'ind. prés. pour le subj. ou le fut. dans le sens de l'impératif'), weder zu dem sonstigen Gebrauch dieses Verbums

d. *Das verbum simplex ire.*

Als Ausgangspunkt unserer Untersuchung über das Fut. *ibo* und sein Verhältnis zum Präs. *eo* in futurischer Verwendung nehmen wir Rud. 1040, wo Gripus, nachdem er sich den von Trachalio eben gemachten Vorschlag überlegt, seine Selbstberatung folgendermassen schliesst:

Ne iste haud scit quam condicionem tetulerit. ibo ad arbitrum.

Um den fallenden Proceleusmaticus *tetulerit* zu entfernen, hat man verschiedene Änderungen vorgeschlagen, von denen uns in diesem Zusammenhang besonders Sonnenscheins *eo* st. *ibo* interessiert: '*eo*, pres. for fut., 'I go' for 'I will go', a conversational idiom of Lat., Engl. and German (auch im Schwed.): cf Eun. 492 Thr. Iamne imus? Th. Hos prius intro ducam et quae uolo Simul imperabo: post huc continuo exeo. Thr. Ego hinc abeo; Bacch. 592 non it, negat se ituram'. Es liegt aber auf der Hand, dass für unsere Stelle, wo es sich um einen Entschluss nach einer Überlegung handelt und zwar mit Bezug auf eine nicht unmittelbar bevorstehende Handlung (Gripus muss wenigstens dem Trachalio diesen Entschluss mitteilen, bevor er zusammen mit ihm fortgeht), die angeblichen Parallelen im Dialog nichts beweisen: wegen *abeo* und *exeo* genügt es, auf die obige Erörterung hinzuweisen; *iamne imus?* ist eine sog. konsultative Frage mit einem ganz regelrechten Ind. Präs. (s. Zweites Kap., Abschn. II), und *non it* stimmt durchaus zum Gebrauch des Präs. in neg. Sätzen, worüber S. 37 f. zu vergleichen ist. Um diese Frage entscheiden zu können, müssen wir daher den Gebrauch der betreffenden Tempora *ibo* und *eo* untersuchen.

(es müsste *accedam* heissen) noch zu dem vorausgehenden *age* und der nachfolgenden Frage *em, sensistin?* Der Zusammenhang fordert unbedingt das in γ*D* überlieferte *accede* (Fleck?). Ferner sind die Worte *Trepidari . . . prorsum . . . sensistin?* wahrscheinlich dem Parmeno zuzuteilen (mit γ), vielleicht auch *Tace*. Wir dürfen uns mithin die Situation folgendermassen vorstellen: Pamphilus und sein Sklave kommen vom Hafen her und sind anfangs vom Hause etwas entfernt. Der Herr giebt dem Diener den Auftrag, seine Ankunft zu melden, und bleibt am selben Platz stehen, während Parmeno sich dem Hause nähert. Dabei kann der Sklave, vor der Tür angelangt, deutlich das Geräusch im Haus vernehmen und fordert nunmehr seinen Herrn auf, näher zu treten.

α. Das Präs. *eo* hat zunächst rein präsentische Bedeutung (im Dialog und Selbstgespräch) in Fällen wie Cas. 790 Lys. Quid tu hic agis? Par. Ego eo quo me ipsa misit, Pers. 217. Stich. 250; Men. 96 f. Nam ego ad Menaechmum hunc <nunc> eo, quo iam diu Sum iudicatus; ultro eo, ut me vinciat. S. unten S. 18 f.

In den weitaus zahlreichsten Fällen bezieht sich aber dies Präsens auf eine unmittelbar bevorstehende Handlung, und zwar steht es fast ausnahmslos im Dialog:

Poen. 190 Ego in aedem Veneris eo, nisi quid uis, Milphio.
Mil. Hoc primum agamus quod consilium cepimus.

Asin. 108. Cas. 718. Merc. 385. Rud. 403; besonders als Antwort auf einen Befehl wie Merc. 787 Syra, i, rogato Sy. Eo. Phorm. 309; ohne Antwort des Angeredeten Amph. 1039. Aul. 579. Men. 663. Merc. 461. 659. Mil. 1248. Pseud. 169. Trin. 818. Eun. 580. Hec. 273 u. ö.[1]

Im Selbstgespräch steht dieses Präs. nur Trin. 1059, wo Stasimus, der nach Hause gelaufen kommt, sich in Klagen über die herrschende Sittenlosigkeit ergeht, sich aber dann plötzlich unterbricht:

Sed ego sum insipientior, qui rebus curem publicis
potius quam, id quod proxumumst, meo tergo tutelam geram.
eo domum. Charm. Heus tu, asta ilico.

[1] Es leuchtet ohne weiteres ein, dass *eo* in dieser Verwendung mit *abeo* synonym ist. Vgl. besonders Most. 853 Éo ego hinc ad forum *P.* G.-S., Leo, Uss. Ego abeo ad forum hinc, Schoell nach *A* (abeo hinc): beides ist gut plautinisch. Dagegen verstösst die von Lorenz aufgenommene und von Ussing nur mit einem 'uix necessario' abgelehnte Umstellung Ritschls Égo eo hinc gegen den plaut. Sprachgebrauch (vgl. O. Seyffert, Berl. phil. Woch. IX : 343 f.): es heisst einerseits *Ego abeo* mit einziger Ausnahme von Rud. 1013 Abeo ego hinc : : At ego . . , wo die beliebte Nebeneinanderstellung der pers. und dem. Pron. bzw. Adv. die Regel durchbrochen hat, andererseits teils *Eo ego* und zwar am Anfang troch. Verse Merc. 385. Pers. 198. 217. Mil. 812 (*P* Ego ego), einmal im Versinnern eo ego igitur Trin. 812, teils *Ego eo* mit unbetontem Pron. am Anfang iambischer Verse Asin. 108 (wo *B* allein die richtige Wortstellung bewahrt hat). Cas. 790. Ps. 169. Rud. 403; Aul. 579. Poen. 190. Stich. 250; im Versinnern Amph. 1039 Intro ego hinc eo. Men. 95.

Dagegen ist Trin. 1123, wo Niemeyer eo <intro nunciam> ergänzt (vgl. Langen, Beitr. S. 285), nach Merc. 691 und Stich. 250 wahrscheinlich mit Leo zu lesen <quantum potest>.

Ferner findet sich ein Präs. mit Bezug auf eine später auszuführende Handlung Eun. 533:

Thais maxumo
te orabat opere ut cras rediret. Chr. Rus eo.

Dieses *eo* ist m. E. mit anderen Belegen des Präsens für eine schon festgesetzte oder verabredete Handlung zusammenzustellen, worüber S. 34 f. zu vergleichen ist. Schliesslich sei noch auf einen interessanten Tempuswechsel Most. 848 f. hingewiesen:

Eho - - puere, circumduce - - Th. Apage, - - nil moror ductarier.
Si. Aedis dico. Th. Ergo intro eo igitur sine perductore. Si. Ilicet.
Th. Ibo intro igitur. Tr. Mane sis uideam, ne canis — Th. Agedum uide.

Wie wir unten sehen werden, kommt nicht selten *ibo* in genau derselben Verwendung wie *eo* vor; allein hier liegt eine leise Bedeutungsverschiedenheit vor: »Im Hause, meine ich.» — »Eben deshalb wünsche ich ohne Führer zu gehen.» — »Gut.» — Th. (wahrscheinlich für sich). »Ich trete also ein.» (Entschluss, s. u.). Das Präs.[1] hat mithin die Bedeutung des Wollens, die besonders im neg. Satz geläufig ist (*non eo,* bzw. *non iturus sum,* s. u. Abschn. 2); das Fut. V. 849 bezeichnet dagegen einen Entschluss wie Mil. 1121 u. ö. Ein Fut. V. 848 würde eine Versicherung ausdrücken.

β. Wenden wir uns nunmehr dem Gebrauch des Fut. *ibo* zu, so ist zunächst daran zu erinnern, dass es ausserordentlich häufig mit anderen Futura verbunden erscheint, und zwar auch da, wo man ein Präs. erwarten könnte, z. B. Mil. 1085 Quin ergo abis, quando responsumst? Milph. Ibo atque illam huc adducam, gegenüber Phorm. 309 Abi Phaedria, eum require atque huc adduce. Ph. Eo; oder Ad. 719 Ibo, illis dicam - - , von

[1] Unbegreiflicherweise findet Morris, Am. Journ. of Phil. XI : 146, diesen Vers 'confused'.

Micio, indem er fortgeht, noch ins Haus hinein gesprochen. Dass das 2. Verbum derartiger Verbindungen im Futur steht,[1] kann nicht Wunder nehmen, dabei muss aber auch das Verbum movendi durch dasselbe Tempus ausgedrückt werden;[2] zwei Präsentia finden sich, abgesehen von Most. 774 (konsultative Frage), in dieser Verwendung überhaupt nicht.[3]

Ein alleinstehendes *ibo* bezieht sich 1. auf eine unmittelbar bevorstehende Handlung und zwar seltener im Dialog wie Bacch. 1060

Ego ad forum autem hinc ibo, ut soluam militi.
Cas. 526 Cura, ego ad forum modo ibo: iam hic ero.

Aul. 802. Merc. 961. Mil. 1121. Pseud. 561. Ad. 277. Heaut. 211. Phorm. 462. In dieser Verwendung ist es einem *eo* oder *abeo* vollkommen parallel, vgl. Most. 853 Eo ego hinc ad forum, Bacch. 902 Abeo ad forum igitur; Pers. 198 Eo ego:: I sane. ego domum ibo (Präs. neben Fut., s. Abschn. IV). Besonders häufig ist dagegen das Fut. im Selbstgespräch (das Präs. nur Trin. 1059, s. o. S. 15), z. B. Stich. 87

Multa scio faciunda uerba. ibo intro. sed apertast foris.

Amph. 263. 291. 1145. Aul. 65. 118. 586. 700. 712. Bacch. 529. 625. Capt. 495. 907. Cas. 511. 557. 973. Men. 462. 1048. Merc. 329. 466. 598. Mil. 595. 1376. 1393. Most. 540. Poen. 851. 920. Rud. 890. Trin. 600. Eun. 921. Heaut. 173. Ad. 632 u. ö.

2. Ferner bezieht sich *ibo* auf eine entlegenere, jedenfalls nicht unmittelbar bevorstehende Zukunft; verschiedene Nuancen kommen dabei zum Vorschein:

[1] Ein paar mal sind Präsentia durch Verschreibung überliefert und von Schneider und Rodenbusch fälschlich aufgenommen, Cist. 629 f. ibo domum Atque - - redducam Selenium (B *reduco*). Amph. 1075; Stich. 315 Ibo atque hunc compellabo (compello P), vgl. Vf., De part. cop. p. 79 u. Abschn. IV.

[2] Nur beim Imperativ findet sich ein Präs. mit einem 'Fut.' verbunden, z. B. Merc. 787 Syra, i, rogato. Über die scheinbare Verbindung des Fut. *ibo* mit einem Fut. II s. Kap. III.

[3] Dagegen ist *eo ut* nicht selten, vgl. Vf. a. a. O. p. 147 (gegen Abraham, Stud. plaut. p. 208); andererseits fehlt sowohl *abeo ut* als *abibo ut*. Einmal abeo atque argentum affero s. o. S. 12.

Vid. 53 ne duis Neque cenam. Din. Non cenabis?
Nic. Immo ibo domum.
Most. 1131 Quin uenis? Tr. Promitte: ego ibo pro
te, si tibi non libet.
Poen. 496 dilidam -- Nisi aut auscultas aut is in
malam crucem.
Lyc. Malam crucem ibo potius. Ant. Certumnest tibi?
Merc. 222 Si istac ibis, -- obuiam uenies patri. --
Char. Hac ibo potius.
Merc. 558 Verum hercle --, utut est, non ibo tamen.

Vgl. noch Bacch. 571. Mil. 1319. Pseud. 1138. Stich. 625. Rud. 1316. Ad. 604 u. a. m. Hierher gehört nun auch die Rudensstelle (V. 1040), die wir zum Ausgangspunkt unserer Untersuchung genommen haben; hier stimmt mithin das überlieferte Futurum vollkommen zu dem plautinischen Sprachgebrauch, während ein Präs., das schon paläographisch unwahrscheinlich ist, dagegen verstösst. Wegen des Proceleusmaticus vgl. Leo zu d. St.

e. Die übrigen Verba mouendi: α. *Visere* mit Zusammensetzungen. — Blase Gramm. S. 109 führt unter den Präsentia in fut. Verwendung u. a. auch Andr. 957 auf (Charinus tritt aus seinem Haus und spricht dabei für sich):

Prouiso quid agat Pamphilus. atque eccum.

Hier liegt aber m. E. rein präsentische Bedeutung vor (vgl. Donat zu d. St. : duas res significat : et procedo et uideo, d. h. »ich komme um zu sehen»), wobei freilich nicht zu übersehen ist, dass der *s*-Bildung von Haus aus ein voluntativer Sinn eigen ist. Allein wir haben es hier mit einer Eigentümlichkeit der alten Dramatik zu tun, die der modernen Auffassung sehr befremdlich ist: der Auftretende erzählt (gewöhnlich im Selbstgespräch), was er eben tut oder den Zweck seines Kommens. Vgl. z. B.

Eun. 1005 Nunc id prodeo ut conueniam Parmenonem.
Heaut. 1046 -- cruciat adulescentulum -- exeo ergo ut
pacem conciliem.
Most. 880 Solus nunc eo aduorsum ero ex plurumis seruis.

Poen. 847 Nunc domum haec ab aede Veneris
refero uasa.

Merc. 804 Era quo me misit, ad patrem, non est domi:
rus abiisse aibant. nunc domum renuntio.

Andr. 414 f. --id propterea nunc hunc uenientem sequor.
Ipsum adeo praesto uideo cum Dauo:
hoc agam.

Hier tritt die Präsensbedeutung gegenüber dem folgenden Fut. (Entschluss) deutlich zu Tage. Dem Präsens Andr. 535: aibant hodie filiam Meam nubere tuo gnato. id uiso, tune an illi insaniant, entspricht mithin ein Imperf. wie Stich. 328 ego quid me uelles uisebam. Vgl. Mil. 1296 BC (Pleus. für sich): nam ego hanc accerso Philocomasium, von Schneider, De temp. usu p. 8, irrtümlich als futurisch aufgefasst; Lorenz schreibt mit D *accersam*, aber mit Unrecht (über die Verschreibung vgl. Anhang): das Präsens ist genau derselben Natur wie V. 1283, wo Pyrg. von Pleus. sagt: Videlicet accersit hanc iam. Ähnlich ist das Imperf. Pseud. 719 zu beurteilen: tuam qui amicam hinc arcessebat, ei os subleui modo. Ganz anders Men. 734 iam patrem accersam meum.[1]

Für *uisere* mit Zusammensetzungen lässt sich im grossen und ganzen die Regel aufstellen, dass das Präs. a) entweder seine eigentliche Bedeutung bewahrt oder b) (im Dialog) eine unmittelbar bevorstehende Handlung bezeichnet, das Fut. dagegen (gewöhnlich im Selbstgespräch) zum Ausdruck eines Entschlusses dient (vgl. besonders die entsprechenden Erscheinungen beim Vbm. *ire*):

Präs. a. Men. 96 f.

Nam ego ad Menaechmum hunc < nunc > eo, quo iam diu
sum iudicatus; ultro eo ut me uinciat. — — —
nunc ad eum inuiso. sed aperitur ostium.

Ad. 549 Nunc redeo; si frater forte redierit uiso.[2]

Eun. 923 Reuiso quid nam Chaerea hic rerum gerat,

[1] Vgl. noch Aul. 18. Men. 987. Pers. 272. Pseud. 1283. Rud. 94.

[2] Kauers Erklärung zu d. St.: »*uiso*: das Präs. -- volkstümlich st. des Futurums« ist nicht zutreffend.

wozu Don. bemerkt: 'redeo ut uideam'. — Bacch. 1084 f. Cas. 591. Pseud. 1063. Stich. 456. Truc 498. Andr. 404.

b. Capt. 458 < iam > ego apparebo domi.
ad fratrem modo ad captiuos alios inuiso meos:
eadem percontabor, ecquis hunc adulescentem nouerit.

Dass Ussings Bemerkung: '*inuiso* antecedente et sequente futuro uitiosum est' auf ganz irrtümlichen Voraussetzungen beruht, wird unten (s. Abschn. IV) ausführlicher dargelegt werden; hier sei nur darauf hingewiesen, dass drei selbständige Sätze vorliegen, von denen der erste und dritte im Futur stehen müssen,[1] während *modo inuiso,* ebenfalls von Ussing missverstanden, mit Stich. 66 zusammenzustellen ist:

Iam ego domi adero: ad meam maiorem filiam inuiso modo;

vgl. noch Stich. 534 modo intro deuortor domum (im Dialog) gegenüber Phorm. 312 Ego deos penates hinc salutatum domum deuertar (im Selbstgespräch). — Ad. 889 tritt Geta aus dem Haus und spricht dabei zurück:

Era, ego huc ad hos prouiso, quam mox - - accersant.

Fut., Merc. 555:

Nunc tamen interea ad med huc inuisam domum.
Men. 704 Prouisam, quam mox uir meus redeat domum.
Stich. 269 miror quid siet, nisi ut periclum fiat:
uisam quid uelit.

Aul. 202, 363. Rud. 592, 1286. Phorm. 899. Eun. 545. Hec. 339; im Dialog Epid. 303. Stich. 147. Andr. 708. Eun. 1042. — Tit. 63. Es liegt auf der Hand, dass die Bedeutungen der beiden Tempora bisweilen in einander überfliessen, indem durch die Endung *-am* der dem Stamme innewohnende Sinn verdeutlicht wird.

β. *Venire.* Von *conuenire* findet sich ausschliesslich das

[1] Über *iam apparebo* vgl. S. 10; *eadem (opera)* bezeichnet bei Plaut. stets eine Gleichzeitigkeit zweier zukünftiger Handlungen (s. Niemoeller, De pron. *ipse* et *idem* p. 52 f.) und wird daher nur mit dem Fut. I oder II (einmal mit dem Imp. Fut., Pers. 445) verbunden.

Fut. *conueniam* bzw. *conuenibo*[1] (einmal, Cas. 545, *conuenero*. s. Kap. III; zweifelhaft ist nur Ad. 757 (im Dialog):

Ego hos conuenio; post huc redeo. —

A bietet CONUENIO (am übergeschrieben), corr. et del. corr. rec.; die Call. gut *conueniam*. Die Herausgeber haben sämtlich das Präs. bevorzugt, das m. E. nur durch eine Assimilation an das ganz regelrechte, dem Gedanken vorschwebende *redeo* zu erklären ist. Vgl. Anhang 2. Ob auch sonst das Präs. der 3. Pers. von diesem Verbum Futurbedeutung haben kann, bleibt zweifelhaft; sichere Belege fehlen. Folgende Fälle kommen in Betracht:

Most. 1077 (Theop. wünscht, dass Tranio kommen soll; dieser tritt aus seinem Versteck hervor):

Th. Euge, Tranio, quid agitur? Tr. Veniunt rure rustici.
Philolaches iam hic aderit. Th. Edepol mi opportune
aduenerit.

So schreiben mit Bentl. und Bugge die neueren Herausgeber (Uss., G.-S., Sch., Leo, Linds.). Überliefert ist aber *aduenies*, und es lässt sich nicht leugnen, dass *aduenerit* paläographisch fernliegend ist; ausserdem ist es m. E. viel wahrscheinlicher, dass die 2. Person zu halten ist, d. h. dass sich dies Verbum auf Tranio bezieht, für den sich der Alte in dieser Situation ganz besonders interessiert und von dem er V. 1074 sagt: nunc ego ille huc ueniat uelim.[2] Gegen Guyets von Ritschl und Lorenz aufgenommene Konjektur *opportune mi advenit* und Gimms *mi opportunus aduenit* erheben sich auch Bedenken sprachlicher Art: das Präs. in futurischer Verwendung lässt sich sonst im Hauptsatz nicht belegen.[3] Diesen Schwierigkeiten entgeht man,

[1] Z. B. Aul. 176. Cas. 547. Merc. 559. Mil. 1379. Pers. 182. Andr. 527. Ad. 209. 499. 636.

[2] Vgl. Niemeyer, Woch. f. klass. Phil. I Sp. 366.

[3] Das Präs. würde voraussetzen, dass Philolaches auf der Bühne sichtbar wäre, etwa wie Bacch. 844 (Cleomachus erscheint) Nic. Quis illest? Ch. Per tempus hic uenit miles mihi. Über Pseud. 70 vgl. S. 28; Eun. 752 nam haec ea est, quam miles a me ui nunc ereptum uenit ist *ereptum uenit* ein periphr. Futurum. Anders im hyp. Nebensatz, z. B. Stich. 646 decumbam solus, si ille huc non uenit.

wenn man mit ganz leichter Änderung schreibt *Edepol opportune mi aduenis* (so schon Niemeyer a. a. O.) oder *mi opportunus aduenis,* was ja einen angemessenen Sinn giebt.[1]

Epid. 271 f. Nunc occasiost faciundi, prius quam in urbem aduen<er>it,
sicut cras hic aderit: hodie non uen[er]it. Per. Qui scis? Ep. Scio.

So schreiben die neueren Herausgeber mit Redslob, N. ph. Rsch. 1888: 116: »er kommt heute nicht». Wenn das Präsens richtig ist, so nähert es sich in der Bedeutung den unter Abschn. C : c zu besprechenden Redensarten. Richtiger scheint mir aber Guyets *non ueniet.* Das Fut. *(ad)ueniet* findet sich öfters.[2]

γ. *Sequor.* Nach einer Aufforderung steht das Präsens als bejahende Antwort etwa 30-mal und zwar immer ohne *iam* nach dem Typus Poen. 210 sequere hac : : Sequor; die Bewegung erfolgt dann unmittelbar. Das Futurum ist dagegen notwendig in Fällen wie Andr. 819 (Davos für sich; Entschluss):

Sequar hos: nolo me in tempore hoc uideat senex.

Ferner, wenn ausdrücklich hervorgehoben wird, dass der Sprechende dem anderen bald darauf *(iam)* nachfolgen will:

Men. 431 Er. Eamus intro. Men. Iam sequar te. hunc uolo etiam conloqui.
Amph. 544 Eamus, Amphitruo. - - - Iupp. Abi prae, Sosia, Iam ego sequar.
Cist. 773 - - abeamus intro. - - I prae, iam ego te sequar.
Mil. 1353 Ite cito, iam ego adsequar uos: cum ero pauca uolo loqui.

[1] Über die Verwechslung dieser Endungen s. Anh. Ausdrücke wie *optume (opportune, optato, per tempus) advenisti, advenis, -it* u. ähnl. (Präs. oder Perf.) sind der Komödiensprache ausserordentlich geläufig (Most. 573 f., Mil. 898, Andr. 686. Heaut. 179 u. ö.); ob das Verbum in dieser Redensart im Futur stehen kann, scheint mir sehr fraglich.

[2] Amph. 140. Asin. 357. Bacch. 222. 603. Cist. 75. Poen. 121. Rud. 80. St. 645. Heaut. 553. 725. Ad. 340. 759. Hec. 335.

Hec. 358 I sodes intro, consequar iam te, mea
mater : : Fiat.

In diesem Fall bleibt der Sprechende auf der Bühne zurück; dagegen ist das Präsens durchaus am Platz Eun. 908, wo beide zugleich abtreten:

Abeamus intro, Thais. - - - Th. I prae, sequor.

Da der Sprachgebrauch in diesem Fall keinen Zweifel übrig lässt, so ist m. E. auch an den beiden folgenden Stellen das Futurum st. des in den *P* durch Verschreibung (s. Anh.) überlieferten Präsens einzusetzen (*A* n. l.), Aul. 696:

Eun. I hac intro mecum, gnate mi, ad fratrem meum.
Lyc. I, iam sequar te, mater. sed seruom - - miror ubi sit.

Erst mit V. 700 entschliesst er sich ins Haus zu treten: ibo intro u. s. w. Ähnlich Aul. 802

Ibo intro, ut quid - - uerum sit sciam. — Lyc. Iam
te sequar.

Lyconides spricht dann für sich 5 Verse, vgl. besonders V. 805 hic opperiar paulisper; postea intro hunc subsequar. Dagegen ist Andr. 171, so viel ich sehe, die Lage etwas anders. Sosia antwortet auf die Ermahnungen des alten Simo:

Curabo: eamus nunciam intro. Si. I prae, sequor.

Hierzu bemerkt Meissner: *sequor* 'ich komme nach', Präs. st. des Fut., in der Umgangssprache nicht auffallend wie 485 mox ego huc reuortor (falsch, s. o. S. 7 f.), Eun. 494 poste continuo exeo, Heaut. 502 continuo hic adsum (falsch, s. S. 9); vgl. 238 dare st. daturum esse (auch dies beweist gar nichts, vgl. Abschn. III und überhaupt die allgemeine Erörterung S. 6). Das Präsens ist nach meinem Dafürhalten nur dann möglich, wenn es seine eigentliche Bedeutung bewahrt, d. h. wenn man annimmt, dass der Alte anfangs dem Sosia folgt, aber bald stehen bleibt; dass er wirklich ins Haus tritt und dann bald darauf wieder erscheint (Spengel), ist eine sehr gekünstelte Erklärung. Das in DPE überlieferte *sequar* ist dem Sinne nach

gut, auffallend ist aber das Fehlen des *iam*; ich ziehe daher die obige Erklärung vor.[1]

δ. Es dürften nunmehr die wichtigsten Verba mouendi besprochen sein. Vereinzelt kommen noch andere Redensarten vor, z. B. *pergam*, das sowohl im Selbstgespräch (wie Capt. 108 nunc ad eum pergam, Heaut. 1001. Phorm. 194. 847 u. s. w.) als im Dialog (z. B. Hec. 194 Habes omnem rem: pergam quo coepi hoc iter) das Futurum bevorzugt (Entschluss), während *pergo*, soviel ich sehe, nur als Präs. hist. vorkommt (Capt. 488, Cist. 556); über *non pergo* Men. 150 ist Abschn. 2 zu vergleichen. Es stimmt dies zu dem allgemeinen Charakter dieser Verba und dem Sprachgebrauch überhaupt; abgesehen von *redeo* giebt es sehr wenige Präsentia, die im Selbstgespräch einen Entschluss ausdrücken: *eo* (Trin. 1059) und *abeo* (Epid. 665) kommen den zahlreichen Futura gegenüber je einmal vor, ein *adeo* ist dagegen nicht belegt. Ferner kommen in Betracht: Cist. 707 *reuortor*, st. dessen wahrscheinlich *reuortar* zu lesen ist, s. o. S. 8; Hec. 316 accedo, s. S. 13.

Heaut. 1000 Quid hoc autem? Senex exit foras: ego fugio.
Hec. 513 .. porto hoc iurgium Ad uxorem .. atque .. euomam.

S. Abschn. IV. Im Dial.:

Andr. 951 .. Propero ad filiam. eho, mecum, Crito!
Amph. 1143 .. Ego in coelum migro.

Cist. 594 recurro, s. S. 10, Fussn. — Überall fällt der Entschluss und die Ausführung der Handlung zusammen.

B. Rhetorisches Präsens (bzw. Perfektum) statt des Futurums[2]

nach dem Typus *perii, actum est, si* u. ähnl., gewöhnlich als Hauptsatz einer Periode.

[1] Verfehlt ist, wie der Sprachgebrauch erweist, die Personenverteilung bei Dziatzko: Curabo. < Si. > Eamus nunciam intro.[Si.] i prae, sequor. Die Aufforderung ist für den Libertinus nicht unpassend, vgl. Mil. 78. Amph. 543.

[2] Der Kürze wegen gebrauche ich diesen Namen, verweise aber, um etwaigen Missverständnissen vorzubeugen, auf Blase Gramm. S. 108.

A. *Perire.* Von diesem Verbum findet sich überhaupt selten ein Fut. I, vgl. Fragm. Fret. 2 Peribo si non fecero, si faxo uapulabo, wo die schöne Koncinnität ins Auge fällt, Mil. 404 si ad erum haec res . . deuenerit, peribis pulchre, mit einem Adv. der Art und Weise verbunden; Poen. 1360 (mit Ellipse des Futurums). Aber auch das Präs. ist nicht besonders beliebt, vgl. Andr. 244 quod si fit, pereo funditus, wo die beiden genannten Gesichtspunkte zusammenwirken, Aul. 629 I foras, lumbrice . . qui modo nusquam comparebas, nunc cum compares, peris; Ego pol te, praestrigiator, miseris iam accipiam modis. Gewöhnlich findet sich von diesem Verbum ein Tempus des erreichten Zustandes, besonders das Perf., dessen futurischer Charakter sich aus dem Zusammenhang der Rede ergiebt; ein Fut. ex. *perieris* ist m. W. nur Mil. 297 f. belegt.[1]

a. *Der Nebensatz wird durch nisi (si non) eingeleitet.*

Präs., Asin. 287:

Perii ego oppido, nisi Libanium inuenio iam.

Capt. 749 Peristis, nisi iam hunc e conspectu abducitis.

Asin. 243 (*interii*). Cist. 671. Mil. 828. Pers. 738. Poen. 355. Rud. 1415 u. Stich. 401 *occidi*. Trin. 515. Truc. 620. Pomp. 125. Entsprechend im Akt. *perdidi* st. *perdam* Asin. 918 nam ni impetro, Regem perdidi. Vid. 67. Andr. 642; so stehen öfters *perdis*, *occidis* u. ä. wie das gr. ἀπολεῖς, z. B. Men. 922. Heaut. 707.

Fut. II, Mil. 163:

Quod dicat . disperistis, ni usque ad mortem mulcassitis.

Rud. 811 ff. Si . . tetigerit, . . ni istunc . . inuitassitis, Peristis.
Most. 212 Perii hercle, ni ego illam . . enicasso.

Die Bedeutung dieser Redensart ist überall 'ich bin verloren, wenn (nicht) etwas geschieht'. Lindskog, De enunt. cond. p. 49, meint, dass an der letztgenannten Stelle (Most. 212) *perii* st. *peream* stehe, vgl. noch Meissner zu Andr. 213; allein, da die

[1] Auch sonst sind von diesem Verbum Formen des Perfektstammes st. entsprechender Präsentia geläufig: Konj. opt. Stich. 385 perierint st. pereant; nach priusquam Most. 79 f. p. periere; Ad. 283 ne . . ad patrem hoc permanet atque ego tum perpetuo perierim gegenüber Pers. 281 dico ut perpetuo pereas. Most. 147 f. (asyndetisch) quin ruant, cum fundamento perierint.

Verse 208—223 wahrscheinlich unecht sind, sei daraus kein Schluss für den plaut. Sprachgebrauch zu ziehen. Ich stimme Lindskog vollkommen bei, dass Ritschls (nicht Ussings) Emendation Cist. 581 nichts beweist, dass sie vielmehr ganz verfehlt ist: Periis[t]i hercle[ni] hoc longe destiti (Perii, si hercle . .); der Beweis dafür liegt aber in der Tatsache, dass *hercle* nur dann hinter *si* tritt, wenn der Bedingungssatz den Satzanfang bildet[1]; hier liegt mithin, wie Schoell nachgewiesen hat, eine Lücke vor.[2] Aber trotzdem beanspruche ich für die erstgenannte Stelle die oben erwähnte Bedeutung, die sich auch sonst nachweisen lässt:

Stich. 401 Nam ni illos . . expello, ego occidi planissume.
Truc. 620 Perii hercle hodie, nisi hunc a te abigo.
Pers. 738 Nisi ego illunc hominem perdo, perii.
Poen. 368 f. Mene ego illaec patriar praesente dici? discrucior miser,
nisi ego illum iubeo quadrigis . . ad carnificem rapi.

Überall liegt derselbe Gedanke zu Grunde: nicht, wie Lindskog a. a. O. annimmt, eine Beteuerung nach dem Typus Most. 192 di me interficiant, nisi illam anum interfecero, aber mit Ind. st. Konj.,[3] sondern etwa: 'wenn ich meinen Feind nicht vernichte, dann bin ich selbst verloren.' Im *nisi*-Satz liegt mithin eine Aufforderung, s. unten II, 1, A.

b. *Der Nebensatz wird durch si eingeleitet.*

Ad. 458 Si deseris tu, periimus. Mil. 306.
Amph. 320 Perii, si me aspexerit.

[1] Vgl. O. Seyffert, Berl. phil. Woch. VIII : 237; Zusammenstellung der Belege bei Bx Niem. zu Trin. 457.

[2] 'Sicine agis nugas? periisti hercle, ni < mihi dixeris Ubi habitet nunc.' non hercle > hoc longe destiti, Schoell.

[3] Auch verstehe ich nicht, warum Lindskog a. a. O. mit Schmalz Synt.[3] S. 329 f. dem Altlateinischen einen opt. Konj. der 1. Sg. abspricht: Epid. 196 Utinam conveniam Periphanem, Aul. 433 U. mea mihi modo auferam, Trin. 618, Eun. 1028 U. videam; Hec. 536 U. sciam. Auch Pers. 542 videam modo mercimonium, Heaut. 273 hoc primum enarrem gehören gewissermassen hierher.

Men. 416. Andr. 213. Eun. 1064. Wie *perii* steht *abii* Merc. 593:

Si opprimit pater quod dixit, exulatum abiit salus.

Es hat sich mithin herausgestellt, dass im Nebensatz entweder ein Präs. oder ein Fut. II die Regel ist.[1] Der Grund dazu liegt offenbar in der Natur dieser Sätze. Ein Präsens im Bedingungssatz, der sich auf die Zukunft bezieht, bezeichnet sehr häufig, dass die Bedingung sofort erfüllt werden soll (vgl. besonders Drohungen, S. 39 ff.), was nicht selten durch ein *iam* u. dgl. hervorgehoben wird; bisweilen sind allerdings andere Gründe, z. B. Assimilation, vorhanden, aber der allgemeine Typus dieser Sätze ist unverkennbar. Das Fut. I ist ganz verschwindend selten, s. u. Die Verwendung des Fut. II aber in derartigen Sätzen lässt sich m. E. nur als eine Spur der ursprünglich aoristischen Aktionsart des betreffenden Tempusstammes[2] erklären, während das durative Fut. I eben auf Grund seiner Aktionsart in schroffem Gegensatz zu der allgemeinen Natur dieser Sätze steht. Dasselbe gilt nun auch für die bedeutungsverwandten

B. *Redensarten mit esse:*

a. Sätze mit *nisi:*

Phorm. 179 Nullus es, Geta, nisi iam aliquod tibi
consilium celere reperis.

Blase Gramm. S. 110 zitiert die Stelle in folgender Fassung: nullus', ni reperies. Untersuchen wir die Überlieferung, so finden wir, dass A und γ *repperis* bieten, D²G und Prisc. dagegen *reppereris*; letzteres, von Bentley aufgenommen (nisi aliquod iam consilium celere repereris), ist an sich durchaus statthaft, allein es liegt kein Grund vor, die Übereinstimmung der übrigen Codices anzuzweifeln.[3] Das Fut. I *reperies*, von Fleckeisen und Tyrrell in den Text gesetzt, ist nirgends überliefert:[4] es ist nur eine Konjektur Lachmanns, und zwar eine sprachlich unhaltbare.

[1] Vgl. Sonnenschein zu Rud. 168.
[2] S. darüber Kap. III.
[3] Vgl. noch Wessner, Berl. phil. Woch. XXIII : 979.
[4] Dies gegen Tyrrell, der ganz ungenaue Angaben im krit. App. hat.

Rud. 683 Nisi quid re praesidi apparas, Trachalio,
acta haec res est.
Most. 539 Manufesta res est, nisi quid occurro prius.

Vgl. noch Asin. 244. Capt. 539. Epid. 82. Caec. Stat. 46; Fut. II, viell. Rud. 304. Hierher gehört nun m. E. das *uĕuit* Pseud. 70

Harunc uoluptatum . . Distractio, discidium, uastities uenit,
nisi quae mihi in test aut tibist in me salus.

b. Sätze mit *si:*

Präs., Trin. 595 Sed si alienatur, actumst de collo meo.
Asin. 361 . . nam si ille argentum prius
Hospes huc affert, continuo nos ambo exclusi sumus.

Asin. 320. Cas. 955. Merc. 378. Hec. 843. — Cas. 509 (Präs. neben Fut.):

Sed si nunc facere uolt era officium suom,
nostra omnis lis est: pulchre praeuortar uiros.

Hieher gehört ferner auch ein Beleg wie Aul. 368 (mit Fut. I im Nebensatz,[1] wobei nicht zu übersehen ist, dass durch die Präposition *cum-* eine Perfektivierung oder Punktualisierung der Handlung bewirkt wird):

Si autem deorsum comedent, si quid coxerint,
superi incenati sunt et cenati inferi.

Wagner vermutete *erunt,* das Uss., Leo und Lindsay geneigt sind aufzunehmen, was nach meinem Dafürhalten keineswegs nötig ist. — Auch von gewöhnlichen Verben ist ein derartiges Präsens ein paar mal belegt, besonders bei Terenz, z. B.

Heaut. 931 Nam si illi pergo suppeditare sumptibus,
Menedeme, mi illaec uero ad rastros res redit.

[1] Eun. 717 Actumst, si quidem tu me hic etiam, nebulo, ludificabere hat das Fut. I durative Bedeutung (schwed. 'om du skall få stå här och drifva gäck med mig'); vgl. noch Eun. 55 ff.

Heaut. 672 - - quod de argento posse postulem me fallere,
nihil est: triumpho, si licet me latere tecto abscedere.[1]

Ähnlich Favorin. ap. Gell. XV : 8 Si pro portione luxuria pergit crescere, quid relinquitur nisi uti . . .

Fut. II, Merc. 909 Seruata res est demum, si illam uidero.
Poen. 671 Rex sum, si ego illum hodie ad med hominem adlexero.
Trin. 561 Nam qui uiuamus nil est, si illum amiserit.[2]
Rud. 168 Saluae sunt, si illos fluctus deuitauerint.

B hat *deuitarunt*, CD *deuitauerunt*, das Schoell in der ed. mai. beibehalten hat; allein das Perf. ist hier unmöglich, da die Mädchen noch immer mit den Wellen kämpfen. Wegen der Verwechslung der Endungen vgl. z. B. Aul. 198 *tetigerunt*, B *-rint*. — Amph. 428. Andr. 961.

Abgesehen von den eben erörterten Redensarten ist das Präs. des Verbum subst. in futurischer Verwendung sehr be schränkt. Beim Gerundivum steht, so viel ich gesehen habe, nur *est*, nicht etwa *erit* (dies gegen Barth, De inf. usu p. 31, der Phorm. 249 schreiben wollte: erus si redierit Molendum usque in pistrino erit, vgl. Hauler zu d. St.), z. B. Epid. 74

Haecine ubi scibit senex, puppis pereunda est probe.

Asin. 244. Mil. 35. 359. Most. 701. 1069. Pseud. 781 f. Trin. 596. 869. Phorm. 202. 579 f. u. ö.; auch im Nebensatz, z. B. Asin. 595. Mil. 891. Most. 229; Titin. 170 Si erit tibi cantandum, facito, wegen des Imp. Fut. Hierher gehören ohne Zweifel Phorm. 693 und 699 f., wo das Gerundivum gewöhnlichen Futura asyndetisch beigeordnet ist:

Cedo nunc porro: Phormio

[1] In Ciceros Briefen an Atticus, die die ungezwungene Alltagsrede wiedergeben, begegnet die eben besprochene Konstruktion öfters (vgl. Lebreton, Etudes sur la lanque et la gramm. de Cic. p. 190): II : 9, 1 Si quae de me pacta sunt, ea non seruantur, in coelo sum. I : 4, 3 Quod si assequor, supero Crassum divitiis atque omnium uicos et prata contemno, eine Stelle, die eine unverkennbare Ähnlichkeit hat mit Asin. 114 Quin te quoque ipsum facio haud magni, si hoc patro. V : 15, 1; 20, 8; X : 8, 5.

[2] Vgl. noch Capt. 103. Hec. 400. Ad. 233.

dotem si accipiet, uxor ducendast domum, Quid fiet? —
Audi nunc contra: iam si argentum acceperit,
ducendast uxor, ut ais: (concedo tibi):
spatium quidem - - apparandi - - dabitur paululum.

Hauler (zu d. St.) fasst beidemal *ducendast* als Nachsatz auf, 'obschon so das folgende Asyndeton missfällt'; es scheint mir vielmehr sogar sprachlich unmöglich, es müsste wenigstens derselben Art sein wie etwa Heaut. 656 f. sed postquam aspexi, ilico Cognoui, ad te exilui, Ad. 339 f. Andererseits ist die asyndetische Nebeneinanderstellung zweier Verba, die von einer Konjunktion oder einem Relativ abhängen, keineswegs selten (vgl. Leo, Forsch. S. 246[4], Vf., De part. cop. p. 103 ff.) z. B. Hec. 512 transigant ipsi, ut lubet, Quando nec gnatus neque hic mihi quicquam optemperant, Quae dico parui pendunt. Da das Gerundivum auch sonst einem futurischen Ausdruck parallel steht (Mil. 247 Sed simillumas Dicito esse, et Philocomasio id praccipiendum est, ut sciat; vgl. Trin. 596 f.; Truc. 895 adeunda haec mihist st. adibo hanc u. s.), ist die Konstruktion ganz gesichert. — Dagegen sind Präsentia wie Mil. 694 flagitiumst, si nil mittetur kaum futurisch zu fassen; ganz anders Trin. 612 flagitium quidem hercle fiet, nisi dos dabitur uirgini.

Bisweilen liegt nur eine komische Übertreibung vor wie Men. 225, wo der Koch auf den Befehl der Erotium (abi atque obsonium adfer - - ceterum cura) antwortet: Licet, cocta sunt: iube ire accubitum; Trin. 1109 actutum redi. Stas. Illic sum atque hic sum.

Auffallend bleibt Trin. 423

Pater quom peregre ueniet, in porta est locus,
nisi forte in uentrem filio conrepserit.

Man erwartet ein *erit;* allein es lässt sich auch denken, dass das Präsens seine eigentliche Bedeutung bewahrt ('am Tor ist wohl noch ein Platz übrig sc. wohin er sich flüchten und Obdach finden kann'), vgl. Ad. 575 ubi eo ueneris, Cliuos deorsum uorsum est: hac te praecipitato; Stich. 449 f. potius quam inuidiam inueniam, est etiam hic ostium: Ea ibo obsonatum. Rud. 557.

C. Sonstige Verwendung des Präsens st. des Futurs.

Nach Blase Gramm. S. 108 weisen oft Adverbia wie *cras*, *post*, *iam*, *continuo* auf den futurischen Charakter des Präsens hin, oft auch eine benachbarte futurale Verbalform. In dieser allgemeinen Fassung kann aber diese Angabe leicht zu Missverständnissen Anlass geben, denn die genannten Adverbia können für die Wahl des Tempus schwerlich von Bedeutung sein, wenn die Sprache aus anderen Gründen ein bestimmtes Tempus bevorzugt. Ein *iam* verbindet sich mit einem Präs. in fut. Verwendung hauptsächlich nur in gewissen Redensarten mit der Bedeutung 'ich werde gleich wieder da sein', worüber S. 6 ff. gehandelt ist. Dagegen nicht in

a. *Drohungen.*

Nehmen wir einen Beleg wie Most. 1114. Theopropides droht, den Tranio vom Altar, wohin er sich geflüchtet hat, hinwegzutreiben:

Iam iubeo ignem et sarmen < arae >, carnifex, circumdari.

So schreiben G.-S. und Schoell (ed. mai.); Leo bemerkt dazu: '*sarmen* B, quod probabile esset, si *iubeo* ferri posset'; er nimmt daher mit Lor. und Uss. die Emendation von Pylades auf:

Iam iube<b>o ignem et sarmen<ta>, carnifex, circumdari.

B hat *lubeo*, C *lubo*, D *iube*. Früher hat O. Seyffert (Berl. ph. Woch. IV : 49) die Ansicht ausgesprochen, dass das Fut. nicht unbedingt notwendig sei; hier stehen also zwei verschiedene Auffassungen einander gegenüber. Nun gehören Verwechslungen dieser Formen (*iubeo* und *iubebo*) zu den häufigsten Erscheinungen der Plautushandschriften (s. darüber Anh.), weshalb der Sprachgebrauch hier entscheiden muss, und dieser lässt m. E. nur das Fut. zu. Gewöhnlich finden sich diese Drohungen als Hauptsätze hypothetischer Perioden (s. u. S.   ),[1] sie stehen aber auch ohne Nebensatz,[2] auch nicht selten ohne hinzuge-

[1] Asin. 706. Aul. 59. 446. 759. Bacch. 868. Cas. 643. Curc. 575. Most. 386. Pers. 828. Rud. 721. Truc. 267. 286. Andr. 777.

[2] Aul. 189. Men. 734. 738. 1012. Rud. 1007. Truc. 613. 621. Andr. 864 u. ö.

fügtes *iam, continuo* u. dgl.,[1] und zwar auch mit Bezug auf die unmittelbar bevorstehende Zukunft.

Ein Präsens in dieser Verwendung ist mir nicht bekannt, denn Aul. 629 *nunc peris* (S. 25) gestattet keinen Schluss für andere Verba, und ein Fall wie Most. 577 ne clama nimis. Da. Ego hercle uero clamo (B; *clamabo* CD und vielleicht A) kann auch präsentisch aufgefasst werden.[2] Enn. Ann. 100 *dabis*.

b. *Prospektives Futurum.*

Mit prospektiv im engeren Sinne des Wortes lässt sich ein Futurum bezeichnen, das überhaupt angiebt, was sich voraussehen oder berechnen lässt (oft in Verbindung mit einem hypothetischen Nebensatz); es steht mithin dem Futurum der Wahrscheinlichkeit sehr nahe. Als Ausgangspunkt unserer Erörterung sei Merc. 219 ff. gewählt, wo Leo schreibt:

Char. Sequere. Acan. Si istac ibis, - - obuiam uenies patri;
postea aspici<e>t <t>e timidum esse: - - ilico
retinebit, rogitabit unde illam emeris, quanti emeris:
timidum temptabit te.

aspicit te CD, *aspicite* B. Hier könnte man sich verlockt fühlen, dem Präsens *aspicit* ähnliche Bedeutung wie den benachbarten futurischen Verbalformen zuzuschreiben, wie ja auch Lindsay in seiner neuen Ausgabe V. 220 unverändert giebt (G.-S. bezeichnen den Vers am Anfang als korrupt), vgl. noch Persson, Adn. Plaut. I p. 61 f. Über den Wechsel bedeutungsverwandter Präsentia und Futura soll unten Abschn. IV ausführlicher gehandelt werden; hier möchte ich aber darauf hinweisen, dass sich derartige Präsentia bei Plautus schwerlich nachweisen lassen. Dagegen finden wir diesen Gebrauch ein paar mal bei Terenz, z. B. Ad. 531 ff., obwohl die Präsentia zugleich etwas von ihrer allgemeinen Bedeutung beibehalten haben:

- - si hic pernocto, causae quid dicam? - - Sy. - - otiosus
esto - -
quom feruit maxume, tam placidum quasi ouem reddo.
Ct. Quo modo?

[1] Z. B. Pers. 819.

[2] Daher ist auch Niemeyers Ergänzung Trin. 946 < Verbero > hercle, si es molestus aufzugeben.

Sy. Laudarier te audit lubenter: facio te apud illum deum,
uirtutes narro - - - homini ilico lacrumae cadunt.

Die Stelle hat einen echt terenzischen, rhetorischen Charakter. Ad. 914, vielleicht noch Andr. 516. Sonst findet sich, soviel ich sehe, in ähnlicher Situation nur das Fut., z. B. Poen. 172 ff. Agorastocles und Milphio besprechen ihren Plan; Collabiscus soll dem leno das Geld übergeben; V. 179:

Leno ad se accipiet auri cupidus ilico,
celabit hominem et aurum - - Rogato, seruos ueneritne - -
ille me censebit quaeri: continuo tibi Negabit.
Ad. 526 Nunc ubi me illic non uidebit, iam huc recurret, sat scio,
rogitabit me ubi fuerim - -
Ad. 339 Nunc si hoc palam proferimus, ille infitias ibit, sat scio;
tua fama et gnatae uita in dubium ueniet.

Mil. 801. 1189 ff. Poen. 563. Trin. 597. Trab. 3 ff. Andr. 396 ff. Heaut. 487. 746. Phorm. 205; dem Fut. Phorm. 334 (Heaut. 72): Dices: 'ducent damnatum domum' von einer zu erwartenden Entgegnung entspricht das schwed. 'nu säger du . . .' Wahrscheinlich ist auch Trin. 722 mit Leo zu lesen (Stasimus spricht für sich):

Video caculam militarem me futurum haud longius:
ad aliquem regem in saginam erus sese coniciet meus.

P hat *coniecit*, vielleicht aus *conicit* (mit übergeschriebenem *e*) entstanden, indem das übergeschriebene *e* an falsche Stelle geriet; vgl. Merc. 449 und über die Verwechslung im allgemeinen Anhang 1. Das Perf. scheint mir unmöglich zu sein; das Fut. hat aber V. 597 eine hübsche Parallele, wo derselbe Stasimus von sich und seinem Herrn spricht:

Gestandust peregre clupeus, galea, sarcina:
effugiet ex urbe, ubi erunt factae nuptiae.

Die hier vorgetragene Ansicht vom prosp. Fut. wird auch durch die Tatsache gestützt, dass nach Verben wie *credo* und *scio* ein Präs. Inf. statt Fut. ausserordentlich selten ist.

c. Präsens statt Futurum von einer schon festgesetzten oder verabredeten Handlung.

In dem launigen Zwiegespräch zwischen Gelasimus und den Brüdern Epignomus und Pamphilippus im Stichus findet sich V. 612 ein interessanter und auf den ersten Blick hin auffallender Tempuswechsel:

Gel. Ibisne ad cenam foras? Pamph. Apud fratrem ceno in proxumo.

Ein *isne* wäre m. E. hier unmöglich, da das Präs. von diesem Verbum in derartigen Fragen seine eigentliche Bedeutung bewahrt (vgl. unde is? Cist. 776. Most. 785. Eun. 305, quo ergo is nunc? Pers. 191 u. ö.); das *ceno* aber ist derselben Art wie V. 415, wo Epignomus für sich spricht:

Et is (Antipho) hodie apud me cenat et frater meus,

oder V. 487, wo er auf Gelasimus' Frage: Vin ad te ad cenam ueniam? antwortet: Si possim uelim, Verum hic apud me cenant alieni nouem. Ich vermute daher, dass ein ganz leiser Unterschied, der sich besser herausfühlen als scharf definieren lässt, auch anzunehmen ist zwischen den Fragen Stich. 430 (Präs.):

Epign. Ubi cenas hodie? Stich. Sic hanc rationem institi

und Truc. 360 (Fut.)

(359 Phron. Salue. hicine hodie cenas, saluos cum aduenis?)
360 Din. Promisi. Phron. Ubi cenabis? Din. Ubi tu iusseris.

(Das Präs. V. 359 *cenas* entspricht dem schwed. Präs. in volit. Bed.: 'har du lust att . . .'; hier wäre ein Fut. nicht sinngemäss). Allein, das Eine könnte hier auch für das Andere eintreten. Verwandter Art ist das Präsens in konsultativen Fragen wie Capt. 481 'ubi cenamus una?' inquam: atque illi abnuont, worüber in Zusammenhang mit deliberativen Fragen im 2. Kap. ausführlicher gehandelt werden soll.

Hierher gehören noch Präsentia des Verbum subst. von festgesetzten Terminen wie Pseud. 60

- - proxuma Dionysia. Cal. Cras ea quidem sunt.

Eun. 338 'Scin quid ego te uolebam?' 'Dic.' 'Cras est mihi Iudicium.'[1]

Atta 9. Über Pers. 260 ibi mercatum dixit esse die septumi vgl. Abschnitt III. — Ferner ist zu erwähnen Eun. 533 rus eo, s. S. 16, und einige Präsentia wie Andr. 301. 321. 535. Cist. 612; Aul. 289 erus nuptias Meus hodie faciet : : Cuius ducit filiam? u. ä. m.

d. Vereinzelte sonstige Belege.

Das Futurum sowohl der Verba mouendi als der übrigen Verba drückt in der 1. Pers. Sing. ausserordentlich häufig einen Entschluss oder eine Absicht, eine Versicherung oder ein Versprechen aus, besonders im Selbstgespräch. Gegenüber den modernen Sprachen, die sich in ähnlicher Situation oft mit dem Präsens begnügen, weist die altlateinische Umgangssprache nur vereinzelte Präsentia auf, und zwar mit Bezug auf etwas unmittelbar Bevorstehendes, z. B. (im Selbstgespräch)

Cas. 447 At candidatus cedit hic mastigia,
stimulorum loculi. protollo mortem mihi;
certum est, hunc Acheruntem praemittam prius.

Über den Wechsel zwischen Präs. und Fut. vgl. Abschn IV. — Andr. 733 (Davos für sich):

Sponsae pater interuenit.
Repudio quod consilium primum intenderam.

Im Dial., Aul. 400 (Anthrax zu den Köchen):

Ego hinc artoptam ex proximo utendam peto.
Trin. 815 Ego sycophantam iam conduco de foro
eumque huc - - - meditatum probe mittam.

---

[1] Wenn Hauler zu Phorm. 531 cras mane argentum mihi Miles dare se dixit bemerkt: »*cras mane* . . . *dare* statt des Futurs, da in *cras* schon die Beziehung auf die Zukunft ausgedrückt ist«, so ist dies nicht zutreffend. Direkt müsste es heissen: *cras tibi dabo;* ein *do* wäre hier durchaus unstatthaft; aber im Inf. heisst es *dare* sogar häufiger als *daturum*, s. u. S. 59. Daher ist auch bei *cras* das Fut. notwendig, wenn es aus anderen Gründen überhaupt stehen muss, vgl. Cas. 786 ego cras hic ero, Epid. 272 cras hic aderit, Cas. 487 rus cras duces (Bestimmung); hier wäre ein Präs. sprachwidrig, vgl. S. 31.

Vgl. Abschn. IV. Von später auszuführenden Handlungen gebraucht kommt dieses Präsens ein paar mal bei Terenz vor, z. B. Heaut. 1002, s. ebenda; in einer Frage Heaut. 611 Quid agis?, wo Plautus ohne Zweifel das Fut. gebraucht haben würde. Ferner im Nachsatz einer hypothetischen Periode Bacch. 364 si ego ero reprehensus, macto ego illum infortunio, Asin. 114 quin te quoque ipsum facio haud magni, si hoc patro, Heaut. 437 quia pessume istuc in te atque in illum consulis, Si te tam leni et uicto esse animo ostenderis. Dagegen scheint mir das Präs. Acc. trag. 266 in Ribbecks Fassung unmöglich:

Quoi, si hinc superescit, Spartam atque Amyclas trado <ego>;

gut ist dagegen das von Ribb. selbst vorgeschlagene *tradibo*. — Nach Blase Gramm. S. 109 steht Ad. 138 unum uis curem: curo das Präs. st. Fut. (curabo); aus dem ganzen Zusammenhang (vgl. noch V. 436) und anderen Belegen derselben Art (z. B. Heaut. 625) geht aber hervor, dass hier präsentische Bedeutung vorliegt. An diesen sämtlichen Stellen ist die Überlieferung sicher; dagegen ist m. E. Truc. 419 das Futurum vorzuziehen:

Ubi illud quod uolo
habebo ab illo, facile inueniam quo modo - - parem.

Schoell und G.-S. mit B *inuenio;* vgl. Anh. 1. Über Epid. 93 *despoliet* (Konj. st. Fut.) s. S. 125; Ussings *despoliat* ist unplautinisch.

Nach Imperativen steht bisweilen ein Präsens als bejahende Antwort nach dem schon besprochenen Typus sequere me : : sequor oder Merc. 787 Syra, i, rogato - - - Sy. Eo. Daher finden wir z. B. neben dem Fut. Bacch. 1050 binos ducentos Philippos iam intus ecferam ein Präs. Heaut. 804 abi, ecfer argentum : : Ecfero. Von gewissen Verben kommt aber auch in dieser Stellung nur das Fut. vor, so *dicam, faciam* u. a.

2. Negative Sätze.

Unter Präsentia mit Futurbedeutung führt Blase Gramm. S. 109 einen Beleg wie Andr. 352 auf:

Pamph. - - me libera miserum metu. Da. Em,
Libero: uxorem tibi non dat iam Chremes.

Hier dürfte aber nicht Futurbedeutung vorliegen, sondern ***non iam*** heisst 'nicht mehr', wobei vorausgesetzt wird, dass er früher hat geben wollen, was er selbst durch das Imperf. ausdrückt V. 545 (zu Simo): Alium esse censes nunc me atque olim quom dabam? Vgl. noch Heaut. 1012 iniquos es, qui postules. Ch. Non postulo iam, u. ö.

Allein, es liegt eine gewisse Tendenz der Sprache vor, die Abneigung gegen etwas durch negiertes Präs. auszudrücken, und zwar auch in solchen Fällen, wo im positiven Satz das Futurum allein zulässig ist. Daher finden wir bisweilen beide Tempora nebeneinander:

Rud. 1327 Mille dabo nummum. Gr. Somnias. Labr. Nihil addo. Gr. Abi igitur.
Phorm. 669 f. Sescentas proinde scribito iam mihi dicas: nihil do. - - - Ch. Quaeso, ego dabo, quiesce.
Stich. 93 (Fut. II st. Fut. I) Adside hic, pater.
Ant. Non sedeo istic, uos sedete; ego sedero in subsellio.

Wie wir im Kap. IV sehen werden, ist die Umschreibung auf -***urus sum*** in derartigen Sätzen durchaus gewöhnlich, z. B. Ego daturus nil sum Rud. 1085. 1255 u. s. Diese Umschreibung, die ja ihrer Bildung nach ein Präsens ist, bezeichnet im allgemeinen eine Neigung, einen Willen oder eine Absicht, etwas zu tun. Dass diese volitive Bedeutung auch den eben vorgeführten Präsentia innewohnt, geht aus dem Zusammenhang deutlich hervor und wird zur Genüge bestätigt durch Belege wie Truc. 642 (Strat. für sich):

Nunc quasi me dicat: nec te iubeo neque uoto
intro ire in aedis. at ego nolo, non eo.

Den überaus häufigen positiven Futura *audiam, dabo, dicam, faciam, pergam,* um nur einige Belege herauszugreifen, entsprechen mithin negierte Präsentia (gewöhnlich der 1. Pers.) wie

Phorm. 486 Audi, obsecro. Do. Non audio. Rud. 946.
Phorm. 388 Dic nomen. - - Ph. Non dico.
Most. 261 Tum tu igitur cedo purpurissam. Sc. Non do.
Cas. 373 Gratiam facias. Cl. At pol ego neque facio neque censeo.

Men. 150 Perge <porro>. Pen. Non pergo hercle, nisi scio qua gratia.

Vgl. noch Cas. 149. Rud. 1371. Trin. 1059; auch in der 3. Pers., z. B.

Bacch. 592 Non it: negat se ituram. abi et renuntia. Stich. 608. Andr. 371 Quid ita? nempe huic prorsus illam non dat.

Ein negiertes Futurum unterscheidet sich meistens dem Sinne nach von den eben besprochenen Präsentia; es findet sich gewöhnlich dann, wenn nicht die volitive Bedeutung vorherrscht. Nehmen wir einen Fall wie Bacch. 419, wo Lydus auf das 'morem geras: - - sine' antwortet:

Non sino neque equidem illum me uiuo corrumpi sinam,

so ist der Grund ohne weiteres ersichtlich: das Fut. bezieht sich auf die Zukunft. — Most. 1070 entwirft der Alte seinen Plan:

Non ego illi extemplo hamum ostendam, sensim mittam lineam.

Eine Vermutung kommt durch das Fut. zum Ausdruck Andr. 396

Nam quod tu speres 'propulsabo facile uxorem his moribus, dabit nemo', inueniet inopem potius - - -;

nicht selten ein Versprechen mit Bezugnahme auf den Willen des Angeredeten, wie Rud. 959

Nunc mihi si uis dare dimidium, Indicium domino non faciam,

oder überhaupt eine Versicherung, ein Entschluss u. dgl. So steht dem *non eo* Truc. 642 das Fut. Merc. 558 gegenüber, wo Demipho seinen V. 555 ausgesprochenen Plan plötzlich ändert:

Verum hercle postremo, utut est, non ibo tamen.

Andererseits giebt es auch Fälle, wo der Unterschied sehr gering ist. Auffallend bleibt immerhin Epid. 594 Si hercle te audiuero Me patrem uocare, uitam tuam interimam. Acr. Non uoco, wo man eher ein Fut. erwartet.

Ferner sei in diesem Zusammenhang darauf hingewiesen, dass negierte Präsentia des Verbums *posse* öfters futurischen Sinn haben nach dem Typus Heaut. 679

Nulla mihi res posthac potest iam interuenire tanta.
Epid. 84 Nisi suffulcis firmiter, non potes subsistere.

3. Fragesätze.

1. *Konsultative Fragen* wie Pers. 666 Toxile, quid ago? Stich. 68 Quid agimus, si offirmabit, wo Präs. die Regel ist, werden unten zur Sprache kommen (s. Kap. II, 'Deliberative Fragen und Verwandtes', S. 81 ff.).

2. Nach *Quam mox?* steht ausnahmslos das Präs., bzw. Perf. Präs.:[1]

Truc. 208 Quam mox te huc recipis? Ast. Iam hic ero.
Rud. 342 Quam mox coctum est prandium?

Asin. 449. Cas. 742. Ps. 1166. Rud. 1227. Stich. 533. Belege der 1. Person, s. Deliberative Fragen. Auch im Nebensatz, vgl. Kap. IV. Über imperativische Fragen s. ebenda.

II. Präsens statt Futurum im Nebensatz.

1. Hypothethische Sätze.

A. Nach Lindskog, De enuntiatis apud Plaut. et Ter. condicionalibus p. 5 ff., und Blase, Gramm. S. 109,[2] ist das Präsens nach *nisi* (*ni*, selten *si non*) regelmässig in Drohungen, wenn die Drohung einen Befehl enthält; 'durch das Präsens wird dann die augenblickliche Notwendigkeit betont'. Meist steht im Nebensatz ein Verbum der 2. oder 3. Person; Formen des Vbm. subst. kommen nicht vor.

Truc. 267 Nunc adeo, nisi abis actutum aut dicis quid quaeras cito,
iam hercle ego hic te, mulier, quasi sus catulos pedibus proteram.

[1] Nicht gut gewählt ist Blases Beispiel Poen. 343 Quando illi apud me [mecum] caput et corpus copulas? Abgesehen davon, dass *A* einen ganz anderen Schluss bietet (palpas et lallas) — der Vers harrt noch einer sicheren Herstellung — ist *Quando* als Fragepartikel selten; es findet sich sonst nur Poen. 1419 Q. hinc ire cogitas, Curc. 212 Q. ego te uidebo, Heaut. 238 Q. erit, wo das Metrum das gewöhnliche *Quam mox* nicht zulässt, vgl. O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVIII: 1350.

[2] S. auch O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVI: 1289 ff., Lindskog, Eranos I: 183 ff.

Cas. 730 Dabo tibi μέγα κακὸν - - nisi resistis.[1]

Curc. 718 Tu autem in neruo iam iacebis, nisi mi argentum redditur.[2]

Vielfach ist aber der Ausdruck 'Drohung' nicht angemessen, vgl. Belege wie

Rud. 961 Nam nisi dat, domino dicundum Censeo,
Rud. 1017 Non probare pernegando mihi potes, nisi pars datur aut ad arbitrum reditur aut sequestro ponitur,

die unzweifelhaft hierher gehören. — Die 1. Person ist seltener, die allgemeine Natur des Satzes aber bleibt unverändert:

Bacch. 858 Iube sis me exsolui cito,
nam ni ego exsoluor, iam manufesto hominem opprimet.
Pers. 236 Enim non ibis nunc, uicissim nisi scio.
Heaut. 730 Faciet nisi caueo.

Cas. 643. Men. 150. 847. Pers. 234. Poen. 377. Rud. 1402. Truc. 923. Heaut. 730. Ad. 231.

Die im Nebensatz liegende Aufforderung richtet der Sprechende entweder an eine 2. Person (*nisi scio*: lass mich wissen) oder an sich selbst (*nisi caueo*: ich muss mich in Acht nehmen). — Verwandter Natur sind die oben I: B besprochenen Redensarten Capt. 749 peristis, nisi iam hunc abducitis, Mil. 828 periisti iam, nisi uerum scio, Asin. 287 perii, nisi Libanium inuenio iam u. s. w. — Abhängiger Konj. Präs. Men. 849 pugnis me uotas parcere, ni abscedat.

Betrachten wir nunmehr die Belege, die im Nebensatz ein Fut. aufweisen. Fut. I: a. *esse*, Pseud. 198:

Nisi carnaria tria - - hodie Mihi erunt, cras te - - distringam.

---

[1] Amph. 354. 357. 360. 440. Asin. 471. 474. 706. Aul. 445. 644. 759. Capt. 593. Cist. 527. Curc. 535. 723. Epid. 83. 724. Men. 256. Merc. 168. Mil. 295. 327. 446. 453. 1053. Most. 386. Pers. 143. 827. Poen. 495. Ps. 224. Rud. 435. 999. 1004. 1009. Trin. 662. Truc. 286. Andr. 776. Eun. 803. Phorm. 436. 782. 850. Heaut. 592. 932. 1003. Ad. 173. Pac. tr. 148; am häufigsten sind *nisi abis* und *nisi caues*.

[2] Bacch. 868. Curc. 575. Pseud. 1222. Rud. 1289, *nisi redditur;* Amph. 793. Asin. 532. 670. Bacch. 1147. Merc 799. Mil. 502. Pseud. 178. 228. Heaut. 34. Phorm. 988; *si non* Andr. 208.

Cas. 123. Ps. 212 (vgl. 190). Stich. 62. Abhängig Asin. 364.
b. Mil. 449 Nisi uoluntate ibis, rapiam te domum.
Men. 662 Nam domum numquam introibis, nisi feres pallam simul
Men. 694 Tu huc post hunc diem pedem intro non feres - - -
nisi feres argentum, frustra me ductare non potes.
Trin. 1160 Postremo quod uis non duces, nisi illud quod non uis feres.
Pseud. 143 Nunc adeo hanc edictionem nisi animum aduortetis omnes
nisi somnum . . exmouetis, - - faciam ut - -
Pers. 430 Nisi me haec defendet, nunquam delinget salem.
Poen. 14 Exerce uocem - - Nam nisi clamabis - - te obrepet fames.
Ad. 454 Nisi facient quae illos aequomst, haud sic auferent.

Fut. II, Pers. 218 Nisi sciero prius ex te, tu ex me numquam hoc - - scies.
Epid. 122 Quem quidem ego hominem irrigatum plagis pistori dabo,
nisi hodie prius comparassit mihi quadraginta minae
quam argenti fuero elocutus ei postremam syllabam.
Epid. 728 Numquam hercle hodie, nisi me orassis, solues.
Rud. 731 Vos adeo, ubi ego innuero uobis, ni ei caput exoculassitis,
quasi murteta iuncis item ego uirgis circumuinciam.
Capt. 725 Ibi - - nisi Cottidiano sesquiopus confeceris
Sescentoplago nomen indetur tibi.
Cas. 126 Post autem érui nisi tu aceruom ederis, - te - reddibo.
Mil. 156 Ni hercle diffregeritis talos posthac - - ego faciam - -
Inc. Tr. 28 R. Quod nisi quieris, Menelae, hac dextra occides.

Ähnlich im Relativsatz Cas. 1017

Verum qui non - - quantum poterit plauserit Ei - - supponetur - -

Lückenhaft ist Epid. 144, wo die Herausg. ein Fut. I oder II ergänzen.

Soweit die Belege. Was nun das Verhältnis zwischen dem Präs. und dem Fut. betrifft, so hat Lindskog a. a. O. p. 13 in Bezug auf die Futura folgende, im grossen und ganzen richtige Erklärung gegeben: 'adeo perspicue et aperte ad futurum modo tempus iussum, quod in eorum protasi continetur, spectat,

ut ab omni temporum ratione praesens, si adhiberetur, sane discreparet,' und den Versuch gemacht, ein paar Belege, die sich auf diese Weise nicht erklären lassen, als unecht zu erweisen. So viel ist ohne weiteres klar, dass wir es mit einem ausgebildeten Typus zu tun haben, andererseits giebt es vereinzelte Ausnahmen von der Regel; wir haben es mithin nicht mit einem Gesetz, sondern mit Observanzen zu tun. Auch das Präsens bezieht sich nicht immer auf etwas Unmittelbares; von einer 'augenblicklichen Notwendigkeit' kann in Fällen wie Pseud. 228 nisi hodie mi ex fundis - - penus adfertur, cras inuises pergulam u. ä. nicht die Rede sein. Für einige Futura kommen noch besondere Gründe hinzu. Dass das Verbum substantivum eine Sonderstellung einnimmt, kann nicht Wunder nehmen. Mil. 449 (immo ui atque inuitam ingratiis, Nisi uoluntate ibis, rapiam te domum) sucht Lindskog durch die m. E. höchst gekünstelte Erklärung zu rechtfertigen, dass 'ipso futuro monstrare uult is qui loquitur non tam imperatiuam uim uerba sua habere quam Philocomasio optionem deferre, utrum hoc an illo modo (uoluntate an raptione) domum duci malit'. Das Futurum ist hier durchaus am Platz; der Nebensatz enthält auch hier einen Befehl — das *uoluntate* ist in diesem Zusammenhang nicht auffallend —, der aber nach plautinischem Sprachgebrauch unmöglich durch *i*, sondern allein durch *abi* ausgedrückt werden könnte, wonach die zahlreichen Belege mit *nisi abis* zu erklären sind. Ein *is* wäre mithin hier unstatthaft; dagegen heisst es sowohl *abi* als *i in malam crucem*, z. B. Rud. 1162 Tr. Pergite, opsecro, continuo. Gr. Placide, aut i in malam crucem, und dementsprechend z. B. Poen. 495 dilidam caput Nisi aut auscultas aut is in malam crucem, wie andererseits Pseud. 1327 Simul mecum i potatum - - - Si is, aut dimidium aut plus etiam faxo feres (Versprechen, s. u.). Schliesslich sei noch auf die Tatsache hingewiesen, dass *ibo* und *abeo* vielfach gleichwertig sind, s. Abschn. I, 1, A.

Pers. 218 Nisi sciero prius ex te, tu ex me numquam - - scies.

Lindskog a. a. O. p. 15 wollte mit Kampmann und Schoell Nisi scio prius ex te - - schreiben unter Hinweis auf V. 236 Enim non ibis nunc, uicissim nisi scio, 234, Cas. 643. Men. 150.

Mil. 828. Allein das Fut. ist hier durch das *prius*, das an den angeführten, nicht ganz gleichwertigen Parallelstellen fehlt, durchaus gerechtfertigt;[1] übrigens ist dieser Vers dem ihm folgenden Numquam -- scibis prius quam ex te audiuero ganz parallel. Ähnlich ist Epid. 122 aufzufassen; sogar im Hauptsatz steht ein derartiges Fut. II Heaut. 584 actumst: hic prius se indicarit quam ego argentum effecero.

Epid. 728 Numquam hercle hodie, nisi me orassis, solues

erklärt Lindskog a. a. O. p. 14 für unecht, ohne zu untersuchen, ob das Fut. II, das neben dem Präs. V. 724

Numquam hercle hodie, nisi supplicium mihi das, me solui sinam

beim ersten Hinsehn allerdings auffallend ist, sich irgendwie erklären liesse. Hier hat aber der *nisi*-Satz die Konstruktion eines gleichwertigen Satzes nach *priusquam* angenommen; nach neg. Hauptsatz ist hier das Fut. II die Regel, z. B.

Mil. 214 Numquam hodie quiescet prius quam id quod petit perfecerit.

Vgl. noch Pers. 218 und 219 (s. o.) und überhaupt Kap. III, Temporalsätze. Unsere Annahme wird aber zur Gewissheit durch eine entsprechende Erscheinung Pers. 140

Numquam hercle hódie hic prius edes, ne frustra sis,
quam te hoc facturum quod rogo adfirmas mihi.

Das Präsens st. des Fut. *adfirmaueris*, das das Metrum ohne weiteres zulässt, ist an und für sich ganz singulär; die Konstruktion wird aber sofort verständlich, wenn man die eben besprochenen sinnverwandten *nisi*-Sätze als Muster annimmt. Trin. 1160

Postremo quod uis non duces, nisi illud quod non uis feres

liegt eine genaue Korresponsion der Glieder vor, vgl. Pseud. 1173 contumeliam si dices, audies (in derartigen Sätzen steht nach *si* sonst gewöhnlich das Fut. II, s. Kap. III). Auch Men.

[1] S. Leo in der Anm. zu d. St., O. Seyffert a. a. O., Skutsch, Berl. phil. Woch. XII: 1615.

694 lässt sich in der obigen Fassung gut verteidigen. Da ferner gerade die hypothetischen Sätze so viele Eigentümlichkeiten in Bezug auf Tempora aufweisen, so sehe ich keinen triftigen Grund, Pseud. 143 zu streichen, vgl. O. Seyffert a. a. O.; über den Wechsel zwischen Präs. und Fut. ist Abschn. IV zu vergleichen.

Einmal ist ein Konj. Präs. überliefert, Bacch. 1172

Nic. Ni abeas, quamquam tu bella's,
malum tibi magnum dabo iam. Bacch. Patiar.

Brugmann, De *ni* part. p. 7 (vgl. noch O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXIII: 33, Lindskog a. a. O. p. 16 f.), nahm an diesem Konj. Anstoss und setzte die von G.-S.[1] aufgenommene Form *abetis* ein; die übrigen Herausgeber (auch G.-S. in der ed. alt. emend.) halten an der Überlieferung fest, vgl. Leo zu d. St., Sonn. zu Rud. 1021 und über den Typus *si sit, erit* überhaupt S. 119, Blase A. L. L. IX: 22 ff.; über die metrische Gestaltung s. Leo, Cantica S. 27. Vgl. noch Ad. 943 Ne grauare: fac, promitte. Mi. Non omittitis? Ac. Non, nisi te exorem, wo der Konj. die volitive Bedeutung (s. Kap. II: 1) deutlicher hervorhebt (*exorem:* 'lass mich dies auswirken').

S. 40 wurde darauf hingewiesen, dass der Ausdruck 'Drohung' vielfach unangemessen ist: es leuchtet nicht ein, warum eben die Drohungen das Präsens bevorzugen. Wichtiger scheint mir die Tatsache, dass der Nebensatz einen Befehl und zwar gewöhnlich mit Bezug auf die unmittelbare oder die nahe bevorstehende Zukunft enthält. Da ferner ein Satz wie *nisi hoc facis, malum tibi dabo* mit dem positiven *si hoc facis, argentum tibi dabo* verwandt ist, so lässt sich von vornherein annehmen, dass auch in derartigen *si*-Sätzen dieselbe Konstruktion wie in den oben besprochenen *nisi*-Sätzen vorhanden sei. Dies scheint auch der Fall zu sein, allein die Freiheiten sind hier noch grösser. Vgl. das Nebeneinander von Rud. 1008 ni hunc amittis, exurgebo, und

Mil. 455 Do fidem, si omittis, isto me - - ituram quo iubes,
Asin. 193 Si mihi dantur duo talenta - - Hanc tibi noctem - - dabo

und Bacch. 868 nunc nisi ducenti Philippi redduntur mihi, Iam - - animam - - exsorbebo u. ähnl. Vgl. noch Amph. 647. 721. Asin.

281, 712. Capt. 6. Curc. 139. 328. Epid. 468. Men. 1093. Mil. 1214. Poen. 882. Ps. 1328. Rud. 647. 952. Trin. 5. 7. 713. Vid. 30. Heaut. 1054. Diesen beiden Gruppen gemeinsam ist der im Nebensatz enthaltene Wunsch des Sprechenden; der Hauptsatz hat meistens die Form einer Versicherung (Drohung bzw. Versprechen).[1]

Für die übrigen zahlreichen Fälle des Präs. lassen sich kaum bestimmte Regeln aufstellen; finden sich doch in genau denselben Redensarten nicht selten Präsentia oder Futura ohne merklichen Unterschied nebeneinander, vgl.

> Capt. 446 Satin habes, mandata quae sunt facta si refero?
> Most. 389 Satin habes, si ego aduenientem ita patrem faciam tuom?

Pseud. 112 Satin est, si efficio neben Bacch. 911 Satin est, si audiet, Eun. 485. Most. 654 u. a. m. Dass gewisse Verba das Präsens bevorzugen, ist von vornherein wahrscheinlich und lässt sich sogar direkt nachweisen. Hierher gehört u. a. *impetrare*, z. B. Cas. 339, Mil. 1214; Turp. 86; Andr. 529 nunc Chremen Conueniam, orabo gnato uxorem. si impetro Quid alias malim quam hodie has fieri nuptias? Brut. ad Cic. I: 13, 1 hoc si a te impetro, nihil profecto dubitabis; Cic. ad Att. XIV: 13 A, 3; Fam. V: 12, 8 quod si a te non impetro, hoc est, si quae te res impedierit, cogar fortasse facere - - - (Präs. und Fut.) Ferner ist in diesem Zusammenhang darauf hinzuweisen, dass das älteste Latein, wie es in den spärlichen Resten der XII tabb. und der leges regiae vorliegt, auch da ein Präsens (bew. ein Perfektum) gestattet, wo schon die plautinische Sprache ein Fut. I oder II erfordert, vgl. (aus dem Zwölftafelgesetz) si in ius uocat, ito (nach Imp. Fut.); manu fustiue si os fregit libero, ccc poenam subito. Soviel ich sehe, sind auch hier diese Freiheiten hauptsächlich auf hypothetische Sätze beschränkt (vgl. cum nexum faciet... esto, uti legassit... esto, qui habebit... dato); st. *est* steht gewöhnlich *escit*. — Zu den Redensarten, wo

[1] Über das Präs. in *si*-Sätzen, die ein Verbot enthalten, s. Kap. III.

B. Präsens oder Futurum

ohne merklichen Unterschied nebeneinander vorkommen, gehören die Formeln *si sapis* und *si sapies, si uiuo* und *si uiuam.*

a. *si sapis.* Im Hauptsatz steht meistens ein Fut., das im Zusammenhang der Rede imperativische Bedeutung bekommt:

Mil. 476 f. - - - Ergo si sapis, Mussitabis.

Asin. 373, Aul. 401, Cas. 780, Men. 121, Merc. 584, Most. 515, Poen. 675, 1036; mit Imp. Fut. im Hauptsatz Rud. 1398 Mihi dato ergo, si sapis, Cas. 494, Curc. 28; Imp. Präs. Ad. 706 tu fac ut dixi, si sapis, Stich. 708, Amph. 311, Most. 1173. Aus einem vorausgehenden Imperativ ist ein Futurum zu ergänzen (s. näheres darüber im Anh.) Bacch. 1027, wo Chrysalus mit Bezug auf den von Pistoclerus im Briefe ausgesprochenen Wunsch Da mihi ducentos - - Philippos - - ausruft:

Ne unum quidem hercle (sc. dabis), si sapis.

Wahrscheinlich ist auch Eun. 76 Ellipse anzunehmen, wo Parmeno dem verzweifelten Phaedria (nec quid agam scio) antwortet: Quid agas? nisi ut te redimas - -

Et ne te adflictes. Ph. Itane suades? Pa. Si sapis.

Vgl. Trin. 559, Heaut. 594. Bei Terenz, der in den hierher gehörigen Redensarten grössere Freiheiten aufweist, steht im Hauptsatz aus leicht ersichtlichem Grund ein Präs. Eun. 721:

- - Tu pol, si sapis, Quod scis nescis neque de eunucho neque - -

Mit Ausnahme von Amph. 311, Bacch. 1027, Most. 1173 steht die Formel *si sapis* überall im Versschluss.

Mit dem Futurum *si sapies* verbindet sich imperativisches Fut.

Rud. 1391 Si sapies, tacebis. - - -
Bacch. 1001 Non dabis, si sapies; uerum si das maxume.

Trin. 559, Heaut. 871; Cas. 838 A, Leo, *sapis* G.-S. mit P. Bei Terenz einmal Präs., Heaut. 748 (nach den Call.):

Tu nescis id quod scis, Dromo, si sapies. Dr. Mutum dices.

A hat (nach Hauler) CISQUOD mit Ausfall des *id*, wie ja nicht selten im Bemb. kleine Wörter ausgelassen sind. Dz., dem sich

Tyrrell anschliesst, setzt das Fut. *nesci<e>s* ein, wodurch die Figur nicht zu ihrem Recht kommt.[1]

Nach Rodenbusch a. a. O. p. 55, dem sich Lindskog, De enunt. cond. p. 38 (vgl. noch Eranos I : 183 ff.), anschliesst, besteht der Unterschied zwischen *si sapis* und *si sapies* darin, dass ersteres 'ad mores intellectumque referendum est', letzteres 'si in illa ipsa re, de qua agitur, sapientia tua comprobabitur' bedeute. Angesichts der angeführten Belege (man vergleiche zur Probe Mil. 476 si sapis mussitabis und Rud. 1391 si sapies, tacebis, Eun. 721 si sapis Quod scis nescis und Heaut. 748 tu nescis id quod scis - - si sapies) stimme ich O. Seyffert[2] vollkommen bei, dass dieser Unterschied hinfällig ist; abgesehen von Rud. 1391 und Cas. 838 ist das Metrum entscheidend.[3]

---

[1] Vgl. die oben angeführte Parallelstelle Eun. 721 und Belege wie Mil. 149 Faciemus ut quod uiderit ne uiderit, 573 (iuss.) Nec uideris quod uideris, 407 non uidi eam, etsi uidi u. ähnl. So vertritt ein Ind. Präs. einen koncess. Konj. Heaut. 1010 Chr. At si rogem iam - -, nescias. So. Ego nescio? Chr. Immo scis potius quam quidem redeat - - eadem oratio.

[2] Burs. Jahresb. LXIII : 32. Berl. phil. Woch. XVI : 1291.

[3] *Si sapias* steht gewöhnlich mit einem iussiven Konj. im Hauptsatz verbunden, z. B. Merc. 373

Ergo edepol palles: si sapias, eas ac decumbas domi,

wobei freilich der Konj. einen Anstrich von Irrealis bekommt. Vgl. noch Men. 314. Merc. 801. Pers. 797. Rud. 1229. Heaut. 379; mit Moduswechsel (s. Blase, De permut. temp. p. 42) Poen. 351 si sapias, curam hanc facere compendi potes; Heaut. 594. — 1. Pers., Men. 603 Si sapiam, hinc intro abeam. Rud. 96.

In der 3. Pers. findet sich teils ein irr. Konj., Capt. 596

Atra bilis agitat hominem. Ar. At pol te, si hic sapiat senex,
pix atra agitet apud carnificem tuoque capiti inluceat,

teils das drohend-iussive Fut. Ad. 565

Laudas? ne ille continebit posthac, si sapiet, manus.

Einen interessanten Moduswechsel finden wir Bacch. 1002, wo Chrysalus mit Rücksicht auf das Gesuch des Pistoclerus, noch mehr Geld zu bekommen, zu Nicobolus bemerkt:

Non dabis, si sapies: uerum si das maxume,
ne ille alium gerulum quaerat, si sapiet, sibi:
nam ego non laturus sum, si iubeas maxume.

b. Most. 4 Ego pol te ruri, si uiuam, ulciscar probe. Pers. 786.
Most. 1067 Cuius ego hodie ludificabor corium, si uiuo, probe,

und noch zwölfmal bei Plaut. und Ter. Auch hier liegt nach O. Seyffert a. a. O. kein Grund vor, mit Rodenbusch und Lindskog einen Unterschied zu machen zwischen dem Fut. 'wenn ich dann noch am Leben sein werde' und dem Präs. 'so wahr ich lebe'; vielmehr seien beide Ausdrücke gleichwertig.

C. In Sätzen wie Men. 417:

Adsentabor quidquid dicet mulieri, Si possum hospitium nancisci

steht in der Regel der Ind. Präs. der 1. Pers.; vgl. noch Bacch. 1152. Cist. 652. Curc. 701. Men. 1049. Trin. 921. 959; in der 3. Sing. Rud. 890. Heaut. 659. Eun. 264. Ein Fut. ist in diesem Falle sehr selten, Trin. 859 (vgl. noch Men. 557):

Nunc ego si potero ornamentis hominem circumducere,
dabo operam ut me esse ipsum plane sycophantam sentiat.

2. Temporalsätze.

Blase Gramm. S. 111 f. giebt ganz allgemein an, dass das Präs. st. des Futurs 'in Temporal- und Relativsätzen, besonders mit *dum* und *priusquam*', vorkommt. In dieser unbestimmten Fassung kann aber die Regel leicht zu Missverständnissen Anlass geben; es wird daher im folgenden der Versuch gemacht werden, die Grenzen dieses Gebrauches etwas näher zu bestimmen.

Brachmann, De Bacch. retr. p. 134, schlug der Koncinnität wegen *quaerat, si sapiat* oder *quaeret, si sapiet* vor; ersteres wäre irreal aufzufassen, was in diesem Zusammenhang nicht so gut passt; letzteres würde entweder eine Vermutung ausdrücken oder einen drohenden Nebensinn wie Ad. 565 voraussetzen. Die lectio difficilior *quaerat, si sapiet* ist aber vortrefflich: der Konj. bezeichnet hier wie öfters 'an advice to the hearer as to the way in which a third person is to act in order to carry out a plan', s. Morris, The Subj. in Plautus, A. J. Ph. XVIII: 151; vgl. Hec. 508. Phorm. 677. Mil. 792. Ps. 753 St. 299 und wegen des Ind. im Nebensatz Hec. 502 Sin alio est animo, renumeret dotem huc, eat; Mil. 81. Rud. 727; vielleicht noch Eun. 76.

A. *Priusquam.*[1] In Sätzen, die sich auf die Zukunft beziehen, steht nach positivem Hauptsatz gewöhnlich der Ind. (bzw. Konj.) Präs., selten der Ind. Fut.

a. Der Ind. Präs. bezieht sich gewöhnlich auf eine unmittelbar bevorstehende Handlung, z. B. Poen. 1211:

Ad. Soror, sequere hac. An. Sequor. Han. Prius quam abitis,
uos uolo ambas.

Men. 921 Quid cessas dare
potionis aliquid, prius quam percipit insania?[2]

Der Ind. bleibt unassimiliert auch nach einem regierenden Konjunktiv an folgenden Stellen: Mil. 1408:

Obsecro hercle te ut mea uerba audias prius quam secat.
Most. 80 Facite huc ut redeat - - prius quam omnia Periere.

Asin. 448. Poen. 1399. Phorm. 719. Most. 327 co<ncumb>imus Leo. — Phorm. 897:

Quantum potest nunc conueniundust Phormio
prius quam dilapidat - - minas, Ut auferamus,

wo der Temporalsatz zu den beiden umschliessenden Sätzen gehört. Andr. 558. Nach *uolo* mit Acc. c. Inf. Merc. 1010:

Eutyche, hanc uolo prius rem agi quam - - refero pedem.

Einmal steht nach *negiertem* Hauptsatz ein Präs. st. des sonst gebräuchlichen Fut. II, Pers. 141, s. o. S. 43.[3]

---

[1] S. W. Hullihen, *Antequam* and *priusquam*. Baltimore 1903. — Plautus gebraucht nur *priusquam*, Terenz hat *antequam* einmal, Hec. 146; bei Cato finden sich beide Formen gleichmässig.

[2] Über *percipit*, das Ritschl in *percipiat* abändern wollte (s. u.), vgl. Leo zu Amph. 719. — Vgl. noch Asin. 232. 940. Aul. 397. Bacch. 382. Capt. 832, s. u. Curc. 210. 567. Epid. 616. Mil. 1329. Poen. 790. St. 538. Trin. 198. 984. Truc. 115. Andr. 311. Heaut. 237. Phorm. 1036 f. Enn. 315 R. Luc. 155 Marx.

[3] Ein Konj. nach *priusquam* findet sich 1. in der Oratio obliqua Truc. 901. Heaut. 478 f., 2. durch Assimilation im Irrealis und im *eingeschobenen* Satz Truc. 524. Eun. 751, s. S. 127. 3. Nach vorausg. Konj.:

Men. 846 Ibo adducam qui hunc - - domi deuinciant
prius quam turbarum quid faciat amplius.

b. Ind. Fut. I ist erheblich seltener:

Pseud. 524 Priusquam istam pugnam pugnabo, ego etiam prius dabo aliam pugnam claram et commemorabilem.

Pseud. 885 Quaeso hercle, priusquam quoiquam conuiuae dabis, gustato tute prius et discipulis dato.

Beidemal bezieht sich das Fut. auf eine spätere, nicht unmittelbar auszuführende Handlung. Anders Stich. 197 (Croc. für sich):

Quae loquitur auscultabo prius quam conloquar

nach *P*; *A* dagegen bietet *loquor*, s. Anh. 1. Die Verwendung des Futurs (als solches ist *conloquar* ohne Zweifel aufzufassen) von der gleich bevorstehenden Handlung ist m. E. auf den entsprechenden ausnahmslosen Gebrauch in unabhängigen Sätzen zurückzuführen, worüber S. 13 gehandelt ist.

Bacch. 100 - - Prius hic adero quam te amare desinam

ist Konj. oder Fut. Unsicher ist Capt. 832, wo die *P* bieten (*A* n. l.):

Aperite hasce ambas fores
prius quam pultando assulatim foribus exitium adfero;

Nonius 72, 22 dagegen *exitium dabo*, vgl. Caesar, De Plaut. mem. p. 25. Vorzuziehen ist m. E. das Präsens, das *dabo* lässt sich aber auch verteidigen nach Analogie der entsprechenden Futura der 1. Pers., die Langen, Beitr. S. 213 ff., behandelt hat.

Epid. 277. Merc. 1016. Rud. 455 f. 4. Die übrigen Belege sind: Merc. 167 Placide: multa exquirere etiam prius uolo quam uapulem. Amph. 533. Merc. 559. 601. Ps. 242. Rud. 626. Ad. 583 ('man'), vielleicht noch Mil. 1005. Dagegen ist Enn. 239 R. wahrscheinlich nicht mit Vahlen[2] u. a. zu schreiben

Inspice hoc facinus prius quam fi<a>t, prohibessis scelus,

sondern mit O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XXIV: 1325 - - prius quám fit, da die Betonung priúsquam im Altl. unerhört ist; wahrscheinlich liegt noch eine weitere Verderbnis vor. — Der allgemeine Unterschied zwischen den beiden Modi tritt an den meisten Stellen deutlich hervor: durch den Ind. wird die betreffende Handlung als wirklich oder unzweifelhaft eintretend gedacht, der Konj. drückt seiner Natur gemäss irgend ein Abhängigkeitsverhältnis aus. So ist der Konj. Perf. Mil. 1096 zu erklären: Pyrg. Quid mihi es auctor ut faciam? nam non potest prius haec recipi quam illam *amiserim*. (statt *-ero*). An einigen Stellen ist der Unterschied weniger scharf ausgeprägt.

B. *Dum.*[1] Es empfiehlt sich, bei der Besprechung der Tempora in den hierhergehörigen Sätzen die Bedeutung 'während' und 'bis', die allerdings bisweilen in einander übergehen, auseinander zu halten.

a. Wenn *dum* strenge Gleichzeitigkeit bezeichnet ('so lange als', manchmal 'während') und sich auf die Zukunft bezieht, ist Fut. I die Regel; auch im Hauptsatz steht gewöhnlich ein fut. Ausdruck, z. B. Pseud. 507

Nunquam edepol quoiquam supplicabo, dum quidem Tu uiues.
Asin. 463 Saluom hercle erit. Merc. Credam fore, dum quidem
ipse in manu habebo (habeo B[1] DE)[2]

Im Hauptsatz steht ein Präs. Rud. 557 (*est* bezieht sich noch auf die Gegenwart) und Bacch. 225, wo *nec . . . supplico* st. des in derartigen Versicherungen üblichen Fut. (Pseud. 507, s. o., Rud. 1335 id quod domi est, numquam ulli supplicabo) dem vorausgehenden *non metuo* assimiliert ist, s. Anh. 2. — Dagegen ist das Präsens üblich in Sätzen wie

Trin. 11 Accipite et date uociuas aures dum eloquor.
Ps. 40 Tace dum tabellas pellego. Cal. Ergo quin legis?[3]

Es handelt sich in diesen Fällen um eine gleich auszuführende Handlung, die sich in die unmittelbar bevorstehende Zukunft hinein erstreckt. Hierher gehört ohne Zweifel

Amph. 96 nunc uos animum aduortite,
dum huius argumentum eloquor comoediae.[4]

[1] Vgl. Richardson, De *dum* particulae ap. prisc. script. lat. usu, Leipzig 1886. J. H. Schmalz, *Donec* und *dum*, A. L. L. XI : 333 ff. Zur Bedeutungsentwicklung dieser Partikel s. Wölfflin, A. L. L. X : 368 ff.

[2] Asin. 870. Bacch. 443. Cas. 486. Men. 93. 214. 257 *A*. 728. Mil. 50. Pseud. 337. Truc. 737. Heaut. 107. 136. 714 Call. Phorm. 583. Ad. 118. 157. Cato Fragm. Orat. IX, 1. De agr. cult. 30. 140. 144, 5. Dagegen nicht, wie man öfters angenommen hat, Curc. 369; über den Hiat s. Lindsay, Capt. p. 49.

[3] Bacch. 737. 988. Cas. 798. 879. Curc. 253. 280. Mil. 233. 1404. Most. 99. 688. Pers. 500. Phorm. 982. u. s.; nach einem Imp. Fut. Eun. 595.

[4] Vgl. Elste, De *dum* part. usu p. 10; O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXIII : 26.

Überliefert ist in *P* (*A* n. l.) *eloquar;* da aber der Sprachgebrauch in derartigen Aufforderungen (vgl. besonders Bacch. 988. Cas. 879. Mil. 1404. Trin. 11) unbedingt das Präsens verlangt, so erblicke ich darin eine keineswegs seltene Verwechslung der Endungen *-ar* und *-or,* s. Anh. 1.

b. *Dum* 'bis', Rud. 879 f.

ibidem ilico Manete, dum ego huc redeo. Lor. Equidem suadeo,
ut ad nos abeant potius, dum recipis. Ples. Placet.
Curc. 466 - - sed dum hic egreditur foras Commonstrabo - -

Das Präs. ist in derartigen Sätzen sogar da die Regel, wo wir in Bezug auf futurische Ausdrücke im Hauptsatz ein Fut. I oder vielmehr ein Fut. II erwarten; allein die Natur des Satzes mit *dum* ist mit der eben besprochenen nahe verwandt.[1] Ein Fut. I findet sich Amph. 472:

- - dementiae complebo - Adeo usque, satietatem dum capiet pater,

ein Fut. II Pers. 52

Usque ero domi, dum excoxero lenoni malam <rem magnam>,

nach Muster von *donec,* worüber Kap. III, Temporalsätze, zu handeln ist.

3. Relativsätze.

gehören nach Blase a. a. O. S. 111 f. zu den Nebensätzen, wo das Präs. in fut. Verwendung bisweilen vorkommt. Soviel ich sehe, ist dies aber höchst selten der Fall; bereits das archaische Latein weist in dieser Beziehung eine grosse Genauigkeit auf. Ich wüsste eigentlich nur eine Gruppe anzuführen, wo ein Präs. formelhaft ist; es sind dies Ausdrücke nach dem Typus

Curc. 245 Aufer istaec quaeso atque hoc responde quod rogo:
potin coniecturam facere, si narrem tibi?

[1] Asin. 328. Merc. 657. Mil. 583. 1334. Most. 683. Rud. 774. Eun. 206. Ad. 196. 785 u. ö. Über Konj. nach *dum* s. Schmalz a. a. O. S. 340.

im ganzen etwa zehnmal mit unmittelbar darauffolgender Frage. Danach ist wahrscheinlich Cist. 489 mit Redslob zu ergänzen:

Sed sino. iam hoc mihi responde <quo>d <ego t>e r<ogo ocius> [1]

Vgl. noch Rud. 1129 *hoc quod loquor;* ähnlich *oro* Rud. 773. — Bisweilen wird eine kurze Antwort oder Gegenfrage eingeschoben, Asin. 578:

Iam omitte ista atque hoc quod rogo responde : : Rogita quiduis.
: : Argenti uiginti minas habesne?

Curc. 708. Men. 1154. Merc. 185. 214. Pseud. 479. 967. Ein Fut. (mit leiser Nuance der Bedeutung) ist an folgenden Stellen belegt: Men. 1105:

Possum. sed nunc agite uterque id quod rogabo dicite.
Men. Ubi lubet, roga: respondebo. - - Mess. Est tibi - - ?
Aul. 210 Quaeso, quod te percontabor, ne id te pigeat proloqui.
Rud. 634 Ut te ne pigeat dare operam mihi quod te orabo, senex,

beidemal mit eingeschobenen Zwischenbemerkungen; vgl. noch Amph. 608. Capt. 967. Afran. 37. Für die richtige Auffassung des Verhältnisses zwischen dem Präs. und dem Fut. sind derartige Beispiele sehr lehrreich; durchaus sinngemäss ist es, dass mit dem Präs. *hoc*, mit dem Fut. *id* verbunden ist. Über Asin. 29 *rogem* st. *rogabo* s. S. 125; über Präs. und Fut. in gewissen allgemeinen Relativsätzen s. Bx.-Niem. zu Mil. 1379.

Abgesehen von diesen Redensarten dürfte ein futurisches Präs. im Relativsatz seltene Ausnahme sein. Man hat diese Konstruktion angenommen z. B. Cist. 13, wo aber mit Leo (nach Cam.) zu lesen ist:

Lubenti edepol animo factum et fiet a me
quae uos arbitr<ab>or uelle, ea ut expetes<sam>.

[1] Oder <serio> wie Ps. 1191, < : : Quid rogas? >, vgl. Merc. 214, nicht aber r<ogauero>, Leo, vgl. O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVI : 816.

Man vergleiche Belege wie Merc. 506 Facere certumst Pro copia et sapientia quae te uelle arbitrabor, Capt. 792 Eminor - - nequis mihi obstiterit - - Nisi qui satis diu uixisse sese homo arbitra<bi>tur, wo *B* das Präs. bietet, s. Anh. 1. Neuerdings hat Thulin, De coni. plaut. p. 189, versucht, die Überlieferung zu verteidigen, 'quia *factum et fiet* a me idem est quod *semper fit*', ohne aber diese Annahme zu beweisen. Eine Änderung ist keineswegs aus metrischer Rücksicht notwendig, wohl aber aus sprachlicher: ein *arbitror* würde ein vorausgehendes Präs. voraussetzen wie Trin. 1125, gegen das Präsens aber spricht das Fut. in ähnlichen Verbindungen (vgl. noch Cato Frg. IX, 1 Quid illos bono genere natos, magna uirtute praeditos opinamini animi habuisse atque habituros, dum uiuent? wo sich der Nebensatz nach dem unmittelbar vorausgehenden Fut. richtet) und der Sprachgebrauch überhaupt. Wie leicht sich übrigens in derartigen Sätzen ein Präs. einschleichen konnte, zeigt u. a. Mil. 566:

Egone si post hunc diem
muttiuero, etiam quod egomet certo sciam,
dato excruciandum me: egomet me dedam tibi,

wo in *A* gegen den Sprachgebrauch *scio* steht.[1] Über Bacch. 223. 329. u. ä. s. Anh. Interessant ist der Tempuswechsel Merc. 490 f. (Eutychus soll nach dem Hafen gehen und dem Demipho die Geliebte des Charinus abkaufen):

Tanti quanti poscit, uin tanti illam emi? Char. Auctarium
adicito uel mille nummum plus quam poscet. Eut. Iam tace.

V. 490 kann *poscit* nach dem plaut. Sprachgebrauch nicht Futurbedeutung haben, sondern das Präs. bezieht sich hier, wie öfters, auf etwas Vergangenes, d. h. auf das Gespräch zwischen Dem. und Char. V. 423 ff., das Eutychus belauscht hat (V. 477): 'soviel als er verlangt' (= verlangt hat). Bugges und Ussings Änderung in *poscet* ist mithin unnötig. Wenn im folg. V. das Fut. steht, so liegt dies am Fut. Imp. *adicito*, nach dem sich das Verbum des Nebensatzes gerichtet hat.[2]

[1] *Sciam* ist nicht Konj., wie Niem. meint, sondern Fut.

[2] Nach Loch, Zum Gebrauch des Imperativs bei Plautus S. 5 f., verbindet sich selten ein Präs. im hyp. Nebensatz mit einem Imp. Fut. im Haupt-

Anm. In einem interessanten Aufsatz, 'Zu Plautus' (Phil. XXVII: 543 ff.), macht Lorenz auf eine eigentümliche Konstruktion Most. 929 aufmerksam:

Th. Nunc abi rus, dic me aduenisse filio. Tr. Faciam, ut iubes,

wo aber die *P* statt *iubes* das Fut. *uoles* bieten. Es fragt sich, ob das Fut. hier möglich ist. Lorenz meint, dass an den übrigen Stellen, wo Redensarten wie *faciam ut uoles* und ähnliche vorkommen, das Fut. des Nebensatzes dadurch gerechtfertigt ist, dass die Äusserung des Wunsches in der Tat erst erfolgen soll. Allein, es giebt unter den von Lorenz a. a. O. aufgezählten Belegen [1] einige Stellen, wo dies nicht der Fall zu sein scheint:

Men. 1152 In patriam redeamus ambo. Men. Frater, faciam ut tu uoles.
Capt. 228 ut hoc - - Accurate agatur, docte et diligenter.
Tanta incepta res est: haud somniculose hoc
agendumst. Tyn. Ero ut me uoles esse. Phil. Spero.
Stich. 566 'Fiat', ille inquit adulescens. 'facis benigne', inquit senex.
'habeon rem pactam?' inquit. 'faciam ita', inquit, 'ut fieri uoles'.

---

satz: Curc. 28 und Rud. 1398 si sapis; Bacch. 1175, Stich. 553 und Eun. 106 si uis; Cas. 75 ni fit; Men. 1093 liber esto, si inuenis. Hinzuzufügen ist Curc. 470 Qui - - uolt - - ito, Eun. 595 facito, dum lauamur. Dagegen ist Cist. 111 das Fut. beizubehalten, vgl. Leo zu St. 620. Die älteste Gesetzessprache war in dieser Hinsicht freier, s. o. S. 45. Die umgekehrte Erscheinung (Fut. im Nebensatz nach Imp. Präs.) findet sich nach Loch a. a. O. Asin. 231. Bacch. 800. Cas. 146. Cist. 592. Epid. 423. Pers. 46 f. Andr. 848; dagegen gehören Pers. 146 hoc si facturu's face u. ähnl. nicht hierher, s. Kap. IV. Hinzuzufügen sind Asin. 157. Pers. 511. Men. 1105.

[1] Ganz mit Unrecht hat Lorenz auch Merc. 486 unter diese Futura aufgenommen:

Eut. Visne eam ad portum — Char. Qui potius quam uoles? E. Atque eximam,

wo Lor. zu dem *Qui potius* ein *uolam* ergänzt: 'Was werde ich wohl lieber wollen als was du willst?' *Voles* ist natürlich Konj. von *uolare*.

Ähnlich Cas. 345 Olympio zu Lysidamus, dessen Wunsch er bereits kennt:

Quid si sors aliter quam uoles euenerit?

Da dieses Verbum auch sonst verschiedene Eigentümlichkeiten aufweist (Men. 87 und Merc. 146 steht *uoles* st. des Konj. der 2. unbest. Person 'man' u. s. w.), nehme ich mit Baier, De Plaut. fab. rec. p. 149 f., an, dass auch an der angeführten Mostellariastelle das Fut. gut plautinisch ist. Vgl. noch Trin. 714 (Assimilation, s. Anh. 2):

Si mihi tua soror, ut ego aequom censeo, ita nuptum datur, sine dote, neque tu hinc abituru's, quod meum erit id erit tuom.

III. Präs. und Fut. Infinitiv.

Litt.: Postgate, The Fut. Inf. Act. in Latin, I. F. IV : 252 ff., vgl. dazu Class. Rev. V : 301, XVIII : 450 ff.; Leopold, Quid Postgatius de origine lat. infinitivi et participii fut. act. senserit, Leyden 1904. — Über den Inf. Präs. in fut. Verwendung vgl. Uss. zu Asin. 442. 604. Bx-Niem. zu Trin. 5. Lor. zu Most. 633. Sonnenschein zu Rud. 307. Spengel zu Andr. 411.

A. Einige statistische Angaben.

1. Die Infinitive auf *-urum* bei Plaut. und Ter. sind von Postgate a. a. O. und (ergänzend) von Leopold gesammelt worden; die Statistik weist folgende Zahlen auf:

	Plautus	Terenz	zusammen
ohne *esse*	118	56	174
mit »	26	18	44
zusammen	144	74	218

Terenz gebraucht also den Inf. Fut. fast 'twice as frequently in proportion als Plautus'. Dies hängt einerseits damit zusammen, dass gewisse Parataxen, die bei Plautus geläufig sind, bei Terenz zurücktreten; andererseits ist der Inf. Präs. in futurischer Verwendung bei Terenz erheblich seltener als bei Plautus, s. u.

2. Dazu kommt die (von Postgate nicht berücksichtigte) Bildung *fore* mit Zusammensetzungen: bei Plautus 48mal, bei Terenz 18mal. Hier ist mithin die Proportion gleichmässiger. Die entsprechenden Zahlen der Umschreibung *futurum (esse)* sind 22 und 8.

3. Der pass. Inf. Fut. erscheint bei Plautus an 4 Stellen: Cas. 699. Curc. 491. Rud. 1242 und wahrscheinlich Truc. 886, bei Terenz dreimal, Andr. 177. Hec. 40, Ad. 70.[1]

4. Der Inf. Präs. in futurischer Verwendung kommt bei Plautus an etwa 50 Stellen vor, bei Terenz an etwa 15; Verhältnis zum Inf. Fut. ungefähr wie 1 : 3 und 1 : 5. Sehr selten ist der Inf. Präs. Pass. in fut. Verw., s. u. S. 63.

5. Ellipse des Subjektsakkusativs[2] findet häufiger statt beim Inf. Präs. mit Futurbedeutung als beim Inf. Fut.: bei Plautus etwa 30mal, bei Terenz 5mal (Proportion etwa wie 1 : 2 und 1 : 3) gegenüber 25 und 12 (Proportion wie 1 : 5 oder 6).

B. Das regierende Verbum.

Es stellt sich heraus, dass hauptsächlich nur die Verba dicendi in Betracht kommen und zwar 1. *Dico,* z. B. Capt. 194:

Ad fratrem, quo ire dixeram, mox iuero,

wo *ire* sich auf das Fut. V. 126 ego ibo ad fratrem zurückbezieht. Asin. 366. Aul. 108. Bacch. 700. Cas. 479. Men. 538. 1056. Merc. 419. Mil. 231. Pers. 260. Trin. 755. Andr. 411. Phorm. 837. 531. Über Amph. 209. Poen. 259 s. u. S. 64 f. — Präs. und Fut. nebeneinander (s. u.) Most. 633.

2. *Aio:* Cist. 586 - - se quandam aibat mulierem - - conuenire etiam prius, wo unabhängig Fut. I conueniam (-ibo) oder Fut. II conuenero stehen würde, s. S. 21. — Asin. 442. Capt. 586. Ps. 1118. Rud. 307; vielleicht noch Ad. 224. Über Phorm. 880 s. u. S. 64. Ähnlich nach *autumo* Most. 1132, wo auf das unabhängige *ego ibo* des Tranio ein darauf bezogener Inf. Präs. folgt:

Th. Verbero, etiam inrides? Tr. Quian me pro te ire - - autumo?

[1] Vgl. Sjöstrand, De Fut. inf. usu Lat. quaestiones duae p. 5; Lindsay-Nohl Gramm. S. 617 f.

[2] Vgl. Funck in Fl. Jahrb. 1880 : 725 ff., dessen Angaben aber ergänzungsbedürftig sind.

3. *Nego.* Nach diesem Verbum ist das Präsens sogar etwas häufiger als das Fut.; auch unabhängig findet sich das negierte Präsens nicht selten, um eine Abneigung auszudrücken. Vgl. Stich. 393

Venales logi sunt illi quos negabam uendere

neben dem *Non uendo logos* V. 383. — Curc. 597. Pers. 432. St. 558. Andr. 379. Heaut. 487. Pis. 83[33] P. Über Rud. 1292 s. u. S. 64.

4. *Promitto und polliceor:*[1]

Trin. 5 Deducam, si quidem operam dare promittitis.

Asin. 377. Bacch. 920. Cas. 288. Cist. 542. Curc. 669. Merc. 631. Most. 1084. 1087. Rud. 778. Andr. 613. Heaut. 724. — Über Rud. 541 s. u. S. 60. — Ähnlich nach *uoueo* Curc. 72. 181; nach *iuro* Pers. 401 iuratust sese hodie argentum dare, Amph. 436. Cist. 584. Poen. 361. Rud. 1376. 1379; adnuit decernere Enn. Ann. 133 V.

5. *Minor.* Men. 935 Etiam me iunctis quadrigis minitatu's prosternere. Men. 842. Ps. 778. Stich. 21. Hec. 427. Dagegen entspricht dem Inf. *abire* Asin. 604 *minatur sese abire* ein unabhängiges *abeo*, s. S. 12.

Von Verben, die nicht die Bedeutung des Sagens haben, gehört eigentlich nur *sperare* hierher, Asin. 699:

Vehes pol hodie me, si quidem hoc argentum ferre speres.

Stich. 387 (wahrsch. unecht); vielleicht Eun. 520 (nicht aber 920). Heaut. 103 (licere). Über Rud. 589 s. u. S. 63; Truc. 936, s. S. 60. Dagegen lässt sich der Inf. Präs. in fut. Verwendung nach Verben wie *censere, putare, credere, scire* kaum belegen, vgl. aber Mil. 721:

-- si ei forte fuisset febris, Censerem emori,

[1] Ungenau ist die Angabe bei Bx-Niem. zu Trin. 5, dass nach *promittere* der Inf. Fut. nur dreimal steht: Formen auf *-urum* kommen achtmal vor, Inf. auf *-um iri* einmal, *fore* zweimal.

(mit Punktualisierung der Handlung durch die Präposition). Unwahrscheinlich ist schon aus diesem Grund Dziatzkos Änderung Phorm. 902 f. (vgl. Hauler zu d. St.):

An [ue]rebamini
<m>e non id facere[m], quod recepissem semel?

Über Aul. 528 Miles inpransus astat, aes censet dari, wo kaum reine Futurbedeutung vorliegt, ist noch S. 63 zu vergleichen. Nach *scire* steht einmal ein Inf. Präs. Pass., Most. 17:

Quod te in pistrinum scis actutum tradier.

Vgl. S. 63. — Überliefert ist ein Inf. Präs. Act. Rud. 376 (Trachalio zu Ampelisca):

Sciui lenonem facere | hoc quod fecit, saepe dixi.

Eine Emendation ist schon des Hiats wegen nötig. Nun findet sich nach *scire*, abgesehen von dem pass. Inf. Most. 17, s. o., nur der Inf. Fut. (im ganzen etwa 20mal bei Plaut.); daher scheint mir das *facere* in fut. Verwendung sehr fraglich. Ein *facturum* passt aber nicht in den Vers; andererseits erwartet man schon wegen des folgenden *fecit* eine Form desselben Verbums wie etwa Cas. 788 fit quod futurum dixi u. ö., sonst wäre Brixens Konjektur *insistere* sehr erwägenswert (vgl. Fl. Jahrb. CXXXI : 203). Sonnenscheins *faxere* hat nicht Beifall gefunden. Es steht aber m. E. der Annahme nichts entgegen, dass *facere* präsentische Bedeutung hat: 'vorhaben, damit umgehen', vgl. etwa Eun. 382, wo Parmeno von einer geplanten, aber noch nicht ausgeführten Handlung sagt: flagitium facimus. Wie der Hiat zu beseitigen ist, bleibt unsicher: naheliegend ist *facere* *<ero> hoc*, Schoell; *<ego> hoc* Linds. mit Pyl.

C. Einige Bemerkungen über den abhängigen Infinitiv.

Am häufigsten vertreten ist *dare*, das bei Plautus etwa 18mal Futurbedeutung hat; *daturum* kommt 10mal vor. Bei Terenz halten sich diese Formen die Wage (6 : 6).[1] Besondere Besprechung erfordern folgende Gruppen:

[1] Unabhängig heisst es ausschliesslich *dabo*; das Präs. *do* hat m. W. nur präs. Bed. Vgl. Bacch. 970 Quos dare se promisit, dabit; s. S. 35.

1. Dem unabhängigen formelhaften *amabo* entspricht als Inf. nicht etwa *amaturum*, wie Langen Beitr. S. 290 f. annimmt, sondern *amare*. vgl. Brix, Fl. Jahrb. CXXIII : 56. — Men. 524 f. Pers. 303.

2. *Esse* statt *fore*. Dass das Präs. des Verbum substantivum nur unter bestimmten Bedingungen Futurbedeutung annehmen kann, dass andererseits in gewissen Verbindungen, wo andere Verba das Präsens bevorzugen, nur das Fut. zulässig ist, wurde öfters hervorgehoben, vgl. besonders S. 9. 27 ff. 34 ff. 40 f. Dies gilt auch für den Inf. Nach Sonnenschein zu Rud. 307 u. 541 wäre *esse* an letztgenannter Stelle futurisch (Labrax zu Charm.):

Tibi auscultaui, tu promittebas mihi
illi esse quaestum maxumum meretricibus.

Hier hat aber *esse* seine eigentliche präsentische Bedeutung: 'dort sei, versichertest du, gute Gelegenheit zum Verdienst'. Asin. 124 steht das Präs. emphatisch st. des Fut.:

Nam ego illuc argentum tam paratum filio
scio esse quam me hunc scipionem contui.

Futurbedeutung liegt aber an folgenden Stellen vor, Truc. 936:

Strat. Dedin ego aurum? Phron. Mihi? dedisti filio cibaria.
nunc, si hanc tecum esse speras, alia opust auri mina.

Hier hat *esse* die ursprüngliche, durative Bedeutung des Stammes *es-*, die in Futura wie Truc. 958 tu eris mecum u. ö. zum Vorschein kommt, bewahrt; daneben kommt aber auch *fore* (*futurum esse*) von der Wz. *bheu̯-*, die ursprünglich und z. T. noch im Altlateinischen die Bedeutung des Werdens hatte (s. näheres darüber drittes Kap. I : 2, C), durch Erweiterung der ursprünglichen Verwendung in ähnlicher Bedeutung vor.[1]

Pers. 260 - - erus - me Eretriam misit - - boues ut - - mercarer,
dedit argentum, nam ibi mercatum dixit esse die septumi.

[1] Z. B. Asin. 463 - - da quaeso ac ne formida.
Saluom hercle erit. Merc. Credam fore, dum quidem ipse in manu habebo.

Hier hat man aus metrisch-prosodischen Gründen verschiedene Änderungen vorgenommen, und zwar hat O. Seyffert in der praef. ed. min. statt *esse* das Fut. *fore* vorgeschlagen. Dies ist aber paläographisch höchst unwahrscheinlich; sprachlich empfiehlt sich auch das Präs. des Vbm. subst. mit Bezug auf einen festgesetzten Terminus, vgl. Eun. 338 cras est mihi Iudicium, Pseud. 60; s. o. S. 34. G.-S. bezeichnen den Vers als korrupt, Uss. und Schoell stellen mit Bothe die letzten Wörter folgendermassen um: dixit die esse septumi. Diese auf den ersten Blick hin leichte Änderung scheitert aber an der Tatsache, dass die eng zusammengehörigen Wörter die‿septumi nicht getrennt werden dürfen. vgl. diequinti Coel. 25 P, Cato fr. 86 P, diequarte Pomp. 77 R., dienoni bei Gell. X: 24, 1 ff., der eben diese Redensarten bespricht; bei Plaut. noch Men. 1156 die septimi, Most. 881 die crastini[1]. Wir sind mithin zu der Annahme genötigt, dass an der Überlieferung festzuhalten ist; *esse* ist aber einsilbig zu lesen: *ess'*, s. Leo zu d. St., G.-S. praef. ed. alt. emend. zu Capt. 243, wo unsere Stelle hinzuzufügen ist.

Auf die Bitte des Trachalio Rud. 627 ff.: per ego haec genua te optestor, senex, - - teque oro et quaeso, si speras tibi

Hoc anno multum futurum sirpe et laserpicium
eamque euenturam exagogam Capuam. saluam et sospitem
atque ab lippitudine usque siccitas ut sit tibi, - - - ,
ut te ne pigeat dare operam mihi quod te orabo, senex,

antwortet Daemones V. 635 ff.:

At ego te per crura et talos tergumque obtestor tuom
(B:) ut tibi ui meà (T: umerum) ubi rè eè speres uirgidemiam
et tibi euenturam hoc anno uberem messem mali,
ut - - dicas - - .

V. 636 ist in mehrfacher Hinsicht schwierig herzustellen, am

[1] Ob man das *dzenoine* der Duenosinschrift als ältesten Beleg dieser Verbindung auffassen darf, ist unsicher. Bücheler, Rh. M. XXXVI: 237, und später Maurenbrecher, Philol. LIV: 629, deuteten diese Buchstabengruppe als *die nono*, vgl. dagegen Thurneysen, K. Z. XXXV: 203 f.

nächsten liegt aber: ut tibi ulmeam uberem esse speres u. s. w.[1], wobei *esse* dem *futurum* V. 630 entspricht, wie *euenturam* zweimal, Vv. 631 und 637, vorkommt. Vgl. Persson, Adn. Plaut. p. 60 f. An einem Wechsel zwischen fut. Präs. und Fut. ist an und für sich nicht Anstoss zu nehmen, wenn beide gleichwertig sind (s. u. S. 67 f.), ganz singulär wäre aber m. E. in diesem Fall die Verwendung des *esse* statt *futuram*. Als sicherer Beleg dafür kann diese Stelle kaum gelten, da *A* fehlt; vielmehr scheint mir sowohl die Koncinnität als der plaut. Sprachgebrauch die letztgenannte Form *(futuram)* zu erheischen, sofern man es nicht etwa vorzieht, *esse* präsentisch aufzufassen (vgl. Eun. 920). — Dagegen hat *esse* Futurbedeutung Inc inc. trag. 16, wenn der Satz vollständig überliefert ist:

- - edidit Apollo, puerum, primus Priamo qui foret
postilla natus, temperaret tollere:
eum esse exitium Troiae, pestem Pergamo.

3. *Fore* st. *esse*, Stich. 610:

Si hercle faxis, non opinor dices deceptum fore.

Fore, mit einem Partic. Perf. verbunden, hat nach Neue-Wagener, Formenlehre III: 152, die Bedeutung eines Inf. des Fut. exact.; dagegen bemerkt O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVIII: 1553, dass *deceptum fore* einem *deceptum esse* gleichkommt. Eine Erklärung dieser auffallenden Verbindung ist freilich dadurch nicht gegeben. Ich vermute, dass hier eine Kontamination zweier Ausdrucksweisen vorliegt: *non opinor te deceptum fore*, nicht wesentlich verschieden von *deceptum iri*

[1] Man erwartet eine dem *si speras* V. 629 entsprechende hypoth. Konjunktion, daher Uss. liest: Ut tibi < si > ulmeam - - speres, Leo: ulmeam ni deesse speres. Nach Thulin, De Conj. plaut. p. 147, wäre die Ergänzung eines *si* oder *ni* überflüssig, weil der Konj. *ut speres* V. 636 derselben Art sei wie *ut sit* V. 632. Dies ist aber nicht der Fall. Ganz notwendig scheint mir kaum die Ergänzung eines *si* (bzw. *ni*), das jedenfalls leicht ausfallen konnte, vgl. Aul. 396. Cas. 376. Merc. 969. Mil. 938. Most. 912; *ut sit* ist aber von *speras* V. 629 abhängig wie Bacch. 370 nisi quem spes reliquere omnes, esse ut frugi possiet, s. Persson Adn. Plaut. p. 14 f. Der Konj. macht durchaus den Eindruck des Ursprünglichen, vgl. Asin. 699 Mil. 571 u. ö.; gut plautinisch ist natürlich auch *speras*.

(vgl. Cato Or. 36[15] J. me .. exercitum habitum esse atque porro fore, wegen der Koncinnität) und: *non, opinor, dices te deceptum esse.* Erleichtert wurde diese Verwendung des *fore* st. *esse* durch das gerade im Versschluss geläufige *forem* u. s. w. st. *essem*[1]. — Auch sonst findet sich gelegentlich ein Inf. Fut., wo wir einen Inf. Präs. erwarten. z. B. Rud. 544 Iam postulabas te - - deuoraturum (s. Sonn. zu d. St.), Hec. 586 Ego rus abituram, - - decreui.

4. Der Inf. Präs. des Pass. hat sehr selten fut. Bedeutung, z. B. Most. 17:

Quod te in pistrinum scis actutum tradier.

Acc. Trag. 38 R. Scibam hanc mihi supremam lucem et seruiti finem dari.

Rud. 589 Itaque aluom prodi sperauit nobis salsis poculis.

Vgl. Leo zu d. St. — Die häufige Verwechslung der Infinitivendungen *-e* und *-i* macht diese Frage noch schwieriger; vgl. z. B. Most. 313 *uenire* st. *ueniri P*, *A* n. l.: Pers. 578 *ire P* st. *iri A*; Asin. 890 und Mil. 770 *dare P* st. *dari*, *A* n. l.; Mil. 723 hat *A* richtig *dari*, *P* dagegen *dare*, alles in präs. Verwendung. Unsicher bleibt Poen. 710 egredere ocius Ut tute inspectes aurum lenoni dare *P*, *A* n. l. Die Herausgeber schreiben gewöhnlich mit Bentley *dari*, G.-S. dagegen (vgl. praef. ed. min.) nehmen Ellipse des Subjektspronomens an. Da diese Ellipse bei den Szenikern weit häufiger ist als man früher angenommen hat, lässt sich vielleicht die Überlieferung aufrecht erhalten, plautinisch ist aber natürlich sicher *dari*. Leider sind die Handschriften gerade in Bezug auf dieses Verbum so

---

[1] Eine Kontamination, freilich ganz anderer Art, scheint noch Pseud. 1318 f. vorzuliegen (Simo spricht zu Pseud.):

Hoc ego numquam ratus sum
fore me, ut tibi fierem supplex.

Ussing fasst *me* als Ablativ auf, wie er sonst sehr gewöhnlich ist bei *facere*, *fieri* und den mit *fu-* beginnenden Formen des Verbum subst. (vgl. darüber im Kap. III); diese Konstruktion scheint aber nur in (direkten oder indirekten) Fragesätzen und hypothetischen Nebensätzen (Quid me fiet? si quid me fuat u. dgl.) gang und gäbe zu sein. Nach *Hoc ego numquam ratus sum* erwartet man entweder *fore me tibi supplicem* oder *fore*, *ut tibi fierem supplex*; beides ist hier vermischt.

schwankend, dass auch an anderen Stellen, wo Futurbedeutung vorliegt, eine sichere Entscheidung bisweilen kaum möglich ist. Dass der akt. Inf. *dare* sehr oft fut. Bedeutung hat, wurde S. 59 gezeigt; ein *dari* st. *datum iri* hat man an den folgenden Stellen angenommen, wo nach meiner Kenntnis des plaut. Sprachgebrauches *dare* vorzuziehen ist:

Poen. 259 (Leo): Iam num me decet donari
cado uini ueteris? dic dare . nil respondes?

Die übrigen Herausgeber schreiben mit den Handschriften (*A* n. l.) *dari*, das schon Dousa in *dare* abänderte ('dic te dare, non iube dari', Leo zu d. St.), vgl. besonders Most. 633, S. 67. Verwandter Art ist Rud. 1292 (Gripus spricht für sich):

Istic scelestus liber est: ego qui in mari prehendi
reti atque excepi uidulum, ei dare negatis quidquam.

Cam., Uss., Leo: *dare*; die übrigen Herausgeber *dari*. Die Schreibweise der Hschr. scheint auf ein ursprüngliches *dare* hinzuweisen: der ältere *B* hat *ei dare inegatis,* der jüngere *C*: *ei dare i negatis*, *D*: *ei darei negatis*. Wie das *dic dare* Poen. 259 dem *dic te daturum* Most. 633 parallel steht, so dürfte hier das *dare negatis* dem *negabas daturum esse te* Pseud. 1314 entsprechen; es bezieht sich auf die Äusserung des Daemones V. 1255 Ego tibi daturus nil sum, ne tu frustra sis. Da es in derartigen abschlägigen Antworten gewöhnlich *nil daturus sum* oder *nil do* heisst (s. o. S. 37), nicht etwa *non datur* oder *non dabitur*, so scheint mir auch hier aus inneren Gründen das *dare* vorzuziehen zu sein. Auch Phorm. 880 lässt keinen sicheren Schluss auf *dari* st. *datum iri* zu:

Ait uterque tibi potestatem eius adhibendae dari,

wo einige Calliopiushandschriften *dare* bieten (Bentley: eius habendi se dare), das vollkommen gut ist. — Ferner kommt in Betracht Amph. 209 (Amphitruo lässt den Feinden seinen Friedensantrag überbringen):

Si quae asportassent redderent, se exercitum extemplo domum
reducturum, abituros agro Argiuos, pacem atque otium

dare illis; sin aliter sient animati neque dent quae petat, sese igitur summa ui uirisque eorum oppidum oppugnassere.

Hier hat man an dem Subjektswechsel Anstoss genommen und daher das *dare* geändert: Luchs schlug Herm. VIII: 107 *fore* vor, das ohne weiteres abzuweisen ist, Persson a. a. O. S. 58 f. setzt den pass. Inf. *dari* ein. Wenn ein Subjektswechsel tatsächlich vorhanden ist — wahrscheinlich hat aber dem Plautus sowohl Amphitruo als die Argiver als allgemeines Subjekt vorgeschwebt, vgl. 216 Amphitruo producit exercitum, Teloboae (statt Pterela) contra legiones educunt suas — so ist nach meinem Dafürhalten daran nichts auszusetzen; vgl. Anh. 3.

Andererseits sind die Infinitive auf *-um iri* mit der aus dem Uritalischen ererbten, im Altlateinischen und noch bei den Archaisten (z. B. Gellius) sehr gebräuchlichen Verwendung des Supinum mit *ire* zusammenzustellen.

IV. Über den Wechsel zwischen Präsens mit Futurbedeutung und Futurum.

Vgl. Schneider a. a. O. S. 9. Persson, Adn. Plaut. p. 58 ff.

Gelegentlich wurde schon darauf hingewiesen, dass Futura und Präsentia in futurischer Verwendung mit einander abwechseln können. Diese Erscheinung ist bisweilen missverstanden worden, und zwar in zwiefacher Hinsicht: einerseits hat man durch Beseitigung der betreffenden Präsentia die, wie man glaubte, notwendige Konzinnität herstellen wollen, andererseits hat man solche Präsentia verteidigt, die überhaupt oder in der in Frage kommenden Verbindung ein Futurum nicht vertreten können. Es soll im folgenden in aller Kürze der Versuch gemacht werden, einige hierher gehörige Gruppen, die bisweilen in einander hinüberspielen, näher zu bestimmen.

1. Zunächst scheiden diejenigen Fälle aus, wo entweder das gewöhnliche Präs. oder die Umschreibung auf *-urus sum* (s. Kap. IV), die ja ihrer Bildung nach ein Präsens ist, nicht

aber das Futurum I zulässig ist, z. B. imperativische Fragen wie Most. 604 f.:

Daturin estis faenus actutum mihi?
Datur (wahrsch. Datin) faenus mihi?

2. Ferner gehören nicht hierher solche Fälle, wo die verschiedenen Tempora ihre eigentliche Bedeutung bewahren, bzw. in Gegensatz zu einander stehen:

Merc. 659 Eo domum, patrem atque matrem ut meos salutem, postea
clam patrem patria hac effugiam aut aliquid capiam consili,

wo *eo*, statt dessen der plaut. Sprachgebrauch auch *ibo* gestattet (s. o. S. 15 ff.), sich auf die unmittelbar bevorstehende Zukunft, bzw. die schon angefangene Bewegung bezieht. Im Nebensatz z. B. Ad. 232

Nunc si hoc omitto ac tum agam, ubi illinc rediero,
nihil est.

Vgl. Men. 130/133. Mil. 237. Andr. 414 f. 733/735. Phorm. 626. Ähnlich Andr. 611:

Posthac incolumem sat scio fore me, nunc si deuito hoc malum.

3. Dass gewisse Verba, z. B. *redire*, das Präs. in futurischer Verwendung entweder überhaupt oder unter gewissen Umständen bevorzugen (*iam redeo* u. dgl.), dass ferner negierte Präsentia neben entsprechenden positiven Futura stehen, wurde öfters hervorgehoben. Hierher gehören Fälle wie

Merc. 962 f. Ad patrem ibo, ut - - sciat. Iam redeo,

wo sich das Präs. auf die spätere Handlung bezieht. Mil. 592 redeo, aber V. 595 ibo, beides im Selbstgespräch. Rud. 1013:

Gr. Abeo ego hinc. Tr. At ego hinc offlectam nauem - - mane.

Eun. 492 f., S. 10. Stich. 623. Capt. 458. Ad. 757, S. 21. Negiertes Präs. neben pos. Fut. (vgl. S. 37), z. B. Epid. 662 f.

remeabo intro - - eadem edocebo - - non fugio, s. S. 12, 20, Cas. 149 u. ö. — Rhetorisches Präs. des Verbum subst. und Futurum eines gewöhnlichen Verbums neben einander, z. B. Cas. 509, S. 28. Hec. 400:

Continuo exponetur: hic tibi nihil est quicquam incommodi
et illi miserae indigne factam iniuriam contexeris.

Über das Fut. II vgl. Kap. III. — Von genau derselben Handlung steht mit leiser Nuance der Bedeutung Präs. und Fut. desselben Verbums Most. 847 f.: Ergo intro eo igitur und Ibo intro igitur, s. o. S. 16. — Hierher gehört m. E. ein Beleg wie Stich. 612:

Ibisne ad cenam foras? Pamph. Apud fratrem ceno in proxumo.

Ein *isne* wäre nach plaut. Sprachgebrauch hier unstatthaft: es könnte nur präs. Bedeutung haben, vgl. Pers. 191 u. ö.; dagegen heisst es sowohl Ubi cenas hodie? Stich. 430, als Ubi cenabis? Truc. 360. Wegen des Präs. *ceno* von einer schon verabredeten Handlung s. S. 34. Vgl. noch Aul. 289.

4. Der eben besprochene Beleg leitet zu einer naheliegenden Gruppe über. Bisweilen kann genau derselbe Gedanke durch verschiedene Tempora zum Ausdruck kommen. Da die plautinische Sprache auch sonst verschiedene, aber ganz gleichwertige Konstruktionen nicht selten unmittelbar auf einander folgen lässt, so darf es nicht Wunder nehmen, dass bisweilen futurische Präsentia mit vollkommen gleichbedeutenden Futura in unmittelbarer Aufeinanderfolge abwechseln. Hierher gehören u. a. gewisse Verba mouendi, z. B. Pers. 198, s. o. S. 17.

Nach den Verba dicendi steht nicht selten ein Inf. Präs. einem Inf. Fut. vollkommen gleichbedeutend; beides folgt auf einander Most. 633:

Tr. Dic te daturum, ut abeat. Th. Egon dicam dare?

Amph. 208 f. Stich. 21 f. — In Gemeinplätzen steht das sog. gnomische Futurum dem Präs. parallel; nicht selten finden sich beide Tempora verbunden, wie Pseud. 677 ff., wo *profecto hoc sic erit*

und *atque hoc uerumst* darauf folgende Sentenzen einleiten. Ad. 73 Studet par referre, praesens absensque idem erit, Pers. 559 *sat erit* neben *parumst* V. 560; Amph. 173, s. Persson a. a. O. S. 63. Auch im Nebensatz, z. B. Pers. 366 und 368, 555 und 559. Futurum steht im Nebensatz, Präsens im Hauptsatz Fragm. inc. com. 89 Sat celeriter fit quidquid fiet satis bene. Inc. inc. trag. 161 Qui esse uolt quod uolt, ei ita dat se res, ut operam dabit; häufiger umgekehrt, s. Blase, Gramm. S. 120 f.

Ein Entschluss, der sich auf die nähere oder entferntere Zukunft bezieht, wird in der Regel durch das Fut. ausgedrückt, besonders im Selbstgespräch. Nur ganz selten, abgesehen von *redeo,* steht in diesem Fall ein Präsens, z. B. eo domum Trin. 1059, abeo Epid. 665, ego fugio Heaut. 1000; protollo mortem mihi Cas. 447, alles mit Bezug auf eine unmittelbar bevorstehende Handlung. Beides folgt auf einander Merc. 921 und 927 (Charinus für sich): Chlamydem sumam denuo und Tollo ampullam atque hinc eo. Auf diese Weise möchte ich Trin. 815 f. auffassen (Meg. zu Call.):

Ego sycophantam iam conduco de forò
epistulasque iam consignabo duas
eumque huc ad adulescentem meditatum probe Mittam.

V. 816 hat Ritschl, wahrscheinlich mit Recht, entfernt. Das Präsens *iam conduco* ist mit Aul. 400 Ego hinc artoptam ex proximo utendam peto zu vergleichen; übrigens steht es gewissermassen im Gegensatz zu dem späteren *mittam,* s. o. S. 35. 66. Aber auch so ist das Präsens auffallend, da Plautus in derartigen Sätzen mit *iam* fast ausnahmslos das Fut. gebraucht.

5. Es bleibt uns nunmehr die Besprechung einiger Fälle übrig, wo kein Grund des Tempuswechsels ersichtlich ist. Wenn Terenz Andr. 594 schreibt

Domum modo ibo, ut adparetur dicam, atque huc renuntio,

so müssen der Komödiensprache gemäss die beiden ersten Verba im Futur stehen (vgl. S. 17), für die Wahl des Präs. *renuntio* aber lässt sich kein Grund ermitteln, wenn man nicht etwa annehmen darf, dass die Analogie gewisser Präsentia mit der Bedeutung 'ich werde bald wieder da sein' gewirkt hat.

Hec. 513 ff. spricht Laches für sich, indem er fortgeht:

- - transigant ipsi, ut lubet - -. porto hoc iurgium
ad uxorem, cuius haec fiunt consilio omnia
atque in eam hoc omne quod mihi aegrest euomam.

Hier dürfte *porto* dem folgenden Futurum gegenüber etwas von der ursprünglichen Präsensbedeutung bewahrt haben; beides bezeichnet einen Entschluss. Dagegen ist der Tempuswechsel Heaut. 1001 f. sehr auffallend:

Quid hoc autem? senex exit foras: ego fugio. adhuc quod factumst
miror non ilico adripi iusse: ad Menedemum hunc pergam.
eum mihi precatorem paro: nostro fidei nil habeo.

Über das Präs. *ego fugio* ist S. 24 zu vergleichen; *pergam* stimmt zu dem sonstigen Gebrauch der Komödiensprache (s. ebenda), aber *paro* statt *parabo* von einer späteren Handlung ist ganz singulär und macht den Eindruck des Rhetorischen. — Über *memini* st. *meminero* in Verbindung mit einem Fut. I s. Kap. III.

Häufiger ist dieser Tempuswechsel im hypothetischen Nebensatz, s. S. 46. Besonders interessant sind diejenigen Fälle, wo verschiedene Tempora desselben Verbums und mit Bezug auf dieselbe Handlung mit einander abwechseln, z. B. Merc. 458 f. (Demipho zu Charinus):

Quid? illi quoidam qui mandauit tibi si emetur, tum uolet,
si ego emo illi qui mandauit, tum ille nolet? nihil agis.
Cist. 46/48 Necesse est quo tu me modo uoles esse, ita esse, mater.
Lena. Nam si quidem ita eris, ut uolo, numquam - - fies.

Über *uoles*, *uolet* u. s. w., wo man das Präs. erwartet, s. o. S. 55. Verschiedene Verba, aber mit Bezug auf dieselbe Handlung, z. B.

Mil. 936 f. Egone hoc si efficiam plane,
ut - - hinc Athenas auehat, <si> hodie hunc dolum dolamus,
quid tibi ego mittam muneris!

Hier liegt nicht Moduswechsel, wie Bx-Niem. annehmen, sondern Tempuswechsel vor.

Phorm. 604 f.:

> Petam hinc unde a primo institui: is si dat, sat est;
> si ab eo nil fiet, tum hunc adoriar hospitem.

Vgl. noch Capt. 683. Pseud. 143 f., 373 ff. Asin. 278 ff. Stich. 550 f. Heaut. 696 f. (Präs. und Fut. II).[1]

6. Bisweilen lässt die Form eine doppelte Auffassung zu, z. B. Eun. 219:

> Nam aut iam reuortere aut mox noctu te adiget horsum insomnia.

Da es ausnahmslos *iam reuortar* heisst (s. o. S. 7 f.), ist *reuortere* futurisch zu fassen; übrigens hat es prospektiven Charakter wie *conciet* Amph. 476:

> - - Alcumenam Iuppiter rediget - - in concordiam.
> Nam Amphitruo actutum uxori turbas conciet
> atque insimulabit eam probri; tum meus pater - - conferet.

Hier muss *conciet* Futurum sein, da ein Präsens in dieser Verwendung unplautinisch wäre; hierzu stimmt die Form dieses Verbums an anderen Stellen, vgl. Asin. 824 fac ut concias. Von Merc. 219 ff. war schon oben S. 32 die Rede.

Ferner ist ein Tempuswechsel nicht statthaft in Fällen wie Stich. 315 Ibo atque hunc compellabo, wo P *compello* bietet, s. o. S. 17. Über Rud. 636 f. vgl. S. 61.

Es hat sich mithin herausgestellt, dass in den weitaus zahlreichsten Fällen nicht Regellosigkeit, sondern strenge Observanz vorliegt, und dass nur in Bezug auf gewisse Bedingungssätze und Infinitivkonstruktionen wirkliche Freiheiten vorhanden sind. — Vgl. noch den Wechsel zwischen den beiden Futura, Kap. III.

[1] Bei Cicero begegnet dieser Tempuswechsel öfters, besonders in den Briefen, z. B. ad Qu. fr. I : 1, 11, 32 - - publicani: quibus si aduersamur, ordinem - - diiungemus; sin autem obsequemur, - - eos perire patiemur, quorum - -; ad Att. X : 8, 2 necesse est aut - - pelli istum - - aut trahi id bellum - -; si pelletur, quam gratus - - tum erit - - noster aduentus - - ? Si trahitur bellum, quid exspectem? ad Fam. V : 12, 8, s. S. 45; de domo 1 : 2.

Zusammenfassung.

Es bleibt uns noch die Aufgabe übrig, die Ergebnisse der bisherigen Untersuchung kurz zusammenzufassen. Das Präsens in futurischer Verwendung ist im Altlateinischen erheblich seltener als in mehreren modernen Sprachen und kommt gewöhnlich nur unter gewissen Bedingungen vor. Betrachten wir zunächst den Gebrauch in positiven (nicht fragenden) Hauptsätzen, so finden wir, dass von einigen Verba mouendi (z. B. *ire* mit Zusammensetzungen) das Präsens der 1. Pers. gang und gäbe ist und zwar hauptsächlich im Dialog von einer gleich auszuführenden Handlung, während im Selbstgespräch das Futurum bevorzugt wird; in gewissen Redensarten (*iam adero, abibo* u. a.) ist das Präsens überhaupt nicht belegt. Von einer später eintreffenden Handlung steht in der Regel das Fut., daher auch in Sätzen prospektiver Natur bei Plautus dieses Tempus allein zulässig zu sein scheint; auch Versicherungen, die im Zusammenhang der Rede oder der Situation Drohungen bzw. Versprechungen gleichkommen, stehen gewöhnlich nur im Futurum. Im Gebrauch des sog. rhetorischen Präsens stimmt das Altlateinische mit den modernen Sprachen überein, nur dass die Freiheiten in den letzteren grösser sind, was auch von Terenz im Verhältnis zu Plautus gilt. Ferner steht das Präsens, seiner eigentlichen Natur gemäss, von einer verabredeten oder festgesetzten, aber noch nicht ausgeführten Handlung. Ein negiertes Präsens bezeichnet gewöhnlich eine Abneigung etwas zu tun. Von Fragesätzen kommen hier nur die mit *Quam mox?* eingeleiteten in Betracht, wo das Präsens Gesetz ist. Die Bedingungssätze weisen mancherlei Freiheiten auf; in Sätzen mit *nisi*, die einen Befehl enthalten, oft auch in den entsprechenden *si*-Sätzen, steht das Präs. gewöhnlich mit Bezug auf die nahe bevorstehende Zukunft; letzteres ist auch in Sätzen mit *priusquam* und *dum* der Fall, während die entferntere Zukunft durch das Fut. zum Ausdruck kommt. Der Inf. Präs. in futurischer Verwendung ist nach den Verba dicendi keineswegs selten. Schliesslich sei darauf hingewiesen, dass bisweilen futurische Präsentia und Futura in unmittelbarer Aufeinanderfolge mit einander abwechseln.

Zweites Kapitel.

Der Konjunktiv des Präsens und das erste Futurum.

Allgemeines.

Über die sog. Grundbedeutung der Modi ist in den letzten Jahren viel gehandelt worden, vgl. die Litteraturangaben in Blases Gramm. S. 99 f. und 113. Hinzuzufügen ist Lattmann, 'Die Bedeutung der Modi im Griech. und Lat.' N. J. XI: 410 ff., wo der Verf. wiederholt, dass die beiden Modi, Konj. und Opt., nicht auseinanderzuhalten sind, wenn man für den ersteren Willen, für den letzteren Wunsch als Grundbedeutung annimmt, da Wille und Wunsch nur zwei Stufen des Begriffes Begehren sind. Lattmann findet in der Bedeutung des Konjunktivs hauptsächlich zwei Seiten oder Nuancen, eine imperativische, z. B. eamus, ἴωμεν, ne feceris, μή ποιήσῃς, und eine potentiale, dicat quispiam, καί ποτέ τις εἴπῃσι u. s. w., mit verschiedenen Schattierungen durch Verschiedenheit der Person, Satzform, beigefügte Partikeln u. s. w. Aus der imper. Bedeutung könne die potentiale nicht hervorgegangen sein, wohl aber umgekehrt: die Grundbedeutung des Konjunktivs sei mithin die potentiale. Für den Optativ dagegen nimmt Lattmann eine fiktive Grundbedeutung an und sucht daraus die wünschende Bedeutung herzuleiten.

Es gehört nicht zu unserer Aufgabe, auf diese schwierigen Fragen näher einzugehen, ich stimme aber Brugmann, Gr. Gr.[3] S. 499 und K. Vgl. Gr. S. 579, vollkommen bei, dass es bei der formantischen Verschiedenheit der Konjunktivbildung nicht ratsam ist, für den Konj. nach einem streng einheitlichen Grund-

begriff zu suchen; noch weniger sollten aber bei derartigen Untersuchungen Griechisch und Lateinisch zusammengeworfen werden. Viel wichtiger ist es, durch Untersuchung des gegebenen Materials die Gebrauchstypen der einzelnen Sprachen genau festzustellen. Für uns kommt dabei hauptsächlich das Verhältnis zwischen dem lat. Konj. des Präsens und dem Fut. I in Betracht. Nach Blase Gramm. S. 113 wäre die ursprüngliche Bedeutung des Konj. derjenigen des Futurums verwandt: 'setzt man die Bedeutung des Werdens st. der des Wollens oder der der Erwartung ein, so ist die erwähnte Schwierigkeit (s. o.) nicht vorhanden: *uendas* heisst du wirst = sollst verkaufen; *eat* 'er wird = soll gehen.' Dies hilft uns aber nicht weit, denn durch diese Annahme hat Blase, wie Lattmann, D. L. Z. 1903 Sp. 2937, richtig hervorhebt, lediglich einen modalen Begriff durch einen temporalen ersetzt, den modalen Sinn des Konjunktivs aber keineswegs erklärt. Auch im einzelnen geben die Ausführungen von Blase a. a. O. zu mancherlei Bedenken Anlass, denn wenn auch Futurum und Konjunktiv in manchen Gebrauchsweisen mit einander abwechseln, so lässt sich nach meiner Überzeugung der Unterschied der beiden Bildungen meistens deutlich herausfühlen. Es soll im folgenden der Versuch gemacht werden, diese Ansicht näher zu begründen; hier sei nur zur Probe auf einen Fall hingewiesen. Blase behauptet (A. L. L. X S. 545 und Gramm. S. 118), dass die Trennung zwischen Futurum und Konjunktiv im Wunschsatz zu Plautus' Zeit nicht durchgeführt war, daher das Fut. sich noch in Wunsch- und Beteuerungsformeln finde, und sucht dies mit Belegen wie Rud. 107

Dae. Virile sexus numquam ullum habui. Pl. At di dabunt.
Sc. Tibi quidem hercle, quisquis es, magnum malum,

zu erweisen. Hier bezeichnet aber *dabunt* keineswegs einen Wunsch, sondern, wie öfters, hoffnungsvolle Zuversicht, was besonders da zutage tritt, wo Konj. und Fut. nebeneinander stehen, z. B. Heaut. 161

Men. Utinam ita di faxint. Ch. Facient. - - -

Die Beteuerungsformeln *ita me amabit* bzw. *amet Juppiter* sind

daher nicht gleichbedeutend: ersteres ist Ausdruck der Zuversicht oder Versicherung: 'so gewiss wird mich J. lieben', letzteres des Wunsches. Vgl. Bx-Niem. zu Trin. 448. Diejenigen Fälle, wo diese Bildungen in der Bedeutung tatsächlich zusammenfallen, sollen im folgenden besonders berücksichtigt werden. Wollen wir aber versuchen, für den lat. Konjunktiv, wie er uns im Altlateinischen entgegentritt, eine annähernd einheitliche Bedeutung oder vielmehr ein charakteristisches Merkmal herauszufinden, so dürften wir der Wahrheit am nächsten kommen, wenn wir ganz allgemein behaupten, dass durch den Konjunktiv im Gegensatz zum Ind. (Fut. und Präs.), der indifferenten, bzw. selbständigeren Modusform, gewöhnlich irgend ein Abhängigkeitsverhältnis zum Ausdruck kommt.

I. Der hortativ-volitive Konj. der 1. Plur. und Sing.

A. Die 1. Pers. Plur.

Der sog. hortative Konj. gehört bekanntlich der ganzen Latinität an und ist auch im Altlateinischen sehr gebräuchlich. Einem Fut. der 1. Sing. wie *ibo*, *adibo*, *contemplabor* u. dgl. entspricht im Plur. gewöhnlich *eamus*, *adeamus*, taciti *contemplemur* formam Pers. 348, indem der Sprechende sich und den (die) Angeredeten auffordert, etwas zu tun, oder überhaupt auf den Willen eines anderen Rücksicht nimmt, vgl. Merc. 578 f. si censes, coquom Aliquem arripiamus, prandium qui percoquat. Ein Fut. der 1. Plur. ist dagegen durchaus am Platz, wo von einem Hortativus nicht die Rede sein kann, und zwar zunächst im Selbstgespräch, wie Aul. 366 faciam, ut in puteo cenam coquant: Inde coctam sursum subducemus corbulis, dann aber auch im Dialog, wo der Sprechende von sich und (einem) anderen Abwesenden redet, z. B. Hec. 234 si quid est peccatum a nobis profer: - - corrigemus; schliesslich auch da, wo jemand im Namen der Anwesenden etwas verspricht oder versichert, einen Plan darlegt, eine Bestimmung trifft u. s. w.

Stich. 146 f. Nunc places, quom recte monstras: nunc tibi auscultabimus.
nunc soror, abeamus intro.

Heaut. 332 Age age cedo istuc tuom consilium - - Sy. Adsimulabimus
tuam amicam huius esse amicam; vgl. V. 335 abducetur.

Poen. 611 Pone nos recede. Coll. Fiat. Adv. Nos priores ibimus.

Mil. 1093 Iube maturare illam exire huc. iam istic rei praeuortemur.

Bisweilen ist aber der Unterschied zwischen dem Fut. und dem Konj. weniger scharf ausgeprägt: st. des Fut. Andr. 670, wo Davos den Charinus beruhigt mit den Worten: Hac non successit: alia adgrediemur uia, könnte man einen Konj. erwarten (vgl. noch Cato or. 60[33] *P*); umgekehrt nähert sich ein Konj. wie Stich. 689: Nosmet inter nos ministremus monotropi, in dem Zusammenhang, wo er vorkommt, der Bedeutung eines Fut. Es darf mithin nicht Wunder nehmen, dass beide Ausdrucksweisen (mit leichter Schattierung der Bedeutung) unmittelbar aufeinander folgen, vgl. Stich. 146 f. (oben angeführt), Merc. 1095/9 (Fut. von einer später auszuführenden Handlung), Poen. 716 f. u. ö. Bisweilen kommen Verschreibungen vor, z. B. Poen. 599 *adsimulabimus P*, *-lemus A* falsch.

Merc. 582 f. ist folgendermassen überliefert:

Quid stamus? quin ergo imus, atque obsonium
curemus, pulchre ut simus. Lys. Equidem te sequor.

Die Herausgeber (Uss., G.-S., Leo, Linds.) haben sämtlich Camerarius' Änderung *curamus* aufgenommen, wodurch dieser Ind. ebenso gut wie *imus* von *quin* abhängig wird. Diese leichte und auf den ersten Blick hin durchaus bestechende Konjektur ist aber keineswegs notwendig. Es dürfte nunmehr ausser Zweifel gestellt sein, dass zwei verschiedenartig gebildete imperativische Ausdrücke kopuliert werden können nach den Typen Most. 815 Quin tu is intro atque otiose perspecta, ut lubet, und Truc. 631 Datin soleas atque me intro ducite, wo

man früher hat ändern wollen; vgl. O. Seyffert, Philol. XXVII : 443. Persson, Adn. plaut. I : 99. Leo zu Asin. 254. Vgl. noch eine Verbindung wie Rud. 1205 f.:

> Aliquando osculando meliust, uxor, pausam fieri,
> atque adorna ut rem diuinam faciam.

Camerarius: atque adornare, Guyet: et adornare; *melius est* mit folg. Inf. kommt aber einem Imper. gleich (s. Anh. 4), vgl. Asin. 249 Libane, nunc te meliust expergiscier gegenüber Ad. 631 nunc porro, Aeschine, expergiscere in genau derselben Situation. — Imperativ und Konj. sind verbunden Afr. 354 f. Igitur quiesce et - - - parcas istis verbis. Ganz derselben Art ist aber unsere Stelle: auf *quin imus*, das = *eamus* ist (die Form der Aufforderung ist mit Rücksicht auf das vorausgehende *Quid stamus?* gewählt), folgt dann der hortative Konj. *curemus*.

Bacch. 760 schreiben G.-S. noch in der ed. alt. emend.:

> Pist. O imperatorem probum! Chrys. Iam bis bibisse oportuit.
> Mnes. + Fugiamus. — Chrys. Vos uostrum curate officium, ego efficiam meum.

Eamus (Aufforderung an Pist.), von Uss. u. Goetz nach Lindemann und Müller aufgenommen, giebt zwar einen guten Sinn, ist aber paläographisch unwahrscheinlicher als *Euge* (dies würde Mnes. für sich sprechen), *eamus* (zu Pist.); vgl. Richter, De usu part. excl. p. 523. Das Richtige ist aber ohne Zweifel das schon von Fritsche, Ind. lect. Rost. 1846, p. 7, vorgeschlagene, aber nicht näher begründete *Fugimus* (von Richter a. a. O. befürwortet und von Leo und Linds. in den Text gesetzt); es ist die Antwort, die Mnes. für sich und seinen Freund Pist. giebt auf die Aufforderung des Chrysalus V. 755 *iam facite* - - - *accubitum eatis* und den V. 759 indirekt erneuten Befehl *iam bis bibisse oportuit*. Ein Präs. der 1. Sing als Antwort auf einen Imperativus ist bekanntlich durchaus gewöhnlich, vgl. Merc. 677 abi tu intro : : Eo; auch im Plur. findet sich, der Natur der Sache gemäss allerdings seltener, dieses Präs., vgl. Mil. 1280 abite : : Abimus, Eun. 1085 oro, ut me - - recipiatis - - Ph. Recipimus; aber V. 1068 audite - - Ch. (als Nebenperson)

Audiamus; Rud. 694 Sedete hic --; aram habete hanc Vobis pro castris --:: Tibi auscultamus; daneben auch Fut., besonders von dem Vbm. *facere:* Mil. 934 hanc ad nos mittitote --:: Faciemus (vgl. im Sing. Faciam). — Wegen der Bed. des *fugere* vgl. die Bemerkung zu Aul. 405, s. o. S. 7; über die scherzhafte Zweideutigkeit in der Antwort des Chrys. vgl. Richter a. a. O.

Phorm. 538 Itane hunc patiemur, Geta,
fieri miserum, qui me dudum, ut dixti, adiuerit comiter?
quin, quom opust, beneficium rursum ei experiemur
reddere?

Die Call. bieten *experiamur*, wahrscheinlich dadurch entstanden, dass man den *quin*-Satz als abhängig auffasste. Ein Konj. nach *Quin* im Hauptsatz findet sich m. W. nur Eun. 811: Quid nunc agimus? Gn. Quin redeamus (Btl. mit D^2 redimus), eine Ausdrucksweise, die mit den bekannten Wendungen wie *Quin tu cura* (s. Lor. zu Mil. 951) zu vergleichen ist. Nach Loch, Zum Gebr. des Imp. S. 18, verbindet sich *Quin* nicht mit dem Fut. (daher er S. 24 Bentleys Konjektur *experimur* aufnimmt); allein hier ist das Fut. (st. des Präs.) ohne Zweifel durch das vorausgehende sog. unwillige Futurum beeinflusst und als unwillige Frage aufzufassen[1].

B. Die 1. Pers. Sing.

ist in dieser Verwendung erheblich seltener. Vgl. Morris, Am. Journ. of Phil. XVIII: 134 f. Bx-Niem. zu Trin. 1136. Lor. zu Most. 849. Folgende Fälle kommen in Betracht:

a. Der Konj. ist hortativer Natur:

Bacch. 1058 Sed crepuit fores.
ecfertur praeda ex Troia. taceam nunciam.
Bacch. 1049 Quid ego istic? quod perdundumst properem
perdere.

b. Ein Wunsch kommt durch den Konj. zum Ausdruck Pers. 542:

Etiam tu illam destinas? Dor. Videam modo Mercimonium.

[1] Vgl. Kienitz, De *quin* part. usu p. 4.

Pseud. 239 O Pseudole mi, sine sim nihili,
mitte me sis. Ps. Sino, modo ego abeam[1].

Mit *ut* Pers. 575 modo uti sciam, quanti indicet. — Most. 849:

Ibo intro igitur. Tr. Mane sis uideam, ne canis —
Th. Agedum uide.
Heaut. 273 Mane: hoc quod coepi primum enarrem, Clitipho,
post istuc ueniam.
Heaut. 379 *A*[1] Saltem salutem. Sy. Abeas, si sapias. Cl. Eo.

Stich. 471 s. u. S. 103. — Wahrscheinlich sind auch folgende Formen konjunktivisch zu fassen: Asin. 605 Sermoni iam finem face tuo, huius sermonem accipiam. Poen. 1075 ostende, inspiciam. Caec. Stat. 90 mane, coepiam.

c. Ferner drückt der Konj. eine Absicht oder einen Entschluss aus, gewöhnlich aber etwas unbestimmter als das Fut. (bisweilen durch Zusätze wie *opinor, credo* u. s. w. modifiziert):

Trin. 1136 Sed maneam etiam opinor, namque hoc commodum orditur loqui.
Phorm. 140 Ad praecatorem adeam credo.
Ad. 786 - - Quid ego nunc agam? Nisi dum - - silescunt turbae - -,
aliquo abeam atque edormiscam hoc uilli. sic agam[2].
Asin. 448 Conticuit. nunc adeam optimum est, prius quam incipit tinnire.

Vgl. Epid. 59 sed taceam optumum est. Rud. 377[3]. Nach *certum est* steht dagegen parat. Fut. (Merc. 472 *ibo*, 546 *seruibo*) bzw. Formen, die sowohl futurisch[4] als konjunktivisch[5] sein können. —

---

[1] Leo mit ς, vgl. Merc. 284. *P*: Ps. sine Ca. modo ego abeam; G.-S. Ps. Sine modo ego abeam.

[2] Vgl. Cas. 952 Quid nunc agam, nescio, nisi ut improbos famulos imiter ac domo fugiam.

[3] Mit *ut* in der Redensart *Hoc factust optumum ut* . . appellem Aul. 582. Ps. 185; Bx.-Niem. zu Trin. 486.

[4] Nach Morris a. a. O. p. 145 'not quite futures'; Durham, The subj. subst. clauses S. 83 f.

[5] Lindskog, Quaest. de parat. et hypot. p. 29 f.

Bei dem gleichbedeutenden *decretum est* findet sich aber einmal der Konj.:

Poen. 501 Profestos festos habeam decretumst mihi.

Ein Konj. wie Trin. 758 Dum occasio ei rei reperiatur, interim ab amico alicunde mutuom argentum rogem,

(ς *rogem*, *AP* und die Edd. *roges*) unterscheidet sich von einem *rogabo* dadurch, dass das Fut. ganz einfach die Absicht des Sprechenden bezeichnet, der Konj. dagegen auf die Ansicht des Angeredeten Rücksicht nimmt, etwa wie Merc. 578 si censes, coquom Aliquem arripiamus u. dgl. — Wahrscheinlich gehört auch Men. 982 hierher (Mess. stellt Betrachtungen über die Eigenschaften des guten Sklaven an und kommt dann zur Anwendung auf den eigenen Fall; troch. u. anap. Langverse):

Alii ita ut in rem esse ducunt, sint: ego ita ero ut me esse oportet;
metum, id mihi adhibeam, culpam abstineam, ero ut - - - sim praesto:
metuam haud multum.

Über die Satzverbindung vgl. Leo zu d. St.[1] Ussing und Blase (Gramm. S. 124) ändern gewaltsam: id mihi si adhibeam, culpam abstineam u. s. w.

Durch Konjektur hat man an einigen Stellen diesen Konj. eingesetzt. Lachmann zu Lucr. p. 211 wollte nach Most. 849 Mane sis uideam u. a. ähnl. auch Rud. 1026 schreiben:

---

[1] Das *id* wird von Leo gestrichen, von G.-S., die es als Inhaltsakk. auffassen (= de ea re, vgl. praef. ed. min.), gegen O. Seyfferts Bedenken beibehalten, und zwar, wie ich überzeugt bin, mit Recht, obwohl der Sinn ganz anders ist, als G.-S. annehmen. Wir haben es hier mit einer auch sonst nicht selten verkannten Ausdrucksweise zu tun: Hervorhebung eines Begriffes durch ein unmittelbar darauf folgendes Pron. od. Adv. Für Plaut. vgl. O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXXX : 308, Leo zu Mil. 26. Poen. 302; für Cato, Keil zu Kap. 128, für Cic., Landgraf, Blätt. f. bayr. Gymn. u. Realschulw. XVI : 323 f., für Gellius, Hertz zu XIV : 2. 26. Besonders werden Substantiva durch ein folgendes *is* (seltener *hic* wie Asin. 198) aufgenommen: Poen. 1069 Pater tuos, is erat frater patruelis meos, Most. 592 Sortem accipe. Dan. Immo faenus, id primum uolo. Ad. 452 De psaltria hac audiuit: id illi nunc dolet Alieno. pater, is nihili pendit: ei mihi, nach den Call. und Don., m. W. von keinem Herausgeber aufgenommen, obwohl es ohne

Mane: iam reperiam; das Richtige hat aber Fleckeisen gefunden: Mane, iam repperi, quo pacto - - (reperi rem *BD*, repperirem *C*). — Von neueren Konjekturen erwähne ich Epid. 293: Per. Quem - - inueniemus - ? Epid. Hic (= Apoecides) erit optumus: hic poterit cauere recte, iura qui et leges tenet. Per. Epidice, + habeas gratiam. Die leichteste Änderung ist offenbar die Ussings (von Leo und Linds. aufgenommen): Epidico habeas gr. ('Per. Apoecidem iubet Epidico gratiam habere propter tam splendidum testimonium'); Goetz schreibt mit Guyet Epidice, habeo gratiam; endlich vermutet O. Seyffert: Epidice, habeam gratiam (coll. Trin. 1136 Bacch. 1058).

Men. 853 (Men. stellt sich wahnsinnig; die Frau flieht nach Hause):

Men. Haud male illanc amoui * * nunc hunc impurissimum
barbatum, tremulum Tithonum, qui cluet Cycino patre
ita mihi imperas, ut ego huius membra - -
comminuam.

Entweder ist mit Leo (vgl. noch O. Seyffert, praef. ed. min. p. VIII) ein leichter Anakoluth anzunehmen: Haud male, < Apollo >, illanc amoui; oder ein Verbum mit fut. Bed. im Gegensatz zu dem perf. *amoui* zu ergänzen. Neuerdings hat Lindsay *amoui:* < *amoueo* > *nunc* etc. vorgeschlagen; ob sich ein Präs. mit *nunc* in dieser Verwendung (Entschluss) belegen lässt, scheint mir indessen sehr fraglich. Vorzuziehen wäre in diesem Falle ein < *amoueam* > *nunc*, von Persson, Adn. plaut. p. 108, vorgeschlagen.

Zweifel die richtige Lesart ist, s. O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XXIV: 138. Vgl. noch Amph. 255. Ba. 945. Cas. 55. 767. Merc. 211. Mil. 1434. Poen. 302; nach einem Relativsatz Trin. 17 Senes qui huc uenient, ei rem uobis aperient; Aul. 35. Mil. 1294. Stich. 620 u. ö., Cic. Att. II: 9, s. o. S. 29. Adv.: Curc. 480 f. Sub ueteribus, ibi sunt - - Ein *id* nimmt einen Satz oder einen Inf. auf: Rud. 768 Immo hasce ambas hic in ara ut uiuas comburam, id uolo. Men. 894 Sanum futurum, mea ego id promitto fide. Heaut. 874 Ego me non tam astutum - - esse, id scio. An unserer Stelle handelt es sich offenbar um einen abstrakten Begriff: *metum* bedeutet in diesem Zusammenhang soviel als *metuere* (vgl. eine Verbindung wie Cato Frgm. 48 31 *P* duas res persequitur, rem militarem et argute loqui): 'Furcht, das möchte ich mir aneignen', daher das Ntr. Andererseits findet sich auch hier die bekannte Assimilation des Pron. in Fällen wie Truc. 31 Primumdum merces annua, is primus bolust.

II. Deliberative Fragen und Verwandtes.

Litteratur: Madvig, Opusc. acad. II : 40 f. Deane, Delib. Questions, Ind. and Subj., in Terence, P. Am. Ph. Ass. XXI : XXXIII ff. Neumann, De fut. usu p. 16 ff. Morris, On the sentence-question in Plaut. and Ter., Am. Journ. of Phil. X : 397 ff. XI : 16 ff.; The subj. in indep. sent. in Plaut., ib. XVIII : 133 ff. Bx-Niem. zu Mil. 249. Trin. 1062. Lor. zu Most. 368. 774. Sonn. zu Rud. 189. 687.

Eine zusammenhängende Untersuchung der deliberativen Fragen im alten Latein ist m. W. noch nicht angestellt worden, obwohl einzelne Partieen in der eben genannten Litteratur erörtert worden sind. Eine solche Untersuchung muss sowohl den Konj. als auch den Ind. Fut. und Präs. umfassen; auch die Verschiedenheit der Personen, in gewissen Fällen auch der Verba, ist zu berücksichtigen und die plautinische Sprache mit der terenzischen zu vergleichen: ein sehr anziehendes Problem, das besonders geeignet ist, uns das Wesen und die feinen Unterschiede der betreffenden Modi und Tempora scharf ins Auge fassen zu lassen. Der Unterschied zwischen Selbstgespräch und Dialog spielt auch hier eine nicht unwesentliche Rolle; allein, diesem rein äusserlichen Unterschied gegenüber und ihm meistens entsprechend steht ein tieferer und innerer, der mit der eigentlichen Bedeutung der Frage, mithin auch mit der Gemütsstimmung des Sprechenden zusammenhängt. Ich unterscheide im folgenden einerseits *die rein deliberativen Fragen*, die meist Ratlosigkeit, Verzweiflung u. dgl. ausdrücken (gewöhnlich im Selbstgespräch), andererseits teils solche Fragen, wodurch der Sprechende sich nach dem Wunsch oder Willen des Angeredeten erkundigt: *Auskunftsfragen*, teils Fragen nach der Ansicht und Meinung des anderen, indem der Sprechende diesen zu Rate zieht, wie er in dem vorliegenden Falle handeln soll: *konsultative Fragen*; eine besondere Gruppe bilden wiederum die sog. *unwilligen Fragen* (alles gewöhnlich im Dialog). Dass diese Bedeutungen bisweilen ineinander hinüberspielen können, liegt auf der Hand. — Als Einleitung zu der folgenden Erörterung besprechen wir zunächst die besonders zahlreichen

1. Fragen mit agere und facere.

Als Ausgangspunkt nehmen wir Amph. 1039 f., wo der König, von Blepharo und Juppiter verlassen, klagt: Perii miser.

> Quid ego < — ⏑ >, quem aduocati iam atque amici deserunt?

Die Lücke — ein Troch. oder Entsprechendes — hat man verschiedentlich ergänzt: *faciam?* (nach Guyet) G.-L. und Leo, *ago?* Uss. mit Gruter; neuerdings hat Redslob, Berl. phil. Woch. XXII: 553, *Quid ego?* < *quid ago?* > oder *Quid ego* < *nunc ago?* > vorgeschlagen; ersteres, schon von Bothe aufgenommen, hat Lindsay in den Text gesetzt; ob mit Recht, dürfte aus der folgenden Erörterung hervorgehen.

A. Quid agam, ago, agimus?

a. *Quid agam?* findet sich an folgenden Stellen:

Trin. 981 Age si quid agis. Syc. Quid ego agam? Charm. Aurum redde.

Aul. 636 Ecquid agis? Strob. Quid agam?

Mil. 363 Age nunciam, quando lubet — Scel. Quid agam? Pal. Perire propera.

Pers. 370 Malo cauere meliust te. Vir. At si non licet Cauere, quid agam?

Diese Formel ist mithin bei Plautus ausschliesslich eine Auskunftsfrage, die gewöhnlich einen vorausgehenden Befehl aufnimmt, ein auch sonst bei Plaut. u. Ter. sehr gebräuchlicher Typus (z. B. Aul. 651 redde huc. Strob. Quid reddam? s. S. 100).

Bei Terenz ist *Quid agam?* in dieser Verwendung zufälligerweise nicht belegt; über einen speziell terenzischen Gebrauch dieser Formel s. u. S. 83 f.

Die mit *ego* oder *nunc* oder gewöhnlich *ego nunc* erweiterte Frage *Quid ego nunc agam*? ist dagegen immer rein deliberativ; die Gemütsstimmung des Sprechenden ist gewöhnlich erregt:

> Aul. 447 Quid ego nunc agam? ne ego edepol ueni huc auspicio malo.

Aul. 274. Cist. 528. Most. 662. Ad. 784; ähnlich *Quid nunc agam?* Amph. 1046, Cas. 952, alles im Selbstgespräch, höchst wahrscheinlich auch Poen. 351:

Ad. Pura sum, comperce, amabo, me attractare, Agorastocles.
Agor. Quid agam nunc? Ad. Si sapias, curam hanc facere compendi potes.

Vgl. Uss. zu d. St.[1] — Deliberativ ist ferner Most. 378:

Quid ego agam? pater iam hic me offendet miserum --

Ganz singulär ist Men. 568:

Pen. Sed pallam non fert. Matr. Quid ego nunc cum illoc agam?
Pen. Idem quod semper: male habeas: sic censeo.

Dies ist, wie aus dem Zusammenhang hervorgeht, sowohl 'a question for advice' (in solchen Fragen ist sonst der Ind. die Regel, aber immer ohne *ego nunc*,) als (hauptsächlich) eine verzweifelte Frage. Über Most. 368 s. u. S. 84 f.

b. Konsultative Fragen mit *Quid ago?*

Pers. 666 Sag. Tuo periclo sexaginta haec dabitur argenti minis.
Dor. Toxile, quid ago? Tox. Di deaeque te agitant irati, scelus,
qui hanc non properes destinare.

Bacch. 1196. Ep. 693. Phorm. 447. Heaut. 343. — Trin. 1062 steht *Quid ago* ungefähr wie *Quid agam* Pers. 370, s. S. 82. In der Anm. zu Mil.[3] 249 f. bezeichnet Niemeyer *Quid agimus?* als lebhafter als *Quid agemus?* Allein das Fut., das Ritschl an dieser Stelle einsetzen wollte (vgl. Prol. Trin. CCXLII), ist ebensowenig plautinisch als etwa *Quid agamus?* St. 68:

Quid agimus, soror, si offirmabit pater aduorsum nos?

Men. 844. Mil. 250. Pseud. 1160. Eun. 1081. 1088. Phorm. 1007. Ad. 538. *Quid nunc agimus?* Pseud. 722. Epid. 157. Eun. 811.

Verschieden von dem plaut. Sprachgebrauch ist bei Terenz zunächst die Verwendung der Formel *Quid agam?* als deliberativ

[1] Dass eine Frage im Selbstgespräch von einem Anwesenden (höhnisch oder scherzhaft) beantwortet wird, kommt öfters vor, vgl. Most. 1149. Eun. 50.

im Selbstgespräch ohne Hinzufügung von *(ego) nunc*, und zwar steht diese Frage sowohl allein, z. B. Hec. 444

Ille abiit. quid agam infelix? prorsus nescio
quo pacto hoc celem - - -

Andr. 846. Phorm. 199 (ähnlich Turp. 196. Acc. tr. 268), als mit anderen deliberativen Konj. (bzw. Futura) zusammen: Heaut. 674 Quid agam? aut quid comminiscar? ratio de integro ineundast mihi. Hec. 516. Andr. 639. Phorm. 728[1]. — Ferner finden wir Konj. bzw. Fut. in einer konsultativen Frage Hec. 715:

Quid ergo agam, Phidippe? quid das consili?

Vgl. S. 100 f. Dagegen scheint mir Phorm. 736 f. nur eine scheinbare Ausnahme von der auch von Plautus befolgten Regel zu sein, dass *Quid ago?* als konsultative Frage seiner Natur gemäss im Dialog stehen soll. Chremes belauscht Sostrata, die sich in Klagen ergeht; beide sprechen für sich:

Chr. Meae nutricem gnatae uideo. So. Neque ille
inuestigatur, Chr. Quid ago?
So. qui est eius pater. Chr. Adeo, maneo, dum haec quae
loquitur magis cognosco?

Die Call. bieten *Quid agam?*; dies scheint ja zum terenzischen Sprachgebrauch zu stimmen, s. o.; allein, da im folgenden V. auch *A* Ind. Präs. (ADEO[n]) hat (die Call. *adeon an maneo*), dürfte dies schon der Konzinnität wegen vorzuziehen sein. Aber auch inhaltlich lässt sich ein wichtiger Unterschied zwischen dieser Stelle und den oben vorgeführten (Hec. 444 u. s. w.) wahrnehmen: an sämtlichen Stellen mit *Quid agam?* ist die Lage des Sprechenden unbehaglich oder verzweifelt, während hier und überhaupt, wo *Quid ago?* sonst vorkommt, eine ganz ruhige Überlegung stattfindet. Wenn diese Auffassung, wie ich hoffe, sich bewähren sollte, ist uns dadurch der Schlüssel gegeben zum richtigen Verständnis eines ganz singulären Konjunktivs in einer konsultativen Frage bei Plautus, Most. 368. Tranio hat dem Philol. die Rückkehr des Vaters gemeldet:

[1] Der Gebrauch der deliberativen Fragen überhaupt ist bei Terenz viel häufiger und freier als bei Plautus; s. näher u. S. 97 f.

Phil. Quis id ait? quis uidit? Tr. Egomet, inquam, uidi.
Phil. Vae mihi.
quid ego agam? Tr. Nam quid tu, malum, me rogitas
quid agas? accubas.

Sämtliche Herausgeber ändern mit Lamb. das überlieferte *agam* in *ago*: quid ego ago? Lor., Leo, Linds.; quid ego ago nam? Tr. Quid -- Schoell, G.-S. (Tr. Numquid, *P*)[1], quid ego ago nunc? Uss., sonst nicht belegt. Die Änderung ist an sich unbedeutend (s. Anh.), aber m. E. keineswegs unbedenklich: dem Sinne nach unterscheidet sich diese Frage gar nicht von der entsprechenden V. 378 Quid ego agam? pater iam hic me offendet; nicht die ruhige Überlegung, sondern die Verzweiflung kommt beidemal zum Ausdruck: die Form, die sich sonst gewöhnlich im Selbstgespräch findet, hat wegen der erregten Gemütsstimmung auch in den Dialog hinübergegriffen. Ähnlich, wie es scheint, Hec. 715, s. o. Entsprechend steht *Quid ego nunc faciam?* gewöhnlich im Selbstgespräch, s. S. 86; daneben aber als konsultative Frage (statt *Quid faciam*) in einer verzweifelten Lage V. 371. Epid. 255. Bacch. 857.

B. **Fragen mit facere.**

Bei Plautus und Terenz steht *Quid faciam?* sehr häufig im Dialog, und zwar nicht nur a. in Auskunftsfragen (= *Quid agam?*) sondern auch b. in konsultativen Fragen (= *Quid ago?*); ein *Quid facio?* fehlt überhaupt. Im Plur. steht allein das Fut. Die Grenze zwischen a. und b. ist bisweilen ziemlich fliessend.

a. Mil. 459 -- Vin tu facere hoc strenue? Scel. Quid
faciam?
Most. 523 Etiamne astas? Th. Quid faciam?

Poen. 357. Pers. 42. Merc. 565. 568. Pseud. 78. Cist. 63. Heaut. 585. 692. Ad. 732.

b. Cist. 301 Quid faciam? : : Ad matrem eius deuenias
domum.

[1] Warum das *Nam*, das im Munde des Tranio ganz vorzüglich passt (vgl. z. B. Rud. 945 mane. Gr. Caue sis malo. quid tú, malum, nám me retrahis? Tr. Audi; über derartige Fragen der Entrüstung oder des Erstaunens s. Lor. zu Most. 160, Uss. zu Amph. 552), entgegen der Überlieferung dem Philol. zugeteilt wird, ist mir unbegreiflich.

Bacch. 634. Epid. 98. Merc. 207. Asin. 537. Most. 346. Heaut. 469. 924. Phorm. 540. Hec. 340. Andr. 383. Eun. 966. — Epid. 274:

Quin tu eloquere, quid faciemus? Ep. Sic faciundum censeo.

Mil. 973. Hec. 668. Eun. 837; vgl. Epid. 291 Quem hominem inueniemus . . ? — Deliberative Fragen, mit *ego nunc* erweitert, Men. 963:

Quid ego nunc faciam? domum ire cupio: úxor non sinit.

Cas. 549. Curc. 555. Merc. 712. Mil. 305 im Selbstgespräch; auch Most. 1149 gehört hierher, obwohl Tranio die Frage des Alten höhnisch beantwortet. Als konsultative Frage, oder vielleicht richtiger ausgedrückt 'half-soliloquizinq' und zugleich als Ausdruck der Verzweiflung steht diese Formel Most. 371: Philol. Occidi. - - - Quid ego nunc faciam? Tr. Iube haec - - amolirier. Epid. 255. Bacch. 857. Vgl. S. 85; dagegen ist Heaut. 993 rein konsultativ.

Eine Mittelstellung nehmen die Fragen mit *ego* oder *nunc* ein:

Curc. 589 Quid ego faciam? maneam an abeam? sicine mihi esse os oblitum?

Vgl. Pseud. 1316. Im Dialog, Pers. 26 Iam serui hic amant? Tox. Quid ego faciam? disne aduorser? wo ein *Quid faciam?* genau dieselbe Bedeutung haben könnte.

Men. 834 Ut pandiculans oscitatur. quid nunc faciam, mi pater?

Ps. 1229 Bal. Quid nunc faciam? Har. Si mi argentum dederis, te suspendito (wie Most. 1149 zu beurteilen).

Ein Unterschied zwischen Plaut. und Ter. besteht darin, dass der letztere *Quid faciam?* ohne weitere Zusätze als deliberativ gebraucht; freilich folgt dann noch ein zweiter Konj.:

Eun. 46 Quid igitur faciam? non eam ne nunc quidem?[1]

[1] Dass die Worte des Phaedria als Selbstgespräch aufzufassen sind, obwohl der Sklave Parmeno auf der Bühne anwesend ist, deutet die Darstellung der Bilderhandschriften an: der Jüngling erhebt den Zeigefinger gegen die Stirn.

Phorm. 534. Ad. 789. — Wie schon erwähnt, fehlt bei diesem Verbum ein dem *Quid ago?* entsprechendes Präs.; allein im Pass. findet sich diese Konstruktion Ps. 1159 - - Quid nunc fit, Simo? Quid agimus? P *fiet*, A n. l.

Cist. 768 Hal. Sed istanc cistellam te obsecro ut reddas mihi.
Phan. Quid fit, Lampadio? Lamp. Quod tuom est teneas tuom.[1]

Aus der bisherigen Erörterung ergiebt sich mithin, dass ein <*Quid ago?*> bzw. *Quid ego* <*nunc ago?*> Amph. 1040 ganz unstatthaft ist; möglich wäre dagegen *Quid ego* <*nunc agam*>, das m. W. niemand vorgeschlagen hat; auch *Quid ego* <*faciam*> ist gut plautinisch.

Morris hat in seinem Aufsatz Am. Journ. of Phil. XVIII: 290 die Ansicht ausgesprochen, dass '*quid faciam?* was once used for both functions, to ask for advice or to express deliberation. But as the difference between these funktions was felt, *quid faciam?* was expanded into *quid ego nunc faciam* for the deliberative, and *quid faciam?* retained only the more direct function.' Ich bemerke nur, dass diese Annahme durch das Verhältnis zwischen dem plaut. und terenz. Sprachgebrauch keine Bestätigung findet: was bei Plautus *Quid ego nunc agam (faciam)?* heisst, drückt Terenz gewöhnlich nur mit *Quid agam (faciam)?* aus. Und was das Verhältnis zwischen deliberativen Fragen (im Selbstgespräch) und sog. Auskunftsfragen (im Dialog) überhaupt, abgesehen von den eben besprochenen Formeln, angeht, so giebt es m. W. weder bei Plaut. noch bei Ter. ein äusseres Merkmal, woran sich diese Entwicklung wahrnehmen liesse.

[1] Uss. hat diese Stelle gänzlich missverstanden: Quid fit? = Cur non cistellam reddis? denn nicht Lampadio, sondern Phanostrata selbst hält das Kästchen; übrigens rät V. 770 der Sklave seiner Herrin: da isti cistellam et intro abi cum istac semul, worauf Phan. dies tut: tene tu cistellam tibi. — Ferner dient diese Formel auch zur Begrüssung (falsch ist aber Kauers Angabe im Krit. Anh. zu Ad. 325, dass dies die einzige Verwendung dieser Redensart sei), z. B. Merc. 284 salueto. quid agis? quid fit? Rud. 1303. St. 660 u. ö.; bisweilen bezieht sich die Frage auf eine auszuführende Handlung oder das Resultat eines Auftrages, z. B. Bacch. 879 (Nun, wie geht's?). Bacch. 775 Bone serue, salue. quid fit? quam mox nauigo? vereinigt die genannten Bedeutungen.

Es folgt nunmehr die Behandlung der übrigen Fragen und zwar der Übersichtlichkeit wegen zunächst der indikativischen. dann der (etwas verwickelten) konjunktivischen.

2. Fragen im Indikativ.

A. Ind. Präs.

Mit Ausnahme von Phorm. 736 f., s. o. S. 84, gehören diese Fragen dem Dialog an; Eun. 532, s. S. 99.

a. Fragen mit *Iamne* oder *Iam* bedeuten, ob es nicht an der Zeit sei, etwas zu tun:[1]

Men. 176 Pen. - - Iam fores ferio? Men. Feri. Vel mane etiam.

Mel. 1400 - - Iamne in hominem ínuolo? Per. Immo etiam prius uerberetur.

Cas. 503. Curc. 133. Eun. 814. Caec. Stat. 34.[2] Im Plur., Eun. 492 Iamne imus? Th. Hos prius intro ducam. Cas. 977.

b. Nach *Quam mox?* steht überhaupt nur das Präs., s. o. S. 39; die 1. Pers. findet sich an folgenden Stellen, Mil. 1406:

Oiei, satis sum uerberatus. obsecro. Car. Quam mox seco?
Per. Ubi lubet. —

Bacch. 775. 880. Men. 154; im Plural: Eun. 788 Quam mox irruimus? Thr. Mane.

c. Fragen durch Partikeln (gew. *-ne*) oder Pronomina eingeleitet:

Most. 774 Tr. Eon, uoco huc hominem? Si. I, uoca.
Mil. 1424 Verberon etiam an iam mittis? Per Soluite istunc.
Cas. 405 Compressan palma an porrecta ferio? Lys Age ut uis.
Mil. 1036 Vocon ergo hanc quae te quaerit? Pyrg. Adeat, si quid uolt.
Men. 320 Satin - - - obsonatumst, an obsono amplius?

---

[1] Anders Curc. 214 und vielleicht Truc. 696 (s. Leo zu d. St.).

[2] Zweifelhaft scheint mir Leos *Iam credo?* Capt. 882, da die oben genannte Bedeutung hier kaum passt, vgl. O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVI : 817.

Asin. 755 Addone? Diab. Adde, et scribas uide plane et probe.
Epid. 143 Dic modo: unde auferre uis me? a quo trapezita peto?
Stich. 750 Utrubi accumbo? Sang. Utrubi tu uis?
Bacch. 1168 - - etiam redditis - - ? an ego experior tecum uim maiorem?
Eun. 434 Sed heus tu, purgon ego me - - ? Gn. Nihil minus.
Andr. 315 Quid tibi uidetur? adeon ad eum? By. Quid ni?
Stich. 531 Hodiene exoneramus nauem? Pamph. Clementer uolo.
Capt. 479 'Saluete', inquam. 'quo imus', inquam, 'ad prandium'. atque illi tacent.
Capt. 481 Neque me rident. 'ubi cenamus <úna>?' inquam: atque illi abnuont.
Men. 231 Sed quaeso, quam ob rem nunc Epidamnum uenimus?
an quasi mare omnis circumimus insulas?
Stich. 706 Vide quot cyathos bibimus. St. Tot quot digiti tibi sunt in manu.

d. Ohne Fragewort:

Poen. 1224 Pergo etiam temptare? Agor. In pauca confer.
Amph. 391 Dic, - - non nocebo. Sos. Tuae fidei credo? Merc. Meae.
Mil. 613 Sed uolo scire: eodem consilio - - - Gerimus rem?
Phorm. 812 - - filia - - quid futurumst? Ch. Recte. De. Hanc igitur mittimus?
Stich. 704 Nimium lepide in mentem uenit: potius in subsellio
cynice hic accipimur quam in lectis? Sag. Immo enim hic magis est dulcius.

e. Fragen der 3. Person: *Quid fit*, s. o. S. 87; vgl. noch Rud. 687: Bonum animum habete. Pal. Nam obsecro unde <ani>mus mihi inuenitur? — *inueniatur* Pyl. und Bothe (vgl. Pseud. 1095 Unde ea sit mihi?), *inuenietur* Acid.

Versuchen wir nunmehr, nach Vorführung des Materials (vgl. noch *Quid ago? Quid agimus?* S. 83), die allgemeine Bedeutung dieser präsentischen Fragen festzustellen. Gewöhnlich stellt der Fragende dem Urteil und der Entscheidung des Angeredeten anheim, ob, wo u. s. w. etwas getan werden soll, oder fragt ihn um Rat, wie er etwas ausführen soll, und zwar gewöhnlich mit Bezug auf die unmittelbare oder naheliegende Zukunft.

Es wird mithin eigentlich nicht nach dem direkten Wunsch oder Willen eines anderen gefragt (Epid. 143 unde auferre uis me? a quo trapezita peto? beweist so etwas nicht, da in derartigen Redensarten *uelle* nicht immer = *optare* ist, s. S. 105): in diesem Fall ist der Konj. (als Auskunftsfrage) erst recht am Platz, aber andererseits liegt es auf der Hand, dass diese Bedeutungen leicht in einander hinüberspielen konnten. [1] Falsch ist auch, wie aus der folgenden Erörterung noch deutlicher hervorgehen dürfte, Deanes Behauptung a. a. O. 'The general result of our examination has been the conviction that no difference of functions can be proved to exist between the Ind. and the Subj. in these questions', denn die Fragen im Ind. Präs. sind ja nicht delib. Fragen im Selbstgespräch, sondern konsultative Fragen im Dialog.[2] — Die Stimmung des Fragenden ist ruhig.

Versuchen wir dann die Entstehung dieses Typus zu erklären, so lässt sich vermuten — und diese Vermutung wird durch entsprechende Erscheinungen bei den futurischen und konjunktivischen Fragen zur Wahrscheinlichkeit —, dass eine gewisse Korresponsion zwischen Fragen und den entsprechenden Be-

[1] Vgl. die Bedeutungen von *Quid faciam?* S. 85.

[2] W. G. Hale versucht (bei Deane a. a. O. p. XXXV f.) den Ind. als einen Rest (a survival) aus einer Zeit zu erklären, wo 'that which finally came to be called the pres. ind. was the sole modal form existing, serving in a rude way to express all forces of mood and tense', und weist auf den Ind. neben dem Konj. nach *dum, priusquam* u. s. w. hin, ferner auf die bekannten neg. Präs. *nil do, non eo* u. dgl., s. S. 37 f. Dieser Versuch ist verfehlt: ebensowenig wie der Konj. nach *priusquam* dem Ind. gleichzustellen ist (s. S. 49 f.; über *dum* vgl. noch S. 131), darf hier das eine für das andere eintreten.

Most. 848 Ergo intro eo igitur sine perductore, von Bothe als Frage aufgefasst, ist Behauptung; wahrscheinlich auch Poen. 1268 Mitto; als direkte Antwort auf *omitte* V. 1267 würde ein Konj. am Platz sein, s. u.

hauptungssätzen stattfindet. Eine Behauptung wie Rud. 403 Ego eo intro, nisi quid uis oder Asin. 108 Ego eo ad forum nisi quid uis. De. I, bene ambula, steht dem Eon, voco? : : I, uoca sehr nahe, d. h. *Eo* »ich gehe, wenn du nichts dagegen hast» wird, in eine Frage umgesetzt, zu *Eon?* Ich mache besonders darauf aufmerksam, dass es zu dem selbständigen Charakter des Indikativs überhaupt und im Verhältnis zum Konjunktiv vorzüglich stimmt, dass der Fragende sozusagen der Anregende ist, während dagegen, wie wir sehen werden, Fragen im Konj. sich sehr häufig auf einen schon ausgesprochenen Befehl beziehen. Und nachdem sich ein Typus für konsultative Fragen ausgebildet hatte, verbreitete sich diese Ausdrucksweise und wurde aus rhetorischen und anderen Gründen auch da verwendet, wo die eigentliche Bedeutung ferner lag, z. B. Bacch. 1168 an experior? (Drohung), oder wo auch andere Konstruktionen an sich möglich waren (z. B. Andr. 315 adeon ad eum? s. S. 97; Men. 231 u. a.).[1] — Der beim ersten Hinsehn auffallende Ind. Präs. der 1. Plur., wobei der Angeredete der Bestimmende ist, dürfte ausserdem im Gegensatz zum hort. Konj. (Wille des Sprechenden) gewählt sein.

B. Ind. Fut.

a. Sog. *unwillige Fragen.*

Mil. 1021 Quid ego? hic astabo tantisper cum hac forma et factis frustra?

Stich. 599 Gel. Iuben - - ad illum renuntiari? Pamph. Solus cenabo domi?

Truc. 959 - - cum hocin <eris?> ego <ero> posterior?

[1] Ein näheres Eingehen auf die Frage, inwiefern auch bei späteren Schriftstellern die eben besprochene Ausdrucksweise vorkommt, muss einem anderen Ort vorbehalten werden. Wie mich dünkt, handelt es sich jedenfalls auch an den von Madvig a. a. O. angeführten Stellen nicht um deliberative Fragen im eigentlichen Sinne des Wortes, sondern um konsultative, vgl. besonders Cic. ad Att. XIII : 40. 2 : quid mihi auctor es? aduolone an maneo? — Es bedarf wohl kaum der Erwähnung, dass eine Frage der 1. Pers. nicht immer konsultativ ist, sondern auch ihre eigentliche präsentische Bedeutung haben kann, z. B. Curc. 214 Bene uale. Phaedr. Iamne ego relinquor?

Phorm. 917 Nam quo redibo ore ad eam, quam contempserim?
Heaut. 700 Nam quo ore appellabo patrem? tenes quid dicam?
Andr. 453 'Vix,' inquit, 'drachumis est obsonatum decem.'
'quem,' inquit, 'uocabo ad cenam aequalium?'

Im Selbstgespräch und nach Aufforderungen: Rud. 188:

Hancine ego ad rem natam <esse me> miseram memorabo?
Andr. 612 b Nam quid ego nunc dicam patri?
Negabon uelle me, modo qui sum pollicitus ducere?
Qua audacia id facere audeam?

Rud. 1370: L. Habeo. G. Propera. L. Quid properabo?
G. Reddere argentum mihi.
Merc. 916 Char. Sed quin intro ducis me ad eam - - ? Eut. Paulisper mane.
Char. Quid manebo? Eut. Tempus non est intro eundi. Char. Enicas.[1]
Men. 198 Pen. - - salta sic cum palla postea.
Men. Ego saltabo? sanus hercle non es.
Rud. 249 Pal. Nunc abire hinc decet nos. Amp. Quo, amabo, ibimus?

Im Plural, Rud. 249, s. o.; 251:

Sicine hic cum uuida ueste grassabimur?
Curc. 205 - - quo usque, quaeso, ad hunc modum
inter nos amore utemur semper surrepticio? *P* utimur.
Phorm. 536 Itane hunc patiemur - - Fieri miserum, qui me - - adiuerit?
Hec. 671 f. Ego alam? Lach. Quid dixti? eho an non alemus, Pamphile?
prodemus quaeso potius? quae haec amentia est?

Cato or. p. 60[32] P Ea nunc derepente tanta beneficia ultro citroque, tantam amicitiam relinquemus? — Das Futurum, bisweilen fälschlich deliberativ genannt, drückt in diesen Fragen eine gereizte Gemütsstimmung aus oder weist einen Gedanken als

[1] Die Interpunktion mit Redslob, Litt. Cbl. 1895 : 1764; die Herausgeber *Quid, manebo?*

unangemessen zurück: ein *Quo, amabo, ibimus?* unterscheidet sich beim ersten Anblick deutlich von dem *Quo imus una ad prandium?* Was das Verhältnis zum Konj. anlangt, unterscheidet sich dies Futurum, wie wir sehen werden, einerseits deutlich von dem Konj. in Auskunftsfragen : ein *propera* : : *Quid properabo?* Rud. 1370, wo Labrax gereizt ist: neque edepol tibi do neque quidquam debeo (anders V. 1334, wo er auf die Aufforderung *iurandum est tibi* einwilligend fragt: *Quid iurem?* - - praei uerbis quiduis) fällt keineswegs mit dem Konj. Curc. 599 *propera* : : *Quid properem?* zusammen; aber andererseits giebt es besonders nach Imperativen Konjunktive, die einen vorausgehenden Befehl aufnehmen und zurückweisen, daher das Fut. Men. 198 salta : : Ego saltabo? genau derselben Art ist wie etwa Mil. 496 ausculta, quaeso : : Ego auscultem tibi?

Das unwillige Fut. der 1. Pers. dürfte folgendermassen zu erklären sein. Bekanntlich drückt das Fut. der 2. Person häufig eine Bestimmung aus, eine Bedeutung, die einem Imperativ nahe kommt: dieses Futurum wird dann als Frage der 1. Pers. wiederholt, und zwar entweder als unwillige oder als konsultative Frage, s. S. 95. Bei Plautus können wir die Entstehung dieser Ausdrucksweise mit Händen greifen, vgl. Bacch. 824 f. Nic. Numquam auferes hinc aurum. Chr. Atqui iam *dabis*. Nic. *Dabo?* und das oben angeführte durch sichere Konjektur hergestellte ego <ero> posterior? Truc. 959, das als Antwort auf <tum> (»später«) tu eris mecum quidem steht. Vgl. noch futurische, nicht unwillige Fragen S. 95. Umgekehrt giebt es unwillige Fragen der 2. und 3. Person, deren Entstehung analog zu erklären ist, vgl. Andr. 617 At iam *expediam* : : *Expedies?* und Wiederholungen wie Merc. 304 amo : : Tun amas? 567 ut - - eam : : Itane? - - eas? Auch giebt es unwillige Fragen im Präs. und Perf. ohne Wiederholung z. B. Ad. 246. Most. 25. Da diese (besonders bei Terenz zahlreich vertretenen) Futura nicht unwichtig sind für die richtige Auffassung der entsprechenden Fragen der 1. Pers., stelle ich hier einige Belege zusammen.

Cist. 500 Patierin me periurare? Mel. Pol te aliquanto facilius,

A *paterin;* vgl. Epid. 148. Asin. 738. — Pseud. 1321 Quid? hoc auferen . . ? Mil. 1311 Quid modi - - quaeso - - facies? Asin. 882.

Capt. 892 Ain tu? dubium habebis etiam, - quom ego iurem -? Rud. 749 Tune - - liberos parentibus Sublectos habebis atque - - conteres? Ohne diesen Nebensinn z. B. Asin. 106 Tun redimes me, si me hostes interceperint? — Pers. 338 schreiben die Herausgeber mit *A*

> Venibis tu hodie, virgo. Vir. Amabo, mi pater,
> quamquam libenter escis alienis studes,
> tuin uentris causa filiam uendas tuam?

P hat *uendis,* das *uendes* bedeuten kann (s. Anh.), wie schon Salmasius vorgeschlagen hat; das Fut. stimmt besser zu *uenibis*. Ähnliche Schwankungen auch in den Ter. Hschr., vgl. Eun. 690 A:

> Hem, quae haec est fabula?
> eo rediges me, ut quid egerim egomet nesciam? Call. *redigis*.
> Andr. 921 Ego istaec - - curo? non tu tuom malum aequo animo feres? A *feras*.
> Phorm. 1042 Nihil pudere? quo ore illum obiurgabis?
> Heaut. 691 - - - O Iuppiter. Sy. Quiesce.
> Cl. Antiphila mea nubet mihi. Sy. Sicine mi interloquere?

Heaut. 350. 705. Phorm. 517 f. 1002. Hec. 70. 232. 603. Acc. 366. *Vis* mit Inf. in vorwurfsvollen Fragen ('du willst wohl gar') Most. 262. (Pers. 681. Rud. 1074) u. a. Dagegen ist m. E. das Präsens beizubehalten Eun. 710, wo *A* und die Call. Hschr. nebst Don. bieten:

> Etiam nunc non credis indignis nos esse inrisas modis?

Vgl. Leo, Forsch. S. 285. Die Herausgeber streichen gewöhnlich *nunc* und ändern (mit Bothe) das *credis* in *credes* um. Aber der ganze Zusammenhang spricht gegen diese Änderung: Pythias hat dem Phaedria den Unfug des Eunuchen erzählt; derselbe ist ungläubig, nachdem aber der Eunuche zum Geständnis gezwungen worden ist, fragt das Mädchen ihren Herrn V. 703 Iam satis credis - - me - - nihil mentitam tibi? Iam satis certumst uirginem uitiatam esse? (vgl. Pers. 529) und wiederholt dann V. 710. nachdem kein Zweifel mehr aufkommen kann, ihre Frage; mit Streichung des ganz überflüssigen *esse* und leichter Umstellung schlage ich folgende Fassung vor:

Etiam nunc non credis nos indignis inrisas modis?

d. h. »Bist du auch jetzt (immer noch) ungläubig?«[1] *Etiam nunc* hat mithin seine eigentliche Bedeutung.[2]

3. Pers., Truc 742 - - - Din. Ei, meane [ut] inimici mei bona istic caedent? mortuom hercle me quam ut id patiar mauelim.

Asin. 516. Cas. 69. Rud. 1117. 1139. Eun. 639.

b. *Konsultative futurische Fragen.*

Bisweilen findet sich ein (nicht unwilliges) Futurum in Fragen, wo der Sprechende um Anweisung oder Rat bittet. Man erwartet nach der obigen Erörterung ein Präs.; allein es wird sich zeigen, dass das Fut. in gewissen Fällen ganz unanfechtbar ist. Zunächst finden wir ein Fut. des Verb. subst.

Most. 392 Ubi ego ero? Tr. Ubi maxime esse uis: cum hac, cum istac eris,

wo die schöne Konzinnität der beiden Futura ins Auge fällt.

Rud. 1270 Quid, patri etiam gratulabor, quom illam inuenit? Tr. Censeo.

Das Fut., das sich als ein in Frageform umgesetztes *gratulabere* (vgl. *opperibere* Bacch. 48, *cenabis* Curc. 728 u. ä. Aufforderungen) bzw. *gratulabor* (Entschluss) auffassen lässt, bezieht sich auf die nicht unmittelbar bevorstehende Zukunft. Vgl. noch Stich. 428, wo der Sklave seinen Herrn fragt:

Ad cenam ibone? <Epign. Si voc> atus, censeo.

Von einer gleich auszuführenden Handlung steht dagegen ein Fut. eines Verbum mouendi Truc. 206:

Din. Ibo igitur intro? Ast. Quippini? tam audacter quam domum ad te.

[1] Phorm. 931 Fugitiue? etiam nunc credis te ignorarier? Andr. 497. Die Cäsur ist die bekannte Nebencäsur nach der 5. Senkung. Die Cäsur nach der 4. Senkung kann beibehalten werden, wenn man liest: Etiam nunc non credis esse indignis inrisas modis? (mit Ellipse des Pron.)

[2] Dies gegen Kirk, *Etiam* in Plaut. and Ter., Am. Journ. of Phil. XVIII: 33, der übrigens unsere Stelle übersehen hat.

Es liegt nicht der geringste Grund vor, mit Morris, Am. Journ. of Phil. X S. 418, diese Frage anzuzweifeln und eine Behauptung (vgl. Mil. 1121. Most. 849) anzusetzen.[1]

Vielfach besprochen und umstritten ist Mil. 1242, wo der miles zunächst für sich spricht und dann eine Frage an den Pal. richtet:

Prohibendam mortem mulieri uideó. adibon?
Pal. Minime.

Morris a. a. O. findet diesen Beleg 'extremely doubtful. For questions in regard to what one is about to do the regular usage requires either pres. ind. with *-ne* or the pres. subj. The future sense, at least in questions, has a clear reference to future time; cf. Andr. 612. Mil. 1021. The only approach to a parallel is Truc. 206 (s. o.) which, if it is interrogative at all, asks for permission, not for advice. Leo's *adbitone?* (wegen des Hiats, Rh. M. 38:12) is in harmony with Plautine usage, or as no question is absolutely required (?), any more than in Truc. 206, we might read *adibo*'.

Dagegen lässt sich Folgendes bemerken. Andr. 612 *negabon?* und Mil. 1021 *hic astabo?* sind unwillige Futura und beweisen nicht viel; übrigens ist es kaum richtig, dass sich letzteres auf die entferntere Zukunft bezieht, was Morris in diesem Zusammenhang anzunehmen scheint. Richtig ist es dagegen, dass das Präs. in 'questions for advice' gäng und gäbe ist: von diesem Standpunkte aus könnte man eine nach dem ausgebildeten Typus (s. o. S. 88 ff.) geformte Frage *adeon?* erwarten. Aber andererseits heisst es ausnahmslos und zwar von einer *unmittelbar* auszuführenden Handlung *adibo*, niemals etwa *adeo*, *aggredior* oder gar *adbito*: ein Präs. ist in diesem Fall gänzlich verpönt (vgl. S. 12 f.); als Frage wäre dementsprechend *adibon?* anzunehmen. Nun scheint es mir dem Charakter einer sich immer noch zu grösserer Festigkeit entwickelnden Sprache an-

[1] Dagegen lässt sich Poen. 739 Ibo et pultabo ianuam? Adv. Ita, quippini? (so G.-S.) ebenso gut und vielleicht besser als Behauptung auffassen (G.-L., Uss., Leo, Linds.); das *quippini*, von den aduocati scherzhaft wiederholt, beweist nichts (vgl. Rud. 1269 ff., wo *Censeo* nach Fragen steht, einmal aber, V. 1273, nach einer Behauptung).

gemessen, dass sie diese beiden Konstruktionen als gleichberechtigt, d. h. noch mit einander um den Vorrang ringend, zulässt — dies ist übrigens keineswegs der einzige Beleg eines Schwankens in Bezug auf gewisse Konstruktionen (vgl. z. B. S. 43) —: der präs. Typus hat bei Terenz den Sieg davongetragen: Andr. 315 heisst es Quid tibi uidetur? adeon ad eum? By. Quid ni? si nil impetres Ut - -, wobei freilich die Möglichkeit nicht ausgeschlossen scheint, dass bei Terenz *adire ad* 'anreden, anflehen, unterhandeln', wie umgekehrt *adire* ohne *ad* 'herangehen' bedeuten kann, vgl. Phorm. 140, Andr. 639, Langen, Beitr. 101 ff. Für Plaut. wäre dagegen das Fut. anzunehmen: *adibon?* Sonst heisst es *Quid si adeam?* Cist. 321. Capt. 613, s. S. 106 f. — Ob und wie der Hiat Mil. 1242 zu beseitigen ist, bleibt unsicher.

Im Plural ist das Futurum Regel in der Formel *Quid faciemus?* s. o. S. 86; ein Präs. (Ind. od. Konj.) kommt von diesem Verbum nicht vor. Vgl. noch Epid. 291 Quem hominem inueniemus . . ? — Entsprechend dem *Quid fit?* als konsultative Frage findet sich bisweilen ein Fut. *Quid fiet?* vgl. Epid. 151 Quid illa fiet fidicina igitur? Merc. 413; Ad. 288 Obsecro, mea nutrix, quid nunc fiet? Ca. Quid fiat rogas? Ad. 996 Sed de fratre quid fiet? De. Sino: Habeat, wo die Bedeutung des Sollens näher liegt als die des Werdens, vgl. dagegen Bacch. 360 Quom - - sciuerit -, quid mihi fiet postea? (rein fut. Bed.).

c. *Deliberatives Futurum*, s. S. 98.

3. Konjunktivische Fragen.

Deliberative Fragen im Selbstgespräch sind bei Plaut. verhältnismässig spärlich vertreten, bei Terenz dagegen ausserordentlich gewöhnlich. Nur die 1. Sg. ist vorhanden. Ob ein Konj. oder Fut. vorliegt, ist in den meisten Fällen nicht zu entscheiden; wo die Verbalform eine Entscheidung gestattet, ist der Konj. durchaus im Übergewicht.

A. Deliberative Fragen im Selbstgespräch.

a. *Fragen mit Pronomina, Adverbia oder Partikeln.*[1]

Capt. 531 - - nisi - - machinor astutiam.
Quam, malum? quid machiner? quid comminiscar?

[1] Ich bespreche hier auch diejenigen Formen, die mit den entsprechenden Futura zusammenfallen.

Eun. 1044 Quid commemorem primum aut laudem maxume?
Ad. 789 Ei mihi, quid faciam? quid agam? quid clamem aut querar?

Capt. 536. Rud. 447. Andr. 259. 612. Heaut. 674. Ad. 946 (*quid*). Besonders häufig sind Fragen mit eingeschobenem *dicam* nach dem Typus

Pers. 400 Quidnam esse acturum hunc dicam uicinum meum?

Asin. 587. Capt. 533. Cas. 616. Pseud. 966. Stich. 288. Truc. 689; bei Terenz ohne Fragewort, s. u. — *Ubi quaeram, inueniam?* Asin. 267, Epid. 678 u. häufig bei Ter.[1] — Vgl. noch Asin. 258. Andr. 343. 468. 962. Phorm. 185. 192. 200. 534. 728. Hec. 516. Ad. 614. Enn. tr. 75 ff. 231. Gracch. ap. Cic. de Or. III : 56.

Mit Fragepartikeln: bei Plaut. nur in Doppelfragen,

Cist. 641 - - Utrum hac me feriam an ab laeua latus?
Curc. 589 Quid ego faciam? maneam an abeam? sicin mi esse os oblitum?
Merc. 128 Domin an foris dicam esse erum Charinum?

Eun. 47. 968. 1045 f. Bei Terenz auch mit *-ne*, Andr. 639. Phorm. 186; *non*, Eun. 46.

Futurum: Capt. 535

Quid loquar? quid fabulabor? quid negabo aut quid fatebor?
Hec. 516 Perii, quid agam? quo me uortam? quid uiro meo respondebo?
Hec. 628 Quid respondebo his? aut quo pacto hoc aperiam?

Dagegen ist m. E. Rud. 189 Hancine ego ad rem natam esse me miseram memorabo? wo *memorabo* dem eben besprochenen

[1] Unsicher ist Phorm. 827 Sed ubi nam Getam inuenire possim. ut Rogem . . nach *A*; die Call. bieten *possum*. Pseud. 236 beweist für diese Stelle nichts.

dicam verwandt ist, als unwillige Frage aufzufassen; bei Ter. Andr. 612 ***negabon?*** s. o. S. 92.

b. *Deliberative Fragen ohne Fragewort*

sind m. W. bei Plaut. nicht vorhanden [1]; bei Ter. zunächst da, wo andere Fragen vorausgehen:

Ad. 625 Nunc quid faciam? dicam fratris esse hanc?
Phorm. 186 Loquarne? incendam; taceam? instigem;
purgem me? laterem lauem,

wo Bentley (gegen *A* und Call.) *Loquar* schrieb (auch Umpf.).

Eun. 49 Exclusit: reuocat; redeam? non, si me obsecret,

nach *quid* igitur *faciam? non eam - - ? an* potius ita *me comparem?* V. 46 f. Sonst findet sich ein alleinstehender Konj. nur von dem Verbum *dicere:*

Hec. 434 Perii. uouisse hunc dicam, si saluos domum
redisset umquam, ut me ambulando rumperet? [2]

(von Parmeno, nachdem er von seinem Herrn den Befehl erhalten hat, zur Burg zu laufen, beiseite gesprochen). Dieses *dicam* ist nun auch nach meinem Dafürhalten statt des überlieferten, durchaus unbegreiflichen Präs. *dico* einzusetzen Eun. 532. Chremes, zu Thais befohlen, wittert schon lange etwas Schlimmes (vgl. V. 508 ni mirum dabit Thais mihi magnum malum, 515 dolo malo haec fieri omnia) und glaubt sogar in der freundlichen Begrüssung des Dienstmädchens eine Bestätigung seines Argwohns zu finden:

- - ecquis hic? Ego sum Chremes. Py. O capitulum
lepidissimum!
Chr. Dicam ego mihi insidias fieri? Py. Thais maximo
te orabat opere, ut cras redires. Chr. Rus eo.

Morris, Am. Journ. of Phil. XI: 145, meint, dass *Dico . . fieri?* sich auf V. 507 ff. bezieht: »Am I not right in saying that they are plotting against me?« Aber dies würde *dixin?* heissen,

[1] Stich. 297 Nunc ultro id deportem? hau placet, neque id uiri officium arbitror u. dgl. sind nicht als delib., sondern als potential-zurückweisend aufzufassen wie Quid . . . petam? Trin. 1024.

[2] Von Umpfenbach wohl durch Versehen als Behauptung aufgefasst.

vgl. Eun. 1093. Hec. 497. Ad. 83 (sechsmal bei Plaut.); eine Verwechslung dieser Formen ist allerdings nicht unerhört (vgl. Phorm. 479, wo *A¹DG²L dixi* st. *dico* bieten), aber paläographisch wahrscheinlicher und durchaus sinngemäss ist jedenfalls *dicam*.

B. Konjunktivische Fragen im Dialog.

Es wurde schon vorher darauf hingewiesen, dass Fragen wie *Quid faciam?* eine doppelte Bedeutung haben: 'was soll ich tun?' kann sowohl einem 'was wünschest du, dass ich tun soll?' als 'was rätst du mir zu tun?' gleichkommen. Es scheint daher nicht geraten, die Auskunftsfragen von den konsultativen zu sondern; wo sich die genannten Bedeutungen scharf von einander abheben, wird dies besonders hervorgehoben werden.

a. *Fragen mit Pron., Adv. oder Part. eingeleitet.*

Zunächst finden wir nach Imperativen oder Ausdrücken, die einem Befehl bzw. Verbot gleichkommen, Konjunktive nach dem Typus Aul. 651:

Iam scrutari mitto. redde huc. Strob. Quid reddam?
Rud. 1334 Per Venerem hanc iurandumst tibi. La. Quid iurem? Gr. Quod iubebo.
Mil. 807 Memineris ne Philocomasium nomines. Pl. Quem nominem?
Bacch. 630 Heia, bonum habe animum. Mn. Unde habeam?
Poen. 386 Sicine ego te orare iussi? Mil. Quo modo ergo orem?

Die Nuancen dieser Fragen ergeben sich von selbst. Vgl. noch Aul. 639. 644. 759. Bacch. 44. 75. 406. Capt. 843. Curc. 599. Merc. 566. Mil. 319. Most. 513. Trin. 968. Truc. 789. Andr. 749. Eun. 610. 822. Ad. 186.

Ohne vorausgehenden Befehl bzw. Verbot steht besonders *dicam* in (potentialen) Fragen wie Curc. 1 Quo ted hoc noctis dicam proficisci foras? Curc. 12. Merc. 516. Mil. 1201. Ps. 744. Rud. 264; ähnlich *praedicem* Ps. 1305. Über derartige Fragen im Selbstgespräch vgl. S. 99. Ähnlich *credam* Curc. 641. Merc. 627. 903. Phorm. 855; s. Lor. zu Most. 89.

Bx-Niem. zu Trin. 2. Sonst ist dieser Gebrauch bei Plautus wenig entwickelt:

Pseud. 1907 Dic utrum spemne an Salutem te salutem, Pseudole?

mit Figur; der Konj. übrigens durch *dic* gestützt.

Rud. 1275 Etiamne eam adueniens salutem? Tr. Censeo.
Asin. 716 Etiam tu - - supplicas? Arg. Quem te autem diuom nominem?
Rud. 1277 Etiamne adueniens complectar eius patrem? Tr. Non censeo

ist nach *salutem* V. 1275 wahrscheinlich als Konj. aufzufassen.[1] Bei Terenz ist dieser Konj. verhältnismässig häufiger:

Heaut. 937 Quid dotis dicam te dixisse?[2]

Etwas anders Ad. 528.

Heaut. 859 Quid nunc renuntiem abs te responsum, Chremes?
Hec. 849 Egone te pro hoc nuntio quid donem? quid? quid? nescio.
Phorm. 1022 Sed quid sperem? aetate porro minus peccaturum putem?
Hec. 442 Quid si non ueniet? maneamne usque ad uesperum?

A hat (unmetrisch, aber dem Sinne nach gut) *maneebo* (unwilliges Fut.).

Eun. 720 Sed nunc quid faciendum censes, Dorias? Dor. De istac rogas uirgine? Py. Ita, utrum praedicemne an taceam? (halb abhängig).

[1] In dem launigen Zwiegespräch zwischen Ples. und Trach. wechseln Futurum und Konj. ohne irgend welchen Bedeutungsunterschied mit einander ab. Ich glaube immerhin, dass es nicht bloss Zufall ist, dass das konsultative Fut. V. 1270 Quid? patri etiam gratulabor? auf ein Fut. V. 1269 censen hodie despondebit? folgt, und dass der eben angeführte Konj. *salutem* einen vorausgehenden Konj. Quid si curram? V. 1274 (dies kann nicht Fut. sein, s. u. S. 106) fortsetzt.

[2] Nicht mit den eben besprochenen Fragen mit *dicam* identisch.

— Fragen mit *non* (vgl. Eun. 46 non eam ne nunc quidem? im Selbstgespräch):

Heaut. 583 Non accedam ad illos? Ch. Eho quaeso una accedundi uia est?

Hec. 341 Ehem Parmeno, - - quid faciam misera? Non uisam uxorem - -?[1]

Im Plural ist der Konj. sehr selten. Für Terenz wüsste ich nur Ad. 336 anzuführen:

Era, lacrumas mitte ac potius quod - - opus est prospice: patiamurne an narremus cuipiam?

Auch Stich. 696 dürfte hierher gehören; der Versanfang ist verstümmelt:

+ Amica uter utrubi accumbamus? St. Abi tu sane superior.

Leo u. Uss.: *age dice uter* u. s. w.; *nunc uter* Goetz in der ed. mai.

b. *Konjunktivische Fragen ohne Fragewort.*

Abgesehen von denjenigen Fällen, wo ein Befehl durch eine Antwort im Konj. aufgenommen, bzw. zurückgewiesen wird nach dem Typus Merc. 749 Abi :: Quid, abeam? :: St. abi :: Abeam? :: Abi, Aul. 829 i, redde aurum :: Reddam ego aurum?[2] lässt sich ein Konj. ohne Fragewort kaum sicher belegen. Folgende Fälle kommen in Betracht:

Poen. 730 Si exierit leno, quid tum? hominem interrogem?

So Leo mit *A*, der diesen Vers vor V. 708 fälschlich vorwegnimmt[3]; wie er an der richtigen Stelle (730) in *A* lautete, wissen wir nicht, *P* hat aber hier:

---

[1] Etwas anders geartet sind Belege wie Epid. 588 non patrem ego te nominem, ubi tu tuam me appelles filiam? 'Sollte ich nicht..?' Eun. 225; Truc. 732 ist Konj. oder Fut.; Phorm. 419 nimmt eine Zwischenstellung ein.

[2] Cist. 285. Mil. 496. Most. 579. 620. Andr. 894. Mit Fut. Men. 198. Merc. 916. Rud. 1370 s. S. 92.

[3] Nach O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXXX: 343, wäre nach plaut. Brauche zu schreiben: Si exierit leno — Adv. Quid tum? — Ag. Hominem interrogem.

Si exierit leno, censen hominem interrogem?[1]

Stich. 469 Epign. Bene atque amice dicis. di dent quae uelis.

471 Gel. Cenem illi apud te. Quoniam saluos aduenis —

Seit Ritschl hat man diesen Konj. als Frage aufgefasst, indem man den Ausfall eines Verses, wo Gel. den Epign. einladet (z. B. Gel. Cenabis hodie apud me, peregre quom aduenis. <Ep.> Cenem illi apud te? <Gel.> Quoniam saluos aduenis), angenommen, was dann eine ganz andere Personenverteilung notwendig machte. Dass sich alles glatt liest, wenn man *Cenem* u. s. w. mit dem *di dent quae uelis* unmittelbar verknüpft, hat Leo zu d. St. gezeigt.[2]

Bei Terenz findet sich einmal, Phorm. 1022, ein Konj. nach einem anderen, mit Pron. eingeleiteten Fragesatz, s. o. S. 101. Dagegen ist Andr. 231: (Lesbiam adduci iubes. Sane pol illa temulentast - - Nec satis digna - -) Tamen eam adducam, nicht (mit Umpf., Fl., Dz. und Tyrr.) als Frage, sondern (mit Speng.) als Behauptung aufzufassen.

Bacch. 902 f. Cleom. Abeo ad forum igitur. Chr. Vel < tu > hercle in malam crucem.
Cleom. Hodie exigam aurum hoc?
Chr. Exige, ac suspende te.

Der miles fragt nicht, ob er das Geld am selben Tag einkassieren soll, sondern wünscht ein Versprechen (etwa *exiges*) zu hören: das *exigam* ist mithin eher als Futurum aufzufassen; übrigens lässt sich der Satz auch als Behauptung auffassen

[1] (Die Parataxe (cf. Rud. 1269. Capt. 694) macht durchaus den Eindruck des Ursprünglichen), O. Seyffert a. a. O.; vgl. noch Berl. phil. Woch. XVI: 253.

[2] Zum Gedanken vgl. Asin. 623 f. Dabunt di quae uelitis uobis. Lib. Noctem tuam et uini cadum uelim, si optata fiant. — Nach O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVII: 745, spricht Gel. *Cenem illi apud te* für sich, wendet sich dann mit *Quoniam saluos aduenis* — zu Epign., indem er hofft, durch eine Einladung an Epign. (etwa: *hic hodie apud me cenes*) eine Einladung zu provozieren; dieser Versuch misslingt, indem Epign. ihn nicht ausreden lässt und die geheuchelte Einladung nicht in der erwarteten Weise erwidert.

(Uss.; die Antwort des Chrys. beweist in diesem Zusammenhang nichts).

Men. 538 Anc. Dicam curare? Men. Dicito: curabitur,

vgl. Truc. 206 Ibo igitur intro? 'Darf ich also (meiner Herrin sagen ..?' Die Form vereinigt konj. und fut. Bedeutung.

Anm. Bei Terenz findet sich ein Konj. der allgemeinen 2. Person ('man') in Fragen wie Heaut. 642:

Quid cum illis agas, qui neque ius neque bonum atque aequom sciunt?

Ad. 431 Verum quid facias? — Andr. 143. 330. Eun. 795. Heaut. 317. 591 *A* (Call. *credis*):

Censen uero? quid illum porro credas facturum, Chremes, nisi eum, quantum tibi opis di dant, seruas, castigas, mones?

c. *Fragen mit eingeschobenem uis? (uin?).*

Neben dem blossen Konj. der 1. Sg. in Auskunftsfragen findet sich ein parataktischer Konj. mit eingeschobenem *uis?* (*uoltis?*), wodurch die Beziehung auf den Willen des Angeredeten deutlicher zum Ausdruck kommt. Besonders steht aber diese Ausdrucksweise auch als Antwort auf einen Vorwurf.

Aul. 634 Eucl. Redde huc sis. Strob. Quid tibi uis reddam?

gleichbedeutend mit V. 651 redde huc. Strob. Quid reddam? — Bacch. 692. Most. 578. Stich. 115. Hec. 436. Eun. 1054. Heaut. 846.

Mil. 300 Pergin, infelix? Scel. Quid tibi uis dicam, nisi quod uiderim?

Merc. 158. Epid. 19; mit nachgestelltem *uis* Epid. 584. — Heaut. 818, von den Herausgebern durch Korruptelzeichen als locus desperatus bezeichnet, dürfte folgendermassen zu lesen sein:

Cl. Vellem hercle factum, ita meritu's. Sy. Meritus? quo modo? - -

Cl. Quid igitur dicam tibi uis? abi<i>sti, mihi
amicam adduxti, quam non licitumst tangere.

Die Call. bieten *tibi uis dicam*, die gewöhnliche Wortstellung, wodurch aber Hiat entsteht.[1] — Einmal findet sich ein Konj. der 3. Sg., Amph. 56:

Utrum sit an non uoltis?

Überliefert ist *fit;* daraus macht Palmer: Utrum fit an non? uoltis? m. E. schon wegen des folgenden *uoltis* unmöglich. Anders *Quid fit?* s. o. S. 87.

Fragen mit *Quid uis?* und *Acc. cum Inf.* stehen nicht nach Imperativen, sondern teils als Antwort auf einen Vorwurf, z. B. Merc. 621 em, istucinest operam dare Bonum sodalem? Eut. Quid me facere uis? Epid. 114. Merc. 484; im Pass. Amph. 702 Etiam tu quoque adsentaris huic? Sos. Quid uis fieri? d. h. 'Was soll man machen?' Aul. 741. Most. 41; Pomp. 161. Eun. 283 numquem euocari hinc uis foras? Prät. (s. Anh. 2), Rud. 273 Unde nos hostias agere uoluisti huc? Phorm. 291; — teils als konsultative Frage, mithin dem Ind. präs. ziemlich gleichbedeutend: Epid. 143 Dic modo: unde auferre uis me? a quo trapezita peto? Cist. 591. Bacch. 702.

Fragen mit uin? Während ein alleinstehender Konj. ohne Fragewort sich kaum belegen lässt, ist ein durch *uin?* gestützter parat. Konj. in der Komödiensprache besonders häufig und zwar hauptsächlich dann, wenn der Sprechende einem Andern einen Antrag oder Vorschlag macht, seinen Dienst anbietet u. dgl., aber auch um Erlaubnis bittet, etwas zu tun. Auch diese Ausdrucksweise nähert sich mithin oft dem konsultativen Präs. Das Verbum steht immer im Akt.

Asin. 647 Vin faciam ut te Philaenium praesente hoc amplexetur?
Lib. Cupio hercle.
Capt. 360 - - uin uocem huc ad te? Tyn. Voca,

[1] Vgl. Amph. 691. 737. Asin. 251. Rud. 1056, wo *abisti* überliefert ist, das Metrum aber *abi<i>sti* verlangt; ähnlich *peristi* st. *peri<i>sti* Eun. 1065 und viermal bei Plaut. (vgl. O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVIII : 1556). Daneben Formen auf -*isti* Ad. 169. Trin. 931. 1010.

ungefähr gleichbedeutend mit Most. 774 Eon, uoco huc hominem? Si. I, uoca. — Capt. 858. Cas. 544. Men. 606. Merc. 486. 722. Mil. 335. Pers. 575. Poen. 439. 990. 1226. Pseud. 324. 522. Stich. 397. 486. Trin. 1092. Truc. 502. 924; mit nachfolgender 1. Plur.: Trin. 59. Eun. 894 f.; dazu kommt Most. 322 Visne ego te ac tu me amplectare? — Phorm. 102 Voltisne eamus? — Selten steht in derselben Bedeutung *uis,* Cas. 272 uis tuis Chalinum huc euocem uerbis foras? Vgl. O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXXX : 344, G.-S. praef. ed. alt. emend. zu Bacch. 873. Mit deutlich volunt. Bed. Merc. 728:

Illast — etiam uis nomen dicam? Dor. Nihil agis.
Andr. 708 - - quo hinc te agis? Ch. Verum uis dicam?

Vgl. noch Capt. 121 Si non est quod dem, mene uis dem ipse in pedes? Die Frageform mit *-ne* wird mithin, wie gewöhnlich, aufgegeben, wenn das Verb ins Satzinnere tritt; es scheint daher nicht unwahrscheinlich, dass auch Hec. 787 mit γ und *D* (auch Don.), zu lesen ist: Ob eam rem uis ergo intro eam? La. I atque exple animum eis, coge ut credant, wo auch rein voluntative Bedeutung (wie Andr. 708; 898 s. u.) vorliegt.[1] Rud. 650 ergänzt Lindsay uis <dicam tibi>?

d. *Fragen mit Quid si?*

Rud. 1270. 1274 f. finden wir neben einander folgende gleichbedeutende Ausdrucksweisen:

Quid? patri etiam *gratulabor* cumillam inuenit? Tr. Censeo.
Ples. *Quid si curram?* Tr. Censeo. - - Pl. *Etiamne* - - *salutem?* Tr. Censeo.

[1] Ein *Acc. c. Inf.* nach dem Typus Rud. 1406 uin tibi Condicionem luculentam ferre me? Labr. Sane uolo, ist bei Plaut., der die Parataxe überhaupt bevorzugt, erheblich seltener als die eben besprochene Ausdrucksweise; vgl. noch Merc. 462. 485. 769. Hec. 725; Phorm. 810 u. Heaut. 624 uin me credere? *Vis* (mit ungeschwächter Bedeutung) ist einmal belegt und zwar am Satzanfang, Andr. 898, wo mit Hauler, Wien. Stud. XI : 280, zu lesen ist: Vis me uxorem ducere, hanc amittere? ut potero feram. Dagegen ist diese Kstr. die übliche, wenn das *Verbum im Pass.* steht: Asin. 646 Vin erum deludi? Lib. Dignust sane; Amph. 769. Bacch. 873 (überl. *uis,* s. G.-S. praef. ed. alt. em.). Men. 653. Merc. 490. Pers. 803. Rud. 1035. Phorm. 811. Ad. 969. Im Satzinnern steht *uis* Men. 1155. Andr. 195.

Der Konjunktiv in Fragen mit *Quid si?* ist die Regel, wenn der Sprechende fragt, ob etwas von ihm allein oder zusammen mit dem Angeredeten (selten von einem andern) getan werden soll: 'soll(en) ich (wir) nicht?'[1] und zwar a. sowohl im Selbstgespräch, als b. im Dialog:

a. Cist. 321 Quid si adeam atque appellem? Epid. 543. Amph. 313. Heaut. 676.

b. Pers. 724 Pater nunc cessat. Tox. Quid si admoneam? Vir. Tempus est.

Capt. 599. 613. Cas. 806. Merc. 564. 578. Most. 1093. Poen. 728. Rud. 535. Truc. 6.

Poen. 330. Eunt hae. Ag. Quid si adeamus? Mil. Adeas.

Cas. 357. Curc. 303. 351. Most. 393. Poen. 707. 1162. 1249.

Blase, Gramm. S. 135, meint, dass auch der Ind. Präs. od. Fut. I gebräuchlich ist; ob in der eben besprochenen Bedeutung, scheint mir aber sehr fraglich. Denn Most. 582 Quid si hic manebo potius ad meridie? kann, wie O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXXX: 333, dargetan hat, sehr wohl heissen: 'wenn ich nun aber lieber hier bleibe'.[2] Überliefert ist aber ein Ind. Men. 844; derselbe lässt sich ohne Schwierigkeit erklären durch Angleichung an den vorausgehenden ganz regelmässigen Ind., wenn wir folgende Personenverteilung ansetzen:

Sen. Filia, heus. <Mat.> Quid est? <Sen.> Quid agimus?
quid si ego huc seruos cito?
Ibo, adducam qui hunc hinc tollant et domi deuinciant.

Der ganze Vers wird in den Hschr. dem Alten zugeteilt; mit Acid. lesen sämtliche Herausgeber: <Mat.> Quid est? quid agimus? <Sen.> Quid si etc.; auffallend ist dabei aber die Verbindung der keineswegs zusammengehörigen Fragen *Quid est?* die als Antwort auf *heus* dient, und *Quid agimus?* das sich

[1] Der Konj. kommt auch noch in anderer Bedeutung als der der Aufforderung vor, z. B. Rud. 1312 Quid si ego sciam? besonders in der 3. Pers.: Truc. 766. Phorm. 645 u. ö., vgl. O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVI: 1293.

[2] Andere Beispiele bei Lindskog, De enunt. cond. p. 107 ff.

m. E. besser als Einleitung zu dem folgenden Vorschlage auffassen lässt.[1]

Wollen wir zuletzt nach Vorführung des Materials versuchen, die Ergebnisse der bisherigen Untersuchung zusammenzufassen, so ist zunächst daran zu erinnern, dass die feinen Unterschiede der verschiedenen Ausdrucksweisen und Typen sich vielfach besser herausfühlen als scharf definieren lassen, womit zusammenhängt, dass es manchmal unmöglich ist, einen deutlichen Bedeutungsunterschied aufzustellen. Dass aber keine Willkür oder Regellosigkeit herrscht, liegt auf der Hand.

Das Fut. dient teils zum Ausdruck einer sog. unwilligen Frage (in dieser Verwendung steht es bisweilen dem Konj. nahe, z. B. salta : : Ego saltabo wie ausculta : : Ego auscultem?), teils steht es als konsultative Frage und zwar hauptsächlich da, wo ein entsprechendes Fut. als Behauptung (*ibo*, *adibo*, *ero*) geläufig ist, oder ein iussives Fut. der 2. Pers. vorausgesetzt werden kann; letzteres gilt auch für das unwillige Fut. Rein deliberative Fragen stehen selten im Fut.

Der Ind. Präs. ist in konsultativen Fragen sehr gebräuchlich: der Redende macht einen Vorschlag oder sucht im allgemeinen (nicht etwa den Wunsch, sondern) die Ansicht des Angeredeten mit Bezug auf den vorliegenden Fall zu erfahren. Besonders häufig findet sich der 1. Plur.; der Konj. nur St. 696, Ad. 336; ein Fut. in der Redensart *Quid faciemus?* und Epid. 291 *Quem inueniemus?* Selten ist die 3. Sg.: neben *Quid fit?* steht einmal Rud. 687 *Unde . . inuenitur?*

Der Konjunktiv steht (gewöhnlich mit Bezug auf einen vorausgehenden Befehl) als Auskunftsfrage, die leicht in eine konsultative übergeht (bei Terenz etwas freier als bei Plautus)

[1] Überflüssig scheint mir mithin O. Seyfferts Vermutung a. a. O., dass *cito* aus *citē* entstanden ist, verfehlt aber Lindskogs Annahme (a. a. O.), dass *cito* als Adv. aufzufassen sei. Andere Belege, die O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVI : 1293, zusammengestellt hat, gehören m. E. nicht hierher: Amph. 849 Quid si adduco - - Naucratem - atque is si denegat - ist Protasis zu dem folgenden quid tibi aequom est fieri? Ähnlich Phorm. 210 Quid si adsimulo? in einigen Hschr. — abo?) satin est? — Heaut. 719 ist Quid si redeo . . eine ironische Entgegnung des Syrus auf Clinias Frage Quid tum, quaeso, si hoc pater resciuerit? Vgl. Lindskog, Eranos I : 185.

und zwar fast immer mit Fragewort eingeleitet. In dieser Verwendung nähert sich der Konj. einerseits dem Fut., wie ja auch in hortativer Verwendung der Konj (z. B. Most. 1129 hic apud nos hodie cenes) neben dem Fut. (Curc. 728 Tu, miles, apud me cenabis) steht (als Frage *cenem?* bzw. *cenabo?*), andererseits dem Ind. Präs., der aber selbständiger Natur ist und sich fast nie auf einen vorausgehenden Befehl bezieht; vgl. Konjunktive wie *rogem* Trin. 758, S. 79. Der Konj. wird bisweilen durch ein parataktisch eingeschobenes *uis* gestützt; st. des Konj. ohne Fragewort tritt gewöhnlich *uin* mit Konj. od. Akk. c. Inf. ein (auch im Pass.). Eine konsultative Frage lässt sich auch durch *Quid si?* mit folgendem Konj. ausdrücken.

Deliberative Fragen als Ausdruck der Ratlosigkeit, Verzweiflung u. s. w. stehen gewöhnlich im Konj., selten im Fut., nie im Präs. Ind.; sie kommen hauptsächlich im Selbstgespräch vor, und zwar bei Terenz viel häufiger als bei Plautus, was mit dem rhetorischen Charakter der terenzischen Sprache im allgemeinen zusammenhängt.

III. Futurum potentiale.

Vgl. Blase, Gramm. S. 119 f. Neumann a. a. O. p. 25 f. Bx-Niem. zu Trin. 606. 923. Sonn. zu Rud. 177. Lorenz, Zu Plautus, Philol. XXVII: 543 ff.

Das Fut. ero.

Dies Futurum ist bekanntlich von Haus aus ein Konj. Man glaubt Spuren dieser Herkunft u. a. darin zu finden, dass *ero* im Altlatein in einer dem Potentialis ähnlichen Weise gebraucht wird ('Futurum der Wahrscheinlichkeit'). Nach Prüfung des vorliegenden Materials bin ich indessen zu der Überzeugung gelangt, dass manches fälschlich hierhergezogen worden ist, und dass die angeblich potentiale Bedeutung des *ero* nicht eine konjunktivische, sondern eine futurische ist, die sich in keiner Weise von den entsprechenden Futura anderer Verba unterscheidet. Es liegt auf der Hand, dass die futurische Bedeutung des *ero* und anderer Verba bisweilen in diejenige der Vermutung übergeht; allein man darf sich nicht durch das sog. potentiale

Futurum im Deutschen ('so wird es sein') verleiten lassen, einen Potentialis hineinzudeuten, wo in der Tat keiner vorliegt. In diesem Zusammenhang sei noch darauf hingewiesen, dass das Altlateinische einen wirklichen Potentialis von dem Vbm. subst. besitzt, und zwar mit Bezug auf die Gegenwart, z. B. Bacch. 139 non par uidetur neque sit consentaneum.[1]

Rein fut. Bed. liegt Bacch. 274 vor (von Blase a. a. O. als Pot. anerkannt). Chrys. hat dem Alten die erdichteten Reiseabenteuer zum besten gegeben und ist im Begriff, weiter fortzufahren:

> Porro etiam ausculta pugnam quam uoluit dare.
> Ni. Etiamnest quid porro? Ch. Em, accipetrina haec nunc erit.

Hier bezeichnet das Fut. einen Fortschritt in der Erzählung; zum Gedanken vgl. Pers. 519: Dordalus hat den ersten Abschnitt des Briefes gelesen und ist eben im Begriff fortzufahren, als Toxilus, der den Inhalt kennt, bemerkt: nunc ad illud uenies, quod refert tua. Vgl. noch Heaut. 274. Hec. 177.

Sehr interessant ist Asin. 734, von Blase durch 'vielleicht' als zweifelhaft bezeichnet. Lib. bringt dem Arg. etwas Geld:

> Hic inerunt uiginti minae bonae, mala opera partae.

Von derselben Geldsumme hat aber Leon. kurz vorher in derselben Szene zu Arg. gesagt V. 653 Viginti minae hic *insunt* in crumina; has ego, si uis, tibi dabo. Und so findet sich in entsprechender Situation entweder ein Fut.:

> Fab. inc. 6 Di bene uortant: tene cruminam, inerunt triginta minae.
> Pers. 437 Cape hoc sis. Dor. Quin das? Tox. Nummi sescenti hic erunt,

oder ein Präs., Pseud. 1149:

> Accipe: hic sunt quinque argenti lectae numeratae minae.
> Poen. 713 Age, accipe hoc sis: hic sunt numerati aurei Trecenti nummi --

[1] Vgl. noch Ausdrücke wie Heaut. 990 Est ueri simile 'so wird es sein'; Phorm. 851 Familiariorem oportet esse hunc: minitatur malum. Bacch. 602. Most. 949 nam te esse arbitror puerum probum.

Epid. 346. Pers. 317. 321. 683. Von einer 'Wahrscheinlichkeit' ist offenbar nicht die Rede: der ganz feine Unterschied zwischen Futurum und Präsens liegt offenbar darin, dass *inerunt* vom Standpunkte des Angeredeten aus gesagt wird (etwa 'wirst du finden'), während *insunt* etwa 'hier bringe ich dir' bedeutet. Dies wird besonders klar durch einen Beleg wie Epid. 646 f.:

Accipe argentum hoc, danista. hic sunt quadraginta minae.
siquid erit dubium, immutabo.

Vgl. noch Phorm. 53 Accipe, em: lectumst, conueniet numerus quantum debui. — Ganz entsprechend heisst es von einem Kästchen Cist. 635:

Nam hic crepundia insunt, quibuscum te - - ad me detulit.
accipe hanc cistellam, Halisca.

Dagegen sagt Palaestra von den crepundia in dem noch nicht geöffneten Kästchen Rud. 1134 ff.:

Ibi ego dicam quidquid inerit nominatim: tu mihi
nullum ostenderis; si falsa dicam, frustra dixero,
uos tamen istaec, quidquid istic inerit, uobis habebitis;
si erunt uera, tum obsecro te, ut mea mi reddantur.

Nach Leo zu Stich. 66 hätten wir es hier mit einer Art Assimilation zu tun (vgl. Trin. 923), aber ganz abgesehen davon bedeutet das Fut. 'was Ihr finden werdet'; vgl. noch V. 1140, wo der Konj. fut. Bed. hat:

Quid si ista - - hariolast atque omnia, Quidquid insit,
uera dicet?

Zum Konj. vgl. Thulin, De conj. plaut. p. 102. — Unsere Annahme wird durch eine analoge Erscheinung in der Verwendung gewisser Präterita bestätigt. Cist. 731 erzählt Halisca: Cistellula mi euolauit; Phanostrata, die schon alles weiss (V. 664 ff.), wünscht von Hal. selbst zu erfahren, was sie verloren hat:

Cist. 734 Phan. Sine dicat. Lamp. Si dicat quidem.
Phan. Age loquere tu, quid ibi infuerit.

Der Vers hat eine Silbe zu viel; Schoell hat in der ed. mai.

das *infuerit* in *inerit* geändert, und zwar unter Hinweis auf die eben besprochene Rudensstelle V. 1134 ff. und auf Cist. 664 f., wo Phanostrata, nachdem sie das von Lampadio gefundene Kästchen geöffnet hat, ganz ausser sich vor Freude ausbricht: Crepundia haec sunt, quibuscum tu extulisti filiolam. Diese Stellen beweisen aber nichts für *inerit,*[1] da Halisca noch nicht weiss, dass das Kästchen gefunden ist: die Situation ist mithin eine ganz andere und das Präteritum m. E. unbedingt notwendig: entbehrlich ist dagegen *tu,* das Leo (und nach ihm Lindsay) beseitigt hat. Unsere Annahme wird aber zur Gewissheit durch Rud. 1310, wo Gripus den Labrax fragt:

> Ecquid meministi, in uidulo, qui periit, quid ibi *infuerit?*
> Labr. Quid refert, qui periit tamen? sine hoc, aliud fabulemur.
> Gr. Quid si ego sciam qui inuenerit? uolo ex te scire signa.
> Labr. Nummi octingenti auri < probi > in marsuppio *infuerunt.*
> Gr. (bei Seite) - - Profecto est huius uidulus.
> (zu Labr.) perge alia tu expedire.
> 1318 Labr. Talentum argenti commodum magnum *inerat* in crumina.
> 1320 Gr. Papae, diuitias tu quidem *habuisti* luculentas.
> Labr. Miserum istuc uerbum et pessumumst '*habuisse et nil habere*'.

V. 1318 ist *inerit* in *P* überliefert (*A* n. l.), von G.-S. und Lindsay aufgenommen und von Sonn. verteidigt ('will be found to be') unter Hinweis auf Asin. 734 hic inerunt uiginti minae, Pers. 437 nummi sescenti hic erunt, Fragm. 6 tene cruminam: inerunt triginta minae. (s. o.), Beispiele, die für unsere Stelle gar nichts beweisen. Denn Sonnenscheins Annahme: 'Labrax sees by this time that Gripus knows where the vidulus is' ist unbegründet, da dieser V. 1315—17 beiseite spricht; die einzige Andeutung ist V. 1312 Quid si ego sciam qui inuenerit? aber

[1] Skutsch, Berl. phil. Woch. XV: 1448, bezeichnet die Emendation als keineswegs sicher. Paläographisch wäre dieselbe nicht fernliegend, vgl. Epid. 225 *fuerit* A, *erit* P. Aber Sinn und Zusammenhang ist hier entscheidend.

darauf folgt eben unmittelbar *nummi - - infuerunt.* Der ganze Zusammenhang (vgl. noch V. 1320 f.) weist auf *inerat* hin (Schoell, Uss., Leo mit FZ).[1] —

Belehrend für die Auffassung der eben besprochenen Futura ist die Beschreibung der Bewohner der verschiedenen Stadtteile Roms im Curculio. Es heisst V. 467 ff.: Commonstrabo quo in quemque - - inueniatis loco - -: Qui periurum conuenire uolt - ito in comitium - - Ditis - - sub basilica quaerito; V. 473:

Ibidem erunt scorta exoleta quique stipulari solent.

Dann folgt aber V. 475 In foro - - dites ambulant, und im folgenden ist das Futurum ganz aufgegeben: 480 ff. Sub ueteribus, ibi sunt qui dant - - u. s. w. Ähnlich bei Cato 135:2 utiles sunt neben 135:3 optimae erunt Romae.

Besonders häufig findet sich, hauptsächlich bei Terenz, als bejahende Antwort *Sic erit* (neben *Sic est* oder *Sic*, vgl. *Ita est* und *Ita*, worüber Langen, Beitr. S. 210 ff, gehandelt hat; ein

---

[1] Es liegt die Annahme nahe, dass A *inerat* hatte; in den Palatinen werden diese Endungen nicht selten verwechselt, s. Anh. 1. — Ich erlaube mir in diesem Zusammenhang die Bemerkung, dass sich auch sonst in mehreren Sprachen ein bezogenes Imperf. findet statt eines Präs. bzw. Fut. Hierher gehören Fälle wie Phorm. 69 Is senem (d. h. Demipho) per epistulas Pellexit, modo non montis auri pollicens. Da. Quoi tanta *erat* res et *supererat?* Ge. Desinas: Sic *est* ingenium; wahrscheinlich noch Bacch. 332 Sed diuesne *est* istic Theotimus (der Th., den du besucht hast)? Chr. Etiam rogas? Qui<n> auro *habe<b>at* soccis subpactum solum? nach Spengel; über den Ausfall eines *b* in Formen wie *iubeo* st. *iubebo* s. Anh. 1. Verwandter Art sind gewisse Imperfekta bei Cic., z. B. De sen. 27 Ne nunc quidem uires desidero adulescentis — is enim *erat* locus alter de uitiis senectutis; oder das horazische Sordidus a tenui uictu *distabat* Ofello Iudice, Sat. II: 2. 53, wo viele Herausgeber (und Blase, Gramm. S. 118) das nicht so gut überlieferte *distabit* vorziehen, aber ohne hinreichenden Grund (wie Herr Prof. Persson in seinem Horazkolleg nachgewiesen hat). Vgl. noch Eun. 86. 338. Phorm. 858. Hec. 340. Ad. 716; Präs. und Imperf. nebeneinander, Asin. 392 Quid quaeritas? Merc. Demaenetum uolebam. Vgl. noch Cas. 531 Hoc erat ecastor, quod me uir orabat meus neben Merc. 711 Pol hoc est, ire quod noluit. — Das Schwedische besitzt ein eigentümliches Präteritum zum Ausdruck einer Empfindung; so sagen wir häufig beim Anblick oder beim Betrachten eines schönen Gemäldes: 'det var en vacker tafla'; dem deutschen: 'Es freut mich, dass du gekommen bist' entspricht: 'det var roligt att du kom'.

Ita erit kommt dagegen nicht vor). Zunächst hat diese Redensart rein futurische Bedeutung in Drohungen oder Versprechungen wie Ad. 182:

Nam si pergis - - operiere loris. Sa. Loris liber?
Ae. Sic erit.

Eun. 1058 - - hoc si effeceris, Quoduis - - optato, id optatum feres.
Gn. Itane? Th. Sic erit.

Eun. 1066 Ch. - - miles, si te offendero, - - periisti.
Gn. Heia, haud sic decet.
Ph. Dictumst. Gn. Non cognosco uestrum tam superbum. Ch. Sic erit,

nach dem corr. rec. des *A* und den Call.; die Herausgeber mit *A*[1]: *Sic ago* (wo Schneider a. a. O. S. 9 Futurbedeutung annimmt!), vgl. Rud. 884, Poen. 459, Epid. 340; bei Terenz m. W. sonst nicht belegt, vgl. aber *Sic sum* Phorm. 527, *Sic soleo* Ad. 923. Beides ist gut. — Andererseits findet sich von einer vergangenen Handlung bisweilen ein Prät., Heaut. 628 Sustulisti. Sy. *Sic est factum;* besonders findet sich *Factum* (ohne *est*) als bestätigende Antwort bei Terenz, s. Kauer zu Ad. 561.

Verwandt mit der eben besprochenen Gebrauchsweise ist die Verwendung des *Sic erit* mit Bezug auf etwas Vergangenes, indem versichert wird, dass eine Nachricht in der Zukunft ihre Bestätigung finden wird. Auf diese Weise möchte ich Phorm. 801 auffassen:

Ch. Cognatam comperi esse nobis. Dem. Quid? deliras.
Ch. Sic erit.

Heaut. 1014 So. Subditum se suspicatur. Ch. 'Subditum ain tu? So. Sic erit;

beidemal im Versschluss. Sonst findet sich in ähnlicher Situation das Präs. *Sic est* als bejahende Antwort, s. u. Ganz anderer Art ist dagegen Eun. 732, wo Chremes eine vorhergehende Äusserung V. 730 f.: ehem Pythias: uah, quanto nunc formonsior Videre mihi quam dudum! mit einem Sprichwort begründet:

Verbum hercle hoc uerum erit 'sine Cerere et Libero
friget Venus'

nach *A δ* (γ unmetrisch *est*), womit zu vergleichen ist Pseud. 677, das einzige Beispiel dieser Redensart bei Plautus:

- - cuncta - - Certa deformata habebam; sed profecto hoc
sic erit:
centum doctum hominum consilia sola haec deuincit dea,
Fortuna. atque hoc uerum est: proinde ut quisque Fortuna
utitur, Ita praecellet,

wo *profecto hoc sic erit* ähnlich wie *profecto hoc sic est* Hec. 379 einen Gemeinplatz einleitet; unmittelbar darauf folgt, ebenfalls als Einleitung eines Gemeinplatzes, *atque hoc uerumst*, (s. O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVIII: 1353), vgl. Truc. 885. Andr. 426. Diese beiden Futura sind mithin als gnomisch aufzufassen. — Ich füge hier noch einige Bemerkungen über *Sic est* und *Sic* hinzu. Nach Langen, Beitr. S. 210 ff., steht *Ita* als bejahende Antwort auf eine Frage; *Ita est*, seltener *Ita*, als Bestätigung einer vorhergehenden Behauptung. Vgl. noch O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XXIV: 171. *Sic* fehlt bei Plaut.; als Antwort steht es Phorm. 813 Illa maneat? Ch. Sic; V. 316; (Heaut. 167); *Sic est* dient sowohl zur Antwort auf eine (zweifelnde) Frage, als zum Ausdruck der Bestätigung einer von einem Anderen oder von dem Sprechenden gemachten Behauptung: Amph. 901 inimicos - - optuerier. Jupp. Heia autem inimicos! Alc. Sic est, uera praedico. Andr. 301. Heaut. 242. 431. Eun. 573. 992. Ad. 655; sic res est Andr. 588; Bacch. 1108 Igitur pari fortuna, aetate ut sumus, utimur. Ph. Sic est. sed tu; vgl. Eun. 719. — Bacch. 468 Periit tibi sodalis. Mn. Ne di sirint. Lyd. Sic est ut loquor. Poen. 1400; ähnlich Profecto sic est Andr. 554.

Es bleibt noch eine besonders schwierige Stelle zu besprechen. Trin. 905 ff. soll der Sycophanta, von Charmides examiniert, den Namen von Lesbonicus' Vater angeben, strengt sich aber vergebens an: atque etiam modo uorsabatur mi in labris primoribus. Nach dem vergeblichen Versuche V. 915 ff. schlägt Charm. V. 921 f. vor: Quod ad exemplum est? coniectura si reperire possumus.

Syc. Ad hoc exemplum est — < Charm. > An Chares? an Charmides? < Syc. > Enim Charmides. em istic erat. qui istum di perduint. P *erit.* A n. l.

V. 922 ist in mehrfacher Hinsicht unsicher; nach V. 915 könnte man vermuten: Ad hoc exemplum est: Char. < Charm. > Chares? an Charmides; vgl. Langen, Beitr. S. 266; Bx-Niem. Wichtiger ist der Versschluss: wenn hinter dem korrupten *mim* B *min* CD ein *enim* als Beteuerungspartikel steckt, ist m. E. ein sog. Futurum der Wahrscheinlichkeit *em istic erit* (Bx-Niem., Uss., Leo, G.-S.) damit durchaus unvereinbar; auch wenn man mit Schoell (praef. ed. min.) und Lindsay: Charm. Num Charmides? liest, lässt sich das Fut. nur gezwungen erklären. Die Parallelstellen, die man angeführt hat, sind anderer Art, s. o.; über Pers. 645 s. u. Der Sinn ist offenbar: 'wahrhaftig (*enim*) Charmides! siehe, das war der Name.' Über Verwechslungen der Formen *erit* und *erat* (Schoell mit Acid.) in *P* s. o. S. 112 f.

Andere Beispiele mit e r o:

Epid. 291 f. Quem hominem inueniemus ad eam rem utilem? Ep. Hic erit optumus; hic poterit cauere recte, iura qui et leges tenet.

Hic erit optumus entspricht genau dem schwed. 'Denne blir bäst' im Gegensatz zu *Hic est optumus* 'Denne är bäst.'

Epid. 659 memento, si - - saeuibunt, suppetias mihi ferre. Str. Facile istuc erit,

schwed. 'Det blir en lätt sak', dagegen Poen. 423 ut lenonem perdam. Mil. Perfacile id quidemst. — Bacch. 732 Quid si potius morbum, mortem scribat? id erit rectius. — Von dem noch nicht in den Dienst genommenen Mädchen heisst es

Merc. 399 Horunc illa nihilum quicquam facere poterit. Char. Admodum.

Merc. 404 Dem. Neque illa matrem satis honeste tuam sequi poterit comes.

Ähnlich Pers. 645 Haec erit bono genere nata: nil scit nisi uerum loqui. Das Fut. drückt eine Vermutung aus: Hanc oportet esse etc = Hanc reperies esse, schwed. 'Du skall få se

att' u. s. w. Im *si*-Satz: Mil. 195 ego istaec, si erit hic, nuntiabo neben Mil. 255 intro abi ergo et, si isti est mulier, eam iube transire.

Andere Verba.

Von anderen Futura, denen man eine potentiale Bedeutung zugeschrieben hat (vgl. Lorenz, Philol. XXVII : 544, Bx-Niem. zu Mil. 395), scheidet zunächst *dices* Trin. 606 aus (Uss., Leo):

> - - despondit - - Sine dote. Call. Sine dote - illam - - dabit?
> non credibile dicis. Stas. At tu edepol nullus creduas.

Die *P* (*A* n. l.) bieten *dices*, von Bx-Niem., Schoell, G.-S. und Lindsay aufgenommen: 'du wirst mir das nicht weismachen.' Die Futurform ist aber sicher falsch; vgl. Mil. 291 Profecto uidi. - - Pal. Abi, non uerisimile dicis, neque uidisti. Hec. 140 Quid ais? - - Non ueri simile dicis nec uerum arbitror; ähnlich Rud. 345 Pol haud miranda facta dicis; Amph. 616 mira memoras. Über die Verwechslung dieser Formen vgl. Leo zu Mil. 664; ich füge noch hinzu Merc. 412 Hercle qui tu recte dicis, *B* dices. Im grossen und ganzen gilt mit Bezug auf die genannten Tempora für die uerba dicendi die Regel, dass das Präs. sich auf das schon Geäusserte bezieht, das Fut. dagegen auf das, was zu erwarten ist: in dieser Bedeutung steht *dices* in Behauptungssätzen wie Merc. 164 Immo es — Cha. Scio iam, miserum dices (gleichbedeutend mit Mil. 36 scio iam quid uis dicere oder Aul. 174 Scio quid dictura es), besonders bei Terenz (Phorm. 334. Heaut. 72); ferner in Fragen wie Rud. 971 Ecquem esse dices, Bacch. 41 Quid esse dices dignius? Leo, G.-S. ed. alt. emend. (P *dicis*); in Nebensätzen z. B. Mil. 843 (s. u. S. 190), Pseud. 1173, Trin. 920 u. ö.

Über *censebo* Mil. 395 vgl. Lor. zu d. St. und Anhang 2. — Curc. 493 hat *uolam* deutlich futurische Bedeutung, ganz verschieden von dem potentialen *uelim*:

> Lyc. Memento promississe te, si quisquam hanc liberali
> causa manu assereret, mihi omne argentum redditum iri,
> minas triginta. Capp. Meminero; de istoc quietus esto.
> et nunc idem dico. Curc. Et quidem meminisse ego haec
> uolam te!

Die Hschr. haben *et commeminisse:* corr. Leo und Klotz. Durch das Fut. *uolam* (st. *uolo*, das auch möglich wäre, vgl. Cist. 147 *siquid usus uenerit Meminisse* ego hanc rem *uos uolo.* ego abeo domum; Poen. 726 f.) wird die Beziehung auf die Zukunft, die eigentlich in *meminisse* liegen sollte (vgl. *Memento* V. 490; *facito* — niemals *fac* — *ut memineris,* häufig), besonders deutlich zum Ausdruck gebracht. Vgl. Anh. 2.

Dagegen gewinnt vielfach das Futurum, besonders der (2. u.) 3. Person, eine aus dem Zusammenhang oder der Situation sich ergebende Bedeutung der Wahrscheinlichkeit, indem der Sprechende eine Vermutung (Prophezeiung) oder Erwartung ausspricht, eine Berechnung anstellt, seiner Hoffnung oder Furcht Ausdruck giebt u. s. w.; nicht selten wird durch ein parataktisch hinzugefügtes *credo*, *opinor* u. dgl. dieser Sinn verdeutlicht. Hierher gehören Futura wie Rud. 177 Hem, errabit illa hodie: Men 600 Iratast, credo, nunc mihi: placabit palla quam dedi. Heaut. 668 Nisi me animus fallit multum, haud multum a me aberit infortunium. — Verwandter Natur ist das sog. prospektive Futurum, s. o. S. 32 f.

Anm. 1. Der Gebrauch der. 2. Sing. Konj. für die sog. allgemeine Person — 'man' ist schon im Altlateinischen sehr häufig; vgl. Morris, Subj. in Plaut. p. 147. Ein paar mal findet sich in dieser Verwendung ein Fut., z. B. Amph. 704:

Non tu scis? Bacchae bacchanti si uelis aduorsarier,
ex insana insaniorem facies, feriet saepius:
si obsequare, una resoluas plaga.
Merc. 145 f. - - an boni quid - - quod quisquam uti possiet
sine malo omni aut ne laborem capias, quom illo uti uoles?
Men. 87, 93 Quem tu adseruare recte ne aufugiat uoles,
esca atque potione uinciri decet.
Facile adseruabis, dum eo uinclo uincies.
Most. 73 (Leo) celerius Veniet quod noles quam illud quod cupide petas.

Wie sind derartige Futura zu erklären? Da sog. allgemeine Wahrheiten gewöhnlich durch den Ind. Präs. oder Fut. (gnom.) der 3. Pers. oder den Konj. Präs. der 2. Pers. ausgedrückt werden, so lässt sich vermuten, dass das Fut. bisweilen auch auf die

2. Pers. hinübergegriffen hat. In einem Fall wie Amph. 704 ist *facies* wahrscheinlich durch das folgende *feriet* beeinflusst, vgl. im folg. V. zwei Konjunktive; über derartige Assimilationen überhaupt Anh. 2. Umgekehrt scheint mir ein Konj. der 3. Sg. wie Mil. 736 Qui deorum consilia culpet, stultus inscitusque sit gnomisch zu sein. Im Perf. finden sich, soviel ich sehe, beide Modi neben einander, Trin. 1054 und Mil. 606:

Vel illud *quod credideris* perdas uel illum amicum amiseris.
Atque eadem *quae* illis *uoluisti* facere, illi faciunt tibi.

Ob auch die 2. Sing. Ind. Präs. diese Bedeutung haben kann, scheint mir fraglich; ich wüsste augenblicklich nur Truc. 768 anzuführen: Nugae sunt: si stimulos pugnis caedis, manibus plus dolet, wo Studemund bei Prehn, De pron. indef. p. 5 adn., *caedas* empfiehlt.

Anm. 2. Über hypothetische Perioden nach dem Typus *si sit, erit* vgl. die Litteraturangaben S. 44 und Nutting, Some theories on subj. protasis with ind. apodosis, Cl. Rev. XVII: 449 ff. Auf eine erschöpfende Behandlung dieses Konjunktivs muss hier verzichtet werden, da auch die entsprechenden Typen *si sit, est* uns *si sit, sit* dabei zu berücksichtigen wären; vielleicht wird sich uns später eine Gelegenheit dazu bieten. So viel scheint mir ohne weiteres klar, dass von der ursprünglichen Bedeutung des Konj. und Ind. auszugehen ist, soweit dies überhaupt geht, und dass der allgemeine Unterschied dieser Modi (s. o. S. 74) im Altlateinischen meistens deutlich hervortritt (vgl. noch den Typus *si erit, sit*, S. 47 f. Fussn.). Betrachten wir zur Probe ein paar Fälle. Bisweilen hat der Konj. deutlich optativen Charakter, vgl. Leo zu Curc. 299; so ist m. E. Most. 57 aufzufassen:

Ita te forabunt patibulatum per uias
stimulis <carnufices>, si huc reueniat senex.

Umgekehrt steht der Ind. Fut. Trin. 1187 At iam posthac temperabo. Ch. Dicis, si facies modo. Das *faciaes* des Vetus weist auf eine alte Variante *facias* hin (vgl. S. 11 Fussn.), von Cam., Bx-Niem. und Schoell (in der ed. mai.) ohne triftigen Grund aufgenommen, wie aus dem Zusammenhang deutlich hervorgeht. Über Asin. 699 uehes pol me, si hoc argentum ferre speres

('wenn du hoffen willst') vgl. Leo zu d. St.; ähnlich Mil. 571 si te di ament. Ad. 943, s. o. S. 44. — Die 2. Pers. Sing. zur Bezeichnung des unbestimmten Subjekts findet sich z. B. bei Cato R. R. 95 : 2. 157 : 10: pueros pusillos si laues eo lotio, numquam debiles fient; vgl. Konj. und Fut. nach *priusquam* 134. — Poen. 1085:

Quin mea quoque iste habebit, si quid me fuat.

Hier wäre eine Form der Wz. *es-* (etwa si quid med erit bzw. me siet) unstatthaft, da in dieser Verwendung nur die Formen der Wz. *bheu-* vorkommen (s. darüber im Kap. III, Verschobenes Fut.). — Die übrigen Fälle sind: Amph. 450 f. 703, s. o. Asin. 414 f. Aul. 311. Bacch. 1172, s. S. 44. Cas. 335 ff. Curc. 186. Epid. 610 f. Merc. 650. Most. 912. Phorm. 229. Hec. 330, 429. Ad. 753. 851. C. St. 113; vgl. noch C. Gracch. ap. Gell. XI : 10 Nam uos, Quirites, si uelitis sapientia atque uirtuti uti, etsi quaeritis, neminem nostrum inuenietis sine pretio huc prodire. Bei gewissen Verba scheint der Unterschied gering zu sein: dem *nolit* Ad. 851 entspricht *nolet* Andr. 155. — Ferner ist in diesem Zusammenhang darauf hinzuweisen, dass Formen wie *duit* im ältesten Latein auch da auftreten, wo man ein Fut. erwartet, z. B. si qui hominem liberum dolo sciens morti duit, paricidas esto (in einem Gesetz des Numa bei Bruns, Font. [6] p. 10); Fest. 322 : 10 f. Th.: si quis magistratus . . . uasa minora maioraue faxit iussitue fieri dolumue adduit, eum . . . multare liceto (vgl. das Nebeneinander dieser Formen in Wunschsätzen). Vielleicht ist das *qoi med mitat* der Duenosinschrift ähnlich aufzufassen.

Anm. 3. Nach Blase, Gramm. S. 113 ff., und Schmalz, Synt. [3] S. 328, steht der Ind. Fut. auch an Stelle des opt. und konzess. Konj., ferner als iuss. und prohibitiv. Über den Wechsel des Fut. und Konj. in Wunsch- und Beteuerungsformeln ist S. 73 f. zu vergleichen; über Fut. iuss., das gewöhnlich eine Bestimmung ausdrückt (z. B. Cas. 484 ff.) oder andeutet, dass man auf die Ausführung sicher rechnet (z. B. Amph. 15 f.; auch bei Cic., besonders in den Briefen, z. B. Att. IV : 7. 3. VI : 2. 10; öfters bei Horaz), vgl. Schmalz a. a. O. [1] Auch das sog. Futurum

[1] Das von Blase a. a. O. S. 116 angeführte *leges* Men. 188 ist nur eine von Ritschl 'dubitanter' vorgeschlagene Konjektur. Pers. 525 mancupio neque

concessivum hat m. E. gewöhnlich futurischen Charakter, indem es u. a. ausdrückt. was sich vermuten lässt (so fasse ich das von Schmalz a. a. O. angeführte *Laudabunt alii* des Horaz auf). Man könnte sich verlockt fühlen, einen Konj. wie

Rud. 1121 ob eam (cistulam) si quid postulat
sibi mercedis, dabitur: aliud quidquid ibist habeat sibi

dem Fut. Rud. 1136 gleichzustellen:

Vos tamen istaec, quidquid istic inerit, uobis habebitis.

Allein es steht der Annahme nichts im Wege, dass hier ein Versprechen vorliegt wie *dabitur* V. 1121. Mit leiser Nuance der Bedeutung finden sich bisweilen in genau denselben Redensarten Fut. und Konj. nebeneinander (vgl. noch S. 125):

Curc. 728 Tu, miles, apud me cenabis: hodie fient nuptiae.
Most. 1129 - - hic apud nos hodie cenes: sic face.

Epid. 8 cena tibi dabitur, Bacch. 537 saluos quom aduenis, Cena detur = Truc. 127 (Lindsay ohne Grund *Cenetur*). In bejahenden Antworten auf eine Aufforderung steht *Fiat* allein, wie Men. 158:

Concede huc a foribus. Pe. Fiat. Men. Etiam concede huc.
Pe. Licet, [1]

oder (selten) mit anderen Wörtern verbunden, z. B. Asin. 40:

obsecro - - ut despuas. De. Fiat: geratur mos tibi,

(dagegen Pseud. 22 cape has tabellas - - Ps. Mos tibi geretur); daneben kommt, obwohl seltener, das Fut. vor:

Merc. 302 Ly. Audacter. De. Animum aduorte. Ly. Fiet
sedulo.

promittes (-*tis A*) neque quisquam dabit muss man mit der von Leo (vgl. Anal. plaut. I: 24) und Lindsay aufgenommenen Lesart der *P promittet* rechnen. Andr. 205 gehen die Hschr. und Herausgeber auseinander: *dicas*, Don. *D*[1] *G*. Dz., Tyrr.; *dices* mit den übrigen codd. Umpf., Speng. Beides ist gut. Most. 74 ist kaum als prohibitiv, sondern als drohende Versicherung aufzufassen, was auch von einigen von Sonn. zu Rud. 946 angeführten Beispielen gilt. Über iuss. Fut. in Verbindung mit *si sapi(e)s* s. o. S. 46.

[1] Amph. 770. Aul. 241. Curc. 673. Men. 544. 1154. Most. 1038. Poen. 611. 1366. Rud. 1037. 1337. St. 565. Eun. 100. 614. Phorm. 1054. Hec. 358. Heaut. 948. 1067.

Trin. 192. Eun. 208 Fac, ita ut iussi, deducantur isti. Pa. Faciam. Ph. At diligenter. Pa. Fiet. Ph. At mature. Pa. Fiet. Heaut. 594; wahrscheinlich noch Mil. 908:

> Atque huius uxorem uolo <te esse> adsimulare. Acr. Fiet.
> Pal. Quasi militi animum adieceris simulare. Acr. Sic futurumst.

P hat *fiat*, die Herausg. mit Beroald *fiet*. Vgl. noch Cas. 833 imperitae huic Impercito : : Futurumst.

IV. Der Konj. Präs. in fut. Verwendung.

Vgl. Blase, Gramm. S. 123. v. Planta, Gramm. d. osc. u. umbr. Dial. II : 479.

Bisweilen scheint der Konj. Präs. eine dem Futurum sehr nahestehende Bedeutung zu haben. Allein manches von dem, was man hierhergezogen hat, erweist sich bei einer näheren Untersuchung als potential oder lässt wenigstens andere Deutungen zu. Prüfen wir zunächst die von Blase a. a. O. vorgeführten Belege. — Amph. 1060 (Bromia, ganz ausser sich vor Bestürzung, klagt):

> Nec me miserior femina est neque ulla uideatur magis.

Blase (vgl. noch O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXIII : 33) stimmt Rodenbusch, De temp. usu p. 57, bei, dass *uideatur* futurische Bed. hat: es steht nach Rodenbusch auf einer Linie mit Futura wie *neque fuit neque fiet (erit)* u. s. w. (vgl. Kap. IV). Allein, man erwartet in diesem Fall eine Wiederholung desselben Verbums, entweder *nec . . est neque . . erit* oder *nec uidetur nec uidebitur (uideatur)*. Morris, The subjunctive S. 153, fasst richtig *uideatur* als Konj. pot. auf (vgl. Uss. zu d. St.); zum Gedanken vgl. Hec. 566 Nullam pol credo mulierem me miseriorem uiuere. Man hat daran Anstoss genommen, dass derselbe Gedanke wiederholt wird und zwar in potentialer, etwas abgeschwächter Form. Daher vermutete Redslob, N. ph. Rsch. 1892 S. 7, *femina* est] *neculla*. Dies hebt allerdings die, wie es scheint, müssige Wiederholung; wenn man aber diesen Vers neben die übrigen an Tautologie grenzenden, aber echt plautinischen, Doppelbezeich-

nungen éines Gedankens hält, die sich auch sonst in Bromias Selbstgespräch finden (vgl. z. B. 1056 iam ut opprimar, ut enicer; 1058 corrupta sum atque absumpta sum), da ferner Ausdrücke der Wahrscheinlichkeit mit positiven Behauptungen sich auch sonst verbunden finden, wie Mil. 291: Scel. Profecto uidi - - oculis meis. Pal. Abi, non uerisimile dicis, neque uidisti; Trin. 1125 Neque fuit neque erit neque esse quemquam hominem in terra arbitror, u. ähnl., so scheint mir schon aus diesem Grunde kein Anlass vorzuliegen, den potentialen Konjunktiv anzuzweifeln. Allein, es dürfte nicht zu leugnen sein, dass die beiden Sätze nur einen Gedanken ausdrücken und zwar denselben wie Hec. 566, s. o. Wir hätten es in diesem Falle mit einer Art altertümlicher Parataxe zu tun nach den Typen Aul. 188 anus indicium fecit, perspicue palam est, Truc. 545 uehementer nunc mihi est irata, sentio atque intellego. In derartigen Sätzen ist die Tatsache, das, was mitgeteilt wird, das Wichtigste und wird darum zuerst ausgesprochen; die Ansicht, das Urteil oder die Reflexion über die betreffende Tatsache folgt nach als eine Modifikation derselben, als 'eine Umsetzung aus der Objektivität in die Subjektivität'. Eine Beiordnung in dieser Reihenfolge (Tatsache — Urteil) liebt besonders die Volkssprache; vgl. Ziemer, Woch. f. kl. Phil. XIV : 869 f. Auffallend bleibt immerhin *uideatur* st. *uidetur*, vgl. Bacch. 139 non par uidetur neque sit consentaneum, wo *uidetur* 'schon durch seine Bedeutung die subjektive Ansicht bezeichnet, die im folgenden Satze durch die Verbalform ausgedrückt wird', vgl. Weissenborn zu Liv. XXVIII : 33. 9. An unserer Stelle hat aber die potentiale Natur des ganzen Satzes eine Art Assimilation ausgeübt und der Konj. ist mit Fällen wie Cic. Att. IV : 1. 6 cum abessent consulares, quod tuto se *negarent posse* (statt *possent*) sententiam dicere u. ä. zusammenzustellen, s. Anh. 2.

Potential ist auch Truc. 907:

Numquam hoc uno die efficiatur opus, quin opus semper siet.

Blase nimmt die ganze überflüssige Konjektur *hoc unum hodie* auf, wodurch der Konj. sich der fut. Bedeutung nähern würde.

Amph. 576 u. 769 Quid hoc sit hominis?

Mit Recht verwerfen Blase und O. Seyffert (a. a. O.) die Übersetzung »was wird aus diesem Menschen werden?« ohne aber einen näheren Grund anzugeben. Die Unmöglichkeit dieser Übersetzung liegt m. E. daran, dass nicht Formen der Wz. *es-*, sondern nur der Wz. *bheu-* (*fuat, fiet* u. s. w.) mit dem Abl. in der Bed. 'aus etwas werden' verbunden werden können, s. u. S. 179 f. Zum Konj. vgl. Asin. 407 Quid hoc sit negoti? Der Konj., von Uss. überall beseitigt, drückt in diesen Fragen die Ungewissheit aus, die sonst durch *dicam* in Redensarten wie Pseud. 966 Unde ego hunc esse dicam? u. ähnl. zum Ausdruck kommt.[1]

Bis jetzt haben wir also keine sicheren Belege des futurischen Konjunktivs gefunden; allein diese Verwendung ist von vornherein keineswegs ausgeschlossen. Im klass. Latein ist bekanntlich die Form auf *-bo* auf die 1. und 2. Konj. beschränkt, während bei Verben der 3. u. 4. Konj. die Formen des *ē*-Konj. (in der 1. Sg. die Form des *ā*-Konj.) die Funktion des Futurs übernommen haben. Spuren eines älteren und vom sprachgeschichtlichen Standpunkte aus leicht erklärlichen Zustandes finden sich im Altlateinischen, das zahlreiche Futura auf *-ibo* neben dem (später allein regelrechten) *-iam* aufweist; spärlich sind dagegen die Futura auf *-ebo* von Verben der 3. Konj. (*exsugebo* Epid. 188 neben *exsugam* Poen. 614; im Plebejerlatein der Atellanae *dicebo*, *uiuebo*. Non. 507. 509). Umgekehrt wäre es von vornherein nicht unwahrscheinlich, dass es eine Zeit gab, wo die Konjunktive auf *-em*, *-es*, *-et* der 1. Konj. nach Analogie der zu Futura gewordenen Konjunktive der 3. und 4. Konj. bisweilen auch Futurbedeutung annehmen konnten, wo also einerseits sowohl *scibo*, *scibis*, *scibit* als *sciam*, *scies*, *sciet* als vollständig, andererseits *rogabo*. *-bis*, *-bit* und (seltener) *rogem*. *-es*. *-et* als ziemlich gleichwertig empfunden wurden. Ferner ist in diesem Zusammenhang darauf hinzuweisen, dass in der 3. u. 4. Konj. die *ā*- und *ē*-Formen eine Zeit lang wahrscheinlich neben

[1] Ich stimme Blase bei in seiner Auffassung der übrigen Belege, möchte aber Trin. 496 Ubi mortuos sis, ita sis, ut nomen cluet übersetzen: »sobald man tot ist, ist man es ganz« (nicht: »soll man es ganz sein«). — Asin. 609 ist mit Fällen wie Truc. 221. Mil. 736 f. zusammenzustellen.

einander hergingen, bis die letzteren für die Futurfunktion in Beschlag genommen wurden. Von manchen Verba giebt es übrigens gewisse Doppelformen nach zwei verschiedenen Konjugationen. Vgl. Bücheler, Rh. M. XXXVI: 243.

A. Im Hauptsatz.

Eine Nebenform der eben erwähnten Art könnte man vielleicht in dem (drohenden ?) *exsecemus* Fragm. 44 erblicken:

◡ — ◡ si non strenue fatetur ubi sit aurum,
membra exsecemus serra.

Vgl. das Perf. *secui* nach der 3. Konj. Allein, da wir den Zusammenhang nicht kennen, lässt sich nicht entscheiden, ob fut. Bed. vorliegt. Dagegen haben folgende Konjunktive ganz unzweifelhaft futurische Bedeutung:

Ep. 93 Nam ubi senex senserit
sibi data esse uerba, uirgis dorsum *despoliet* meum.
Aul. 110 - - magister curiae
Diuidere argenti dixit nummos in uiros;
id si relinquo ac non peto, omnes ilico
me *suspicentur*. credo, habere aurum domi.
Merc. 352 Nunc sí dico ut rés est atque íllam mihí me
emisse indico, quem ad modum *existumet* me? —
Cas. 338 Opinione melius res tibi *habeat* tua,
si hoc impetramus, ut ego cum Casina cubem,

gehört vielleicht hierher; gewöhnlich liest man mit Cam. *habet*: vgl. aber Leo zu d. St. Dagegen ist in der Lex Plaetoria ap. Censor. de die nat. 24 (Bruns Font.[6] p. 45) wahrscheinlich mit Mommsen zu lesen: Praetor urbanus, qui nunc est quique posthac fiet . . . habeto (codd. *fiat*; vgl. Kap. IV).

B. Im Nebensatz.

a. *Ohne Assimilation.* Besonders deutlich kommt die Futurbedeutung zum Vorschein Asin. 29:

Dic obsecro hercle serio quod te rogem,
caue mihi mendaci quicquam. Dem. Quin tu ergo rogas?

wo *rogem* genau die Bed. des *rogabo* hat, vgl. Men. 1105 - - agite uterque id quod rogabo dicite. Men. Ubi lubet, roga: respondebo. Aul. 210 quod te percontabor, Rud. 634 quod te orabo; Konj. und Fut. formell nicht verschieden Capt. 967 mihi quae dicam edissere. Über das Präs. *rogo* in derartigen Redensarten s. o. S. 52 f.[1]

Merc. 344 Neque is cum roget quid loquar cogitatumst.

Von einer Assimilation im eigentlichsten Sinne des Wortes kann wegen der Stellung des temp. Nebensatzes nicht die Rede sein, aber andererseits schwebte schon bei *Neque* der Konj. des folgenden indir. Fragesatzes dem Sprechenden vor. Ähnlich Andr. 315:

Quid tibi uidetur? adeon ad eum? By. Quid ni? si nil impetres
ut te arbitretur sibi paratum moechum - -
Andr. 531 haud dubiumst mihi
Si nolit quin eum - - possim cogere.
Rud. 1128 concedam tibi Ac, si istorum nil sit, ut - - reddas.
Amph. 439 Ubi ego Sosia nolim esse, tu esto sane Sosia.
Men. 52 Si quis quid uestrum Epidamni curari sibi
uelit, audacter imperato et dicito

nach Imp. Fut., wo in der Regel Ind. Fut. steht, s. S. 54 Fussn. Es liegt aber kein Grund vor, mit Lindskog, De enunt. cond. p. 113, Men. 52 anzuzweifeln. — Es scheint, dass hauptsächlich die ē-Konjunktive der 1. Konj. und Formen von *uelle* und *nolle* in Betracht kommen. Interessant ist ein Fall wie Poen. 729:

Ag. Quid si recenti re aedis pultem? Adv. Censeo.
Ag. Si pultem, non recludet? Adv. Panem frangito.

Uss. streicht diesen Vers, sicher mit Unrecht; man erwartet nicht etwa *recludat*, wie Uss. meint, sondern *pultabo* bzw. *pulto:*

[1] Pseud. 340 Dic mihi, obsecro hercle, uerum serio hoc quod te rogo: non habes uenalem amicam tu meam Phoenicium?

A *rogo*, D *rogo ē* (nach Stud.), BC *rogo est*, das nach O. Seyffert, Philol. XXIX: 380, *rogem* bedeuten kann; allein hier ist wohl *rogo* das Richtige: s. o. S. 52 f.

der Sinn ist offenbar: 'wenn ich anklopfe und er nicht öffnet, was ist dann zu tun?' Zum Satzasyndeton vgl. Vf., De part. cop. p. 105 f.; das zweite *pultem* ist dem ersten Konj. und dem folg. Fut. *recludet* formal assimiliert. S. Anh. 2.

b. *Assimilierter Konjunktiv.*

Litt.: Thulin, De conj. Plautino p. 95 ff. (behandelt nur Plautus). F. Antoine, L'attraction modale en Latin. Paris 1904; dazu Frank, Cl. Rev. XVIII : 411 ff. Tenney Frank, Attraction of mood in early Latin, Chicago 1904 (enthält viel Eigentümliches, vgl. Dittmar, Berl. phil. Woch. XXV : 919 ff.). Keil zu Cato R. R. 2 : 5.

In dem übergeordneten Satze steht gewöhnlich ein abhängiger Konjunktiv; Assimilation ist die Regel, wenn α. der Nebensatz in die Teile des übergeordneten Satzes eingeschlossen ist, z. B. Aul. 278:

Ibo intro, ut erus quae imperauit facta, quom ueniat, sient.
Poen. 746 Suspendant omnes nunciam se haruspices
quam ego illis posthac quod loquantur creduam.
Andr. 200 Ea lege - - ut, si te inde exemerim, ego - - molam.
Men. 556 Ut, siquis sequatur, hac me abiisse censeant.

Wegen sīquīs vgl. O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXXX : 258, Leo zu Aul. 340. *P* hat *ut si qui sequatur.* Non. *ut si sequentur.* von Uss. und G.-S. mit Unrecht aufgenommen (s. Thulin a. a. O. S. 146); *A* n. l. Möglich, obwohl unwahrscheinlicher, ist Lindsays *ut, si sequantur.* Auch Caesar, De Plaut. mem. p. 56, 72, zieht dies vor.

Temporalsätze: Amph. 542. Mil. 578. Most. 1064. Pseud. 1115. Andr. 424. Heaut. 711. 854 (perf.). 1017. Phorm. 822. 839. Ad. 354 *(quom).* — Aul. 613. Bacch. 43 (perf.). Mil. 3. 1122. Pers. 230. Poen. 855. Eun. 394 *(ubi).* — Bacch. 768. Men. 1045 (perf.). Poen. 552. Truc. 432 *(quando).* — Cas. 464. Curc. 664. Heaut. 951. Phorm. 1030 *(dum).* — Truc. 524. Eun. 751 *(priusquam).*

Relativsätze: Capt. 448. Curc. 29. Men. 549. 994. Merc. 504. Mil. 149 (perf.). Pers. 616. Poen. 881. Truc. 97 (perf.). 430. Indir. Fragesatz, Eun. 790. Hierher gehört Hec. 768:

Nihil apud me tibi
défieri patiar. quin quod opus sit, benigne praebeatur.

Fleckeisen sprach einmal die Ansicht aus, dass für den Konj. kein Grund vorliege (!), und änderte (Jahrb. 1876 : 537) *sit* in *est* um, wodurch ein jamb. sept. entsteht: quin benigne quód opust praebeátur, von Dz. und neuerdings von Tyrrell aufgenommen, obwohl Fleckeisen selbst in seiner 2. Aufl. *benigne opus quod sit* schreibt, das er a. a. O. vorgeschlagen hatte 'für den Fall, dass jemand glaubt, den Konj. rechtfertigen zu können'.

Hypothetische Sätze: Bacch. 1037 (perf.). Capt. 353. Curc. 29. Merc. 913. Mil. 242 (perf.) 846. Rud. 924. Phorm. 825 (Konj. und Ind.); Ad. 282 (perf.).

Komparativsätze: Capt. 343. Trin. 42. Truc. 96. Andr. 736.

β. Ein in die Teile des übergeordneten Satzes eingeschlossenes Futurum ist verschwindend seltene Ausnahme, Amph. 608:

Caue quidquam, nisi quod rogabo te, mihi responderis. —
Pers. 383 Verum uideto, me ubi uoles nuptum dare,
ne haec fama faciat repudiosas nuptias.
Trin. 1042 Et metuo, si compellabo, ne aliam rem
occipiat loqui.
Rud. 557 f. Quid stulte, ploras? tibi quidem edepol copiast,
dum lingua uiuet, qui rem soluas omnibus.

Capt. 747. — Über Amph. 608 vgl. Thulin a. a. O. p. 180: in den übrigen Belegen folgt der übergeordnete Nebensatz (mit *ne*, *qui*) dem eingeschobenen, vgl. den Konj. Rud. 499

Deosque immortalis quaeso, dum uiuas, uti
omnes tui similes hospites habeas tibi.
Trin. 1170 f. metuo, si tibi Denegem quod me oras, ne - -
me putes.

und die S. 126 angeführten Belege. Acc. trag. 337. Cato R. R. 28. Hier sind also beide Formen ziemlich gleichmässig vertreten.

γ. Wenn der Nebensatz den Anfang der Periode bildet, steht in der Regel Ind., z. B. Pseud. 163 (vgl. S. 8):

Haec, quom ego a foro reuortar, facite ut offendam parata.
Hec. 769 Sed quom tu satura atque ebria eris, puer ut satur sit facito.

Ausnahmen sind sehr selten, Merc. 344. Andr. 315, s. o. S. 126, wo der übergeordnete konjunktivische Nebensatz dem Sprechenden schon am Satzanfang vorschwebt. Für Cato vgl. Keil zu R. R. 2 : 5.

δ. Nehmen wir einen Fall wie Hec. 576, wo der untergeordnete Nebensatz dem übergeordneten nachfolgt:

Simul uereor Pamphilum, ne orata - - nequeat diutius
celare, quom sciat alienum puerum tolli pro suo,

nach *AG*, Umpf. Die übrigen Herausgeber schreiben mit *Dγ* und Don. *sciet:* allein es liegt m. E. kein triftiger Grund vor, die bessere Überlieferung aufzugeben, die übrigens zu dem Sprachgebrauch überhaupt vorzüglich stimmt:

Cas. 133 Concludere in fenestram firmiter,
unde auscultare possis, quom ego illam ausculer.
Cist. 673 Quae in tergum meum ne ueniant, male formido,
si era mea sciat tam socordem esse quam sum.
Most. 922 At enim nequid captionis mihi sit, si dederim tibi.
Eun. 1026 - - ut Thaidi me dedam et faciam quod iubeat.

Temporalsätze: Amph. 983. Aul. 273. Capt. 495. Curc. 253. Most. 249. Pers. 190 f. Poen. 27. Pseud. 168. Stich. 65. Cato R. R. 73 (*quom*). — Bacch. 730. Pseud. 663 (*quando*). Epid. 277. Men. 846. Rud. 456 (*priusquam*). Pers. 494. Ad. 681 (*dum*). Rud. 1220 (*ubi*).

Hypothetische Sätze: Capt. 856. Cist. 593. Curc. 468. St. 80 Leo. Vid. fr. XIII. Phorm. 314; perf.: Trin. 755. Andr. 494. Ad. 171. — Relativ- und Komparativsätze: Mil. 41. Pers. 156. Truc. 96. Andr. 736. Hec. 65 (perf.). Cato R. R. 137.

Ein Ind. des Fut. I ist in diesem Fall selten und kommt hauptsächlich nur von den sog. Modalverba vor: Merc. 146 quom uoles ('man', s. o. S. 118); dicam, ut adornet, siquidem uolet, Capt. 920; Men. 1044 ut abeat quo uolet; Rud. 891 si potest (Präs., s. S. 48); Bacch. 348 quantum potest (vgl.

Bx-Niem. zu Men. 435). Andere Verba: Capt. 792. Poen. 1084. Trin. 1012. — Ferner steht in diesem Fall nicht gerade selten ein Ind. Präs. nach *priusquam* und *dum*, s. S. 49 ff. Etwas häufiger ist Fut. II: Amph. 197. Asin. 479. Aul. 78. Pers. 86. Rud. 1206; bisweilen lässt die Form eine doppelte Auffassung zu.

Wenn der regierende Konj. unabhängig ist, z. B. coni. opt., so tritt in Sätzen allgemeiner Natur gewöhnlich Assimilation ein nach den Typen Truc. 839

Eloquere - - erae - -: puerum reddat, si quis eum petat.
Asin. 775 f. Neque - - pedem homini premat Quom surgat.
Pers. 16 (nach Fut.) - - O Toxile, dabunt di quae exoptes.
Stich. 149 Neque ego te celabo neque tu me celassis quod scias.

nach *A*; *scies*, in *P* überliefert, würde sich auf etwas Bestimmtes beziehen. — Dagegen steht das Fut. teils von einigen Modalverba wie Asin. 781. Epid. 595. Mil. 81. Rud. 485, teils auch sonst, wenn die Handlung als sicher eintretend empfunden wird (s. näheres darüber bei Thulin a. a. O.; über Bacch. 1002 und Rud. 727 s. o. S. 47 Fussn.), z. B. Most. 403:

Neu quisquam responset, quanso - - pultabit senex.

Zusammenfassung.

Das lateinische Futurum I, als syntaktische Kategorie betrachtet, scheint aus verschiedenen alten Konjunktivbildungen, deren futurische Funktion in ihren Anfängen in die idg. Grundsprache zurückreicht, zu bestehen: *ero, legam, audiam* stellen sich ja ohne weiteres als solche dar; auch das *-bo* in *ama-bo, uide-bo* dürfte als Aoristkonjunktiv aufzufassen sein. In der lateinischen Sprache aber, wie sie uns beim Beginn der litterarischen Überlieferung entgegentritt, wurden diese alten Konjunktive ebensowenig als die ursprünglichen Konjunktive des sigmatischen Aorists (*faxo, dixo* u. ä.) als solche, sondern als besonderes Tempus, als wirkliche Futura empfunden. Die unverkennbare syntaktische Verwandtschaft zwischen dem Konj. und Fut., die sich im Altlateinischen vielfach wahrnehmen lässt,

ist daher nicht auf diese ursprüngliche Identität zurückzuführen, sondern beruht lediglich auf der allgemeinen Natur des Futurums, das eben dadurch, dass es sich auf die (nähere oder entferntere) Zukunft bezieht, ausgedehnte modale Verwendung findet. Eine Untersuchung des vorliegenden Materials auf diesen Gesichtspunkt hin hat ergeben, dass in den weitaus zahlreichsten Fällen die Bedeutung dieser Kategorien nicht identisch ist, dass vielmehr die allgemeine Natur des Indikativs, der selbständigeren, bzw. indifferenten Modusform, dem abhängigeren Konjunktiv gegenüber meistens deutlich zu Tage tritt. Belehrend sind in dieser Hinsicht auch gewisse Nebensätze, vgl. besonders S. 49 f.; auch die Verschiedenheit der Personen ist zu berücksichtigen. Wenn z. B. nach *dum* die 1. Pers. gewöhnlich im Ind. steht, die 3. dagegen häufig im Konj., so erklärt sich dieser Wechsel einfach daraus, dass die sprechende Person mit Sicherheit von der eigenen Absicht spricht, was von der Absicht eines dritten seltener möglich ist (Schmalz, A. L. L. XI : 340).

Soviel über das Verhältnis zwischen Futurum und Konjunktiv im allgemeinen. Überblicken wir zum Schluss die Ergebnisse unserer Untersuchung im besonderen, so finden wir, dass der hortativ-volitive Konj. seiner Bedeutung nach von den entsprechenden Futura meistens verschieden ist, indem der Konj. der 1. Plur. eine Aufforderung enthält (*eamus. tu.* Stich. 622; *i ergo intro et* - - - ei rei hunc *sumamus* diem, Ad. 854), die 1. Sing. eine Selbstaufforderung (*taceam nunciam*), bzw. modifizierten Entschluss (*maneam*, *opinor*) bezeichnet oder auf den Willen des Angeredeten Rücksicht nimmt (*mane*, *hoc primum enarrem*). Der entsprechende Ind. Fut. (*ibo; manebo; ibimus*) hebt den Willen, Entschluss u. s. w. des (der) Sprechenden selbständiger hervor. — In rein deliberativen Fragen und Auskunftsfragen steht gewöhnlich Konjunktiv, in konsultativen und unwilligen Fragen Ind. Präs., bzw. Fut.; dass sich die Grenzen dieser Kategorien gelegentlich verwischen, ist bei dieser Satzform (Frage) leicht verständlich. — Das sog. potentiale und konzessive Futurum hat meistens deutlich futurischen Charakter, indem es bezeichnet, was sich voraussehen und berechnen lässt; das angeblich optative Futurum erweist sich bei näherer Untersuchung eher als eine Hoffnung, Zuversicht, Versicherung u. ähnl.

ausdrückend. — Der Konjunktiv der 1. Konjug. scheint bisweilen Futurbedeutung zu haben; vielleicht sind dies Reste eines Zustandes, wo der *ē*-Konj. der 1. Konjugation gelegentlich Futurbedeutung annehmen konnte, wie sich ja umgekehrt spärliche Reste der schwachen Futurbildung auf -*ēbo* auch in der 3. Konjugation vorfinden.

Drittes Kapitel.

Das zweite Futurum.

Allgemeines.

Über die Bedeutung und Verwendung des Fut. II im Lateinischen hat man früher, zum Teil schon durch den Namen 'Fut. exactum' irregeführt, allerlei mehr oder weniger willkürliche Vermutungen aufgestellt. Es dürfte nunmehr allgemein anerkannt sein, dass das sog. Fut. ex., wie *faxo. fecero. uidero* u. ähnl., eigentlich ein Konjunktiv des sigmatischen Aorists ist, dass mithin auch diese Bildung von Haus aus die Bedeutung eines einfachen Futurums, aber mit aoristischer Aktionsart, hat, und dass der Nebensinn der Vergangenheit in der Zukunft erst sekundär ist, s. o. S. 1 f. Von dem Standpunkt der vergleichenden Sprachforschung aus lässt sich also der Bedeutungsunterschied der Futura *fecero* und *faciam* etwa durch die Übersetzungen 'ich werde bewirken, vollbringen' und 'ich werde handeln' veranschaulichen. Was die Bildung der Formen mit *-ss-* wie *amasso. impetrassere* (Zusammenstellung dieser Infinitive bei Neue-Wag. III : 509) u. ähnl. anbetrifft, gehen die Ansichten noch immer auseinander. Während einige auch hier alte Aoriste erblicken, nehmen andere an, dass diese Futura einst die Rolle von Präsentia spielten (vgl. *lacessere. petessere* u. a.), und dass der Tempuscharakter *-ss-* von Präsentia wie *quaesso. uisso* u. ähnl. ausgegangen sei; freilich sei auch hier das Präsenssuffix *-s-o* mit dem *-s-o* des Konjunktivs des Aorists ursprünglich identisch. Neuerdings hat Skutsch, Z. f. ö. G. 1901 : 195 ff., eine ganz andere Vermutung ausgesprochen, deren nähere Ausführung ebenda in Aussicht gestellt wird: *auerruncassit* sei einem * *auerruncans sit* gleichzusetzen wie *calefit* aus * *calens fit. audie-*

bam aus * *audiens bam* entstanden sei. Wie dem auch sei, scheint die Verwendung der *ss*-Formen der der anderen Fut. II zu entsprechen.

Ich erlaube mir gleich hier einige Bemerkungen zu der angeblich aoristischen Futurbedeutung des Fut. II, deren nähere Ausführung und Begründung aber erst im Laufe der folgenden Untersuchung gegeben werden kann. Die Ergebnisse der vergleichenden Sprachforschung mit Bezug auf eine bestimmte Sprache sind, sofern dies überhaupt möglich ist, an den tatsächlichen Erscheinungen dieser Sprache selbst zu prüfen. Nun hat Delbrück a. a. O. in der Hauptsache nur die plautinischen Belege der 1. Sing. des Fut. II berücksichtigt, die 2. und 3. Pers. dagegen und die Belege aus Terenz fast beiseite gelassen, ferner — und dies ist nach meinem Dafürhalten das Wichtigste, der springende Punkt, worauf es ankommt — den entsprechenden Gebrauch des Fut. I nur gestreift, während erst durch eine genaue Vergleichung der Gebrauchsweisen *beider* Futura die Behauptung S. 326, dass das neben *fecero* stehende *faciam* 'freilich ebenfalls so gebraucht werden kann (nach Blase, Gramm. S. 181, kommt dies 'gelegentlich' vor), aber doch auch so, dass *fecero* nicht dafür eintreten könnte', als richtig oder unbegründet erwiesen werden kann. Ein Beweis für die angeblich aoristische Futurbedeutung des altlateinischen Fut. II ist daher tatsächlich nicht gegeben worden, auch nicht durch den Versuch von N. van Wijk, I. F. XVII : 468, die plautinischen Futura durch Beispiele aus den slavischen Sprachen zu veranschaulichen, denn was beweist Neurussisch für plautinisches Latein? Sieht sich doch derselbe Gelehrte a. a. O. S. 470 zu der Annahme genötigt, dass nicht nur das von Haus aus imperfektive (durative) Fut. I die Grenzen seines ursprünglichen Gebietes überschritten hat, sondern (gegen Delbrück) dass es auch Fälle giebt, wo umgekehrt das Fut. II durative Verwendung hat. — Für das Fut. II im Nebensatz nimmt Delbrück a. a. O. S. 327, soviel ich sehe, nicht die einfache aoristische Futurbedeutung an, sondern die Bedeutung der Vergangenheit in der Zukunft; freilich sind die herangezogenen Beispiele sehr verschiedener Art.

Um von Hypothesen zu Tatsachen gelangen zu können, müssen wir vor allem die Frage richtig stellen. Das Problem,

das zu lösen ist, lautet: Wenn die vergleichende Sprachforschung behauptet, dass das altlat. Fut. II seinem Ursprung nach einfache, aber aoristische Futurbedeutung hatte, giebt es im Altlateinischen direkte Beweise dafür, dass diese Bedeutung empfunden wurde? Giebt es Konstruktionen, wo das Fut. II, nicht aber Fut. I, die Regel ist, und die sich nur in dem Falle ungezwungen erklären lassen, wenn man die Verwendung des Fut. II in derartigen Sätzen auf eine ursprünglich aoristische Futurbedeutung zurückführen darf? Mit diesem Problem hängen noch zwei andere unmittelbar zusammen. Erstens: Hat das Fut. II im Altlateinischen auch im Hauptsatz die Bedeutung eines Fut. ex.? Zweitens: Giebt es im Altlateinischen, besonders von dem Vbm. subst., ein sog. verschobenes Fut. II mit der Bedeutung des entsprechenden durativen Fut. I, z. B. *fuero* = *ero*? Um diese Fragen richtig beantworten zu können, müssen wir den Gebrauch des Fut. II sowohl im Haupt- als im Nebensatz untersuchen und zwar unter steter Berücksichtigung entsprechender Futura I; erst nach Vorführung und Prüfung des Materials wird es uns möglich sein, die verschiedenen Gebrauchsweisen ins rechte Licht zu setzen und die Bedeutung und Verwendung des Fut. II überhaupt zusammenfassend darzulegen.

I. Das Fut. II im Hauptsatz.

1. Das sigmatische Futurum.

Hierher gehört vor allem *faxo*, das bei Plaut. etwa 60mal, bei Terenz 10mal vorkommt. Vgl. Madvig op. II : 77, Lübbert, Gramm. Stud. I : 101 f. S. G. Ashmore, *Faxo* with the Fut. Ind. in Plaut., P. Am. Ph. Ass. XXVIII : VII ff. Uss. zu Amph. 355. Lor. zu Most. 1133. Bx-Niem. zu Trin. 62. Kauer zu Ad. 209.

A. Faxo mit Fut. I und Konj. Präs.

Faxo wird gewöhnlich mit dem ersten Fut., und zwar immer von Verben der 1. u. 2. Konj. und *ire*, seltener mit dem Konj. Präs. verbunden. Lübbert a. a. O. und Bx-Niem. fassen beide Konstruktionen als Parataxe auf; Blase (Gramm. S. 177) findet gerade in dem parallelen Gebrauch von Futur und Konj. eine Bestätigung der nahen Verwandtschaft dieser Bil-

dungen. Eigentliche Parataxe dürfte vor allem bei der Futurkonstruktion anzunehmen sein; der Konj., in sämtlichen Fällen bis auf einen ohne *ut*, kann auch ein Zeichen der Abhängigkeit sein. Wahrscheinlich ist der Konj. bei *fac*, *faciam* u. a. nicht ohne Einfluss gewesen. In den meisten Fällen ist ein Unterschied der Bedeutung kaum wahrnehmbar und es lässt sich überhaupt keine allgemeine Regel für den Gebrauch des Futurs oder des Konj. aufstellen, auch nicht etwa die, dass der Konj. immer dann steht, wenn *faxo* seine verbale Natur besser bewahrt, der Ind. Fut. dagegen, wenn es diese Natur eingebüsst hat und zu einer Versicherungspartikel herabgesunken ist, obwohl diese Erklärung bisweilen zutrifft. Wenn andererseits Kauer a. a. O. behauptet, das betreffende Verbum sei von *faxo* abhängig und stehe im Konj., wenn es vorausgeht, sei aber dem *faxo* koordiniert, stehe mithin im Fut., wenn es nachfolgt, so trifft dies allerdings bei den wenigen terenzischen Beispielen zu, aber keineswegs bei Plautus, der in beiden Fällen das *faxo* meist vorausgehen lässt (im Fut. etwa 38 mal, im Konj. 11 mal; umgekehrt 11- u. 1 mal). Immerhin ist der Gebrauch keineswegs ganz willkürlich: in einigen Fällen lässt sich eine bestimmte Bevorzugung des einen oder des anderen wahrnehmen.

Die feststehende Formel *iam hic erit*, *aderit*, wo das Fut. Gesetz ist (s. S. 9), steht, auch wenn *faxo* hinzutritt, immer im Fut.: *iam faxo hic erit* Ep. 156, Mil. 463, Pers. 439; Bacch. 715; *aderit* Truc. 428, Phorm. 308; Pers. 161; *hic faxo* - Pers. 446. Ps. 393. Phorm. 1055; *iam ego illic faxo erit* Men. 956. — Auch sonst steht das Vbm. subst. gewöhnlich im Fut.: Asin. 132. Poen. 460. 910. 1228. Truc. 118. 761.

Cas. 484 Illa hic cubabit, uir aberit faxo domo;
tu rus uxorem duces: id rus hic erit,

u. s. w., wo *aberit* den übrigen Fut., die eine Bestimmung oder Anordnung ausdrücken, parallel steht. — Der Konj. steht bei Plaut. einmal, Amph. 972:

Quin uenis quando uis intro? faxo haud quicquam sit morae,

wodurch ein (im 5. Fuss beliebter) Spondeus zustande kommt; ausserdem vielleicht gestützt durch Formeln wie *ne mihi sit morae*

u. ähnl., Bacch. 224. Mil. 1190. Pers. 86. Rud. 412. Andr. 166. Ad. 712. — Bei Ter. Ad. 847:

> psaltriam abstraham Atque ibi favillae plena, fumi ac pollinis,
> coquendo sit faxo et molendo; praeter haec
> meridie ipso faciam ut stipulam colligat;

ist vielleicht das folgende *faciam ut colligat* nicht ohne Einfluss gewesen. Mit den oben besprochenen Formeln *iam hic faxo erit* u. ähnl. ist zu vergleichen Rud. 1351 Tu hic opperire: iam ego faxo exibit senex, wo übrigens ein *exeat* metrisch unzulässig wäre. *Iam exibit* (ohne faxo) Truc. 198.

Von *scire* steht fast immer das Fut., zunächst nach Imperativen wie Bacch. 831 Sequere hac me, faxo iam scies, Ps. 49. Epid. 712 Vise intro, ego faxo scies (wie häufig ohne *faxo*. z. B. Mil. 520 Vise ad me intro, iam scies); ferner Poen. 173. Ps. 387. Eun. 663; *scibis* Epid. 656. Poen. 1227. Pseud. 1039. Rud. 365. — Dagegen finden wir den Konj. Men. 644:

> Et quid tristis <sim> et quid hic mihi dixerit, faxo scias.

Trin. 882; mit *ut* Asin. 897. Dem Dichter standen eben verschiedene Ausdrucksweisen, die er beliebig gebrauchen konnte, zu Gebote, was auch für Beispiele gilt wie Men. 562 faxo iam opprimes im Vh. zu Asin. 876 iam faxo opprimas; Bacch. 506 Ego faxo hau dicet nactam quem derideat, gegenüber 864 Faxo se haud dicat nactam quem derideat. Lübbert findet zwischen den beiden letztgenannten Beispielen einen durch die Situation der Verhältnisse deutlich hervortretenden Unterschied: 'der Konj. bezeichnet mehr die Nötigung eines anderen Subjekts, während das Fut. ein einfaches Hervorbringen einer Wirkung ausdrückt'. Wo dagegen der Unterschied nur gering oder gar nicht mehr wahrnehmbar ist, wie in den beiden ersteren Beispielen, findet er Madvigs Änderung in ein Fut. berechtigt. In beiden Fällen scheint er mir zu weit gegangen zu sein.

Die 2. Pers. *dices*, die auch sonst nicht selten ist, steht mit *faxo* verbunden Amph. 1107 Magis iam faxo mira dices, Men. 468 Non faxo eam esse dices, Mil. 1367 Scio et perspexi saepe. Pal. Verum cum antehac, hodie maxume Scies: immo hodie me tuom factum faxo post dices magis (Leo). Dass das Fut. nicht etwa

durch das *post* allein veranlasst ist, scheint aus Beispielen wie Most. 68 - - cras faxo adferat hervorzugehen. Diesen 3 Stellen gegenüber steht der Konj. Pseud. 949:

Lepide accipis me. Ps. Immo si effici<e>s, tum faxo magis <id> dicas,

vielleicht beeinflusst durch den (allerdings potentialen oder irrealen) Konjunktiv *magis dicas* Mil. 1429, Trin. 538, Eun. 356. Einmal Fut., Poen. 189.

Es bleiben noch folgende Fälle übrig: *a) Konj.*, Curc. 587:

Ther. Ubi nunc Curculionem inueniam? Capp. In tritico facillume,
uel quingentos curculiones pro uno faxo reperias,

wo *reperias* die Bedeutung des unbestimmten 'man' streift, bzw. potentialen Sinn hat, und ein Fut., das übrigens in ς überliefert ist, keineswegs passen würde. Potential ist vielleicht auch Trin. 62, s. u. S. 142:

Ne tu hercle faxo haud nescias quam rem egeris. —
Men. 113 Praeterhac si mihi tale post hunc diem
faxis, faxo foris uidua uisas patrem,

(mit Figur), dürfte *faxo* gerade wegen des vorausgehenden *faxis* seine volle verbale Kraft bewahrt haben; wahrscheinlich gilt dies auch von Ad. 209:

Tace, egomet conueniam ipsum; cupide accipiat faxo, atque etiam
bene dicat secum esse actum.

Aber für die folgenden Fälle wüsste ich keine Erklärung beizubringen:

Most. 68 Eruom tibi aliquis cras faxo ad uillam adferat.
Men. 540 Et palla et spinter faxo referantur simul; cfr. Men. 661 S. 139.
Amph. 589 Quoius ego hodie in tergum faxo ista expetant mendacia.
Most. 1133 Non enim ibis: ego ferare faxo, ut meruisti, in crucem.

An der letztgenannten Stelle würde man eher ein Fut. erwarten; vgl. z. B. Amph. 358. 355, s. u. — Afr. 67. —
b. Fut., Men. 791:

Matr. At - amat meretricem - - Sen. Sane sapit,
Atque ob istánc industriam etiam faxo amabit amplius.

Das Fut. steht hier dem präs. *amat* gegenüber; *faxo* nur als Beteuerungspartikel.

Amph. 355 nisi actutum hinc abis,
Familiaris accipiere faxo haud familiariter.

In Drohungen dieser Art steht bekanntlich im Nebensatz ein Präs., im Haupts. ein Fut., s. S. 31. 39 ff. — In ein paar Fällen wie Capt. 1010:

At nunc liber in diuitias faxo uenies: nam tibi
Pater hic est - - ,
Asin. 749 Horrescet faxo lena, leges quom audiet,

und vielleicht auch sonst muss *faxo* zu einer blossen Versicherungspartikel herabgesunken sein. — Ich stelle zuletzt die noch übrigen Belege zusammen:

Poen. 1191 Omnía faciet Iuppíter faxo,
Nam mi ést obnoxius ét me metuít.
Pseud. 1328 - - mecum <i>: Si is, aút dimidium aut plús etiam faxo hinc feres.
Amph. 997 Nunc Amphitruonem uolt deludi meus pater: faxo probe
iam hic deludetur, spectatores, uobis inspectantibus.
Rud. 578 Tu istaec mihi dato: exarescent faxo.
Andr. 854. - indignum - fácinus faxo ex me audies.
Men. 661 - quin refers pallam domum? Men. Ego faxo referetur.

Vgl. V. 540 faxo referantur simul, S. 138. — Verba der 1. und 2. Konj. u. *ire:*

Pers. 195 Abi modo. Pae. Ego laudabis faxo. Tox. Sed - -
Poen. 1154 Ego faxo hospitium hoc leniter laudabitis.
Poen. 371 Ego faxo, si non irata es, ninnium pro te dabit
Atque te faciet ut sis ciuis Attica atque libera.

Pseud. 1043 Calidorum haud multo post faxo amplexabere.
Poen. 162 - - me dato: Utrumque faxo habebit, et nequam et malum.
Ep. 469 Si - denumerantur minae Tuas possidebit mulier faxo ferias.
Men. 326 Iam ergo haec madebunt faxo: nil morabitur.
Poen. 908 Quin prius disperibit faxo quam unam calcem ciuerit.
Men. 950 Elleborum potabis faxo aliquos uiginti dies.
Eun. 285 - fores - Ne tu istas faxo calcibus saepe insultabis frustra.[1]

Die sog. rhotazierte Form *fecero*, die dieselbe Bedeutung wie *faxo* haben soll, hat jedenfalls nicht bei Plaut. und Ter. die oben besprochenen Konstruktionen, sondern steht absolut als bejahende Antwort auf eine Aufforderung, s. u. S. 146. Bei Pomp. findet sich einmal, V. 92 R.:

Euannetur et mea socius opera ut fiat fecero.

Dagegen wird Fut. I *faciam* sowohl wie *fecero* verwendet als auch in Verbindungen, die den Konstruktionen nach *faxo* gleichkommen. Die wesentlichsten Unterschiede, die sich sämtlich auf die deutlich empfundene Verbalbedeutung des *faciam* zurückführen lassen, sind folgende:

1. *Faciam* hat nur Hypotaxe, d. h. Konj., und zwar fast immer mit hinzugefügtem *ut;* der blosse Konj. findet sich Amph. 876 Post igitur demum faciam res fiat palam und im Prol. 63 Faciam sit, proinde ut dixi, tragicomoedia.

2. Bei *faciam* ist Prolepse (gewöhnl. des Pron. *te*) häufig, fehlt aber gänzlich bei *faxo*. Das von Müller, Pros. S. 665, empfohlene, in der grossen Ausgabe aufgenommene *ego* <*te*> Poen. 173:

Mil. Non scis? Ag. Non hercle. Mil. At ego iam faxo scies

ist, wie schon Abraham, Woch. f. kl. Phil. II : 452, erwiesen

[1] Statt *faxo* steht durch eine Art Assimilation *faxim* bei irreal. Konj. z. B. Amph. 510 f.:
Edepol ne illa si istis rebus te sciat operam dare,
ego faxim ted Amphitruonem esse malis quam Iouem.
Aul. 494. Merc. 826. Pers. 73. Trin. 221. Truc. 63; nach *ut* Truc. 348.

hat, unplautinisch. Dagegen nach *faciam* z. B. Asin. 140 Ego edepol te faciam ut quae sis nunc et quae fueris scias. Dieselbe Formel Asin. 28 und wahrsch. Pers. 47. Vgl. noch Aul. 443. Capt. 610. Curc. 691. Pers. 743. Ps. 214.

3. *Faciam* steht höchst selten mit abgeschwächter Verbalbedeutung. Weissenhorn, Parat. Plaut. S. 12, führt als Beleg dafür Cas. (753=) 903 an, wo aber *faciam* nur eine überflüssige Konjektur ist. Aber Capt. 65 steht es ungefähr wie eine Versicherungspartikel:

Proin si quis pugnam expectat, litis contrahat:
ualentiorem nactus aduersarium
si erit, ego faciam ut pugnam inspectet non bonam.

4. Schon im Altlateinischen finden wir die später (z. B. bei Cicero, besonders in den Briefen, vgl. ad Att. III : 7. 2; XI : 23. 2 u. ö., nicht selten in Verbindung mit *libenter* und *inuitus*) öfters vorkommende Umschreibung des einfachen Verbums mit *facio ut.* z. B. Stich. 602:

Non me quidem Faciet auctore, hodie ut illum decipiat.
Hec. 244 Etsi scio - -, tamen patrio animo uictus faciam,
ut tibi concedam, neque tuae libidini aduorsabor.

B. Faxo mit Fut. II bzw. Konj. Perf. verbunden.

Pseud. 766 Iam ego hoc - - oppidum expugnatum faxo erit - -

Ob die aktivischen Formen auf *-eris, -erit* als Futura oder Konjunktive aufzufassen sind, lässt sich nach Blase Gramm. S. 178 nicht entscheiden; S. 186 aber fasst er sämtliche Belege als Fut. II auf. Men. 521 liegt ohne Zweifel Konj. Perf. vor (dies gegen Bx-Niem. zu Capt. 801; s. näher darüber S. 165); dagegen ist Futurum anzunehmen an den Stellen, wo von einer zukünftigen Handlung die Rede ist, wie Poen. 346:

Deferto ad me: faxo actutum constiterit lymphaticum.

Vgl. Merc. 140 picem bibito: aegritudo abscesserit. — Capt. 801 Qui mi opstiterit, faxo uitae is - - opstiterit suae. Aul. 578 Ego faxo et operam et uinum perdiderit simul. (Konj. oder Fut.) — Trin. 60 ff. Vin commutemus? tuam ego ducam et tu meam?

Faxo haud tantillum dederis uerborum mihi.
Meg. Namque enim tu, credo, me inprudentem obrepseris.
Call. Ne tu hercle faxo haud nescias quam rem egeris.

Nach Bx-Niem. sind *dederis* und *nescias* wie *obrepseris* als potentiale Nachsätze aufzufassen. Ich glaube, Plautus hätte in diesem Fall *faxim* st. *faxo* gebraucht, s. o. S. 140 Fussn.; es liegt m. E. dasselbe Fut. II der 2. Sing. vor, das (ohne *faxo*) im Nachsatz häufig auftritt, s. u. S. 150 ff.

C. **Faxo mit Part. Perf. Pass.**

ist nur zweimal sicher überliefert, Rud. 800:

Ego te hodie faxo recte acceptum, ut dignus es.
Heaut. 341 - - Ademptum tibi iam faxo omnem metum.

Unsicher ist Phorm. 1028 Faxo tali sit mactatus - - infortunio in *A L* gegenüber *tali eum mactatum* in den übrigen Hschr. Beides ist gut. Vgl. die entsprechende Konstruktion nach *dabo, reddam* und *tradam*, s. Bx-Niem. zu Capt. 345.

Es hat sich mithin herausgestellt, dass mit *faxo* gewöhnlich ein parataktisches Fut. I oder II, seltener ein (meistens abhängiger) Konj. Präs. bzw. Perf. verbunden wird; ausnahmsweise findet sich ein Part. Perf. Pass. Bisweilen lassen sich für die Wahl des Fut. oder des Konj. bestimmte Gründe ermitteln, manchmal wechseln aber die genannten Konstruktionen nach Belieben ohne irgend welchen Bedeutungsunterschied mit einander ab; auch die Stellung des *faxo* übt auf die Konstruktion keinen Einfluss aus.

2. Das rhotaizerte Futurum.

Es scheint angemessen, zunächst das gesamte Material vorzuführen, und zwar nach den S. 135 angedeuteten Gesichtspunkten geordnet. Es sei aber ausdrücklich hervorgehoben, dass manchmal eine doppelte Auffassung möglich ist, indem z. B. ein Fut. II sowohl einfache Futurbedeutung als die Bedeutung eines Fut. ex. haben kann. Der Übersichtlichkeit wegen sind im Abschn. A die Belege nach den Personen geordnet.

A. Das Fut. II hat einfache Futurbedeutung.

a. 1. Pers. Sing.

Besprechen wir zunächst einige Verba mouendi. α. *Ire.* Wie schon erwähnt (vgl. S. 14 ff.), steht *ibo* sowohl im Dialog als (häufiger) im Selbstgespräch zum Ausdruck eines Entschlusses und zwar mit Bezug auf eine unmittelbar oder später auszuführende Handlung. Genau dieselbe Verwendung hat das Fut. II an den beiden Stellen, wo es vorkommt (beidemal im Selbstgespräch):

Stich. 484 Sed quoniam nil processi sat ego hac, iero
apertiore magis uia: ita plane loquar.
Capt. 194 Ibo intro atque intus subducam ratiunculam - -
ad fratrem, quo ire dixeram, mox iero.

β. *Redire.* Über das Präs. *redeo* in futurischer Verwendung vgl. S. 6 f. Von einer zukünftigen Handlung finden wir ohne merklichen Unterschied je einmal Fut. I und II:

Pseud. 647 At ego quando eum esse censebo domi, Rediero.
Capt. 496 f. Nunc ibo ad portum - - est illic mi una spes - -
si ea decolabit, redibo huc - - ad cenam asperam.

γ. *Abire.* Neben dem Fut. I *abibo*, das gewöhnlich im Selbstgespräch einen Entschluss ausdrückt, gleich fortzugehen, und dem Präs. *abeo*, das im Dialog seine eigentliche Verwendung hat (s. S. 11 f.), finden wir *abiero* an folgenden Stellen:

Epid. 515 Propera igitur fugere hinc, si te di amant. Fi.
Abiero.
Most. 590 Molestus si sum, reddite argentum: abiero.
Poen. 442 Si nequeo facere ut abeas, egomet abiero.
Bacch. 211 - - Pist. Immo — Chr. Immo hercle abiero Potius.
Ad. 127 - - - Mi. Ah, si pergis, abiero.
Pers. 250 - - - Soph. Abeo. Paegn. Et ego abiero. Soph.
Ambula.

Über *abierit* Aul. 656 s. u. S. 156. Die Gebrauchsweisen dieser drei Tempora erweisen sich also als ziemlich scharf ausgebildet; *abiero* hat ungefähr dieselbe Verwendung wie *abeo* Epid. 515,

wo es gleich diesem als Antwort auf einen Befehl steht, und Pers. 250, da *et* in der Bedeutung 'auch' hauptsächlich nur da Verwendung findet, wo dasselbe oder wenigstens ein synonymes Verbum wiederholt wird.[1] Die übrigen Belege drücken eine Versicherung (Versprechen bzw. Drohung) aus, eine Bedeutung, die sonst dem Futurum überhaupt eigen ist, vgl. S. 31. 35. In Fällen wie Most. 590 und Ad. 127 lässt sich m. E. die aoristische Futurbedeutung deutlich empfinden. Vielleicht lässt sich die Lücke Trin. 946 durch dieses Futurum ausfüllen: - - vidisti Iovem?

<Sy.> Alii di isse ad uillam aiebant seruis depromptum cibum.
deinde porro — Charm. Deinde porro nolo quicquam praedices.
<abier>o hercle, si es molestus. [Charm.] nam pudicum neminem,
<Pax, refe>rre oportet, qui aps terra ad caelum peruenerit.

Wenn man *si es molestus* beibehält, müssen diese Worte dem Charm. zugeteilt werden. Der Vers fängt in *B* an: X O hercle (X ist nota sycophantae[2]), in *CD* aber: *o hercle* ohne Personenbezeichnung, wie auch sonst, aber mit Angabe einer Lücke; G.-S. emendieren nicht; Leo hat: Syc. <Sed—Cha. Abe>o hercle - - ; Ritschl: Syc. <Taceo eg>o hercle, si es<t> molestu<m>.[3] — Von den übrigen mit *ire* zusammengesetzten Verba ist ein Fut. II nicht belegt.

δ. *Cedere* hat an sich durative Aktionsart (zur Etymologie dieses Verbums vgl. Brugmann, I. F. XIII : 84), z. B. Cas. 443 *P* Recessim cedam ad parietem, imitabor nepam. Beide Futura finden sich in demselben Vers, Rud. 788:

Quid ages, si accedent propius? Labr. Ego recessero.

Vielleicht drückt hier das Fut. II das augenblickliche Zurücktreten im Gegensatz zu dem allmählichen Herannahen der lorarii

[1] Vgl. Leo zu Bacch. 552. Ich werde demnächst auf diese Frage näher eingehen.

[2] Auf die Personenbezeichnung des *B* braucht man nicht besonders grosses Gewicht zu legen.

[3] Sicher unplautinisch ist Niemeyers Ergänzung <Verber>o hercle, si es molestus; in Drohungen dieser Art ist nur das Fut. zulässig, s. S. 31.

(accedent propius, vgl. Mil. 357 ego abs te procul recedam, das Fut. II ohne Adv.) aus. Aber andererseits finden sich die beiden Futura ohne geringsten Unterschied der Bedeutung neben einander:

Bacch. 774 Nic. Atque hicquidem, opinor, Chrysalust. Chr. Accessero.

Hier hat das Fut. II genau dieselbe Verwendung wie *accedam* (*aggrediar* u. s. w.), s. S. 13. Vgl. noch Pers. 575 uin huc uocem? Do. Ego illo accessero. — Von *concedere* finden sich in derselben Situation Fut. I und II ohne merklichen Unterschied:

Bacch. 610 Sed huc concedam: nam concrepuerunt fores.
Trin. 1007 Lubet obseruare quid agat: huc concessero.

Epid. 103. Most. 429. Pseud. 414. Eun. 206. Phorm. 891. Ad. 635 : Fut. I; Aul. 666. Most. 687. Pers. 50. Heaut. 174. Caec. Stat. 227. Afr. 200 : Fut. II. — Von *abscedere* steht Fut. II

Trin. 710 Eodem pacto quo huc accessi abscessero. - - -
Trin. 625 Haud ineuscheme astiterunt. huc aliquantum abscessero.
Mil. 200 Quaere: ego hinc abscessero abs te huc interim - - -,

in derselben Verwendung wie Fut. I z. B. Poen 805 abscedam hinc intro. Trin. 710 scheint *abscessero* statt des metrisch zulässigen *abscedam* wegen des Gleichklanges mit *accessi* gewählt zu sein. Dagegen scheint *abscesserit* Trin. 745 sich der Bedeutung eines Fut. exact. zu nähern, s. S. 167 f.; über Merc. 140 und 389 vgl. S. 156.

ε. *Venire* mit Zusammensetzungen. Von *conuenire* finden sich die beiden Futura in unmittelbarer Aufeinanderfolge Cas. 545 ff.:

Nihil moror: molesta ei esse nolo: post conuenero.
- - - ubi nuptiae Fuerint, tum istam conuenibo. nunc uale - -

Über *conueniam* vgl. S. 21. — In der Formel 'ich werde bald wieder da sein' steht *iam reuenero*, s. S. 9; über *mox uenero* s. ebenda. Vielleicht hat das Fut. II in dieser Redensart etwas

von der aoristischen Bedeutung bewahrt ('eintreffen'); deutlich durativ ist dagegen das Fut. I in Fällen wie Rud. 928 ad erum ueniam docte atque astute.

ζ. Von Verba, die nicht Bewegung ausdrücken, wurde *Fecero* S. 140 schon erwähnt: es steht als bejahende Antwort auf eine Aufforderung Stich 351:

Cape illas scopas. Gel. Capiam. Pin. - - conuorre. G. Ego fecero.
Pin. - - humum consperge ante aedis. G. Faciam. P. Factum oportuit.

Von einem Unterschied der Bedeutung (*faciam* etwa 'ich werde handeln, vollziehen', *fecero:* 'ich werde bewirken, vollbringen, ausführen') kann offenbar hier die Rede nicht sein: beides ist gleichwertig. Vgl. noch Asin. 705. Cas. 869. Men. 424. Merc. 497. Poen. 857. Phorm. 882. Über Amph. 198 s. u. S. 170; *feceris,* S. 150; *fecerit,* S. 156.

Cas. 613 Abi et aliud cura: ego iam per hortum iussero
meam istuc transire uxorem ad uxorem tuam

(vgl. noch Aul. 570. Epid. 657. Stich. 607) steht Fut. II dem Fut. I in Sätzen wie Bacch. 95 eo tibi argentum iubebo iam intus ecferri foras u. ähnl. vollkommen parallel. — Ebensowenig vermag ich im allgemeinen einen Unterschied der Bedeutung herauszufinden zwischen *dixero,* dessen angebliche Aoristbedeutung Delbrück a. a. O. S. 323 durch 'ich werde sagen, aussprechen, mitteilen' wiederzugeben versucht, und dem überaus häufigen *dicam:*

Pseud. 755 Ceterum quo quidque pacto faciat, ipsi dixero.
Pers. 185 - - - Quid ergo dixi? Pae. Ego recte apud illam dixero.
Phorm. 681 Inde sumam: uxori tibi opus esse dixero. —
Asin. 839 Ne dixis istuc. Dem. Ne sic fueris: ilico ego non dixero.

In diesem Beleg lässt sich m. E. etwas von der aoristischen Aktionsart spüren (das augenblickliche Resultat einer Erfüllung der vorausgehenden Forderung); ausserdem ist *dixero* wegen des vorausgehenden *dixis* gewählt.

Dare. 'Ich werde geben' heisst bekanntlich *dabo;* zweimal findet sich das Fut. II, Most. 1103:

> Sic tamen hinc consilium dedero: nimio plus sapio sedens.
> Bacch. 49 Eadem biberis, eadem dedero tibi, ubi biberis, sauium.

Vgl. den Potentialis Epid. 258 si aequom siet, Me plus sapere quam uos, dederim uobis consilium catum, wo keine Beziehung auf die Vergangenheit vorliegt, s. Blase, Philol. LXIII: 639. *Dare* im Sinne von *facere,* vgl. Langen, Beitr. S. 215 ff.:

> Poen. 1286 Sic dedero: aere militari tetigero lenunculum.
> Phorm. 1027 Sic dabo: age nunc Phormionem qui uolet lacessito.

Fut. II: Asin. 439; Pers. 292 *specta quid dedero* gleichbedeutend mit Men. 473 *obserua quid dabo.* Vgl. noch *sic egero* Capt. 495 gegenüber *sic agam* Cas. 341.

> Men. 545 f. Da sodes abs te: ego post reddidero tibi.
> Men. Immo cedo abs te: ego post tibi reddam duplex.

Videre. Nach Delbrück, Vgl. Synt. II: 324, bedeutet *uidero* 'ich werde etwas ausfindig machen, zur Entscheidung bringen', *uidebo* dagegen 'ich werde sehen, den Anblick von etwas geniessen'; allerdings könne *uidebo* auch die genannte Bedeutung des Fut. II haben, z. B. Cic. ad Fam. III: 9. 4 uerum haec uidebimus. Es wurde schon öfters darauf hingewiesen, dass Verschiedenheit der Personen und Numeri auf die Konstruktion Einfluss ausüben; tatsächlich entspricht dem *uidero,* das bei Plaut. nur zweimal vorkommt (Merc. 448. 450), bei Terenz aber schon formelhaft geworden ist (Andr. 456. Hec. 701. Ad. 538. 845; 437 uiderit), einerseits *uidebimus*, andererseits das unpersönliche *uidebitur:*

> Heaut. 558 De istoc, quom usus uenerit,
> uidebimus, quid opus sit: nunc istuc age.
> Pers. 311 Ecquid, quod mandaui tibi, - - ? Sag. Adito.
> uidebitur. factum uolo. uenito. promoneto.
> Asin. 685 Da mihi istas - - minas: uides me - - egere.
> Lib. Videbitur. factum uolo. redito huc conticinno.

Varro, der in seiner L. L. VI : 7 und VII : 79 diesen Vers anführt, hat an erstgenannter Stelle *Videbimus;* die unpersönliche Ausdrucksweise macht aber in diesem Zusammenhang durchaus den Eindruck des Ursprünglichen.[1]

Ich stelle zuletzt die noch übrigen Belege in alphabetischer Reihenfolge zusammen:

Pers. 135 Tun illam uendas? Tox. Immo alium adlegauero.
Most. 1143 - - surge: ego isti adsedero.
Cas. 966 Nunc ego tecum aequom arbitrum extra considium captauero.
Pseud. 478 Iratus sit: ego nequid noceat cauero. Men. 270.
Most. 1007 nisi quis prius Vocauerit me, uel apud te cenauero. Cas. 781.
Amph. 53 - - deus sum, commutauero.
Trin. 607 Si hoc non credis, ego credidero — Call. Quid? St. Me nili pendere.
Cas. 297 Ego pol istam iam aliquouorsum tragulam decidero.
Most. 921 Vel mihi denumerato: ego illi porro denumerauero.

---

[1] An den eben angeführten Stellen trägt das unpersönliche Fut., beidemal im Sklavendialog, ein vulgäres Gepräge. Abgesehen von Fällen wie Cas. 813 sed crepuit ostium, exitur foras, wo der Sprechende (Olympio) den (bzw. die) Heraustretenden noch nicht erblickt hat, und durch Assimilation entstandenen unpersönlichen Ausdrücken wie Pers. 309 Quid agitur, Sagaristio? ut ualetur? (vgl. noch Rud. 1018), wozu auch Sklavenargutiae wie Pseud. 457 Sim. Salue. quid agitur? Ps. Statur hic ad hunc modum, Eun. 271. Pers. 17. Pseud. 273; Rud. 1304 Quid fit? Grip. Veru extergetur u. ähnl. zu rechnen sind, finden wir z. B. Pers. 320 credetur, commodabo, Merc. 465 Dem. Ad portum ne bitas, dico iam tibi. Char. Auscultabitur, und besonders von den Verba mouendi derartige Impersonalia, z. B.

Trin. 577 f. Sed Stasime, abi huc - - dic quo modo actumst. St. Ibitur.
Truc. 667 - - alienun es - qui non - - intro ieris? Strab. Ibitur.
Cas. 758 Ol. Verum i modo. Lys. Si tu iubes, em ibitur tecum.
Merc. 776 Coc. Nempe me hinc abire uis. Lys. Volo inquam. Coc. Abibitur.
Heaut. 743 - - Sy. Transeundumst nunc tibi ad Menedemum - - Ba. Eatur.

Im Gegensatz zu gewissen Futura wie *dabitur, curabitur* u. a., die auch der gewählteren Sprache angehören, kommen die eben besprochenen Redensarten hauptsächlich in vulgärer Rede vor.

Merc. 413 Sed quid illa nunc fiet? Dem. Recte: ego emero matri tuae Ancillam - - -
Capt. 293 Sequere hac me igitur. eadem - - quae uolo exquaesiuero.
Rud. 330. — Trin. 655 Omnia - - scio, uel exsignauero.
Andr. 641 - - Molestus certe ei fuero atque animo morem gessero.
Heaut. 86 Aut consolando aut consilio aut re iuuero.
Heaut. 108 Ego quod me in te sit facere dignum inuenero.
Asin. 327 - - Age age, mansero Tuo arbitratu, uel adeo usque dum peris.
Capt. 341 - - hunc mihi des, quem mittam - - Heg. Immo alium potius misero.
Pseud. 721 Hi sciunt - -; uobis post narrauero. Most. 1039. Afran. 72.
Stich. 593 Quin tum stans obstrusero aliquid strenue.
Atta 5 Aquae ita muginantur hodie : : Atqui ego fontem occlusero.
Stich. 93 Non sedeo istic: uos sedete: ego sedero in subsellio.
Pseud. 630 Res erit soluta. Harp. Vinctam potius sic seruauero.
Most. 1174 - - ego illum ut sit quietus uerberibus subegero.
Poen. 1286 Sic dedero: aere militari tetigero lenunculum.
Pers. 568 Venient ad te comisatum. Dord. At ego intromitti uotuero.

An einigen Stellen (z. B. Amph. 930. 1000. Cas. 781. Merc. 548. Poen. 984. Pseud. 333. Hec. 599) folgen die beiden Futura (I und II) unmittelbar auf einander, was auch für die 2. und 3. Person gilt; dies wird unten, S. 159 ff., im Zusammenhang zur Sprache kommen. Auch die Futura der Verba des Seins und Habens und einige andere sind mit Rücksicht auf Blases Theorie (»Verschobenes Futurum«, Arch. f. l. Lex. X S. 313 ff.) einer besonderen Besprechung unterzogen worden, s. S. 173 ff. Über die Belege mit Fut. II im Haupt- und Nebensatz vgl. S. 168 ff.

Was die eben angeführten Belege anbetrifft, so habe ich es nicht für nötig gehalten, die entsprechenden Futura I überall anzuführen (dem *alium adlegauero* Pers. 135 steht *alium* ego

isti rei *allegabo* Amph. 674 parallel, dem *mansero,* usque dum peris des Libanus Asin. 327, wo eine aoristische Futurbedeutung kaum möglich ist, entspricht das Nox, si uoles, *manebo* des Argyrippus V. 597, neben *ego isti adsedero* Most. 1143 finden wir Aul. 606 in ara *hic adsidam* sacra, u. s. w.). Schon aus den beigebrachten Belegen der 1. Person geht m. E. mit voller Evidenz hervor, dass man die aoristische Aktionsart ohne zwingende Beweise mehrfach hineingedeutet hat, wo dieselbe zu Plautus' Zeit entweder gar nicht vorhanden war oder wenigstens abgeschwächt vorlag. Es wird dem Leser nicht entgangen sein, dass die Fut. II hauptsächlich im Versschluss auftreten (in etwa 62 von 84 Fällen bei Plaut., in 11 von 13 bei Ter.), wofür die betreffende Form besonders bequem war (vgl. Kroll, Berl. phil. Woch. XXV : 102), und wo nicht selten Formen, die im Entstehen oder Schwinden begriffen sind, vorkommen. Allein ein näheres Eingehen auf die hierher gehörigen Fragen wird erst dann angemessen sein, wenn wir die entsprechenden Futura der 2. und 3. Person vorgeführt haben.

2. Pers. Sing.

Die 2. Sing. des Fut. II hat ihre eigentliche Verwendung im Nachsatz einer hypothetischen Periode (bzw. nach einem hypothetischen Imperativ oder Adverb). Es drückt mithin ein Resultat aus; manchmal steht der Annahme nichts entgegen, dass die aoristische Aktionsart noch empfunden wurde; in anderen Fällen freilich muss man zugeben, dass dieselbe verloren gegangen war, sofern man nicht etwa vorzieht, die Bedeutung eines Fut. ex. anzunehmen. Betrachten wir zunächst das Futurum *feceris*, das weit häufiger auftritt als das entsprechende Fut. der 1. Person; es steht fast überall im Versschluss:

Merc. 139 Resinam ex melle Aegyptiam uorato, saluom feceris.

Bacch. 695 Vix uidetur fieri posse. Mnes. Perge, ac facile ecfeceris.

Poen. 1218 - ero vobis - Libertatique. Ad. Istoc pretio tuas nos facile feceris.

Mil. 1243 Nam tu te uilem feceris, si te ultro largiere.

Ps. 512 Si abstuleris, mirum et magnum facinus feceris.
Trin. 280 Féceris pár tuis ceteris fáctis
patrém tuom si pércoles per pietatem.
Capt. 296 Haec tu eadem si confiteri uis, tua <ex> re feceris (968).
Men. 661 Men. Ego faxo referetur. Matr. Ex re tua, ut opinor, feceris.
Capt. 1028 - compedes Tibi adimam, huic dem. Stal. Quoi peculi nihil est, recte feceris.
Men. 272 Cape atque serva. me lubente feceris.
Curc. 665 Ego dotem dabo. Ther. Quid dotis? Curc. Ut me alat.
Verum hercle dico. Ther. Me lubente feceris.
Poen. 1216 Multa bona uolt uobis facere. Ad. Bonus bonis benefeceris.
Andr. 397 Sed si te aequo animo ferre accipiet, neglegentem feceris.
Phorm. 430 Quin - - - fers? tuis dignum factis feceris.
Phorm. 426 - - prohibebo domo - - Pho. Tu te idem melius feceris.

Soweit die Belege. Was nun die Erklärung dieses Fut. II anbetrifft, so lässt sich allerdings behaupten, dass *feceris* an den zuerst angeführten plaut. Stellen die aoristische Bedeutung 'bewirken, ausführen' bewahrt habe, andererseits aber ist es dem Fut. I vielfach gleichbedeutend. Sogar in denselben Redensarten findet sich bisweilen *feceris* und *facies* ohne merklichen Unterschied neben einander, vgl. *me lubente feceris* Curc. 665. Men. 272 neben

Stich. 474 Promitte - - - Lubente me hercle facies.

Amph. 848. Truc. 361. — Ein Fut. I wie Amph. 704 ex insana insaniorem facies (s. o. S. 118 f.), Capt. 959 (vgl. Lindsay zu d. St.):

Si eris uerax, tua ex re facies ex mala meliusculam.
Bacch. 361 f. (3 Pers.) - - - nomen mutabit mihi
facietque extemplo Crucisalum me ex Chrysalo

scheint gegenüber dem Fut. II in Belegen wie *tu te uilem feceris* Mil. 1243 oder *neglegentem feceris* Andr. 397 (s. o.) die Handlung als vor sich gehend darzustellen, indem Anfangs- und Endpunkt angegeben werden, aber auch dieser Unterschied erweist sich als unhaltbar: dem Fut. I Bacch. 362 entspricht in genau derselben Situation ein Fut. II Poen. 886 (Typus *si, sit, erit)*:

Si erus meus me esse elocutum quoiquam mortali sciat,
continuo is me ex Syncerasto Crurifragium fecerit.

Mit einem Adv. steht das Fut. I verbunden zum Ausdruck eines Urteils über eine Handlung Merc. 573 *peruorse facies,* Capt. 1028 dagegen Fut. II: *recte feceris.*

Es folgen nunmehr die übrigen Belege: Capt. 344 (von Bx-Niem. als pot. Konj. aufgefasst, wozu kein Grund vorliegt):

At nihil est ignotum - - mittere: operam luseris.
Trin. 760 Gerrae: ne tu illud uerbum actutum inueneris.
Trin. 379 Et eo pacto addideris nostrae - - famam familiae.
Most. 1150 f. Dicito is, quo pacto - - seruos ludificauerit:
optumas frustrationes dederis in comoediis.
Amph. 313 Quid, si ego illum - - tangam, ut dormiat? So.
Seruaueris.

Lor. zu Most. 1113 fasst *dederis* V. 1151 als wirkliches Fut. ex. auf; da aber *dedero* vielfach die Bedeutung eines einfachen Futurums hat (s. o. S. 147), so scheint die obige Auffassung vorzuziehen zu sein. — Aus Terenz sind mir folgende Belege bekannt: *feceris* dreimal, s. S. 151; *contexeris* Hec. 401, s. S. 67; Andr. 640:

Ingeram mala multa? atque aliquis dicat: 'nil promoueris'.
Ad. 819 - - haec si uoles - - cogitare, Demea,
Et mi et tibi et illis dempseris molestiam.
Eun. 379 Quo trudis? perculeris iam tu me. - - mane.
Ad. 843 f. psaltriam Una illuc - - abstraham. Mic. Pugnaueris.
eo pacto prorsum illi adligaris filium. —
Enn. 165 R. Haec tu etsi peruerse dices, facile Achiuos
flexeris.

Wie wir unten sehen werden, lässt sich in gewissen Nebensätzen einerseits die sog. aoristische Futurbedeutung (vgl. S. 186 ff.), andererseits die Bedeutung eines wirklichen Fut. ex. (s. S. 192 f.) direkt nachweisen. Auch in gewissen Hauptsätzen ist die letztgenannte Bedeutung unzweifelhaft vorhanden, s. u. S. 173; in der 1. Sing. hat aber das Fut. II fast durchgehends einfache Futurbedeutung, s. o. S. 143 ff. Was die 2. Sing. anbetrifft, so verwischen sich die Grenzen öfters, indem das Fut. II, das ein Resultat bezeichnet, sich der Bedeutung eines aor. Fut. oder Fut. ex. nähert. Wenn z. B. Kauer zu Ad. 843 bemerkt, dass *pugnaueris* wegen der für den Versschluss bequemen Form gewählt sei und dass *adligaris* sich nach ihm richte, so sei darauf hingewiesen, dass ein *pugnabis* einen ganz anderen Sinn haben würde, und dass *pugnaueris* vielmehr als Fut. zu dem Perf. Epid. 493

Euge, euge, Epidice, frugi's, pugnauisti, homo's,

d. h. als Fut. ex. aufzufassen ist. Aber andererseits steht dem *inueneris* Trin. 760 ein *inuenies* Andr. 571 im Nachsatz vollkommen parallel; übrigens ist hier das Fut. I einem Fut. II (*restitueris*, V. 570) beigeordnet, vgl. Trin. 376 hoc pacto inibis neben 379 eo pacto addideris u. ä. m.[1]

Wir haben also gefunden, dass das Fut. II der 2. Person im Nachsatz einer hypoth. Periode ganz geläufig ist, wenn man schlechthin das Resultat angeben will, und dass sich diese Bedeutung derjenigen eines Fut. ex., bzw. aor. Fut. bisweilen nähert Die Belege mit Fut. II sowohl in Haupt- als Nebensatz werden S. 168 f. zur Besprechung kommen. Über die Verbindung von Fut. I und II im Hauptsatz s. S. 161 f.

Abgesehen von der eben genannten Verwendung ist das Fut. II der 2. Person selten:

---

[1] In Drohungen nach den Typen *uapulabis, nisi abis* (s. o. S. 39 ff.) und *si attigeris*, *uapulabis* (s. u. S. 186 f.) steht gewöhnlich ein Fut. I. Von gewissen Verba, z. B. *uelle* und *posse*, ist in der Komödiensprache ein Fut. II überhaupt nicht belegt (s. S. 176 f.), von anderen ist das Fut. I jedenfalls bevorzugt, so *scies*, *scibis*. Hierher gehören durative Verba wie Trin. 663 ff. latebis, iacebis, Pers. 30 uiues u. ä.

Bach. 49 Sed hoc idem apud nos rectius
poteris agere: atque is dum ueniat sedens ibi
opperibere.
eadem biberis, eadem dedero tibi, ubi biberis, sauium.

Das Fut. I *opperibere* hat hier ungefähr dieselbe Bedeutung wie Heaut. 833 tu hic nos, dum eximus, interea opperibere, d. h. es dient zum Ausdruck einer urbanen Aufforderung. Auch die Umschreibung mit *poteris* drückt einen ähnlichen Gedanken aus (vgl. Poen. 351 Quid agam nunc? Ad. Si sapias, curam hanc facere compendi potes = facias oder fac; über *rectius* vgl. Anh. 4); nicht wesentlich davon verschieden ist das folgende *biberis,* statt dessen man allerdings ein Fut. I *bibes* erwarten möchte; hier liegt m. E. schlechthin eine formale Assimilation vor. Ein Fut. II mit iussiver Bedeutung findet sich Mil. 572, s. S. 171, ferner Bacch. 840

Chr. Frustra's. Nic. Quis igitur obsecrost? Chr. Inueneris;

aber Eun. 307, wo Umpf. und Dz. Bentleys Konjektur

Pa. Qui, quaeso? Ch. Amo. Pa. Hem. Ch. Nunc, Parmeno,
te ostende<ri>s qui uir sies

aufgenommen haben, ist Thomas Ergänzung *<tu> ostendes te* weit wahrscheinlicher (die Call. haben *te* vor oder nach *Parmeno. A* an beiden Stellen), da bekanntlich Pronomina öfters ausgefallen bzw. verwechselt sind.

Bei Terenz steht einmal das Fut. II parataktisch statt eines hypothetischen Nebensatzes, Heaut. 487:

Dare denegaris: ibit ad illud ilico Quo - - sentiet.

Vgl. Eun. 252 negat quis, nego; ait, aio. Rhetorische Parataxen dieser Art scheinen bei Plaut. zu fehlen, vgl. G. Hermann, De protasi paratactica, Gött. Progr. 1850; über Most. 711 s. S. 157.

Anm. *Fut. II oder Konj. Perf.* Angesichts der eben besprochenen Formen *biberis* und *inueneris* müssen wir die Frage aufwerfen, ob hier ein Fut. II oder nicht vielmehr ein Konj. Perf. vorliegt. Andr. 892 sagt Simo zu seinem Sohn Pamphilus:

Domus, uxor, liberi inuenti inuito patre.
adducti qui illam ciuem hinc dicant. uiceris.

Hier ist *viceris* offenbar ein conj. concess. zu einem indikativischen *uicisti,* vgl. Pers. 215 Iam abi: uicisti, und die vorausgehenden Konjunktive V. 889.

Bacch. 90 Ille quidem hanc abducet; tú nullus ádfueris, si non lubet,

von Blase Gramm. S. 189 als sog. verschobenes Fut. II aufgefasst, S. 197 f. aber als Konj. des Perf. Letzteres ist ohne Zweifel das Richtige: wie der Imperativ in der archaischen Sprache nicht nur im Sinne des strikten Befehls steht, sondern auch eine Konzession bezeichnet ('man hat das Recht, etwas zu tun', vgl. Wölfflin, A. L. L. X: 130), dürfte auch der negierte Konj. des Perf. sowohl im Sinne des Verbots — und dies ist das Gewöhnliche — als auch im Sinne der Konzession stehen können (was nicht für den negierten Imp. gilt, s. Wölfflin a. a. O.). Ähnlich Rud. 1135 (Palæstra spricht):

Ibi ego dicam quidquid inerit nominatim: tu mihi
nullum ostenderis;
Hec. 79 - - si quaeret me, uti
tum dicas; si non quaeret, nullus dixeris.

Bemerkenswert ist der Gebrauch des *nullus* in den genannten Sätzen; mit der angeführten Rudensstelle vgl. V. 1155, wo Gripus sagt: Mane, ne ostenderis. (Verbot.)

Der iuss. Konj. des Perf. ohne Neg. scheint nicht belegt zu sein (abgesehen von *noveris* Truc. 165, wo übrigens die Bed. 'man' vorzuliegen scheint, *memineris* Mil. 807 mit vorausgehendem *facito;* vgl. Loch, Zum Gebr. des Imp. S. 20). Das *Inueneris* Bacch. 840 fasst Morris, The Subj. in Plautus S. 163, als Konj. Perf. auf, das *nullum ostenderis* Rud. 1135 dagegen und *nullum acceperis* Pers. 395 als Futura. Nun giebt es viele Fälle, wo eine sichere Entscheidung unmöglich ist; aber mit Rücksicht auf Konjunktive wie Trin. 606 tu edepol nullus creduas u. ähnl. ('du brauchst es nicht zu glauben') scheint es mir natürlicher, die letztgenannten Belege konjunktivisch aufzufassen. Was *inueneris*

anbetrifft, so entspricht es m. E. einem iussiven Fut. wie etwa Merc. 584 atque hercle inuenies tu locum illi, si sapis, wie ja überhaupt das Fut. II dem Fut. I vielfach parallel steht; ausgeschlossen ist freilich die konjunktivische Erklärung nicht, wenn wir es einem *inuenias* (vgl. Loch a. a. O.) gleichsetzen; vgl. Trin. 1054 (Konj. der 2. allg. Pers., 'man'): Vel illud quod credideris perdas, uel illum amicum amiseris (gleichbedeutend mit *amittas*); Epid. 258 *dederim* st. *dem*, s. o. S. 147.

3. Pers. Sing.

Auch die 3. Sing. hat im Nachsatz einer (hypoth.) Periode ihre eigentliche Verwendung. So finden wir zunächst *fecerit* Poen. 886, s. o. S. 152; ferner

> Rud. 180 Si ad saxum, quo capessit, ea deorsum cadit,
> errationis fecerit compendium.

Aul. 656 Perii hercle: ille nunc intus turbat. hunc si amitto, hic abierit, vgl. *abiero* S. 143. — Mit *abscessero*, S. 145, ist zu vergleichen die Antwort auf die Aufforderung Merc. 139 Resinam - - uorato, saluom feceris, im folgenden Vers:

> At edepol tu calidam picem bibito, aegritudo abscesserit. —
> Truc. 876 Si auferes, a milite omnis mihi spes animam efflauerit.
> Trin. 139 Crede huic tutelam: suam melius rem gesserit.
> Andr. 398 Aliam .. quaeret: interea aliquid acciderit boni.

Über Perioden mit Fut. II im Haupt- und Nebensatz s. S. 168 f.; über die Verbindung von Fut. I und Fut. II S. 159.

Daneben steht aber das Fut. II in alleinstehendem Hauptsatz, und zwar wie das Fut. I meist zum Ausdruck einer Vermutung, Versicherung u. s. w.:

> Vid. 36 - - corpus candidumst. Nic. Sol est ad eam rem pictor: atrum fecerit.
> Merc. 389 Nausea edepol factum credo, uerum actutum abscesserit. 372.
> Pseud. 350 Quin tu ted occidis potius? nam hunc fames iam occiderit.

Asin. 446 Perii hercle, iam hic me abegerit suo odio.
Heaut. 621 Ne ista hercle magno iam conatu magnas nugas dixerit.
Andr. 381 - - haec solast mulier. dictum ac factum inuenerit Aliquam causam - -

vgl. *transferet*, *fient* V. 379 f. Auch Ad. 437 dürfte futurisch aufzufassen sein (vgl. *uidero* S. 147):

- - illum curo unum, ille ad me attinet,
quando ita uolt frater: de istoc ipse uiderit.

Pers. 269 spricht Sagaristio für sich:

Virtust, ubi occasio admonet, dispicere. quid faciet mihi?
uerberibus caedi iusserit, compedes impingi: uapulet:
ne sibi me credat supplicem fore,

nach der Interpunktion von G.-S.; wie *iussero* einem *iubebo* so ziemlich gleichkommt (s. S. 146), drückt hier *iusserit* eine Vermutung aus, etwa wie *iubebit* Mil. 1192. Nach Leo (und Lindsay) wäre auch hier eine Frage anzusetzen (ohne Fragepartikel): uerberibus caedi iusserit, compedes impingi? uapulet, was m. W. sonst nicht belegt, aber vollkommen gut ist. Ferner ist zu erwähnen

Most. 711 Abitus tuos tibi, senex, fecerit male:
nihil erit, quod deorum ullum accusites;
te ipse iure optimo merito incuses licet.

Tranio belauscht den aus seinem Hause austretenden Simo, der im Begriff ist, auf den Markt zu gehen, und prophezeit ihm (für sich) schlimmen Erfolg.

Das *fecerit* V. 711 ist an sich durchaus ohne Anstoss, aber das darauf folgende *erit* (und *licet)* ist m. E. damit unvereinbar, und zwar nicht wegen des Tempuswechsels (s. u.), sondern weil die Futura ganz verschiedenartig sind; man erwartet etwa ein Nihil tamen erit oder dgl., sofern man nicht vorzieht, das *fecerit* einem hypothet. Nebensatz (si fecerit, nihil erit) gleichzusetzen (vgl. Heaut. 487 dare denegaris: ibit ad illud ilico, s. S. 154), was

mir doch sehr fraglich erscheint.[1] Wahrscheinlich ist mit Cam. ein *si* zu ergänzen: <Si> abitus - - fecerit male, nihil erit, quod - - accusites; diese Konjunktion ist in den Hschr. nicht selten übersehen worden, vgl. S. 62, Fussn.

An einer Stelle, Pseud. 573, nähert sich das Fut. II der dem Fut. I nicht selten zukommenden Bedeutung einer Bestimmung:

Concedere - - hinc mi intro lubet - - mox exibo - -
tibicen uos interibi hic delectauerit. —

Über das Fut. II in Verbindung mit *faxo* s. S. 141. — Als Konjunktive sind folgende Belege aufzufassen:

Poen. 928 Remora si sit, qui malam rem mihi det, merito fecerit. Tit. 120.
Trin. 753 - - ut ego indicem - - ? Minume - -, nam certo scio,
locum quoque illum omnem ubi situst comederit.
Rud. 790 - - si te umquam in urbe offendero,
numquam hercle quisquam me lenonem dixerit,
si te non ludos pessumos dimissero.

Sonnenschein übersetzt: '*shall* call me', und verweist auf Belege, wo Fut. I als 'a form of will speech' vorkommt, z. B. Rud. 946 Gr. Non audio. Tr. At pol qui audies u. ä. Diese Stellen sind aber nicht ganz gleichwertig, vielmehr haben wir es hier mit einem Typus zu tun, wie er auch sonst in Beteuerungen vorkommt, z. B. Amph. 671 si situlam cepero, Numquam edepol tu mihi diuini creduis post hunc diem, Ni ego - - intertraxero. Most. 192 f. Pers. 164. Ich nehme daher konjunktivische Bedeutung an. — Mit Poen. 928 ist zu vergleichen der Konj. Perf. der 1. Sing. Cas. 424 ff.

---

[1] Parataxen wie Rud. 1010 tange, adfligam te, 1015 mittam: omitte uidulum sind dagegen auch bei Plautus ganz gebräuchlich, vgl. Vf., De part. cop. p. 102, Fussn. — Most. 873 lesen Leo und Linds. mit Bergk: boni sunt, <bonust>; improbi sunt, malus fit (codd. bonis sum).

1. Pers. Plur.

fehlt; nach Neue-Wagener, Formenl. III : 430, wäre Poen. 727 zu lesen *meminerimus* als Antwort auf die Aufforderung V. 726 uolo uos commeminisse; allein dies 'Fut. II' ist eine ganz überflüssige Konjektur von Camerarius statt *meminimus,* das mit *memini* statt *meminero* zu vergleichen ist (im Sing. kommt beides vor); s. u. S. 161.

2 Pers. Plur.

fehlt.

3. Pers. Plur.

findet sich m. W. nur Poen. 617 iam - - reuortar, - conuiuas uolo reperire:

Interibi attulerint exta, atque eadem mulieres
iam ab re diuina credo apparebunt domi.

Das Fut. drückt ebenso wie das entsprechende im Sing. eine Vermutung aus.

Fut. II in koordiniertem Verhältnis mit Fut. I.

Vgl. Bücheler, Rh. M. XV : 434. Spengel und Meissner zu Andr. 381. Lor. zu Most. 590. Bx-Niem. zu Capt. 293.

In seiner Anmerkung zu Capt. 293 schliesst sich Niemeyer der Meifart'schen Auffassung an, es sei in Hauptsätzen kein wesentlicher Unterschied beider Futura vorhanden, und macht dabei auf die Tatsache aufmerksam, dass Fut. II oft in koordiniertem Verhältnis zum Fut. I stehe. Ich stelle hier die Belege, soweit sie mir bekannt sind, zusammen.

1. *Ibo* mit folg. Fut. II ist bei Plaut. zweimal überliefert, Amph. 930:

Valeas, tibi habeas res tuas, reddas meas.
iuben mi ire comites? Iupp. Sanan es? Alc. Si non iubes,
ibo egomet; comitem mihi Pudicitiam duxero.

Wenn man von der umstrittenen Jambenkürzung absieht, ist an diesem Vers nichts auszusetzen; auch der Sinn ist klar. Die Bedeutung ist offenbar: 'wenn du mir ein Gefolge nicht besorgen willst, werde ich (selbst =) allein gehen', d. h. ohne die genannten comites, vgl. Merc. 852 Egomet mihi comes . . . Egomet mihi fero quod usust, wo auch von comites wie cura, miseria u. ähnl. die Rede ist; dann folgt (ohne unmittelbare Verbindung mit *ibo)* asyndetisch: als comes werde ich mir aber meine P. mitnehmen ('zuführen', Delbr.).[1]

Cist. 650 Ubi estis, servi? occludite aedis pessulis, repagulis.
ibo hánc ego tetulero intra limen. — Melaen.
Abiit, abstulit
mulierem. ibo, persequar iam illum intro, ut - -

wo man den Hiat zwischen *ibo* und *hanc* durch verschiedene Änderungen aufgehoben hat: ilico : hanc - - Uss., Leo; Quom extemplo hanc - -, Schoell nach Müller. Ohne irgend welche Änderung ist die überlieferte Lesart aufgenommen worden von Lindsay in seiner Ausgabe und vor einigen Jahren verteidigt von Birt, Beitr. zur lat. Gramm., Rh. M. LIV : 64: 'Man hat in verschiedener Weise *ibo* weggeschafft, das aber in Wirklichkeit nicht nur ohne jeden Anstoss, sondern sogar notwendig ist. Denn die folgende Antwort nimmt deutlich darauf Bezug, und den zwei Verben *ibo tetulero* hanc entsprechen die folgenden beiden *abiit abstulit* mulierem auf das genaueste. Dies Beispiel ist also so evident wie möglich.' Der von Birt verteidigte Hiat ist schon an sich sehr bedenklich und wird durch seine Argumentation keineswegs gestützt; im Gegenteil ist die Verbindung *ibo tetulero* unplautinisch, denn die Verba mouendi stehen in derartigen Verbindungen immer in demselben Tempus wie die folgenden: am häufigsten sind die Fut. I vertreten (etwa 80 Fälle), seltener Präsentia, Perf., Konj. Nur der Imper. Präs. findet sich ein paarmal mit dem sog. Imp. Fut. komponiert. Vgl. S. 17, Fussnote.

[1] An einer umstrittenen Asinariastelle, V. 714, scheint mir das von Langen, Beitr. S. 100, beseitigte *ipse* die Bedeutung 'selbst' = 'allein' zu haben, vgl. Leo zu Cas. 198; ich schlage folgende Fassung vor:

Etiam tu, ere, istunc amoues abs te atque ipse <ad> me adgredere.

Eine sichere Emendation dieser Stelle ist m. E. noch nicht gefunden.[1]

2. *Meminero.* Nach einer Aufforderung wie *memento* oder *facito ut memineris* wird entweder mit dem Fut. *meminero* geantwortet, z. B. Asin. 117. Bacch. 330. Capt. 398. Cas. 525, oder mit dem Perf. (vgl. das Präs. in Antworten nach Imperativen) wie Aul. 259; im Plural *meminimus* Poen. 727, s. S. 159. Wenn noch ein Fut. hinzutritt, erwartet man demgemäss auch zweierlei Konstruktionen, und es ist wohl blosser Zufall, dass wir an den beiden Stellen, die in Frage kommen, nur das Perf. finden, Curc. 494 (vgl. S. 117):

> Lyco. Memento promisisse te - - Capp. Meminero, de istoc quietus esto.
> et nunc idem dico. Curc. Et quidem meminisse ego haec uolam te.
> Capp. Memini, et mancupio tibi dabo.

Abraham, Stud. Plaut. p. 217, verlangt wegen des folgenden *dabo* das Fut. *meminero:* meminero et mancupio dabo; allein die Richtigkeit der Überlieferung dürfte durch Mil. 1036:

> me inclamato quia sic te uolgo uolgem.
> Pyrg. Memini et praeceptis parebo,

ausser Zweifel gestellt sein.

3. Dass die beiden Futura vielfach gleichwertig sind, wurde öfters hervorgehoben: es folgen unmittelbar auf einander *Fecero* und *Faciam* als Antwort auf eine Aufforderung Stich. 351 ff., eine Versicherung wird Men. 545 f. durch *reddam* und *reddidero* ausgedrückt; *me lubente feceris* steht neben *me lubente facies* u. s. w. Und so finden wir nicht selten diese Futurbildungen in unmittelbarer Aufeinanderfolge, vgl. Stich. 484 f. *iero* und *loquar*, S. 143; Phorm. 681 *sumam* und *dixero*, S. 146; Poen. 983:

[1] Wenn Kämpf, De pron. pers. usu et coll. p. 22, von Cist. 650 behauptet: 'de cuius uersus emendatione utcumque iudices, hoc constat, a uerbis *hanc ego* initium faciendum esse', so sei daran erinnert, dass am Vers- bzw. Satzanfang die dem. Pronomina den persönlichen keineswegs immer vorangehen: Verbindungen wie *Ego istud, Tu istud* u. s. w. sind ganz geläufig, auch *Ego hunc* Men. 1072 u. ähnl. sind keineswegs selten.

Si respondebunt, Punice pergam loqui,
si non, tum ad horum mores linguam uortero.

Hec. 598 f. Sic optume, ut ego opinor, omnis causas praecidam omnibus:
et me hac suspicione exsoluam et illis morem gessero.

Acc. praet. 15 Patrio exemplo et me dicabo atque animam deuoro hostibus.

Eun. 723 Hac re et te omni turba euolues et illi gratum feceris.

Asin. 280 Erum in obsidione linquet, inimicum animos auxerit.

Amph. 999 f. *capiam* - - *adsimulabo* - - *escendero* gegenüber *escendam* V. 1008. Capt. 315, s. S. 183 f. Pseud. 332 f. Truc. 875 f. Andr. 214 f. 397 f. 570 f. Ad. 602 f. Tit. 77; im Nebensatz (s. S. 192) Pers. 626 f. *si te emam* neben *tu si hanc emeris;* Ad. 980 f.:

Syre, processisti hodie pulchre. De. Siquidem porro, Micio,
tu tuom officium facies atque huic aliquid paulum prae manu
dederis, unde utatur: reddet tibi cito.

Rhet. Präs. des Vbm subst. mit Fut. II verbunden Hec. 400 f., s. S. 67. Vgl. noch das Nebeneinander konjunktivischer Formen verschiedener Stämme wie Trin. 1054 Vel - - perdas uel - - amiseris, und das bekannte Ennianische Epigramm 17 f. V.:

Nemo me lacrimis decoret nec funera fletu
faxit. cur? uolito uiuos per ora uirum.

Über Perf. und Präs. Konj. nach *caue* vgl. S. 187. — Es stellt sich heraus, dass das Fut. II fast überall die 2. Stelle einnimmt; oft stehen die Sätze asyndetisch neben einander oder werden durch *et* - - - *et* verbunden, was auf eine gewisse Selbständigkeit hinzudeuten scheint.

Es bleibt uns noch die Besprechung einer umstrittenen Stelle übrig, Ad. 55 f., wo Kauer in seiner neuen Adelphoe-Ausgabe folgende Fassung vorschlägt (Micio spricht für sich):

alii clanculum
patres quae faciunt, quae fert adulescentia,

ea ne me celet consuefeci filium.
nam qui mentiri aut fallere instituerit patrem, aut
audebit, tanto magis audebit ceteros.

Hier finden wir also im Relativsatz ein Fut. II mit einem Fut. I durch *aut* verbunden. Untersuchen wir die Überlieferung (vgl. Anh. der Kauerschen Ausg.), so finden wir, dass A *insueuerit* bietet, die meisten Call. *insuerit;* VL, gute Vertreter der δ-Klasse, *insueuit,* D *insuet,* der Schol. *uel insuerit;* Mart. Cap.: *instituerit.* Im Anschluss an die letztgenannte Lesart hat Klotz, Altröm. Metr., Nachtr. S. 567, *instituet* (dem Fut. I *audebit* konform) vorgeschlagen, Kauer dagegen *institerit*[1].

Es handelt sich um einen Gemeinplatz: wer seinen Vater hinters Licht führt, von dem ist zu erwarten, dass er noch andere betrügen wird (Fut. gnom.). Ich kann Kauer nicht beistimmen, die ganz treffliche Lesart unserer Terenzhandschriften *insuerit,* worauf auch das *insueuit* mehrerer δ-codices hinweist, zu Gunsten des aus Capellas *instituerit* erschlossenen *institerit* zu opfern. Denn ein *insuerit* (wegen der Form vgl. Neue-Wag. III: 483; dass *A* die volle Form bietet, kann nicht Wunder nehmen) hat die Bedeutung eines einfachen, perfektiven Fut. etwa wie *perieris* Mil. 297 f. oder, um ein *sco*-Verbum anzuführen, Ad. 233 *refrixerit* res, s. S. 167; es steht mithin dem *audebit* ganz parallel wie ein *insueuit* einem *audet* entsprechen würde. Inhaltlich decken sich ja Präs. (bzw. Perf. Präs.) und Fut. I (bzw. II) in einem Gemeinplatz; daher das *insueuit* einiger Handschriften. Gegen

[1] Was die Konjunktion *aut* anbetrifft, der man eine gewisse Steigerung hat zuschreiben wollen, so bemerke ich nur, dass in negativen (bzw. fragenden) und hypothetischen Sätzen die disjunktiven Konjunktionen vielfach kopulative Bedeutung haben, und dass es ganz verfehlt ist, einen steigernden bzw. entgegengesetzten Sinn, der allerdings bisweilen vorhanden ist, überall hineinzulegen. Der Belege sind Legion; ich verweise hier nur auf Epid. 565 ille eam rem adeo *sobrie et frugaliter* accuravit, ut und Pers. 449 Si quam rem accures *sobrie aut frugaliter,* solet - -; *malum damnumque* Poen. 465. 749. Cist. 321 gegenüber Eun. 995 Numquid est aliud *mali damniue* relicuom? Kurz vorher, Ad. 28 f. si absis uspiam Aut ibi si cesses, haben einige Herausgeber mit Verkennung dieses Sprachgebrauchs *atque* oder *et* eingesetzt, vgl. noch Kauer zu d. St. An unserer Stelle ist natürlich der Relativsatz einem hypothetischen Nebensatz gleichwertig.

Klotz bemerke ich, dass das *insuerit* nach dem vorausgehenden *consuefeci filium* durchaus nicht anstössig ist, vielmehr mit Absicht gewählt ist, vgl. S. 206; überflüssig ist dagegen das eingeschobene *aut audebit,* das lediglich wegen des folgenden, dem Sprechenden vorschwebenden *audebit* (Figur) hinzugefügt ist. Der Sinn ist also: 'Wer sich daran gewöhnt (die Gewohnheit genommen) hat, seinen Vater zu betrügen, wer das wagt, der wird es umso mehr mit Anderen wagen'.

B. Das Fut. II hat die Bedeutung eines Fut. exact.

A. Im alleinstehenden Hauptsatz.

Most. 1113 hat Lorenz seinerzeit folgendermassen gestaltet (Theopr. spricht zu Tranio):

> Numquam edepol <tu haec> hodie inultus desi<gnaueris>: tibi

und die Erklärung beigefügt: 'nie und nimmer sollst du - - angestiftet haben, Fut. ex. Ind., zur Bezeichnung des künftigen Resultates einer schon vollendeten Handlung'. Abgesehen davon, dass sich diese Emendation durch den schliessenden Doppeliambus als verdächtig erweist und dass in den Hschr. und neueren Ausg. dieser V. mit Recht dem Tranio zugeteilt wird, was eine andere Ergänzung notwendig macht (der Vers harrt noch einer sicheren Herstellung), bleibt die Frage zu erledigen, ob das Fut. II die Bedeutung, die Lorenz ihm zugeschrieben hat, haben kann. Diese Frage ist m. W. nicht eingehend untersucht worden; zuletzt hat van Wijk, I. F. XVIII : 472 Fussn., eine Vermutung ausgesprochen: 'Das lat. Fut. Perf., wenigstens das passive, ist wohl sehr alt; aber auch sonst könnte nach dem Zusammenfliessen des Aor. und des Perf. in zusammengesetzten Sätzen das perfektive Futurum die Bed. eines Fut. exact. angenommen haben'. — Ganz sichere Belege in alleinstehenden Hauptsätzen scheinen aber äusserst selten zu sein.

Bleiben wir zunächst bei Belegen der eben angeführten Art. In Drohungen, dass eine schon vollendete Handlung schlimme Folgen mit sich bringen wird ('dies sollst du nicht ungestraft getan haben') findet sich gewöhnlich ein Perf. (bzw. ein Präs.) nach dem Typus Asin. 909

Ego pol uiuam et tu istaec hodie cum tuo magno malo
Inuocasti.
Bacch. 503 Ne illa illud hercle cum malo fecit suo,

wo wir lieber ein Fut. ex. gebrauchen. Amph. 366. Asin. 412. 901. Capt. 681. Curc. 194. Rud. 656. Auch Präs., z. B. Amph. 1033:

Cum cruciatu tu istaec hodie, uerna, uerba funditas.

Amph. 321. Cas. 489. Men. 1013. Zu ergänzen As. 130. — In Finalsätzen tritt entsprechend der Konj. Perf. oder Präs. ein, Most. 252:

Ob istuc uerbum, ne nequiquam, Scapha, tam lepide dixeris,
Dabo aliquid hodie peculi tibi, Philematium mea.

Asin. 374. Bacch. 701. Cas. 569. Eun. 942; Präs., Men. 123. Vgl. noch den Konj. Poen. 799:

Abscessit. Ag. Utinam hinc abierit malam crucem.
Trin. 85 - - si te surrupuisse suspicer, - - si id non feceris,
atque id tamen mihi lubeat suspicarier,
qui tu id prohibere me potes ne suspicer?

Hierher gehört nun auch m. E. Men. 521

Faxo haud inultus prandium comederis,

wo der konsekutive Konj. Perf. zu vergleichen ist mit Fällen wie etwa Men. 1061

Si uoltis per oculos iurare, nilo hercle ea causa magis
Facietis ut ego <hinc> hódie abstulerim pallam et spinter, pessumae.

Truc. 330. Ein Futurum in ähnlichen Sätzen habe ich noch nicht gefunden, denn Amph. 1041 (Amphitruo, von Blepharo und

Iupp. verlassen, steht allein da und spricht für sich von dem letzteren), wo man durch eine leichte Änderung ein Fut. hergestellt hat, ist ein Perf. überliefert:

Numquam edepol me inultus istic ludificauit quisquis est.

Sämtliche Herausgeber ändern (mit Camerarius) das Perf. in *-abit;* dies ist ja so gut wie keine Änderung, aber andererseits ist die ludificatio schon vollzogen. Ganz anders z. B. Capt. 657 hic quidem me numquam irridebit (ohne inultus). Auffallend mag allerdings *numquam* mit einem Perf. verbunden auf den ersten Blick hin erscheinen; allein es steht nicht selten (wie *hodie* in Versicherungen) als eine kräftige Negation (s. Bx-Niem. zu Men. 1010) und zwar auch mit einem Präs. oder Prät. verbunden, z. B. Aul. 557 quos si Argus seruet, - - is numquam seruet, Rud. 612 numquam hodie quiui ad coniecturam euadere. Das Perf. *ludificauit* scheint mir mithin zu dem plaut. Sprachgebrauch vollkommen zu stimmen; vgl. noch Bacch. 687 istoc dicto dedisti hodie in cruciatum Chrysalum.

Dagegen steht das Fut. in Sätzen wie

Heaut. 918 At ne illud haud inultum, si uiuo, ferent,

Pers. 276. Andr. 610; im Nebensatz Eun. 1019 Si quidem istuc impune habueris . . . ! Eun. 852 credin te impune habiturum? oder

Mil. 396 Neque me quidem patiar probri falso impune insimulatam.

Ein Fut. II mit der Bedeutung eines Fut. exact. scheint mithin an der genannten Mostellariastelle und überhaupt in ähnlichen Redensarten ausgeschlossen zu sein. Ob sich überhaupt im alleinstehenden Hauptsatz diese Bedeutung nachweisen lässt, ist fraglich; ich wüsste augenblicklich nur Belege des umschriebenen Fut. II pass. anzuführen wie Most. 235

Iam ista quidem absumpta res erit: dies noctesque estur, bibitur;

Phorm. 888 f. (s. Hauler zu d. St.). Epid. 298; oder Fut. Perf. wie Men. 295

Si tu Cylindrus seu Coriendrus, perieris,

wo die Drohung, einem *periisti* gleichbedeutend, nicht als Apodosis im eigentlichen Sinne des Wortes aufzufassen ist. Jedenfalls aber sind Belege dieser Art selten.

B. Im Hauptsatz einer Periode.

Das Fut. II hat hier teils einfache (bisweilen vielleicht aoristische) Futurbedeutung wie Ad. 127 si pergis, abiero, Merc. 140 picem bibito: aegritudo abscesserit, teils die Bedeutung der Vergangenheit in der Zukunft. Besprechen wir zunächst das Fut. Perf. Pass. und Fut. II gewisser aktiver Verba mit der Bedeutung des erreichten Zustandes.

Das Fut. II Pass. (meistens der 3. Pers.) bezeichnet einen zukünftigen Zustand in Fällen wie Epid. 282:

Ubi erit empta, ut aliquo ex urbe amoueas - - -
Iam <simul> igitur amota ei erit omnis consultatio,

nach Leo; die übrigen Herausgeber mit Lindemann *igitur amota ei <fu>erit*, s. S. 183. — Cato ap. Gell. X : 24. 7 mitte mecum Romam equitatum: diequinti in Capitolio tibi cena *cocta erit*. — Pseud. 629 f. dum tu sternuas, Res *erit soluta*. 641. — Bisweilen nähert sich das Ptc. der Bedeutung eines Adjektivs, z. B. Mil. 921 Si non nos materiarius remoratur - -, cito *erit parata* nauis; Heaut. 356; im Inf. dementsprechend Cas. 54 sperat, si ei sit data, Sibi *fore paratas* - - excubias foris. Vgl. noch S. 62 f.

Im Akt. finden wir zunächst *perieris* (wie *periisti* vgl. S. 25 f.) Mil. 297 f.:

Primumdum, si falso insimulas Philocomasium, hoc perieris,
iterum, si id uerumst, tu ei custos additus <eo> perieris

gegenüber dem Fut. I Mil. 404 *peribis pulchre* mit Adv. der Art und Weise verbunden. — Ad. 233:

Nunc si hoc omitto ac tum agam, ubi illinc rediero,
nihil est, refrixerit res: 'nunc demum uenis?'

von einem *sco*-Verbum, vgl. *insueuerit* im Relativsatz Ad. 55 S. 163. Inwiefern diese Bedeutung sonst vorliegt, ist schwer zu

entscheiden: ist doch gerade bei einer Untersuchung der Tempora und Modi die Subjektivität von der Objektivität oft mit dem besten Willen nicht fernzuhalten. Nehmen wir einen Fall wie Trin. 784:

Tum tu aurum dabis, ubi erit locata uirgo - - -
- - - Hoc, ubi thensaurum effoderis,
Suspicionem ab adulescente amoueris,

so lässt sich die Ähnlichkeit mit Epid. 282 iam *amota* ei *erit* consultatio (s. o. S. 167) nicht verkennen; auch Turp. 86

Haec si impetro abs te ut facias, sat satis fructi
cepero ex te,

lässt sich am besten als Fut. ex. auffassen. In diesem Zusammenhang sind besonders zu erwähnen

Perioden mit Fut. II im Haupt- und Nebensatz.

Die neueren Forscher (vgl. Delbrück, Vgl. Synt. II: 329 f., Brugmann, K. Vgl. Gramm. S. 570 f.) nehmen an, dass die Vorstellung der Vergangenheit zuerst in Nebensätzen entstanden sei, und zwar zum Teil nach Analogie der Formen auf *-eram* und *-issem,* und dann auch auf die im Hauptsatz verwendeten Futura übergegriffen habe. Dieser Nebensinn konnte sich ja übrigens umso leichter mit der genannten Form verbinden, als das lat. Perf., an das sie sich angegliedert hatten, die Doppelbedeutung eines Perf. und eines Aorists hatte.

Wie weit nun die Vorstellung der Vergangenheit in der Zukunft auch für Hauptsätze tatsächlich gilt, ist nach Delbrück a. a. O. näher nachzuweisen; damit hängt aber die Aufgabe zusammen darzulegen, wie dieser Übergang stattgefunden hat.

Blase, Gramm. S. 186 (vgl. noch Cramer, A. L. L. IV: 598, von van Wijk a. a. O. S. 472, wie es scheint, missverstanden), nimmt als Mittelglied eben solche Perioden an, die im Haupt- und Nebensatz ein Fut. II enthalten. Dabei ist aber zu bemerken, dass Fut. II in beiden Sätzen nicht immer die Bedeutung eines Fut. ex. hat, und dass es durchaus nicht an und für sich Gleichzeitigkeit bezeichnet (dies auch gegen Bx.-Niem. zu Capt. 314): die Handlung des Nebensatzes geht der des Hauptsatzes

voraus z. B. Bacch. 49 eadem dedero tibi, ubi biberis, sauium, wo *dedero* von *dabo* nicht wesentlich verschieden ist, s. o. S. 147; ferner Pseud. 376 si attuleris, perdidero; Most. 1006 f. nisi quis prius Vocauerit me, uel apud te cenauero. Dagegen ist Heaut. 584 das Verhältnis umgekehrt (vgl. S. 43):

Actumst: hic prius se indicarit quam ego argentum effecero.

Wir müssen daher nur solche Beispiele berücksichtigen, wo strenge Gleichzeitigkeit vorliegt, besonders diejenigen, wo sich Haupt- und Nebensatz auf dieselbe Handlung beziehen. Einige Belege, wo dies nicht der Fall ist, wurden soeben erwähnt; es kommen noch hinzu

Bacch. 363 Aufugero hercle, si magis usus uenerit.
Rud. 330 Si uidero, exquisiuero: faciet me certiorem.
Trin. 855 - - nunc adeo si quid ego addidero amplius,
eo conductor melius de me nugas conciliauerit.
Phorm. 516 Idem hic tibi, quod boni promeritus fueris, conduplicauerit.
Andr. 213 Si senserit, perii, aut si lubitum fuerit, causam ceperit.

Manchmal dürfte eine Art Assimilation vorliegen; Rud. 330 erinnert an die gereimten Vorderdipodien des troch. Septenars, s. Lor. Einl. zu Pseud. S. 39 f. Von Belegen, die sich nicht auf dieselbe Handlung beziehen, die aber m. E. Gleichzeitigkeit ausdrücken, sind zu erwähnen: Pers. 402 f. (Fut. ex.):

Qui mihi iuratust sese hodie argentum dare.
Quod si non dederit atque hic dies praeterierit,
ego argentum, ille ius iurandum amiserit.
Heaut. 478 f. Nam si semel tuom animum ille intellexerit,
quantam fenestram ad nequitiem patefeceris!

Dagegen scheint es mir nicht notwendig, mit Bx-Niem. beide Handlungen als gleichzeitig aufzufassen Capt. 314:

Est profecto deus qui quae nos gerimus auditque et uidet:
is, uti tu me hic habueris, proinde illum illic curauerit.

Ich vermute, dass *habueris* die Bed. eines Fut. ex. hat und dass *curauerit* in der Bedeutung sich nicht wesentlich unterscheidet

von einem *curabit* (vgl. V. 315 *profuerit* neben *erit)*: das Fut. II kann lediglich wegen der Symmetrie (formale Assimilation: *uti habueris, proinde curauerit)* und des Versschlusses gewählt sein, s. Anh. 2. Vgl. noch Bacch. 49. Andr. 213.

Haupt- und Nebensatz beziehen sich auf dieselbe Handlung.

Vgl. Sigmund, De coincidentia eiusque usu Plautino et Terentiano p. 91. — Ich führe zuerst diejenigen Belege an, wo *Haupt- und Nebensatz verschiedene Verba* aufweisen.

Amph. 198 Si dixero mendacium, solens meo more fecero.
Pseud. 512 Si abstuleris, mirum et magnum facinus feceris.
Men. 54 f. Nam nisi qui argentum dederit, nugas egerit,
(= Poen. 81) qui dederit, magis maiores nugas egerit.
Pseud. 531 f. Siquidem istaec opera, ut praedicas, perfeceris,
uirtute regi Agathocli antecesseris.
Rud. 1150 Si hercle tantillum peccassis, quod posterius postules,
te ad uerum conuorti, nugas, mulier, magnas egeris.

An den eben angeführten Stellen lässt sich der Übergang in die Bedeutung eines Fut. ex. gut nachweisen; noch deutlicher kommt dies zum Ausdruck, wenn

Im Haupt- und Nebensatz dasselbe Verbum

steht. — Bekanntlich finden sich in der Komödie nicht selten Wiederholungen wie Capt. 615

Ornamenta absunt: Aiacem, hunc cum uides, ipsum uides.
Cas. 841 bona multa mihi Dedisti, huius cum copiam - - dedisti.
Phorm. 265 - - omnes congruont: Unum cum noris, omnis, noris,

nach Hauler zu d. St. beidemal Fut. ex.; es ist aber offenbar der Konj. der sog. allgemeinen zweiten Person ('man'). Vgl. O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVIII: 1351. — Andr. 18 f. Ad. 115. Wenn man einen Gedanken wie etwa Mil. 407:

Nil habeo certi quid loquar: non uidi eam, etsi uidi

futurisch wendet, liegt die Bedeutung eines wirklichen Fut. ex. auf der Hand, Mil. 573 (Peripl. warnt den Scel.):

Ne tu hercle, si te di ament, linguam comprimes
posthac: etiam illud quod scies nesciueris
nec uideris quod uideris. Scel. Bene me mones.

Im ersten Satz sollte es eigentlich heissen: *quod scies nescies,* vgl. Eun. 722. Heaut. 748, S. 46 f. Für das fut. *nesciueris* [1] wüsste ich keine andere Erklärung als den Einfluss des Metrums anzuführen. Ein Fut. II liegt ferner vor Andr. 10:

Qui utramuis recte norit, ambas nouerit,

aber mit der Bed. eines einfachen Futurs; Capt. 801:

Qui mihi [in cursu] opstiterit, faxo uitae is extemplo obstiterit suae.

Die neueren Herausgeber (Niemeyer und Lindsay) wollen mit Unrecht das eine *opstiterit* entfernen und die Figur ἀπὸ κοινοῦ herstellen; die obigen Beispiele scheinen mir aber die Wiederholung zu stützen. Überflüssig ist dagegen *in cursu* oder *extemplo* oder gar *faxo;* wahrscheinlich ist mit Bothe das erstere zu streichen. Die Bedeutung aber des *obstiterit* dürfte eigentlich aoristisch sein, s. u. S. 187, da es das Verbot V. 791 aufnimmt, hier aber, V. 801, und V. 793 nam qui obstiterit, ore sistet, streift es die Bedeutung eines Fut. ex.

Capt. 695 Pol si istuc faxis, haud sine poena feceris,
si ille huc rebitet, sicut confido affore.

Es liegt auf der Hand, dass eben durch Sätze dieser Art (Qui mihi obstiterit, uitae obstiterit suae, Nec uideris quod uideris) der Sinn der Vergangenheit in der Zukunft aus dem Nebensatz in den Hauptsatz einwandern konnte.

[1] Dass *nesciueris* und *uideris* nicht etwa konjunktivisch sind, hat O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXIII: 37, nachgewiesen: ein *ne sciueris nec uideris* (Btl., Lor., Ribb.) würde gegen den plaut. Sprachgebrauch verstossen, da es in ähnlichen Fällen immer *ne* . . *neu* heisst. Nur bei gemeinsamem Verbum kann ein *neque* ein vorausgehendes *ne* aufnehmen.

In Drohungen mit *malo tuo* u. ähnl. ist ein Fut. II zu ergänzen:

> Cas. 825 Malo maxumo suo hercle ilico, ubi tantillum peccassit —
> Rud. 776 Maxumo malo suo, Si attigerit siue occeptassit.

Auch in Drohungen mit *nisi* (vgl. S. 39 ff.) Amph. 793. Asin. 471. Truc. 923 (wo das von Schoell praef. ed. min. vorgeschlagene *es* besser fernbleibt). — Nach Leo, De fig. serm. I : 35 f., wäre Cas. 825 *peccabit* oder *peccauerit* zu ergänzen; letzteres ist wahrscheinlicher. — Sprachpsychologisch interessant ist die Ellipse Aul. 425 mit Bezug auf etwas Vergangenes:

> Etiam rogitas? an quia minus quam aequom me erat feci?
> Cong. Sine: at hercle cum magno malo tuo, si hoc caput sentit.

Ohne Nebensatz würde es *fecisti* heissen, s. o. S. 165 f., der Nebensatz aber lenkt den Gedanken auf die Zukunft; wahrscheinlich ist die Ellipse das negative Mittel der Sprache, beiden Konstruktionen gerecht zu werden: dadurch sind die Gegensätze gleichsam 'aufgehoben und aufbewahrt'. Ähnlich, wie es scheint, Pseud. 499, s. S. 223.

Eine nahestehende Gruppe bilden diejenigen Perioden, wo verschiedene Tempora desselben Verbums im Haupt- und Nebensatz auftreten:

> Rud. 1135 Ibi ego dicam quidquid inerit - - tu mihi
> nullum ostenderis: si falsa dicam, frustra dixero.
> Most. 211 Tu iam quod quaerebas habes: ille te nisi amabit ultro,
> id pro tuo capite quod dedit perdiderit tantum argenti.

An beiden Stellen ist die Bedeutung der Vergangenheit in der Zukunft durchaus klar; dagegen nicht Trin. 464 f., wo beide Futura m. E. gleichwertig sind:

> Oculum ego ecfodiam tibi,
> si uerbum addideris. Stas. Hercle qui dicam tamen,
> nam si sic non licebit, luscus dixero. —

Bevor wir weiter gehen, möchte ich die Ergebnisse der bisherigen Untersuchung kurz zusammenfassen. Das zum Perfektstamm gehörige Fut. II hat bekanntlich im Nebensatz nicht selten einen durch den Zusammenhang sich ergebenden Nebensinn der Vergangenheit in der Zukunft. Im Hauptsatz einer Periode dagegen ist die Bedeutung verhältnismässig selten vorhanden; abgesehen von *perieris* Mil. 297 f., *refrixerit* Ad. 233 (Zustand) und das durch *prius* gerechtfertigte *indicarit* Heaut. 584 liegt diese Bedeutung sicher vor in Fällen wie *nec uideris quod uideris* Mil. 573 u. ähnl. Da das Fut. II in beiden Sätzen einer Periode an und für sich nicht Gleichzeitigkeit bezeichnen muss (s. o. S. 168), da ferner das Fut. II auch hier einfache (bzw. aoristische) Futurbedeutung haben kann (z. B. Bacch. 363 aufugero hercle, si magis usus uenerit), so muss auch hier der Zusammenhang entscheiden; daher ist manchmal eine doppelte Auffassung möglich. In manchen Fällen liegt Assimilation vor; dadurch braucht aber die Bedeutung nicht verschoben zu werden, indem diese Assimilation auch formaler Natur sein kann.

C. Das sog. verschobene Fut. II.

1. Prinzipielle Fragen.

Während Blase, Gramm. S. 180 ff., den Gebrauch des rhotazierten Fut. II im allgemeinen aus dessen ursprünglicher Bedeutung als Konj. des Aor. erklärt, allerdings mit Hinweis darauf, dass diese Bedeutung sich vielfach nicht mehr erkennen lässt, sucht er die Futura *fuero, habuero, potuero, uoluero* und *oportuerit* und ähnl., unter denen *fuero* die Hauptrolle spielt, durch eine Art von Tempusverschiebung, wodurch das Fut. II ein Fut. I vertritt, zu erklären. Eine ähnliche Verschiebung nimmt der genannte Gelehrte auch für gewisse Plusquamperfecta an, die an die Stelle entsprechender Präterita treten. Für die letztgenannte Erscheinung nimmt Blase an (vgl. Gesch. des Plusq. im Lat., passim; Gramm. 217 ff., zusammenfassend S. 231), ein *fueram* statt *fui* oder *eram* sei durch eine Kombinationsausgleichung dieser beiden Formen, besonders in schnellem, unbedachtem Sprechen, frühzeitig entstanden; analog seien dann

habueram, potueram u. s. w. sowie die Konj. *fuissem, habuissem* etc. gebildet. Dagegen wird ein *fuero,* als dessen eigentliche Bedeutung Blase nur 'ich werde gewesen sein = ich werde nicht mehr sein', anzunehmen scheint, statt eines *ero* dadurch erklärt, dass die Gewohnheit, das Fut. II in Nebensätzen neben dem Fut. I zu gebrauchen, bisweilen auch das Streben nach genauem, unmissverständlichem Ausdruck, gelegentlich auch der Einfluss eines synonymen Verbums, den Römer veranlasst hat, dies Futur auch da zu gebrauchen, wo es eigentlich 'unlogisch war, d. h. von Perfekten, die neben der Verwendung in der Erzählung noch die Bedeutung des Abgeschlossenseins, des Nichtmehrseins hatten', Gramm. S. 192; aus dem Nebensatz sei dann dies durch eine Art von Übertreibung entstandene Fut. II auch in den Hauptsatz eingewandert. Vgl. Gramm. 188 ff., Zur Geschichte der Futura u. des Konj. des Perf. im Lat., A. L. L. X S. 313 ff.

Nun hat aber Blase, um dies gleich hervorzuheben, Gramm. S. 160 f., für Perfekta wie *fui, habui* u. ähnl. die Bedeutung einer bis zur Gegenwart reichenden Handlung angenommen und zwar entweder mit dem Nebengedanken des Abschlusses, des Nichtmehrseins, wie fuimus Troes, Verg. Aen. II : 325, oder filium - habeo - immo habui, Heaut. 93 (freilich wäre eine Bemerkung darüber, unter welchen Umständen ein präsent. Perf. diese negierte Bedeutung hat, sehr zu wünschen), oder aber ohne diesen Gedanken, aber oft mit dem der Zusammenfassung, wie Cic. Fam. VI : 9. 1 cum A. Caecina tanta mihi familiaritas - semper fuit, ut - - ; mit *adhuc* u. s. w. Nicht anders bei Plaut. und Terenz: dem negativen *fui, habui* u. s. w. gegenüber (z. B. Cist. 565. Pseud. 38; 311 ilico *uixit* amator, ubi lenoni supplicat u. ä.) stehen positive Perfekta wie Heaut. 184 mihi cum eo . . fuit semper familiaritas, Pseud. 16 f.; beide Bedeutungen Pseud. 248 Quis est . . ? Ps. Qui tibi sospitalis Fuit. Bal. Mortuost qui fuit; qui sit usust. Warum dann auch ein Fut. wie *fuero* die Bedeutung 'ich werde gewesen sein' ohne den Nebensinn 'ich werde nicht mehr sein' nicht haben sollte, leuchtet nicht ein. Wenn man aber dies zugiebt, erledigt sich aufs einfachste ein Teil der von Blase als verschoben aufgefassten Futura. Aber auch so vermisst man eine einheitliche Erklärung der verschobenen, sämtlich zum Perfektstamm gehörigen Tempora.

In seiner gründlichen Anzeige der Landgraf'schen Gramm., Zeitschr. f. d. öst. Gymn. 1903, S. 1094 ff., geht K. Kunst von der Tatsache aus, dass die Verbalformen, die eine Verschiebung erfahren haben, sämtlich vom Perfektstamm gebildet werden, und dass andererseits sämtliche vom Perfektstamm gebildete Zeiten diese Verschiebung gelegentlich erlitten haben. Die Möglichkeit der Tempusverschiebung müsse daher eine dem Perfektstamm anhaftende Eigentümlichkeit sein. Da nun das lat. Perf. eine Mischform ist aus dem Perf. und dem Aor., so können die lat. Perfekta bald zum Ausdruck einer vollendeten oder abgeschlossenen, bald zum Ausdruck einer punktuellen (aoristischen) Handlung verwendet werden. In dieser Doppelnatur sucht nun Kunst die Erklärung für die Tempusverschiebung sowohl des Plusq. als des Fut. II; bei den von *fui* gebildeten Formen kommt nach K. noch die besondere Bedeutung der zugrunde liegenden Wurzel *fu-* in Betracht, die neben der gewöhnlichen Bedeutung 'sein' bisweilen auch die des Werdens hat, vgl. Kunst, Bed. u. Gebr. der zu der Wz. *fu-* gehörigen Verbalformen bei Sallust, Wien 1896.

Gegen die letztgenannte Annahme hat Blase schon früher (A. L. L. X: 300, 325 ff.) bestimmten Einspruch erhoben und wiederholt neuerdings Gramm. S. 192 seine Bedenken dagegen: es sei von vornherein unwahrscheinlich, dass der Wz. *fu-* die Bed. des Werdens anhafte, da das Latein von dieser selben Wz. ein besonderes Verbum ausgebildet habe.

Fassen wir diese Frage, die wegen ihrer prinzipiellen Natur nicht unwesentlich erscheint, etwas näher ins Auge. Das zur Wz. *bheu̯* gehörige lat. Verbum ist bekanntlich *fio* 'werden', das aber nur in den Tempora des Präsensstammes vorhanden ist; überflüssig wäre schon aus diesem Grund die Bedeutung des Werdens beim Perfektstamm *fu-* keineswegs. Ferner kommt in Betracht das alat. *fuam*, ein aoristischer Konj. (Injunkt.), das aber nach lat. Einteilung zum Präsenssystem gerechnet wird — daneben steht aber auch *fiam —;* das Imp. *forem;* das Perf. *fui*, dessen Formen die fehlenden Perfekttempora der Wz. *es-* ergänzen und die Bedeutung des Seins angenommen haben. Die Bildungen *futurum* und *fore* werden in den Grammatiken als Futuralausdrücke sowohl zu *fieri* als zu *esse* aufgeführt, vgl. S. 60. Beiläufig bemerkt wäre es an und für sich nicht undenk-

bar, dass die letztgenannten Formen auch einen weiteren Bedeutungsaustausch der Verben *fieri* und *esse* vermittelt hätten; vgl. noch S. 211.

Gesch. des Plusq. S. 6 giebt Blase zu, dass *fuam* neben der Bedeutung des Seins auch die des Werdens hat. Freilich steht die Form etwas isoliert da, was ohne Zweifel dazu beigetragen haben könnte, ihr die alte Bedeutung zu bewahren.[1] Was schliesslich die Perfektformen *fui* etc. anlangt, so wäre die Bedeutung des Werdens keineswegs überflüssig, s. o.; ist sie nicht vorhanden, so muss dies an der gänzlichen Verschmelzung mit der Wz. *es-* liegen, und dies ist ja von vornherein höchst unwahrscheinlich; ist sie da, so muss sie vor allem in solchen Fällen gesucht werden, wo analoge Konstruktionen der übrigen *bheu̯*-Formen (*fuam, fieri* u. a. m.) vorhanden sind. Schliesslich ist darauf hinzuweisen, was nicht ganz ohne Belang ist, dass im Osc.-Umbr. die Form *fust* sowohl Fut. I als Fut. II ist, mithin den lat. Bildungen *erit* und *fuerit* entspricht.

2. *Prüfung des Materials.*

Wenn man die von Blase vorgetragene Theorie an dem gegebenen Material prüft, so findet man zunächst, dass die Behauptung Gramm. S. 190: 'im Nebensatz finden die Futura nicht nur von Sein und Haben, sondern auch von Können, Müssen und Wollen u. ähnl. seit ältester Zeit ihre ausgedehnte Anwendung' insofern einer wesentlichen Beschränkung unterliegt, als bei Plaut. und Ter., den Hauptvertretern des archaischen

---

[1] In den weitaus zahlreichsten Fällen unterscheidet sich *fuam* u. s. w. deutlich von *siem*, vgl. besonders Bacch. 155 f.; s. Cramer, Zu alten Optativ- und Konjunktivformen im Lat., Gymnasium VIII S. 701 ff. In einzelnen Fällen ist es aber mit *siem* ziemlich gleichwertig, z. B. Merc. 844, wo *fiet* B blosser Schreibfehler für *fuat* sein kann; über Cas. 530 caue in quaesitione mihi *sis* neben *fuas* Pers. 51, vgl. S. 187. Umgekehrt stehen gelegentlich, obwohl sehr selten, Formen der Wz. *es-*, wo man entsprechende Formen der Wz. *bheu̯-* erwarten möchte, z. B. Most. 234 Utinam meus mortuos pater nuntietur Ut ego exheredem meis bonis me faciam atque haec sit heres. Vgl. noch O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXXX : 335. Berl. phil. Woch. XXII : 777.

Lateins, die Futura *uoluero*, *potuero*[1] und *oportuerit* gänzlich fehlen. Ferner müssen nach Blases Auffassung sämtliche *fuero* und *habuero* bei Plaut. u. Ter., im Haupt- und Nebensatz, als verschoben angesehen werden; auch bei Cato mit Ausnahme einer einzigen Stelle. Prüfen wir zunächst

A. Verschobenes Futurum bei Cato. Die Belege sind (vgl. A. L. L. X: 326) R. R. 2 : 3, 17 : 1, 37 : 4, 52 : 1, 104, 148 : 1, 162 : 2. Von Blase nicht erwähnt, mithin als regelmässig aufgefasst ist 49 : 2 Vineam - si - transferre uoles - bene exfodito - - *Ita uti fuerit ponito* in scrobe - - Aber ganz ähnlicher Art sind auch folgende Belege. a. 2 : 3. Wenn der pater familias sein Gut besucht, soll er genau untersuchen, was gemacht worden ist und wie der vilicus die Zeit verwendet hat. Wenn dieser sagt, er habe nicht alles ausführen können, sedulo se fecisse, aber tempestates malas fuisse, seruos non ualuisse etc., dann soll der Herr dies alles prüfen: *cum tempestates pluuiae fuerint*, quae opera per imbrem fieri *potuerint*, dolia lauari, cuculiones familiam oportuisse sibi sarcire - - *Cum serui aegrotarint*, cibaria tanta dari non oportuisse - - (scil. soll der Hausherr sagen). Hier ist *fuerint* wirkliches Fut. ex; ganz anders etwa 39 : 1 *ubi tempestates malae erunt*, cum opus fieri non poterit, stercus egerito.

b. 17 : 1 Robus materies - -, *ubi solstitium fuerit* ad brumam, semper tempestiua est: 'nach der Sonnenwende'.

c. 148 : 1 (vom Weinverkauf) - - In triduo proxumo uiri boni arbitratu degustato. *Si non ita fecerit*, uinum pro degustato erit. *Quot dies per dominum mora fuerit*, quo minus uinum degustet, totidem dies emptori procedent.

d. 52 : 1 ist korrupt: ubi + ita fuerit, wahrsch. wie 133 : 3 ubi bimum erit, s. Keil z. d. St.

Besonderer Besprechung bedürfen folgende Belege: 104. Hoc uinum durabit tibi usque ad solstitium. Siquid *superfuerit* post solstitium, acetum acerrimum - erit. Für ein ähnliches Beispiel

[1] Mil. 926 - - Pal. Nimis lepide fabulare; Eo potiuerim lepidius pol fieri. Schon Camerarius vermutete, dass hinter der Korruptel ein *potuerit* stecke; dies ist auch von verschiedenen neueren Erklärern aufgenommen worden, z. B. liest Lor.: Eo pol potuerit lepidius <res> fieri. Cas. 298 *B potuero* statt *potero*.

aus der lex Urs. C. I. L. II. 5439. 32: Quotcumque pecuniae stipis nomine in aedis sacras datum inlatum erit, quot eius pecuniae eis sacris *superfuerit*, quae sacra - - facta fuerint, ne quis facito - - quominus in ea aede consumatur - -, nimmt Blase Arch. X S. 325 an, dass das *superfuerit* nicht verschoben, sondern mit dem Plusq. *superfuerat* (vgl. Gesch. d. Plusq. S. 46, Gramm. S. 225 Anm. 1) zusammenzustellen sei, das eine Bedeutungsübertragung erlitten habe, d. h. nach einem Verbum, das 'übrig bleiben' bedeutet, gebildet sei. Bei Cato aber und Plaut. Curc. 85 (s. u.) soll das *superfuerit* verschoben sein; warum, wird nicht angegeben.

37 : 4 Nisi intermestri lunaque dimidiata ne tangas materiem. Quam effodies aut praecides abs terra, *diebus VII proximis. quibus luna plena fuerit*, optime eximetur; d. h. 'septem diebus post plenam lunam - - ' Keil, Comm. p. 71. Warum Blase an diesem Fut. II Anstoss nimmt, ist mir ganz unverständlich; ist es doch ganz derselben Art wie

C. I. L. I : 196[29] - - atque utei ea Bacanalia, - - -, in diebus X, *quibus uobeis tabelai datai erunt*, faciatis utei dismota sient;

I : 197[16] - - -, eis in diebus V proxsumeis, *quibus quisque* eorum mag. inperiumue *inierit*, iouranto, - -

I : 198[61] (ergänzt aber ganz sicher) - - in triduo proxsumo, *quo ita satis <factum erit>*, ex hace lege soluatur;

Asin. 765 et si qua inutilis
pictura sit, eam uendat: ni in quadriduo
abalienarit, *quo abs te argentum acceperit*.
tuos arbitratus sit, comburas, si uelis.

Zum Rel. vgl. Persson, Adnot. Plaut. I p. 48 f. — Es bleibt nur 162 : 2 übrig. Pernas sallire sic oportet - - . ubi iam omnes composueris, sale - obrue - *Ubi iam dies quinque in sale fuerint*. eximito omnis cum sale. Quae tum summae fuerint, imas facito eodemque modo obruito. An diesem Futurum sucht Blase (Gramm. S. 192, vgl. Arch. X : 330) den betreffenden Übergang zu demonstrieren: 'genauer wäre *erunt*, denn bis zum Herausnehmen liegen die Schinken im Salze; vielleicht schwebte

ein *positae erunt* vor, welches das unlogische *fuerint* veranlasste'. Dagegen lässt sich einwenden: *fuero* muss, wie wir schon gesehen haben, ebensogut wie *fui* die Bedeutung des Gewesenseins ohne den Nebensinn des Nichtmehrseins haben können; am 5. Tag könnte man ja vor dem Herausnehmen sagen: pernae dies quinque (oder *diu, adhuc* u. s. w.) in sale fuerunt, was futurisch ausgedrückt *ubi - - fuerint* ist. *Ubi - erunt* scheint mir hier sehr fraglich; ganz anders etwa 125: - - -. Murtam nigram arfacito in umbra. Ubi iam passa erit, seruato ad uindemiam . . . u. ähnl.

Ich übergehe die aus den Inschriften beigebrachten Belege, möchte aber darauf hinweisen, dass ein grosser Teil davon die stereotype Formel *est erit*, *fuit fuerit* aufweist, ferner dass es streng genommen Inkonsequenz ist, wenn Blase Gramm. S. 190 leg. tab. II : 3 als regelrecht auffasst: Cui testimonium *defuerit*, is tertiis diebus ob portum obuagulatum ito (gegen einen am Gerichtstage ausgebliebenen Zeugen). Wenn *fuerit* die negative Bed. 'ich werde nicht mehr sein' haben müsste, dann hätte ein nicht verschobenes *defuerit* eine positive, d. h. 'wenn der Zeuge aufgehört haben wird auszubleiben = wenn er sich einstellt'.

B. Plautus und Terenz. Wenden wir uns jetzt der Sprache der Komödie zu, so ist vor allem zu untersuchen, ob *fuero* die Bedeutung des Werdens haben kann. In seiner Anzeige der oben genannten Kunst'schen Abhandlung Arch. X S. 300 hat Blase diese Annahme entschieden abgewiesen: 'Solange aber selbst in der ältesten Litteratur nicht eine einzige Stelle nachgewiesen ist, wo dem Perf. *fui* die Bedeutung des Werdens zugesprochen werden muss, solange steht diese Hypothese auf schwachen Füssen.' Schon der erste von Blase, Arch. X : 325, angeführte Beleg muss aber diese Bedeutung haben, Trin. 157:

Nunc si ille huc saluos reuenit, reddam suom sibi;
si quid eo fuerit, certe illius filiae
quae mihi mandatast, habeo dotem únde dem,

womit zu vergleichen ist Enn. Ann. 125 V. (von Blase nicht angeführt):

Si quid me fuerit humanitus, ut teneatis.

Hier ist *fuerit* aoristisches Futurum von der Wz. *bheu̯*, mithin mit *fuat* gleichbedeutend; eine Verschiebung ist hier tatsächlich unmöglich schon aus dem Grunde, weil ein *erit* ganz unstatthaft wäre. Ältere und neuere Erklärer geben allerdings an (vgl. Lor. zu Most. 636; Bx-Niem. zu Trin. 157; Haul. zu Phorm. 137. 426; Kauer zu Ad. 611; Schmalz, Synt.³ § 90 Anm. 7), dass *facere, fieri* und *esse* mit dem blossen Abl. verbunden werden in der Bedeutung 'aus etw., jdm. werden, mit - - machen, geschehen'; es müsste aber eigentlich heissen: '*facere*, *fieri* und diejenigen Formen des Vbm subst., die mit *fu-* anfangen', denn nur diese Bildungen — und das kann kein Zufall sein — kommen hier in Betracht:[1] a. *fuat*, Poen. 1085:

Quin mea quoque iste habebit, si quid me fuat.

Mil. 299. Trin. 594. Truc. 709. — b. *fuerit*, s. o. c. *fuisset*. Luc. 427 Marx:

Hunc, si quid pueris nobis, me et fratre, fuisset.

d. Quid te *futurumst*? Most. 231. Truc. 417. Phorm. 137. 812. Heaut. 462. — Wenn sich Formen der Wz. *es-* in dieser Verwendung belegen lassen, muss dies sekundär sein.

Betrachten wir nunmehr die übrigen (Arch. X: 325 f.) angeführten Belege.

Zunächst scheidet Stich. 523 aus, wo nicht das Fut. II. sondern der Konj. Pf. der unbestimmten Person 'man' anzunehmen ist (Epign. spricht mit sich):

- - Nimiast uoluptas, ubi diu afueris domo,
Domum ubi redieris, si tibi nullast aegritudo animo obuiam.
Nam ita me absente familiarem rem uxor curauit meam, - -

---

[1] Schmalz a. a. O. giebt an, dass diese Konstruktion namentlich bei den Komikern, dann bei Cic. und Sall. vorkommt; hinzuzufügen ist, dass sie auch Lucilius kennt und dass sie wieder bei Gellius auftaucht, z. B. N. A. X: 6.

vgl. Mil. 947 Pyrg.: Volup est, quod agas, si id procedit - - Nam ego - - u. sonst häufig, vgl. Bx-Niem. zu Trin. 25. —

Curc. 85 Si quid super illi fuerit, id nobis sat est.

Vgl. Cato 104 : 2, S. 178. — Plautus hat (s. Lor. u. Bx-Niem. zu Mil. 356) statt des klassischen und schon von Terenz allein gebrauchten *superesse* gewöhnlich *superfieri* in der Bedeutung 'im Überfluss vorhanden sein' Mil. 356. Epid. 346 oder 'übrig sein', z. B. Trin. 510. Pseud. 456. St. 592, von denen besonders Pseud. 456 eine interessante Parallele zu Curc. 85 bietet:

Erum saluto primum, ut aequomst: postea,
si quid superfit, uicinos impertio.

Aber schon bei Plaut. finden sich die Anfänge des *superesse:*

Men. 221 Neque defiat neque supersit.

Vgl. noch Pers. 331. Asin 2. Vgl. *defieri* neben *deesse;* Bx-Niem. zu Mil. 1261. — Mil. 307:

Nunc si indicium facio, interii; si taceo, <interii> tamen,
si hoc palam fuerit.

Lor. in der Anm. zu d. St. nimmt die Bedeutung des Werdens an; wenn man diese Bedeutung nicht zugiebt, muss man ein Fut. ex. ohne den Nebensinn des Nichtmehrseins annehmen. Nun hat aber Plaut. sowohl *palam esse* als *palam facere* (z. B. Bacch. 383) und *palam fieri* (z. B. Amph. 876. Mil. 1347. Hec. 105).

Asin. 117. Dem. Audin tu? apud Archibulum ego ero argentarium.
Lib. Nempe in foro? Dem. Ibi, si quid opus fuerit. L. Meminero.
Phorm. 440 Si quid opus fuerit, heus, domo me! Ge. Intellego.

Der Unterschied zwischen *si quid opus erit* (promptu, promito Cist. 111) und *si quid opus fuerit* (vgl. das Nebeneinander der Formeln *siquid usus ueniet* und *siquid u. uenerit,* Langen, Beitr. S. 163) besteht offenbar darin, dass das letztere das Eintreten der Notwendigkeit hervorhebt, was an den angeführten Stellen

durchaus sinngemäss ist.[1] An der Asinariastelle steht das aoristische *fuerit* im Gegensatz zu dem durativen *ero*.

Cas. 130 Post id, quom lassus fueris et famelicus,
noctu ut condigne te cubes curabitur.

Auch hier hat man die Bedeutung des Werdens angenommen (Bx-Niem. zu Mil. 299) oder in Abrede gestellt (Delbrück, Synt. II S. 316); vgl. meine Bemerkung zu Mil. 307.

Asin. 782 Deam inuocet sibi quam libebit propitiam,
deum nullum; si magis religiosa fuerit,
tibi dicat: tu pro illa ores, ut sit propitius.

Hier steht das *fuerit* den übrigen aoristischen Verben des Syngraphums parallel (ni abalienarit 765, si aspexit 770, si occepsit 794, si iusserit 803, si dixerit 806); ein *erit* wäre schon aus diesem Grunde höchst bedenklich. (Nach Thulin, De conj. plaut. p. 97 f., sind die genannten Formen konjunktivisch aufzufassen).

Cas. 547 Cleostr. Ubi tua uxor? Alc. Intus - - Vin uocem?
C. Sine eam - -. post conuenero.
Alc. Non ornatis isti apud uos nuptias? Cl. Orno et paro.
Alc. Non ergo opus est adiutrice? Cl. Satis domist: ubi nuptiae
fuerint, tum istam conuenibo: nunc uale, atque istanc iube.

Ubi nuptiae fuerint bedeutet 'nach der Hochzeit', d. h. *fuerint* hat die Bedeutung eines Fut. ex. Vgl. Trin. 597 f. Effugiet ex urbe, ubi erunt factae nuptiae. Andererseits heisst es Curc. 728: Tu, miles, apud me cenabis. hodie fient nuptiae. Andr. 542 Ad. 735.

Verschobenes Fut. II im Hauptsatz findet sich nach Blase Arch. X 325 f., Gramm. S. 189 an folgenden Stellen:

Bacch. 90 Ille quidem hanc abducet; tú nullus ádfueris, si non lubet;

[1] Das Schwedische unterscheidet scharf zwischen diesen Bedeutungen 'om något behöfves' und 'om något kommer på'. Vgl. noch Cic. ad Att. IX : 13 A Si quid praeterea noui fuerit, statim tibi scribam.

aber Gramm. S. 197 f. wird *adfueris* richtig als Konj. des Perf.s aufgefasst, s. o. S. 155.

Poen. 973 Milph. Eas liberali - adseres causa - Ag. Si testis habeam - -
Mil. Quid tu mihi testis? quin tu insistis fortiter?
Aliqua Fortuna fuerit adiutrix tibi,

was m. E. bedeutet: 'die Fortuna wird dir zu Hülfe kommen, (: *erit* 'wird dir hilfreich zur Seite stehen').

Capt. 315 Bene merenti bene profuerit, male merenti par erit.

Hier steht ohne Zweifel das Fut. *profuerit* dem folgenden *erit* parallel; wenn es in der Bedeutung mit einem *proderit* gänzlich zusammenfällt, was angesichts der besprochenen Belege mir zweifelhaft erscheint, so ist tatsächlich eine Verschiebung vorhanden, aber genau derselben Art wie bei anderen Verba, z. B. *adsedero* = *adsidam*. *mansero* = *manebo* u. s. w. Dasselbe gilt auch von Andr. 641:

Ingeram mala multa? atque aliquis dicat: 'nil promoueris'.
multum: molestus certe ei fuero atque animo morem gessero.

Im Fut. ex. pass. findet sich die Verbindung des Part. Perf. mit *fuero* je dreimal bei Plaut. und Ter., s. Blase a. a. O., Kauer zu Ad. 603, Bx-Niem. zu Mil. 102. Dies könnte man ja als einen Rest der alten Verwendung des *fuero* als einfaches aoristisches Fut. auffassen; allein, da die im klass. Lat. herrschende Konstruktion auch im Altlat. die übliche ist, dürfte diese Verbindung einerseits dem akt. Fut. II *fuero*, andererseits dem Nebeneinander von Ausdrucksweisen wie *oblitus eram, fui, fueram* ohne beträchtlichen Bedeutungsunterschied ('ich hatte vergessen') ihre Entstehung bzw. Erhaltung verdanken. In einem Fall wie Andr. 213 ist ohne Zweifel formale Assimilation wirksam gewesen.

C. Fassen wir zuletzt die Ergebnisse der bisherigen Untersuchung zusammen.

1. Blase nimmt als eigentliche Bedeutung des *fuerit* 'ich werde gewesen sein' = 'ich werde nicht mehr sein' an. 2. Diese Bedeutung gewinnt er durch die Annahme, dass in diesem Ver-

bum das Fut. exact. das Ursprünglichere sei, d. h. dass *fuerit* nicht wie die übrigen Fut. II die aoristische einfache Futurbedeutung bewahrt habe, sondern eigentlich ein Futurum des Perf. *fui* 'ich bin gewesen' und 'bin nicht mehr' sei; freilich habe daneben das Perf. *fui,* aber nicht dementsprechend *fuero,* einen positiven Sinn 'ich bin bis jetzt gewesen und bin immer noch'. 3. Wo diese negative Bedeutung des *fuerit* nicht vorliegt, nimmt Blase eine Tempusverschiebung an, wodurch das negative *fuerit* zu der Bedeutung eines positiven *erit* gelangt sei. 4. Ausgegangen sei diese Verschiebung, die schon im älteren Latein sehr häufig sei, von der massenhaften Anwendung des Fut. II neben dem Fut. I in Nebensätzen; dann sei dieser Gebrauch auch in die Hauptsätze eingewandert.

Dagegen lässt sich Folgendes bemerken:

1. Es ist bei dem jetzigen Stande der Forschung prinzipiell sehr bedenklich, von der Bedeutung eines Fut. exact. als der ursprünglichen auszugehen, ferner ganz willkürlich, nur die negative Bedeutung anzuerkennen, wenn man *fuerit* mit dem sowohl in negativer als positiver Bedeutung verwendeten Perf. *fui* assoziiert. — 2. Da jeder Schriftsteller zunächst aus sich selbst erklärt werden muss, giebt schon die Tatsache zu Bedenken Anlass, dass *voluero, potuero* und *oportuerit* bei den Komikern nicht nur im Haupt-, sondern auch im Nebensatze fehlen, während Blase Gramm. S. 190 behauptet, im Nebensatze 'finden die Futura nicht nur von Sein u. Haben, sondern auch von Können, Müssen und Wollen u. ähnl. seit ältester Zeit ihre ausgedehnte Anwendung'; ferner ist es doch auffallend, dass *fuerit* bei Plaut. und Ter. überhaupt nur in den Fällen vorkommt, die als verschoben aufgefasst sind. — 3. Schon in dieser Tatsache liegt ein Hinweis darauf, dass das Fut. II im Nebensatz nicht ohne weiteres neben dem Fut. I als gleichwertig verwendet worden ist, was auch durch eine Untersuchung über den Gebrauch des Fut. II in Nebensätzen bestätigt wird, s. u. Abschn. II. — 4. Wenn *fuerit* die Bed. eines Fut. I hat, ist es nicht ohne weiteres einem *erit* gleichzusetzen: es bleibt wenigstens für das Altlateinische noch die Möglichkeit, dass wir es auch hier wie sonst mit einem aoristischen Futurum zu tun haben. Nun lässt es sich wenigstens für ein paar Fälle direkt be-

weisen, dass *fuerit* ein *erit* durchaus nicht vertritt, in anderen Fällen ist eine an Gewissheit grenzende Wahrscheinlichkeit vorhanden, dass *fuerit* das Ursprünglichere ist. Daraus folgt mit Notwendigkeit, dass es ein wirkliches Futurum II ist, und zwar gehört es zur Wz. *fu-*, die die Bedeutung des Werdens noch nicht ganz eingebüsst hat. — 5. Die einfache Futurbedeutung aber mit aoristischer Aktionsart, mithin von der des durativen *erit* wesentlich verschieden, ist in der Komödie nicht gerade selten. Dann hat aber auch dies Futurum, wie sonst das Fut. II überhaupt, in der Periode den (posit. oder neg.) Nebensinn der Vergangenheit bekommen, wozu andererseits der Anschluss an das Perf. *fui* mit dessen verschiedenen Bedeutungen beigetragen hat. Schliesslich steht *fuero* = *ero* im Fut. ex. pass.; vielleicht ein paarmal im Akt.

Die von Blase angenommene Verschiebung des Fut. II *fuero*, an dem sich die bunte Mannigfaltigkeit des alat. Fut. II überhaupt vorzüglich demonstrieren lässt, ist mithin aufzugeben. Was als verschoben angesehen wird, erweist sich bei einer näheren, unbefangenen Untersuchung als ursprünglich, das angeblich Primäre als etwas Sekundäres: das Ganze giebt ein treues Spiegelbild der sprachlichen Zustände einer Zeit, die mit Recht als die Zeit einer besonders lebendigen Sprachentwicklung charakterisiert worden ist.[1]

II. Das Fut. II im Nebensatz.

Es ist mehrfach darauf hingewiesen worden, dass die im abhängigen Satze sich von selbst ergebende Vorstellung der Vergangenheit der Nebenhandlung und die neben dem Fut. II

[1] Die übrigen von Blase als verschoben aufgefassten Futura erledigen sich von selbst; es sind Eun. 1019 siquidem istuc impune habueris..! Hec. 718 minitemur, si cum illo habuerit rem, S. 186 ff. Eun. 1067 quod cum dixero, si placuerit, facitote; Asin. 110 ubiquomque lubitum erit neben 239 ut tibi lubebit; im Hauptsatz Cas. 787 Cras habuero, uxor, ego tamen conuiuium (vgl. kurz vorher V. 781 ego ruri cenauero), Men. 670 Si tibi displiceo, patiundum: at placuero huic Erotio. — Ich brauche wohl kaum daran zu erinnern, dass sich eine Verschiebung, insofern sie überhaupt vorliegt, von der entsprechenden bei anderen Verba (s. o.) nicht unterscheidet, und dass man in jedem Fall auch mit der Bedeutung des betreffenden Verbums rechnen muss; z. B. das Fut. II *placuero* lässt sich gut durch 'Gefallen gewinnen' übersetzen.

stehenden Formen auf *-eram* und *-issem* bewirkt haben, dass sich mit dem Fut. II der Nebensinn der relativen Zeitstufe enger verknüpfte. Dass die Bedeutung eines Fut. exact. im Hauptsatz sehr beschränkt ist und dass in den weitaus zahlreichsten Fällen die Annahme eines einfachen Futurums völlig ausreichend ist, um die betreffenden Erscheinungen zu erklären, dürfte aus den obigen Erörterungen hervorgehen. Auch ist bemerkt worden, dass die aoristische Aktionsart manchmal nicht klar hervortritt; in solchen Fällen dürfte von einer Tempusverschiebung die Rede sein können, indem Fut. II und Fut. I völlig gleichbedeutend sind. Es bleibt noch übrig, die Verwendung des Fut. II in gewissen Nebensätzen zu untersuchen und zwar besonders mit Rücksicht darauf, ob sich ein Unterschied gegenüber dem Gebrauch des Fut. I beobachten lässt. Ich mache hier keinen Unterschied zwischen dem sigmatischen und dem rhotazierten Fut.; ersteres findet sich hauptsächlich in hypothetischen Sätzen, einmal, Pac. 325 Ribb., nach *priusquam;* nach *uter* (Rel.) Stich. 725, nach *nisi* fast selbständig (vgl. Sonn. zu Rud. 751, Lor. zu Mil. 377, Bx-Niem. zu Trin. 233) Poen. 888. Als Proben seien hier ein paar Gruppen vorgeführt, und zwar zunächst

1. Bedingungssätze.

A. Typus: *si attigeris, uapulabis.*

In seiner Untersuchung über die hypoth. Sätze bei Plautus und Terenz, Lund 1895, hat Lindskog p. 20 ff. darauf aufmerksam gemacht, dass in *si*- Sätzen, die ein Verbot ausdrücken, gewöhnlich das Fut. II steht, während die entsprechenden *nisi*-Sätze, die dem Sinne nach einen drohenden Befehl enthalten, meist das Präs. haben *(nisi abis, uapulabis).* Derselbe hat ebenda S. 29 die Vermutung ausgesprochen, diese Erscheinung hänge mit der Tatsache zusammen, dass es einerseits gewöhnlich *ne dederis*, andererseits aber *da* heisst: '.. in ipsa natura iussi et interdicti hoc discrimen esse insitum'. Diese ohne Zweifel richtige Beobachtung lässt sich aber noch weiter ausführen und begründen, und besonders lassen sich die Ausnahmen in ein richtigeres Licht stellen. Was zunächst die Verbotsätze im allgemeinen angeht, so liegt es in der Natur der Sache, dass

es sich hier gewöhnlich nicht um etwas Dauerhaftes handelt, sondern dass eben die aoristische Aktionsart des Verbums hier eigentlich recht am Platz ist. Daher ist der Aorist in solchen Fällen das übliche Tempus in verschiedenen idg. Sprachen: im Veda, im Griech. (μή mit folg. Konj. des Aor.), im Lat. *(ne dixeris, ne fueris, ne fuas, ne fecisse uelis)*. Formen des Präsensstammes sind zunächst da zu erwarten, wo eine durative Aktionsart vorhanden ist (z. B. *pergere*); ferner kann das Präs. in dieser Verwendung sekundär sein, wie im Griech. μή mit folg. Konj. des Präs. Belehrend sind in dieser Beziehung die Konstruktionen nach *caue* im Altlateinischen: gewöhnlich steht eine aoristische Verbalform wie *fueris, fuas* u. s. w. (nach Loch, Zum Gebr. des Imp. p. 23 etwa 40mal), selten eine Präsensform: *facias, sies* (10mal); im Latein ist bekanntlich überhaupt das Gefühl für den feinen Unterschied der Aktionsarten frühzeitig abgeschwächt, während dagegen die Zeitverhältnisse immer genauer zum Ausdruck kommen. — Hat nun das Altlateinische etwas von dem Ursprünglichen auch in den genannten *si*- Sätzen bewahrt?

Der Übergang des Aorists im Verbot in einen entsprechenden Nebensatz lässt sich gut erkennen in Fällen wie Capt. 791:

Eminor interminorque, ne mi obstiterit obuiam, Nisi qui-- nam qui obstiterit, ore sistet;
Merc 1021 ff. Neu quisquam prohibeto--Siquis prohibuerit--

Rud. 759 Quid illas spectas? quas si *attigeris*, oculos eripiam tibi. *attigeris, -it:* Rud. 762. 776. 793. Men. 857. Phorm. 438. Eun. 740. *tetigerit:* Asin. 406. Rud. 810. — Verba movendi: Men. 857:

Dabitur malum,
me quidem si attigeris aut si propius ad me accesseris.
Aul. 57 --si hercle tu ex istoc loco
digitum transuorsum aut *unguem latum excesseris*
aut si respexis, donicum--iussero,--ego te dedam--
Bacch. 800 Chr. Quid feci? Nic. Impinge pugnum, si *muttiuerit*.
Trin. 464 Lesb. Oculum ego ecfodiam tibi, Si *uerbum addideris*.

Andr. 860 -- Si. Dromo! Da. Audi. Si. Verbum si addideris ..! Dromo!
Most. 240 Nec recte si illi dixeris, iam ecastor uapulabis.
Curc. 726 -- hisce ego, si tu me irritaueris,
Placidum te hodie reddam; Bacch. 888.

Sigmatische Futurformen (die bekanntlich meist in Bedingungssätzen stehen):

Amph. 454 Nam si me irritassis, hodie lumbifragium hinc auferes.

Pers. 828. St. 345. — Men. 416 Periisti, si intrassis intra limen.
Capt. 124 Ita ut dicis: nam si faxis, te in caueam dabo.
Capt. 695. Men. 112. Rud. 1118. Andr. 753 Verbum si mihi Unum --- faxis — caue! mit Aposiopese wie Ad. 135. — Entsprechend die 1. Pers. in Fällen wie Rud. 721:

- tange utramuis digitulo minumo modo.
Labr. Quid, si attigero? Tr. - te follem - faciam ---

und in Warnungen wie Eun. 1064, Enn. tr. 224, Curc. 294:

eos ego si offendero,
Ex unoquoque eorum crepitum exciam polentarium;

si conspexero Capt. 809. 821, audiuero Epid. 593, prehendero Mil. 1426, sensero Andr. 164. 196, resciuero Naeu. com. 96. Ähnlicher Art ist das Fut. II in Sätzen wie Heaut. 478 Nam si semel --- intellexerit ---

Stellen wir nunmehr die Belege des Fut. I und des Präs., d. h. der Formen des Präsensstammes, daneben:

a. Futurum I, pergere, Curc. 569 (572):

Illa abductast, tu auferere hinc a me, si perges mihi
Male loqui. — Si --*perget* Andr. 920. Eun. 18.
Aul. 93 Quod quispiam ignem quaerat, extingui uolo,
nam si ignis *uiuet*, tu exstinguere extempulo.
Capt. 604 Namque edepol si *adbites* propius, os denasabit tibi.
Mil. 1124 Quin si uoluntate *nolet*, ui extrudam foras.

Pseud. 1173 Contumeliam si *dices*, audies.
Mil. 843 - - responde - - Si falsa *dices*, Lurcio, excruciabere.

Die Handschr. bieten *dicis*, das von einigen Herausgebern beibehalten wird, andere nehmen Ritschls leichte Emendation *dices* auf: Leo, Niem., Lindsay; s. u. S. 190.

Phorm. 359 Si erum *insimulabis* malitiae, male audies.
Eun. 742 - ferre possum - Verba dum sint;
uerum enim si ad rem *conferentur*, uapulabit.

b. Präsens, Bacch. 570:

Postremo, si pergis paruam mihi fidem arbitrarier,
Tollam ego ted - - -

Ad. 127. 181. Phorm. 937. — Men. 1121 (vgl. Lindskog a. a.O.):

Si interpellas, ego tacebo potius. - -
Rud. 1401 Vapulabis, uerbum si addis istúc unum. Gr.
Vel hercle enica.

Codd. *adde*, was nach Leo zu d. St. u. Forsch. S. 274 f. auf ein *addis* hindeutet; die übrigen Herausgeber *addes*.

Soweit die Belege. Was nun die Erklärung betrifft, so liegt fast in sämtlichen Belegen des Fut. II die aoristische Aktionsart auf der Hand, in einigen Fällen ist die allgemeine Konstruktion dieses Typus auch auf andere Verba übertragen. Das Fut. I wäre nach Lindskog in solchen Fällen anzuerkennen, 'ubi quis in eo quod iam nunc faciat, perseverare vetatur'. Dagegen hat O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XVI: 1290 f., Einspruch erhoben unter Hinweis darauf, dass Capt. 604. Mil. 1124. 843 diese Erklärung ausgeschlossen ist (was auch für Eun. 742 gilt): man müsse 'einfach zugeben, dass in solchen Fällen neben dem gewöhnlichen Fut. II auch Fut. I und Präs. ohne Bedeutungsunterschied vorkommen'. Ohne Zweifel hängt aber die Wahl des Fut. I im allgemeinen mit der durativen Aktionsart der betreffenden Verba zusammen. Dies ist für *perges*, *-et* und *uiuet* Aul. 93 ohne weiteres klar; *adbites* Capt. 604 ist nur in den Temp. des Präsensstammes vorhanden, *nolet* Mil. 1124 stimmt zu dem allgemeinen Gebrauch der Verba voluntatis, die über-

haupt nicht im Fut. II stehen; Ps. 1173 contumeliam *si dices*, audies und Phorm. 359 si *insimulabis*, male audies dürfte das Fut. I im Nebensatz wegen des *audies* gewählt sein (Konzinnität). Was speziell das Präsens im Nebensatz betrifft, so hat Lindskog die Regel aufgestellt --'ita ut protasis, cum futurum adhibeatur, ad futurum maxime tempus spectet, cum praesens usurpetur, ad ea quae iam facta sint aut fiant spectent'. Dies passt allerdings für einen Fall wie Men. 1121, s. o., aber nicht überall: ich glaube, dass man nicht ohne weiteres mit einer gemeinsamen Erklärung auskommt. Im Begriff von *pergis* liegt bereits eine Beziehung auf die Zukunft, vgl. Dz.-Kauer zu Ad. 181. Für *dicis* und *dices* — diese Formen werden in den Handschriften häufig verwechselt, s. Leo zu Mil. 664 — lässt sich im grossen und ganzen der Unterschied aufstellen, dass *dicis* sich auf das schon Geäusserte bezieht, während *dices* auf etwas Folgendes hinweist, s. o. S. 117; Schneider a. a. O. S. 9 und Rodenbusch S. 52 haben ganz ungenügende Angaben. Daher dürfte Mil. 843 Si falsa *dices*, excruciabere, vorzuziehen sein: ein *dicis* liesse sich eben so gut wie *si vera dicis* Capt. 983, Merc. 902, si falsum *loquor* Merc. 308 u. ähnl. auf etwas Vergangenes beziehen. Während also Most. 240 *nec recte si* illi *dixeris*, iam ecastor uapulabis die allgemeine Konstruktion der *si*-Sätze, die ein Verbot enthalten, aufweist, haben Ps. 1173 contumeliam si dices, audies und Mil. 843 die Konstruktion des Vbm. *dicere* bewahrt; im ersteren Falle kommt die Konzinnität der Futura *dices* und *audies* hinzu.

Einige Schwierigkeit bietet Rud. 1401 Vapulabis, uerbum *si addis* istúc unum :: Vel hercle enica, wo man Verschiedenes versucht hat: -*addes* isto unum-- oder addes únum istuc--. Das Präsens ist m. E. unbedingt vorzuziehen; die Belege, die Leo Forsch. S. 275 angeführt hat, um *addis* zu verteidigen, sind allerdings zum Teil verschiedener Art, aber es genügt auf die entsprechenden Konstruktionen nach *periisti, si* hinzuweisen (s. o. S. 26 f.), wo entweder Fut. II oder Präs. die Regel ist. Ähnlich ist unsere Stelle aufzufassen.

Wir sind nunmehr in der Lage, die S. 135 aufgestellte Frage zu beantworten. Es giebt im Altlateinischen Konstruktionen, wo das Fut. II die Regel ist und die sich einfach und

ungezwungen erklären lassen, wenn man für dieses Futurum die aoristische Grundbedeutung annimmt. Hierher gehören noch

B. *Versicherungen* nach dem Typus

Mil. 566 -- Egone *si* post hunc diem
muttiuero, etiam quod egomet certo sciam.
dato excruciandum me.

Lindskog a. a. O. p. 42 ff. hat derartige 'detestationes' zusammengestellt, die fast sämtlich das Fut. II aufweisen. Men. 156:

Oculum ecfodito per solum
Mihi, Menaechme, si ullum uerbum faxo.

Merc. 311 si mouero me, Rud. 1348 si quid peccasso, Cas. 1001 f. Si - amasso - aut occepso modo - - si ego umquam tale admisero - - Ps. 510. Cist. 497 f.; auch die 2. und 3. Pers., z. B. Asin. 855 si - inueneris, Mil. 21 Periuriorem - - si quis uiderit Me sibi habeto; häufiger in neg. Sätzen (ni, nisi, si non), z. B. Bacch. 848 f.

Nam neque Bellona mi umquam neque Mars creduat,
ni illum exanimalem faxo, si conuenero,
niue exheredem fecero uitae suae.
Most. 192 Di - me - interficiant Nisi ego illam anum interfecero siti fameque atque algu.
Pers. 164 Sibi habeat, si non extemplo ab eo abduxero.

Amph. 673. Most. 222. Truc. 308. Mil. 927. Ps. 520. Men. 471. *(ni)*. — Cist. 522 f. Pseud. 950. St. 436. Capt. 896. *(nisi)*. — Bacch. 555. Aul. 250. Rud. 791. Poen. 1280. Ps. 513. *(si non)*. Vgl. noch die obtestatio Liv. I : 24. 7 si prior defexit - - -, tunc Diespiter ferito - - -

Auch hier liegt offenbar die aoristische Aktionsart zu Grunde. Ausnahmen sind verschwindend selten, Pers. 294:

Di deaeque me omnes perdant
Paeg. Amicus sum, eueniant uolo tibi quae optas. Sag. Atque id fiat,
nisi te hodie, si prehendero, *defigam* in terram colaphis.

Capt. 625 Hoc si secus *reperies*, nullam causam dico quin
mihi - - deliquio siet.

Dagegen stimmt Most 433

Verum si posthac me pedem latum modo
scies imposisse in undam, hau causast, ilico - quin facias
mihi,

zu dem sonstigen plaut. Sprachgebrauch, der von diesem Verbum fast nur das Futurum I zulässt, und Rud. 753 ff. ist das Fut. I mit der Bedeutung eines zukünftigen Zustandes erst recht am Platz:

Trach. Contende ergo, uter sit tergo — uerior:
ni offerumentas habebis pluris in tergo tuo, - - tum ego ero
mendacissimus:
postea aspicito meum - - Ni erit tam sincerum, ut - -
Quid causae est quin - - ?

In diesen beiden Gruppen hypothetischer Sätze lässt sich also der Unterschied des Aorist- und des Präsensstammes sehr gut erkennen. — Abgesehen von diesen Gebrauchsweisen steht das Fut. II im hyp. Nebensatz dem Fut. I vielfach parallel, vgl. z. B. Bacch. 710 *si peruortam* neben 712 *si capso*. Pers. 626 *si emam* gegenüber 627 *si emeris*, Phorm. 693 dotem *si accipiet*. uxor ducendast, quid fiet? neben 699 *si* argentum *acceperit*. ducendast uxor, spatium dabitur; Asin. 720 Opta - - Ar. Quid, *si optaro?* aber Merc. 908 Opta - - Eut. Quid, *si optabo?* Vgl. das Nebeneinander von Fut. und Präs. im hypoth. Satz, s. S. 69.

2. Temporalsätze.

Dass gerade in Temporalsätzen das Fut. II durch den jeweiligen Satzzusammenhang die Bedeutung des Vorüberseins der Handlung, der Vergangenheit in der Zukunft, leicht annimmt, ist eine bekannte Tatsache, vgl. z. B. Bacch. 708 und Rud. 755:

Unumquidque agamus: hoc ubi egero, tum istuc agam.
Postea aspicito meum, quando ego tuom inspectauero.

Bacch. 977. Stich. 569 *(ubi)*. Capt. 691. Cas. 109. 120. Curc. 364. Mil. 524. Most. 689 *(quando)*. Im Gegensatz dazu hat

Fut. I gewöhnlich durative Bedeutung, z. B. Men. 257 Ubi nil habebis, gemes, 430 auferto tecum, quando abibis. Men. 73. 1034. Mil. 810 u. ö.; beides Phorm. 47 ff. Ausgeschlossen ist freilich die erstgenannte Bedeutung beim Fut. I keineswegs, vgl. Bacch. 688 ubi me aspiciet, ad carnuficem rapiet continuo senex, Most. 97. Ähnlich nach *quom*, vgl. Lübbert, Die Syntax von *quom*, S. 215 ff. Immerhin giebt es gewisse Verbindungen, wo das Fut. II die Regel ist, und die m. E. auf eine ursprünglich aoristische Aktionsart dieses Tempus hinweisen; hierher gehören vor allem Sätze mit *donec* 'bis' (vgl. Schmalz A. L. L. XI: 334 ff.) und mit *priusquam* nach negiertem Hauptsatz, z. B. Pseud. 1168:

Exploratorem hunc faciamus ludos suppositicium,
adeo donicum ipsus sese ludos fieri senserit.

Aul. 58. Capt. 339. Rud. 716. Phorm. 420. Acc. tr. 26; für Cato vgl. Keil zu R. R. 54: 2. — Mil. 214:

Numquam hodie quiescet prius quam id quod petit perfecerit.

Bacch. 921. Ep. 71. 123. 304. Merc. 496. 863. Pers. 219. Poen. 1268. Phorm. 1045. Pac. tr. 325; selten nach pos. Hauptsatz, z. B. Poen. 908. Heaut. 584, wahrscheinlich noch Epid. 271. (Bacch. 932 Leo). Allein auch hier geht die aoristische Futurbedeutung gewöhnlich in diejenige der Vergangenheit in der Zukunft über.

Zusammenfassung.

Das lateinische Futurum II ist seiner Bildung nach ein (gewöhnlich an den Perfektstamm angegliederter) Konjunktiv eines sigmatischen Aorists; es hat im Altlateinischen sowohl einfache Futurbedeutung als die Bedeutung eines Fut. ex. (Vergangenheit in der Zukunft). Obwohl die feinen Unterschiede der Aktionsarten im Schwinden begriffen sind, lassen sich Spuren der ursprünglichen, aoristischen Futurbedeutung direkt nachweisen: die Verwendung des Fut. II in gewissen hypothetischen

Nebensätzen nach den Typen *si attigeris, uapulabis.* bzw. *si muttiuero. dato excruciandum me.* und in Temporalsätzen mit *donec* und *priusquam*, ferner des Fut. *fuero* in gewissen Verbindungen (s. S. 179 ff.) geht auf dessen aoristische Aktionsart zurück. Sonst bekommt das Fut. II im Nebensatz einer Periode gewöhnlich den Nebensinn der Vergangenheit; bisweilen steht es dem Fut. I vollkommen parallel. Überblicken wir die Verwendung dieses Futurums in positiven, nicht fragenden Hauptsätzen, so finden wir, dass es dem Fut. I vielfach gleichbedeutend ist, indem es (in der 1. Sing.) eine Absicht oder Versicherung, (in der 2. und 3. Sing.) ein Resultat oder einen Befehl, eine Vermutung u. s. w. ausdrückt und zwar mit Bezug auf die unmittelbar bevorstehende oder entferntere Zukunft. Die aoristische Aktionsart, die Delbrück u. a. für Futura wie *iero. fecero* u. ä. angenommen und durch Übersetzungen wie 'ich werde mich hinbegeben', 'ich werde vollbringen' zu veranschaulichen versucht haben, ist in manchen Fällen nicht nachzuweisen, indem beide Futura vollkommen gleichwertig sind; in anderen lässt sich allerdings diese Aktionsart empfinden (*abiero. abscesserit*), indem das Fut. II etwas Abgeschlossenes, rasch Eintretendes ausdrückt; freilich findet sich auch in dieser Verwendung das Fut. I (z. B. Mil. 460 f. quemque uidero, eum ego obtruncabo extempulo, Ad. 203 ubi dixero, testis faciet ilico), wie umgekehrt das Fut. II ein duratives Fut. I vertreten kann (z. B. Asin. 327 mansero usque dum peris, Pseud. 573 tibicen uos interibi delectauerit). — Durch den Satzzusammenhang gewinnt das Fut. II im Hauptsatz gelegentlich die Bedeutung eines Fut. ex.; s. näheres darüber S. 173. — Die Annahme Blases, dass das Fut. II der Verba des Seins und Habens einer besonderen Verschiebung unterlegen haben, ist prinzipiell unwahrscheinlich und wird durch den Sprachgebrauch als unbegründet erwiesen, vgl. S. 173 ff.

Entsprechend dem alten Konj. des sigmatischen Aorists hat der alte Optativ, d. h. der Konj. Perf., gelegentlich die ursprüngliche Aktionsart bewahrt; manchmal steht er dem Konj. Präs. ziemlich gleichbedeutend, daneben hat er als Perfekttempus bisweilen die Bedeutung der Vergangenheit. Zur erstgenannten Kategorie gehören Verbindungen wie *caue faxis, feceris.*

fuas, *fueris* (woneben gelegentlich Präsentia wie *caue facias* vorkommen), zur zweiten Fälle wie *Vel* illud quod credideris *perdas uel* illum amicum *amiseris* ('man', Trin. 1054), wo aber *credideris* Vergangenheit ausdrückt. Ähnlich im Nebensatz, z. B. *metuo ne defuerit* cantio (aoristisch), Bacch. 38, *ne nequiquam dixeris* (Vergangenheit), Most. 252. — Die bunte Mannigfaltigkeit der Bedeutung und Verwendung des altlat. Fut. II bzw. Konj. Perf. lässt sich gerade an dem Fut. *fuero* besonders deutlich nachweisen, vgl. S. 184 f.

Die eben besprochenen Formen stehen gewöhnlich im Versschluss. Da auch sonst Bildungen, die im Entstehen oder Schwinden begriffen sind (z. B. *periculo*, *siem*, *credier*), durch den Versschluss gestützt werden, so lässt sich vermuten, dass die Verwendung des Fut. II im Hauptsatz, die offenbar im Rückgang war, durch die Stellung der betreffenden Form erleichtert wurde und dass für die Wahl des Fut. I oder II überhaupt häufig metrische Gründe ausschlaggebend gewesen sind.

Viertes Kapitel.

Periphrastisches Futurum auf -urus sum.

Allgemeines.

Schon im Altlateinischen findet man nicht gerade selten gewöhnliche Futura und Formen auf *-urus sum* nebeneinander und mit Bezug auf dieselbe Handlung oder denselben Zustand, z. B. Cist. 47 f.:

> Ecastor haud me paenitet, *si* ut dicis ita *futura es:*
> nam *si* quidem ita *eris* ut uolo, numquam - - - fies.
> Cist. 507 f. *Non remissura* es mihi illam? Mel. Pro me responsas tibi.
> Alc. *Non remittes?* Mel. Scis iam dudum omnem meam sententiam.

Amph. 88, 94. Bacch. 717, 720. — Ganz von selbst drängt sich die Frage auf, ob zwischen diesen beiden Ausdrucksweisen ein Unterschied besteht; diese Frage lässt sich aber nur dann beantworten, wenn man das gesamte Material einer genauen Prüfung unterzieht, was m. W. noch nicht geschehen ist. Denn die zertreuten Bemerkungen, die in den landläufigen Grammatiken und in verschiedenen Zeitschriften vorkommen, sind allerdings zum Teil ganz richtig, zum Teil aber unvollständig oder widersprechend. Während z. B. Postgate, I. F. IV: 257 f., annimmt, dass 'Plautus felt little difference between them' (auch Morris, On the sentence-question etc., macht keinen Unterschied zwischen dem gewöhnlichen Fut. und der Umschreibung auf *-urus sum*),

vermutet Blase, Gramm. S. 271, dass man 'für das alte wie das klassische Latein genaue Unterscheidung der Umschreibung vom Futur wohl annehmen muss', und vor Jahren hat Tammelin, De participiis priscae lat:is quaestiones (Helsingfors 1889) p. 74, einen vermittelnden Standpunkt eingenommen: »Et quamuis sit in uniuersum statuendum hanc locutionem (das periphr. Fut.) non idem ualere atque futurum simplex, minime est mirandum, eam interdum ad futuri primi partes accessisse --», was meiner Ansicht nach ganz zutreffend ist, obwohl ich mit seiner Auffassung der ursprünglichen Bedeutung des periphr. Futurums keineswegs einverstanden bin, s. u. S. 228.

Die Umschreibung auf *-urus sum* ist mit ähnlichen umschreibenden Zeitformen, vor allem mit Participia mit Formen des Vbm. subst. verbunden, zu vergleichen (z. B. Amph. 132 cupiens est; häufig *ut tu sis sciens;* Perf. Pass.). Die Herkunft dieser Bildung ist m. W. noch nicht aufgeklärt worden. Man hat angenommen, dass das Part. Fut. auf *-urus*, das im Altlat. niemals selbständig auftritt, s. S. 225 f.), aus dem undeklinierbaren Inf. auf *-urum* entstanden sei (so noch Sommer, Lat. Laut- und Formenl. S. 649), eine Vermutung, die in der Sprache selbst keine Bestätigung findet, obwohl im Lauf der Zeit diese Bildungen offenbar mit einander assoziiert worden sind. Andere suchen einen Zusammenhang mit gewissen Substantiva auf *-ura* herzustellen (vgl. Lindsay-Nohl, Die lat. Sprache S. 617).

I. Die Umschreibung auf -urus sum im Hauptsatz.

1. Fragesätze.

A. Positive Fragen.

Die *1. Pers.* ist nur einmal belegt, Men. 147, wo der Parasit den Menaechmus fragt: *Ubi essuri sumus?* Die Umschreibung hat hier genau dieselbe Verwendung und Bedeutung wie das Präs. in der Frage des Parasiten Capt. 479 ff. *quo imus* --

ad prandium? -- ubi cenamus? Vgl. S. 88 f. Über unwillige Fragen wie *Quo, amabo, ibimus?* Rud. 249, s. S. 91 f.[1]

2. Pers. Das periphr. Fut. bezeichnet eine in der Gegenwart bevorstehende oder der Absicht und dem Willen des Subjekts nach vorhandene Handlung (Zustand). Am häufigsten findet sich diese Umschreibung von *facere*, z. B. Curc. 75:

Cedo, puere, sinum. Pa. Quid facturu's? Ph. Iam scies.
Poen. 167 Satis sunt trecenti. Ag. Quid iis facturu's? Mi. Tace,

gleichbedeutend mit Pseud. 88 Sed *quid* ea drachuma *facere uis?* — Bacch. 716. Poen. 169. Pseud. 387. Phorm. 550; *quid acturu's?* Pseud. 395. 751. Andr. 724. Eun. 896. Das gewöhnliche Futurum *facies* findet sich in ähnlicher Verwendung z. B.

Mil. 459 Ecfer mihi machaeram -- Scel. Quid facies ea?

Rud. 761. Andr. 705 u. ö.; daneben bezieht es sich auf die entferntere Zukunft in Fällen wie Cas. 117 -- te -- habebo in nuptiis miserum meis. Chal. Quid tu mihi facies? V. 132. — Über Heaut. 611 *Quid agis?* vgl. S. 36.

Andere Verba: Pseud. 879. 1126. Trin. 198. Eun. 462. Naeu. com. 81 R. — Eingehender Erörterung bedürfen die sog. *imperativischen Fragen*, die entweder das periphr. Futurum oder Präsens, nicht aber einfaches Fut. aufweisen. Vgl. O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXIII: 31, Sonnenschein zu Rud. 467. Über die entsprechende Konstruktion in verwandten *si*-Sätzen s. S. 211.

a. Fragen mit -ne, etiam, etiamne. — Der Übergang zu der imper. Bedeutung lässt sich gut erkennen an Belegen wie Cas. 610, wo Lysidamus auf Alcesimus losschimpft, weil dieser seine Frau nicht zu ihm gesandt hat, wie er versprochen hatte, und dann fragt:

Quid nunc? missurun es ad me uxorem tuam?

[1] Als unwilliges Futurum steht die Umschreibung nicht im Altlateinischen; dagegen findet sich diese Verwendung gelegentlich bei späteren Schriftstellern (z. B. Liv. XXIII: 19. 14 ... ut Hannibal '*Eone usque*, dum ea nascantur, ad Casilinum *sessurus sum?*' exclamaret); sie ist wahrscheinlich auf die sekundäre, im klass. Lat. geläufige Bedeutung des Sollens zurückzuführen (vgl. das unwillige Fut. S. 93).

Auf einen Imperativ und eine präsentische Frage folgt in ähnlicher Bedeutung die Umschreibung mit *-urus* Poen. 430 ff.:

> Ag. Non hercle merear Mil. Oh — A. Vah — M. Abi modo.
> Ag. Quantum Acheruntest mortuorum — Mil. Etiamne abis?
> Ag. Neque quantum aquaist in mari. Mil. Abiturun es?
> Rud. 465 ff. Sed ubi tu es, delicata? Cape aquam hanc sis. ubi es?
> Ubi tu es? etiamne hanc urnam acceptura es? ubi es?
> Etiam acceptura es urnam hanc? ubi tu es gentium?

Über Most. 604 f. s. u. S. 201 f. Most. 62 f. Eruom daturi<n> estis..? Date, si non estis. — Über imperativische Fragen der 3. Pers. Präs. s. u. S. 203; zum Gebrauch des Präsens in diesen Fragen vgl. Morris, On the sentence-question, Am. J. of Phil. XI: 166.

b. Fragen mit --an non, s. Becker, De synt. interr. obl. p. 159 f., Bx-Niem. und Linds. zu Capt. 846. — In Fragen mit wiederholtem Verbum findet sich nur das gewöhnliche Präsens nach dem Typus Trin. 983:

> Properas an non properas abire actutum ab his regionibus?

Andere Belege bei Bx-Niem a. a. O. Dass die Umschreibung in diesem Fall nicht vorkommt, dürfte daran liegen, dass diese längeren Formen sich nicht zweimal in den Vers hineinpassen lassen. Vgl. noch die indirekte Frage Aul. 431:

> Volo scire sinas an non sinas nos coquere hic cenam?

Ohne Wiederholung steht sowohl gewöhnliches Präsens, z. B. Aul. 660 Fugin hinc ab oculis? abin an non? Strob. Abeo, Curc. 566. Pseud. 1246. Rud. 1399. Truc. 825. Andr. 186, als periphrastisches Futurum; der Übergang von der eigentlichen zu der imperativischen Bedeutung lässt sich gut erkennen Stich. 263, wo Crocotium, nachdem sie V. 249 dem Parasiten die Einladung der Panegyris mecum ut ires domum überbracht, fragt:

> Quid nunc? iturus an non? Gel. Abi sane domum:
> iam illo uenturum dicito.
> Truc. 4 Quid nunc? daturin estis an non? — adnuont.
> Pers. 378 Futura's dicto oboediens an non patri? :: Futura.

Vgl. Merc. 150 Vin tu te mihi obsequentem esse an neuis? — Aul. 643 lese ich mit Langen, Leo und Lindsay:

Facin iniuriam mihi [an non]? Eucl. Fateor, quia non pendes, maxumam.

G.-S. streichen mit Pyl. *Fateor;* da aber die Redensart *-ne an non,* so viel ich sehe, stets imperativische Bedeutung hat, was dagegen nicht für Präsentia mit *-ne* gilt, dürfte die obige Fassung vorzuziehen sein.

c. Ohne Fragepartikel. Sichere Belege fehlen sowohl für Präs. als periphr. Fut. Most. 62 hat schon Pyl. durch Hinzufügung des *-n* den Hiat beseitigt: Eruom daturi<n> estis? s. o. — Bacch. 146:

Tu amicam habebis? Pist. Cum uidebis, tum scies.
Lyd. Immo neque habebis neque sinam. +iturus domum.

Die Emendation von Goetz (ed. mai.) *i cursim domum* ist paläographisch unwahrscheinlich; übrigens passt *cursim* besser zu Verba wie *currere* Ps. 358, *rapi* Poen. 369 u. ä. — Abraham, Berl. phil. Woch. VI : 1120, wollte nur ein *sum* ergänzen und das *iturus* als 1. Sg. auffassen: 'ich werde es nicht zulassen; ich werde nach Hause gehen und es dem Vater sagen'. Dies scheint mir zweifelhaft, da der Gebrauch der conj. periphr. in Behauptungssätzen fast ausschliesslich auf die 3. Person beschränkt ist (s. S. 204) und ähnliche Drohungen sonst durch das einfache Fut. ausgedrückt werden; vgl. darüber S. 31 f. Cosh lässt die Überlieferung unbeanstandet. Als imperativische Frage ohne Fragepartikel wird *ituru's domum* von einigen Gelehrten aufgefasst (von Bothe; von Anspach, Woch. f. kl. Phil. IV: 528 und neuerdings von Lindsay in seiner Ausgabe): 'geh' nach Hause'; als Behauptung, wie es scheint, von O. Seyffert (in der praef. ed. min.[1] p. VII); dies wäre m. W. der einzige Beleg für diesen Gebrauch der 2. Pers. der conjug. periphr., s. S. 204. In beiden Fällen muss man den Hiat anerkennen. Schliesslich ist die leichte Änderung Ritschls *i [tu] rus[s]um* domum zu erwähnen, die von Uss. aufgenommen und neuerdings von Weber, Philol. LVII: 1898. S. 236, empfohlen ist, ferner Leos *i prorsum* domum (vgl. Leo zu d. St.) und O. Seyfferts Emenda-

tion in der praef. ed. alt. em.: *i tu horsus (horsum) domum.* Ich glaube ganz bestimmt, dass die periphr. Form sich nicht halten lässt, und dass mithin der Imp. *i* bzw. *i tu* aufzunehmen ist. Es fragt sich dann, welches Adv. vorzuziehen ist. Paläographisch empfiehlt sich *rursum,* sprachlich aber nicht, da ein *i* (oder vielmehr *redi*) *rursum domum* nach plautinischem Sprachgebrauch voraussetzt, dass er *domo* kommt; er kommt aber vom Markt her. Zwischen den beiden Konjekturen der uiri plautinissimi *horsum* (vgl. Mil. 304. Rud. 172. Eun. 219. Hec. 450) und *prorsum (prossum)* wage ich keine Entscheidung zu treffen.

Andr. 751 (Davos fasst die Mysis unsanft an und fragt:)

Dicturan(e) es quod rogo? Mys. Au! Da. Concede ad dexteram.

Die neueren Herausgeber streichen nach Bentleys Vorgang das *-n: dictura's quod rogo,* vielleicht mit Recht, da Terenz im Gebrauch der imperativischen Fragen freier ist als Plaut., vgl. unten. Aber mit noch grösserem Recht glaube ich das *es* entbehren zu dürfen: *Dicturan* quod rogo.

Most. 604 sq. Cedo faenus, redde faenus, faenus reddite.
daturin estis faenus actutum mihi?
datur faenus mihi? Tr. Faenus illic, faenus hic.

V. 605 lesen die neueren Herausgeber gewöhnlich mit *A: Datur faenús mihi;* (Uss. giebt als Lesart des *A* unrichtig an: *Daturin faenus* mihi, was er nach Entfernung des *mihi* aufnimmt; Plautus wechselt aber in imperativischen Fragen mit den Ausdrucksweisen ab, s. o.); dies wäre meines Wissens der einzige Beleg für eine imper. Frage im Pass. Nun hat aber *P date mihi faenus,* was vielleicht auf *Datin mihi faenus* hinweist, vgl. Leo zu d. St.; dies ist echt plautinisch; auch das *daturne faenus* (Ritschl, Lor.) dürfte dem blossen *datur* vorzuziehen sein. In beiden Fällen trägt *faénus* denselben Akzent wie in den übrigen Versen; die offenbar beabsichtigte Eintönigkeit der Wiederholung dieses Wortes geht durch die Hinzufügung des enklitischen *mi* verloren, wenn man *Datur faenús mi* liest. Das *datur* in *A* kann durch Verschreibung nach dem *daturin* entstanden sein.

Ein *Fut. simpl.* in imper. Fragen ist bei Plaut. gänzlich verpönt. Als Beleg könnte man etwa anführen Rud. 232, wo Leo folgendermassen liest (*exime* nach Pyl.):

Pal. Spés bona, obsecro, súbuenta mihi,
éxime ex hóc miseram metu.

Überliefert ist *eximes;* G.-S.: Am. Éximes ex hóc miseram metú? als troch. pentapodie, was metrisch sehr bedenklich ist (Lindsay: Dochmius cum Iamb. monom.); Sonn.: Ex hoc eximes <me> miseram metu? Uss.: Iamne, Spes, me eximes . . ? Die leichteste Änderung ist offenbar die des Pyl.: *exime:* über die äolischen Reihen mit schliessendem Glyconeus vgl. Leo, Die plaut. Cant. S. 57 f. — Bei Terenz aber finden wir zum erstenmal das gewöhnliche Fut. sogar ohne Fragepartikel Eun. 536:

Malam rem hinc ibis? Py. Si istuc ita certumst tibi;

es ist nach Bentleys Vorgang von den neueren Herausgebern eingesetzt Heaut. 813:

Ubi me excarnufices. Sy. I<bi>n hinc quo dignus es?

wo *A is hinc, D in*[tu] *hinc. G ii hinc.* die übrigen Hschr. *i tu hinc* haben. Vgl. Eun. 651 in' hinc quo dignu's - - -. Über die Terenzischen Ausdrücke vgl. Haul. zu Phorm. 542. Vielleicht ist zu lesen: In hinc quo <tu> dignus es? d. h. ein beigeschriebenes *tu.* das ja leicht ausfallen konnte, wurde von den Schreibern des *A* und *G* übersehen, in den übrigen codd. an falscher Stelle eingetragen.

3. Pers., Capt. 789 (Hegio sieht Ergalilus kommen):

Conlecto quidemst pallio: quidnam acturust?
Ad. 388 Quid? istaec iam penes uos psaltriast?
Sy. Ellam intus. De. Eho an domist habiturus? Sy. Credo.

Aul. 354. Rud. 1268. Phorm. 833. Inc. com. 9. Die Bedeutung ist überall klar. — Das periphr. Fut. des Vbm. subst. findet sich (im Neutr.) auch mit Bezug auf die entferntere Zukunft:

Bacch. 358 Sed quid futurumst, quom hoc senex resciuerit,
quom se excucurrisse illuc frustra sciuerit
nosque aurum abusos? quid mihi fiet postea?

Es heisst ohne merkbaren Unterschied der Bedeutung *Quid mihi* (od. *me*) *futurum est* oder *fiet* Men. 663. Most. 231. Truc. 417. 633. Phorm. 137. 812. Caec. Stat. 180; Bacch. 360, s. o., Most. 776; ohne *mihi (me)* Men. 233; vgl. noch

Ad. 288 Obsecro, mea nutrix, quid nunc fiet? Ca. Quid fiat rogas?

Ad. 730 Quid nunc futurumst? Mi. Id enim quod res ipsa fert.

Über konsultative Fragen mit *Quid fit?* s. o. S. 87. — Über imp. Fragen nach dem Typus *Ecquis aperit?* s. Sonn. zu Rud. 413; Aul. 432, s. S. 216.

B. Negative Fragen (mit non).

Merc. 750 - - Lys. St., abi. Coc. Abeam? Lys. Abi.
Coc. Non estis cenaturi? Lys. Iam saturi sumus.
Mil. 698 Quid? nutrici non missuru's quicquam, quae uernas alit?
Eun. 696 Monstrum hominis, non dicturu's?
Eun. 819 Pergin, scelesta, mecum perplexe loqui?
Non tu istuc mihi dictura aperte es, quidquid est?

An der ersten Stelle tritt die allgemeine Grundbedeutung deutlich hervor, die letzten Beispiele aber haben offenbar imperativischen Sinn. In ähnlicher Bedeutung findet sich bei Plaut., wie es scheint, nur das Präs., Epid. 514:

Fid. Fides non reddis? Per. Neque fides neque tibias;

oder die Umschreibung mit *audere* Asin. 476:

Sceleste, non audes mihi scelesto subuenire?

Pseud. 1322. Rud. 870. Truc. 425. An der Cistellariastelle, die wir S. 196 als Ausgangspunkt gewählt haben, bittet Alcesim. V. 505 die Mel.: Redde mi illam, worauf diese (mit einem Sprichwort) antwortet:

Quod dedi datum non uellem, quod relicuomst non dabo.
Alc. Non remissura es mihi illam? Mel. Pro me responsas tibi.

Alc. Non remittes? Mel. Scis iam dudum omnem meam sententiam.

Offenbar bezieht sich das erstere auf die Gegenwart, das letztere auf die entferntere Zukunft, und zwar das Ganze scharf zusammenfassend: 'Du willst sie nicht zurückschicken?' und 'Du wirst sie also überhaupt nicht zurückschicken?' — Bei Terenz findet sich ein paarmal ein unwilliges Fut., Andr. 921 non . . . feres, S. 94, Hec. 603 non . . in animum induces pati (Call. und Don. *inducas*), Phorm. 1002 mi uir, non mihi dices? Die Bedeutung nähert sich einer Aufforderung.

2. Behauptungssätze.

A. Positive Behauptungen.

Die *1. Pers.* ist bei Plaut. verschwindend selten: abgesehen von den Antworten Pers. 379 *Futura's* dicto oboediens an non patri? Vir. *Futura,* und Eun. 463 *Ituran,* Thais, quopiam *es? Itura,* ist sie nur einmal belegt und zwar im Prät., Cist. 153:

Ego eram dicturus, deus qui poteram planius.

Vgl. darüber S. 225. Bei Terenz zweimal in den Prologen, Heaut. 5 Hodie acturus sum, Ad. 12 acturi sumus. Sonst findet sich in dieser Verwendung Fut. I oder II, bzw. die Umschreibung mit *uolo* und Inf.

Die *2. Pers.* ist durch Konjektur hergestellt von Leo Truc. 867 (codd. *sis habiturus):*

Scio equidem - - - esse alibi iam animum tuom
et <me> quasi pro derelicta: scio, abituru's. sed - -

Die Stelle ist unsicher. — Sonst findet sich teils Fut. simplex, z. B. Merc. 164 Nullus sum. Ac. Immo es — Char. Scio iam, miserum *dices*, Bacch. 188 *Rogabis* me, ubi sit, teils die Umschreibung mit *uis* und Inf., Mil. 38 Py. Habes — Ar. Tabellas *uis rogare:* habeo, Most. 878 Scio quod properas: gestis aliquo; iam hercle *ire uis,* mula, foras pastum, wo Schoells *ibis* (Versprechen?) in der ed. mai. ganz überflüssig ist (übrigens scheint

gerade von diesem Verbum die 2. Sg. hauptsächlich in Fragen wie Bacch. 907 Quid eo intro ibis? Cist. 114. Stich. 612 diese Bedeutung zu haben, während *ibis* eine drohende Versicherung ausdrückt: Capt. 723 Inde ibis - - in latomias; mit *non* Pers. 236 u. ö.) und Skutschs *iueris*, Berl. phil. Woch. XIV : 140 Fussn., den hier erforderlichen Sinn nicht haben kann; an dem *ire uis* ist daher nichts zu ändern.

3. Pers.

Amph. 263 Attat, illic huc iturust. ibo ego illic obuiam.
Amph. 296 Certe aduenientem hic me hospitio pugneo acccepturus est.
Mil. 202 Pectus digitis pultat: cor credo euocaturust foras.
Rud. 937 Sed hic rex cum aceto pransurust et sale sine bono pulmento.
Cist. 763 Et redditura est tuam tibi, et ea gratia Domo profecta est.
Epid. 69 Ibi manere iussit: eo uenturust ipsus.
Frgm. inc. 32 Venus uentura est nostra, nolo hoc puluerct.
Amph. 88 Ipse hanc acturust Iuppiter comoediam.
Asin. 357 Ille in balineas iturust: inde huc ueniet postea.
Pseud. 82 Ille abducturust est mulierem cras : : Eheu.
Phorm. 835 Vicissim partis tuas acturus est : : Quas? : : Ut fugitet patrem.
Phorm. 837 Nam potaturus est apud me.
Phorm. 480 Mansurusque patruom pater est, dum huc aduentiat.

Was nun die Bedeutung anlangt, kann ich dem verdienten Plautusforscher Sonnenschein nicht unbedingt beistimmen, wenn er Rud. 937 folgendermassen übersetzt: 'but I, this opulent personage, am doomed to a breakfast seasoned with sour wine - - -' Denn diese Bedeutung 'bestimmt sein, sollen', die die Umschreibung auf *-urus sum* im klass. Latein nicht selten hat, ist m. E. im alten Latein erst im Entstehen begriffen und zwar, wie ich überzeugt bin, aus dem *futurum est* entwickelt, vgl. unten. Überall liegt die Bedeutung 'vorhaben, Miene machen, damit umgehen, gedenken' auf der Hand. Phorm. 835, um nur ein Beispiel

herauszugreifen, ist Antwort auf die Frage V. 833 f.: Quid nam nunc facturust Phaedria? Quo pacto - - *ait se uelle absumere?* — Amph. 88 Ipse hanc *acturust* Iuppiter comoediam unterscheidet sich vom Futur V. 94 Hanc fabulam, inquam, hic Iuppiter hodie ipse *aget* Et ego una cum illo, eben dadurch, dass *aget* nur futurisch ist, vielleicht mit einem Nebensinn der Bestimmung, wie etwa Curc. 369 Tu tabellas consignato, hic ministrabit, ego edam, während *acturus est* die Absicht oder den Willen hervorhebt, schwed. 'J. ämnar uppträda' und 'J. kommer att uppträda'. Rud. 937 bedeutet mithin: 'Aber dieser König geht jetzt zu einem ärmlichen Frühstück.' Vgl. (im Nebensatz) Pers. 361 ff.:

> Erus si minatus est malum seruo suo,
> tam[en]etsi id futurum non est, ubi captumst flagrum,
> dum tunicas ponit, quanta adficitur miseria.
> Ego nunc quod non futurumst formido tamen.

ID FUTU
V. 362 bietet *A* TAMENESIAURUSNON; Schoell (in der ed. mai.): Tamenetsi *apturus non est* (sc. seruos), was m. E. schon wegen der Bedeutung ('auch wenn er Schläge nicht bekommen soll') höchst fraglich ist. Andererseits stimmt *id futurum non est* vorzüglich zum plaut. Sprachgebrauch: es ist nicht aus V. 374 eingedrungen, sondern dieselbe Wendung wiederholt sich hier wie sonst in Vergleichen und in Anwendungen allgemeiner Sätze auf einen speziellen Fall, z. B. Trin. 23 ff. u. ö., s. Skutsch, Berl. phil. Woch. XII : 1615. — *Futurum est* steht (gleichbedeutend mit *Fiet*) als bejahende Antwort auf eine Aufforderung Cas. 833. Mil. 909, S. 122; ausserdem Pseud. 568 nil etiam scio, Nisi quia futurumst, V. 107 nescio, Nisi quia futurumst. Zur Bedeutung vgl. S. 202 f.

B. Negative Behauptungen.

> Rud. 1255 Ego tibi daturus nil sum, ne tu frustra sis.
> Capt. 14 Ego me tua causa, ne erres, non rupturus sum.
> Amph. 664 f. - - redire ad nauem meliust nos. Amph. Qua gratia?
> So. Quia domi daturus nemost prandium - - -

Bacch. 1003 (S. 47, Fussn.). Curc. 541. Rud. 1085. St. 73. Metell. ap. Gell. VI : 11 (1. Pers.). — Poen. 540. Mil. 1060. Cato Fr. p. 61 26 P (3. Pers.). Auch als irrealer Konj. Rud. 1419, s. u. S. 212; im Relativsatz, Heaut. 784, s. u. — Die Umschreibung auf *-urus sum*. die ihrer Bildung nach ein Präs. ist, zeigt in dieser Verwendung eine unverkennbare Ähnlichkeit mit dem Präs. in Sätzen wie Truc. 642 at ego nolo, *non eo,* Rud. 1327 *nihil addo* u. ä., worüber S. 36 ff. gehandelt ist.

Phorm. 303 - - Non, non sic futurumst: non potest.
Andr. 587 Non fuerant nuptiae futurae.

Über periphrastisches Fut. in Sätzen, wo 2 oder 3 Zeitstufen einander gegenübergestellt werden, s. S. 208 f.

II. Die Umschreibung auf -urus sum im Nebensatz.

Nach Sonnenschein zu Rud. 1419 ist 'the periphrastic conjugation very rare in Plaut.; only in if-clauses (cf. Mil. 1186) and dep. questions'. Aber auch Relativsätzen, die den unabhängigen im allgemeinen sehr nahe stehen, ist der Gebrauch nicht fremd; ferner sind in Temporal- und Komparativsätzen spärliche Belege vorhanden.

1. Relativsätze.

Die *1. Pers.* des Präs. finde ich nur in den Prologen wie Mil. 84 Comoediai quam nos *acturi sumus,* Ad. 3, Eun. 19, Heaut. 15; ferner einmal im neg. Satz Heaut. 784 (s. o.) Egon quoi *daturus non sum.* ut ei despondeam? entsprechend dem gewöhnlichen Präs. V. 779 - - At ego illi *neque do* neque despondeo. —

Asin. 662 Hanc, quoi daturu's hanc, iube - - orare mecum.
Amph. 397 Verum, utut es facturu's, hoc quidem - - haud reticebo.

Die Belege der 3. Pers. Präs. gehören sämtlich demselben Typus an:

> Pers. 679 recipito Illac - - Sag. Quod futurum est praedicas.
> Cas. 772 quasi nil sciant Fore huius quod futurumst.

Bacch. 510. Mil. 911. Pers. 364, s. S. 206. Ad. 387. — Truc. 254 und Hec. 669 quidquid futurumst. — Prät. (vgl. darüber S. 224):

> Most. 437 Quod crediturus tibi fui, omne credidi.
> Heaut. 817 Ne me istuc ex te prius audisse gaudeo,
> Quam argentum haberes, quod daturus iam fui.

3. Pers., Asin. 621 Patronus qui uobis fuit futurus, perdidistis. Einmal Konj., Cist. 243 Quae esset aetatem exactura mecum in matrimonio. Über Phorm. 960, s. S. 213. — Hier dürfte der Ort sein, sämtliche Belege der *Gegenüberstellung zweier oder dreier Zeitstufen* (meist der 3. Pers.) zusammenzustellen: diese Konstruktion kommt meist in unabhängigen Sätzen vor oder in Relativsätzen, die ja den unabhängigen nahe stehen.

a. Die umschreibende Konjugation.

> Hec. 739 Nam si facis facturaue es, bonas quod par est facere.
> Truc. 960 Tu dedisti iam, <hic> daturust: istuc habeo, hoc expeto.
> Trin. 56 - - uxor quid agit? Cal. Immortalis est,
> Viuit uicturaque est.
> Trin. 206 Quod quisque in animo habet aut habiturust sciunt.

Reine fut. Bedeutung haben Trin. 206 und, wie es scheint, 56, die beiden übrigen Belege nähern sich mehr der ursprünglichen Bedeutung 'Willens sein, gedenken'. — Am häufigsten sind die Verba *esse* und *fieri* vertreten:

> Amph. 553 Quia id quod neque est neque fuit neque futurum est
> Mihi praedicas.
> Amph. 1133 Mitte omnes: quae futura et quae facta eloquar.

Trin. 209 Quae neque futura neque sunt, tamen illi sciunt.
Bacch. 1087 Quiquomque ubi ubi sunt, qui fuerunt quique futuri sunt posthac.

ubique B, *ubi* CD, *ubi ubi* Ital., vgl. Wölfflin, Die Gemin. im Lat., Münch. Sitz. Ber. 1882.

Pers. 778 Qui sunt qui erunt quique fuerunt quique futuri sunt posthac.

Das *qui erunt* neben dem folgenden *quique futuri sunt*, womit es sich inhaltlich deckt, ist auffallend, vgl. O. Seyffert, Phil. Anz. XVII : 166, Leo zu d. St.; *Qui sunt miseri*, Schoell. Skutsch, Berl. phil. Woch. XII : 1618, verteidigt die Überlieferung unter Hinweis auf π 437 οὐκ ἔσθ' οὗτος ἀνὴρ οὐδ' ἔσσεται οὐδὲ γένηται. Ich vermute, dass das *quiqué futuri sunt* lediglich wegen des Gleichklangs mit dem vorausgehenden *quiqué fuerunt* hinzugefügt worden ist; dieses Paar entspricht dann dem ersten *Qui sunt qui erunt*. Vgl. Leo, De fig. sermonis II : 38.

b. Fut. simplex.

Nach Blase, Gramm. S. 272, wird 'entweder die umschreibende Konjug. gewählt oder das Fut.; bei der Ähnlichkeit der Bedeutung konnte sich leicht der Unterschied verwischen'. Im Altlateinischen ist jedenfalls Fut. simpl. viel häufiger als die Umschreibung; nur vom Vbm. subst. *esse* (oder dem sinnverwandten *fieri*) findet sich ebenso häufig das eine wie das andere. Bisweilen lassen sich besondere Gründe ermitteln, warum das Fut. simpl. gewählt ist: das Vbm. steht im Pass.:

Mil. 1412 Quod tu hodie hic uerberatu's aut quod uerberabere.
Truc. 699 Neque gnatust neque progignetur neque potest reperirier.
Cist. 12 Lubenti edepol animo factum et fiet a me. —
Cist. 44 Haec quidem - - cottidie uiro nubit, nupsitque hodie, nubet mox noctu: numquam ego hanc uiduam cubare siui.

Das Fut. simpl. drückt eine Bestimmung (den Willen eines andern) aus; nach plaut. Sprachgebrauch könnte ein *nuptura est* diese Bedeutung nicht haben.

Amph. 7 - auctare - lucro Quasque incepistis res quasque inceptabitis,

wo die *to*-Bildung Absicht ausdrückt. Die übrigen Belege sind derart, dass nach plaut. und terenz. Sprachgebrauch das Fut. I ganz natürlich erscheint:

Pers. 847 Malum uobis dabo. Tox. At tibi nos dedimus dabimusque etiam.
Rud. 1373 Iuratus sum, et nunc iurabo, si quid uoluptati est mihi.
Eun. 1009 Numquam pol hominem stultiorem uidi nec uidebo. ah.
Curc. 168 Quid uidisti aut quid uidebis magis dis aequiperabile?
Stich. 157 Neque quisquam melius referet matri gratiam
neque rettulit quam ego refero meae matri Fami.
Capt. 957 (Leo) Fui ego bellus, lepidus: bonus uir numquam, neque frugi bonae,
Neque ero umquam, ne<erres>: spem ponas me bonae frugi fore.
Trin. 971 Syc. Neque edepol tu is (= Charm.) es neque hodie is umquam eris, auro huic quidem.
Capt. 921 Nam hic quidem ut adornat aut iam nil est aut iam nil erit.[1]
Merc. 539 - - an maritust? Neque est neque erit.
Trin. 1125 Neque fuit neque erit neque esse quemquam hominem in terra arbitror.
Pers. 479 Bonus uolo iam ex hoc die esse — quod neque fiet neque fuit.
Merc. 700 Miserior mulier me nec fiet nec fuit.
Merc. 446 Numquam edepol fuit neque fiet ille senex insanior.

[1] Lindsay schlägt in der Anm. zu d. St. *nihili fuerit* vor; in temporalen Gegensätzen steht aber nur Fut. I oder die Umschreibung, nicht Fut. II.

Plautus zeigt mithin eine Vorliebe für die Zusammenstellung einerseits der aus der Wz. *es-* gebildeten Tempora, andererseits der *bheu-*Formen. Es liegt auf der Hand, dass die allgemeine Bedeutungsverschiebung der letztgenannten ('werden': 'sein') eben durch diese Parallele mächtig gefördert wurde.[1]

2. Hypothetische Sätze.

A. S. 198 ff. ist darauf hingewiesen worden, dass imperat. Fragen durch das Präsens oder die Umschreibung auf *urus es*, die auch eine präsentische Bildung ist, ausgedrückt werden. Verwandter Natur ist die periphr. Konjug. oder das Präsens in gewissen *si-* Sätzen in Verbindung mit (ungeduldigen) Aufforderungen, vgl. Bx-Niem. zu Trin. 981. Leo zu Poen. 1237. Lor. zu Mil. 215 u. 1299. Uss. zu Epid. 197. — Mil. 215:

Habet, opinor. age, si quid agis, uigila, ne somno stude.

Dieselbe Redensart Trin. 981. Stich. 715. 717. Epid. 196. Pers. 659. — Poen. 1237 Ite si itis. St. 710 Bibe si bibis. Cas. 765 quin datis, si quid datis? — Mil. 352 Sed ego hoc quod ago, id med agere oportet, Most. 1100 Quod agas, id agas, Mil. 1123 Tu modo istuc cura quod agis.

Poen. 511 Quin si ituri hodie estis, ite aut ite hinc in malam crucem.
Mil. 1186 ff. arcessito, Ut, si itura sit Athenas, eat tecum - -
nisi eat, te soluturum esse nauim. - -
Mil. 1299 A matre illius uenio. si iturast, eat.

Cas. 831. Cist. 378. Epid. 284. Men. 946. Pers. 146. 397. — Capt. 183 sed si uenturu's, temperi (sc. ueni).

B. Men. 248 - - quin nos hinc domum
redimus, nisi si historiam scripturi sumus?

Vgl. ubi essuri sumus? S. 197; die 2. Sg. steht in dieser Verwendung Amph. 902:

[1] Die eben besprochene Zusammenstellung verschiedener Zeitstufen ist im Griechischen und Lateinischen häufig, vgl. Leo zu Pers. 778, Blase a. a. O., Weyman. A. L. L. XI: 289; vgl. Plato Tim. 38 A, C; Apocal. Ioh. 4: 8; Lucr. V: 1135. Catull. 21. 24.

Heia autem inimicos? Alc. Sic est, uera praedico:
nisi etiam hoc falso dici insimulaturus es,

abwechselnd mit *uis* und Inf., z. B. Cas. 731 Potin a me abeas, nisi me uis uomere hodie, Mil. 216 u. ö. — Trin. 714, s. o. S. 56.

Capt. 359 Nunc tu illum si illo's missurus, dice, monstra, praecipe.
Poen. 312 - - suspende te. Mil. Siquidem tu's mecum futurus pro uua passa pensilis.

Amph. 324. Most. 671 f. Rud. 181. 183. — Der Unterschied zwischen Cist. 47 *si* ut dicis *ita futura's* und V. 48 *si* quidem *ita eris* ut uolo (s. o. S. 196) besteht darin, dass ersteres die Absicht der Gymnasium, ihre Einwilligung in den Wunsch ihrer Mutter ausdrückt, während *eris* ganz einfach den zukünftigen Zustand bezeichnet; auch ist die verschiedene Bedeutung der Wurzel *es-* und *bheu̯-* (vgl. noch *fies* V. 48) zu berücksichtigen.

Truc. 150 (Leo) Non aruos hic sed pascuost ager: si arationes
habituru's, qui arari solent, ad pueros ire meliust.

G.-S. (nach Anderen) *habituris* (2. Sg. von ***habiturio***, desid., sonst nicht belegt) mit den Hschr. Über Ussings - - - *arationes habituris* (Ptc. Fut.) s. u. S. 225.

St. 357 Quid sit, nil scio, nisi forte hospites uenturi sunt.
Ps. 114 Satin est, si - - efficio Cal. Satis, si futurumst. - -

Poen. 854. Pers. 362, s. o. S. 206. — Konj. irr. (vgl. S. 206 f.), Rud. 1419:

- - spectatores, uos quoque ad cenam uocem,
ni daturus nil sim neque sit quicquam pollucti domi.

3. Temporalsätze.

Trin. 112 Quoniam hinc iturust ipsus in Seleuciam, - - commendauit - -
Trin. 149 Quoniam - - est profectu<ru>s - - Charmides, - demonstrauit - -

4. Komparativsätze.

Amph. 374 So. Perii. Me. Parum etiam, praeut futurum est, praedicas

Andr. 543 Ut - adiuues - - atque ita uti nuptiae Fuerant futurae, fiant.

5. Konsekutivsätze.

Ad. 514 Si est, <is> facturus ut sit officium suom, faciat; sin aliter de hac re est eius sententia, Respondeat - -

Blases Erklärung Gramm. S. 275 (Konj. der periphr. Konjug.) 'hièr offenbar der Deutlichkeit halber, um *facturus sit* mit als abhängig von *faciat* zu bezeichnen», verstehe ich nicht. Die Ausdrucksweise ist m. E. mit Hec. 501 zu vergleichen: Si est, ut uelit redducere uxorem, licet; sin alio est animo, - - eat. Die ursprüngliche Bedeutung ist mithin auch im abhängigen Satz unverkennbar. Dagegen in einem konsekut. Relativsatz wie

Phorm. 960 Nunc quod ipsa ex aliis auditura sit, Chremes, id nosmet indicare placabilius est,

ist die Umschreibung als Konj. zu dem Fut. der Wahrscheinlichkeit aufzufassen.

6. Indirekte Fragesätze.

In diesen Sätzen steht bekanntlich im älteren Latein in gewissen Fällen der Indikativ, vgl. Ed. Becker, Stud. Stud. I: 113 ff. und zusammenfassend Hauler zu Phorm. 358. Es wäre mithin von vornherein nicht undenkbar, dass in Sätzen, die sich auf die Zukunft beziehen, neben der Umschreibung auf *-urus sum* oder *sim* auch das einfache Fut. gestattet wäre. Spärliche Reste dieses Gebrauches finden sich bei Plautus, gewöhnlich hat er aber in den indir. Fragesätzen die Umschreibung, die bei Terenz allein statthaft ist; beiden gemeinsam ist noch der Konj. Präs. in fut. Verwendung.

a. Fut. simplex

steht zunächst in solchen Sätzen, die sich vom Hauptsatz loslösen lassen und die man mithin als selbständig auffassen kann,

wie Epid. 274 Quin tu eloquere, quid faciemus? Merc. 653 Quae patria ... stabilis esse poterit? dic mihi. Andr. 389. 705. Heaut. 708. Phorm. 1042 u. a. Aber auch in wirklich abhängigen Sätzen an folgenden Stellen: Men. 473 *obserua quid dabo* und Pers. 292 *specta quid dedero.* vgl. S. 147. Wahrscheinlich gehört noch Men. 434 hierher:

Quid eo opust? <Men.> Opust. scio ut me dices. Mess. Tanto nequior,

mit B^2 die meisten Herausgeber; Lindsay: *scio ut ne dicas.* Aber würde dies nicht *scio, ne dicas* heissen? Vgl. Aul. 434 scio, ne doce, noui; 241 noui, ne doceas u. ö. Die Überlieferung lässt sich m. E. halten: wie das unabhängige Fut. *dabo* bzw. *dedero* im Sinne von *facere* auch im abhängigen Satz unverändert bleibt, so dürfte auch hier der häufige Gebrauch des *dices* in unabhängigen Sätzen (vgl. S. 117, 190) nachgewirkt haben. Vgl. Pers. 214. Es kommt noch hinzu Amph. 507 (Merc. zu den Zuschauern mit Bezug auf Amph., der Alc. verlassen will):

Obseruatote <eum>, quam blande mulieri palpabitur.

Uss. findet das Fut. fehlerhaft und nimmt nach dem Schol. zu Verg. Aen. XI: 725 suppalpatur mulieri auf; Don. zu Ad. 2: ut blande palpetur mulieri. Betrachten wir den Satzzusammenhang etwas näher. V. 526 sagt Merc. ohne Zweifel mit Rücksicht auf V. 507: facitne ut dixi (sc. eum facturum)? timidam palpo percutit; vgl. noch Ausdrücke wie Bacch. 856 dixin .. inuenturum te .. ? Hec. 497. Dies weist auf ein vorausgehendes Fut. *palpabitur* hin, als diese Handlung noch nicht eingetreten war wie V. 526 palpo percutit; das Futurum (Voraussage) ist allein sinngemäss und macht durchaus den Eindruck des Ursprünglichen. — Lindsays Obseruatote *ut quam blande* ... palpabitur scheint mir fraglich, da in diesem Pleonasmus (s. Bx-Niem. zu Mil. 401), der in selbständigen Ausrufssätzen nicht gerade selten ist, die Partikeln sonst getrennt auftreten, z. B. Stich. 570 *ut* apologum fecit *quam* fabre!

Durch Assimilation steht Fut. statt Präs. Stich. 86:

Post id igitur deinde, ut animus meus erit, faciam palam.

wo Goetz (in der ed. mai.) und Uss. *est, id* nach Fleckeisen aufgenommen haben, vgl. aber Anh. 2. — In Sätzen wie Amph. 38:

Nunc iam huc animum omnes quae loquar aduortite,

Pseud. 156 (*P* durch Verschreibung *loquor*), Most. 723 scis iam, quid loquar, Pseud. 1178 etiamne facere solitus es, scin quid loquar? (vgl. die Umschreibung nescis quid dicturus sum Merc. 431, s. u.) ist *loquar* nicht Konj. Präs., wie Becker a. a. O. S. 298 annimmt, da ein unabhängiges *loquor* hier unstatthaft wäre, sondern Fut.; das Präsens bezieht sich auf das schon Geäusserte, z. B. Merc. 308 decide collum stanti, si falsum loquor (*P* falsch *loquar*); über eine Ausnahme wie Rud. 1129 audi nunciam ... hoc quod loquor ist S. 53 zu vergleichen.

b. Die Umschreibung mit -urus sum od. sim.

Merc. 431 At ego — Char. Quin ego, inquam — Dem. Ah, nescis quid dicturus sum, tace.
Men. 119 Nimium ego te habui delicatam. nunc adeo, ut facturus, dicam.
As. 376 Dico ut usust fieri. Lib. Dico hercle ego quoque ut facturus sum.
Asin. 367 Nunc tu abi - - ad erum et narra haec ut nos acturi sumus.
Bacch. 720 Chr. Quid tu loquere? Mnes. Hoc, ut futuri sumus.

Konj., Merc. 572 Meum animum gestas: scis quid acturus siem.

Bacch. 722 Nescis quid ego acturus sim nec facinus quantum exordiar.
Pseud. 567 atque etiam certum, quod sciam,
quo id sim facturus pacto, nil etiam scio,
nisi quia futurumst. —
Aul. 174 Scio quid dictura es: hanc esse pauperem.
Stich. 632 *P* Gel. Iamne abiisti? Gelasime, uide quid es capturus consili. —

Konj., Pers. 144 - - Quin dicis quid facturus sis?

Men. 723 Quid id ad me, tu te nuptam possis perpeti. An sis abitura a tuo uiro?

Cist. 518 Anne etiam, quid consultura sis, sciam?

Pers. 590 Indica, minumo daturus qui sis, qui duci queat. —

Trin. 938 Nisi quia lubet experiri quo euasurust denique.

Stich. 541 - - Miror, quo euasurust apologus.

Hec. 405 Lacrumo, quae posthac futurast uita quom in mentem uenit.

Aul. 432 Volo scire ego item meae domi mea<n> salua futura.

Pac. 407 Nam si quae euentura sunt prouideant, aequiperent Ioui.

Konj., Poen. 817 Exspecto, quo pacto meae techinae processurae sient.

Epid. 377 Haec scitis iam ut futura sint. abeo.

Truc. 338 - - uolturii triduo Prius praediuinant, quo die essuri sient.

Hec. 193 Nisi sane curae est, quorsum euenturum hoc siet.

Hec. 567 Nam ut hic laturus hoc siet, si ipsam rem ut sit resciuerit,

Non edepol clam me est.

Cato R. R. 108: 1 Vinum si uoles experiri, duraturum sit necne.

Soweit die Belege. Was nun die Bedeutung anlangt, scheint mir in den weitaus meisten Fällen nicht die Bezeichnung der Zukunft schlechthin mit Ausschluss der Beziehung auf die Gegenwart vorzuliegen, sondern eben die auch sonst, besonders im Hauptsatz, vorkommende Bedeutung, d. h. eine der Absicht, dem Willen des Subjekts nach vorhandene Handlung. Dies kommt besonders zum Vorschein in den Beispielen der 1. Person, die übrigens zahlreicher sind als die entsprechenden im Haupt- und Relativsatz, und in denjenigen der 2. Pers.; z. B. Bacch. 720 Quid tu loquere? Mnes. Hoc, ut futuri sumus, von Uss. missverstanden (er liest *Quot* statt *Hoc*, *ut*), entspricht dem schwed. 'hur vi tänka ha det' scil. beim Gelage. Auch in der

3. Pers. liegt eine ähnliche Bedeutung bisweilen vor, daneben aber findet sich auch die reine Beziehung auf die Zukunft, z. B. Hec. 567, Cato R. R. 108: 1. — Aul. 432 ist derselben Art wie die imperativischen Fragen, vgl. S. 198 f.. — An einer Stelle, Pseud. 567 Quo id sim facturus pacto nil etiam scio, nähert sich die futurische Bedeutung der deliberativen. Vgl. noch

Mil. 1183 Quid? ubi ero exornatus, quin tu dicis quid facturus sim?

wo man nach den gewöhnlichen Angaben der Grammatik ein *faciam* erwartet, z. B. Phorm. 223 quin tu quid faciam impera. Bacch. 745 Loquere quid scribam modo, u. a. m.

Hec. 615 Quia de uxore incertus sum etiam quid sim facturus. La. Quid est?
quid uis facere nisi redducere?

aber incertumst quid agam Andr. 264. Phorm. 239 u. a., Aul. 729 f. nunc mi incertumst, abeam an maneam.

Auch nach den Verben des Fürchtens findet sich ein ähnliches Schwanken: neben dem gewöhnlichen Konj., z. B. Phorm. 608 Quam timeo, aduentus huius quo impellat patrem oder Andr. 176 Verebar, quorsum euaderet u. a. ä., findet sich die Umschreibung:

Heaut. 569 Ut equidem, ita me di ament, metui, quid futurum denique esset.

Spärliche Belege dieser Konstruktion sind auch bei Cic. vorhanden, vgl. Hartmann, Über den Konj. der Futura, A. L. L III: 348 (Parad. 18, Verr. V: 163. ad Fam. XI. 28; auch nach *uide ne. dare operam* dreimal.)

Hier sei noch auf eine andere Konstruktion hingewiesen: neben der Umschreibung mit *-urus sim* Hec. 567 nam *ut* hic *laturus hoc siet.* si . . . . resciuerit, non clam me est, steht Hec. 261:

Neque adeo clam me est, *quam* esse eum grauiter *laturum credam.*
Hoc si rescierit.

Trin. 2 Sequor: sed finem fore quem dicam nescio.

Pseud. 106. 176. Capt. 268. In dir. Fragen z. B. Curc. 1. 12; vgl. S. 100. —

Pseud. 564 - - - uos suspicarier me - haec - promittere,
Quo uos oblectem, hanc fabulam dum transigam,
neque sim facturus quod facturum dixeram.

Lorenz (in der Anm. zu d. St.) ergänzt in Gedanken ein *quo* nach *neque:* 'um euch Spass zu machen, nicht weil ich die Absicht habe, das auszuführen, was . .'; vgl. Blase Gramm. S. 275: *sim facturus* 'offenbar mit Anlehnung an den Inf. Fut.' Eine Anlehnung liegt allerdings vor, aber anderer Art: statt des zu erwartenden Inf. *me - promittere - neque facturum* hat Plautus wegen des Konj. *quo uos oblectem* und mit Rücksicht auf das folgende *facturum* die 'anakoluthische' Ausdrucksweise *sim facturus* gestattet. Vgl. Leo zu Cas. 617. Ein ganz analoges Beispiel findet sich bei Ascon. zu Cic. pro Mil. p. 28: Milo ut cognouit uulneratum Clodium, cum sibi periculosius illud etiam uiuo eo *futurum* intellegeret, occiso autem magnum solacium *esset habiturus* (statt *esse - urum*), etiamsi subeunda esset poena, exturbari taberna iussit. Vgl. Anh. 2.

c. Konj. Präs.

1. Nach *Quam mox?* steht sowohl in gewöhnlichen direkten als in konsultativen Fragen Ind. Präs,, vgl. S. 39 und 88; dementsprechend finden wir in indirekten Fragen nur den Konj. Präs., z. B. Enn. Ann. 86 V.:

- - omnes auidi spectant ad carceris oras,
quam mox emittat pictis e faucibus currus.

Men. 704. Mil. 303 f. Truc. 820. Phorm. 161. 606. Ad. 889 f. Ähnlich Bacch. 1204 Filii uos exspectant intus. Nic. Quam quidem actutum emoriamur. Phorm. 462 Percontatum ibo ad portum, quoad se recipiat.

2. Nach den Verba timendi steht im Altlateinischen öfters ein indir. Fragesatz, besonders bei Terenz. Das periphr. Fut. findet sich nur Heaut. 569 metui, quid futurum denique esset.

s. o. S. 217; gewöhnlich steht aber schon hier, wie im klass. Lat., Konj. Präs. bzw. Imperf., z. B. Asin. 51:

> Demiror quid sit et quo euadat sum in metu.
> Andr. 176 -- et eri lenitas Verebar quorsum euaderet.

Most. 395. Andr. 127. 264. 419. Phorm. 608 u. a.; vgl. dagegen (nach anderen Verba) Stich. 541 miror quo euasurust apologus, Trin. 938 lubet experiri quo euasurust denique.

3. In *quin*-Sätzen ist nach Hartmann a. a. O. die Umschreibung auf -*urus sim* selten bei Cic. (ad Att. VII: 3. 2, X: 10. 5, ad Fam. XVI: 21. 7); bei Plaut. und Ter. findet sich, soviel ich sehe, nur das gewöhnliche Präs., z. B.

> Andr. 405 Hic nunc non dubitat, quin te ducturum neges.
> Poen. 184 .. negabit. Quid tu dubitas, quin extempulo
> dupli tibi, auri et hominis, fur leno siet?

Aul. 164 (pass.). Poen. 882. Eun. 997. Dagegen entspricht der Konj. Andr. 391 nam hoc haud dubiumst, quin Chremes Tibi *non det* gnatam einem unabhängigen *non dat*, vgl. V. 371. 376 u. a.

4. Die zur Wz. *bheu*- 'werden' gehörenden Formen haben Futurbedeutung in Fällen wie Aul. 426:

> Pol ego haud scio quid post fuat: tuom nunc caput sentit.
> Enn. Ann. 345 V. Exspectans si mussaret, quae denique causa
> pugnandi fieret aut duri finis laboris.
> Andr. 385 -- Ex ea re quid fiat, uide.

Mil. 299. Trin. 594. Truc. 709 (*fuat*). Trin. 822 *foret* (häufig im Relativsatz, z. B. Bacch. 953 Ilio tria fuisse fata audiui, quae illi forent exitio, vgl. Blase, Gramm. S. 278 f.; über *forem* = *essem* im irrealen Bedingungssatz s. Landgraf, A. L. L. XIII: 281). Auch Präsensformen der Wz. *es*- haben gelegentlich ähnliche Verwendung, z. B. Enn. Ann. 83 V.:

> Omnibus cura uiris uter esset induperator.
> Heaut. 346 -- fruare, dum licet: nam nescias
> eius sit potestas posthac an numquam tibi.

5. Ich stelle zuletzt einige gelegentlich notierte Belege zusammen. Von einigen Verben findet sich sowohl gewöhnliches

Präs. als die Umschreibung: neben Stich. 541 miror *quo euasurust* apologus (s. o.) finden wir Poen. 172 Intellego hercle, sed *quo euadas* nescio; Most. 58 Qui scis, an tibi istuc *eueniat* prius quam mihi? (vgl. Bacch. 144. Epid. 321. Most. 132) steht Hec. 193 Curae est, quorsum *euenturum* hoc *siet* parallel; ungefähr gleichbedeutend mit *uide quid es capturus consili* nach *P* Stich. 631 oder moneo ... ut *reputes quid facere expetas* Trin. 674 steht *uide quid agas* Phorm. 346. Eun. 224 und wahrscheinlich Ad. 343. — Vgl. noch Bacch. 110. Merc. 592. Mil. 168. 346. Pers. 717 (pass.) Heaut. 188. 1013. Phorm. 774. Eun. 790.

7. Abhängiger Irrealis.

Ich stelle zuletzt einige Beobachtungen über *den sog. abhängigen Irrealis* im alten Latein zusammen. — Für das klassische Latein nimmt man bekanntlich im allgemeinen folgende Gesetze an: 1. Falls der Hauptsatz in den *Acc. c. Inf.* tritt, erscheint der Irrealis der Gegenwart im Präs. der Conj. periphr. (= Inf. Fut.), der Irrealis der Vergangenheit im Perf. der Conj. periphr. auf *-urum fuisse;* die Verba des Könnens u. s. w. stehen im Inf. Präs. bzw. Perf. — 2. Wenn der Nachsatz einer irrealen Periode zugleich *Konjunktionalsatz oder indirekter Fragesatz* ist, bleibt der Konj. Imperf. unverändert; für den Konj. Plusq. act. tritt die periphr. Konjug. auf *-urus fuerim* ein. Was die Verba des Könnens u. s. w. anbetrifft, hat man wenigstens früher behauptet, dass nur *potuerim* u. s. w. gesagt werde, s. näheres unten. — 3. Eine Umschreibung mit *futurum esse* od. *fuisse* bzw. *fuerit ut* findet sich besonders im Passiv und bei Verben ohne Supinum.

Allein die Sprache selbst bestätigt keineswegs diese strengen Gesetze, die durch die neueren Untersuchungen mehrerer Gelehrten vielfach modifiziert worden sind. Was zunächst die Umschreibung mit *futurum esse (fuisse) ut* anlangt, hat Priem, Die irr. Bedingungssätze bei Cic. u. Caes., Philol. Suppl. V: 323 ff., nachgewiesen, dass im Konj. ebensowenig wie im Inf. diese Umschreibung stattfindet, wenn die betreffenden Verba ein Supinum haben, und dass von Verben ohne Supinum kein einziges Beispiel (unter 130 bei Cic. und Caes.) vorkommt. Im

Passiv heisst es zweimal *futurum fuisse ut* (Tusc III. 69. Bell. civ. III. 101. 2); dagegen fehlt sowohl *futurum esse ut* als auch *futurum fuerit ut.* Statt dieser Umschreibungen steht nur das einfache Imperf. oder Plusquamperf. Pass.

Ferner hat man den irrealen Charakter des Inf. auf *-urum esse*, den auch Schmalz Synt.[3] S. 416 angenommen hat, in Abrede gestellt. Der schwedische Gelehrte F. W. Häggström ist m. W. der Erste, der die Behauptung aufgestellt hat, dass der Inf. auf *-urum fuisse* auch für den Irrealis der Gegenwart eintritt, vgl. seine Anm. zu Caes. b. g. V. 29. 2 in der Ausgabe vom. J. 1862. Dieselbe Ansicht vertritt Sp. Vassis, Rev. de Phil. XI: 42 ff. vgl. dazu O. Riemann ibid. XV: 34 ff. (Weissenfels, Woch. f. kl. Ph. 1890. S. 1227.) und Riemann-Goelzer in der Gramm. Comp., z. B. Cic. Fin. I: 39 Numquidnam manus desiderat? — Nihil sane. — At, si uoluptas esset bonum, desideraret. - - - Sin autem summa uoluptas est, nihil dolere, recte concessum est, nihil desiderare manum, cum ita esset affecta, secundum non recte, si uoluptas esset bonum, fuisse desideraturam.

Dass irreale Bedingungssätze von der Consecutio temporum unbeeinflusst bleiben, ist mehrfach angenommen worden. Nach Schmalz a. a. O. S. 416 haben aber die Konjunktionalsätze mit *quin* u. s. w. Conj. perf. der Conjug. periphr., die indir. Fragesätze dagegen Perf. oder Plusqu. Conj. periphr., je nach der Zeitstufe des Hauptsatzes. Vgl. noch Priem a. a. O. S. 327 und S. 338; ebenda wird darauf hingewiesen, dass der Irrealis der Vergangenheit von anderen Vba als *posse* u. s. w. häufig durch das Imperf. der gewöhnlichen Konjugation vertreten wird.

Eine nähere Prüfung der ganzen Frage behalte ich mir für eine spätere Gelegenheit vor und gestatte mir vorläufig, einige entsprechenden Erscheinungen im alten Latein zu erörtern. Es liegt auf der Hand, dass wir gar kein Recht haben, die mannigfachen Konstruktionen der ausgebildeten Schriftsprache auch für die 'Sturm- und Drangperiode' der alten Römer vorauszusetzen, dass wir vielmehr froh sein können, wenn es uns gelingt, die entsprechenden einfacheren Ausdrucksweisen der arch. Sprache zu ermitteln und die Fäden aufzuspüren, die zu der kunstvollen Periode einer späteren Zeit hinüberleiten.

1. Ein abhängiger *Acc. c. Inf. auf -urum esse oder -urum fuisse* kommt m. W. nicht vor. Allgemein üblich ist dagegen die der Volkssprache überhaupt geläufige Parataxe, z. B. Aul. 742:

> Deos credo uoluisse: nam ni uellent, non fieret, scio.
> Hec. 656 Pater, si -- uellet, -- satis certo scio,
> non me clam haberet quod celasse intellego.
> Poen. 323 -- nam uigilante Venere si ueniant eae,
> ita sunt turpes, credo ecastor Venerem ipsam e fano fugent.
> Andr. 578 Num censes faceret, filium nisi sciret eadem haec uelle?

Asin. 502 f. Bacch. 635. Trin. 752 f. 832 f. Heaut. 230 f. Hec. 756 *(scio)*. Cist. 625. Men. 238 f. Merc. 177. 591. Mil. 309 f. Pers. 172 f. Pseud. 415 ff. Trin. 61. 115. Fragm. Trig. ap. Gell. VI: 9. 7. Hec. 128 f. *(credo)* Bacch. (487.) 1039. Pers. 274 *(ut opinor)*. Cato, Or. fragm. p. 62[6] J. *(opinor)*.

Die Parataxe findet sich bekanntlich hauptsächlich beim Präsens der Verba sentiendi und dicendi, was auch für die oben angeführten Belege gilt. Es fragt sich nun, wie der abhängige Irrealis nach einem Präteritum ausgedrückt wird. Folgende Fälle mit irrealem Nebensinn sind mir bekannt:

> Eun. 139 Ait, si fidem habeat se iri praepositum tibi
> apud me, ac non id metuat, ne, ubi acceperim,
> sese relinquam, uelle se illam mihi dare:
> uerum id uereri.
> Bacch. 700 Quem si orem, ut mihi nihil credat, id non ausit credere.
> Mn. Immo si audias quae dicta dixit me aduorsum tibi.
> Ch. Quid dixit? Mn. Si tu illum solem sibi solem esse diceres,
> se illum lunam credere esse et noctem qui nunc est dies.
> Pseud. 499 animum aduorte nunciam,
> quapropter + te expertem amoris nati habuerim:
> pistrinum in mundo scibam, si id faxem, mihi.

Diese Belege sind, jeder in seiner Art, sehr interessant. Die Umschreibungen mit Formen des *uelle* und Inf. kommen auch sonst einem Fut. ziemlich gleich, vgl. z. B. Most 66 ego *ire* in Piraeum *uolo* in einer Situation, wo sonst *ibo (eo)* üblich ist; ähnlich *uolui* mit Inf.; über das fragende *uis* s. o. S. 198. Phorm. 481 mansurusque patruom pater est . . . : ut aibat De eius consilio *sese uelle facere* . . . entspricht dem Fut. V. 461 frater est exspectandus mihi: Is quod . . . dederit . . consilium, id *sequar*, u. a.; vgl. noch *uellem* in Verbindungen wie Heaut. 185 Quam uellem Menedemum inuitatum . . . Die Form auf *-urum esse* stand offenbar den unabhängigen Formen des Präsensstammes etwas fremdartig gegenüber, vgl. *amabo,* aber abhängig (nicht etwa *amaturum,* sondern) *amare.* s. o. S. 60; daher auch Bacch. 700 *credere.* Was Pseud. 499 anbetrifft, so ist die Ellipse wahrscheinlich auf denselben sprachpsychologischen Grund wie Aul. 425 (s. S. 172) zurückzuführen: nach *scio* steht in der Regel Acc. c. Inf. Fut., s. S. 58 f., andererseits aber hatte der Inf. Fut. nicht irreale Bedeutung (vgl. Belege wie Rud. 405 nam extemplo, si uerbis suis peterem, daturos dixit), daher nahm man seine Zuflucht zu einer Ellipse des Vbm. subst. Dass Charisius p. 201 : 10 diesen Vers in folgender Fassung zitiert: quia sciebam, inquit, mi (*in* libri) pistrinum in mundo fore, beweist natürlich nichts, und es liegt kein Grund vor, mit Fleckeisen: *Quia mihi sciebam pistrinum in mundo fore* zu schreiben (Lor., Goetz); vielmehr macht die Überlieferung unserer plaut. Hschr. durchaus den Eindruck des Ursprünglichen.

2. Parataktischer *Konjunktiv* findet sich z. B. Andr. 258:

> Quod si ego resciuissem id prius, quid facerem si quis nunc roget,
> aliquid facerem, ut hoc ne facerem.

Cato Or. Fragm. p. 23 [10]; 71 [9] J.: Cedo, si uos in eo loco essetis, quid aliud fecissetis? Andr. 668. Capt. 711 f. Lucil. 868 Marx.

> Cist. 3 - - - soror si mea esses,
> qui magis potueritis mihi honorem ire habitum,
> nescio, nisi - - - fieri non posse arbitror.
> Trin. 992 Di te perdant, si te flocci facio an periisses prius.

C. Gracch. p. 235 ed. Meyer: si uellem apud uos uerba facere, . . . haud scio an lubentibus a uobis impetrassem. — Stich. 743. Mil. 476. Ad. 273. Die Umschreibung auf *-urus fuerim* ist einmal belegt, Pers. 296:

> Qui te di deaeque — scis quid hinc porro dicturus fuerim,
> ni linguae moderari queam.

Die Bemerkung von Schmalz, Lat. Synt.³ S. 415 f.: . . . 'für *uenissem* sagte man im Altlat. und noch bei Cic. . . . auch *eram uenturus* . . . Nach Cic. wird *fui uenturus* häufiger gebraucht (als *eram u.*) . . . Dass *uenissem* und *uenturus fui* in der Bedeutung sich vollständig decken, zeigt Cic. Att. XIV : 14. 2 quae ille *facturus non fuit*, fiunt verglichen mit XIV : 13. 3 quae Caesar *numquam fecisset*, ea nunc proferuntur' ist m. E. nicht ganz zutreffend. Denn im Altlateinischen fallen jedenfalls der Konj. *uenissem* und der Ind. *uenturus eram* in der Bedeutung keineswegs zusammen, dagegen kann das Fut. in praeterito durch den jeweiligen Satzzusammenhang einen irrealen Nebensinn annehmen. Die Entstehung dieser Konstruktion sucht Blase, Gramm. 278, durch Cic. Lig. 24 zu veranschaulichen: Quid facturi fuistis? quamquam, quid facturi fueritis, dubitem, cum uideam, quid feceritis? Allein wir können schon an den um 150 Jahre früheren plautinischen Belegen diesen Vorgang ebensogut demonstrieren: Most. 437

> Apage, apage te a me nunciam post hunc diem:
> quod crediturus tibi fui, omne credidi.

Dies ist ein vortreffliches Beispiel des Fut. in praet. abs., vgl. Lor. zu d. St.: 'alles, was ich jemals dir anzuvertrauen im Begriffe gewesen bin, habe ich jetzt dir anvertraut gehabt'. Dagegen verbindet sich die eigentliche Bedeutung mit einem durch den Zusammenhang sich ergebenden Nebensinn der Unwirklichkeit Asin. 621:

> Patronus qui uobis fuit futurus, perdidistis.
> Andr. 542 f. Ut me adiuues . . . atque ita uti nuptiae
> fuerant futurae fiant.

Vgl. V. 587. — Cist. 243, s. S. 208. — Ähnlich Heaut. 817 Ne me istuc ex te prius audisse gaudeo Quam argentum haberes, quod daturus iam fui. Noch schärfer tritt diese sich von selbst ergebende Vorstellung zu Tage, wenn ein hypoth. Nebensatz im Konj. damit verbunden wird:

> Cist. 152 f. - - quod si tacuisset, tamen
> ego eram dicturus, deus, qui poteram planius.

Eine schöne Parallele zu der eben erwähnten Ausdrucksweise bietet die Umschreibung mit *uelle* in einem Fall wie Cas. 440:

> Volui Chalinum, si domi esset, mittere.

Die Entstehung des abhängigen Irrealis auf *-urus fuerim* (Pers. 296) lässt sich also schon im Altlateinischen vorzüglich darlegen.

Anm. Das Participium Fut. im Altlateinischen.

Truc. 150 hat Uss. seiner Zeit folgendermassen ediert:

> Non aruos hic sed pascuus ager est; arationes
> habituris, qui arari solent, ad pueros ire meliust.

O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXIII : 92 bemerkt dazu: 'Braucht Plautus so das Part. Fut.?' Denn *habituris* wäre in diesem Fall ein selbständiges Part. Fut. und zwar das erste in der römischen Litteratur. Nun hat aber Landgraf in seinem Aufsatz »Die Anfänge des selbst. Gebr. des Ptc. Fut. act.», A. L. L. IX : 47 ff., gezeigt, dass dieser Gebrauch bis auf Livius sehr spärlich sei. Das älteste bis jetzt bekannte Beispiel liefert C. Gracchus bei Gell. XI. 10. 4 '*qui prodeunt dissuasuri*' als Ausdruck der Absicht in Verbindung mit einem verbum mouendi. Es liegt m. E. kein Grund vor anzunehmen, dass etwa Gellius ein dem Altlateinischen geläufiges Supinum *dissuasum* in das in der späteren Zeit beliebte Part. Fut. verändert hat, denn gerade im Gebrauch des Supinums ist auch Gellius Archaist, vgl. Knapp, Tr. Am. P. Ass. XXVIII. VI. 1897. Mit adjektivischer Bedeutung oder als reines Part. steht besonders *futurus* bei Cic. und spät., vgl. Landgraf a. a. O., Steele, Am. J. of Ph. XIX : 275. Es fragt sich aber, ob der Gebrauch dieses Part. sich schon

früher nachweisen lässt, etwa bei Lucilius. Dass man es vor dem Erscheinen der Landgraf'schen Untersuchung angenommen hat, kann nicht Wunder nehmen, aber auch Marx hat in seiner neuen Luciliusausgabe dieses Part. an einigen Stellen stehen lassen:

V. 314 (Marx) uelle tolutim hic semper <agi> incepturus uidetur.

V. 662 malis, nec esse lautum e mensa pure capturus cibum?

V. 567 rausuro tragicus qui carmina perdit Oreste.

Die beiden ersten Belege sind ganz unsicher; V. 314 ergänzt Lindsay in seiner neuen Noniusausgabe <et>, wie schon früher Bouterwek u. Müller; wegen des Nom. cum Inf. vgl. Truc. 85 is nunc dicitur Venturus peregre. V. 662 ist unklar und sehr verschieden aufgefasst worden; überliefert ist *necesse* od. *necesse est*. V. 567 fasst Marx (s. Index s. v. Ablativus) als Abl. Abs. auf und bemerkt dazu: 'cuius constructionis hoc loco est testimonium antiquissimum omnium', Comm. p. 211, verliert aber kein Wort über die Untersuchung von Wölfflin, Der Gebr. des Abl. Abs., A. L. L. XIII : 275, wo nachgewiesen wird, dass das Ptc. Fut. act., wie diese Verbalform überhaupt spät ausgebildet ist, im Abl. Abs. nicht vor Augustus erscheint. Aber auch so verstehe ich den Vers nicht.[1] Jedenfalls sind die aus Lucilius beigebrachten Belege keineswegs durchschlagend.

Aus Ennius, um weiter rückwärts zu gehen, hat schon Tammelin, De part. prisc. lat., p. 154, einen Beleg zitiert, V. 573 Vahl.

Carbasus alta uolat pandam ductura carinam.

Vahlen hat diesen Vers ohne Weiteres aufgenommen; auch Wölfflin Arch. I: 331 nimmt daran keinen Anstoss. Allein der Vers ist nur bei Barth (Vet. schol. zu Stat. Achill. I : 558) überliefert, den Müller mit Recht als einen 'dubiae fidei hominem' bezeichnet. Ferner ist das Wort *pandus* erst in der augustei-

[1] Herr Prof. Wackernagel hat mir freundlichst folgende Konjektur vorgeschlagen:

Rausur*a* tragicus qui carmina perdit Oreste<s>.

schen Zeit sicher belegt; dass Pac. *repandirostrum* und Lucil. *repandus* aufweist, beweist für unsere Stelle nichts, denn *pandus* kann, worauf mich Herr Prof. Wackernagel aufmerksam macht, sehr wohl eine sekundäre Bildung sein, *repandus* die ursprüngliche 'rückwärts sich breitend, krumm' (nicht, wie Wölfflin a. a. O. annimmt, 'hohl, gewölbt').

Enn. 312 Vahl. Ego cum genui tum morituros sciui - -

Wenn Cic. Tusc. III: 13. 28 ff. einen ähnlichen Gedanken mit den Worten 'sciebam me genuisse mortalem' wiedergiebt, beweist dies natürlich nicht, dass *moriturus* bei Enn. einem *mortalis* gleichzusetzen ist, was Landgraf a. a. O. deutlicher hätte hervorheben sollen. Bei Enn. liegt Acc. c. Inf. vor. — Was nun Truc. 150 angeht, so ist das Part. sicher falsch; vgl. übrigens S. 212.

Zusammenfassung.

Die Umschreibung auf *-urus sum*, *sim* u. s. w. erscheint bei Plautus etwa 120mal im Ind., 16mal im Konj.; die entsprechenden Zahlen für Terenz sind 30 und 6. Während Terenz, wie wir S. 56 f. gesehen haben, den Inf. Fut. verhältnismässig viel häufiger als Plautus gebraucht, halten sich also die beiden Hauptvertreter des archaischen Lateins im Gebrauch des periphr. Futurums die Wage. Am zahlreichsten vertreten sind die Formen von der Wz. *bheu̯, futurus. -um* u. s. w. Was die verschiedenen Personen anbetrifft, findet sich die 1. Pers. hauptsächlich in negativen Behauptungssätzen, die 2. in Fragen, die 3. in positiven Behauptungen und Relativsätzen; in indirekten Fragen sind die verschiedenen Personen ungefähr gleichmässig vertreten.

Die Umschreibung auf *-urus sum* stellt sich ihrer Bildung nach als ein Präsens dar; sie bezeichnet im allgemeinen eine in der Gegenwart bevorstehende, dem Willen oder der Absicht nach vorhandene Handlung. In manchen Redensarten findet sich daher ohne merklichen Unterschied der Bedeutung entweder Präs. oder die Umschreibung, nicht aber Fut., z. B. in imperativischen Fragen der 2. Pers. und neg. Behauptungen der 1. Pers. Diese Grundbedeutung tritt auch im Nebensatz meistens deutlich

zu Tage, daher z. B. in indirekten Fragesätzen sowohl gewöhnliches Fut. (Ind.) als die Umschreibung auf *-urus sum (sim)* oder Konj. Präs. je nach den Umständen und mit leiser Nuance der Bedeutung mit einander abwechseln. Die im klass. Latein öfters vorkommende Bedeutung des Sollens oder der Bestimmung, Wahrscheinlichkeit u. s. w. ist nicht, wie Tammelin a. a. O. meint, die ursprüngliche, sondern im Altlateinischen noch im Entstehen begriffen und zwar m. E. nach Muster von *futurum est*, das im Zusammenhang der Rede diesen Sinn öfters annimmt. —Die Umschreibung auf *-urus eram. fui* und *fueram* stellt ein Fut. in praet. dar (wie andererseits bei Cato Bildungen auf *-urus eris* nicht selten sind); dieses Präteritum konnte durch den jeweiligen Satzzusammenhang einen irrealen Nebensinn annehmen: so können wir schon im Altlateinischen die Entstehung der Konstruktion mit *-urus fuerim* mit Händen greifen.

Anhang.

1. Über einige Verwechslungen der Präsens- und Futurformen in den Hschr.

1. Die Endungen *-es, -et* und *-is, -it.* z. B. im Fut. und Präs. der 3. Konjug., werden nicht selten verwechselt:

Mil. 810 Ego enim dicam tum, quando usus poscet. *P -it.*
Eun. 1041 . . aliud est quod gaudeamus: miles pelletur foras,

wo *A G pellitur* haben. Vgl. noch Aul. 402. Men. 671. Merc. 412. Mil. 50. 664 (vgl. Leo zu d. St.). 702. Most. 378. 559. Pers. 140. Pseud. 350. Stich. 509 u. a.

2. Verschreibung der Formen auf *-ar* und *-or* findet sich z. B.

Mil. 423 . . . Te adloquor, uiti probrique plena.

B adloquar. Bacch. 405. Cas. 163. Merc. 308. Pseud. 153. 156. 163. Trin. 640; vielleicht noch Amph. 96, s. S. 51, Aul. 696, 802, s. S. 23, Cist. 707, S. 8.

3. Über Mil. 1296, wo *D accersam* statt des allein richtigen *accerso* bietet, vgl. S. 19, über Amph. 1075 und Cist. 630 s. S. 17 Fussn. Ähnlich z. B. Mil. 903 *duco. B - am,* falsch; 566 (s. S. 54), 1380. Pers. 390; über Truc. 419 vgl. S. 36.

4. Auch die Formen des Futurum auf *-bo* werden gelegentlich mit den entsprechenden Präsensformen verwechselt, z. B. Cas. 590

Miserrumum hodie ego hunc habebo amasium,

wo die *P habeo* bieten. — Asin. 463. Bacch. 95. 978. Curc. 568. Men. 174. 270. Mil. 1209. Most. 1114 (vgl. S. 31). Rud. 1334

u. a. — Formen der 3. Pers., z. B. Capt. 792 *arbitra<bi>tur*. Cist. 13 (s. o. S. 53 f.). Rud. 1140. Most. 795; im Pass. der 2. Sg. Mil. 1412 *uerbera<be>re*.

5. Verwechslung der Formen mit *-i-* und *-ie-* findet sich z. B. Trin. 192 FIET : fit; Merc. 886 *audi<e>s;* vgl. noch Merc. 449 *accepit* statt *accipiet*, vielleicht aus *accip[e]it* entstanden, Trin. 722 *coniecit* statt *coniciet*, s. S. 33; Poen. 840 u. a.; wahrscheinlich Most. 1077 *aduent[e]s*, s. S. 21.

6. Über *erit* und *erat* vgl. S. 111 f.; Pers. 367 und Truc. 114 bietet *A* richtig *erit (P erat);* umgekehrt muss es Poen. 65 *fuerat* heissen, wo *B fuerit* hat. Vgl. noch Amph. 919. Cist. 134. Epid. 225. Mil. 852. Rud. 180. 502; über Rud. 1318 und Trin. 923 s. S. 112 f., 116.

2. Über einige Assimilationserscheinungen im Altlateinischen.

Dass die Alltagssprache, wie sie uns die Komödien widerspiegeln, verschiedene, aber gleichwertige Konstruktionen gelegentlich mit einander abwechseln lässt, ist eine bekannte, allerdings bisweilen verkannte Tatsache. Hierher gehören Konstruktionen wie Mil. 745 f. seruiendae seruituti . . . seruos instruxi . . ., non qui mi imperarent, Pseud. 1150 f. erus me iussit ferre . . . atque ut mitteres (vgl. Persson, Adn. Plaut. p. 8 ff.); Poen. 145 Si tibi lubidost aut uoluptati, sino; Heaut. 953 non auderet facere haec uiduae mulieri, Quae in me fecit; Heaut. 874 Ego me non tam astutum neque ita perspicacem esse id scio, wo Dz. und Tyrr. ohne genügenden Grund *neque tam* aus *G* aufgenommen haben (cfr Numquam ita magnifice . . . quin Ad. 257 neben Numquam tam mane . . . quin Heaut. 67, O. Seyffert, Berl. phil. Woch. XXIV : 139). — Hierher gehört nun auch der Wechsel verschiedener Tempora, worüber S. 65 und 159 ff. gehandelt worden ist, dasselbe gilt auch von gewissen Präterita, z. B. Truc. 217 f. - - quod habebat nos habemus, Iste id habet quod nos habuimus, Mil. 127 meum erum Athenis qui fuit und 132 meum erum qui Athenis fuerat, vgl. O. Seyffert, Burs. Jahresb. LXXX : 337 f. Über Verbindungen wie Quin tu is atque perspecta s. o. S. 75 f.

Andererseits wohnt der Sprache ein Trieb entgegengesetzter Art inne und zwar ein Streben nach Kongruenz oder Konzinnität,

indem eine Ausdrucksweise einer anderen meistens nahestehenden assimiliert wird. Diese Assimilation kann sowohl progressiv als regressiv sein. Ich erlaube mir, einige typische Fälle hier in aller Kürze vorzuführen.

Es heisst bekanntlich ausnahmslos *(non) operae est mihi* 'ich habe keine Zeit' (s. Bx-Niem. und Lor. zu Mil. 252), z. B. Truc. 883 operae ubi mi erit, ad te uenero. In ähnlicher Bedeutung findet sich *otium mihi est,* z. B. Cas. 215 . . . quom otium mihi et tibi erit, Igitur tecum loquar. Diese beiden Ausdrucksweisen sind verbunden Merc. 286:

Dicam, si uideam tibi esse óperam aut otium.
Lys. Quamquam negotiumst, siquid uis, Demipho,
non sum occupatus umquam amico operam dare.

operam esse, Ritschl. — Leo bemerkt zu d. St.: 'audiendum *operam* (quam mihi dare possis), cf. 288, mira constructione; *operae aut otium* Muellerus (Pros. S. 710), cf. Poen. 165. Trin. 628 sq.' Ohne Zweifel steht aber *operam* statt *operae* wegen des *unmittelbar* darauffolgenden *otium;* echt plautinisch ist die Wiederaufnahme desselben Wortes mit leiser Nuance der Bedeutung (über die Redensart *operam dare* vgl. Bx-Niem. zu Capt. 6).

Terenz hat bei Namen von Städten und Inseln auf die Frage: wohin? immer den blossen Akk., bei Ländernamen dagegen Präp. Es heisst aber Phorm. 66

- - - euenit senibus ambobus simul
iter illi in Lemnum ut esset, nostro in Ciciliam,

wo *in Lemnum* durch Angleichung an das dem Sprechenden schon vorschwebende *in Ciciliam* zu erklären ist, vgl. Hauler zu d. St.

Ausgehend von Truc. 374, wo *A*

Plus pollicere quam abs te posco aut postulo

bietet, während dagegen in den *P* die zweite Vershälfte folgendermassen überliefert ist: quam *ego a te postulo,* sucht Abraham, Stud. Plaut. p. 186 ff. zu erweisen, dass die Fassung des *A* unplautinisch sei, da die Verbindung *poscere* mit der Präp. *a* nicht verbunden werde und diese Verba sonst nicht bei Plaut.

verbunden erscheinen. Zustimmend äussert sich Baier, De plaut. fab. rec. p. 51 f., vgl. noch Leo und Lindsay zu d. St. Abraham scheint mir aber hier den Gebrauch zu eng gefasst zu haben: die Verbindung der beiden Synonyma ist an sich echt plautinisch, und wenn *postulare aliquid ab aliquo* gut plautinisch ist (Capt. 938. Pers. 41; Caec. Stat. 139), wenn ferner Terenz Heaut. 926 abs te *petere et poscere* verbindet (freilich sieht sich Abraham a. a. O. p. 188 zu der gekünstelten Annahme genötigt, dass *poscere* hier absolut stehe), so ist die Konstruktion durch das nachfolgende *postulo* beeinflusst, das dem Dichter bereits vorschwebte, s. Niemeyer, Woch. f. kl. Phil. II : 457. Über *aut* vgl. S. 163.

Obwohl es in der Regel *habere cui gratiam* heisst, finden wir Asin. 545 Perfidiae laudes gratiasque habemus merito magnas, vgl. Langen, Beitr. S. 12 f., Leo zu Poen. 134, Linds. zu Capt. 15. In diesem Streben nach Konzinnität des Ausdrucks findet das zweimal vorkommende *lauari* für *lauare* in med. Bedeutung seine Entschuldigung, Poen. 220 (ähnlich V. 229, vgl. Langen a. a. O. S. 297):

Lauari aut fricari aut tergeri aut ornari.

Vgl. noch Verbindungen wie bellum *geri poteratur*. Cael. Antip. bei Non. 508.

Auch auf dem Gebiete der Tempora und Modi findet eine derartige Attraktion oder Assimilation öfters statt, indem eine vorausgehende Form entweder nachwirkt oder einer folgenden, dem Sprechenden bereits vorschwebenden Tempus- bzw. Modusform angeglichen wird. Vgl. Leo zu Capt. 237. Stich. 86. Bx-Niem. zu Capt. 961. Hierher gehören einige schon besprochene Fälle, z. B. Heaut. 748 Tu nescis id quod scis, Dromo, wo das Präsens imperativische Bedeutung (= *nescies*) annimmt, s. S. 46 f., *uoles* und *erit* statt *uis* und *est* in gewissen Nebensätzen, S. 55 f., Quin experiemur (statt *-imur*) Phorm. 538, S. 77, u. a. Vgl. noch Mil. 651:

Plus dabo quam praedicabo ex me uenustatis tibi,

wo Lor. ohne hinreichenden Grund *praedicaui* (Bugge) aufgenommen hat. Auf diese Weise mag ein Fut. II statt des entsprechenden Fut. I öfters entstanden sein. — Zu Curc. 484:

Vel qui ipsi uorsant uel qui aliis ubi uorsentur praebeant,

bemerkt Leo: '*praebeant* coniunctiuus ab antecedente attractus'. Ähnlich möchte ich Rud. 812 auffassen:

- - ni istunc istis inuitassitis
usque adeo donec qua domum abeat nesciat,
peristis ambo. — Vgl. S. 193.

Vgl. noch Mil. 370 numquam deterrebor Quin uiderim id quod uiderim neben Mil. 345 uolo scire utrum egon id quod uidi uiderim. — Amph. 704, S. 118 f. Poen. 729, S. 126. Men. 844, S. 107. — Wahrscheinlich ist Most. 783 mit Weise zu schreiben:

Nunc húnc hau scio án conloquár. congredíbor.

Die Handschriften bieten *congrediar*, das durch Angleichung an das vorausgehende *conloquar* entstanden sein kann; sowohl metrisch (es folgen akat. bacch. Tetram. bis zum V. 803; V. 795 age <i>, duc<e> me) als inhaltlich scheint mir die rein futurische Form vorzuziehen zu sein (Überlegung — Entschluss; vgl. Men. 844 a. a. O., vielleicht Most. 1090).

Auf diese Weise kann die Konstruktion durch ein eingeschobenes Mittelglied verschoben werden, bzw. auf dasselbe Assimilation ausüben, s. o. Hierher gehört nun auch Pseud. 565, s. S. 218, vgl. noch Leo zu Cas. 517. Men. 122. Aul. 488. Auch kann eine Form, die weder nachfolgt noch vorausgeht, sondern dem Sprechenden nur vorschwebt, Assimilation ausüben, z. B. Poen. 1409:

Leno, quando ex neruo emissu's, — compingare in carcerem.

Uss. bemerkt zu d. St.: 'coni. *compingare* rationem non habet; *compingere* requiritur'. Weder diese leichte Emendation noch *compinga<m> te.* von Skutsch, De nom. lat. comp. p. 41, vorgeschlagen, ist aufzunehmen; ganz richtig bemerkt Leo zu d. St.: 'debuit *liber sis.* dicit *compingare in carcerem*'. Sogar die allgemeine Natur des ganzen Satzes kann das regierende Verbum in Bezug auf Tempus und Modus beeinflussen. So ist das auf den ersten Blick hin auffallende *uideatur* Amph. 1060 S. 122 f. aufzufassen, vielleicht noch Mil. 395 *censebo:* auch Asin. 454 - -

argentum - - mihi si uis denumerare Repromittam istoc nomine solutam rem futuram erwartet man ein Präs. *repromitto*. Besonders lässt sich diese Attraktion bei gewissen Modalverba wahrnehmen. Curc. 493 meminisse ego haec uolam te konnte die Beziehung auf die Zukunft nicht anders zum Ausdruck kommen als durch *uolam*, s. S. 117 f.; umgekehrt heisst es Phorm. 291 als Antwort auf einen Vorwurf: nam quid me in hac re *facere uoluisti* tibi? Rud. 273, und im Irrealis Heaut. 815 *uellem* hercle *factum*: überall ist der Wille schon, bzw. noch im Augenblick des Sprechens vorhanden.

3. Zum Subjektswechsel bei Plautus und Terenz.

Subjektswechsel bzw. Auslassung des Subjekts findet hauptsächlich da statt, wo das Subjekt als Träger der betreffenden Handlung ohne weiteres klar ist, oder wo es sich aus dem Zusammenhang ergiebt. Vgl. Bx-Niem. zu Capt. 266. Leo zu Trin. 1049, de Fig. serm. I: 12 Fussn., Keil zu Cato R. R. p. 35. Bekanntlich ist dies eine Eigentümlichkeit der Gesetzessprache: sie findet sich öfters im Griechischen, im Umbrischen z. B. Tab. Iguv. VI b 48 ff., im Zwölftafelgesetz, z. B. Si in ius uocat, ito. Ni it, antestamino: igitur em capito, d. h. 'Wenn jemand einen gerichtlich belangt, so muss dieser sich stellen. Tut er das nicht, so hat der Kläger das Recht . . .', vgl. Wölfflin, A. L. L. X: 130. — Zu der erstgenannten Kategorie gehören Fälle wie Capt. 266 (s. Persson, Adn. Plaut. p. 58 Fussn.):

> Nunc senex est in tonstrina, nunc iam cultros adtinet.
> Cist. 14 Raro nimium dabat quod biberem, id merum infuscabat,

sc. qui tondet = tonsor; qui dabat quod biberem = pincerna. Men. 454. — Zur zweiten Gruppe, die von der erstgenannten bisweilen nicht scharf zu sondern ist, gehört u. a. Trin. 597:

> Sed si alienatur, actumst de collo meo:
> gestandust peregre clupeus, galea, sarcina:
> effugiet(: erus) ex urbe, ubi erunt factae nuptiae.

Trin. 813 (Ritschl: probari ei poterit). 1049 (vgl. Leo zu d. St.). Bacch. 438. Most. 1139. Pers. 268. Andr. 267. Eun. 622. Ganz überflüssig ist mithin Lorenz' auch von Uss. und Schoell aufgenommene Ergänzung *is<te>* Most. 806 mit Bezug auf den anwesenden Tranio:

Th. Dei te ament. Si. Inspicere te aedis [te] has uelle aiebat mihi,

wo eine Handbewegung genügt haben mag, den Tranio zu bezeichnen. Cist. 762 f. hat O. Seyffert (und nach ihm G.-S. und Leo, nicht aber Lindsay) eine Lücke angenommen (Halisca spricht zu Phanostrata):

Nostra haec alumna est, tua profecto filia:
* * * * * *
et redditurast tuam tibi, et ea gratia
domo profecta est. ceterum ex ipsa - - exquaeritote.

Ussing ändert das *et* in *era* um. Weder das eine noch das andere scheint mir unbedingt notwendig: das Subjekt (*era, ipsa*) ist ohne weiteres klar. Aus Terenz sei Heaut. 856 angeführt:

Et illum aiunt uelle uxorem, ut - des qui aurum comparet.
Me. Id est profecto : id amicae dabitur. Ch. Scilicet
daturum.

Mit Bentley schreiben Fleckeisen und Tyrrell *datum iri*, offenbar um den Subjektswechsel zu beseitigen. — In diesem Zusammenhang sei noch auf die Tatsache hingewiesen, dass nicht selten Relativa und Adjektiva auf entferntere Korrelate bzw. Substantiva bezogen werden, vgl. Uss. zu Asin. 65, z. B. Epid. 261:

Vos priores esse oportet, nos posterius dicere,
qui plus sapitis.
Men. 973 Recordetur id, qui nihili sunt, quid eis preti
detur ab suis eris, ignauis, improbis uiris.

4. Die Konstruktionen bei melius und melius est.

Bacch. III : 3 hat der Pädagoge Lydus dem alten Philoxenus zu dessen grossem Kummer erzählt, dass sein Sohn Pistoclerus in die Bacchis ganz verliebt sei, was auch den sodalis Mnesilochus, der auch zuhört, aber die wahre Lage der Dinge noch nicht kennt, aufs tiefste schmerzt. Dann bittet der Alte den Mnesilochus V. 495:

> Serua tibi sodalem ét mihi filium. Mnes. Factum volo.
> Lyd. Melius esset, me quoque una si cum illo relinqueres.
> Phil. Adfatim est. Lyd. Mnesiloche, cura, ei, concastiga hominem probe.

So lesen mit *P* Uss., Leo, G.-S.[2] Früher hatte Goetz nach *A*:

> Melius<t> multo, me quoque una si cum hoc <hic> reliqueris,

und neuerdings Lindsay (ebenfalls nach A, nur *illoc* statt *hoc*):

> Melius multo, me quoque una si cum illoc reliqueris.

Ferner hat Leo in der adn. crit. vorgeschlagen:

> Melius multo me quoque una si<mul> cum illo reliqueris.

Die Worte des Pädagogen scheinen entweder eine Betrachtung über einen seiner Ansicht nach unwirklichen Fall zu enthalten oder einen Rat, auch ihn selbst zu beauftragen, den Pistoclerus zu schützen. Das letztere ist wahrscheinlicher, da erst im folgenden V. die entscheidende Antwort des Philoxenos gegeben wird. Versuchen wir nun festzustellen, welche Lesart die richtige ist.

A. melius wird dem Vbm. fin. unmittelbar beigefügt,

und zwar um ein Urteil über die betreffende Handlung, nicht die Art und Weise der letzteren, zum Ausdruck zu bringen:

Cato R. R. 1 [4] (vom Kauf eines Landgutes): de domino bono colone bonoque aedificatore melius emetur.

> Merc. 496 f. Eut. Bene uale. Char. Non edepol possum prius quam tu ad me redieris.

Eut. Melius sanus sis. Char. Vale, uince ét me serua E.
Ego fecero.

So mit *P* Uss. u. Leo, vgl. adn. crit. A hat *meliust*, eine leichte Variante, von den übrigen neueren Herausgebern aufgenommen und zwar von Lindsay ohne weitere Änderung, während Goetz und G.-S. nach Ritschl <si> sanus sis ergänzen und O. Seyffert, praef. ed. min. p. XI, Meliust sanus <ut> sis vorschlägt. Diese drei Fassungen hat man allerdings nicht durch analoge Beispiele stützen können. — Ferner Capt. 1028. Phorm. 426, vgl. oben S. 151. Die Vermutung *Multo melius . . . me reliqueris* scheint mithin durch ganz ähnliche Konstruktionen gesichert.[1] Es bleibt aber noch zu untersuchen, ob die Überlieferung einwandfrei ist.

B. melius est mit (Acc. c.) Inf.,

die gewöhnliche Konstruktion mit imperativischer Bedeutung und zwar entweder mit folgendem *quam* wie Truc. 948:

Meliust te minis certare mecum quam minaciis,

Rud. 145, wo sich die eigentliche Bedeutung wahrnehmen lässt, oder (gewöhnlich) ohne zweites Glied (das aber nicht selten aus dem Zusammenhang zu ergänzen ist) wie Pers. 369 Malo cauere meliust te (vgl. Men. 121 malo cauebis, si sapis, und caue malo); As. 249. Bacch. 76. Curc. 417. Ep. 669. Men. 339. 1091. 802. Merc. 463. Mil. 292. 1373. Most. 1068. Poen. 568. 677. 679. Rud. 141. 872. 1205. Truc. 150. 846. Bei Terenz nur einmal und zwar im Verbot, Ad. 180:

- - Ante aedis non fecisse erit melius hic conuicium,

vgl. Liv. III. 41. 3 Non erit melius, inquit, nisi de quo consulimus, uocem misisse, 48. 3. Der Inf. Perf. im Verbot hat bekannt-

[1] So steht das Adv. *recte* öfters mit einem Verbum verbunden, z. B. Ad. 951 bonus est, noster est, recte datur, Bacch. 314 nimio hic priuatim seruaretur rectius, Andr. 955 (doppelsinnig) Si. Vinctus est. Pamph. Pater, non recte uinctust. Si. Haud ita iussi ('nicht mit Recht' bzw. 'nicht gut'). Andr. 766. Cato R. R. 44; Ps. 791. Men. 387. Andere Ausdrücke: Most. 719 amice facis, Quom me laudas; Men. 701. Poen. 589. — Mil. 1376 Stulte feci, qui hunc amisi. Merc. 873. Poen. 852. — Merc. 874 si properes, facias rectius.

lich aoristische Natur und ist derselben Art wie die altlat. Perfekta *nequis — isse uelit, uellet:* Cato 5[4], Varro ap. Non. 394, Gracch. ap. Gell. X. 3. 3. Ter. Hec. 560. Gell. XIII. 15. 1. C. I. L. I. 196. [3. 7. 11.] u. ö.

Auch an unserer Bacchidesstelle hat man die eben besprochene Konstruktion durch Konjektur einsetzen wollen, vgl. Müll. Pros. S. 251 Melius multo . . [si] . . relinquerest oder Meliust . . [si] . . relinquier. Dagegen spricht u. a. teils die Notwendigkeit, zwei Änderungen zu machen, teils die Tatsache, dass es beim Inf. nur *meliust* (ohne Zusätze wie *multo*), bzw. *melius* (s. Bx-Niem. zu Mil. 292) heisst.

C. melius est mit Konj.

und zwar mit *ut* oder ohne Part.; nur in neg. bzw. fragenden Sätzen (dies gegen Durham, Corn. Stud. 1901 S. 71, der nach Aul. 567 *optumust loces* den Konj. nach *meliust* verteidigt) wie Rud. 328 nunc quid mihi meliust quam ilico hic opperiar erum dum veniat? Aul. 76. Ps. 1121; Rud. 220. 1189. Men. 832.

Es hat sich mithin bestätigt, dass die Emendationen Merc. 497 *meliust sanus <ut> sis* und *meliust, sanus <si> sis* zu dem sonstigen plautinischen Sprachgebrauch nicht stimmen, ferner dass Bacch. 496 die Lesart der Pal., die von Abraham, Berl. phil. Woch. VI : 1122, empfohlen wird, sehr fraglich ist, da der Irrealis schon an sich nicht gut passt (s. o.) und die Konstruktion mit *si* ganz singulär wäre. Das letztere gilt auch für Goetzens Emendation Melius<t> multo . . si . . reliqueris, die sich übrigens auf die unbewiesene und m. E. unrichtige Annahme stützt, dass *melius est* = *m. erit* ist. Das *si* ist aber in beiden Rezensionen überliefert; es ist ohne weiteres klar, wenn man es nicht auf das *melius esset* oder ein *melius est* bezieht, was sehr fraglich ist, sondern auf ein dem Sprechenden vorschwebendes, aus dem vorausgehenden *serua* zu ergänzendes Futurum *seruabit* (bzw. *seruabis.*) Zum Gedanken vgl. Epid. 619 Ego te seruabo. Ep. Edepol ne illi melius, si nancti fuant.

5. Ergänzung eines Futurums aus einem Imperativ oder umgekehrt.

Diese Struktur ist der Umgangssprache keineswegs fremd. Wenn z. B. aus einem vorausgehenden Verbum sogar ein ganz verschiedenes Tempus ergänzt werden kann, wie etwa Poen. 1360 Perii hercle : : Immo haud multo post, si in ius ueneris, aus dem *perii* ein Fut. *perieris* oder *peribis;* Pseud. 380 negoti nunc sum plenus. Ps. Paulo post magis, vgl. Leo Anal. Plaut. I S. 35, so ist eine derartige Wechselbeziehung zwischen dem Imper. und dem Fut. umso leichter zu verstehen, als die Handlung eines jeden Imperativs, vom Standpunkt des Redenden aus betrachtet, futurisch ist. Daneben findet sich natürlich die vollständige Ausdrucksweise, z. B. Stich. 755 salta: saltabo ego simul.

A. Aus einem vorausgehenden Fut. wird ein Imperativ ergänzt.

Pseud. 122: - - tuom tangam patrem. Cal. - - uerum, si potest,
Pietatis causa — uel etiam matrem quoque.
Bacch. 902. Abeo ad forum igitur Chr. Vel <tu> hercle in malam crucem,

wo man vor dem *in* ein <abi> oder <i> hat ergänzen wollen. Zum Gedanken vgl. Rud. 570 Labr. Intro rumpam iam huc in Veneris fanum. Charm. In barathrum mauelim. — Ohne Personenwechsel Ad. 277:

Ae. Ego ad forum ibo ut hunc absoluam; tu intro ad illam, Ctesipho,

wo Dz., Fl., Fab. gegen die Hschr. u. Don. ein <i> nach tu einschieben.

B. Aus einem Imp. ist ein Fut. zu entnehmen.

Asin. 940 f. Art. I domum. Phil. Da sauium etiam prius quam abitis. Dem. I in crucem.
Phil. Immo intro potius. sequere hac me, mi anime. Arg. Ego uero sequor.

Die Hschr. geben *intus*. corr. Fleck. — Wenn man aus Quintilians Bemerkung I. O. I: 5. 50: »'intro' et 'intus' loci adverbia, 'eo' tamen 'intus' et 'intro sum' soloecismi sunt» nicht schliessen darf, dass die Umgangssprache ähnliche Verbindungen gestattete — vgl. aber Varro R. R. I: 12. 2 animalia . . . per aera intus in corpus per os ac nares perueniunt atque efficiunt morbos, dagegen I: 40. 6 quod intro est; s. Funaiolis Anzeige der Heckmann'schen Abhandlung Priscae latiis scriptores qua ratione loca significaverint, (Münst. Diss. 1904), Woch. f. Kl. Phil. 1905 S. 10 —, so ist, wenn man *intus* beibehält, eher an eine Kontamination zweier Gedanken zu denken, wobei das Adv. sich nach einem anderen, eine Bewegung nicht ausdrückenden Verbum wie etwa in *accubitum eamus* gerichtet hat, als mit Lindsay u. G.-S. praef. ed. min. p. X eine Aposiopese vorauszusetzen. Immo is tu potius (intus <in^{s} tu, O. Seyfferts Konjektur ebenda) ist als Behauptung aufzufassen und kann kaum die imper. Bedeutung haben, die man, wenn sich diese Worte auf Dem. beziehen, lieber annehmen möchte (Immo i tu potius). Auch Funaiolis Vorschlag a. a. O. Immo tu potius und Palmers (Amph. S. 248) *in tu* potius ist nicht überzeugend. —

Bacch. 998 (Nicob. liest den Brief seines Sohnes):

'Pater, ducentos Philippos quaeso Chrysalo
da, si esse saluom uis me aut uitalem tibi'.
malum quidem hercle magnum. Chr. Tibi dico. Nic. Quid est?

sc. *dabo*. Ohne Personenwechsel Pers. 47:

Sag. - - Hoc meumst ut faciam sedulo. Tox. Quidquid erit, recipe te ad me.
quaere tamen, ego item sedulo. <Sag.> Si quid erit, <te fac>iam ut scias,

wenn man mit Bothe die Personenbezeichnung ergänzt. Sogar aus einem *folgenden* Imp. ist ein Fut. zu entnehmen St. 351:

Cape illas scopas. Gel. Capiam. Pin. Hoc egomet, tu hoc conuorre. Gel. Ego fecero;

vgl. Ad. 854, wo ein Imp. und ein Konj. der 1. Pers. des Plur., der einem Fut. der 1. Pers. des Sing. entspricht, verbunden sind:

I ergo intro et quoi rei est ei rei hunc sumamus diem.

Vgl. noch Asin. 645. Stich. 493 *P.* Phorm. 644; wahrscheinlich aber nicht Poen. 607 (abeamus. sed uos — Adv. Satis dictumst. abi). Ein Fut. als Hauptsatz zu einem hypoth. Nebensatz ist aus einem vorausgehenden Imp. od. imperat. Konj. zu ergänzen Pers. 579:

Dor. Saluos sis, adulescens. Sag. Siquidem hanc uendidero pretio suo.

Bacch. 1027 (Nicob. liest den Brief des Pist.):

'Nunc - - pater, Da mihi ducentos nummos Philippos, te obsecro',
Chrys. Ne unum quidem hercle, si sapis. Nic. Sine perlegam.

An dieser Stelle schwebt das zu ergänzende Fut. einer dritten anwesenden Person vor. Ebenso ist m. E. unsere Bacchidesstelle aufzufassen: aus *serua* V. 495 ergänze ich im folgenden Vers *seruabit:*

Melius multo, me quoque una si cum illo reliqueris.

Kritisch besprochene Stellen.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. IX. 6

TILL

DEN NORDISKA SPRÅKHISTORIEN

BIDRAG II

AF

OTTO von FRIESEN

UPPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

UPPSALA 1906
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Om sjöproblemet.

Det senaste inlägget från prof. Kocks sida i striden om uppkomsten af växelformerna af typen *sǽr : siór : siár* är hans utförliga artikel i Arkivets tjugonde band ss. 255—283. En del af de invändningar, som han här riktar mot min teori, har jag ansett vara af den art, att de särskildt kräfva ett bemötande från min sida — stundom mindre af reella än af formella skäl. Jag hade dock önskat att något dröja med mitt svar för att kunna införa ytterligare material i debatten — det redan framdragna synes säkerligen de flesta sakkunniga, som stått ut med att följa stridens alla faser, både nog grundligt och nog allsidigt genomdebatteradt. Anledningen till att jag redan nu upptar Kocks artikel till bemötande är den, att doc. Pipping i två olika uppsatser från det senaste året, nämligen i Neuphil. Mitteil. nr. $^{7}/_{8}$ 1904 och Grammatiska Studier, Göteborg 1905, underkastat problemet en ny behandling och därvid synes utgå från den förutsättningen, att Kock och jag vederlagt hvarandra, se t. ex. Neuphil. Mitt. s. 14 n. 2. Fältet synes honom sålunda fritt att med materialet från våra grusade lärobyggnader upptorna en ny eller rättare två nya, ty den första han uppförde i Nph. Mitt. har han själf rifvit och i Gram. Stud. ersatt med en annan af radikalt förändrad konstruktion. Jag skall senare framdraga några skäl, hvarför icke heller den sista kan blifva bestående.

Nu vill jag till en början påvisa, att själfva hans förutsättning är felaktig. Såsom jag hoppas kunna ådagalägga i det följande äro nämligen icke Kocks senast mot mig riktade invändningar i något afseende af den afgörande natur, denne själf att döma af positiviteten i hans uttryck synes tillskrifva dem.

I mitt följande svar till Kock använder jag samma uppdelning af frågan som i min artikel i Ark. XIX 334 ff. Alltså:

I.

Om behandlingen af urn. -*u̯a*^{x}- och -*i̯a*^{x}- i svagtoniga stafvelser efter bortfallet af *a*^{x}.

Kock bestrider alltjämt Hofforys åsikt, som jag sökt närmare motivera och illustrera, att *u̯* och *i̯* härvid bli sonantiska: *u* och *i*. Kock vill lika litet i Ark. XX som han ville det i Ark. XVIII behandla frågan i dess helhet, men att Hofforys och min åsikt är felaktig, anser han bevisas af följande.

1. Got. *triggws, ufarskadwjands, waurstw* »vederlägga fullständigt» min åsikt, att urn. **triggwaR* efter synkope af *a* > **trigguR*. Wulfilas alfabet skiljer nämligen mellan vokalen *u* och konsonanten *w*.

Kock gör härpå själf den invändning, hvarpå detta argument faller: *w* var i got. icke längre egentlig halfvokal utan hade blifvit ett »i någon mån»[1] frikativt ljud. Och hvad Kock tillägger är alldeles icke ägnadt att aftrubba detta argument: »Men jag ser alldeles intet, som hindrar oss att antaga, att förhållandet varit detsamma i det nordiska fornspråket». Några skäl för detta sitt antagande anför han icke och detta hade dock varit af nöden, för att det skall blifva något mer än det är, ett löst och obevisadt antagande; kvaliteten hos det got. *w* styrkes däremot af positiva skäl framdragna af bl. a. Jellinek å ställen, dem Kock Ark. XX 256 anför. Ja, man torde t. o. m. i ett uttalande af »den förste grammatikern», hvars fina språköra och vederhäftighet i uppgifter den nyare språkforskningen gång på gång haft tillfälle att konstatera, ha ett positivt bevis för det konsonantiska *u*'s kvalitativa likvärdighet med det sonantiska:

[1] De inom citationstecken anbrakta orden äro Kocks. Braune Got. Gr.[5] § 40 säger: In gotischen wörtern hat *w* ursprünglich die lautliche Geltung des consonantischen *u* (= engl. *w*.) gehabt. Doch scheint zur zeit Ulfilas schon ein spirantisches element mit dem *u*-laute verbunden gewesen zu sein.

på tal om bokstafven *v* säger han (se Bj. M. Olsen Islands gram. Lit. i Middelalderen I s. 42), att *v* visserligen kunde användas för *u*, när detta brukas som konsonant, men han insåge icke, hvarför *u* vore i behof af denna hjälp mer än andra vokaler, som brukas som konsonanter.

Kock fortsätter: »Såsom stöd för sin åsikt anför v. Fr. äfven förhållandet i västgerm. språk: fht. *garo* 'bereit' *garwen* 'bereiten' etc. Denna jämförelse hade varit af vikt, *om* man icke haft gotiskans vittnesbörd. Gotiskan intar icke blott en äldre ståndpunkt än de västgerm. språken, utan — hvilket här är af afgörande betydelse — den står de fornnordiska språken närmare, än fallet är med de västgermanska språken. Om något främmande germanskt språk här skall hafva vitsord, så är det alltså gotiskan (icke de västgerm. språken).» Denna Kocks argumentering är ytlig och i två afseenden missvisande:

A. Müllenhoff och Holtzmann ha uttalat den meningen, att nordiska och gotiska språk stå till hvarandra i närmare förhållande än till de västgermanska, och sammanfattat dem under benämningen östgermanska språk. F. n. torde de flesta forskare uppdela de germanska språken i tre grupper: öst-, nord- och västgermanska och tillägga den nordiska gruppen en mellanställning mellan de båda öfriga; jfr Noreen Nysvensk Grammatik h. 1 och Streitberg Urg. Gr. s. 17. I en viktig punkt öfverensstämma de nordiska och gotiska språken nämligen i behandlingen af urg. *ww* och *jj*. som båda utvecklat till resp. *ggw* och *ggj*. *ddj*. Detta är uppenbarligen en nybildning, som förskrifver sig från den tid[1], då de gotiska folken ännu bodde på Östersjöns sydkust och därifrån underhöllo af den arkeologiska forskningen konstaterade, lifliga förbindelser med sina stamfränder på Östersjööarna och i den skandinaviska halföns sydligare delar. När under de första århundradena af vår tide-

[1] Noreen Awn. Gr.[3] anför som en möjlighet, att urn. runinskr. **niuwila** (Næsbjærg) ännu skulle sakna öfvergången *ww* > *ggw* och denna företeelse sålunda ej skulle vara i eg. mening urnordisk, men Bugge har, som Noreen också framhåller, med stöd af Darum-brakteatens **niujil** här supponerat en läsning ***niujila**. F. ö. kunna vi här också ha att göra med en egendomlig stafning af ***niwila** = fht *Niwilo*; jfr Pietroassaringens **gutaniowi** = -**niwi**, v. Friesen Om runskriftens härkomst s. 28.

räkning goterna så småningom dragit sig åt sydöst ned mot Svarta hafvet och slutligen på trehundratalet förbindelserna med nordgermanerna helt upphöra, dels undgå de got. språken en del förändringar, som gemensamt drabba de i Nordeuropa kvarstannade germanernas mål, dels uppträda i dem en rad nybildningar, som äro helt främmande för de öfriga germanska språken, de må nu vara nord- eller västgermanska. De sistnämnda åter, som ännu alltjämt voro omedelbara grannar och i gränsdistrikten å den jutska halfön och genom lifliga förbindelser i olika riktningar öfver Nordsjön och Östersjön ännu alltjämt höllo i talvanor i många afseenden jämna steg med hvarandra, uppvisa en rad öfverensstämmelser, som just förskrifva sig från den tid, då den successiva synkopen af obetonade ändelsevokaler gaf de germanska språken en från de tidigare skedena och öfriga äldre ieur. språk högst afvikande prägel. Kluge Pauls Gr.[2] I s. 421 ff. uppräknar en hel del sådana nord-västgerm. nybildningar, som äro af mycket mera genomgripande art än den got.-nordiska utvecklingen af *ww* och *jj*. Orsaken till att den sistnämnda företeelsen varit grundläggande för Müllenhoff-Holtzmanns uppfattning af de germanska frändskapsförhållandena är helt enkelt den, att den är så ålderdomlig, att den därigenom ger en fingervisning om tidigare närmare förbindelser. Men dessa ligga i hufvudsak före och närmast omkring vår tideräknings början och kunna sålunda icke vara af någon betydelse för den först betydligt senare i Norden inträdande synkopen af obetonade ändelsevokaler och därmed i samband stående företeelser. De västgerm. språkens förfarande med *u̯* och *i̯* är sålunda af högst betydligt mycket större vikt för uppfattningen af motsvarande företeelse i nordiskan än hvad de got. språkens äro.

B. Kock synes antaga, att got. *triggws* etc. är den direkta, ljudlagsenliga afläggaren af urgot. *triggwaz* etc. På annat sätt kan jag ej förstå innebörden i hans yttrande. Detta är emellertid icke utan vidare en afgjord sak. Som bekant uppträder ett urg. *i̯* i got. i slutljud och i inljud framför kons. såsom sonantiskt *i*. Urg. *u̯* uppträder dels som *u* — i anförda ställningar, om det föregås af kort vokal — dels som *w* — i öfriga fall: exempel på den förra utvecklingen äro ***snau*** (pret.

af *sniwan*), *kniu* (: dat. *kniwa*); på den senare *lêw*, *hlaiw*, *waurstw*, *snaiws*, *skadwjan*. Streitberg Urg. Gr. s. 172 uppställer den regeln, att om vid synkope af *a* detta föregås af ljud som kunna öfvertaga dess sonantiska funktion, så göra de detta, och han anför som exempel härpå got. *skadus* 'skugga' < urg. **skaðwoz*, jfr fht *scato*, g. *scatowes*, fsa *scado*, ags. *sceadu* pl. *sceadwa;* att ordet icke heller i got. är ursprunglig *u*-stam framgår af afledningarna *ufarskadwjan*, *gaskadweins*, däremot *kaurei*, *kauriþa*, *kaurjan* : *kaurus*. Enligt Streitbergs uppfattning är sålunda *lēw*, *hlaiw*, *skadwjan* nybildningar för **lēu*, **hlaju*, **skadujan* efter *lēwa hlaiwa*, *skadwida* och gotiskan skulle sålunda ha alldeles samma utveckling som de västgermanska och — enligt Hofforys och min åsikt — de nordiska språken senare uppvisa, ett nytt om också — såsom jag ofvan visat — svagare indiciebevis för riktigheten af vår åsikt. Mycket naturlig har den nämnda utjämningen fallit sig sedan got. *w* öfvergått till ett annat (ett frikativt) ljud än *u*, icke blott alltså varit samma ljud i olika funktioner. — Härmed torde jag tillräckligt ha belyst gotiskans användbarhet som argument mot sonantiseringsteorien.

2. Men Kock framdrar också fakta ur de nordiska språken själfva, som enligt honom skola vederlägga min mening.

A. *w*-ljudet i urn. **triggwaR*, **nikwiR* verkar enl. Kock efter förlusten af *a i* icke på samma sätt som ett ursprungligt *u*-ljud i **liðuR* etc. Alltså måste det ha varit ett på något sätt från detta skiljaktigt ljud, d. v. s. *w*. Han anför följande exempel som bevis härpå:

urn. **triggw(a)R* > fvn. *tryggr*, **stiggw(a)R* > *styggr*, **nikw(i)R* > *nykr*, **inkw(i)R* > *ykkr*, **iRw(i)R* **iðw(i)R* > *yðr*, **mirkw(i)R* > *myrkr*, **firw(i)ðoR* > *fyrðar*

och i motsättning härtill

urn. **friþuR* > fvn. *friðr*, **liþuR* > *liðr*, **wiðuR* > *viðr*, **kwiþuR* > *kviðr*, **lituR* > *litr*, **kwistuR* > *kvistr*, **kwittuR* > *kvittr*.

Emellertid har det här undgått Kock, att orsaken till motsatsförhållandet i afseende på omljudet mellan de anförda

båda ordgrupperna är en helt annan än den han antar. I första gruppen förekom nämligen det omljudsverkande ljudet (*w*, *u*) i alla paradigmets kasus[1] och omljud skulle sålunda åtminstone i fvn. inträda såväl i nom. *tryggr* som i acc. *tryggvan* d. v. s. ordens samtliga former ha för att använda Kocks terminologi träffats antingen af äldre *w*-omljud (d. v. enligt min mening säga *u*-omljud) eller af yngre. Icke under då att samtliga former uppvisa ett *y*. Helt annorlunda ställer sig saken med den andra gruppen. Dessa ord äro samt och synnerligen *u*-stammar: *u* förekommer sålunda vid omljudstiden i två former i singularis och — i mån denna numerus användes — i två kasus i pluralis. Härvid bör emellertid observeras, att kvarstående -*u*- först senare och endast å ett begränsadt område af Norden (det väst- och nord-norska samt Island)[2] verkar omljud, se Noreen Aisl. Gr.[3] § 77. I den fvn. flexionen är, som allmänt är bekant, endast labialomljudet på *a* uppehållet: i de ord som här äro före skulle vi alltså ha utjämning och — matematiskt sedt — ha omljudda former tre gånger mindre utsikt att härvid segra än de oomljudda.

Jag vill nu först granska formerna, där rotvokalen föregås af *w*. Icke heller Kock torde bestrida att den strängt ljudlagsenliga formen i nom., acc. sg. af urn. **wiðuR* är smn. **yðr*, af **kwiþuR : *kyðr*, **kwistuR : *kystr* och **kwittuR : *kyttr*: detta bevisas tillfullo af smn. *syll* (< **svillu*): gen. *svillar* > fvn. *syll : syllar* och *svill : svillar;* af smn. *kyrr* (< urn. *kwirruR*, jfr got. *qaírrus*) : acc. *kvirran* > fvn. *kyrr : kyrran* och *kvirr : kvirran*. Vi äro blott icke lyckliga nog att ha formerna **yðr*, **kyðr*, **kystr*, **kyttr* kvar. Och hvarför? Jo — som vi nyss sågo — voro stamformerna *við- kvið-* etc. tre gånger så talrika och ha dessutom haft stöd af afledda ord som subst., verb, adjektiv etc., d. v. s. mycket närbesläktade ord, där *við-*, *kvið-* ljudlagsenligt bibehållits t. ex. *viða* (*að*) 'skaffe Ved tilveie', *viða* f. 'Mast', *viðakaup*, *viðarbúð*, *kviðarhungr* o. s. v. Att vi ej träffa de omljudda formerna **yðr*, **kyðr* etc. är alltså en omständighet, hvaraf vi äga lika litet rätt att draga den slutsatsen, att de ej en

[1] **inkw(i)R* och **iðw(i)R*, som bilda nom. och öfriga numeri af andra stammar, stödas af motsvarande possessiv-pronomina.

[2] Såvida det ej var s. k. kombineradt.

gång existerat, som vi ha rätt att betvifla, att stamformen *gast-* växlat med *gæst-* efter omljudets inträdande eller att *u*-stammen *vegr* en gång haft *i*-omljud i dat. sg. och nom. plur. d. v. s. böjts *vegr* (eg. **vøgr*), *vegar*, **vigi*, *veg* (eg. **vøg*) pl. **vigir* etc. Och dock är i litterär tid *i*-omljudet på *ĕ* hos *u*-stammarna endast uppehållet hos dem, där *ĕ* träffats af brytning: *biǫrn* : *birni*, *skiǫldr* : *skildi*. Då så förhåller sig med *viðr*, *kviðr*, *kvistr*, *kvittr* etc., måste vi på samma sätt fatta frånvaron af formerna **fryðr*, **lyðr*, **lytr* (: *friðr*, *liðr*, *litr*) och ej draga den förhastade slutsatsen, att de aldrig existerat, ty det vore i högsta grad egendomligt, om bortfallet *u* verkat labialomljud på *ĕ* (där detta ej drabbades af brytning) t. ex. *Hallfrøðr*, *Guðrøðr* (< **-freðuR*), *tøgr* < **teȝuR*, Noreen Awn. Gr.[3] s. 57, men ej på *ĭ*. F. ö. ega vi positiva bevis för att *u* här verkat omljud i rsv. **süktrükR** L. 369, en läsning som är tillförlitlig, då den bekräftats af den utmärkte rungranskaren Olof Celsius, och **sukruþaR** L. 312, hvilken jag själf undersökt. **sük-**, **suk-** = *syg-* återgår på urn. **siȝu-* ∾ *siȝi-*. — Smn. **lytr* representeras ock af fda. *lyt*, nda. *lød* 'färg', såsom prof. Noreen haft vänligheten att för mig påpeka. — Grundformen **yðr* synes förutsättas af nsv. dial. (Vgtl.) *yde*, (Smål.) *ye* n. 'tät småskog; träsk', Hellquist Ark. VII. 33.

Det är sålunda icke bevisande för Kocks *w*-teori, att vi genomgående ha labialomljud i grupp 1 men oftast sakna det i grupp 2: i förra fallet skulle omljud ljudlagsenligt inträda öfverallt, i det senare endast i vissa fall, och att vi här icke så ofta ha de omljudda formerna belagda, beror ej på, att de aldrig skulle ha existerat.

B. Motsatsen mellan **siktriku** (< *-triggwa*) och **sun** (< *sunu*) å Vedelspangstenen I tolkar Kock som ett bevis på att uttalet varit *-triggw*, ej *-triggu*. Här äro emellertid flere andra förklaringar minst lika sannolika. Vedelspangstenen II, som af Wimmer D. R. I 59 sättes samtidig med I, har formerna **siktriuk** och **sun**. Den uppfattningen ligger sålunda nära till hands att **-triku** och **-triuk** äro två olika försök att uttrycka samma sak, nämligen den labialitet i ordets senare del som det synkoperade urn. *u̯* lämnat efter sig och som en gång öfver *gg* slutligen har nått rotvokalen och förändrat denna från *i* > *y*. De olika skriftformerna kunna ock förklaras på följande sätt.

Enligt Wimmer är Vedelspangstenen I svensk, II dansk. Wimmer sluter detta dels af den motsats i run- dels af den motsats i språkformer som råder mellan de båda urkunderna. Han framhåller s. 54, att under det runorna för **a**, **n** och delvis **m** å Vedelsp. I öfverensstämma med dem å Rök-gruppens inskrifter, så uppträda runorna **b** och **s** i de former som äro vanliga å danska stenar. Och s. 59 säger han: »at *aft* forekommer i bægge indskrifter må uden tvivl forklares deraf, at den ene runerister i dette tilfælde har fulgt den andens skrivemåde»; »der er, som det vil fremgå af den følgende undersøgelse intet til hinder for, at de to runeristere kan have stået ved siden af hinanden og samtidig have hugget hver sin indskrift». Ha vi sålunda bevisligen en blandning af runtecken och möjligen en blandning af skriftformer, så är det intet som hindrar, att vi också kunna ha en blandning af språkformer å Vedelspang I. Betecknar nu Vedelsp. I -**triku** och Vedelsp. II -**triuk** olika uttalsformer, så kan motsatsen mellan -**triku** och **sun** otvunget tolkas som ett införande af den danska formen **sun** i stället för det samtida svenska **sunu*. Kocks slutsats att -**triku** på grund af synkopen af *u* i **sun** måste läsas *-triggw* är sålunda icke den enda möjliga och ännu mindre den sannolika.

Slutligen vill jag till denna afdelning ännu lägga några ord. Kock har ingenstädes bemött de positiva skäl, hämtade från de nordiska fornspråken själfva, som jag framdragit till stöd för min sats om *u̯(i̯) > u(i)*:

1. fsv. *nakudhẹr* vid sidan af *nakvidhẹr*, se Nordiska Bidrag (NS) s. 6 ff.

2. urn. **kunimudiu** (< *mundiu̯i*), men **wurte** Ark. XIX 336.

Till dem kan jag numera lägga

3. fsv., fvn., fda. *Hákon* : mlat. *Haqvinus*. Vare sig Noreens mening Ark. VI 309, att andra komp.-leden är *vin*, eller Lundgrens Sv. Lm. X, 6, 91, att andra leden är identisk med den första i fsv. *Qwinvidh*, är riktig, så måste *i* här ha synkoperats och *w > u*; jfr fht. *Hancwin*.

Härtill komma de viktiga bevis som Noreen framdragit i Awn. Gr.[3] § 220:

4. *hinnog*, *þannog*, *hvernog* < -*u̯eg*-

5. *ǫndugi* : *andvege*, och kanske också

6. *Auðun* : ags. *Eadwin*.

7. *Bıǫrgyn* < *-uni-* och
8. *dǫgorðr* : *dagverðr*.

Då det här är fråga om *u* och *i*, som i regeln träffas af synkope, måste det positiva bevismaterialet anses fullt tillräckligt för att ådagalägga, att utvecklingen i Norden varit densamma som på det omedelbart angränsande västgermanska området. Detta bekräftas äfven indirekt däraf, att icke ens en språkhistoriker som Kock med sin nära nog enastående kännedom om det nordiska språkmaterialet lyckats framdraga mer hållfasta invändningar mot teorien än som ofvan visats vara fallet.

II.

Behandlingen af urn. *ai* framför *w*.

För denna fråga äro ej heller de nya invändningar Kock riktar mot mig af den beskaffenhet, att de på något sätt rubba den mening som jag NS uttalat, att *ai* först efter diftongens allmänna öfvergång till *æi* monoftongerats före *w* och följaktligen blifvit *ǣ*. Tidigare har *ai* däremot förenklats framför *r* och *h*, hvarför resultatet här blef *ā*. Jag skall nöja mig med att i korthet resummera hvad som anförts i frågan och här och där inflicka några anmärkningar.

Kock menar, att *ai* framför *w* utvecklat sig på olika sätt, i det att det dels blifvit *ā*, om en vokal följde efter *w*, dels *ǣ*, om detta ej var fallet, d. v. s. om fonemet *aiw* stod i slutljud eller före konsonant. För att kunna framställa min uppfattning som invecklad i motsats till hans egen sammanfattar han Ark. XX, 259 sin åsikt så, att *ai* normaliter blivit *a*. Af denna konstruerade normalform med *ā* träffa vi nu emellertid hos de ord som falla under *sjö*-problemet icke ett spår: hvarken stamformerna *frā-*, *snā-*, *sā-* eller *slā-* äro öfverhufvud belagda vare sig på äldre eller yngre språkstadier[1].

[1] Hit kan nämligen ej räknas rsv. **sabiarn,** då **a** här står i sin alternativa funktion och betecknar *æ*, hvilket framgår däraf att — såsom Söderberg Ölands runinskrifter framhåller — namnet på en annan öländsk sten

Kock söker värja sig mot detta högst signifikativa faktum genom att — äfven med risken af att motsäga sig själf — söka bagatellisera »normal»-formernas konstitutiva betydelse för de paradigm, hvartill de en gång skola ha hört.

A. Han räknar s. 264 ut, att i ordet *siór* vid en viss tidpunkt förekommit ej mindre än 4 olika stamformer nämligen *siō-* (eller *sǣŭ-*) i tre kasus, *sǣ-* i två, *sā-* i två och *sei-* i en. Han finner det helt naturligt, att *siō-* bör vid paradigmets senare stamnivellering kvarlefva på grund af sin relativa talrikhet och *sǣ-* på den grund att det förekommer i två »viktiga kasus» näml. nom. o. ack. pl., under det att *sā-*, som endast förekommer i de två »jämförelsevis mindre använda kasus» g. sg. o. pl., försvunnit. Redan mot detta hans räsonnemang måste jag göra invändningar:

1. När Kock uppställer fyra samtidiga stamformer i ett och samma paradigm, så strider detta mot det oss tillgängliga materialet. Detta känner för den äldre skaldetiden endast två stamformer *sǽv-* och *sǽ-*, se F. Jónsson Skjaldesprog s. 28. I svenska runurkunder och handskrifter träffa vi dessutom en samnord. form *søy-*, yngre *sø-* hvarom nedan s. 21 f. Kocks antagande af 4 — hvaribland ej *søy-* — beror på osäkra deduktioner.

2. Kock indelar ett paradigmas kasus a priori i »viktiga» och »relativt mindre viktiga», d. v. s. »jämfärelsevis mer och jämf.-vis mindre brukade». Detta är ett argument som ofta återkommer t. ex. s. 273 (»viktiga kasus») och s. 283 (»mycket vanliga kasus»). Jag har jämfört de olika ställena och kan icke ur hans ord draga någon annan slutsats än den, att han anser det vara en allmängiltig regel, att af subst. n. och ack. af båda numeri äro relativt mera brukade och därför kraftigare inarbetade

skrefs **sibiurn,** så ock på fastlandet (i Uppland); fvn. *Sæbiǫrn*. Ej heller är det af Pipping Grammatiska Studier s. 37 återupptagna gamla förslaget af Falk att uppfatta *ormslå* som *slö-orm* < **slaiwu* 'orm som icke biter' längre hållbart. Nord. *slå*, *slo* ags. *slá-wyrm* hör samman med lit. *slëkas*, fpreus. *slayx* 'Regenwurm' och återgår altså på < **slaihwō*, se Falk og Torp Etymologisk Ordbog II, s. 226 Om *snāw-*, som Kock XX, 272 alternativt läser det af mig framdragna *snaübiarn*, se nedan s. 27.

i språkminnet än resp. g. och dat., så ock af adjektiv n. sg. mask. och neutr., ack. sg. neutr. o. s. v. (s. 283). Men ett sådant aprioriskt bestämmande af vissa konstanta kasus som viktiga (= mer brukade) i motsats till andra är metodiskt felaktigt. Detta säger oss redan allmänt kända och erkända fakta. Som alla känna, ha de ursprungliga urn. fem. *ti*-stammarna **stul-ði-R*, **bur-ði-R*, **skur-ði-R* gått olika öden till mötes i olika delar af Norden. I fsv. ha nom. och ack. sg.'s stamform segrat, altså: *styld*, *byrþ*, *skyrþ*, hvilka kvarstå med fem. kön[1]. I fvn. däremot har stamformen i g. och dat. sg. (och pl.) blifvit lagd till grund för det nyombildade paradigmet (som emellertid bibehållit ändelsen *-r* i nom. sg. och därför öfvergått till maskulina), altså fvn. *stuldr*, *burðr*, *skurðr*. Om nu det vore så som Kock påstår, att man utan vidare kan fastställa n. och ack. som de vanligaste (viktigaste) kasus, så är det uppenbart, att *stuld-r*, etc. aldrig skulle ha kunnat uppkomma. Och hur skulle det ha varit möjligt att *nátt(-ar, -a)* kunnat förtränga *nótt*, *fiarðar*, *fiarða* på det egentliga svenska området *fiǫrðr* och *fiǫrð* o. s. v. Då det ej är oss möjligt att på statistisk väg genom en undersökning af det lefvande språket utröna, hvilka former som inom en viss språkenhet varit de vanligaste eller tillräckligt vanliga för att åtminstone hos flertalet medlemmar i denna språkmilliö ega karaktären af minnesformer, måste vi söka sluta oss till detta genom att undersöka språkets yngre stadier och se efter, hvilka former som under kampen för tillvaron segerrikt öfverlefvat sina konkurrenter. Af dessas element — som visserligen stundom äro heterogena, jfr fvn. *burðr* med stamvokalen för g. och d. sg. men ändelsen från nom. — kunna vi sluta oss till, hvilka former som i sin helhet eller delvis (t. ex. till sin stam) varit minnesformer.

Vi kunna sålunda icke a priori dekretera, att vissa kasus (t. ex. n. och ack. sg.) varit vanliga (viktiga) d. v. s. minnesformer. Lika väl som g. sg. och pl. af det en gång så brokiga paradigmat *fiǫrðr fiarðar firði fiǫrð* etc. — såsom framgår af fsv. *fiærþ* och nsv. *fjärd* — på det ursprungliga svenska språk-

[1] Nom. *-r* har såsom vanligt i fem. försvunnit i analogi med *o*-stammarne; jfr ock n. sg. *hǫnd*, fsv. *hand*, got. *handus*.

området[1] varit de viktiga d. v. s. de för den yngre flexionen med i alla kasus samma stam konstitutiva, så är det intet som hindrar att samma kasus varit det för *sǣr*. Man kan ej med Kock utan vidare taga för klar och själffallen sak att de skola försvinna.

B. I *frió* förekommo *frá*-formerna enligt Kock endast »i de föga använda dat. sg. och gen. pl.». Att dessa former voro föga använda är äfven det ett löst påstående. En gång längre ned i tiden måste från dessa former, som enl. Kock genom inflytande från *frǣ̆u* etc. blifvit *frǣve* och *frǣva*, det analogiskt nybildade *frǣ* ha utgått.

C. Statistiken blir emellertid besvärligare för Kocks förklaring af *-a*-formernas totala frånvaro, när vi komma till *sniór*. Här stå nämligen — enligt Kocks hypotes — fyra säkra former med *snā-* mot tre med *snió-* och en med *snei-*. Här söker Kock eliminera pluralen i bet. 'snöväder' såsom mindre brukad, hvarpå endast sg. återstår med tre *sniō-* och en *snā-*. Härtill bör anmärkas

1. Bet. 'snöväder' och bruket af pl. måste i äldre tid ha haft en betydlig utbredning, enär de ej allenast — som Kock i detta sammanhang uppger — förekomma på Island utan också på Gotland: ngutn. *snoyar*.

2. Nedan skall visas, att de runsv., fsv. och ngutn. formerna som förutsätta att samnord. *snøy-* ej kunna — som Kock gjort — elimineras. För att förklara dem måste Kock jämväl använda dat. pl., som enligt honom smn. har hetat **sneium*, och är därmed nödsakad att slå af på sitt påstående om pluralen såsom mindre brukad.

[1] I detta sammanhang vill jag påpeka ett felaktigt räsonnemang, som Kock för s. 268 och 269. På förra stället säger Kock, att ordet *fiorþr* g. *fiarþar* etc. i nsv. lefver kvar dels under formen *fjord*, dels under formen *fjärd*. Det har undgått Kock att förekomsten af *fjord* och *fjärd* i nutida svenska beror på språkblandning: *fjärd* är den ursprungliga svenska formen, *fjord* är i riksspråket införd från vest- och sydsvenska dialekter eller från norska (möjligen också danska). Se Rydqvist Sv. Spr. L. IV, 125 (jfr II, 150), Tamm Et. Ob. s. v. Redan Hof Dial. Vg. s. 114 är af samma åsikt, hvilket är desto viktigare, som iakttagelsen säkert var lättare på hans tid: *Fiohl (fjohl)*, sv. *fiärd*, vulg. *fiäl*.

D. Kocks statistik öfver *ā*-formernas frekvens inskränker sig dessvärre till de uppräknade orden. För att fullständiga den vill jag emellertid fortsätta. Adjektiven *frǽr*, *friór* och *slǽr*, *sliór* skulle i icke mindre än 6 former af sin starka, och 9 af sin svaga böjning enligt Kocks hypotes ha stamformerna *frā-* och *slā-* — altså öfver 31 % af adj.-flexionens samtliga former.

Kock har lagt min teori till last, att jag skall ha förmått uppvisa endast »ytterst få» *øy*-former (*søy-*, *snøy-* o. s. v.). Jag skall nedan visa, huru det förhåller sig med detta påstående. Här är en jämförelse mellan antalet *ā*-former (*sā-*, *snā-* etc.) enligt Kocks och *øy*-tormer (*søy-*, *snøy-* etc.) enligt min teori af intresse:

	Af Kocks teori fordrade *ā*-former	Af min teori fordrade *øy*-former
siór	2	2 à 3
snióv	4	3
frió	2	5
sliór	15	13
friór	15	13

Rimlig rättvisa kräfver, att då jag uppvisar *øy*-formerna (se nedan s. 21 ff.), så skall det åligga Kock att påvisa, att *ā*-formerna ega tillvaro äfven utanför hans teori. Vi ha ofvan sett, att han icke gent emot denna fordran eger rätt att göra gällande, att de kasus där *ā*-formerna skulle uppträda varit mindre vanliga eller viktiga.

Det är uppenbart, att det för den ledande tanken i Kocks behandling af *sjö*-problemet vore en stor lättnad att få dessa obefintliga former *sā-*, *snā-*, *frā-* o. s. v. aflägsnade ur beviskedjan. Han sluppe nämligen därmed också att antaga, att *aiw* än utvecklat sig till *ǣw* än till *āw*. Men — säger man sig — bevisen för öfvergången *aiw* > *āw* äro väl öfverväldigande, efter som Kock fortfarande underkastar sig den dubbla bördan af denna hypotes. Bevisen för Kock äro två ord fvn. *sál-* etc. = got. *saiwala* och fvn. *vá* f. 'fara, olycka'. Om det förra ordet har Kock Ark. XVII, 364 sagt: »Emellertid kan *ā*-ljudet i *sāl* äfven bero på inflytande från ags. *sāwol*, *sāwl*.» Detta oförbehåll-

samma medgifvande tar han Ark. XX, 261 n. 2 delvis tillbaka, när han säger: »Då isl. fsv. *sāl* har *ā*-ljud liksom ags. *sáwol*, så kan naturligtvis möjligheten af utländsk påverkan på det nordiska *sāl* icke förnekas (detta har jag antydt), men praktiskt taget är sannolikheten därför så liten, att den knappast kommer med i räkningen». Och dock ha tre olika forskare — Vigfússon, Brate och Reinius — med helt olika utgångspunkt före mig i *sāl* och dess brokigt skiftande systerformer sett ett med kristendomen följande lånord, skiftande allt efter det långifvande språket — anglosaxiska och kontinentalgermanska. Det är under sådana förhållanden icke utan förvåning, som jag finner att Kock Ark. XX, 263 förevitar mig, att jag tillgriper en nödfallsutväg, då jag antar lån. Jag kan endast förklara detta uttryck ur den omständigheten, att *sál* för *āw*-teorien är ett af de halmstrån, vid hvilka den ännu söker hålla sig uppe.

Det andra är *vá* f. Kock Ark. XVIII, 230 f. leder omständligt i bevis att *vá* verkligen har bet. 'olycka, elände'. Den som läser NS s. 9 ff. skall finna, att detta är en sak, som jag icke förnekat eller dolt. Jag har där framhållit, att under det det fvn. *vá* f., nno. *vaa* f. uppvisa en serie af i hvarandra successivt öfvergående betydelser 'Vanskelighed; Tvivl; Uvished; res mira'[1]; Frygt, Aengstelse; Uheld, Fare, Ulykke, Skade', så uppvisa däremot de vestgerm. *váwa* etc. endast betydelsen 'smärta, lidande, elände' och det fi. lånordet *vaiva* den ur sistnämnda bet. framgångna 'vedermöda, tungt arbete'. Jag har vidare i NS o. Ark. XIX, 335 påvisat, att vi ha ett antal ord som ej kunna skiljas från *vá* utan ha samma ursprung, nämligen *vá* f. 'vrå' (ortn. *Voom*, *Vaa*, *Vaagrend*) eg. 'krok'[2]. *vándr* 'ond, slem, som man

[1] Kock anstränger sig att bortförklara denna: bet. 'res mira' skulle endast upptagas af Egilsson, ej af yngre forskare. Jag vill emellertid påpeka, att F. Jónsson Hkr IV, 42 öfversätter Utgeirs strof i Hkr I, 150 *þat's lítil vǫ́* etc. med 'Der er liden grund til at falde i staver over'. På detta ställe är det icke ens disputabelt — förklarar Kock — att ej *vá* betyder 'skada, olycka, fara'. Nåväl: denna betydelse finns hos det nordiska *vá*, men sätt in den enda kända vestgermanska 'smärta, lidande'. För att ej förlänga diskussionen uppmanar jag den intresserade att slå upp de omstridda ställena och jämföra användbarheten af 'under' och 'fara'.

[2] *vǫ́* f. 'vrå' söker Kock eliminera. »Både betydelsen och den ursprungliga formen af *va* — — äro allt för dunkla, för att detta högst problematiska

har Vanskelighed ved att bruge' och *vá* 'tadla', eg. 'anse, kalla vrång, orätt'. Dessa från det ofvan anförda *vaa* f. 'Vanskelighed' oskiljbara ord uppvisa dels en primär bet. 'krokig, vrång' dels en därur deducerad 'vrång, vansklig, orätt', som bilda en fullständig betydelsebrygga mellan *vá* 'Uheld, Fare, Ulykke' och det ags. *vóh* n. 'bending, crookedness; error, misstake; perversity, wrong, injustice, iniquity, depravity'. Hur går nu Kock tillväga för att vederlägga min i korthet ofvan resummerade bevisföring? Hans tillvägagångssätt illustreras å ena sidan af den fråga, som han Ark. XVIII, 231 formulerar, efter det han med citat ur den fvn. litteraturen styrkt Oxfordordbokens öfversättning af *vá* med 'woe, misery': »Frågan är då: är isl. *vǫ, vá* etymologiskt identiskt med det så godt som absolut synonyma ags. *wâwa*, fht. *wêwo* eller med ags. *wóh* med den vidt skilda betydelsen 'error'? Svaret torde icke behöfva gifvas.» Här har Kock uppenbarligen sammanfattat stridens innebörd på ett sätt, som är allt annat än vetenskapligt. Och i Ark. XX, 260 säger han: »v. Fr:s huvudargument är, att betydelsen hos isl. *vǫ* ej skulle tillräckligt harmoniera med betydelsen hos ags. *wâwa* fht. *wêwo* fi. *vaiva*, för att man skulle vara berättigad att sammanställa orden.» — — — »Nu har jag i Ark. nf. XIV, 231 visat, att isl. *vǫ* just kan hafva betydelsen 'elände'. Detta säger v. Fr. s. 339 noten 1 sig icke ha velat bestrida. Men medgifver v. Fr. detta, så har han i och med detsamma medgifvit, att han oriktigt karakteriserat betydelsen af isl. *vǫ* såsom

ord skulle kunna hafva någon betydelse alls, för vår fråga.» »Möjligheten af att *vr-* dialektiskt blifvit *v-* kan som bekant ej heller förnekas ….» Noreen har i Ark. VI, 303 påpekat några fall då i förb. *vr-* i fvn. *r* och ej som vanligt *v* skall ha bortfallit. Ännu i Aisl. Gr.[2] § 228 a. 3 har han samma uppfattning men på motsvarande ställe i Aisl. Gr.[3], nämligen § 278 a. 2, har han strukit den af honom tidigare framställda åsikten. Och detta på goda grunder, ty intet exempel på bortfallet är bärkraftigt: utom *vá*, fsv. *vrā* ha anförts: *veina* (fsv. *vrēnskas*) hvilket Fr.[2] utan anmärkning tar upp under *veina* 'jämra sig', **reina* finns ej; *veit* f. 'afloppsränna, liten kanal' (: fvn. *reitr* m. 'Rids. Fure, som gjores af et skarpt Redskab ved at *rita*'): *veit* f. hör till *veita* som bl. a. betyder 'leda, föra, isht om vatten'; samt slutligen *vangr* 'falsk' (: *rangr*), hvilket, om ej fel för *vraungum* här föreligger, förklaras af Aisl. Gr.[3] § 307 3 b. Således är ingen öfvergång *vr-* > *v-* påvisad. Jag kan tillägga till hvad jag anfört NS s. 11 n. 2, att Gering Wörterb. z. d. Liedern d. Edda utan någon tvekan upptar *vǫ* f. 'winkel, ecke'.

aktiv i motsats till betydelsen af ags. *wáwa* etc. såsom passiv —.» Denna Kocks slutsats är fullständigt oriktig och jag måste uttala min förvåning öfver K:s räsonnemang i dess helhet. Jag har nämligen med all önskvärd tydlighet framhållit:

1. att ags. *wáwa*, fht. *wêwo* betyda 'smärta, elände, lidande' — detta och intet annat — samt fi. *vaiva* den härur deducerade 'vedermöda, tungt arbete'.

2. att ur denna betydelse ('smärta, lidande'), som uppenbarligen i denna ordgrupp är primär, hvilket framgår af den dit hörande interjektionen fvn. *vei*, fsa., fht. *wê*, ags. *wá*, got. *vai*, lat. *væ*, omöjligen en rad af betydelser, som det nord. *vá* har, kan härledas: såsom 'Tvivl, Uvished; Frygt, Aengstelse, Fare, under' m. fl.

3. men att sist anförda betydelser däremot med största lätthet kunna härledas ur en stam *ᶙanha-*, ags. *wóh*, hvars förekomst på nordisk botten äfven Kock erkänner.

I stället för att uppvisa, att 'smärta, lidande' kan förskjuta sin betydelse till 'fara, svårighet, vansklighet' — hvilket hade varit hans skyldighet, så vidt han skulle kunna göra anspråk på att med sin argumentering ha uppvisat, att fvn. *vá* för betydelsens skull kan höra samman med ags. *wáwa* etc. — anför nu Kock Ark. XX, 260 f. från germ. och romanska språk exempel på att betydelsen 'elände' kan vara förbunden med bet. 'fara, olycka' i samma ord. Detta är i och för sig fullständigt onödigt redan på den grund, att *vǫ́* f. själft bevisar, att denna betydelse kan finnas hos samma ord. Men väl att märka är, att i *vǫ́* har betydelsen 'olycka, elände' framgått ur betydelsen 'svårighet, vansklighet', ej tvärtom. Men äfven om det hade lyckats Kock att uppvisa, att 'smärta' kan förskjutas till ofvan angifna betydelser och att alltså betydelsen ej hindrar, att ags. *wáwa* etc. sammanhänger med nord. *vā*, så har jag i mina föregående skrifter så i detalj styrkt möjligheten af att förklara nord. *vá* ur en stam *ᶙanha-*, hvars tillvaro i nord. språk Kock uttryckligen erkänner åtminstone hvad verbet *vá* 'tadla' vidkommer, att *vá* ej längre kan anföras som ett otvifvelaktigt bevis för öfvergången *ai* > *ā*/*ᶙ*. Och redan därmed är Kocks sista otvetydiga stöd för den nämnda öfvergången fallet. Till liten skada för honom, ty — som jag ofvan framhållit — slipper

han därmed från att laborera med de totalt obefintliga formerna *snā-*, *sā-*, *slā-* etc. och slipper att antaga, att *aw* utvecklat sig än till *āw* och än till *ǣw*.

III.

Om växelformerna *sǽr siór siár* etc.

Jag vill börja denna afdelning med en framställning af de former som värkligen finnas, dessas inbördes åldersförhållanden och plats inom respektive paradigm.

Vi ha nyss sett, att några former med *-ā-* i stammen ej äro anträffade. Kock har ej häller på allvar försökt att urgera deras existens i källorna. Hans förslag att läsa rsv. **snaübiarn** som *snāwbiarn* är, såsom vi strax skola se, lika ohållbart som vi ofvan s. 11 not. funno hans förslag att underlägga rsv. **sabiarn** ett uttal *sābiarn*.

Formerna af typerna *sǣ-*, *siō-*, *siā-* och *sǣv-*, *siōv-*, *siāv-* förekomma i sådant antal och på sådant sätt, att de äro allmänt kända och erkända. Jag vill endast dröja vid deras inbördes ålder och förekomst inom paradigmat. Hos de äldre skalderna äro endast formerna af typen *sǣv-* i ställningen framför vokal (*a*, *i*) säkert styrkta genom rimmen. Med full eller någorlunda säkerhet kan man antaga, att äfven stamtyperna *sǣ-* och *sǣv-* framför konsonant och i slutljud förekommit. Dock äro dessa senare icke alltid lika säkra som *sǣv-* före vokal, ty då de ofta rimma inbördes kunna de i senare tid nybildade *sǣ-* (och *sǣv-*) ha ersatt de ur bruk komna *søy* etc. i rim som *sǽ* : *hrǽ* etc., jfr F. Jónsson Skjaldesprog s. 28 f. Formerna *siō-*, *siōv-* och *siā-*, *siāv-* äro relativt sena. Typen *siō-* är tidigast belagd hos Einar Skulason c:a 1150 genom rimmet *ómiós* : *liósi*; ännu något mer än hundra år tidigare torde den stigande diftongen *iō* ej ha varit utbildad att döma af Sighvats rim i adalhending *ivs* : *tívar*, se NS s. 50. *siōv-* är yngre än våra äldsta handskrifter, då cod. reg. 1812 ännu har böjningen *siór sǽvar*. *siā-* och *siāv-* förut-

sätta såväl efter min som Kocks förklaring *sio-*. *siöv-*. Stamformen *sǽv-* (*ar*, *a* etc.) är i tvåstafviga kasus belagd icke blott hos de fvn. skalderna utan förekommer också i gamla ortnamn från såväl västnordisk som östnordisk botten: t. ex. nno. *Sæveli* i Nedenes Amt = fno. *Sǽvarlíð* Rygh-Larsen No. Gaardn. VIII 118; nno. *Særen* i Vinje = fno. *Sǽvarendi* Rygh No. Gaardn. I. 295; då betydelsen af *Sǽvar-* i regeln varit fullt klar, har denna ålderdomliga form f. o. m. 1200-talet i en mängd fall utbytts mot de nybildade *sióvar- sióar-* t. ex. nno. *Sjøren* = fno. *Sióarenda* Rygh No. Gaardn. I. 295, *Sjøli* = fno. *Siofuarlijd* No. Gaardn. II. 350 o. s. v.; från fsv. kunna anföras: *Sæwadalum* = ? Dala i Grebo s:n Ögtl. mellan sjöarna Örn och Vien, Sv. Dipl. från 1401 I. 520 (diplomet utfärdadt 1406 af en underhäradshöfding i Bankekinds hd); vidare säkerligen åtminstone flertalet af följande nsv. ortnamn: *Säfva* i Uppland (vid Säfvaån) och Västmanland (vid träsk, som troligen i äldre tid varit sjöar), *Säfvar*. i folkmun *sjēvar* < **sēvar* < **sǣvar* (jfr Hesselman Språk och Stil 1905 s. 112, ej såsom jag NS. s. 45 liksom Kock antagit < **siāvar*;)[1] Västerbotten, *Säfveränge* by i Högbo s:n Gästrikland nära sjön Öjaren, *Säfvesta* by i V. Vingåkers s:n Sdmld m. fl.; äfven på svenskt språkområde är det urspr. *sǣva-* i senare tid i regeln aflöst af *siōa-*, *siōva-* t. ex. fsv. *siowasta* = *Sjusta* i Skoklosters s:n Uppland i ett bref utfärdadt 1409 från Uppsala.

Om de nyss behandlade typernas tillvaro och förekomstsätt icke äro föremål för några mer djupgående tvifvel, så njuter däremot typen *søy-* icke samma trygga och okvalda tillvaro. Detta väsentligen därför att den icke längre kan beläggas som integrerande led i det forntida paradigmet. Kock kallar, Ark.

[1] Hesselmans med någon tvekan framställda förslag, att *aiw* urspr. > *ēw* i Uppland, Gästrikland och öfriga nordsvenska mål, motbevisas bl. a. af ett af hans egna bevis medelp. *gler* = fvn. *glér*, hvilket ej återgår på *aiw* utan på *āwi-* (se v. Friesen NS s. 57), där vi alltså ha den öfvergång af samn. *ǣ* (*i*-omljud på *ā*) > *ē*, som Hesselman ib. s. 113 f. visar tillhöra målen i Västerbotten, Angermanland, åtminstone delar af Jämtland, Gästrikland och Uppland. Sannolikt skall en närmare undersökning visa, att jämväl hälsingskan företer samma palatalisering. Dalmålets *frē* är väl en nordsvensk vandringsform (från dialekter där *ǣ* > *ē*) eller ock är det en isolerad dialektutveckling analog med den, som ordet undergått på Norges västkust, se Bugge Sv. Lm. IV. 2. 51.

XX. 270, *øy*-typen »ytterst svagt representerad». Han förfäktar den meningen, att från fornspråken endast *ey* 'alltid' och från nutida bygdemål endast *frøy* 'frö' äro konstaterade. Denna Kocks uppfattning har föranledt mig till en förnyad granskning af ifrågavarande formkategori, en granskning, som fastslår min förut uttalade åsikt, att den under äldre språkstadier haft en stor och allmän utbredning och i nyare tid i större eller mindre utsträckning kvarlefver såväl i öst- som västnordiskan.

1. *søy-*: NS. s. 27 har jag anfört *sø* i *Søhundari* (1291) 'Sjuhundra' (i Uppland)[1] och Kock har, Ark. XVII. 371, framdragit *Søøstum* (< äldre *Søstaþum*) i ett bref, gifvet i Västerås (1335). Vid sidan af dessa i och för sig säkra handskriftsformer ställa sig rsv. **subiarn** L. 482 (Skånilla i Uppland) NS. s. 27 f., **sufari** L. 702 ib. s. 28, hvilket egennamn styrkes af det i fvn. förekommande tillnamnet *Sæfari* och det som egennamn brukade *Sæfari* FAS. II. 7 och III. 193, på sistnämda ställe namn på en höfding i Småland, och **sukiʀ** B 194, D fol. II, 202 (St Olofs sn, Uppland), = fvn. *Sægeirr*. Samma **su**- = *sø*- återfinnes förmodligen i L. 1107 **sufur** från Östergötland och **süasa** L. 30, hvilket Kock Ark. XX. 272 säkerligen med orätt uppfattar som egennamnet isl. *Svási*. Detta brukas nämligen i fvn. — såvidt jag kunnat finna — endast som namn på en jätte, ej som värkligt personnamn och finnes icke heller som sådant vare sig i fda. eller i fsv.[2]. I **süasa** ser jag en sammansättning af det i

[1] Den öfvergång *ø* > *æ*, som jag NS s. 27 trodde mig kunna på grund af Ängsöcodex af Upplands-lagen konstatera för södra Uppland, existerar icke. De former i nämda handskrift, som jag först fattade som uppländska och deducerade denna öfvergång ur, härleda sig från den jutske skrifvare, ur hvars penna större delen af hskten flutit. — Kock har i Sv. Lm. XI. 8 s. 51 antagit en öfvergång *øy* > *ei* för Uppland. Hans hufvudstöd härför äro SD I. 115 *munzei* i st. f. *munzøy* 'Munsö' och rsv. **fraikaiʀ**, hvarom nedan. Äfven HelsL., VmL., SdmL. *snepa* kommer enligt K. ur *snøpa*. Emot sistn. antagande nu Hultman Hälsingelagen s. 102. *Munzei* är troligen endast skrifning i det latinska diplomet, en skrifning analog med *streme* SD I s. 74 (1164—7) = *Strøme* 'Ström vid Södertälje'. I våra äldsta lat. diplom är — såsom hvar och en vet som något sysslat med dem — beteckningen af de labiala omljudsvokalerna i hög grad vacklande därför, att ljuden ej förekomma i mlat.

[2] För sist nämda uppgift har jag att tacka min vän d:r R. Norrby, som är sysselsatt med utgifvande af framlidne rektor Lundgrens Fornsvenska Personnamn.

fsv. o. s. v. vanliga *Asi* med *Sø-*, jfr fvn. *Kveld-Ulfr*, *Kógil-Biǫrn* jämte *Biǫrn Kógill*, *Koll-Bárðr*, *Skegg-Broddi* o. s. v. K. Rygh Norske og islandske Tilnavne s. 41, 55 etc.; jfr ock rsv. **uarasi** L. 948. — Kock Ark. XVII. 371 ser i *sø-* en ursprunglig samnordisk monoftong[1]. Men fsv. *ø* kan som bekant också återgå på ursprunglig diftong *øy*. Att vi för detta ord ha att antaga den senare härstamningen, därom vittna rsv. **saufaraR** L. 1061 fr. Hälsingland g. sg. af ett kvinnonamn *Søyvǫr* = *Sǣvǫr*, jfr *Steinvǫr*, *Gunnvǫr*, *Hervǫr*. Läsningen är säker, ty den förskrifver sig, som Liljegren anger, utom från Bure också från O. Celsius, hvilkens läsningar i alla fall, som jag haft tillfälle att kontrollera, äro mönstergilla. **f** står här som icke så sällan eljest såsom tecken för *w*, se v. Friesen Sv. Runurkunder s. 40. Den ursprungliga diftongen betygas också af L. 172 **saikair** från Jumkils s:n i Uppland (stenen är läst i B. 436, af O. Celsius, R. Dybeck (Sverikes Runurk. I. 153) och mig) och **saikiR** L. 901 från St. Malms s:n i Södermanland samt af det af Kock Ark. XX. 278 anförda **saiulfr** från Nyköping L. 887, läst af Brate. Sistnämda form förklarar Kock såsom ljudlagsenligt uppkommen ur **saiwulfR* < **saiwwulfR* < **saiwiwulfaR*. Denna förklaring lider af flera betänkliga brister:

a. Den är bygd på det enkom för Kocks förklaring af *oy*-formerna gjorda och icke äljest bestyrkta antagandet att *w* bortföll framför *u* före det *ai* monoftongerades.

b. Kock måste antaga, att *sai-* från *Saiulfr* öfverförts till *saikair* o. d. namn.

c. Kock antar utan närmare granskning, att *ai* i **saiulfr** betecknar *ai*, *æi*. Men det kan också, som jag omedelbart går att visa, tjäna som tecken för diftongen *øy*.

Det element *frøy-*, som ingår i en rad fornnordiska egennamn, uppfattas allmänt och såvidt jag känner enstämmigt[2] som

[1] Enl. honom har från nom. ack. **sēuR*, **sēu ē* öfverförts till nom. ack. pl., så att man fått *sēwaR*, *sēwa* etc. Sedan nom. ack. sg. **sēwR*, **sēw* redan blifvit **seur* **seu*, inträngde ljudförbindelsen *-ēw-* från nom. ack. pl. i nom. ack. sg., så att man fick **sēwR*, *sēw*, och vid denna tid värkade *w* vid sitt bortfallande *w*-omljud på *ē*.

[2] [Korrnot.] Pipping Neuphil. Mitt. s. 10 för verkligen *fri-* i rsv. *frikiR* till *friō*; utan motivering.

identiskt med gudanamnet *Freyr*. Någon annan uppfattning kan väl svårligen tillfredsställande motiveras. *Freyr* hör å sin sida mycket nära samman med *Freyia* och got. *frauja* 'herre'. Vi ha således i *Freyr* att göra med *ι*-omljud af diftongen *au*. Egennamn innehållande elementet *frøy-* skrifvas på följande olika sätt i runinskrifter:

frau- : rsv. **fraustain** L. 835, 842, jfr Wimmer Runenschr. s. 326; troligen också hit **kraubiurn** L. 993.

fraü- : rda. **fraüstain** Wimmer ib. s. 326, L. 353.

freü- : **freübiurn** L. 26.

? **frui-** : **fruikiʀ**?? L. 690.

Den vanligaste skrifningen är emellertid

frai- : **fraibiarn** L. 352, **fraistain** L. 492 och det härmed säkerligen identiska **kraistain** L. 467, hvilket Buræus I koppar stuckne runstenar värkligen läser **fraistain**; **fraikaiʀ** L. 671 och 691 samt **fraikiʀi** L. 1049.

Jämte diftongiska skriftformer möta monoftongiska:

fri- : **frikiʀ** Dybeck Sverikes Runurk. II. 251.

fru- : **frustain** L. 407, 444, **frustin** L. 479, 589.

fra- : **frakis** L. 324.

frü- : **früküþr** L. 170, kvinnonamn = fvn. *Frøygunnr* m. fl.

Skrifningen **frai-** med ljudvärdet *frøy-* har sin fullständiga motsvarighet i t. ex. skrifningen **bi** för *bý*, hvilket äfven skrifves **bu** och **bü** : **kranbi** L. 499, **suþrbi** D. fol. I. 168; **nuibü** L. 198, **norþrbü** L. 1725 och **miþkin** = *møþghin* D. fol. II 105.

Det framgår sålunda af hvad som ofvan anförts, att nämda runformer af *sjö* böra och kunna återföras på ett äldre uttal *søy-*, hvilket senare uppträder monoftongeradt, detta kanske redan i **süasa**, jfr ock **sitiarf** L. 116, **sibiun** L. 316, **seref** L. 692 (jfr **bereþr** = *brøþr* L. 461 och **orekiu** L. 561 = fvn. *Órøkio*), hvilka kunna tolkas som *sø-*, säkert i de älsta handskrifternas *sø-*. Vi ha härmed vunnit en otvungen och enhetlig förklaring af de olika hithörande skriftformerna[1].

2. *sløy-* : Ark. XVII. 368 erkänner Kock ännu de bekanta ngutn. formerna *snoy* och *sloygur* såsom representanter för smn.

[1] Man skulle kunna tänka sig att **sai-kair** etc. vore skrifningar för *sægeirr*. Emellertid har jag icke från Mälardalen antecknat något säkert fall af ai som tecken för *æ*.

**snøyr*, **sløyr*, men Ark. XX 270 f. ansluter han sig till den af Hultman Ark. XVII. 218 uttalade förmodan, att *oy* i de nämda gutn. orden beror på ljudsubstitution. Härtill är han delvis föranledd däraf, att ett västerb. *sløy*, hvilket jag NS. s. 26 upptagit, som Kock uppvisar, bör utgå såsom icke existerande. Jag är icke fullt på det klara med, huru detta fel uppkommit och ännu mindre hur det kunnat undgå mig vid materialets kontrollering, men är prof. Kock synnerligen tacksam för, att han uppdagat det. Frånvaron af ett västerb. *sløy* gör naturligen gutn. *sloygur* lätt misstänkt. Att emellertid ngutn. *snoy* och *sloygur* icke äro lånord vare sig helt eller delvis (d. v. s. till sin vokalism) framgår af följande fakta.

a) Jag har redan NS. s. 25 framhållit, att orden ej tillhöra den kategori, som genom handel och samfärdsel pläga införas, samt att ngutn. *oy* svarande mot samn. *ø*. *ȳ* = fgutn. *ȳ* endast uppträder sporadiskt och i några hittills oförklarade fall. Innebörden af sistnämda påstående kräfver en kort förklaring. De ord som anförts som uppträdande med ngutn. *oy* för väntadt ngutn. *oy* = fsv.-fda. *ø*. fgutn. *ȳ* äro följande:

roys = fgutn. *Ryz*
soyva = isl. *søfa*
noyga si = isl. *gnøgia*
droyga = isl. *drȳgia*.

samtliga ur Fårömålet anförda af Noreen Sv. Lm. I s. 340; härtill har jag NS. s. 25 lagt — efter bröderna Säves i Uppsala Universitetsbibliotek förvarade samlingar —:

royrning, *royrenes*, *royrsambur* : fgutn. *rȳra* och
groynsvärd = nda. *Grønsvær* : fvn. *grønn*.

Angående dessa ord bör följande märkas: den vanliga formen af fgutn. *Ryz* är i ngutn. enl. cod. ups. R 626 (= Gutaord, Förarbete till gotländsk Ordbok, samladt 1850—85, innehållande omkring 23,000 forngutn. ord samlade af P. A. Säve) *røysen*. därjämte förekommer också det för Fårömålet såsom enda form af Noreen anf. st. upptagna *roys'en*. Redan NS. har jag framhållit att *røyra* förekommer vid sidan af *royrenes* etc.; att döma

af en fullständig excerpering af R. 630 är detta rent af den normala formen. Åtminstone C. Säve synes icke alltid med full konsekvens ha från början åtskilt *oy* och *øy* att döma däraf, att vid vissa ord som t. ex. *brøya* hskten har »*bråia* l. *bröia*» med sistnämda ord senare öfverstruket, R. 630 s. 6. Så har R. 630 också *grøynsvärd* s. 247 och *grøynskagur*, *grøynska* s. 240. Med *noyga si* och *droyga* är förhållandet ett annat. Visserligen upptar P. A. Säve i R. 626 s. v. (se om hskten ofvan) ett *nøigas*, som synes vara det gamla och regelrätta, men den vanliga formen är *noyga si*, liksom *droyga* är — så vidt jag kan finna — den enda belagda. Men här är *oy* icke — såsom Noreen Sv. Lm. I. 340 troligen uppfattar saken — substitut för nsv. *ø* utan för nsv. *öj* i *nöja sig*, *dröja*. Detta framgår däraf, att nsv. *tröja*, nda. och ä. da. *trøie*, nno. *trøya*, nisl. *treya*, ostfries. *tröje*, nndl. *trui* 'jacka, tröja' på ngutn. heter *troya* enl. R. 628 (P. A. Säve Gotländsk Ordbok) s. 300 och R. 626 s. v. Så motsvarar ock ngutn. *boysar* 'byxor' Noreen anf. arb. s. 341 (där lämnadt oförklaradt) skånska *bøjsor* Billing Sv. Lm. X, 2 s. 83 öfverst, jfr Olséni Sv. Lm. VI. 4 § 238, halländska *bøjser*: och nda. dial. torde ha motsvar. former, jfr Dyrlund Udsigt s. 43 (slutet). *soyva* = isl. *søfa* har jag ej anträffat i Säveska samlingarna och kan därför icke uttala någon mening därom. Vi ha sålunda funnit att

tre af de som bevis på att nsv., nda. *ø* substitueras med ngutn. *oy* anförda orden äro i bruket af *oy* (för väntadt *øy*) vacklande. Denna vacklan beror kanske i något fall på felaktig iakttagelse eller onöjaktig nedteckning (fallen äro *roys*, *royrenes* etc. och *groynsvärd*);

två ord (*droyga* och *noyga si*) uppvisa substitution af nsv. *öj*, ej af nsv. *ø*;

ett har ej kunnat närmare upplysas på grund af brist på material (*soyva*).

I bestämd motsats till dessa uppvisa nu *sloy(gur)*[1] och *snoy* konstant i alla uppteckningar, tryckta och otryckta, som jag känner, diftongen *oy* (*oj*, *äi*) och detta redan från en tid, då påvärkan från grannspråken måste ha varit betydligt mindre än hvad som senare blifvit fallet: *snoy* (*snoj*), träffas nämligen redan

[1] Ngutn. *sloygur* betyder 'händig' = fvn. *sløgr*.

i cod. ups. R. 633 (kapsel) p. 58, hvilken innehåller: Förteckning på Gotländska Ord eller Utkast till Gottländskt Dialekt-Lexicon, samladt förnemligast utur Neogards Gautha-minning af Pehr Säve (född 1765); formen förskrifver sig sålunda sannolikt från Neogard. I samma kapsel R. 633 fins äfven ett »Godtländskt Dialect-Lexicon Wisby d. 1 Febr. 1799» (som tillhört Öf:r Dyk. Comiss. Sahlsten): äfven detta har *snoy* (skrifvet *snoj*).

b) Att gutn. *sloy(gur)* återgår på en gammal form som haft ett ursprungligen betydligt vidare utbredningsområde framgår f. ö. af

ngutn. *sloym* (*slåim*) n. 'slösäd' R. 625, 6, s. 37 (= Guta Ord samlade af P. A. Säve 1849—84); *sloymen* (*slåimen*) R. 625, 6, s. 37 och 1 s. 58[1]; jfr ock R. 630 s. 184 (C. Säves anteckningar från Fårön). Det älsta belägg jag eger af hithörande ord är i R. 633 (kapsel) = Pehr Säves ofvan omtalade Förteckning på Gotländska Ord etc.: *slojm*, *slojmig* resp. 'slösäd' och 'ej väl frödd, med ej fulla ax'; denna uppgift stammar sålunda troligen från Neogard.

söderm. *slömsäd* id. Rietz.

nno. dial. *sløyma* 'standses i Modningen, svækkes, blive svang; om Kornsæd på Ageren' Aasen; *sløym* n. 'Græs og Korn, som er vokset op i lange vege Stilke (som vil gaa i Lægd og ikke give ordentlig Grøde)' Ross. Aasen har insett sammanhanget å ena sidan mellan detta *sløyma* och adj. *sløg* 'svang kjernelös, eller tynd i Kjernen; om Kornsæd som er standset i Modningen ved ugunstigt Veir', (i Gudbrandsdalen, Rommerike och på Toten); i Gudbrandsdalen äfven *sløgjen*;

och å andra sidan *sløg* i nyssnämda bemärkelse och *slio* 'slö, hebes'. Under *sløg* säger han: »Ordet synes saaledes snarest at være en anden form af *slio* 'sløv'». Han har förut påpekat att *sløg* på nsv. heter *slö*, att i Österdalen *sly* (= *sløg*) äfven betyder *sløv* samt att den mot *sløg* 'omatad (säd)' i nda. dial. svarande formen är *sløi*, *sloi*, hvilket torde återgå på *sløv*, jfr Dyrlund Udsigt over de danske Sprogarter s. 42. Förhållandet mellan *sløg* 'omatad' och *sliór* 'slö' är följande. I ett

[1] Rietz under *slemmer* har *slöjm* f. *slöjmsäd* och *slöjmig*, men här är skrifningen med *öj* uppenbarligen etymologisk, då i Sävarnas anteckningar städse träffas *-åi-*, och *-oj-* är redan i äldre tid belagdt.

paradigm **sløyr slævan* har i vissa trakter och i speciel betydelse *sløy* förallmänligats; alltså ack. etc. *sløy(j)an*. I paradigmet *slógr* ack. *slógjan* skall i no. det palatala *g* behandlas efter Aasen No. Gr. s. 27 anm. »Efter E og Ø bliver det ofte opløst i en tvelyd, f. Ex. *segja*, *tegja*, *nøgja*, som paa mange Steder lyder som: *seia*, *teia*, *nøia*»; i Ordbogen under *sløgja* anför han pres. *sløye* pret. *sløgde* och under *slògjast* pres. *sløjest* pret. *sløgdest*. Det har sålunda på ett visst utvecklingsstadium hetat *sløg*, *sløgt* etc. men *sløian*, pl. *sløie*, *sløia*, best. fm. *sløie*, *sløia* etc. Genom urspårning har så det ursprungliga **sløy (sløi)* i nom. fått *sløg sløgt*; jfr Aasen No. Gr. s. 136, 137, 169 (om behandlingen af *g* före lena vokaler i skilda trakter af Norge i subst. och adj.). Detta gamla adj. **sløy* föreligger möjligen substantiveradt i nno. *sløya* f. 'en lang, slunken Figur, skjødesløs Person; utugtig Kvinde'.

Ngutn. *sloym* n., nno. *sløym* n. är sannolikt en från verbet *sløyma* utgående bildning efter kändt mönster (*draga* : *drag* n. etc.) och *sløyma* är i sin tur afledt af ett **sløymi* m. < urn. **slaiwama* m., jfr fsv. *blāmi* : *blár*, fht. *mittamo* : *mitti* 'medius', fsv. *sötmi* : *sötr* o. s. v. Att urg. *slaiwa-* haft jämväl betydelsen *slö* i *slösäd* framgår af fsa., fht. *slêu*, *slêo*, mht. *slê* 'matt, stumpf, hebes, welk, marcidus, lau, tepidus, kraftlos, träge' Schade.

Af ofvan gjorda utredningar framgår att

sloygur och *snoy* äro äkta, inhemska gutniska former, återgående på en samnordisk diftong *øy* samt att

smn. **sløyr* förutsättes af nno. *sløg* 'slö (om säd)' liksom stamformen smn. *sløy-* ligger till grund för nno. *sløyma* vb., *sløym* n. och ngutn. *sloym* n., nsv. dial. (Sdm.) *sløm-* i *slöm-säd*.

3. *snøy-*: Denna stamform representeras som vi ofvan s. 25 funno med säkerhet af ngutn. *snoy (snåi)*. Formens ålder ådagalägges af rsv. **snaübiarn**, hvilket är fullt analogt med det *søy-*, som ofvan s. 21 f. visats ganska ofta uppträda som första komp.-led i runsv. egennamn. **snaübiarn** har Kock Ark. XX, 272 sökt bortförklara. S. 279 yttrar Kock: »*I fall* det *en* gång på en runsten anträffade **snaübiarn** är korrekt läst, — —». Jag kan härtill meddela, att doc. Kallstenius och undertecknad den 12 juni d. å. undersökte Malstadstenen (Dybeck Runa I fol. s. 59, n:r 15). Den är af röd gäflesandsten och inskriften, såsom för-

hållandet i regeln är i dylika fall, synnerligen tydlig. Om riktigheten af läsningen **snaübiarn** råder sålunda intet som hälst tvifvel. Kock har anf. arb. velat alternativt läsa **snaü-** som *snāw-*: häremot tala såväl inskriftformen, som det ur denna konstruerade *snāw-*: den förra därför att **aü** öfverallt äljest, där det förekommer, betecknar uttalet *øy* eller ett fonem, som utvecklats därur, det senare därför, att en form *snā-* aldrig äljest förekommer eller kan ur någon känd form deduceras. Det af Kock som analogi för läsningen af **ü** som *w* framdragna *süasa* bör sannolikt läsas annorlunda än hvad Kock antar, se ofvan s. 21.

4. *frøy-* subst. Denna form erkännes äfven af Kock t. ex. Ark. XX, 273.

5. *frøy-* adj. Nno. *frøy* = *fræv* 'spiredygtig, tjenlig til sæd, frugtbar' har jag NS. s. 26 — liksom f. ö. Aasen s. v. — på grund af sannolikhet, ej som Kock s. 271 uttrycker det »tveksamt», upptagit som växelform till *friór*, men har hållit den möjligheten öppen att ordet kunde vara att sammanställa med *frau(d)* f. 'Frodighed, Fedme, Saftrigdom'. Jag vill emellertid framhålla den väsentliga betydelseskilnad som råder mellan 'grobar' och 'fet, frodig' och jag vill påpeka, att Aasen uttryckligen antar möjligheten af samhörighet med *fraud* endast för *frøy*'s andra betydelse 'saftrig, trivelig, stærkt voxende', men ej för den första 'tjenlig til sæd, spiredygtig; frugtbar (om jord)'. Det är troligen detta, som föranledt mig att s. 37 utan någon reservation upptaga *frøy* som en växelform af urn. adj.-stammen **fraiwa-*. Aasens och min åsikt har Kock ingalunda motbevisat genom framdragandet af Ross' form *frøyden* 'fruktbar'; detta kan nämligen vara en afledning af *fraud* 'Saftrigdom, Fedme', och i så fall har bet. 'frodighet' fått en betydelsenyans 'bördighet' (*fraud*), som jämväl är en utlöpare af en helt annan betydelse (än *frodighet*) nämligen *grobarhet*, eller ock är *frøyden*, som af Ross anföres från en trakt, Bygland i Sætersdalen, som förlorat *d*, endast en skrifning för *frøyen* (som af lexikografen identifierats med det före honom af Aasen anförda *frøyden* 'saftrig'), hvilket är en vanlig utvidgning af adj. *frøy*. Hvilkendera förklaring än är den riktiga, så är det klart, att Kocks försök att härleda *frøy* i samtliga betydelser från *fraud* icke har lyckats.

Härmed torde det vara en gång för alla ovederläggligen konstateradt, att *øy*-former finnas af icke mindre än — *ey* 'alltid' inräknadt — sex af de stammar, som återgå på urn. *aiw*.

Huruvida stammar af typen smn. *sø-* värkligen finnas är högst tvifvelaktigt. NS. s. 35 f. har jag med tvekan ansatt ett smn. *frø-*. Ark. XVII, 367 har Kock antagit Hægstads Gamalt Trøndermaal s. 1 och 59 framstälda mening att *frö* återgår på *frió* och härtill har jag anslutit mig NS. s. 70. Noreen Aisl. Gr.[3] § 74, 8 anser, att jämte det nämda *frø* äfven två handskriftsformer af *sǽr* näml. Rímbegla *scó* och Physiol. *sø* samt *lø* och *løbaugr*. allt ytterst sällsynta skrifformer vid sidan af de normala *lǽ*. *lǽbaugr* och *sǽ*, representera samn. *sø-*. Physiol. *sø* kan dock mkt väl stå för *sǽ*. då redan i isl. Homilieboken träffas *sører* = *sǽrer* och i Physiol. I *sete* = *søte*. Om Rb. *scó* har jag yttrat mig NS. s. 44; i likhet med Larsson Ordförr. och Hultman Ark. XVII fattar jag *scó* som *sió*. jfr de älsta handskrifterna *beóþa* = *bióþa* o. s. v.; för denna mening talar ock kraftigt den omständigheten, att Rb. f. ö. i analoga kasus endast har former af typen *sió-*. Enligt Egilsson s. 501 skrifves *lǽ* i en hskt *ley* hvilket kan stå för *lǽ*. *Lóbaugr* är ej etymol. och lexicolog. alldeles klart.

Det har varit af vikt för Kocks teori i dess helhet att i möjligaste måtto reducera antalet *øy*-former, ty då den är uppbyggd, innan man observerat att dessa former äro så många och sa odisputabla, som jag redan i NS. påvisat och nu ytterligare styrkt, är den alldeles otillräcklig att förklara deras uppkomst, detta oaktadt Kock numera har att bjuda på icke mindre än två olika förslag till deras härledning. Ark. XVII, 368 f. anser han, att *w* bortfallit före *u* i dat. pl. **aiwum* : *aiws* 'tid', **snaiwum* : *snaiws* 'snö', **slaiwum* och n. ack. pl. n. etc. *slaiwu* och att från **aium*. **æium* etc. *æi* öfverförts till nom. etc. och vi så fått **æiwR*, **snæiwR*. **slæiwR* etc., som i sin tur gett **øyR*. **snøyR*. **sløyr*. Mot denna förklaring har jag framställt ett antal invändningar Ark. XIX, 354 f., till hvilka jag hänvisar. Ark. XX, 278 söker han förbättra sin förklaring och härleder

snøy- utom från dat. pl. också från adj. urn. **snai[w]ug-* samt kompp. som urn. *snaiw[a]-ūriō* > ljudlagsenligt **snæiÿra*. nsv. *snöyra*. **snaiw[a]-ūraR* > **snæi-ūrR*. nsv. dial. *snöur*. Jag tror att intet i den grad visar, i hvilken återvändsgränd Kock råkat med sin teori, som dessa konstruktioner. Och han torde icke själf vara rätt belåten med sin förklaring i dess helhet, ty i samma artikel s. 280 uppställer han ett andra alternativ: n. ack. pl. af neutrerna urn. **aiwa-* och **fraiwa* hette efter bortfall af *w* före *u* **aiu* > **æiu* och **fraiu* > **fræiu*, hvilka — utan analogiskt öfverförande af *æi* — direkt blefvo *øy*. *frøy* liksom **bū* > *bý*. Men i så fall är han — såsom han själf framhåller — tvungen att förklara gutn. *snoy* och *sloygur* såsom beroende på ljudsubstitution. Detta antagande sågo vi ofvan s. 24 icke vara tillåtligt, liksom vi funno en rad af former, som ej äro förklarliga med denna hypotes, som, såsom jag Ark. XIX, 355 framhållit, är bygd på ett antagande, som är enkom gjordt för denna förklaring och saknar hvarje bevisning, det nämligen att *w* bortfaller framför *u* innan *ai*, *æi* monoftongerats före *w*. alltså att **aiwum* blifvit enligt Kock *aium* och icke **āwum* (**æ̅wum*). Det är nämligen icke möjligt att med någon af Kocks hypoteser förklara rsv. *søy-* (**sau- sai-**) och det härur framgångna ä. fsv. *sø-*. Ty dat. pl., hvilken här f. ö. urspr. hette **saiwim-*, räcker här — om möjligt — än mindre till än vid *snøy-* och något **sai[w]ug-* torde ej finnas att tillgripa. Däremot betviflar jag icke, att en del sammansättningar skola tillåta teoretiskt otadliga konstruktioner.

Ofvan s. 19 har jag framhållit, att redan hos de älsta skalderna stamtypen *sǣv-* är säkert styrkt för sådana kasus, hvars ändelser började på vokal. Typerna *sǣ-* och *sǣv-* äro — åtminstone den förra — styrkt för sådana kasus hvars ändelser börja på konsonant eller där stammen själf träder i slutljud. Men typerna *sǣ-* och *sǣv-* i sistnämnda situation kunna alltför väl på grund af den stora likheten med stamtypen *sǣvi*. *sǣva* bero på analogisk öfverföring från tvåstafviga kasus. Nu kunna vi med stor trygghet säga, att de tvåstafviga kasus (*sǣvi*. *sǣva(r)*) äro de ljudlagsenliga fortsättningarna på de urn. tvåstafviga kasus, där ändelsevokalen ej synkoperades, ty *v* bevaras endast före vokal och *ǣ*-vokalen är säker, eftersom *ā*

aldrig är belagd. Men härmed blir det strax klart, hvar *søy-* ursprungligen hör hemma. Naturligen i enstafviga former. Följaktligen bör ett urn. *-aiwaR*, *-aiwiR* ha utvecklat sig till *-øyR* (samt *-aiwē*, *-aiwōR* > *-æve*, *-ævaR*). Vi må pröfva denna slutsats riktighet på dess öfverensstämmelse med förut konstaterade språkhistoriska fakta, som stå i samband med *w*- bortfall och labialomljud. Kock har i sin bekanta uppsats i I. F. V till evidens bevisat att

urn. **īwaR* > smn. *ȳR*.
» **āwaR* > » *ǭR*

under det att däremot

urn. **īwōR* > smn. **īwaR*.
» **āwōR* > » **āwaR*.

Då det nu är en genom en rad fakta konstaterad sak, att en diftong — språkhistoriskt sedt — är kvantitativt likvärdig med en lång vokal, så bör följaktligen det urspr. *w* i sinom tid drabbas af synkope i urn. *-aiwaR*, *-aiwiR* lika väl som det gjorde det i *-īwaR*, *-āwaR*, och diftongen *ai* > *æi* vid synkopen få omljud lika väl som *ī* och *ā* fingo det. Således se vi att det *-øy-*, som vi endast på grund af materialets beskaffenhet och förekomst slöto oss till i enstafviga kasus af substantiv-paradigmen med urn. *-aiw-* i stammen, till alla delar passar in i det system för behandlingen af fonemet $\bar{a}^x w$-, som Kock uppställt och ledt i bevis.

Ark. XVIII, 234 f. har Kock uppställt satsen: »Då man har en så brokig mångfald af former ... som *snjór* : *snær* : *snjár* ..., så är det en oeftergiflig fordran på hvarje teori till växlingens förklaring, att den vanligaste utvecklingsformen antages hafva uppstått på ljudlagsenlig väg. Och så konstaterar han att *sjór*, *snjór* etc. obetingadt är den vanligaste öfver hela det nordiska språkområdet, och slutsatsen ur dessa premisser är klar: *snjór*, *sljór* etc. äro de ljudlagsenliga afläggarna af urn. **snaiwaR* etc. Ark. XIX s. 347 har jag sökt visa att detta räsonnemang innebär en ödesdiger motsägelse och

därför är ohållbart. Motsägelsen består däri att Kock förklarar *snjór*, *sjór* som de vanligaste formerna men låter dem i stor utsträckning ersättas af *snǽr*, *sǽr*. Detta är icke möjligt därför, att ett ords vanligaste d. v. s. minnesformer aldrig bli inom en enhetlig språkmilliö undanskjutna af analogibildningar. Därmed är alltså sagdt att, eftersom *snǽr* växlar med *snjór*, *sǽr* växlar med *sjór* etc. i våra älsta fvn. urkunder, så befinna *snjór*, *sjór* sig då åtminstone i ett förhållande till de talandes minne som gör att de kunna ersättas, d. v. s. de äro ej på grund af ymnigt bruk så inbrända i språkminnet = äro ej så vanliga, att de ej kunna ersättas med andra former som bättre passa i systemet. De äro ej de »vanligaste». Detta är hvad jag påvisat och uttryckligen sagt. Men Kock har fullständigt missuppfattat mig. S. 269 tolkar han nämligen mina ord så: »Den omständigheten, att nom. ack. sg. **snǣwR*, **snǣw* icke oförändradt bestått utan genom analogiinflytande fått sidoformerna *snǽr*, *snǽ* (och således varit »flytande former»), ådagalägger, att de själfva (= **snǣwR*, **snǣw*) måste hafva uppstått genom analogipåverkan och icke kunna ha uppstått på ljudlagsenlig väg.» Med allt skäl säger Kock om en dylik lära, som skulle innebära, att ljudlagsenliga former icke kunna ersättas af analogibildningar, hvarför all analogibildning skulle vara omöjlig öfverhufvud: »Detta är ett räsonnemang af stor djärfhet.» Kocks missuppfattning af innebörden af mitt räsonnemang hade f. ö. förebyggts, om han observerat följande ord, hvilka läsas i slutet af den afdelning, mot hvilken hans nyss citerade kritik är riktad, s. 351: »Huruvida *sjór*, *snjór* eller några andra former äro de ursprungligen ljudlagsenliga i vissa kasus i sg., kan icke på denna väg (d. v. s. genom en undersökning om hvilka former som vid en viss tid äro ett paradigmas fasta former) afgöras.» Och längre ned fortsätter jag: »Finnes nu något medel att utröna hvilka de former äro som i samnordisk tid ljudlagsenligt framgått ur de urnord. grundformerna **saiwiR*, **snaiwaR*?».

Jag vill emellertid här ännu tillägga några anmärknigar till den slutsats af Kock, som är anförd ofvan i början af denna afdelning. Till att börja med försatsen: Kock talar »om en brokig mångfald af former». Jag vill erinra om, att i det äldre skaldespråket endast typen *sǣv*- framför vokal och *sǣ*- samt

möjligen *sǣv-* i slutljud och före kons. äro belagda, se ofvan s. 19. Af andra källor ha vi slutit oss till en samn. typ *søy-*. Då nu Kock är med om att *sǣ*-typen är en analogi-bildning, så ha vi alltså reducerat den brokiga mångfalden till en ursprunglig enkel tvåfald: *sǣv-* och *søy-*. — Och så är det Kocks argument »de vanligaste formerna». Han förutsätter, att därför, att i våra äldsta handskrifter typen *sió-* oftast förekommer och denna typ i skiftande former alltjämt bevarat sitt välde i de flesta hithörande ord och de flesta nordiska bygder ned till våra dagar, samma typ *siō-* också varit den vanligaste från det urn. **saiwiR* ombildades (700- och 800-talen) ner till våra äldsta handskrifters tid (c:a 1200). Detta är dock en sats som uppenbarligen själf kräfver bevis och icke utan vidare kan användas som premiss. Hans slutsats saknar följaktligen bindande kraft. F. ö. är det ju en i språkets lif ytterst vanlig företeelse, att det är en analogibildad form som så småningom blir helt eller till större delen rådande öfver ett helt språks område. Det är nästan öfverflödigt att exemplifiera detta, men välan: isl. *þórr*, fsv. *þōr* är så »vanlig», att den ej har konkurrenter sedan de äldre skaldernas tid (Eilif har som bekant *þunarr*) men dock är den ej den ljudlagsenliga fortsättningen af det urn. **þunaraR*. *nótt* vore den ljudlagsenliga, men *nátt* är den vanliga formen öfver hela Norden. *fé* < **fehu* (se Noreen Aisl. Gr.[3] § 74, 4) är den ljudlagsenliga, men *fé* = fsv. *fǣ* den vanligaste. Man skulle sluta att därför att de svaga fem. och m. subst. öfver hela norden från de äldsta handskrifternas tid ändas på resp. *-ur* och *-ar* i n. pl. dessa former vore de ljudlagsenliga motsvarigheterna till got. *-ōns* och *-ans*. Ty den aprioriska ekvationen got. *gatwōns* = isl. *gǫtur*, fsv. *gatur* och got. *hanans* = fvn., fsv. *hanar* är precis lika berättigad eller oberättigad som Kocks ekvation got. *snaiws* = isl. *snión*, got. *spaiw* = isl. *spió*. Och dock veta vi som bekant af enstaka fvn. och en del rsv. och ä. fsv. former, att de ljudlagsenliga ändelserna i n. pl. äro resp. *hana* och *gǫtu*. Jag skulle kunna fortsätta nästan obegränsadt — för materialets skull.

I detta sammanhang vill jag ge en kort öfversikt öfver våra egendomliga paradigms öden:

Vi funno, att samord. löd parad. af *sjö:*

sg. **søyR*
**sǽvaR*
{*sǽve*
{**søy*
**søy*
pl. **sǽvaR* l. **sǽviR*
etc.

Detta brokiga skema nivellerades från *sǽv-* kasus:

sg. **sǽvR* (> *siór*)
sǽvaR
sǽve
**sǽv* (> *sió*)
pl. *sǽvaR*
etc.

Så blef **sǽvR*, **sǽv* > *siór*, *sió*, tidigast belagdt hos Einar Skulason c:a 1150, se NS s. 50. Under loppet af denna ljudlagsenliga procedur blef emellertid temat åter formellt olikartadt. Man hade två utvägar till ny nivellering, där icke båda stamformerna ännu fasthöllos af språkminnet på sina ursprungliga platser, såsom ännu som bekant förhållandet är med Cod. reg. 1812 4:o, se NS s. 44. Var *sǽvar* etc. de »viktiga» formerna, nybildades för (*sǽor* >) *siór* etc. *sǽr, sǽ* etc. (dessa kunde ju också ha aflöst **søyR*, **søy* direkt); var åter *siór, sió* de »viktiga», fingo vi antingen det välbekanta temat:

sg. *siór*
sióvar
sióve, *sió*
sió
pl. *sióvar*
etc.

eller i analogi med paradigm af typen sg. *mór*, *mós*, *máve*, *mó* pl. *mávar* etc. — hit hörde ursprungligen såsom Hultman påpekat i Ark. XVII, 214 en hel del andra ord t. ex. *hár* 'årtull'

(urspr. **hór*) *hár* 'haj', *sár* 'så', en del såsom gamla *u*-stammar säkerligen med g. *-ar;* hit ock som jag inom kort skall visa *mór* m. 'sand, sandmo' —

sg. *siór*
siávar
siáve. sió
sió
pl. *siávar* etc.

De invändningar Kock gör mot denna förklaring äro af ingen betydelse. Han förklarar, att det är bestämdt förkastligt att förklara *siór*'s ombildning genom att antaga analogi-inverkan från en helt och hållet annan ordgrupp[1]. Hvad Kock egentligen menar med de spärrade orden är mig icke klart. Det som vid analogibildning af den typ som brukar kallas urspårning är af grundläggande betydelse är en gemensam formell utgångspunkt. När under nsv. tid verbet *strida* ombildades från svagt till ett starkt af typen *lida led*, så voro de rimmande presensformerna utgångspunkten. Hvad än Kock månde mena med »en h. o. h. annan ordgrupp», så är det uppenbart, att *strida* tillhör i samma mån en helt annan ordgrupp än *lida*, som *siór* tillhör en annan än *mór* och ändå har den analogiska ombildningen af *strida* obestridligen försiggått. Denna Kocks invändning är därmed fallen. Hans konstatering af att jag intet svarat på hans i Ark. XVIII gjorda påstående att den ljudlagsenliga växlingen fortlefver i nisl. *siór siávar* kräfver från min sida endast den anmärkningen, att jag intet svarat därpå därför, att Kock här endast gjort ett påstående utan att bringa något som hälst bevis. Hur vet Kock att detta är den ljudlagsenliga växlingen? Hultman och jag hålla på att det är samma analogiska, som vi finna t. ex. i fvn. *nǫtt náttar, spǫnn spánar* etc. Åberopandet af västerb. ortnamnet *Sjevar* är oriktigt, då detta utgår från *sævar* se ofvan s. 20. Kock gör i stället för att antaga den ofvan angifna analogiska förklaringen upp en särskild ljudlag — väl att märka enkom konstruerad för detta ändamål och utan hvarje annat stöd, än att *fiolda* > *fialda* i Sverige och en del af Norge —: han menar att *siovar* > *siavar*

[1] Spärrningen är af Kock själf.

genom påverkan af ändelsens *a* på föreg. ō kanske redan innan kvantitetsförskjutningen egt rum. Jag har invändt, att vi möta *siāvar* äfven i västra Norge och på Island, men intet *fialda*. Jag kan här tillägga att det är metodiskt oriktigt att uppställa en ljudlag enbart på grundvalen af en grupp af fall, som samt och synnerligen kunna fullt tillfredsställande förklaras genom analogi-påverkan.

Jag har kommit till slutet af mina anmärkningar till Kocks sista artikel om *sjö*-problemet i Ark. XX. Visserligen har jag icke upptagit hvarje Kocks påstående till granskning. Mitt svar har trots detta ändock blifvit betydligt utförligare än jag hoppats. Men jag ber att få understryka, att frånvaron af svar ingalunda har sin grund i svarslöshet. Under loppet af en diskussion händer det icke sällan att ett nyinfördt argument bringar någon eller några af motståndarens positioner och stödjepunkter i en sådan situation att man af naturlig sparsamhet med amunitionen går dem förbi, då de ej längre kunna utöfva något inflytande på stridens gång. Och den omständigheten, att jag ej här upprepar ett argument, som jag i NS eller Ark. XIX framdragit, får icke tagas som tecken på att jag tagit det tillbaka. När Kock, såsom förhållandet är med min felaktiga uppgift om ett västerbottniskt *sløy*, vederlagt mig, har jag uttryckligen meddelat detta. Öfverhufvud måste den, som vill sätta sig in i den viktiga fråga, som här är före, och därom bilda sig en självständig mening, själf studera materialet såväl som de skilda inläggen i striden, och dessa ernå på detta sätt det afseende de förtjäna.

Prof. Kock meddelar till slut, att han efter all sannolikhet ej kommer att med mig fortsätta diskussionen om ljudförbindelsen *aṅw*, äfven om jag skulle besvara hans uppsats. För egen del är jag benägen att fullfölja debatten, så länge den visar sig lika fruktbärande som hittills. Och det torde icke kunna bestridas, att den till dato varit språkhistorien till gagn både i negativt och positivt afseende.

Det återstår mig att säga några ord med anledning af docenten Pippings båda i min inledning ofvan omnämnda arbeten.

Jag är öfvertygad om, att doc. Pipping desto mindre skall misstycka att dessa ord yttras nu, under det att den konkurrens om e. o. professuren i svenska språket vid Uppsala universitet, hvari vi båda äro engagerade, ännu icke är afvecklad, som det, såsom jag nämnde i inledningen, just är hans båda skrifter, utgifna under ansöknings- och specimenstiden, som föranledt ofvanstående artikel.

Hans resultat äro — så vidt de beröra *sjö*problemet — icke riktiga af följande grunder.

1. Han har ej beaktat *-øy*-formerna: Neuphil. Mitt. s. 14 n. 2 säger han: Kock hat zu Evidenz bewiesen, dass Friesens Theorie nicht richtig sein kann, weil der nom. ***søyr** nirgends angetroffen wird, und v. Friesen hat Kocks Theorie durch die Bemerkung todt gemacht, dass der g. **sǣvar* in der Luft schwebt.» Först vill jag anmärka, att formuleringen »nom. **søyr*», »g. *sǣvar*» icke är fullt korrekt, då det väl ej är Pippings mening att säga, att våra resp. åsikter äro omöjliga därför att resp. stamtyper ej äro anträffade som lefvande element af ett paradigm. Våra språkkällor före 1200 äro ju som bekant så knapphändiga, att en stor mängd paradigm hunnit genom utjämning förändras, utan att vi ega rätt att betvifla att de genom utjämning aflägsnade formerna en gång existerat. Jag förmodar alltså, att Pipping vill säga att stamtyperna *søy-* och *sǣ-* ej äro belagda. Det förra påståendet har jag vederlagt ofvan s. 21 ff. Pippings teori tar liksom Kocks icke vederbörlig hänsyn till *-øy*-formerna och kan icke förklara dem annat än med hjälp af Kocks fullkomligt obevisade och för ändamålet uppgjorda hypotes att *fraiwu* > *fraiu* genom *w*-bortfall. Äfven om denna sats vore riktig, så kan den ej förklara alla *øy*-former, se ofvan s. 29.

2. Att förlägga växlingen *ē* (= *ǣ*!) ∾ *iǭ* (= *iō*!) ∾ *iā* till samnordisk tid strider mot fakta, som äro resummerade ofvan s. 19 ff.

3. Som bekant är det ett allmänt utmärkande drag för de nordiska språken från äldsta tid t. o. m. deras klassiska skede (c:a 1350) att de noggrannt uppehålla skillnaden mellan urspr. långa och urspr. korta stafvelser. Detta hindrar icke

Pipping att antaga att urn. *-aiwa-* > urn. *-ĕwa-* och detta *-ĕwa* > *-ēwa-*, hvilket i sin tur åter — dock först i spec. västnordisk tid — skall bli *-ǣva-*. Af dessa är icke ens den sistnämnda i o. f. sig bland de uppräknade öfvergångarna minst osannolika förändringen på ens någorlunda tillfredsställande sätt styrkt. De hvad Pipping kallar positiva stöden för uppställande af ljudlagen smn. *ē* > fvn. *ǣ* framför *w* äro:

1. C:a 1200 går i fno. *ē* öfver till *ǣ* mellan *v(w)* och *r* samt stundom efter *v(w)* i sluten stafvelse.

2. De nordsvenska formerna dalm. **frē*, västerb. *Säfvar* < **sēvar*. Dessa utgå emellertid från smn. *-ǣ-*, s. ofvan s. 20 not.

3. Fvn. *hlǽr* 'blid, mild' härleder Pipping ur urn. **hlewa-*, hvilket han identifierar med urn. **hlewa-*, fvn. *hlé* 'skydd för vinden, lä'. Han tar ingen hänsyn till, att dessa ord — ht. *lau* och nsv. *lä* — äro noga skilda i andra germanska språk liksom i nordiska: fht. *lāo* 'tepidus' : ags. *hléo* 'schutz' (< *hlēwa-* Sievers Ags. Gr.[3] § 250 a. 3). *hlā-* utan *i*-omljud förekommer f. ö. i fvn. *hlána* 'mildra (om vädret)' och *hláka* f. 'blidväder'. Fvn. *hlý* 'Varme' återgår ej på **hliuja-* utan utgår från ett en gång befintligt sidoverb till *hlóa* 'være varm' : **hlýia* hvilket förhåller sig till *hlóa* som *glýia*, ht. *glühen* : *glóa;* jfr ock *flǿia* : *flýia*. *tǿia* : *týia* och *frýia* 'frånkänna' = got. *frawrōhjan* 'διαβάλλειν'; härom närmare i annat sammanhang.

4. *Himinglǽfa* återför Pipping på en rot *ʒleu-* 'glänsa', f. ö. okänd i germ. språk. Det fvn. *glýia* skulle enligt Pipping med säkerhet utgå från ett urn. **ʒliu-ian*. Huru med *glýia* förhåller sig se strax ofvan. *-glǽva* hör till urn. *ʒlǣw-* : *ʒlōw*, se NS. s. 37 och 57.

Så förhåller sig med bevisen för smn. *ēw* > fvn. *ǣw*. Om de tidigare, af Pipping konstruerade stadierna i utvecklingen *-aiwa-* > *-ĕwa-* > *-ēwa-* vill jag endast anmärka följande:

1. stadierna *-ĕwa-* och *-ēwa-* äro ingenstädes hos hithörande ord belagda.

2. Enligt Pipping Gram. Stud. s. 31 äro *-aiw*-stammarna **sĕwa-*, **snĕwa-*, **frĕwa-*, **slĕwa-*, *mĕwa-* (?) urnordiska. Alltså äro de samtidiga med **knĕwa*, **trĕwa*, **hlĕwa*, **klewan*, **lewan-*, **þewa-*. Pipping har, så vidt jag kan se, icke förklarat, huru de

senare åter ha kunnat fördela sig i de ursprungliga grupperna: fvn. *sǣ-*, *snǣ-*, *frǣ-*, *slǣ-*, *mǣ-* men *knē-*, *trē-*, *hlē-*, *klē-*, *lē-*, *þē-*.

Jag hoppas vid lämpligare tillfälle i en nära framtid få återkomma till en detaljerad granskning af de båda arbeten af Pipping, mot hvilka jag redan här nödgats rikta några invändningar.

Uppsala aug. 1905.

Resumé.

Die vorstehende Schrift beschäftigt sich mit der Erklärung der Wechselformen awn. *sǽr*, *siór*, *siár* 'See', *ǽ*. *ey* 'immer' und einigen damit zusammenhängenden Fragen. Die Diskussion ist hierüber hauptsächlich zwischen Prof. A. Kock und dem Vf. geführt worden.

1. S. 19 ff. weise ich die Existenz der Stammform des Typus *søy-* nach; diese Stammform kommt bei den Wörtern *frǽ* n. 'Same', *frǽr* 'fruchtbar', *slǽr* 'träge', *snǽr* m. 'Schnee', *sǽr* 'See' und *ǽ* 'immer' vor: also *frøy-*, *sløy-*, *snøy-*, *søy-* und *øy*. Von den Wörtern, die in urn. Zeit einen Stamm *-aiw-* und später den Wechsel *sǽr* ~ *siór* bieten, hat allein *spió* 'spie' kein *spøy* zur Seite. Dagegen fehlt natürlich *-øy-* bei solchen Wörtern, die urg. einen Stamm *-ēwi-* bieten: es sind dies *glǽr* m. (poët.) 'Meer' [nisl. *glǽr* 'leuchtend'], *hlǽr* 'lau', *mǽr* 'schmal' (: awn. *má* 'schaben', ags. *máwan*, awn. *mór* 'feiner Sand') und **skǽr*, *skiór* f. 'Elster'.

Die nach der Wikingerzeit belegten Stammformen sind folglich bei den *aiw-* Wörtern: *sǣ-*, *sǣv-*, *søy-*, *siō-(siōv-)* und *siā-(siāv-)*. Eine Stammform **sā-*, **sāv-*, die beim Erklärungsversuche Kocks vorausgesetzt wird und, wenn Kock Recht hätte, ebenso oft wie das obengenannte *søy-* auftreten sollte, lässt sich dagegen nicht belegen. Von den thatsächlichen Stammformen sind *siō-(siōv-)* und *siā-(siāv-)* verhältnissmässig jung: am frühesten ist *-iō-*, das von *-iā-* vorausgesetzt wird, bei einem Skalden aus der Mitte des 12. Jh. bezeugt. Es bleiben also die Formen *sǣ-*, *sǣv-* und *søy-* übrig. Durch den Reim bei den älteren Skalden gestützt ist in der That nur *sǣv-*, dies in der Stellung vor Vokalen (*a*, *e*, *i*) z. B. *sǽvar*:

Himinglǽva (: *glǽr* 'leuchtend' < urg. **ʒlǣwi-*). — Aus *sǣv-* lässt sich *sǣ* auf dem Wege der Analogie ohne Schwierigkeit erklären. Wenn dem so ist, so sind die Formen *søy-*, *sǣv-* nothwendig in ein Paradigma gnord. Sg, *søy-R*, *sǣvaR*, *søy*, *søy*, Pl. *sǣvaR* (**sǣviR*) usw. einzuordnen.

Dies mit rein philologischen Mitteln erschlossene Paradigma stimmt in allen Einzelheiten mit den von Kock schon gefundenen Regeln des *w*-Schwundes und *w*-Umlautes überein: wie urn. **tīwaR* zu *týr*, dagegen urn. **tīwē* zu *tīve* überging, ebenso hat sich **sæiwiR* infolge wegfalls von (*i* und) *w* (*u*) — Diphthonge sind ja mit langen Vokalen gleichwertig — zu **søyR* entwickelt, während dagegen urn. **sæiwōR* zu *sǽvar* ohne *w*-Umlaut wird.

2. Hieraus folgt, dass urn. *aiw* in der Stellung vor einem Vokale (*a*, *e*, *i*) sich nicht zu *āw*, wie man früher angenommen hat und woran Kock noch festhält, entwickelt hat, sondern durch *æiw* zu *ǣw* geworden ist. Keine Formen mit *āw* sind überhaupt bei Wörtern des Typus *sǽr*, *siór* belegt. Als Beweisstücke des vermeintlichen Überganges *aiw* > *āw* bleiben Kock nur zwei Wörter übrig: awn. *sál* got. *saiwala* 'Seele' und *vá* f. ahd. etc. *wêwo* 'Unglück, Leid'. Jenes ist schon früher von mehreren Gelehrten als ein ags. Lehnwort aufgefasst worden. Dies kann und soll mit ags. *wóh* < **wanha-* zusammengehalten werden. Siehe S. 11 ff.

3. Endlich verficht der Vf. S. 4 ff., dass die nord. Sprachen die konsonantischen *i* (*i̯*) und *u* (*u̯*), wenn ein auf sie folgender Sonant geschwunden ist, auf eben dieselbe Weise behandelt haben wie die übrigen germ. Sprachen (Gotisch vom Anfang an einschliesslich): urn. *i̯* (*j*) und *u̯* (*w*) sind in sonantisches *i* und *u* übergegangen.

TAMM, F., Om avledningsändelser hos svenska substantiv, deras historia ock nutida förekomst.
SUNDÉN, J. M., De tribunicia potestate a L. Sulla imminuta quaestiones.
LANDTMANSON, I. S., Träldomens sista skede i Sverige. Ett kapitel ur vår äldre rätts historia.
JOHANSSON, K. F., Bidrag till Rigvedas tolkning.
WAHLUND, C., La belle Dame sans mercy. En fransk dikt.
EDFELDT, H., Om bevisen för Guds verklighet.
PIEHL, K., Quelques petites inscriptions provenant du temple d'Horus à Edfou.
RIBBING, S., Prof. Chr. Jac. Boströms Föreläsningar i etiken, efter det muntliga föredraget uppteckn ade och redigerade.
PERSSON, P., Om ett nyligen upptäckt fragment af en romersk kommunallag.
v. SCHÉELE, F., Finnes det ett omedvetet själslif?
GEIJER, P. A., Historisk öfverblick af latinets *qui* och *qualis* fortsatta som relativpronomina i de romanska språken.
HJÄRNE, H., Svensk-ryska förhandlingar 1564—72. Erik XIV:s ryska förbundsplaner.
DANIELSSON, O. A., Zur metrischen Dehnung im älteren griechischen Epos.

Band VI:

LIDÉN, E., Studien zur altindischen und vergleichenden Sprachgeschichte.
LUNDSTRÖM, V., Prolegomena in Eunapii uitas philosophorum et sophistarum.
WADSTEIN, E., Runinskriften på Forsaringen. Vårt älsta lagstadgande.
HALLENDORFF, C., Konung Augusts politik åren 1700—01. Ett bidrag.
AHLENIUS, K., Till kännedomen om Skandinaviens geografi och kartografi under 1500-talets senare hälft.
EKLUND, J. A., Nirvāṇa. En religionshistorisk undersökning.
WADSTEIN, E., The Clermont Runic Casket. With five plates.
TAMM, F., Om avledningsändelser hos svenska adjektiv, deras historia ock nutida förekomst.
TAMM, F., Om ändelser hos adverb ock arkaiskt bildade prepositionsuttryck i svenskan.

Band VII:

TAMM, F., Sammansatta ord i nutida svenskan undersökta med hänsyn till bildning av förleder.
v. FRIESEN, O., Till den nordiska språkhistorien.
PIPPING, H., Om runinskrifterna på de nyfunna Ardre-stenarna.
TAMM, F., Granskning av svenska ord. Etymologiska ock formhistoriska studier.
VARENIUS, O., Räfsten med Karl XI:s Förmyndarstyrelse. I. Dechargens gifvande och återkallande.
HELLQUIST, E., Studier i 1600-talets svenska.

Band VIII:

SAMUELSSON, J., Ad Apollonium Rhodium adversaria.
EDÉN, N., Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation i början af sjuttonde århundradet (1602—1634).
MEYER, E. A., Englische Lautdauer. Eine experimentalphonetische Untersuchung.

AHLENIUS, K., En kinesisk världskarta från 17:de århundradet.
VARENIUS, O., Räfsten med Karl XI:s Förmyndarstyrelse. II. Den undersökande kommissionen af år 1675.
SUNDSTRÖM, R. och LITTMANN, E., En sång på Tigrē-språket upptecknad, öfversatt och förklarad af R. S. Utgifven och öfversatt till tyska af E. L.

Band IX:

COLLIJN, I., Drei neu aufgefundene niederdeutsche Einblattkalender des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte des Lübecker Buchdrucks.
VARENIUS, O., Beskattning och statsreglering i England.
v. FRIESEN, O., Vår älsta handskrift på fornsvänska.
HAHR, A., Konst och Konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof. Bidrag till den svenska konstforskningen.
SJÖGREN, H., Zum Gebrauch des Futurums im Altlateinischen.
v. FRIESEN, O., Till den nordiska språkhistorien. Bidrag II.

Pris för hvarje band 10 kr. (12 Mark).

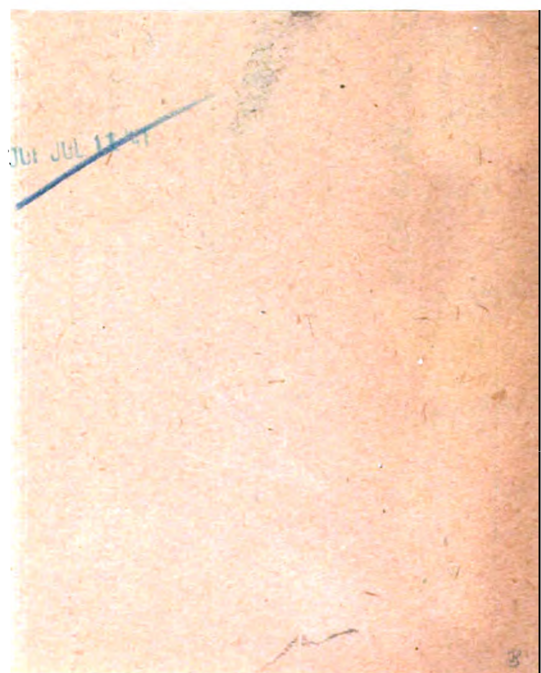
Flertalet af de i banden ingående skrifterna kunna äfven erhållas i särtryck.

BYGDÉN, L., Förteckning å tryckta och otryckta källor till landskapet Uplands och Stockholms Stads historiskt-topografiska beskrifning, förnämligast hämtade ur Westinska samlingarne i Upsala Universitets Bibliotek. Pris 3 kr.

I kommission hos Wahlström & Widstrand, *Stockholm:*

Urkunder till Stockholms historia. I. Stockholms stads privilegiebref 1423—1700, af K. Hum. Vet.-Samf. utgifna genom K. HILDEBRAND. Hittills utkommet: 1:sta och 2:dra häftena. Pris för häfte 3 kr.
Uppland. Skildring af land och folk, af K. Hum. Vet.-Samf. utgifven genom A. ERDMANN och K. HILDEBRAND. Hittills utkommet: Band I: häft. 1—4 (kompl.), Band II: häft. 1. Pris för häfte 3:50 à 3:75 kr. (för hela arbetet 25 kr.).

Uppsala 1906. Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.-B.

JUL JUL 11

